

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

A 411979

JOHANNES a LASCO.

BIJDRAGE

TOT DE

Hervormingsgeschiedenis van Polen, van
Duitschland en van Engeland,

DOOR

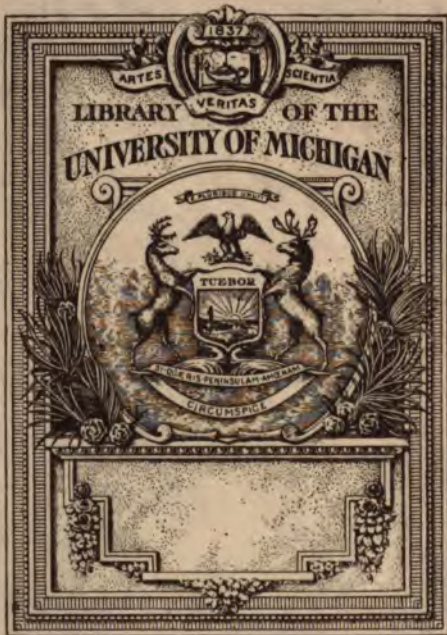
HERMAN DALTON.

UIT HET HOOGDUITSCH VERTAALD

DOOR

P. C. VAN OOSTERZEE,
PREDIKANT TE ENSCHEDÉ.

—○○○—
UTRECHT,
KEMINK & ZOON.
1885.

BK
350
.L3
DIS

JOHANNES a LASCO.

BIJDRAGE

TOT DE

**Hervormingsgeschiedenis van Polen, van
Duitschland en van Engeland,**

DOOR

HERMAN^v DALTON.

UIT HET HOOGDUITSCH VERTAALD

DOOR

P. C. VAN OOSTERZEE,
PREDIKANT TE ENSCHEDÉ.

UTRECHT,
KEMINK & ZOON.
1885.

EEN WOORD DER REDACTIE.

Later dan de Redactie bedoelde en Uitgevers en Vertaler wenschten, komt Dalton's Levensbeschrijving van a Lasco, in het Nederlandsch overgezet, den Inteekenaren op de Godgeleerde Bibliotheek in handen. Dat zij het zich in handen gegeven zien is in de eerste plaats, door dat de Redactie meende, a Lasco's biografie, door Dalton bewerkt, niet te mogen laten buiten de reeks, waaruit de genoemde Bibliotheek bestaat. Had de geachte Vertaler niet te gelijker tijd ander, niet minder spoed vereischend, werk te verrichten gehad, en was Dalton's hoogduitsch gemakkelijker in onze taal overtebrengen geweest, hij zou zonder twijfel eerder gereed zijn gekomen met zijn arbeid. Oponthoud gaf ook het vergelijken, zooveel mogelijk, van de Latijnsche geschriften, waaruit Dalton hier en daar plaatsen had overgezet. Het werd toch beter geacht ze niet uit de hoogduitsche overzetting, maar uit het oorspronkelijke te vertalen. Met goedvinden der Redactie heeft de Vertaler de levensbeschrijving in de tweede helft een weinig bekort, door namelijk, vooral tegen het einde, enkele bijzonderheden van meer ondergeschikt belang, die hetzij in den tekst, hetzij in de Aanteekeningen voorkwamen, achterwege te laten. Daarentegen heeft hij nu en

dan in eene Aanteekening aan den voet der bladzijden iets bijgevoegd of gewijzigd, waar hij dit voegzaam of wensche-lijk achtte. Vgl. bijv. bl. 389, 394, 433, 435, 436, 441, 448, 458, 477, 528, 544, 545 en de „Toevoegsels”, op de beide laatste bladzijden.

Wat nog het oorspronkelijk werk van Dalton betreft, de auteur heeft het opgedragen aan onzen landgenoot Dr A. Kuyper, „dem hochverdienten Herausgeber der Gesamtwerke Laskis.” Door de bekende uitgaaf van a Lasco's „Opera lam edita quam inedita” is Dalton, bij zijne levensbeschrijving, niet weinig in de hand gewerkt.

I N H O U D.

I.

Johannes a Lasco als Katholiek in zijn geboorteland.

	Bladz.
1. <i>De Geboortegrond en zijne Bewoners</i>	3.
Polen in de zestiende eeuw, 4. — Het koninklijke geslacht der Jagello's, 5. — De verschillende elemen- ten des volks, 7. — Het godsdienstige leven, 11. — De Hussietische beweging, 17.	
2. <i>Afkomst en Jeugd</i>	23.
De stad Lask, 24. — Sagen betreffende de familie Laski, 28; historische berichten aangaande haar, 29. — De eerste levensjaren van Johannes a Lasco, 32. — Zijn oom te Krakau, als aartsbisschop van Gnesen, 36. — Krakau in de zestiende eeuw, 39. — De opvoeding aldaar, 41.	
3. <i>De eerste studiereis in het Buitenland:</i>	
a) <i>Te Rome</i>	57.
Het Lateraansche concilie, 57. — Rome en zijne wetenschappelijke inrichtingen omstreeks dien tijd, 63.	
b) <i>Te Bologna</i>	66.
De Poolse studiemakers, 69. — Hunne huise- lijke inrichting, 70. — De theologische studiën aan de hoogeschool, 76. — Johannes a Lasco geëxcom- municéerd, 86.	

- Bladz.
4. *Weder in het Vaderland*. 88.
 De eerste treden op de ladder van kerkelijke waar-
 digheden, 90. — Voorteekenen der Hervorming ook
 in Polen, 94. — Vijandschap tegen den aartsbis-
 schop van Gnesen, 97.
5. *De tweede studiereis in het Buitenland*. 102.
- a) *Eerste verblijf te Bazel*. 105.
 De drie gebroeders Laski op reis in het bui-
 tenland, 105. — Te Bazel bij Erasmus, 106. —
 Kennismaking van Johannes met Farel, 107.
- b) *Te Parijs*. 110.
 Reformatorische stroomingen in Parijs en omstre-
 ken, 111. — Briçonnet en Faber Stapulensis, 112. —
 Margareta van Valois, 114. — Laski komt met haar
 in aanraking, 116.
- c) *Het tweede verblijf te Bazel*. 117.
 Bazel in de eeuw der Hervorming, 117. — Aan-
 zienlijke boekdrukkers aldaar, 119. — Erasmus aan
 de spits der humaniteits-studiën te Bazel, 120. —
 Laski neemt zijnen intrek bij Erasmus, 126. —
 Innige hoogachting en vriendschap der beide man-
 nen jegens elkander, 127. — Laski's omgang met
 Amerbach, 132; met Oecolampadius, 134; met Pel-
 licanus, 135; met Beatus Rhenanus, 136; met Gla-
 reanus, 138.
- d) *De terugreis over Italië*. 140.
 Haastig vertrek uit Bazel, 140. — Verblijf te
 Venetië, 142. — Laski's broeder, Stanislaus, deelt
 de gevangenschap van Frans I te Madrid, 143. —
 Het leven te Venetië, 144.
6. *Het laatste tiental jaren als Katholiek in het Vaderland*:
- a) *Moeielijke ervaringen te huis*. 148.
 Voortgezet verkeer met de vrienden in het bui-
 tenland, 148. — Verdenking tegen Laski's recht-
 geloovigheid, 151. — Zijn zuiveringseed, 156.
- b) *Laski's werkzaamheid op staatkundig gebied*. 158.
 Twisten over de troonopvolging in Hongarije na
 den dood van koning Lodewijk, 160. — Hieronymus
 a Lasco kiest partij voor den troon-pretendent Za-
 polya, 162. — Zijne gezantschapsreizen in het be-

Bladz.

- lang van den Pretendent, 163. — Ook naar sultan Soliman, te Konstantinopel, 163. — Hieronymus valt in ongenade bij Zapolya, en wordt in den kerker geworpen, 167. — Johannes Laski wordt benoemd tot bisschop van Vesprim, 167. — Zijne pogingen tot bevrijding van zijnen broeder, 167.
- c) **Laski's werkzaamheid op kerkelijk gebied.** . 170.
 Uitbreiding van de reformatorische beweging in Polen, 171. — Ongeschikte middelen daartegen, 171. — De synode te Leczyc, 177. — Ontevredene stemming van Laski, 180. — Zijne studiën, 181.
- d) **De scheiding van Kerk en Vaderland** . . . 186.
 Overlijden van den aartsbisschop van Gnesen, 187. — De innerlijke klove tusschen Laski en de Kerk wordt grooter, 190. — Ongegrondheid van het gerucht, alsof hij persoonlijk zou hebben deelgenomen aan de totstandkoming van de Wittenbergsche Concordie, 192. — Zijne benoeming tot Archidiaconus van Warschau, 194. — De houding des Konings ten zijnen aanzien, 195. — Laski's afscheid van Kerk en Vaderland, 196.

II.

Johannes a Lasco als Protestant in Duitschland en Engeland.

7. *De omzwerping in den Vreemde* 201.
 Toestand der Reformatie in Duitschland omstreeks dien tijd, 202. — Laski te Frankfort aan de Main, 208; te Mainz, 210; in de Nederlanden, 213. — Leven en streven aan de hoogeschool te Leuven, 215. — Protestantsche kringen aldaar, 220. — Laski's huwelijk, 224. — Zijn vertrek uit het land, 225.

- Bladz.
8. *In Oost-Friesland* 229.
- De toestand van Oost-Friesland op staatkundig en godsdienstig gebied in de eeuw der Hervorming.
- a) De tijd van afwachting. 237.
- Emden, 238. — Het leven van Laski aldaar, 239. — Hij dringt er bij zijn vriend Hardenberg op aan, dat deze het klooster zal verlaten, 243. — Reis naar Polen; Laski aan het sterfbed van zijn broeder, 247. — Laski begint zich in Oost-Friesland meer en meer te huis te gevoelen, 252. — Zijne benoeming tot Superintendent van Oost-Friesland, 254.
- b) De arbeid met het zwaard in de hand. . . . 255.
- Laski's strijd met de Katholieken in den lande, 256. — Zijn strijd tegen de Wederdoopers, 263; tegen David Joris en zijne sekte, 267; tegen de Mennonieten, 271.
- c) De arbeid met den troffel in de hand. . . . 277.
- Krachtig optreden tegen de wanorde op het gebied van het kerkelijke leven in Oost-Friesland, 277. — De invoering van de kerkelijke tucht, 280. — De „coetus,” 283. — De Leer der kerken van Oost-Friesland, 286. — Het schoolwezen, 293. — De Catechismus, 296. — Laski's tegenstanders bij zijne reformatorische ondernemingen, 300.
- d) De Hervormer in zijn private leven in Oost-Friesland 309.
- Zijne familie, 309. — Aankoop van de landhoeve Abbingwehr, 312. — Laski's vergenoegzaamheid en milddadigheid, 314. — De godsdienstige grondtrek van zijn karakter, 315. — Zijn oordeel over sommige uitstekende persoonlijkeden (over Luther, Melanchthon enz.), 317. — Zijne betrekking tot den keurvorst Herman von Wied, 322. — Op den rijksdag te Worms, 325. — Zendschrijven van Laski over het heilig Avondmaal, 327.
- e) Het Interim en zijn invloed op Laski's lot. . 330.
- De Smalkaldische oorlog, 331. — De rijksdag te Augsburg en het Interim, 333. — De werking van het Interim op Oost-Friesland, 334. — De hofpartij wil toegeven, maar Laski verzet zich daar-

Bladz.

tegen, 339. — Gisting in Duitschland, 341. — Reis van Laski naar Koningsbergen, 342; zijne onderhandelingen met hertog Albrecht van Pruïsen, 344. — Naar Oost-Friesland teruggekeerd, neemt Laski aldaar zijn afscheid, 350. — Tijd van afwachting te Bremen en te Hamburg, 353.

9. *In Engeland* 356.

Het verschillende uitgangspunt der Hervorming in Engeland en in Duitschland, 356. — Hendrik VIII in zijnen strijd tegen den Paus, 358. — Aartsbischop Cranmer, 360. — Eduard VI, 361. — Voortgang der Hervorming, 363.

a) Eerste verblijf in Engeland. 367.

De kring van gasten bij den Aartsbisschop, 368. — De invloed van Laski op Cranmer, 370. — Laski's vrienden en bekenden, 375.

b) Tweede verblijf in Engeland:

I. VESTIGING IN LONDEN, EN WERKZAAMHEID OP

KERKELIJK GEBIED ALDAAR 377.

Laski wordt Superintendent der Protestantsche vreemdelingen te Londen, 379. — Het geschenk van het Augustijner-klooster („Austin Friars”) aan de vreemdeling-gemeente ten behoeve van hare godsdienstige bijeenkomsten, 380. — Laski's woning te Londen, 382. — De zweetkoorts („het Engelsche zweet”) in 1551: 383. — Overlijden van Laski's echtgenoot, 384. — De tot-één-vergadering en organiseering van de gemeente, 387. — De Londensche geloofsbelijdenis, 389. — De Profetie, 393. — De verhandeling over de Sacramenten, 394. — De invloed van Laski op de Engelsche kerk, en zijne houding in de kwestie met Hooper over het ambts-gewaad, 399. — Laski wordt benoemd tot lid der Commissie voor de opstelling van een Kerkrecht, 405.

II. WERKZAAMHEID OP STAATKUNDIG GEBIED IN

LONDEN 409.

De Vorstenbond, 410. — Laski is als gevolmachtigde van den Bond aan het Engelsche hof werk-

zaam, 411. — Hij stelt de Memorie op, welke aan den Koning zal worden voorgelegd, 415. — Pogingen van Cranmer tot het doen bijeenkomen van een algemeen Protestantsch concilie, 421.

III. DE VREEMDELING-GEMEENTE IN LONDEN. 422.

Laski's geschrift onder den titel: „*Forma ac ratio*,” 423. — De godsdienstoefening in den Jezus-tempel, 424. — Het Avondmaal, 430. — De Doop, 436. — De Huwelijksinzegening, 437. — De Profetie, 440. — De gemeente-inrichting, 443. — De keuze van eenen herder en leeraar, 445. — Verkiezing van ouderlingen en diakenen, 450. — Kerkelijke tucht, 455. — De „*coetus*,” 463. — Moeielijkheden bij de tenuitvoerbrengring van het bouwplan, 467.

IV. DE VERBANNING UIT ENGELAND 469.

De bloedige Maria, 469. — Vervolging van de Protestanten, 470. — Sporen van Laski's werkzaamheid in de Engelsche kerk, 475. — Koningin Elisabeth, 478. — Laski richt een zendschrijven aan haar, 479. — Koningin Elisabeth volgt eenen anderen raad, 483.

10. *Omzwervingen in de verbanning, en terugreis naar het vaderland:*

a) Het martelaarschap der vreemdeling-gemeente in Denemarken en Noord-Duitschland 485.

Stormachtige reis naar Denemarken, 486. — Ontvangst bij Christiaan III, 487. — Verdrijving van de vreemdeling-gemeente uit Kopenhagen, 490. — Hun wedervaren te Rostock en te Wismar, 494; te Lubeck en te Hamburg, 497.

b) Het asyl te Emden 499.

De herberg in Oost-Friesland, 500. — Toenemende ontwikkeling van handel en vertier, 504. — Oorzaak der vervolging allerwegen, 505. — Het noodlottige optreden van Westphal, 508. — De werking daarvan laat zich ook in Oost-Friesland

- bespeuren, 511. — De hofpartij te Emden, 514. — Laski verlaat het land, 515.
- c. Op weg naar het vaderland 516.
- De vluchteling-gemeente te Wezel, 518. — Laski te Frankfort aan de Main, 521. — De kerkelijke toestanden aldaar, 522. — Overblijfselen der Londensche gemeente vinden hier een ontwijk, 525. — Westphal laat hun ook hier geene rust, 531. — Laski hun verdediger, 533. — De twisten in de gemeente zelve, 536. — Werkzaamheid van Calvijn te Frankfort, 538. — Het godsdienstgesprek van Laski met Brenz te Stuttgart, 542. — Vertrek uit Frankfort, 548. — Ontmoeting tusschen Laski en Melanchthon te Wittenberg, 549.

III.

Johannes a Lasco als Protestant in zijn vaderland.

11. *Voortgang der Hervorming in Polen* 555.
- Toestanden in het vaderland, gedurende de laatste levensjaren van koning Sigismund, 556. — Koning Sigismund August, 557. — De Hervorming onder den Adel en in de steden, 558. — Machteloosheid der Roomsche geestelijkheid, 559. — De Evangelisch-gezinde vereeniging te Krakau, 563. — De Italianen in Polen, 564. — De Boheemsche broeders, 567. — De steeds klimmende eischen der Protestanten op de rijksdagen, 571. — De pause-lijke legaat Lippomani, 574. — Het verlangen naar Laski's terugkeer, 574.

12. *De medewerking van Laski in zijn vaderland aan de Hervorming van Polen* 580.

Laski's ontvangst in zijn vaderland, 580. — De Roomsche partij neemt hare maatregelen tegen hem, 582. — De oude Protestantsche tegenstanders treden ook hier tegen hem op, 583. — Vergerius, in hunnen dienst werkzaam, 584. — Laski schrijft aan den Koning, 588; en begeeft zich daarop naar het hof des Konings te Wilna, 590. — Zijn verblijf aldaar, ten huize van vorst Radziwil, 591. — Ontmoeting met Evangelische vluchtelingen uit Rusland, 593. — Laski's werkzaamheid in Klein-Polen, 594. — Het lossen worden van de verbintenis met de Boheemsche broeders, 600. — De overzetting van den Bijbel in de Poolsche taal, 601. — De innerlijke ontwikkeling van het kerkelijk organisme, 603. — De oprichting van Evangelische scholen, 603. — De kerkelijke tucht, 604. — Reizen van Laski in Polen, 606. — Zijne poging te Koningsbergen tot het sluiten van eene overeenkomst tusschen Hervormden en Lutherschen, 607. — Het mislukken van zijne pogingen in Groot-Polen door de verdachtmakingen van de zijde zijner Luthersche tegenstanders, welke door Hosius worden geëxploiteerd, 609. — Laski's strijdschrift tegen Hosius en Westphal, 611. — De laatste worstelingen tegen de Antitrinitariërs, 616. — De nadering van Laski's einde, 620. — Sterven en teraardebestelling, 622. — De achtergeblevene familie, 626. — Het verdrag van Sendomir in den jare 1570: 627.

VOLLEDIGE OPGAVE VAN DE TITELS

DER

op de volgende bladzijden slechts aangeduide Bronnen.

- Adam**, *Decades duae*. Francofurti ad Moenum, 1653.
Anecdota Brentiana. Tubingen, 1868.
Annals of the reformation of religion bij John Strype. London, 1735.
Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst. Herausg. von dem Verein für Geschichte und Altertumskunde zu Frankfurt am Main, 1860 ff.
- Barclay**, *The inner life of the religious societies of the commonwealth*. London, 1879.
Bartels, Johannes a Lasco. Elberfeld, 1860.
Bartels (I), *Abriss einer Geschichte des Schulwesens in Ostfriesland*. Aurich, 1870.
Baum, Capito und Butzer. Elberf., 1860.
Benrath, Bernardino Ochino. Leipzig, 1875.
Berger, *La bible au XVIIe siècle*. Paris, 1879.
Bertram, *Historia critica Joh. a Lasco*. Aurich, 1733.
Beyschlag, Karl Immanuel Nitzsch. Berlin, 1872.
Bibliotheca Warszawska. Warszawa, 1872.
Böcking, Ulrichi Hutteni opera. Lipsiae, 1859 sqq.
Böhmer, Bibliotheca Wiffeniana. Londini, 1874.
Boos, Thomas und Felix Platter. Zur Sittengeschichte des sechzehnten Jahrhunderts. Leipzig, 1878.

- Brandes, John Knox. Elberf., 1862.
- Bucholtz, Geschichte der Regierung Ferdinands I. Wien, 1831 ff.
- Burn, History of the foreign protestant refugees settled in England. London, 1846.
- Burnet, The history of the reformation of the Church of England. Lond. (z. j.).
- Calendar of State papers of the reign of Edward VI. Lond., 1861.
- Calvini Opera, in het „Corpus Reformatorum”. Brunsvigae, 1863 sqq.
- Campan, Mémoires de Franzisco de Enzinas. Bruxelles, 1862.
- Caro, Geschichte Polens, in „Geschichte der europäischen Staaten” van Heeren en Ukert. Gotha, 1863 ff.
- Chronik der Evangelischen Gemeinde zu Krakau, door A. d. Wengierski. Breslau, 1880.
- Collectio magna historiarum Poloniae scriptorum. Warsaviae, 1761.
- Cornelius, Der Anteil Ostfrieslands an der Reformation bis zum Jahre 1535. (Als manuscript gedruckt, z. pl. en j.).
- Cranmer, Miscellaneous writings. Cambridge. 1846.
- Cromer, Polonia sive de origine en rebus gestis Polonorum. Coloniae, 1594.
- Czekanowski, De corruptis moribus utriusque partis catholicorum videlicet et haeticorum. (Z. pl. en j.)
- Czerwenka, Geschichte der evangelischen Kirche in Böhmen. Bielefeld, 1870.
- Dalton, Gesch. der reform. Kirche in Russland. Gotha, 1865.
- De Wette, Luthers Briefe und Sendschreiben. Berl., 1827.
- Dorner, Geschichte d. protestantischen Theologie. München, 1867.
- Dorner (I), Entwicklungsgeschichte der Lehre von der Person Christi. Berl., 1853.
- Ebrard, Das Dogma vom heil. Abendmahl. Frankf. a. M., 1845.
- Eichhorn, Stanislaus Hosius. Mainz, 1854.
- Emmius, Rerum Frisicarum historia. Lugduni Batav., 1616.
- Erasmus, Epistolarum libri XXXI. Londini, 1642.
- Erbkam, Geschichte der protestantischen Sekten. Hamburg. 1848.
- Essenwein, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale der Stadt Krakau. Leipz., 1869.

- Fechner**, Chronik d. evang. Gemeinde in Moskau. Moskau, 1876.
- Feugère**, Erasme. Etude sur sa vie et ses ouvrages. Paris, 1874.
- Fontes rerum austriacarum**. Wien, 1859.
- Foxe**, The acts and monuments. Lond., 1877.
- Fresenius**, Kirchengeschichte von denen Reformierten in Frankfurt am Main. Frankf., 1751.
- Freytag**, Bilder aus der deutschen Vergangenheit. Leipz., 1867.
- Friese**, Kirchengesch. des Königreichs Polen. Breslau, 1786.
- Froude**, History of England. Lond., 1870.
- Gabbema**, Epistolarum centuriae tres. Harlingae, 1663.
- Gerdes**, Introductio in hist. Evang. secul. XVI renovati. Groningae, 1744.
- Gindely**, Geschichte der böhmischen Brüder. Prag, 1861.
- Graf**, Jakobus Faber Stapulensis, in het „Zeitschrift für historische Theologie“, 1852.
- Gratiani**, La vie du cardinal Comendoni, trad. par Fléchier. Paris, 1671.
- Grindal**, The remains of —. Cambr., 1843.
- Grote**, Bartholomäus Sastrow. Halle, 1860.
- Haag**, La France protestante. Par., 1850.
- Hammer**, Gesch. des osmanischen Reiches. Pest, 1834.
- Harboe**, Nachrichten von den Schicksalen des Johannes a Lasco. Kopenhagen, 1758.
- Hardt**, Acta conciliorum. Parisiis, 1714.
- Hardwick**, Hist. of the articles of religion. Lond., 1876.
- Hardwick (I)**, Hist. of the christian church during the reformation. Cambr., 1865.
- Hartknoch**, Preussische Kirchenhistorie. Leipz., 1686.
- Hartmann**, Johann Brenz. Hamb., 1840.
- Hase**, Herzog Albrecht von Preussen und sein Hofprediger. Leipz., 1879.
- Hase (I)**, Kirchengeschichte. Leipz., 1877.
- Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego** i wydany przez Jana Bobrowicza. w Lipsku, 1839.
- Heppe**, Geschichte des deutschen Protestantismus, 1555—1581. Marburg, 1853.
- Herminjard**, Correspondance des Réformateurs. Genève, 1866 svv.

Herzog, Real-Encyklopädie für protest. Theologie und Kirche. Stuttg., 1853 ff.

Heumann, Documenta litteraria. Altdorfii, 1758.

Hooper, Early and later writings. Cambr., 1843.

Jablonski, Hist. consensus Sandomiriensis. Berolini, 1731.

Jocher, Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce. Wilno, 1840.

Kausler, Briefwechsel zwischen Herzog Christoph von Württemberg und P. P. Vergerius. Tüb., 1875.

Kautz, Praecipua ac publica rel. evang. in Polonia fata. Hamb., 1738.

Kawerau, Joh. Agricola von Eisleben. Berl., 1881.

Kerkhistorisch archief, verzameld door Kist en Moll. Amsterdam, van Kempen [4 DD., 1857—66].

Kirchenzeitung, Reformierte —. Erlangen, 1854 ff.

Klopp, Geschichte Ostfrieslands. Hann., 1854.

Knight, London. Lond., 1841.

Köhler, Historische Münzbelustigung. Nürnberg, 1737.

Köstlin, Martin Luther. Elberf., 1875.

Koppius, Vitae ac gesta abbatum Adwardensium. Gron., 1850.

Kotlubaj, Galerja nieswieszka portretow Radziwillowskich. Wilno, 1857.

Krasinski, Historical sketch of the Reformation in Poland. Lond., 1838.

Kriegk, Gesch. von Frankfurt am Main. Frankf., 1871.

Kugler: Christoph, Herzog zu Württemberg. Stuttg., 1872.

Kuyper, Joannis a Lasco opera tam edita quam inedita. Amstelodami, 1866. [2 Tom.]

Langenn: Moritz, Kurfürst zu Sachsen. Leipz., 1841.

Lanz, Korrespondenz Kaisers Karl V. Leipz., 1864.

Lauterbach, Ariano-Socinismus olim in Polonia. Lips., 1725.

Lechler, Gesch. der Presbyterial- und Synodalverfassung seit der Reformation. Leiden, 1854.

Lelewel, Histoire de Pologne. Paris, 1844.

Lubienitzki, Hist. reformationis Polonicae. Freistadii, 1685.

Lukaszewicz, Gesch. der reform. Kirche in Litthauen. Leipz., 1848.

Luthers Werke, Erlanger Ausgabe.

- Mailath**, Geschichte der Magyaren. Wien, 1831.
Malcolm, Londinium redivivum. Lond., 1803.
Malte-Brun, Tableau de la Pologne ancienne et moderne. Par., 1830.
Maurenbrecher, Karl V und die deutschen Protestanten, 1545 bis 1555. Düsseld., 1865.
May, Kurfürst Albrecht von Mainz. München, 1875.
Meiners, Oostvrieslands kerkelijke geschiedenis. Gron., 1783.
Melanchthon, Opera, in het „Corpus Reformatorum.” Halis, 1834 sqq.
Merle d' Aubigné, Histoire de la Réformation en Europe au temps de Calvin. Par., 1864.
Merle d' Aubigné (I), Hist. de la Réform. du XVIe siècle. Par., 1860.
Michelet, Histoire de France au XVIe siècle. Par., 1851.
Mönkeberg, Joachim Westphal u. Joh. Calvin. Hamb., 1865.
Mulder, Die Diakonie der Fremdlinge-Armen. Emden. 1858.
- Nippold**, in het „Zeitschrift für hist. Theologie”. Gotha, 1863.
Nitzsch, Urkundenbuch der evangel. Union. Bonn. 1853.
Northouk, A new history of London. Lond., 1773.
- Original letters relative to the English reform.** Cambr., 1846.
- Pauli**, Bilder aus Alt-England. Gotha, 1860.
Philaret, Gesch. der Kirche Russlands, übers. v. Dr. Blumenthal. Frankf., 1872.
Planck, Gesch. unseres protest. Lehrbegriffs. Leipz., 1799 ff.
Pomniki, dziejowe Polski. Lwow, 1878.
Pressel, Justus Jonas. Elberf., 1862.
Procter, Hist. of the book of Common-Prayer. Lond., 1864.
Pufendorf, De rebus a Carolo Gustavo gestis libri VII. Norimbergae, 1696.
- Raczynski**, Les médailles de Pologne. Berl., 1845.
Ram, Considérations sur l' hist. de l' univ. de Louvain. Brux., 1854.
Ranke, Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation. Berl., 1852.

- Ranke (I), Englische Gesch. vornehmlich im siebzehnten Jahrh. Leipz., 1877.
- Ranke (II), Die römischen Päpste im sechzehnten u. siebz. Jahrh. Berl., 1838.
- Raumer, Historisches Taschenbuch. Leipz.
- Religionshandlungen, Frankfurtische —. Frankf., 1726.
- Reuss, Gesch. der h. Schriften Neuen Test. Braunschw., 1874.
- Ridley, Works of —. Cambr., 1843.
- Riggenbach, Das Chronikon des Konrad Pellikan. Bas., 1877.
- Ritschl, Gesch. des Pietismus in der reform. Kirche. Bonn, 1880.
- Ritter, Geschichte der Philosophie. Hamb., 1850.
- Ritter (I), Evang. Denkmal der Stadt Frankfurt. Frankf., 1726.
- Roscoe, Leben u. Regierung des Papstes Leo X. Leipz., 1806.
- Salig, Vollst. Historie der Augsb. Konfession. Halle, 1730.
- Savigny, Gesch. des römischen Rechts im Mittelalter. Heidelb., 1816.
- Schmidt, Peter Martyr Vermigli. Elberf., 1858.
- Schmidt (I), Philipp Melanchthon. Elberf., 1861.
- Schröder, Troisième jubilé séculaire de la fondation de l'ég. réformée franç. de Francfort. Francf., 1853.
- Scrinius antiquarum. Groningae (s. a.).
- Seisen, Gesch. der Reformation zu Heidelberg. Heidelb., 1846.
- Sermons by Hugh Latimer. Cambr., 1844.
- Sixt, Peter Paul Vergerius. Braunschw., 1871.
- Sleidan, Commentariorum de statu religionis libri XXVI. Francof., 1610.
- Spiegel, Albert Rizäus Hardenberg. Bremen, 1869.
- Stähelin, Johann Calvin. Elberf., 1863.
- Statorius. Funebris oratio in obitum Joh. a Lasco. Pinczoviae, 1560.
- Steitz, Der lutherische Prädikant Hartmann Beyer. Frankf., 1852.
- Stichart, Erasmus von Rotterdam. Leipz., 1870.
- Stinzing, Ulrich Zasius. Bas., 1857.
- Strauss, Ulrich von Hutten. Leipz., 1858.
- Strype, Memorials of Thomas Cranmer. Lond., 1694.
- Sudhoff, Olevianus und Ursinus. Elberf., 1857.
- Sylvius, Oratio funebris in obitum Joh. a Lasco. Pincz., 1560.
- Tarnowski, Stanisława Laskiego prace naukowe i dyplomatyczne. Wilno, 1864.

- Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Romae*, 1861.
Tomiciana acta. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae ser. Princ. Sigismundi.
- Trechsel, *Die protest. Antitrinitarier vor Faustus Socinus. Heidelb.*, 1839.
- Two liturgies, 1549 and 1552, set forth by authority in the reign of king Edward VI. *Cambr.*, 1845.
- Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio de instituta ac demum dissipata in Anglia ecclesia. Bas.*, 1560.
- Varrentrapp, *Hermann von Wied und sein Reformationsversuch in Köln. Leipz.*, 1878.
- Voigt, *Gesch. Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens. Königsb.*, 1838.
- Walewski: Jan Laski, reformator koscziola, in „*Bibliotheca Warszawska*”. *Warszawa*, 1872.
- Weingarten, *Die Revolutionskirchen Englands. Leipz.*, 1868.
- Wengierski, *Libri IV Slavoniae reformatae. Amstelod.*, 1679.
- Wezyk, *Constitutiones Synodorum metr. Eccl. Gnesn. Prov. Cracoviae*, 1630.
- Whitgift, *Works of —. Cambr.*, 1853.
- Wolters, *Reformationsgesch. der Stadt Wesel. Bonn*, 1868.
- Woltmann, *Holbein und seine Zeit. Leipz.*, 1866.
- Zanchius, *Epistolarum libri duo. Hannoveriae*, 1609.
- Zeissberg, Johannes Laski u. sein Testament, in „*Sitzungsberichte der königl. Akademie der Wissenschaften.*” *Wien*, 1874.
- Zeissberg (I), *Die Polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters*, in „*Preisschriften der Jablonowskischen Gesellschaft in Leipzig.*” *Leipz.*, 1873.
- Zeitschrift für historische Theologie. Gotha.*
- Zezechwitz, *System der christl.-kirchl. Katechetik. Leipz.*, 1864 ff.
- Zezechwitz (I), *Die Katechismen der Waldenser u. böhm. Brüder. Erl.*, 1867.
- Zurich letters. Cambr.*, 1842.
- Zwingli's Werke. Ausg. von Schüler u. Schulthess. Zür.*, 1828.

I.

Johannes a Lasco

als Katholiek

in zijn geboorteland.

1.

De Geboortegrond en zijne Bewoners.

Groot en tevens pijnlijk is de afstand, die in onze dagen het land en de stamgenooten van onzen held verwijderd van den tijd, toen hij zelf nog in hun midden verkeerde. Sedert nu bijkans eene eeuw heeft zijn volk opgehouden, een volk met eigene regeering, met eigene staats-inrichting te zijn. Deels door eigene schuld, deels door eene zware en bittere lotsbedeeling was het in zulk een diep verval geraakt, dat het genoodzaakt was, zich naar den gewelddadigen drang zijner naburen te voegen en zich te laten welgevallen, om door hen verbrokkeld, en in de vreemde, maar goed-geordende staten te worden ingelijfd. Dat lot is in den ijzeren loop der geschiedenis reeds aan menig volk wedervaren, hetwelk, na zijne levenskracht verteerd te hebben, ongemerkt opging in het leven van den machtigen veroveraar, en uit de rij der volken verdween. Met taaie volharding, met roerende vaderlandsliefde verzet zich dit volk tegen zulk een onmeedoogend lot; het wil nog niet sterven, en kan niet vergeten wat het in zijnen heldentijd geweest is. Zijne zonen, die ons, in menigen aangrijpenden trek, aan het volk der Joden doen denken, dat zich nergens op aarde in zulk eene dichte menigte en zóó duurzaam als in dit land gevestigd heeft, — zijne zonen trekken her- en derwaarts, terwijl zij slechts met tegenzin het vreemde juk torsen, of het brood der verbanning eten, en daarbij acht geven op iederen wenk, die aan hunne licht-ontvlambare hoop nieuw voedsel schenkt. Het is ons plan niet, om den afstand tusschen het Voorleden en het

Heden geheel te doorloopen, en de oorzaken op te sporen, door welke het met dit volk zóóver gekomen is, ja zóóver heeft moeten komen. Wij hebben ons in de volgende bladen de meer uitlokkende taak voorgesteld, om het boek van Polen's geschiedenis ten tijde van zijne glansrijkste ontwikkeling op te slaan, en eene bladzijde te lezen, die in haren aanvang zoo veelbelovend luidt, maar die aan haar einde zoo onheilspellend de kiem der krankheid vertoont, die het schoone land heeft doen wegwijnen.

Ja, het is de heldentijd van Polen, de eerste helft der zestiende eeuw! Nooit hebben zich zijne grenspalen verder uitgestrekt, dan onder de laatste machtige heerschers uit het huis der Jagello's. Lelewel, die zulk eene vurige vaderlandsliefde koestert, geeft ons onder de kaarten, die bij zijne geschiedenis van Polen behooren, ook eene kaart uit de tijden van Johan Albert, omstreeks het jaar 1500. Zij toont ons een gebied, dat zich in het noorden, aan de zee kust, van Dantzig tot aan Memel uitstrekt, van dáár, in eene bijkans rechte oostelijke linie, rakelings langs de streek van Dunaborg loopt, voorbij Witebsk tot aan Smolensk reikt, — om welks bezit Russen en Polen in die dagen menigmaal gestreden hebben, — van dáár vervolgens zich naar het zuiden wendt, en de grens Tsjernigow ontmoet, om dan weder in het oosten zich diep landwaarts-in tot aan de Donez uit te zetten, en langs de Dnieper bij Cherson de Zwarte zee te bereiken. De zee kust vormt, tot nabij Kilia en Ismaïl, de vaak beoorloogde grens, die voorts landwaarts-in tot aan Zevenbergen reikt, en die, terwijl zij Moldavië, Bukowina en Galicië omvat, zich in het westen, langs de Karpathen, tot in den omtrek van Teschen uitstrekt, vervolgens in noordelijke richting tot aan Glogau voortloopt, om van dáár weder, in eene kronkelende lijn, tot in den omtrek van Dantzig te komen. Het omvangrijke gebied wordt op 200,000 □ wersten geschat, met eene bevolking ten getale van ongeveer 15 millioen inwoners. Het eigenlijke moederland en het hart van het uitgestrekte gebied, binnen welks omtrek wij ons in de volgende bladzijden uitsluitend

bewegen, was uit twee hoofddeelen samengesteld, nl. uit het noordelijk gelegene vlakke land van Groot-Polen, met de eertijds zelfstandige hertogdommen Cujavië en Masovië, en uit het zuidelijk gelegene Klein-Polen, dat zich tot aan de Karpathen uitstreckte. De voornaamste palatinaten in Groot-Polen waren Posen, Kalisch, Sieradz en Lenczyc; in Klein-Polen desgelijks Krakau, Sandomir en Lublin.

Het was een wijze stap van Hedwig, de jeugdige Koningin van Polen, in wier aderen nog Piastisch bloed vloede, dat zij hare genegenheid voor hertog Wilhelm van Oostenrijk aan het welzijn van den staat ten offer bracht, en hare hand schonk aan den Vorst van Litthauen, Wladislaw Jagiëllö (1386). Door deze echtverbintenis traden Polen en Litthauen tot elkander in de betrekking van eene persoonlijke unie, die, omstreeks tweehonderd jaren later, door de beroemde Unie van Lublin (1569), in eene vaste verbinding van de beide landen tot eenen éénigen ondeelbaren vrijstaat, onder denzelfden vorst en met eenerlei staats-inrichting, hare voltooiing vond. Met Wladislaw, die zich vooraf had laten doopen, ten einde de schoone Hedwig te kunnen huwen, besteeg het vorstelijk geslacht den koningstroon, onder hetwelk Polen zijnen hoogsten bloei mocht bereiken. Het is een vorstenhuis van zeldzame begaafdheid, deze Jagello's, aantrekkelijk door hun karakter, bewonderenswaardig, zoowel wegens de kracht en bekwaamheid, met welke zij den scepter voerden, als ook meer bepaald wegens de wijze, waarop zij hun volk — en dat, voorwaar, niet zelden onder de moeilijkste omstandigheden, — tot eene kloeke en machtige natio wisten te vormen. Één van de nauwkeurigste kenners schildert hen, geheel naar waarheid, als „welwillend, voorkomend, grenzenloos milddadig, eenvoudig, minzaam, dankbaar en vriendhoudend, goedwillig en vergevensgezind, gelijk menschen, die meer door de bewegingen des gemoeds, dan door de gestrengte heerschappij van afgetrokken grondstellingen bestuurd worden”¹⁾. Deze schoone erfenis was ook ten volle

1) Caro, IV, 306.

aan den voorlaatsten telg des huizes, nl. aan Sigismund I, ten deel gevallen, die twee en veertig jaren achtereen, in eenen moeilijken tijd, op roemrijke wijze de vorstenkroon droeg (1506—1548). Hij behoort tot de verhevenste gestalten der zestiende eeuw, hooggeacht in den raad der regenten, gevreesd door zijne vijanden, maar oprecht bemind door zijn volk, inzonderheid gedurende de eerste tientallen jaren zijner heerschappij, en zoolang de invloed van zijne tweede gemalin, de wegens hare kuiperijen beruchte koningin Bona, zich nog niet al te zeer liet gelden. Sigismund vervulde ijverig de zware plichten, die hij zich als Koning van Polen zag opgelegd, en betoonde zich een getrouw en waakzaam beschermer van zijn land en volk. Niet zelden werden zijne handelingen door eenen zekeren trek van teederhartigheid gekenmerkt; zijne begeerte naar rust en orde was oorzaak, dat hij menigmaal de zaken ongehinderd haren gang liet gaan, ook wanneer een strakker aanhalen der teugels volstrekt noodig zou geweest zijn. Juist op het punt, waarop in dien tijd alles aankwam, nl. het vraagstuk van den godsdienst, is in zijne verschillende maatregelen eene zekere besluiteloosheid te bespeuren, die noch aan de Evangelische, noch aan de Roomsche kerk welgevallig kon zijn, en voor geen van beiden voordeelig was. Dit weifelen is niet alleen te verklaren uit zijne geneigdheid tot ongestoorde rust; een diepe, edele trek zijns wezens maakte hem in die ruwe dagen de beslissing moeilijk. Hij was een getrouw zoon zijner kerk; ieder verzet tegen hare verordeningen kwam hem voor als eene poging, om de hechtste pilaren van het staatsgebouw te ondermijnen, en zoo gevoelde hij zich evenzeer door zijne vrome verknochtheid aan den Paus, als door zijne vurige vaderlandsliefde aangespoord, om het gevreesde revolutionnaire element van zijn land verwijderd te houden. Niet moeilijk echter is het, om bij dezen loop zijner gedachten eene diepere strooming te bemerken. Sigismund is waarlijk godvruchtig. In zijne zendbrieven aan den Paus, alsook in vele zijner bevelschriften klinkt een toon, die niet door de staatkunde is ingegeven, maar die onmiddellijk uit het hart

voortkomt, en eene liefelijke getuigenis aangaande zijn gemoed aflegt, te weldadiger, hoe meer men dezen toon, zelfs in de herderlijke brieven der bisschoppen van die dagen, vermist. Bij zulk eene gezindheid moest niet weinig in het drijven der Kerk en harer waardigheidsbekleeders hem bevreemden en afstooten, en hij ontzag zich niet om zich ook tegen hen te verzetten, wanneer de kerkelijke aanmatigingen al te zeer op zijne koninklijke rechten inbreuk maakten, en het pauselijk gezag zich ook daar wilde laten gelden, waar hij zich bewust was van tot beschermer der souvereiniteit geroepen te zijn. De tijd vergunde hem niet de rust, om na te denken over het Ééne, dat noodig is; het noodlottig gevolg daarvan was die onvastheid, welke voor zijn volk niet tot zegen strekte.

Daarbij kwam als verzwarende omstandigheid de staatsregeling des lands, gelijk zij zich onder langdurige, hooggaande twisten allengs gevormd had. Polen was tot een vrijstaat geworden, met eenen Koning aan het hoofd. De eigenlijke macht berustte in de hand van den adel, d. i. van die geslachten, aan welke het, na eene worsteling van eeuwen, gelukt was, zich uit de menigte der burgers tot de grootste zelfstandigheid te verheffen. Al wie aanspraak maakte op de voorrechten, die de adel, in onderscheiding van de overige klassen der bevolking, genoot, moest kunnen bewijzen, dat hij tot een bepaald familiewapen, tot een bepaald geslacht behoorde. Was dit bewijs geleverd, zoo zag de aanverwant zich met alle edelen op gelijken rang geplaatst; hij bezat gelijke rechten, en had gelijke plichten te vervullen. Intusschen kon het niet missen, dat enkele geslachten en wapens zich in uitstekende vertegenwoordigers op bijzondere wijs onderscheidten, en daardoor in het bezit kwamen van de hoogste betrekkingen in Kerk en Staat. Deze hoogere klasse van den adel vormden de Baronnen, die door geboorte of bezitting of aanzienlijke ambten boven de anderen uitstaken. Bepaalde ambten onderstelden en verleenden ook den rang van een Baron. Als de hoogste kerkelijke dignitarissen werden de beide aartsbisschoppen van Gnesen en Lemberg, alsmede de dertien

bisschoppen des lands beschouwd; als de hoogste waardigheidbekleeders in den staat golden vijf en dertig palatijns, dertig grootere (majores castellani) en negen en veertig kleinere (minores) burggraven des rijks, die in vereeniging met tien andere staatsdienaren den Senaat vormden¹⁾.

Tegenover den adel trad, in den loop des tijds, in de stedelingen, een nieuw zwaarwichtig element op den voorgrond, waarvan zich de vorsten niet zelden als tegenwicht tegen de hinderlijke macht der Baronnen bedienden. De invloed dezer stedelingen is in dien tijd, met betrekking tot de Hervormingsgeschiedenis van Polen, van een zóó diep-ingrijpenden aard, dat wij reeds hier op hunne bijzondere stelling moeten opmerkzaam maken. De steden waren bijkans uitsluitend bevolkt door Duitsche landverhuizers, die bij geheele scharen het land hadden overstroombd, sedert de neiging der Germaansche volken om zich naar vreemde landen te begeven, — eene neiging, die in de dagen der Kruistochten bij hen was opgewekt, — eindelijk, nadat deze tochten gestaakt waren, niet langer hare bevrediging zoeken kon in het blauw verschiet van het Morgenland. Het gewichtige cultuur-element vond eene vriendelijke welkomst in de uitgestrekte, doch schraal-bevolkte landstreken van Polen. Zeer belangrijke volmachten werden aan de vreemdelingen verleend, die overal in het land steden stichtten, en met Duitsche vlijt, met Duitsche bedrijvigheid handel en verkeer krachtig bevorderden, terwijl zij in de schielijk toenemende welvaart des lands de schatting hunner dankbaarheid voor het verleende gastrecht rijkelijk betaalden. Doch dit gastrecht werd hun tevens met Poolsche vrijgevigheid, en bijna zou men kunnen zeggen: met zorgeloosheid verleend. Deze Duitsche kolonisten hadden hun vaderlandsch recht medegebracht, welk recht ook van de zijde der Poolsche vorsten schriftelijk erkend en hun gewaarborgd was. In de noordelijke steden, in Masovië en Cujavië, ontmoeten wij inzonderheid het Kulmsche, in de zuid-Poolsche steden daarentegen, tot over de

1) De rangorde dezer waardigheidbekleeders is te vinden bij Cromer, S. 529.

Russische grenzen, het Maagdenburgsche recht. In het genot van zoodanige voorrechten, leidden deze stedelingen een leven op zich zelf; in het hart van Polen vormden zij een stuk van Duitschland, en dat wel van een zóó krachtigen stempel, dat b.v. het beroemde gildeboek van Krakau, welks voortreffelijk uitgevoerde miniaturen ons een levendig beeld van den toenmaligen tijd te aanschouwen geven, in de Deutsche en de Latijnsche taal geschreven is ¹⁾. Zulk een afgezonderd leven, midden in het vreemde land, kan, onder bepaalde omstandigheden, tot de materiële welvaart des lands medewerken, en heeft zulks ook ongetwijfeld in Polen gedaan, evenals de Deutsche volkplantingen in het hart van Rusland. Doch voor het leven des geestes, zoowel van het volk, waartoe zij behooren, als ook van het vreemde volk, in welks midden zij leven, zijn zulke kolonisten, in eene beslissende ure, als eene moedervlek; en eene zoodanige ure was destijds aangebroken. Deze Deutsche stedelingen in Polen waren, ook in geestelijk opzicht, met het oude vaderland niet langer verbonden; slechts het erfdeel, dat zij hadden medegebracht, bewaakten zij met angstvallige, maar ook met kleingeestige en bekrompene trouw. Zij breidden den kring van hun leven niet uit, en streefden niet naar hooger ontwikkeling, maar bleven eigenwillig staan op den trap van geestbeschaving, dien het oude vaderland bij hun heengaan bereikt had. Tegenover hunne nieuwe omgeving, zoowel wat de grooten, als wat de geringen betreft, zonderden zij zich streng af; zij leefden nevens hen, zonder innerlijke aanraking, zonder zegenrijke wederzijdsche betrekking, als in een sterk ommuurden burg. Dat is echter, van het nationale

1) De codex, een waardige tegenhanger van het in denzelfden tijd vervaardigde Ceremoniale van Erasmus von Ciolek, Bisschop van Plozk, met zijne kostbare miniaturen, die van hooge beteekenis zijn voor de geschiedenis der cultuur, is door Balthasar Behem te boek gesteld, en bevat de statuten der gilden van de stad Krakau. Mij is geen ander werk bekend, dat zóó levendig en aanschouwelijk handel en wandel der Krakau'sche burgerij ons vóór oogen stelt, als deze schoone miniaturen, een rijke goudmijn voor studiën op het gebied van de geschiedenis der cultuur. Vergel. ook *Essenwein*, S. 37, en *I Zeissberg*, S. 417.

standpunt beschouwd, geene heilzame verbinding voor het land, maar eene ernstige belemmering, wanneer een volk, in den loop zijner geschiedenis, zich een beslissend probleem ziet voorgesteld, hetwelk het slechts in zijn geheel op zegenrijke wijs oplossen kan. Deze Duitsche stedelingen leefden eeuwen achtereen in het Poolsche rijk, zonder waarlijk Polen geworden te zijn; ter anderer zijde waren zij ook niet overal sterk en krachtig genoeg, om het geheele land te germaniseeren.

Het derde onderdeel der bevolking vormden de boeren, de Kmetonen, een armoedige stand, bijna zonder rechten, die in lijfeigenschap aan den adel onderworpen was, en in zware, gestrengte onderdrukking leefde, of veeleer het kwijnend aanzijn voortsleepte. De afstand tusschen de heeren en deze onderhoorigen was zóó groot en onoverkomelijk, dat men nauwelijks op het vermoeden komt, dat hetzelfde oude Poolsche bloed in de aderen van beide partijen vloeit; men wordt eerder aan de verhouding herinnerd, die tusschen een overwinnend volk en de onderworpen oorspronkelijke stammen des lands bestaat, gelijk in Indië en elders. Dubbel scherp en noodlottig moest de afstand zich doen gevoelen, omdat het verzachtende middenlid, de stedeling, tot beide partijen in eene vijandige verhouding stond. Tegenover den adel, voor welken hij door zijne voorrechten een doorn in het oog was, zonderde hij zich streng af, en ondervond ook, bij iedere aanraking, eene gelijke trotsche terugwijzing, die in den loop des tijds, en vooral in de dagen der Reformatie, zich met het zegevierend bewustzijn deed gelden, de voorrechten dezer indringers te kunnen verbrekken en vernietigen. Voor den boer, het eigendom van den adel, had hij geen hart en ook geen gevoel van stanverwantschap; hij sprak niet dezelfde taal, hij zong niet dezelfde liederen; zijn verleden was hem vreemd, voor zijn betreurenswaardig lot had hij geen medelijden. Dit was de gesteldheid en wederkeerige betrekking der drie volksbestanddeelen, wier eensgezindheid de kracht eens volks uitmaakt, maar wier onderlinge verwijdering noodzakelijk eene ook nog zoo sterke kracht ver-

lamt. Juist de Reformatie, die, overeenkomstig haar wezen, op eene innige overeenstemming van het gansche volk berust, en aan haar bevorderlijk is, moest zulk een afgezonderd leven met de geheel verschillende belangen der afzonderlijke partijen pijnlijk gevoelen.

Maar wij hebben tot dusver nog niet van het godsdienstig en kerkelijk leven gesproken, dezen anderen, wezenlijken factor in het bepaalde, bijzondere karakter eens volks.

Meer dan vijf eeuwen waren verstreken, sinds de Poolsche vorst Miecyslaw, de vierde in de door de sage overgeleverde volgreeks der Piasten, aanzoek deed om de hand van Dubrawka, de dochter van Boleslaw, Hertog van Bohemen, en ten gevolge van deze echtverbintenis met eene ijverige christin, den doop onderging (966). Gewillig volgde een deel van het tot op dat tijdstip heidensche volk zijnen vorst, en nam de leeringen van zijnen eersten zielverzorger, Jordaan, aan, ofschoon het nog langen tijd duurde, voordat de laatste overblijfselen van het Heidendom verdwenen waren. Op den doop volgde aanstonds de kerkelijke organisatie van het land; Otto de Groote was behulpzaam om in Posen het eerste Poolsche bisdom te stichten, hetwelk aan het aartsbisdom van Maagdenburg ondergeschikt gemaakt werd.

De Duitsch-kerkelijke invloed, die zich in den beginne had doen gelden, bleef ook in het vervolg werkzaam, en wel in altijd grootere verhoudingen. In eene lange, bijkans onafgebroken opeenvolging trok eene onafzienbare schaar van monniken en priesters, schier uit alle streken van Duitschland, oostwaarts naar de Oder, en dieper het land in naar de Weichsel. Overal stichtten zij kloosters en kerken, en zulks in eene zóó groote menigte, dat de leden der Russische kerk, met welke zij in den tijd der Jagello's het eerst in aanraking kwamen, de Katholieken, van den beginne aan, de lieden van „het Duitsche geloof” noemden ¹⁾. Geloovig onderwierp zich het volk aan de leeringen der

1) Caro, III, 185.

Kerk, gewillig nam het hare inzettingen aan, ook die, welke het zich als zware lasten en diensten zag opgelegd. Het schoone, Slavische erfdeel eener innige vroomheid was ook het eigendom van het Poolsche volk. Het is niet die vroomheid, welke met heiligen ernst de diepte der goddelijke waarheid tracht te peilen en te doorzoeken, en die door een langdurig nadenken over het ééne, dat noodig is, er toe geleid wordt, om dit ééne hoog-heilige als een kostbaar gewin en een zalig goed te omklemmen, en het tegen alle aanvallen te verdedigen. Het is veeleer de vrome gèzindheid, die zich vol vertrouwen aan de leiding des priesters en der Kerk overgeeft, gewillig, zonder veel twijfel en zonder langdurig onderzoek, hunne leer aanneemt, op de voorgeschrevene wijze in heilige stemming de eischen der Kerk vervult, in God den almachtigen Heer vreest, doch daarbij nauwelijks eenig begrip heeft van den rijkdom der genade, door Christus tot jonger, en niet tot dienstknecht geroepen te zijn. De priester was in de oogen des volks de geestelijke „Heer,” die macht heeft over den mensch, ja een soort van plaatsbekleeder Gods, die dan ook de onderworpenheid, aan zijnen vertegenwoordiger betoond, beschouwt alsof zij aan Hem zelven bewezen was.

Zeer veel van hetgeen over de vreemde bevolking der steden van Polen gezegd werd, laat zich nu ook ten aanzien van deze priesters uit den vreemde herhalen, ofschoon op kerkelijk gebied de verkeerde toestanden zich niet zóó sterk en in het oog loopend lieten gelden, als op staatkundigen bodem. De Roomsche priester wordt reeds van zelf buiten verband met zijn vaderland opgevoed. Ongetwijfeld kunnen de indrukken van de jeugd, of van het volk, welks taal men eens als moedertaal leerde spreken, nimmer geheel en al worden uitgewischt; ook onder het meest uitheemsche monnikskleed handhaaft zich nog het gevoel van betrekking tot het moederland. Hier was het echter anders. Zij, die in de Roomsche kerk met hare Latijnsche moedertaal een tweede vaderland gevonden hadden, zagen zich hier in Polen in eenen toestand van nog grooter vreemdelingschap ver-

plaatst. Geen familiebanden maakten het hun gemakkelijker, om in dezen bodem te wortelen; zij hadden er geen belang bij, om met het gemoed des volks, met zijn eigenaardig leven, in zulk eene nauwe aanraking te komen, dat zij niet slechts te midden van, maar ook met dat volk leefden, ten einde uit zoodanig geestelijk samenleven het recht en ook de macht te ontleenen, om het geestelijk leven des volks, wat zijn weten en kunnen betreft, tot hooger ontwikkeling te voeren. Eeuwen gingen voorbij, zonder dat zich eene eigene letterkunde vormde; de grond tot verklaring hiervan is in die dagen zeker óók in de uitlandsche priesters te zoeken, die destijds de dragers der beschaving waren. Hunne moedertaal, het Latijn, verschaftte zich den toegang, zoowel tot de sloten van den adel, als tot de huizen der beschaafden, en de eerste geestelijke levensuiting des volks weerklonk in deze taal. De diepe kloof, die den edelman, in zijne schier onbepaalde vrijheid, gescheiden hield van den boer, die aan zijn aardkluit gebonden was, zou zich niet zóóver geopend hebben, indien eene inheemsche geestelijkheid, uit den schoot des volks voortgekomen, den band der gemeenschap tusschen de beide, schier uiteenvallende deelen van het geheel des volks zorgvuldig beschermd had.

Met zekeren, vasten tred veroverde de Kerk, van geslacht tot geslacht, eene steeds sterkere, belangrijker stelling in het land. In één bepaald punt was er geen onderscheid tusschen de verschillende standen, nl. in de vrome onderworpenheid aan de Kerk en haar verwijderd Hoofd, den Stedehouder des Heeren te Rome. Van den Koning af, tot op den geringsten landbouwer, werd aan hem en zijne leerlingen door allen eene gelijke gewillige gehoorzaamheid betoond. Aan de Kerk en aan hare aanzienlijkste waardigheidbekleeders waren, in den loop des tijds, belangrijke voorrechten toegestaan. De Aartsbisschop van Gnesen, als Primaat van het rijk, bekleedde de eerste plaats na den Koning, en nam, in geval van diens dood, de regeering waar, totdat een nieuw opperhoofd van den staat verkozen was. De Bisschoppen — hierop hebben wij reeds gewezen — stonden met de

hoogste waardigheidsbekleeders van den staat op gelijken trap, ja hadden in den Senaat boven hen den voorrang. Van oudsher waren de voornaamste bisdommen, na de aartsbischoppelijke zetels van Gnesen en Lemberg: in Klein-Polen Krakau, in Groot-Polen Posen, in Cujavië en Pommeren Wladislav, in Masovië Plotzk, in het Russische gebied Przemisl en Chelm, en in Podolië Kamenetz. De adel was in het bezit van deze geestelijke waardigheden; een langdurige strijd werd echter door hem gevoerd, om het uitsluitend bezitrecht te verkrijgen. Deze strijd was als van zelve ontstaan uit de aanhoudende pogingen van den adel om alle macht in den staat in zijne hand te vereenigen.

Hoe trouw en gehoorzaam ook het volk in al zijne deelen aan de Roomsche kerk verknocht was, toch leerde het reeds vroeg, en naarmate het op zegevierende wijs zijne grenspalen steeds verder uitzette, ook altijd standvastiger, verdraagzaamheid te oefenen jegens de zoodanigen in zijn midden, die niet tot de Roomsche kerk behoorden. In de betrachtning van dezen christenplicht, die in die dagen zoo zeldzaam beoefend werd, werd het volk wezenlijk ondersteund door schoone en edele trekken van het Slavische wezen, dat zich niet gemakkelijk tot een godsdienstig fanatisme bewegen laat. Zoo menigmaal wij in zijn midden dergelijke uitingen aantreffen, zullen wij ook zonder moeite eenen vreemden invloed kunnen ontdekken, door welken het volk zich laat overhalen om wegen te kiezen, die het uit zich zelf waarschijnlijk nimmer zou hebben betreden. Allereerst kwamen de Polen, in dit opzicht, met de Joden in aanraking. Reeds in de negende eeuw verlieten niet weinige Joden het rijk der Chazaren, aan de beneden-Donau, om zich naar Polen te begeven. Grootere verhoudingen nam, gedurende de elfde en de twaalfde eeuw, de immigratie van uit het westen aan, alwaar de Joden, in eene steeds klimmende mate, door Rome en de Roomsche kerk verdrukt werden. De toevloed uit Duitschland was zóó geweldig, dat, tot op den huidigen dag, de Poolsche Jood in zijn bedorven „jargon” de Duitsche taal als het voornaamste bestanddeel daarvan bewaard heeft. Handel en

geldwoeker was bij voorkeur hun middel van bestaan. Van de zware verdrukkingen, die allerwegen door de Roomsche kerk tegen de Joden werden aangewend, bleven zij ook in Polen niet verschoond, maar toch was de druk gematigd. Zij waren niet lijfeigenen der Vorsten, gelijk elders; zij stonden slechts onder hunne onmiddellijke rechtspleging, en konden zich alzoo niet, gelijk de overige immigranten uit Duitschland, beroepen op het Maagdenburgsche recht, bij voorkomende geschillen. Inzonderheid Kasimir de Grootte trad als hun beschermer op, zelfs in tegenspraak met de scherpe maatregelen, die, op aansporing van de Dominicanen, in de Kerkvergadering te Ofen (1279) tegen de Joden in de Karpathen-landen uitgevaardigd werden. Niet de geest der verdraagzaamheid alléén bestuurde hem en een deel zijner opvolgers, gelijk in het bijzonder Sigismund I; zij erkenden den handelsgeest, die dit beweeglijk volkje bezielde, hetwelk de schatten des lands ontsloot, en van welks opgestapelde rijkdommen zij zelve menigmaal voordeel trokken. — Nog andere godsdienstige elementen werden, bij voortgezette uitbreiding van de grenzen des lands, met Polen vereenigd: de inbezitneming van Podolië had Tsjeremissische Tataren in het rijk ingelijfd, terwijl in het Poolsche gebied aan de beneden-Donau nog Mohammedanen woonden, en in Litthauen nog heidenen werden aangetroffen.

Afgezien van de betrekkelijk weinige Armeniërs, die insgelijks, door de inlijving van Podolië, aan het Poolsche rijk werden toegevoegd, en wier verhouding tot den Paus en de Roomsche kerk nog niet geheel helder was ¹⁾, was de gewichtigste en krachtigste drangreden tot het betoonen van verdraagzaamheid jegens die inwoners van het rijk, welke een ander geloof beleden, bepaaldelijk deze, dat, bij het aanvaarden der regeering door de Jagello's, bijkans een derde deel der aanhangers van den Griekschen ritus onder de heer-

1) Cromer, p. 500: „Armeni suis ritibus suaque lingua in sacris utuntur. Non abhorrent ii tamen, sicut accepimus, a romana ecclesia et rom. pontifice; quin principatum ejus in universa Christi ecclesia agnoscunt.”

schappij van den Poolschen Koning als Grootvorst van Litthauen was opgenomen. Het heidensche Litthauen was, wel is waar, door Jagiëlo tot het christendom en de Roomsche kerk gebracht geworden; maar Litthauen had, door verovering, eene reeks van belendende gewesten aan zich onderworpen, bij wier inwoners, reeds sinds eeuwen, de verkleefdheid aan de Grieksche kerk zóó diepe wortelen geschoten had, dat de aan hun hoofd geplaatste vorsten uit het Huis Gedimin, voordat zij de heerschappij erlangden, genoodzaakt waren, tot deze kerk over te gaan. De metropool der Grieksche kerk, Kiew, was door het gebied van Litthauen ingesloten; bij den doop van Wladislaw Jagiëlo zagen de verbaasde Katholieken te Krakau ook Grieksche bisschoppen in zijn gevolg. Door zoodanig gemeenschappelijk samenwonen leerde men in Polen en gewende men er zich aan, om de onderwerping aan de Roomsche kerk niet als van geheel gelijke beteekenis te achten met de gehoorzaamheid aan het Christendom: eene belangrijke schrede voorwaarts voor dien tijd. Door de verplaatsing van de metropolie van Kiew naar Moskau was de door den Vorst begunstigde begeerte, om de Grieken, die tot Litthauen behoorden, tot eene eigene landskerk te vereenigen, aanmerkelijk nader aan hare vervulling gekomen. Eene synode, gehouden in het jaar 1415, aan welke de aartsbisschop van Polock, benevens de bisschoppen van Czernigow, Luck, Wladimir, Przemisl, Smolensk, Chelm en Turowsk deelnamen, koos, in navolging van de Bulgaren en Serviërs, eenen eigenen Metropolitaan, nl. Gregorius Zemblack, en wees hem Kiew als moederzetel aan. Met groote belangstelling en tevens met vreugde volgde men te Rome den loop dezer zaak. Op de oude vijandschap tusschen de beide Kerken werd allerminst nadruk gelegd: de gebeurtenissen op het concilie van Constanz (1414—1418) en van Florence (1437) strekken ten bewijze, hoe vriendelijk men van weerszijden elkander te gemoet kwam. Ofschoon dan ook de verkregen einduitslag niet aan de gekoesterde verwachtingen kon beantwoorden, zoo waren toch reeds deze pogingen voor het volk van Polen-Litthauen, van waar uit de

beweging was uitgegaan, van de allergrootste beteekenis, terwijl de nawerkingen van die beweging nog in de volgende eeuw te bespeuren zijn in menig verschijnsel, hetwelk, zoo men op deze gebeurtenissen niet behoorlijk acht slaat, noodzakelijk bevreemding moet wekken.

Op eene andere wijze handelde men, ten opzichte van de bijna gelijktijdige hooggaande beweging in het naburige stamverwante Bohemen. De geweldige oorlogen met de Hussieten stuwden hunne ontzaglijke golven ook naar Polen, in de gedaante van tallooze vluchtelingen, die, ter wille van hun geloof, den zwaar geschokten en geteisterden vaderlandschen bodem verlieten, en in den vreemde om herbergzaamheid smeekten. De talrijke scharen van vluchtende bannelingen, die ditmaal aan de zoo gastvrije grenzen van Polen stonden en den toegang begeerden, verschenen niet als zonen eener machtige, in het vaderland rechtens bestaande Kerk, maar als gevaarlijke afvalligen van dezelfde Moederkerk, die in Polen wettig bestond, ja als vuurschooven van eenen brand, die, na Bohemen bijkans verteerd te hebben, zijne vonken naar Polen slingerde, en hier met hetzelfde gevaar de Roomsche kerk bedreigde. Tegen deze misdadigers de nadrukkelijkste weerstand, de onverbidlijkste vervolging, reeds ter wille van de eigene zekerheid in Kerk en Staat. De Kerk had, met scherp blik, ook in Polen het eerst de grootheid van het gevaar bespeurd. Het waren voornamelijk twee mannen, die in die dagen den grootsten, maar waarlijk niet eenen zegenrijken invloed op kerkelijk en op staatkundig gebied uitoefenden, terwijl zij den grijzenden Koning (Wladislaw Jagiëlo) bijna geheel in hunne macht hadden: Zbigniew Olesnicki, Bisschop van Krakau, eene onverbidlijke, fanatieke persoonlijkheid, en Stanislaus Ciolek, Secretaris van de koninklijke kanselarij, later Bisschop van Posen. Het is een somber beeld, dat Caro van deze mannen ontwerpt, niet ongelijk, zoo als hij opmerkt, aan de gestalten, die aan gene zijde der Alpen, in Italië, te dier tijde, in het refectorium van het klooster der Augustijnen van San Spirito te Florence, aan Boccaccio hunne lieder-

lijke geschiedenissen vertellen. Op eene provinciale synode te Leczye vereenigde men zich weldra ten opzichte van de maatregelen, die men wenschte te nemen tegen de Hussitische ketterij; eene daarop volgende vergadering van den adel nam een door Ciolek opgesteld wetsontwerp aan, voor hetwelk men zonder veel moeite de koninklijke goedkeuring verkreeg.

Het is eene harde taal, aan welke men tot op dat tijdstip in Polen nog niet gewoon was, als het in dit beveldschrift aldus luidt: „Na rijp beraad en met toestemming van onze Prelaten, Vorsten en Baronnen, besluiten wij en verklaren daarbij, het voor een vast, altoosdurend en onwankelbaar bevel te willen houden, dat in ons koninkrijk Polen en in alle aan ons gezag onderworpen landen iedere ketter, of ook ieder, die maar met kettische leeringen besmet is, of van zoodanige leeringen verdacht wordt, en evenzoo ieder, die ketters begunstigt, door onze hoofdliden en onze beambten overal in het land, als schuldig aan de misdaad van gekwetste majesteit, gegrepen en naar eisch gestraft zal worden. Allen, die uit Bohemen ons rijk betreden, moeten in hechtenis genomen, en door hen, die vanwege den Apostolischen Stoel daartoe geroepen zijn, aan een onderzoek met betrekking tot kettische leeringen onderworpen worden. Ieder Pool, wie hij ook wezen mag, die vóór het eerstvolgend Hemelvaartsfeest (1424) niet uit Bohemen zal zijn teruggekeerd, moet voor een verklaarden ketter gehouden, en beschouwd worden als één, op wien de straffen van toepassing zijn, die voor ketters zijn vastgesteld. Al zijn roerend en onroerend goed vervalt aan de openbare schatkist. Zijne mannelijke en vrouwelijke nakomelingen verliezen hun erfrecht en hunnen rang; zijn geslacht wordt voor eerloos verklaard, en van alle voorrechten des adels beroofd.”¹⁾

Hoe onverbiddelijk deze taal, hoe zwaar de gedreigde straffen tegen de Hussitische ketterijen ook klonken, toch beantwoordde hare uitwerking niet volkomen aan het be-

1) Kautz, S. 7.

oogde doel. De heilige kracht des Evangelie's wekt overal den vrijen geest, die, waar hij eenmaal ontwaakt is, zich noch door de hardste Draconische bevelschriften bedwingen, noch ook zijnen belijder ooit zóó diep zinken laat, dat deze tegen het geweten zou handelen. De Hussitische beweging had de Slavische volksziel in haren diepsten grond aangegrepen; in die beweging lag een element, dat in den geheelen volkstam weerklank vond. De welsprekende, ontvlammende taal van den Boheemschen prediker in de Bethlehemskapel te Praag had, zonder schroom, grove misbruiken in de Roomsche kerk onthuld, die in alle landen als een drukkende last gevoeld werden. Met eene grondige Bijbelkennis toegerust, wezen Hus en zij, die hem navolgden, op de bijkans vergetene waarheid des Evangelie's, een hanengekraai, dat in de vroegte het aanbreken van den dag verkondigt. Zelf bleef hij daarbij nog in vrome trouw aan zijne Roomsche kerk verknocht. De Boheemsche en Poolsche adel trachtte hem, als eenen gemeenschappelijken volksheld, te Constanz te beschermen¹⁾. De vlammen van zijnen brandstapel wierpen haren helderen weerschijn in het gemoed der beide volken, en wekten allereerst ergernis en bevreemdend verbazen over eene Moederkerk, die met zulk eenen zoon op die wijze kon te werk gaan, doch deden, bij den verderen voortgang, in sommige zielen de ernstige begeerte ontwaken, om het drijven der Kerk en de eischen van den martelaar aan de heilige Schrift te toetsen. Hier en daar ontmoeten wij zwakke of meer merkbare sporen van Hussitische werkzaamheid in het land. In Litthauen waren het voornamelijk politieke bedoelingen, die den Grootvorst Witold, deze reuzen- en heldenfiguur van den Slavischen volksgeest, er toe brachten om de beweging met een gunstig oog te beschouwen. Een rechter in Posen wordt ons genoemd, die aan voortvluchtige Boheemsche predikers gast-

1) Krasinski, I, 63, alwaar wij ook de volgende plaats uit eenen brief van Hus, dien hij tijdens zijne gevangenschap schreef, vinden aangehaald: „Poloni tamquam strenues defensores veritatis dei opposuerunt se saepius toti concilio pro liberatione mea. D. Wenceslaus de Leszna intrepidus et zelosus defensor.”

vrijheid in zijn huis verleende¹⁾. De namen van eene reeks van hooggeplaatste baronnen, met den machtigen woiwode Ostrorog²⁾ aan de spits, zijn ons bewaard gebleven, die openlijk de beweging begunstigten. Ja, de heerschzuchtige Sbigneus moest den 84jarigen koning Wladislaw Jagello, die door zijne natuurlijke goedaardigheid en door den ouderdom een weinig stompzinnig geworden was, met den ban bedreigen, toen hij Hussieten in Kazimierz, de voorstad van Krakau, had opgenomen, om gedurende den Paaschtijd van 1431 de godsdienstoefening niet te ontberen, dewijl de fanatieke bisschop de hoofdstad met het inderdict getroffen had. Gedurende de geheele eeuw kunnen wij de Hussitische beweging in Polen, als een rooden draad, nu hier, dan daar bespeuren en nagaan. Zij heeft in hooge mate er toe bijgedragen, dat men in bredere kringen het leven en streven der geestelijken nauwlettend begon te toetsen en te vergelijken met den wandel dier mannen, welke, ter wille van de waarheid, hun vaderland verlaten hadden, en door eenen gestrengen,

1) Salig, II, 524.

2) Op den rijksdag van 1459 zette de hoogbegaafde en aanzienlijke man zijn gevoelen uiteen over de kerkelijk-politieke verhoudingen van zijn vaderland, welk gevoelen hij vervolgens in een bijzonder werk, getiteld „Pro reipublicae ordinatione,” openbaar maakte, een geschrift, vol diep-ingrijpende gedachten over de verhouding van Kerk en Staat. Wel is het eene opzien-barende taal, wanneer een man van zijne positie en van zijnen invloed in het land, en dat omstreeks het midden der 15^e eeuw, beweringen doet hooren als deze: Polen is een katholiek land, maar het verleent aan den Paus geene onbeperkte gehoorzaamheid; zijn Koning is aan niemand onderworpen, en heeft alleen God boven zich. Het voegt ons niet, om aan den Paus deemoedige en onderdanige zendbrieven te richten; de Koning is geen onderdaan van Rome. Deemoedigheid is in zich zelve niet verkeerd, maar als zij overdreven en aan iemand betoond wordt, wiens macht slechts op geestelijke dingen betrekking heeft, dan wordt zij berispelijk. Christus heeft de wereldlijke dingen niet aan den Apostolischen Stoel onderworpen; volgens zijne eigene verklaring is zijn rijk niet van deze wereld. De priesters behooren dezelfde openbare lasten te dragen, als alle overige burgers. De Koning heeft de staatsburgerlijke ambten te verdeelen, de geestelijkheid alleen over het heil der zielen te waken. Het is betreurenswaardig, dat de aanmatiging der Italianen, door menigvuldige afpersingen, zich ten koste van Polen tracht te verrijken. Enz. (Vergel. de breedvoerige uiteenzetting bij Krasinski, I, 94.)

zedelijken levenswandel het voetspoor van hunnen Heer wenschten te volgen.

Slechts in vluchtige trekken hebben wij de teekenen aangeduid, die van lieverlede — gelijk tegen de nadering van de maand Mei in het hooge Noorden het morgenrood aan den hemel verschijnt, — ook voor Polen het aanbreeken van eenen nieuwen dag in het godsdienstig leven der Christelijke volken aankondigden. Slechts afzonderlijke uitingen van tijdgenooten dringen, als profetische stemmen, uit het verledene tot ons door. Dit is niet onverklaarbaar. Het volk in de lagere standen, niet bij machte om zich uit zijne onwetendheid en slaafsche afhankelijkheid op te heffen, sleet stilzwijgend zijne levensdagen, terwijl het ternauwernood in het volkslied den ademtocht van een geestelijk leven verried; in de hoogere standen treden slechts aanvankelijk de eerste, bedeesde pogingen eener zelfstandige, vaderlandsche literatuur aan het licht. Zij, die in de vreemde, Latijnsche taal de pen voerden, waren meestal oprecht-verknochte dienaren hunner Kerk, en schreven dienvolgens onder haar oog, terwijl zij daarbij door haren geest waren beziel. Ingeval dan tóch ongunstige getuigenissen betreffende het zwaar verval, uit den mond van diegenen ruchtbaar werden, die zich van de ontaarde Moederkerk gescheiden hadden, dan was de terugwerkende beweging, die zich in de volgende eeuwen vertoonde, met bijzondere behendigheid onvermoeid bezig, om dien onwelkomen klank te onderdrukken. Slechts hier en daar is zulk een ongunstig bericht, ter goeder uur als in het stof eener afgelegene boekerij begraven, aan de naspeuring der Jezuïeten ontgaan, en treedt nu eerst, in een gansch anderen, gunstigeren tijd, uit den schuilhoek, in welken het eeuwen achtereen verborgen was, aan het heldere daglicht. Hoe schraal en onvolledig deze tot dusver openbaar gemaakte berichten ook zijn, zoo leggen zij dan toch reeds getuigenis af, dat de zestiende eeuw, bij hare verschijning, ook in Polen de nalatenschap der Middeleeuwen, die allerwegen lag opgehoopt, in overvloedige

mate aanwezig vond, nl. de dringende behoefte, ja de noodzakelijkheid van eene reformatie der Kerk in hoofd en leden. Ongetwijfeld stelde Polen, in zijne boven aangeduide, eigenaardige verhoudingen, aan de tenuitvoerbrengring van zulk eene reformatie bijzondere en ook verzwarende eischen; het zoude echter onjuist zijn, indien men deze laatsten als onoverkomelijke bezwaren beschouwde. Want wie kan den Geest Gods verbieden zijnen adem te doen ruischen, waar hij wil; wie is in staat, om hem eene grens zijner werkzaamheid voor te schrijven?

In alle landen der Reformatie zien wij, dat het rijk-begenadigde mannen geweest zijn, die de Heer der Gemeente geroepen had, om de haar toebedeelde erfenis te aanvaarden. Als zegevierende legerhoofden hebben zij de scharen der geloovigen in het heiligdom van het Woord Gods ingevoerd, en hun daarbinnen, als het kostbaarste kleinood der Reformatie, deze waarheid getoond, dat het waarachtige heil alléén te vinden is in de genade Gods door Jezus Christus. Heeft aan Polen deze man ontbroken? Is onder zijne manhaftige zonen geen enkele held opgetreden, die bereid was, om op de roepstem des Heeren te antwoorden: „Zie, hier ben ik, zend mij!”

Afkomst en Jeugd.

Bij Petrikau verlaten wij den ijzeren spoorweg, die heden ten dage de oude hoofdstad van Masovië, Warschau, met Weenen verbindt. Met geweld wederstaan wij de verleiding, om de aan historische herinneringen zoo rijke stad te bezoeken, binnen wier muren meer dan ééne boeiende bladzijde aan het geschiedboek van Polen werd toegevoegd; want hier hebben, in den zegenrijken tijd der Jagello's, de meeste rijksdagen hunne vaak zoo stormachtige, voor geheel Europa gewichtige zittingen gehouden. Een ander voornemen noopt ons, om ons dieper landwaarts-in te begeven. Wij nemen plaats in het opene voertuig, dat aan het station gereed staat, en zetten met het vlugge driespan onverwijld de reis voort naar het stadje Lask, van hetwelk wij ongeveer zes mijlen verwijderd zijn. De tocht gaat, als in vliegende vaart, door een echt Poolsch landschap. De uitgestrekte vlakke, eenigermate golvende, is een goed bebouwd, vruchtbaar gebied; hier en daar, aan den zoom van den horizon, vertoont zich nog een doorzichtig houtgewas, maar dat telkens verder voor de ploegschaar terugwijkt, door welke de kolonist eene rijkere opbrengst aan den bodem hoopt te ontwoekeren. Men ontmoet slechts weinige bewoners, en slechts zelden voert de weg door een dorp. Ongestoord kunnen alzoo de gedachten haren loop vervolgen; zij ijlen bij dezen rit een paar eeuwen terug, en trachten de vervlogene dagen voor een oogenblik binnen de vóór ons liggende lijst te bannen. Destijds had de landstreek, die nu in de stralen der Julizon zoo vrien-

delijk ons aanlacht, en door vlijtige handen behoorlijk be-
arbeid is, dan toch een ander aanzien. In dien tijd had het
woud nog de overhand, en wel in nog bijkans ongerepte,
oorspronkelijke wildheid, slechts ternauwernood toegankelijk
voor den koenen jager, die echter zijnen moed in die donkere
bosschen wèl beloond zag, wanneer het hem gelukken mocht,
om menig kostbaar, nu reeds lang verdwenen wild te be-
machten. In de talrijke woudmoerassen legerde in groote
menigte het wilde zwijn; langs den zoom der heide trok
de beer, en laafde zich aan den wilden honig, die in ver-
leidelijke hoeveelheid uit de boomstammen droop. Op het
schrale, zeer ruw bewerkte akkerland trof men hier en daar
eene nederzetting aan, eene verzameling van armzalige hut-
ten, nauwelijks iets meer dan holen in de aarde, uit leem
opgetrokken en met stroo gedekt, in welke de Kmeet, onder
zware lasten en vroondiensten gebukt, zijn vreugdeloos, kom-
merlijk leven doorbracht, met vrees vervuld en in slaafsche
onderwerping aan zijnen heer, in wiens oog hij vaak minder
waarde had, dan de kostbare bever, wiens woning hij zorg-
vuldig had te beschermen, of de valk, die zoo begeerlijk was
voor de jacht.

Dat zijn voor ons, kinderen der negentiende eeuw, recht
sombere beelden, bij welke de blik niet gaarne verwijlt. De
wakkere paarden hebben ons ook reeds het doel van onzen
tocht nabij gebracht. Een weinig vóór Lask heeft de bodem
eenige overeenkomst met eene duinstreek, evenwel zonder
het verkwikkend uitzicht op de zee; zandheuvels, slechts met
eenen geringen plantengroei bedekt, strekken tot ver in het
bebouwde land zich uit. Nu rijden wij het vlek in, welks
onaanzienlijk voorkomen ons doet vragen, met welk recht
het den naam van stad draagt. De gewone reiziger vindt
hier niets, dat hem kan boeien. Een dergelijk paar breede
straten, als men ook wel elders in Polen aantreft, of eigenlijk
slechts de heirbaan, die te dezer plaatse met kleine, een-
voudige huisjes aan beide zijden omzoomd is, en die op twee
plaatsen een groot, ruim plein vormt. Het eene plein is de
markt, van genoegzamen omvang, om op bepaalde dagen

als het ware eene tweede bevolking van het stadje te bevatten, die aldaar van heinde en ver van het platteland samenvloeit, ten einde te koopen en te verkoopen hetgeen het eenvoudig levensonderhoud vereischt; in den tusschentijd echter eene eenzame, eentonige vlakte, onbeschrijfelijk morsig in den regentijd, en evenzoo onbeschrijfelijk stoffig in de heete zomerdagen. Het langwijlige plein heeft ons, die gaarne aan oude, historische herinneringen het oor leenen, niets te zeggen; des te meer daarentegen het andere.

Dit laatste is het kerkplein. In het midden daarvan verheft zich het oude, erg verweerde gebouw, dat, tusschen al de vervelooze huisjes van den tegenwoordigen dag, ons doet denken aan een eerwaardig voorvader, tot wien elk, die de vervlogene dagen liefheeft, zich gaarne begeeft. Men kan daar dan ook luisteren! Het houten traliewerk aan de zijde van het plein is, wel is waar, rot en op menige plek beschadigd, maar aan zoodanige verwaarloozing geraakt in het hedendaagsche Polen de blik spoedig gewoon. Uit het wilde grasveld binnen de omtuining verrijzen een paar schoone, overoude boomen, die de kerk als tot beschutting omgeven. Het wel eenigszins plumpe, ofschoon niet in alle deelen onfraaie gebouw vertoont de duidelijke kenteekenen, dat het betere tijden beleefd heeft, dan zijne tegenwoordige omgeving; ja, het oude wapen, dat in den muur onder het teeken van den mijter is ingevoegd, verraadt aan den kundige, welke hooge eer en belangrijke rechten eens aan deze kerk verleend werden. Het wapen verwijst naar een oud, hoog-aanzienlijk baronnengeslacht, aan hetwelk de kerk waarschijnlijk haren oorsprong en zoodanige onderscheiding te danken heeft. Het is het wapen Korab, waarop een middeleeuwsch schip met hoog-gebouwd achterstevan is afgebeeld, dat als lading een soort van wachttorenen draagt, van welks top men een ruim en vrij uitzicht heeft over land en zee. Weldra hebben wij den Poolschen priester gevonden, aan wien de dienst hier is toevertrouwd, en hem overgehaald, om zijne kerk aan den vreemdeling te toonen: hij verheugt zich, dat hij, in zijn door de wereld vergeten oord, eenen reiziger als

gids mag dienen, die, evenals hij zelf, behagen vindt in de oude schatten, die hij in zijn heiligdom mag bewaken. De gang derwaarts wordt wèl beloond. Bij de armoede der inwoners steekt de rijkdom binnen deze muren zonderbaar af; men waant zich verplaatst in eene beroemde kerk van Italië. Hier de rijke altaarvaten, uit zilver en goud op kunstige wijze vervaardigd; ginds zelfs een schoon schilderstuk, en de priester toont zich daarenboven bereid, om de beweegbare lijst om te draaien, en het grootste heiligdom der kerk, dat daarachter verborgen is, te laten zien. Het is een voortreffelijk uitgevoerd marmeren reliëf, eeuwen achtereen een hooggevierd wonderdadig beeld, naar welks heilige bewaarplaats duizenden en nogmaals duizenden van pelgrims, tot zelfs van over de grenzen, ver uit Duitschland, in groote scharen ter bedevaart opgingen, die van de vele pauselijke decreten, welke het heiligdom als een stralenkrans omgaven, een vermeend nut voor hun zielenheil verwachtten, of zelfs, in vromen waan, van de wonderdadige „Lieve Vrouw te Lask”, die daar zoo vriendelijk op de menigte nederziet, genezing van velerlei krankheden begeerden.

De priester vond het blijkbaar reeds een weinig vreemd, dat de onbekende zonder kniebuiging al die heiligdommen voorbijwandelde, en telkens slechts vroeg naar den ouden, beroemden Primaat, die eens het wonderdadige kunstgewrocht uit Rome van eenen Paus ten geschenke ontvangen, en de kerk zijner geboorteplaats daarmede zooveel glans en rijkdom verschaft had. Maar nog onderdrukte de eigene historische belangstelling van den priester alle bedenkingen, die bij hem tegen den ketter oprezen. Onder een levendig gesprek gingen wij naar boven, naar de oude archiefkamer, eene stoffige rommelkamer, geheel doortrokken van dikke wierookwalmen, die sinds tientallen en honderdtallen van jaren, zich uit de kerk in deze bedompte ruimte hadden afgezonderd. De vloer was met ijzeren koffers en houten kisten bedekt, „huisraad der voorvaderen”, voor den onderzoeker onopgedolven schatten, die met hunne pauselijke zegels er zeer verleidelijk uitzagen. Een paar vluchtig ingeziene oude rollen behelsden

onbeduidende pauselijke volmachten aan de beroemde kerk. De vraag naar documenten van den neef van den Primate bleef onbeantwoord; de priester wist niets van hem. Nu moest er meer aangaande hem medegedeeld worden: dat hij bisschop geweest en vervolgens protestant geworden was, en dat hij, na in het buitenland tot hoog aanzien gekomen te zijn, zich in het oude vaderland bijkans tot Reformator van Polen verheven had. Dat was te veel voor den getrouwen zoon zijner kerk. Het éénige, waartoe hij nog te bewegen was, was de belofte, dat hij zelf naar levensteekenen van den afvallige zoeken zou. Sedert zijn reeds jaren verstreken, doch, in weerwil van gedane navraag, is de belofte niet nagekomen. Wij kunnen het overigens in het midden laten, of in de oude documenten, die aldaar sinds eeuwen zoo kakelbont in het stof begraven liggen, een of ander noemenswaardig bericht aangaande onzen held kan gevonden worden.

Wij hadden ons voorgenomen, om te Lask nog eene andere plek te bezoeken, ten einde, zoo mogelijk, oude sporen van onzen held te ontdeken.

Niet zonder moeite werd tot dat einde een Joodsch inwoner, hoedanige er, gelijk van zelf spreekt, in het Poolsche landstade zeer velen zijn, opgespoord, die zich nog uit zijne lang-vervlogene jeugd de puinhoopen van een oud slot in de nabijheid herinnerde. Buiten het stade, niet verre daarvan verwijderd, hebben wij met zijne hulp de bedoelde plaats gevonden. Door akkerland omringd, vertoont zich in eenen schralen, verwilderden ooft- en moestuin eene zeer oude rij boomen, naar allen schijn het overblijfsel van eene voormalige laan in een grootsch aangelegd park. De oorspronkelijke weg is door kreupelhout en in het wild gegroeid gras geheel overdekt. Een nederig huisje strekt tot woning voor den tuinman. Niet verre van daar staat een oud muurwerk, dat tegenwoordig dienst doet als gemakkelijke en stevige rugsteun eener voorraadschuur voor aardappelen en veldvruchten gedurende den winter. Het muurwerk, 13 ellen lang, 4 ellen hoog, is uit groote steenen opgetrokken, een onderbouw, die mogelijk eertijds een aanzienlijk gebouw

gedragen heeft, doch die heden ten dage nog slechts het eenige, treurige overblijfsel is van den voorvaderlijken burcht van het eenmaal zoo hooggeëerde Poolsche baronnengeslacht der Laski's. Maar niemand in het stadje wist overigens iets aangaande de familie; de naam zelfs zou verdwenen en vergeten zijn, indien het oord zelf dien niet bewaarde. Het is eene pijnlijke gewaarwording! Trachten wij haar te verdringen door het bericht aangaande een beroemd lid der familie, gelijk dat bericht door ons uit ver van elkander verwijderde, vaak uiterst karig vloeiende bronnen werd samengesteld.

Verre terug, op zulk eenen afstand, dat alle voorwerpen in den blauwen nevel van het verschiet ineenvloeien, verplaatst de sage den oorsprong van het geslacht Laski. Wij lieten ons een oogenblik door haar leiden; maar zoo vaak wij eene aanduiding hebben nagegaan, inzonderheid waar zij met de grootste verzekerdheid Engeland als de bakermat van het geslacht aanwees, altijd kwamen wij na eene wijle ontgoocheld terug. Hetgeen de ongeloofwaardige Damalewicz¹⁾, in den droogsten, kroniekachtigen stijl mededeelt, mist allen historischen steun. Deze katholieke berichtgever uit de zeventiende eeuw laat — echter zonder eenige opgave van bronnen — den stamvader des huizes, eenen Indelbertus Laski, met Willem den Veroveraar uit Normandië naar de Angelsaksische kust oversteken, en hem, als loon voor zijne onversaagde dapperheid in den slag bij Hastings (in den jare 1066), met het kasteel Pounfret en met het gebied van Blackburnshire begiftigd worden. Zijnen kleinzoon Hendrik maakt de fabelachtige bron tot stichter van de abdij Christal. Een latere nakomeling — zóó gaat hetzelfde praatzieke bericht al keuvelend voort, — Albert Laski, Baron van Haulton en

1) Het nog ongedrukte bericht is te vinden in de verzameling van handschriften der Keizerlijke bibliotheek te Petersburg (Q. I. nr. 47): Stephan Damalewicz. Historia imaginis B. V. M. miraculosae in oppido Lasko in Palatinatu Siradiensi in Polonia, 1663.

Connetable van Chester, moest Engeland verlaten, omdat hij koning Jan betichtte van den gepleegden moord op zijne koninklijken neef. De vluchteling begaf zich naar Polen, alwaar hij door den moedigen, onderneemzieken Boleslaw Krzynousty met open armen ontvangen werd.¹⁾ Als een waardige nazaat van zijnen stamvader in Engeland, zal de nieuw aangekomene zich zoozeer door dapperheid onderscheiden hebben, dat hij in zijn nieuwe vaderland met rijke goederen beleend werd. Reeds zijn kleinzoon Robert wordt tot Burggraaf („Kastelein”) van Sieradz gestempeld, één van de hoogste posten des lands, welke aan ieder, die hem op zijne beurt bekleedde, tot taak stelde om de rechten van den Vorst in het betrokken gebied uit te oefenen. Hier in Polen — zóó zegt Damalewicz — werd dan ook het overoude wapenbeeld veranderd. Uit haar vaderland Normandië had de familie het heraldieke teeken van eenen Leeuw met zich naar Engeland gebracht; deze maakte, van nu af aan, plaats voor het „Schip”, waarmede de uit Engeland vluchtende stamvader, als door een gelukkig gesternte geleid, naar Polen's gastvrije kusten gestevend was.

Deze nevelgestalten van fabelachtige voorvaderen verdwijnen bij het heldere daglicht van echte en geloofwaardige oorkonden. In deze treedt — naar mijn weten als de eerste van het geslacht — Johannes op, wegens zijne lichaamsgestalte „de kleine” genoemd, Bisschop van Krakau, die in 1392, na vele bezoeken, die hij geduldig verdragen had, uit het leven scheidde.²⁾ Deze bisschop wordt als een geleerd heer geroemd; behalve dat hij eene uitgebreide theologische

1) Het is nauwelijks de moeite waard, om de ongerijmdheid van het Petersburgsche handschrift in bijzonderheden aan te toonen. Een vluchtige blik op de daarin voorkomende historische namen doet zien, hoe jammerlijk de zaken dooreengehaspeld zijn. Bij koning Jan is slechts aan den trouweloozen, gruwzamen „Jan zonder land” te denken, die omstreeks 1213 zijnen ongeluklijken neef Arthur zal hebben omgebracht. Boleslaw Krzynousty daarentegen stierf reeds in 1139; en nu verhaalt het handschrift zelfs, dat Robert Laaski reeds in 1081 Palatijn van Siradië, en zijn zoon Robert in 1143 Bisschop van Krakau geweest is.

2) Pomniki, III, 264, 371.

kennis bezat, onderscheidde hij zich ook als een vermaard, en door zijnen koning, Lodewijk, hooggeschat geneesheer. Tevens mocht zijn bisdom zich op vele voordeelen van zijne zijde beroemen. Zijn broeder Albert overleefde hem gedurende ongeveer het vierde deel eener eeuw. Hij was erfheer van Lask en Krowicz, en van 1391 tot aan zijnen dood, 1417, Burggraaf van Leczyc (Ladensis).¹⁾ Hij stierf in zijnen sterken burcht Smarszew; zijn zoon heeft hem in het familiegraf, bij de Minorieten te Kalisch, ter aarde besteld. Hij was gehuwd met Katharina, de adellijke dochter van den Banierdrager van Sieradz; op zijnen zoon Johannes (1393—1451) ging de hooge waardigheid van den schoonvader over. Als zoodanig zag Johannes Laski zich verplicht, om in den slag de banier van dit palatinaat te dragen, een hoogst gevaarlijke eerepost, dien de moedige man, in de onrustige dagen van Wladislaw III en van Kasimir, waarschijnlijk menigmaal heeft waargenomen. Onder zijn bestuur werd het dorp, dat bij het familieslot Lask gelegen was, tot eene stad verheven (1422). Na den dood zijner vrouw Anna (1448) ondernam de strijdbare vrome held, die reeds een goede vijftiger was, eene bedevaart naar het heilige graf. Als „miles Jerosolimitanus” keerde hij van dáár weder; op de terugreis werd hij te Nicomedië ziek, en verloor het gezicht. Blind werd hij nog naar Lask gevoerd, alwaar hij spoedig daarop stierf; zijne vier zonen, Andreas, Johannes, Matthias en Peregrinus, hebben hunnen vader in de kerk te Lask begraven (1451).

Nog voordat de vader zijnen pelgrimstocht had aanvaard, had hij zijnen zoon Andreas met Barbara, uit het adellijke geslacht Rembieszow (Randyeszow), in den echt zien treden. Behalve een paar dochters, van welke echter slechts flauwe sporen, nauwelijks meer dan gissingen, tot ons gekomen zijn, ontsproten uit dit huwelijk vier zonen. De oudste, naar zijnen vader Andreas geheeten, was Custos van Gnesen,

1) Ik volg hierbij de in handschrift vóór mij liggende „Genealogia familiae Laski de stemmate Korab, oriundae ex oppido Lask in antiquo Palatinatu Siradiensi sito, titulo Comitum in eodem Lask condecoratae conquista et extracta ex actis terrestribus et castrensibus.” Verg. ook Herbarz, VI, 207.

Krakau en Cujavië, en bezat een kanonikaat in Posen. Toen hij in 1512 stierf, werd hij door zijnen broeder in de kathedrale kerk te Gnesen begraven. Deze zijn broeder, Johannes, in 1456 op het stamgoed te Lask geboren, verkreeg de hoogste geestelijke waardigheid in Polen, en stierf als Aartsbisschop van Gnesen, in het jaar 1531. Wij zullen in het vervolg dikwijls op hem moeten terugkomen. Van den jongsten broeder, Michaël, die vroeg schijnt gestorven te zijn, valt niets te vermelden. Zijn oudere broeder, Jaroslaw, de vader van onzen held, treedt bij onze beschouwing op den voorgrond. Hij was erfheer van Lask. Van 1492 tot 1506 ontmoeten wij hem als Tribuun van Sieradz, in welke betrekking zijn jongere broeder hem opvolgde, toen hij zelf Palatijn van Leczyc geworden was. Elf jaren later is hij Palatijn van Sieradz, in welke waardigheid hij in 1523 stierf. Als Palatijn of Woiwode was hij aanvoerder van de troepen van zijn district in den oorlog; in tijden van vrede riep hij den provincialen raad van den adel bijeen, in welke vergaderingen hij den voorzittersstoel innam en rechtsprak. Hij moest den prijs der koopwaren bepalen, en had het toezicht te houden op maat en gewicht; de Joden van het district stonden onder zijne bescherming.¹⁾ — Onze Woiwode, die hoog in aanzien stond (die van Sieradz nam, in de rangorde der 31 Palatijns van het land, in den Senaat de zevende plaats in), was, sinds het jaar 1493, gehuwd met Suzanna van Bakowa Gora, uit de familie Nowina of Ptomiczyk.²⁾ De beide echtgenooten bevonden zich meestal op den vaderlijken burcht te Lask, alwaar ook vermoedelijk de meesten hunner kinderen geboren zijn. Drie zoons en vier dochters kwamen uit dezen echt voort. De sporen der dochters zijn bijkans verbleekt; aan den levensavond van onzen Johannes zien wij eenige neven hunnen teruggekeerden oom begroeten. Over den middelsten der drie zonen handelt onze geschiedenis.

1) Cromer, S. 507.

2) Acta Cap. Gnesn. I, 49.

Johannes a Lasco aanschouwde het levenslicht op den burcht zijner vaderen, waarschijnlijk omstreeks het jaar 1499.¹⁾ Hier, in het schoon-gelegen slot, bracht de knaap, in vereniging met zijne ouders, en in den omgang met zijne broeders en zusters, zijne kindsheid door. De Poolsche jeugd dier dagen werd in groote vrees en diepen eerbied voor vader en moeder opgevoed. Het werd als eene onderscheiding beschouwd, om langen tijd bij de ouders te mogen vertoeven; in zulke groote huizen toch bevonden de kinderen zich meestal op hunne bijzondere kamers, alwaar zij aan de hoede van dienstboden en opvoeders waren toevertrouwd. Niet zelden kon men op de goederen, nevens het heerenhuis of het eigenlijke slot, een bijzonder gebouw opmerken, dat tot woning voor de kinderen diende, en van waar uit zij slechts

1) Met volkomene zekerheid kan zulks niet gezegd worden, doch wel met de grootste waarschijnlijkheid. In het zoogenaamde Notitieboek van Matthias Drzewicki, dat in het archief der kathedraal te Gnesen bewaard wordt, vindt men het jaar 1496 als geboortjaar aangeeteekend. Die korte aanteekening in het huisboek van den onmiddellijken opvolger van Laski op den aartsbisschoppelijken stoel heeft iets verleidelijks. Drzewicki was in de gelegenheid, om nauwkeurige berichten aangaande zijnen afvalligen Deken te verkrijgen; de aldus gewonnen drie jaren zouden met de berekening van zijn bezoek aan de universiteit, 1513, beter overeenkomen, ook wanneer hij in 1521, bereids als Delefaat van het Metropolitaan-Domkapittel van Gnesen, aan de gewestelijke synode te Petrikau deelneemt. Maar deze jonge jaren vormen, met betrekking tot dien tijd, geen onoverkomelijken hinderpaal. Wij gevoelen ons daarom verplicht, in weerwil van de schriftelijk geopperde belangrijke bedenkingen van den met de geschiedenis der Gnesensche geestelijkheid meest vertrouwden onderzoeker, den Domcapitularis, Licentiaat Korytkowski, ons aan den gewonen datum te houden. De later te vermelden synodale protocollen van 1560 zeggen uitdrukkelijk, dat Laski in den ouderdom van 61 jaren gestorven is. Volgens een gedenkpenning met zijn borstbeeld, die in mijn bezit is, zal hij zelfs eerst in 1557 den leeftijd van 56 jaren gehad hebben, doch dit is zeer zeker eene dwaling. (Vergel. den afdruk bij Raczyński, I, 169.) De gewone onderstelling, volgens welke hij te Warschau geboren is, berust, naar het schijnt, op wankelen grond. Herhaalde navorschingen, te Warschau bewerkstelligd, hebben mij niets doen ontdekken, dat deze onderstelling bevestigt. De doopacten te Lask bevatten uit dien tijd geene inschrijving betreffende de slotbewoners, wellicht omdat de oom den doop had voltrokken, en hij dien vervolgens te Gnesen of te Posen heeft doen inschrijven. Wil men nu eenmaal eene andere geboorteplaats trachten te vinden, zoo zou die nog eerder te Krakau, dan te Warschau te zoeken zijn.

tot hunne ouders kwamen, om hun als het ware een bezoek te brengen.

De eerste levensjaren zijn waarschijnlijk voor de kinderen ongestoord en te midden van een frisch, vroolijk landleven verstreken. Ging het ook in het heerenhuis, bij de groote gastvrijheid des lands, bij de talrijke familiebetrekkingen, en den hoogen rang, dien het hoofd van het geslacht bekleedde, niet zeklen levendig en luidruchtig toe, zoo drong nochtans weinig daarvan tot het verblijf der kinderen door, die van het gedruisch en de verstrooiing van het gezellige leven verwijderd gehouden werden. Vroegtijdig nam het onderwijs van de kinderen eenen aanvang. In de steden waren scholen, of men zond de aankomende jeugd naar de dichtst-bij gelegene kloosterschool; de gegoede adel nam een jongen priester of een opvoeder in huis, aan wien alsdan de geheele leiding werd toevertrouwd. De adellijke jeugd werd, in die dagen, met groote zorgvuldigheid onderwezen. Vooral aan het aanleeren van de Latijnsche taal werd veel moeite besteed; de knapen en meisjes namen gemeenschappelijk daaraan deel, en beide geslachten verkregen zulk eene vaardigheid in het Latijn, dat zij zich met gemak, zoowel in het mondelijk, als in het schriftelijk verkeer, van deze vreemde taal bedienden, die hun meer bekend en gemeenzamer was, dan de klank der moedertaal.

Zelden kwamen de kinderen, zoolang zij klein waren, buiten den ouderlijken burcht. Zij leefden daar in hunne eigene wereld, van alles afgezonderd en op zich zelve; met de lieden daarbuiten kwamen zij bijkans in het geheel niet in aanraking. Het opgaan naar de kerk, wanneer zij op den leeftijd kwamen, om derwaarts te worden medegenomen, voerde hen voor de eerste maal in het stadje, voorbij de vreemde lieden. Dan viel ook voor hen de ophaalbrug aan de slotpoort, en over den wal en de gracht, die den ouderlijken burcht tegen iederen plotselingen overval beschutten, mochten zij naar buiten in de vreemde wereld. Met eene gracht was ook het stadje tegen overrompeling beveiligd. Bij zulk eenen kerkgang hadden de kinderen vroegtijdig gelegenheid, om den

armzaligen toestand der bewoners op te merken, die uit hunne ellendige hutten naar buiten traden, wanneer de zonen van den slotheer voorbijgingen, en hen in diepe onderworpenheid groetten. Hier waren het de arme, vreesachtige Kmeten, boeren, die zonder eenigen grond in eigendom te bezitten, toch met een zeker erfrecht op hun hof, aan hunnen landheer cijns- en dienstplichtig waren; ginds de aanhoorigen van het goed, die in eenen toestand van nog zwaarder verdrukking leefden, geringe handwerkers en leenmannen, die als brouwers, bakkers, kunstdraaiers, steenbakkers, boschwachters, hondenoppassers, paardenknechten enz. hunnen heer ten allen tijde moesten ten dienste staan, en buitendien nog eene zware schatting hadden op te brengen.

Bij de ellendige aarden en houten hutten van het stadje stak de steenen kerk indrukwekkend af, die als een bijkans bevreedend sieraad in die armoedige omgeving, zelfs het heerenhuis in zijn uitwendig voorkomen overtrof. Het moest eenen vroegtijdigen en duurzamen indruk op het vroom gemoed der kinderen maken, als zij bespeurden, hoe hoog in eer het heiligdom van het godshuis gehouden werd, en met welk eene offervaardige zorg zich de familie aan de verfraaiing der kerk gelegen liet zijn.

Hun grootvader Andreas, zóó werd aan de opmerkzaam toeluisterende kinderen verhaald, had, reeds meer dan eene halve eeuw geleden, eene steenen kerk, die aan de heilige Anna was toegewijd, op dezelfde plek gebouwd, waar vroeger een klein, armzalig kerkje van den heiligen Michaël gestaan had. Nog grootere offers en tevens bepaalde kunst werden door zijnen zoon, hunnen oom Johannes, juist in dien tijd aan de kerk van zijne woonplaats ten koste gelegd. Met zijnen levendigen familiezin, met zijne innige gehechtheid aan zijne geboorteplaats rustte hij niet, voordat hij aan de kerk zijner kindsheid verhoogden glans en roem verleend had. Hij zette het door, dat in den jare 1506, de Aartsbisschop van Gnesen bij de kerk een collegiaat-sticht vestigde. Zoodra hij zelf aartsbisschop geworden, en van zijnen tocht naar Rome teruggekeerd was, liet hij, ten deele door Italiaan-

sche bouwmeesters in Krakau, de kerk verbouwen en vergrooten. Het vernieuwde gebouw ontving den naam van kerk van de onbevleete ontvangenis der maagd Maria en van den heiligen Michaël. Als grootste heiligdom, behalve vele andere reliquieën en kostbare vaten, schonk hij haar het beeld van Maria, uit wit marmer vervaardigd, dat hem, den getrouwen katholiek, door Paus Clemens VII geschonken was, en waarvan het spoedig — gelijk wij reeds gehoord hebben — in den bijgeloovigen omtrek ruchtbaar werd, dat het een wonderdadig beeld was, en dat hulpelooze zieken door zijne aanraking genezen werden. Allerminst tot nadeel voor Lask! Want vele tientallen van jaren achtereen ging men uit verren omtrek ter bedevaart naar het beeld, dat heden ten dage slechts weinig meer bezocht, en welks hulp slechts zelden ingeroepen wordt, verscholen als het daar is in het door de wereld vergeten vlek, en hovendien nog verborgen achter het altaarstuk, zoodat het slechts aan den kundige zijne schoone trekken vertoont. Menige andere vrome stichting van zijnen oom, zooals die kostbare Monstrans, kon den knaap de getrouwe verknochtheid der zijnen aan de Kerk voortdurend in herinnering roepen. Tot aan zijn einde bleef de Aartsbisschop deze offervaardige liefde koesteren. Nog terwijl zijn neef den omgang met Erasmus genoot, vergrootte hij het vóór twintig jaren gestichte college tot eene dergelijke inrichting voor prelaten en kanunniken. In de kerk koesterde onze Johannes de eerste droomen en gedachten in zijn vrome kinderhart, dat ook hij, door de zijnen voor de geestelijke loopbaan bestemd, eenmaal zijne krachten, ten behoeve der Kerk, gewillig aan God had toe te wijden, terwijl hij destijds ook met kinderlijk verlangen bereid was, om zulks op het voetspoor zijner vaderen te doen. Want in andere vormen en op eene andere wijze kon hij zich geen godsdienst denken; deze vervulde geheel zijne jeugdige ziel. Wel trok reeds een andere luchtstroom door menig kerkgebouw, ook in Polen, gelijk aan den zacht wegstervenden toon eener Aeolusharp. Wij hebben echter geene aanduiding gevonden, dat het oor van den knaap, ook reeds in de kerk

van den Kanselier te Lask, dien wonderbaar aangrijpenden toon heeft opgevangen, welke b. v. in het schrijven van Bernhard van Lublin aan Simon van Krakau verneembaar was, nog voordat Luther zijne Stellingen aan de slotkerk te Wittenberg had aangeslagen, dat men alleen het Evangelie geloovig heeft aan te nemen, en dat alle menschelijke instellingen ook zouden kunnen worden opgeheven.

Slechts hunne kindsheid brachten de knapen in landelijke afzondering op het stamgoed te Lask door. Wellicht reeds sinds de kroning van koning Sigismund (1507), of anders eerst sinds hun oom aartsbisschop van Gnesen geworden was (1510), liet deze zijne neven in zijne aartsbisschoppelijke residentie te Krakau tot zich komen, om hun aldaar, meestal onder zijn toezicht, eene hoogere opvoeding te laten ten deel vallen ¹⁾. Met groote liefde was de Aartsbisschop aan zijne familie gehecht, inzonderheid aan zijnen broeder, den Palatijn van Sieradz, en diens talentrijke, hoogbegaafde zonen. Gaarne liet de vader aan den Rijkskanselier, ook nadat deze vervolgens aartsbisschop geworden was, de vrije hand in de opvoeding van zijne zonen. De Aartsbisschop behoorde, in die dagen, tot de beroemdste persoonlijkheden aan het Poolse hof. Zijne groote verdiensten ten opzichte van zijn vaderland hadden hem die hooge waardigheid als Primaat des rijks bezorgd, en hij bekleedde dezen rang op schitterende wijze, gelijk een aanzienlijk kerkvoogd en uitstekend staatsman past. Reeds koning Kasimir wenschte den schrijver en kanselier van zijnen rijkskanselier aan zijnen onmiddellijken dienst te verbinden, en evenzoo ook, maar insgelijks voorshands te vergeefs, koning Johan Albrecht. Enkele gezantschapsreizen kon Laski intusschen niet van de hand wijzen. Hij bevond zich te Rome, toen de troepen van Karel VIII de stad inrukten (1494), en eene tweede maal bij het groote jubelfeest (1500); evenzoo zien wij hem, in 1497, te Brussel.

1) Walewski, p. 358.

In 1502 wordt hij eerste geheimschrijver des Konings, en in het volgende jaar reeds rijkskanselier. Wij kunnen den buitengewonen man niet van schrede tot schrede volgen bij al die werkzaamheden, door welke hij zich in deze waardigheid zoo hooge verdiensten ten aanzien van koning en vaderland verworven heeft, totdat hij, op den leeftijd van nog slechts 54 jaar, de hoogste waardigheid in het rijk verkreeg.

In hem aanschouwen wij het belangwekkend beeld van eenen invloedrijken kerkvorst uit dien tijd. Zijne beteekenis ligt veel meer op staatkundig, dan op kerkelijk gebied. Met groote schranderheid neemt hij zijn aanzienlijk ambt waar, en is daarbij ten allen tijde door warme vaderlandsliefde beziel. Bij zijne handelingen laat hij zich in de eerste plaats besturen door zijne beschouwingen als Pool. Als zoodanig geeft hij den Koning zijnen raad, als zoodanig verheft hij zijne indrukwekkende stem in den senaat, gelijk op de bijzondere landdagen. De Kerk is hem, voorzeker, allerminst onverschillig. Hij is een Poolsch katholiek, en wil niets anders zijn, dan dit. Innig en trouw is hij aan zijne Kerk verkleefd, en ook aan hare zoo grove dwalingen, gelijk aan hare zoo bijgeloovige gebruiken dier dagen, terwijl zijne geestelijke ambtgenooten te Rome daarvoor denzelfden medelijdenden glimlach overhebben, als voor de waarheden van het Evangelie. Het is niet slechts overleg, dat hem, met gunstig gevolg, voor zijne uitgave van de staatswetten eene goedkeurende, pauselijke Breve doet aanvragen; hij wil niets gedaan hebben, wat den Paus onwelgevallig zou kunnen zijn ¹⁾. Evenmin is het bij hem slechts navolging van een overgeleverd gebruik, maar hij koestert werkelijk de vrome meening, dat hij in meer gewijden grond zal liggen, wanneer hij aarde uit Jeruzalem en van den grafheuvel van den heiligen Gregorius voor zich medebrengt, en die buiten, vóór de kathedraal te Gnesen,

1) Verg. Theiner, II, 362; waaruit blijkt, dat de Aartsbisschop het Lateraansche concilie niet verlaten heeft, zonder van Leo X de absolutie verkreuen te hebben voor alle feilen, die soms in deze verzameling van wetten mochten gevonden worden.

laat ophoopen ter plaatse, waar eens zijn gebeente zal rusten. In eene werkelijk godsdienstige stemming neemt hij de reliquieën in ontvangst, die men hem te Rome vereert; hij heeft voor zulk eene gave geen vernuftige scherts bij de hand. Niet om met zoodanig goochelspel eene bijgeloovige menigte te exploiteeren, en er een aanzienlijk voordeel voor den eigenen buidel uit te trekken neemt hij die reliquieën met welgevallen aan, maar hij voert ze als kostbare herinneringen met zich naar zijn vaderland, en is zelf één der eersten, die bereidwillig de knie voor het heiligdom buigen.¹⁾ Met allen ijver stelt hij zich in de bres voor de rechten zijner Kerk, en wil haar tegen het gif der valsche leer beschutten. Zijn vrome, gelatene, Slavische geest behoedt hem voor den waan, alsof zulk eene beschutting in den brandstapel gelegen is, die het lichaam van den ketter verteert.

Als een Poolsch kerkvorst leefde de Aartsbisschop op eenen grooten, schitterenden voet. Het is eene breede lijst van kostbaarheden, die hij in een testament aan vrienden en verwanten vermaakt.²⁾ Die lange litanie doet ons haast vergeten, dat het de nalatenschap van eenen dienstknecht is, wiens Meester, armer dan vos en vogel, niet had, waar hij zijn hoofd zou nederleggen. Zijne waardigheid noodzaakte hem, om niet enkel te Gnesen zijne hofhouding te hebben; ook te Krakau had hij zijne residentie, in welke de aanzienlijksten des lands uit- en ingingen.

Naar laatstgenoemde stad liet hij zijne drie neven overkomen, toen zij de jaren bereikt hadden, dat zij eene hoogere opvoeding moesten ontvangen, ten einde hen voor de loopbaan te bekwamen, die hij, in overleg met hunnen vader, voor hen gekozen had. Hieronymus en Stanislaus waren voor eene politieke betrekking bestemd, terwijl voor onzen Johannes, die ook de lieveling van zijnen oom schijnt geweest te zijn, reeds vroegtijdig aan eene kerkelijke loopbaan de

1) Zoo heeft hij ook, bij gelegenheid van zijne reis naar Rome, in 1515, voor de bezoekers van de kathedraal, bijaldien zij bepaalde voorschriften in acht namen, uitgebreide aflaten verworven. Zie Theiner, II, 564.

2) Verg. Zeissberg, S. 708, v.

voorkeur gegeven werd. Wij hebben ook zelfs niet den minsten grond om te meenen, dat de neef zich met tegenzin aan zoodanig besluit onderworpen heeft. In hooge mate had de goddelijke genade hem tot het voortreffelijk ambt toegerust, al zou hij het ook zoo geheel anders vervullen, dan de oom, dien men niet onverdiend van nepotisme beschuldigd heeft, ten zijnen aanzien gedroomd had. Hoe menigmaal heeft hij wellicht in die dagen den stillen, zachtaardigen knaap met zijne groote, vrome oogen, vriendelijk aangestaard, als den erfgenaam, niet alleen van den naam, maar door zijnen machtigen invloed ook eenmaal van zijne waardigheid.

Het was eene groote verandering, inzonderheid voor het vatbaar gemoed van een knaap, om uit de stilte van het landleven, uit de afzondering van den vaderlijken burcht, op eenmaal in het levendige Krakau en in het paleis van den hoogaanzienlijken aartsbisschop verplaatst te worden. Krakau doorleefde destijds de dagen van zijnen hoogsten glans. Koning Kasimir de Groote, die de stad zoozeer bemind had, had haar, bij zijne troonsbeklimming, uit hout en leem gebouwd aangetroffen, doch haar, bij zijnen dood, uit steenen gemetseld achtergelaten. In de voorafgaande eeuw was de welvaart der stad in buitengewone mate toegenomen, en hand aan hand daarmee een opgewekte lust tot het stichten van grootsche gebouwen, die een schoon getuigenis van den levendigen kunstzin afleggen, welke aan dezen rijkdom eene duurzame uitdrukking zocht te verleen. De zoo geheel veranderde omstandigheden der laatstvoorgaande eeuwen hebben deze uitdrukking niet geheel en al kunnen uitwisschen. Ook nog heden ten dage blijft de stad met hare oude, aanzienlijke gebouwen onze belangstelling boeien, en de oudheidkundige ontdekt nog menigen trek, die hem de schitterende dagen uit den tijd der Jagello's vertegenwoordigt. Eén trek, die inzonderheid veelbeteekenend heeten mag, is ook thans nog te bespeuren. De dubbele strooming namelijk, die het geheele leven van den Poolschen staat en van het Poolsche volk destijds doordrong, heeft in de gebouwen der stad eene uitdrukking vol leven verkregen. Op den Wawel, waar het trotsche slot,

en op het slotplein de dom zich verheft, aldaar heeft de Poolsche Koning zijne paleizen gebouwd, en in aansluiting aan hem, aan den voet van den heuvel en in enkele aangrenzende straten, de hooge adel en de hooge geestelijkheid. Beneden, in de eigenlijke stad, trok de Duitsche handelaar en handwerker zijne gebouwen op, die op welsprekende wijze van zijnen rijkdom, maar ook van zijnen burgerzin, van zijn zelfgevoel getuigen. Onder de bouwheeren ginds op den heuvel treedt vooral meester Bartholomeus van Florence op den voorgrond, die de kapel der Jagello's, een pronkstuk der Renaissance, voltooide. De Duitschers, beneden in de stad, waren niet ingenomen met den nieuw-opkomenden stijl, noch met de vreemde meesters uit Italië; de kunstenaars, welke zij van noode hadden, ontboden zij uit Neurenberg. Jaren achtereen heeft, in het genot van eene schitterende bezoldiging, de hoogberoemde meester Veit Stoss voor hen aan zijn hoofdwerk, het hoogaltaar in de Mariakerk op het marktplein, gearbeid. Zij hadden groote voorrechten verkregen, deze Duitsche kolonisten te Krakau; zij bezaten hun eigen stadsrecht, en vormden bijna eenen zelfstandigen staat in den staat. Zij gingen niet op in Polen, maar leidden in het land een leven op zich zelf, zoo geheel gelijk het door de physiognomie der stad werd aangeduid. In de benedenstad, op het marktplein, waren zij hunne eigene heeren, en slechts de koninklijke residentie op den Wavel verhief zich boven hen, terwijl zij door dezelfde borstwering van den stadsmuur omgeven waren. De vreemdeling, die Krakau bezocht, waande zich in Neurenberg verplaatst. De lieden op de straten onderhielden zich in zijne vaderlandsche klanken. De ontzaglijke handel, die in dit toenmalig brandpunt van het verkeer tusschen het Oosten en het Westen, beide te water en te land, zoo uiterst levendig was, berustte in Duitsche handen. Ook het bloeiende handwerk was op zuiver Duitsche leest geschoeid, met de oude, op vasten voet ingerichte gilden des vaderlands, in welke de van oudsher gewone, nauwkeurig geregelde instellingen en gebruiken der Duitsche burgers werden in acht genomen.

Overal op de straten, in de huizen, in de gildekamers en hallen heerschte het opgewektste, bedrijvigste leven. Hetgeen in deze dagen, juist in eene stad als Krakau, gunstig in het oog moest vallen, het was, nevens de schitterende pracht en heerlijkheid der residentie van eenen Koning, wiens stem zoo veelvermogend was in den kring der gekroonde hoofden, meer bepaald het krachtig optreden van het burgerlijk element, dat zich van zijne beteekenis volkomen bewust was, en met fierheid, ook tegenover eenen trotschen adel, zijne rechten wist te doen gelden. Op dusdanige wijze kwam genoemd element intusschen volstrekt niet overeen met de overige toestanden in het land. Destijds ook wist men nog niet, dat de adel, die zooveel machtiger was, tot verderf des lands dit zoo gewichtige element allengs van zijne voorrechten berooven en het geheel verdringen zou.

Met grooten ernst en met nauwlettende zorgvuldigheid hield de oom het toezicht over de opvoeding zijner neven, die aan zijne hoede waren toevertrouwd. Hij eischte veel van hen en daarbij strenge tucht, omdat hij van zins was, om hun eenmaal veel te schenken, en hij dit slechts doen wilde aan mannen, die door hunne kracht en bekwaamheid geroepen zouden zijn, om een sieraad van hun vaderland te worden. Krakau bezat in die dagen reeds zeer flinke scholen; de Aartsbisschop gaf echter, gelijk zulks bij den hoogen adel het gebruik was, voor zijne pupillen de voorkeur aan eene huiselijke opvoeding, die dan aan eenen paedagoog werd toevertrouwd. Dit werd hier des te meer gevorderd, daar de oom dikwijls en gedurende langen tijd zich in andere oorden moest ophouden, terwijl voor zijne neven Krakau de vaste woonplaats bleef. Zulk een opvoeder werd als een lid der familie beschouwd. Jaren lang bleef hij in het huis, begeleidde de zoons naar de universiteit, en vond dan in den regel ook op zijnen ouden dag de eene of andere bezigheid, gewoonlijk als secretaris of als rentmeester bij zijnen vroegeren kweekeling, en dan ten laatste eene vriendelijke verzorging. Wellicht mogen wij, reeds ge-

urende den tijd van hun verblijf te Krakau, denzelfden Johannes Braniczky als dezen paedagoog der knapen beschouwen, dien wij als hun begeleider te Bologna weder vinden, dien daarop later de oudste der broeders, Hieronymus, onder zijne huisgenooten („familiaris”) opgenomen, en van wien zich ook de oom niet zelden, als van een soort van vertrouwd personage, bediend heeft. ¹⁾

Ondanks ijverige navorschingen ontbreken ons onmiddellijke berichten, aangaande den gang van het onderwijs bij onze knapen in het aartsbisschoppelijk paleis. Daar wij echter geen grond hebben om aan te nemen, dat het genoemde onderricht zich wezenlijk zal hebben onderscheiden van dat, hetwelk de jeugd te Krakau in den toenmaligen tijd gewoonlijk ontving, zoo mogen wij de verkregene indrukken, betreffende den heerschenden vorm van het onderwijs, ook op het onderricht der neven toepassen. Eene voorzeker niet onjuiste voorstelling verkrijgen wij uit de in die dagen te Krakau verschenen leerboeken, die in hunne titels en zelden ontbrekende opdrachten spraakzamer zijn, dan onze hedendaagsche schoolboeken, en den onderzoeker alzoo, op naïeve wijze, met menigen belangwekkenden trek bekend maken. Een opgewekt leven heerschte, ook op dit gebied, in de hoofdstad van Polen bij den aanvang der zestiende eeuw. Reeds spoedig na de uitvinding der boekdrukkunst hadden leerlingen dezer kunst zich naar Polen begeven, bijna louter Duitschers, gelijk van zelf spreekt, zooals ook de namen Haller, Hochfeder, Unger, Scharffenberger enz. te kennen geven. Hunne werkplaatsen hadden zij te Krakau gevestigd. In het tweede vierendeel der eeuw begint hunne levendigste werkzaamheid in het uitgeven van boeken; van 1470—1525 is het echter ook geen gering aantal van werken, die op de boekmarkten te Frankfort, te Leipzig, te Thorn en elders voorkomen, en die als plaats, waar zij gedrukt waren, het vergelegen Krakau opgeven. Gelijk elders bij de herleving der wetenschappen, zoo namen ook in Polen de drukkers en uitgevers, in den

1) Zeissberg, S. 694.

regel één en dezelfde persoon, eene aanzienlijke plaats in onder de humanisten. Met de eerste liefde voor de wonderbare kunst paarde zich bij deze mannen de levendigste geestdrift voor het opnieuw ontwaakte leven der oude Romeinen en Grieken. Zij droegen de bewustheid met zich om, dat zij boven anderen geroepen waren, om het in breede kringen als heilig beschouwde vuur aan te blazen. Nevens Aldus Manutius te Venetië, en de Froben's te Bazel, plaatst zich, wat Polen betreft, als hun evenknie de boekdrukker Haller, wiens lof nog op de titelbladen zijner boeken weerklinkt, immers in de beschrijving, die men aldaar niet zelden kan aantreffen: dit werk is gedrukt op kosten van den zeer edelen en humanen man, den heer Johannes Haller, burger van Krakau, den uitstekendsten beschermer der geleerde mannen. ¹⁾ Uit het groote aantal leerboeken, die, inzonderheid voor de classieke talen, in die dagen te Krakau verschenen zijn, mogen wij eene gevolgtrekking maken ten opzichte van de toenmaals bestaande navraag, en evenzeer uit de vroegtijdig alhier vervaardigde uitgaven, zoowel van Latijnsche, als ook van Grieksche schrijvers. Wat zoodanige uitgaven betreft, hebben Johannes van Glogau, leeraar aan de universiteit, ²⁾ en Johannes Sommerfeld, leerling van Celtes, ³⁾ zich hier bijzonder verdienstelijk gemaakt.

Het onderricht, hetwelk onze drie knapen, nadat zij van het familieslot te Lask naar de stad waren overgekomen, aldaar genoten, bewoog zich in hetzelfde spoor als tot dus-

1) „Impressum autem est hoc opus ad impensas optimi humanissimique viri Domini Joannis Haller Civis Cracoviensis virorum doctorum fautoris excellentissimi.” Vergel. Jocher, I, 72 en eld.

2) Vergel. b.v. Jocher, I, 14, alwaar wij, in den medegeedeelden titel van een bij Haller, in 1504, verschenen leerboek, aldus lezen: „ut igitur ingeniosis adolescentibus ejusdem Porphyrii de quinque universalibus intentio resolutior existat Ego magister Johannes Glogoviensis almae florentissimaeque universitatis studii Cracoviensis majoris Collegii artistarum collegiatus pro laude Dei famaue universitatis nostrae in communemque adolescentum profectum magistri Johannis Versoris super veteri arte quaestiones in leviorum modum resolvere institui.”

3) Vergel. Zeissberg (I), S. 407, en Jocher, I, 111.

ver, alleenlijk met verhoogde eischen, die met de meer gerijpte krachten in overeenstemming waren. De verschillende vakken, welke een jongeling te beoefenen had, die in die dagen eene hoogere, classieke beschaving zocht te verwerven, werden in de beide hoofdafdeelingen der Grammatica en der Dialectica samengevat. Tot de rubriek der Grammatica werd gebracht het aanleeren van de Latijnsche, en vervolgens ook van de Grieksche taal, alsmede de lectuur van die Latijnsche en Grieksche schrijvers, welke bij den leeftijd pasten. Als spraakkunst diende voor de knapen de kleine uitgave van „Donatus,” aan wiens hand reeds sedert duizend jaar de weetgierige jeugd op het gebied dezer vreemde taal de eerste schreden gezet had. Reeds in 1503 had Johannes Glogoviensis de „acht deelen der taal” van dien ouden spraakkunstenaar voor de Poolse jeugd uitgegeven, „opdat de lust der nieuwelingen en de geest der eerstbeginnenden, naarmate zij van de lichtere tot de zwaardere opgaven voortgaan, ook des te meer in opgeruimden ijver toeneme.” Mogelijk heeft hij er wel aan gedacht, hoe zuur het eenen levenslustigen jongen valt, zich met die droge vragen gemeenzaam te maken; daarom roept de uitgever, reeds op het titelblad, de hulp in van Christus Jezus en van zijne moeder, de heilige maagd Maria, opdat het begin der studie door hen gezegend worde, en de eeuwige God met zijnen zegen die studie tot aan het eind begeleide ¹⁾. Nadat op die wijze den jeugdigen knaap een vrome moed is ingeboezemd, en hij het boekje, benevens eene daaraan zich aansluitende syntaxis — destijds het in 1504 te Krakau verschenen tweede deel van het handboek van Alexander Gallicus, ²⁾ — ten einde gebracht heeft, wordt het, met het toenemen der jaren, meer en meer het doel, om zich de

1) Jocher, I, 59.

2) Als aanbeveling van deze syntaxis voegt de uitgever, Johannes Glogoviensis, het volgende bij den titel: „Alexandri Gallici, quem plurimi ordinis minorum sacrae paginae professorem excellentissimum catalogoque sanctorum inscriptum affirmant. Secunda pars doctrinalis sui de artificiosa dictionum constructione, ordine et regimine cum compendiosa elucidatione pro juniorum institutione.”

Latijnsche taal, in gebonden en in ongebonden' stijl, in die mate eigen te maken, dat men zich op eene gemakkelijke, naar het voorbeeld van Cicero gevormde wijze van uitdrukken, zoowel in het schriftelijk, als in het mondelijk verkeer van haar bedienen kan. Ook hierbij ontbrak het niet aan de noodige leerboeken. Er bestonden reeds verscheidene handleidingen voor briefstijl („modus epistolandi”), die aan onze hedendaagsche „Briefschrijvers” doen denken, en aanwijzingen behelzen, wat het schrijven betreft, voor bijkans alle toestanden des levens, in werkelijke of ook in verdichte voorbeelden. Bovendien waren ook te Krakau reeds verscheidene uitgaven van de Brieven van Cicero verschenen, met name van zijne „epistolae familiares”, over welke ontdekking eenmaal Petrarca zich zoozeer verheugd had, terwijl hij de grondige studie daarvan, ter verkrijging van eenen goeden stijl, met bezielde woorden aan de jeugd had aan-geprezen. Sommige van deze Poolsche uitgaven waren voorzien van nauwkeurige aantekeningen en van eene bloemlezing van classieke spraakwendigen als aanhangsel; en dat onze Johannes zich reeds vroegtijdig in de kunst moet hebben geoefend, dat toont zijne voortreffelijke schrijfwijze in latere jaren.

Met deze drogere grammaticale studiën ging de lectuur der classieke schrijvers gepaard. Een blik in de omstreeks dien tijd te Krakau verschenen uitgaven verleent ons ook hier eene nadere aanduiding, ten aanzien van de wijze, waarop de Poolsche jeugd met de Latijnsche literatuur werd bekend gemaakt. Reeds in 1510 ziet de onvermijdelijke „Eutropius” het licht. Vito v. Fürst, keizerlijk raadsheer, en Johannes Kuchenmeister, raadsheer van den Aartsbisschop van Mainz, die gedurende den winter van 1509—1510 te Krakau moesten vertoeven, en middelerwijl den genoemden Latijnschen kroniekschrijver der vierde eeuw, die vóór eenen menschenleeftijd het eerst te Rome gedrukt was, met den meesten ijver bestudeerden, bewogen Haller tot deze Poolsche uitgave. De titel doet uitkomen, dat gedurende het drukken de rijksdag te Petrikau gehouden werd; dus zal de Rijkskanselier

wel niet gedraald hebben, het geschrift der mannen, met wie hij persoonlijk had omgegaan, aan zijne leergierige neven ter hand te stellen. Sallustius en Cornelius Nepos werden ook reeds omstreeks dien tijd te Krakau nagedrukt; alle prozaschrijvers echter werden, wat de verspreiding hunner werken aangaat, overtroffen door Cicero, die als de onovertreffbare meester, als weergaloos model eenstemmig geprezen werd. Het zou te ver voeren, om op te sommen, hoeveel Krakau'sche uitgaven van afzonderlijke geschriften van dien beroemden man reeds beschikbaar waren voor onze jeugdige latinisten.

Ook met de Latijnsche dichters werden zij vroegtijdig vertrouwd. Vruuchteloos hebben wij omgezien naar eene Krakau'sche uitgave van Dionysius Cato uit het eerste tiental jaren der zestiende eeuw; maar de vele uitgaven, die in het derde en vierde decennium snel op elkander volgden, geven genoegzamen grond om te onderstellen, dat deze verzameling van zedenspreuken, die gedurende al de Middeleeuwen door de jeugd vlijtig bestudeerd werd, ook aan onze jeugdige latinisten niet vreemd zal gebleven zijn. Tot bewijs daarvan mag ook strekken, dat eene in latere jaren (1531) aan onzen Johannes gerichte opdracht van een geschrift van Lucianus met eene zedenspreuk van Cato begint, en de uitgever die kernspreuk bij zijnen Maecenas als bekend vooronderstelt. Juist aan dezen schrijver beproefden bijkans het eerst (1532) Poolische en Duitsche vertalers te Krakau hunne kunst, die voor den leerling de moeilijkheden der taal tracht te verlichten, en toch niet in staat is, om woordelijk de spreuk in dichtmaat weer te geven¹⁾. Bekend is de lofspraak van

1) Vergel. de voorrede der uitgave, onder den titel van: *Catonis Disticha moralia Erasmo Roterodamo Latino castigatore, novissime Polonico et Germanico idiomate exornata. Cracoviae MDXLIII*: „Fideliter interpretantes, negleximus nonnunquam verbum verbo reddere, tum ob difficilem verborum vulgarium connexionem, tum ob inusitatum et dissonam in similiter cadentem rithmorum conclusionem.” De spreuk: „Si deus est animus, nobis ut carmina dicunt, — Hic tibi praecipue sit pura mente colendus,” luidt in de Duitsche vertaling: „Dieweil Gott ist ein ewig Wesen, — Als wir in den

Luther op den nu geheel vergeten moralist uit de zesde eeuw, dat hij het dankbaar erkent als eene bijzondere genade Gods, dat hij dit boekje, benevens de fabelen van Aesopus, als twee nuttige en heerlijke werkjes, in de scholen heeft mogen behouden ¹). Ook de fabelen van Aesopus in het Latijnsche gewaad, dat Phaedrus haar gegeven heeft, bleef aan onze jeugdige beoefenaars van het Latijn niet vreemd; of Laski in later tijd aan die fabelen dezelfde waardeering geschonken heeft, als de Duitsche Hervormer in het aangehaalde dischgesprek, weten wij niet ²). Terdege moesten de jongens Vergilius en Horatius bestudeeren. De Brief van den laatstgenoemden aan de Piso's had reeds in 1505 te Krakau het licht gezien. De aesthetische grondstellingen van den hooggeroemden dichter, welke hij in dien Brief op zulk eene levendige wijze uiteenzet, moesten aan de knapen tot leidstarren strekken, wanneer zij hunne Latijnsche oefeningen in gebonden stijl hadden te bewerken.

De voortreffelijke wijze, waarop de drie broeders zich van de Latijnsche taal bedienden, gelijk wij die ook in hun later leven, zoowel wat het mondelijk, als wat het schriftelijk verkeer betreft, van de verschillendste zijden hooren roemen, is gewis voor een deel de vrucht van die vroegtijdige oefening. De hooge begaafdheid voor vreemde talen, die alle Laski's onderscheidt, werd grootelijks bevorderd door de liefelijke gave, die Polen, juist op dit gebied, aan zijne zonen op hunnen levensweg medegaf en geeft. Snel en gemakkelijk maakt de Slavoniër zich met een vreemd taaleigen gemeenzaam; in korten tijd gelukt het hem, om de andere taal

Geschriften lesen, — So wölst denselben durch sein gut — Eren voraus mit lauterm gemut.” Denzelfden rijkdom van woorden heeft de spreuk in de daarbij gevoegde Poolse overzetting.

1) Luther, LXII, 459.

2) Luther, LXII, 459: Aesopus hat feine, liebliche „res et picturas ac si moralia adhibeantur adolescentibus, tum multum aedificant.” Und als viel ich urteile und verstehen kann, so hat man nächst der Bibeln keine bessere Bücher, denn das „Catonis scripta” und die „Fabulas Aesopi.”

in zulk eene mate te beheerschen, alsof zij zijne moedertaal geworden was.

Aan de studiën in de Grammatica paarde zich het onder-richt in de Dialectica. Deze technische uitdrukking omvatte in dien tijd méér, dan wij tegenwoordig in engere bepaling, onder dat woord verstaan: behalve de wijsgeerige studiën, ook nog mathematica en arithmetica. Met vele wijsgeerige onderwerpen werd toenmaals reeds de aankomende jongeling gekweld. Het was de groote leermeester Aristoteles, die, gelijk zelden eenige menschelijke geest, eeuwen achtereen op zijn gebied als onbestreden alleenheerscher gehuldigd werd, wiens leerstellingen reeds vroegtijdig aan de scholieren, tot eene oefening van den geest, werden medegedeeld. Ook te lezen aanzien had de magister Johannes van Glogau het zijne gedaan, om den jongeling het betreden van de gewijde voorhoven der philosophie gemakkelijker te maken. Verschillende schoolboeken getuigen van zijne werkzaamheid, zooals o. a. zijn werk: „Liber posteriorum analecticorum Aristotelis”,¹⁾ hetwelk reeds in 1499 te Krakau verscheenen was. Op de Logica van Aristoteles werd daarom zulk een nadruk gelegd, omdat men den opwassenden jongeling alzo op degelijke wijze wilde voorbereiden voor de studie van Duns Scotus, wiens grondstellingen destijds in Polen het hoogste gezag bezaten. Ongetwijfeld zal ook onze Johannes, de toekomstige priester, zich ijverig hebben toegelegd op de „Vragen der oude en der nieuwe Logica”, welke Johannes Stobnicensis in 1508 te Krakau in het licht

1) De volledige titel van het boek (Jocher, I, 123) brengt ons nagenoeg voldoende op de hoogte, zoowel wat den inhoud, als ook wat de bedoeling van den uitgever betreft: „Ut itaque Aristotelis in libris posteriorum processus et ars demonstrativa ad intelligendum sit facilis, quaestionumque Magistri Johannis versoris in libris posteriorum Aristotelis intellectus sit planior et addiscentibus levior, ego Magister Johannes Glogoviensis pro laude Dei, gloria famaue universitatis nostrae communemque adolescentum profectum nodosam et perplexam quaestionum librorum posteriorum Aristotelis sententiam in leviozem modum recolligere institui. Egidii romani doctoris, Thomae Aquinatis, Paulique de Venetiis viri doctissimi et aliorum interpretationes et explanationes adducam.”

zond, en in de opdracht van welk geschrift aan den vice-Kanse-
 lier van Krakau hij bekennt, dat hij voor de degelijke vorming
 van een jongeling geen nuttiger werk kent, dan deze „logische
 onderzoekingen”, die, op den grondslag der Logica van Aris-
 toteles, het eerst door Michaël Parisiensis waren uitgegeven.
 Ze zijn, volgens zijn gevoelen, zoo helder, zoo juist, zoo
 veel omvattend; hij kent geen ander werk, dat zoo gemak-
 kelijk en zeker als dit, den leerling de meening van Duns Sco-
 tus doet verstaan. Uit deze onderzoekingen heeft hij zelf, gelijk
 hij verklaart, de eerste beginselen zijner wijsgeerige kennis
 geput, en vele andere jongelingen hadden zich dit geschrift op
 gelijke wijze ten nutte gemaakt. Of in het vervolg onze Johannes
 zich zelve onder deze schare gerekend heeft, weten wij niet;
 in elk geval toonen zijne latere werken, dat hij alle scholas-
 tieke terminologie, indien hij zich die ooit heeft eigen ge-
 maakt, geheel en al had afgelegd. Dit alleen wordt ons
 bericht, dat, terwijl de jeugdige godgeleerde zich mogelijk
 in zulke dialectische studiën verdiepte, zijn jongere broeder
 Stanislaus, met groote voorliefde en tevens met uitnemend
 gevolg, zijne krachten aan mathematische studiën wijdde.
 Juist in die jaren, in welke, als één der schitterendste sterren
 der Krakau'sche universiteit, Albert v. Brudzewo, de leer-
 meester van Kopernicus, voordrachten hield over wis- en
 sterrenkunde, en een groot aantal bezielde leerlingen aan
 zijne voeten verzameld zag, drong de lust en liefde tot deze
 vakken ook reeds tot de schoolvertrekken door, en maakte
 zich meester van de jongelingen, die neiging tot dat vak
 bezaten. Wellicht ook van onzen Johannes, zoo wij althans
 onder de redenen, die, in 1531, Joseph Struthius be-
 wogen, om aan hem, als zijnen hooggeprezenen Maecenas,
 zijne uitgave der Astrologie van Lucianus van Samosata te
 wijden, ook deze onderstellen mogen, dat hem het bedoelde
 gebied niet vreemd gebleven was.

De strenge en geleerde oom lette er scherp op, dat zijne
 neven, onder ernstige tucht en oefening, zich de noodige
 kundigheden verwierven; hunne groote leergierigheid, de
 hooge begaafdheid, die zij reeds vroegtijdig aan den dag

legden, vervulde gemakkelijk en gewillig de gestelde eischen. De tijd werd niet uitsluitend in wetenschappelijke studiën gesleten; ook op flinke lichamelijke ontwikkeling werd bij de zonen van den Poolschen adel bijzonder gelet. Reeds vroegtijdig zette de knaap in het vaderlijk slot zich in den zadel, en het duurde niet lang, of hij wist, als een geoefend ruiter, naar hartelust zijn paard te besturen. De paardenstal in het aartsbisschoppelijk paleis was ruim genoeg, dat de jonge baronnen de kunst, in welke zij zich geregeld geoefend hadden, in de stad niet behoefden vaarwel te zeggen. De hanteering der wapenen bleef den vrijgeborenen knaap niet lang vreemd, zoodra hij slechts de noodige krachten, om ze te voeren, verkregen had. Dan werd echter ook reeds tijdig zijn dringend verlangen verwezenlijkt, om nl. aan het jachtvermaak der grooten te mogen deel nemen. Daarbuiten, in het onherbergzame woud met zijne ruwe hindernissen, of op den vochtigen moerasgrond, werd het jeugdige lichaam gesterkt en gehard, en in het onverschrokken overwinnen van menig gevaar in het aan wild zoo rijke geboorteland, reeds tijdig de zenuw gestaald. Hetgeen de knapen, met betrekking tot het jachtvermaak, te huis genoten hadden, daarvan behoefden zij, gedurende hun verblijf te Krakau, niet geheel en al afstand te doen. De schilderachtige en wild-romantische Karpathen lokten tot menige jachtpartij uit, en nabijgelegene goederen der familie van moederszijde (Lanskoron) boden de gelegenheid, om dezen lust te bevredigen.

Voor zoover het ons mogelijk is, om uit de spaarzame mededeelingen aangaande de opvoeding van den Poolschen adel van den toenmaligen tijd ons een helder beeld te vormen, herinnert ons dat niet zelden menigen in het oog vallenden trek der opvoeding, gelijk die nog heden ten dage plaats vindt in de oude scholen van Engeland, op welke de snel wisselende tijd nauwelijks eenigen merkbaaren invloed heeft. Ook daarin ontmoeten wij eenen belangrijken trek van overeenkomst, dat in de huizen van den adel, zoowel hier, als ginds, de opwassende zoon verneemt, wat het gemoed der vaderen beweegt. Nog mogen de knapen niet persoonlijk

aan het onderhoud deel nemen, maar ze zijn stille, opmerkzame toehoorders, en verkrijgen op deze wijze, in het gezellige bijeenzijn met den rijpen leeftijd, bijkans zonder inspanning, een deel van hunne bijzondere ontwikkeling. Hunne vaders, destijds in Polen, hedendaags nog in Engeland, waren niet werkelooze toeschouwers van hetgeen in de wereld voorviel. Zij gevoelden zich geroepen, om ook zelve werkzaam in te grijpen in de lotgevallen des vaderlands; en het vaderland van eenen Pool was toen minstens van even groote beteekenis, en oefende eenen even machtigen invloed op de gebeurtenissen des tijds, als heden ten dage de stelling van Engeland in den raad der volken. In het trotsche gevoel hunner nationaliteit staan echter de bewoners van beide landen naar waarheid met elkander gelijk. Het bijkans uitsluitende zoogenaamde classieke onderricht heeft bij de zonen, ginds van den Poolschen senator, hier van den Engelschen lord, oog en oor ontsloten, en geenszins deze organen des geestes door eene overmaat van voorwerpen verzwakt en verstompt; en met het aldus gewekte verstand verkrijgt de jongeling vervolgens, door den omgang en het leven zelf, de noodige ervaring voor zijn bijzonder beroep. Alleenlijk in meerder ontzag en dieperen eerbied voor de volwassenen en de bejaarde leden der familie werd de Poolsche jongeling opgevoed; bij het levendigst gevoel van piëteit voegde zich de volstreckte eerbiediging van den wil der ouders en dergenen, die in hunne plaats de opvoeding bestuurden. Ook in dezen trek vertoont zich een schoon kenmerk van het Slavische karakter met zijne, op innige vroomheid berustende, gewillige onderwerping aan zijne meerderen, tegenover het even schoone, krachtige gevoel van onafhankelijkheid en de vrijheidszucht van den Angelsakser.

Ten einde aan zijne neven het groote voordeel te kunnen verschaffen, hetwelk het vroegtijdig samenleven met de aanzienlijke mannen des vaderlands voor de jeugd oplevert, uit dien hoofde voornamelijk had de Rijkskanselier en Aartsbisschop de veelbelovende knapen uit hun vaderlijk slot op

het land tot zich in de stad laten overkomen. Het huis van den hoogaanzienlijken man vormde eene verzamelplaats van het uitgelezenste gezelschap. Reeds zijne hooge waardigheid bracht mede, dat de toongevers op tweeërlei gebied gemeenzaam met hem verkeerden. Den Aartsbisschop kwamen de bisschoppen des lands bezoeken, bij den Primaat ontmoette men de staatslieden des rijks en de gezanten der vreemde hoven. Nog eene bijzondere aantrekkingskracht oefende Laski's persoonlijkheid. Zijne groote geleerdheid, zijn rijp oordeel, ook op wetenschappelijk gebied, de hooge adel van zijne denkwijze, de geheele voortreffelijkheid van zijn wezen, in vereeniging met zijn verlangen naar geestrijken omgang, maakte het gastvrije huis, dat voor elk toegankelijk was, aantrekkelijk voor zoovele begaafde mannen der wetenschap en der kunst, als Krakau destijds binnen zijne muren bevatte. En in dien bloeitijd van Polen was hun getal, voorwaar, niet gering.

Ook op geestelijk gebied had het rijkgezegende land juist toen het toppunt zijner ontwikkeling bereikt, en maakte zich wellicht in datzelfde tijdsgewricht gereed, om van die hoogte weder af te dalen. De beschaving van den Poolschen adel, omstreeks dien tijd, trok de verbaasde blikken der andere volken tot zich; hetgeen buiten Polen de geesten in beweging bracht, vond hier levendigen weerklank, geopenden toegang en vrijmoedige bescherming. Ook het Humanisme, door het herleven der wetenschappen in de vijftiende eeuw ontwaakt, overschreed, op zijnen tocht door de beschaafde landen van Europa, de Poolsche grens, vestigde zich in het ook te zijnen aanzien gastvrije land, en werd spoedig onder de hoogere standen der maatschappij algemeen gehuldigd. Inzonderheid was dit het geval in Krakau, werwaarts, in het jaar 1400, koning Wladislaw de universiteit, die reeds in 1364 door Kasimir den Groote gesticht was, uit de vochtige stad Kasimir verplaatste. Het was voor de zonen van den adel de mode geworden, om zich een paar jaren buitenslands, in de hoofdzetels der wetenschap, aan de studiën te wijden; leergierig en begaafd als zij waren,

nammen zij met een vatbaar gemoed de nieuwe, zoo diep-ingrijpende humanistische beweging dier dagen in zich op. Daarna, in hun groote vaderland, op hunne eenzame sloten teruggekeerd, hielden zij de door hen verkregene opwekking levendig, gedeeltelijk in vereeniging met hunne leerzame zusters, met welke zij toch ook gezamenlijk in vroeger jaren, op het vaderlijk slot, door den paedagoog des huizes in de Latijnsche taal onderwezen waren. De rustelooze, ongestadige begeerte om te reizen, die zich van niet weinige humanisten had meester gemaakt, en hen van oord tot oord deed zwerven, om in oude kloosters naar verloren geraakte handschriften onderzoek te doen, of om de pas verkregene kundigheden in alle richtingen te verspreiden, had reeds verscheidene van deze „dolende lieden” ook naar het verre land der Sarmaten gevoerd. Hunne verbazing was dan niet gering, wanneer zij op de burchten, te midden van eene ruwe wildernis, zoo veel beschaving en kennis aanwezig vonden, en wanneer zij in Krakau en in de andere steden met eene grootendeels Duitsche burgerij een zoo opgewekt leven, eene zoo bedrijvige beweging aantroffen. Do beroemde geschiedschrijver Dlugosz kan aan Zbigneus, den toenmaligen (1450), bijkans alvermogenden Bisschop van Krakau, aan wien de Paus den kardinaalshoed verloonde, berichten, dat Aeneas Sylvius, de latere paus Pius II, die als één der voornaamste schrijvers van zijnen tijd, ontevens door zijne welsprekendheid in het Latijn beroemd was, zijne verwondering had betuigd over het schrijven, dat hij uit het gewaande barbaarsche land ontvangen had. Volgens den berichtgever had Aeneas de aanwezige Duitschers tot jaloezie geprikkeld door te zeggen, dat deze brief eene schande voor hen was, want hij was zoo schoon en rijk in denkbeelden, dat hij zelf niet wist, of hij er wel in slagen zou, om dien geheel naar waarde te beantwoorden. De brief was in zijn oog een bewijs, dat er in Polen, zoowel wat de theorie, als wat de practijk betreft, uitstekende koppen waren, terwijl, naar zijne meening, in geheel Duitschland wel niemand zou te vinden zijn, die in staat was, om in even voortrefte-

lijke bewoordingen te schrijven¹⁾. Toen de hooggeëerde humanist Filippo Buonaccorsa da Gemignano, meer bekend onder zijnen auteursnaam Callimachus, uit Rome vluchten moest, dewijl paus Paulus II van het Humanisme afkeerig was, begaf hij zich, door weetgierigheid en reislust gedreven, naar Polen (1470), vestigde zich te Krakau als student aan de universiteit, en werd opvoeder en naderhand vertrouweling der koninklijke prinsen. Zijn invloed, dien hij aanwendde om het Humanisme in Polen te verspreiden, was niet gering; een Italiaansch bisschop vervaardigde op hem het niet geheel onjuiste epigram:

„Toen voor den haat der Barbo's Callimachus Rome ontvluchtte,
Heeft hij den woesten Barbaar tot een Latijner gemaakt.”²⁾

Terwijl Callimachus voor het Humanisme in Polen den weg baande, vertoefde te Krakau Koenraad Celtes, dit echte type van eenen zwervenden humanist uit den toenmaligen tijd. Hij was te Rome een leerling van Pomponius Laetus geweest, en had van den Duitschen Keizer bereids den doctorshoed ontvangen, maar achtte het nochtans niet beneden zich, om zich aan de Poolsche universiteit als student te laten inschrijven (1497). Zoo was hij dan nu inderdaad leerling en leeraar te gelijk! Terwijl hij, den eenen dag, aan de voeten van Albert v. Brudzewo gezeten was, en diens voordrachten over wis- en sterrenkunde aanhoorde, verzamelde hij, des anderen daags, eenen kring van bezielde leerlingen rondom zich, voor welke hij als gast voordrachten hield over dicht- en redekunst. Ja, zelfs eene loot der Platonische Academie verplante hij van de Tiber naar de Weichsel, terwijl hij te Krakau het letterkundig genootschap stichtte, dat

1) I Zeissberg, S. 217.

2) Bij Roscoe (I, 54) luidt het aldus: „Callimachus, Barbos fugiens ex urbe furores, Barbara quae fuerant regna, Latina fecit.” Paulus II was, gelijk bekend is, afkomstig uit het huis Barbo, dat meermalen in den loop des tijds, in enkele vertegenwoordigers, aanleiding tot dergelijke hekelende taal gegeven heeft.

zich naar de Weichsel noemde („Sodalitas litteraria Vistulana”). Ook eene jonge, edele Poolsche, Hasilina v. Rzytonicz, treedt in nadere betrekking tot den Duitschen humanist, de in zijne Oden hooggevierde „noordsche Elsula”, van wie hij de Poolsche taal leerde, terwijl hij haar in zijne moedertaal onderwees ¹⁾. Het is een voortreffelijk schrijven, dat de Poolsche, vertoornd over zoodanige openbaarmaking, aan den dichter richtte, een ondubbelzinnig getuigenis van het kiesche gevoel voor eer en fatsoen, hetwelk de Poolsche vrouw bezieldde, en haar angstvallig deed terugbeven voor elk te voorschijn treden in het openbaar ²⁾.

Callimachus was, wel is waar, niet meer in leven, toen de jonge Laski's te Krakau werden opgevoed, en ook Celtes was, een tiental jaren geleden, weder naar Duitschland vertrokken; doch de invloed van zoodanige mannen en van degenen, die van eene gelijke gezindheid waren als zij, hield met hun heengaan niet op. De geestelijke beweging, die zij hadden opgewekt, strekte zich in eenen breeden kring uit, en de frissche en krachtige golfslag liet niet na, zijne werking te doen gevoelen aan het gezelschap, dat zich gewoonlijk in het huis van den Aartsbisschop vereenigde. Deze laatste, die met Callimachus in zijne krachtigste jaren bekend was geweest, was zekerlijk ook niet vreemd aan de „Weichsel-Vereeniging.” De opgroeiende jongelingen, die zelve met den meesten ijver zich aan de studie der classieken overgaven, moesten natuurlijk in hooge mate door zulk eene omgeving in hun streven ondersteund worden.

Dat was de geestelijke lucht, die de jonge Laski's, ge-

1) Jocher (I, 467) vermeldt het versje van Celtes: „Candidus interpres Hasilinae saepe fuisse — Germanam linguam sprevit ut illa meam. — Tum ego condidici te praecipere puella — Sarmaticae linguae barbara verba loqui.” Terzelfder plaatse is ook zijne XIII. Ode „ad Hasilinum” afgedrukt.

2) De brief is opgesteld in de Boheemsche taal, die destijds vrij algemeen in de sloten van den Poolschen adel, ook door de vrouwen, in het schrijven en spreken gebezigd werd. Aschbach geeft, in zijne boeiende verhandeling over de vroegere omzwervingen van Koenraad Celtes, het origineel, benevens eene vertaling. (Bericht aangaande de vergadering der Koninklijke Academie der Wetenschappen te Weenen, LX. 147).

durende hunne vorming te Krakau, inademden. Hun later leven bewijst, dat deze atmosfeer hun kracht gegeven, en hen voor de toekomstige levensroeping terdege voorbereid heeft. Zij hadden in den loop des tijds de jaren bereikt, dat zij, aan de huiselijke opvoeding ontwassen, op eene hoogeschool hunne laatste vorming verkrijgen moesten. De Poolsche universiteit zou wel in staat geweest zijn, om hun die te verleenen. Zij telde het getal harer studenten bij vele honderden, en uitstekende professoren in verschillende vakken droegen tot het aanzien der universiteit niet weinig bij. Maar het was nu eenmaal de gewoonte van den adel, om zijne zonen, tot voltooiing van hunne studiën, naar het buitenland te zenden. Parijs, Bologna en Padua bezaten voor de Polen, die gaarne vreemde landen bezochten, eene grootere aantrekkingskracht, dan de vaderlandsche universiteit. Voorheen behoorde ook het stamverwante Praag tot deze bij voorkeur bezochte hoogeschoolen, maar de oorlogen met de Hussieten en de dientengevolge uitgevaardigde verordeningen tegen het bezoeken van deze academiestad, die door de ketterij besmet was, hadden nadeelig op deze voorliefde gewerkt. Wat onze jonge Laski's betreft, lag de beslissing, waar hunne studiën moesten worden voortgezet, in de hand van hunnen oom; zijne ambtsbezigheden in dien tijd bepaalden de keuze der universiteit.

De eerste studiereis in het Buitenland.

a) Te Rome.

Het begin van het jaar 1512 ging, wat Krakau betreft, met groote feestelijkheden gepaard, en voerde eene groote menigte van aanzienlijke gasten, vooral uit Hongarije en Polen, derwaarts. Den 8sten Februari had het huwelijk en de kroning plaats van prinses Barbara, de éénige dochter van Stephanus von Zapolya, welke vorstin met koning Sigismund in den echt trad. De trouwrede hield Johannes Staphileus, die door paus Julius II gezonden was, om den Koning uit te noodigen tot het zenden van afgevaardigden naar het Lateraansche concilie. Twee punten waren in de schriftelijke uitnoodiging op den voorgrond gesteld. Voor eerst moest het de taak van dit laatste concilie vóór de Reformatie wezen, om „de Kerk, die zonder vlek en rimpel behoort te zijn, door eene heilige reformatie, gegrond in de liefde tot God en den naaste, tot hare vroegere waardigheid en tot ware godsvrucht te vernieuwen, en vervolgens alle krachten der gezamenlijke Christenheid, met den meesten ijver en eenparig, te richten tegen de vijanden van den christelijken naam”.¹⁾ Koning Sigismund beloofde, dat hij door

1) „Tomicians,” II, 15: „ . . . quo et ecclesia Dei quae debet esse sine macula et sine ruga, per sanctam reformationem in caritate Dei et proximi fundatam, ad pristinum decus et veram religionem reformetur et tandem universae christianorum vires, peccatis inter eosdem rebus, adversus christiani nominis hostes studiosissime ac unanimiter convertantur. . . ” Het maakt eenen bevreemdeuden indruk, doch is tevens kenmerkend, dat zulk een ont-

zijne gezanten het ontworpen concilie zou laten bijwonen, en benoemde daartoe als geestelijken zendbode den Aartsbisschop van Gnesen, als wereldlijken den Burchtvoogd („Kastelein”) van Kalisch, Stanislaus Ostrorog. Beide afgevaardigden maakten intusschen, en wel met toestemming des Konings, weinig haast met hun vertrek; men toonde, over het geheel, niet veel ijver om deel te nemen aan een concilie, dat, in den grond der zaak, allereerst slechts eene demonstratie van den Paus tegen het concilie van Pisa was, en van welks reformatorische pogingen de reeds al te vaak ontgoochelde, en eindelijk mismoedig geworden volken zich slechts weinig beloofden. Slechts een paar van de vreemde gezanten waren aanwezig, toen, op den 3^{en} Mei 1512, de beroemdste kanselredenaar van zijnen tijd, Egidius van Viterbo, de openingsrede hield. Het zou echter wenschelijk geweest zijn, dat juist bijzonder vele en volgzame toehoorders deze belangrijke rede hadden bijgewoond, in welke de vrijmoedige Generaal der Augustijners de Kerk en haar toenmalig zoo krijgshaftig opperhoofd opriep, om, met het oog op de voorgestelde overwinning, de rechte wapenen aan te gorden, nl. godsvrucht, waarheidsliefde, gebed als het pantser des geloofs, en het zwaard des lichts¹⁾. — Gewichtige onderhandelingen, inzonderheid met de Deutsche orde en haren grootmeester, Albrecht van Pruisen, en ter oorzake van den dreigenden oorlog met de Russen, Tartaren en Turken, hielden den Primaat des rijks nog op den rijksdag te Petrikau terug. Ook bij het generaal-convent van Posen, dat onmiddellijk daarop volgde, was de Aartsbisschop, overeenkomstig den wensch des Konings, tegenwoordig. Eerst tegen het einde van Maart 1513 kon Laski zijnen tocht naar Rome aanvaarden.

zaglijk voornemen, aan den vooravond der Reformatie zelve, door den krijgshaftigen Paus en zijnen afgezant, die geheel in humanistische studiën verdiept was, herhaaldelijk op gemeenplaatsen van Cicero gegrond, maar de Heilige Schrift daarentegen met geen enkel woord vermeld wordt. Voorwaar, dat waren de mannen niet, om de Kerk tot de ware godsvrucht terug te voeren.

1) Hardt, IX, 1579.

De reis voerde allereerst naar Krakau. Hier bereikte hem het bericht, door den Koning hem medegedeeld, aangaande den dood van Julius II. Sigismund liet het aan het goeddenken van zijnen gezant over, of hij zich, al dan niet, door die onverwachte gebeurtenis wilde laten ophouden. Laski spoedde zich nu echter zooveel te meer, ten einde de vergadering der kerkvorsten in de beslissende ure bij te wonen. Hij liet den Burchtvoogd van Kalisch achter, om de nieuwe geloofsbrieven af te wachten, terwijl hij zelf in de eerste week van April zijne reis vervolgde. Zijne beide oudste neven, Hieronymus en onze Johannes, moesten onder zijn oog te Rome hunne studiën voortzetten; de eerst twaalfjarige Stanislaus bleef vooreerst bij zijnen vader achter. Daarentegen vernemen wij van eenen anderen studiemaker, dien de Aartsbisschop, op zijne kosten, zijne beide neven liet vergezellen. Wij zijn echter, ofschoon een paar brieven van zijne hand ons bewaard zijn gebleven, wat de persoonlijkheid betreft, in het onzekere. Laski, die, op eigene kosten, aan de universiteit van Krakau eenen lector in de theologie onderhield, en op onbekrompene wijze de wetenschappen en hare beoefenaars ondersteunde, verschaftte tegelijkertijd aan een aantal jongelieden de middelen, om zich aan hunne wetenschappelijke studiën te wijden. Het was wellicht één uit hun getal, die met de neven van den Aartsbisschop innig bevriend was, mogelijk een lid van het geslacht Korab¹⁾.

1) De mededeeling van deze brieven hebben wij te danken aan den geleerden Domcapitularis Korytkowski te Gnosen. De drie in het Guesensche archief ontdekte zendbrieven aan den Aartsbisschop zijn onderteekend: „Joannes Ra servitor humilis.” De schrijver schetst den Aartsbisschop als „tanquam dominus et patronus noster gratiosissimus.” Aangaande zijnen ziek geworden broeder zegt hij, dat hem eene behandeling ten deel gevallen was „quasi esset proprius nepos;” aan de neven en studiemakkers betuigt hij zijnen dank, omdat zij hem, overeenkomstig het verlangen van den Aartsbisschop, met broederlijke liefde behandelden. De gelukkige ontdekker meent te mogen gissen, dat de briefschrijver niemand anders geweest is, dan Johannes Bybienski, een zusterszoon van den Aartsbisschop (?). Tegen deze onderstelling is echter een groot bezwaar. Want de genoemde was, blijkens

Wellicht dat de beide neven in tijds reisvaardig waren, om te gelijk met hunnen oom den verren en vermoeienden tocht te ondernemen, wellicht ook dat zij, in gezelschap van zijnen reisgenoot, hem eerst te Bruck aan de Mur inhaalden, werwaarts, over Olmütz, Stanislaus von Ostrorog met de nieuwe volmachten den Aartsbisschop, zoo snel hij kon, nareisde. Van het schilderachtig gelegen stadje in Stiermarken begaf zich het niet kleine reisgezelschap vervolgens, midden door de heerlijke Alpenstreken, allereerst naar Venetië, een geheel nieuw, ongewoon schouwspel voor de jonge lieden, die voor de eerste maal, uit het vlakke land van Polen, de wereld der bergen betraden. In de Lagunenstad moest men zich gedurende eenen korten tijd ophouden; Laski toch had zich van eene opdracht zijns Konings bij den Doge, Leonardo Loredano, te kwijten ¹⁾. Polen en Venetië hadden, in die dagen, tegen denzelfden machtigen vijand de wapenen aangegord, slechts met dit onderscheid, dat, gelijk Laski voor den Doge uiteenzette, Venetië voor zijnen roem, voor de uitbreiding van zijne macht, ook wellicht uit heerschzucht strijd voerde; Polen daarentegen, omdat het zich als het bolwerk der Christenheid tegen de Heidenen beschouwde, en zijn hoogste geluk vond, niet in de overschrijding van vreemde grenzen, maar in de bescherming van het zijne ²⁾. Van Venetië ging de reis vervolgens, zonder

het testament van den Aartsbisschop (Zeissberg, S. 643), reeds in 1504 Proost van Kruschwitz, en alzoo waarschijnlijk niet tien jaar later student te Rome en te Bologna. Op grond van de afkorting zouden wij aan den zoon van eene zijner zusters kunnen denken, die met eenen Rambieski gehuwd geweest is (Theiner, II, 348, en „Tomiciana”, VI, 59). Eén van deze zonen, Martinus, wiens naam door den oom meermalen in zijn testament, en ook tegenover den Koning genoemd wordt, was, gelijk wij later zullen hooren, de oorzaak dat onze Johannes, in 1517, te Rome geëxcommuniceerd werd. Wij weten evenwel niet, of, en zoo ja, hoevele broeders deze Martinus heeft gehad.

1) „Tomiciana,” II, 178.

2) Bij het laatste deel der rede maakt Zeissberg (S. 540) de niet onjuiste opmerking, dat men dit van Poolsche zijde, wel is waar, vaak beweerde, maar dat deze verzekering niet altijd met de feiten in overeenstemming was.

stoornis, naar Rome, alwaar men in het begin van Juni aankwam ¹⁾).

Vele en gewichtige werkzaamheden had de Aartsbisschop bij den Paus en in tegenwoordigheid van het concilie te vervullen. Het zoude ons te ver van onze bijzondere taak afleiden, indien wij de worstelingen en moeiten wilden beschrijven, die de machtige Primaat van Polen, gedurende zijn verblijf van meerdere jaren te Rome, zoowel tegenover de Curie, ten einde de wenschen van zijne lastgevers in het vaderland te bevredigen, als ook tegenover deze laatsten zelve, had te wederstaan, wanneer het ook aan zijne groote diplomatieke bedrevenheid niet altijd gelukte, om elke begeerte door te zetten. De zevende zitting van het Lateraansche concilie, op den 17ⁿ Juni, was de eerste, die hij bijwoonde; in deze overhandigde hij ook zijne geloofsbrieven. Terwijl zijn metgezel, Stanislaus von Ostrorog, in het protocol onder de gezanten gerangschikt wordt, vinden wij Laski in de opgave van de patriarchen en assistenten van den Paus. Leo X ontving den Primaat van Polen met groote eerbewijzingen; hij benoemde hem in de gewichtige commissie van het concilie, in welke over alle vragen, betreffende de totstandbrenging van eenen algemeenen vrede onder de christelijke regenten, alsmede betreffende de uitroeiing van het schisma, beraadslaagd werd. In de achtste zitting, den 19^{den} December 1513, had Laski, in zijne hoedanigheid als assistent van den Paus, de opdracht ontvangen, om een pauselijk schrijven aan de vergadering mede te deelen ²⁾. Kenschet-

1) Laski vermeldt den 5den Juni 1513, als den dag zijner aankomst te Rome (Zeissberg, S. 664). Deze datum, een jaar later in zijn testament aangegevend, berust vermoedelijk op eene feil van het geheugen, daar Laski reeds den 3n Juni door den Paus aan eene bepaalde commissie van het concilie wordt toegevoegd. (Hardt, IX, 1681.)

2) Hardt, IX, 1719. De vergadering had plaats in de Basilica van het Lateraan, in tegenwoordigheid en onder voorzitting van den Paus. Eerst nadat, overeenkomstig het gebruik, alle diegenen zich verwijderd hadden, die slechts zitting, maar geen stem in de vergadering hadden, kon Laski het pauselijk document beginnen voor te lezen. In den van oudsher gewonen curiaal-stijl luidt de hoofdstelling als volgt: „contra hujusmodi pestem op-

send is de inhoud van het schrijven, inzonderheid voor den oom van den toekomstigen Kerkhervormer. Het handelt over de bestrijding van het heerschende ongelooft, bepaaldelijk van den wijd en zijd verspreiden twijfel aan de onsterfelijkheid der ziel. Leo, die zóózeer het geluiskind van zijnen tijd was, dat hij aan dien tijd zijnen naam geschonken heeft, en die even weinig, als zijn vriend en geheimschrijver Bembo, geneigd was, om den wensch der geloovigen te vervullen, en het werk van den vermaardsten wijsgeer, Pietro Pomponazzo, hetwelk de onsterfelijkheid der ziel loochende, te veroordeelen ¹⁾, — Leo waande, de Kerk tegen het gif eener ongelooft leer dáárdóór te kunnen beschermen, dat hij aan hare aanstaande dienaren in het vervolg nog slechts eene tijdruimte van vijf jaren vergunde, om zich aan de humanistische studiën te wijden, terwijl zij, na afloop daarvan, zich op de wetenschappen van hun vak moesten toeleggen ²⁾. Met zoodanige middeltjes meende men toen nog in Rome den onheilspellenden geest te kunnen bezweren, en de Kerk te kunnen beschermen en hervormen. En dát op een tijdstip, waarop Luther reeds te Wittenberg zijne bezielende voordrachten hield over de Psalmen en den Brief aan de Romeinen, en daarbij reeds voor zich zelve en voor hen, die hem hoorden, het ruischen des Geestes vernam, aan wien te allen tijde door God de macht gegeven wordt, om de Kerk en de wereld te hervormen!

Wij hebben ook zelfs niet de geringste aanduiding kunnen vinden, noch te Rome zelve, noch ook op eenig ander spoor, dat wij daartoe gevolgd hebben, hoedanig wel de loop der studiën van onze jonge vrienden in de hoofdstad mag geweest

portuna remedia adhibere cupientes hoc sacro approbante concilio damnamus et reprobamus omnes asserentes animam intellectivam mortalem esse aut unicam in cunctis hominibus et haec in dubium vertentes. . . Omnes hujusmodi erroris assertionibus inhaerentes, veluti damnatissimas haereses seminantes, per omnia ut detestabiles et abominabiles haereticos et infideles, catholicam fidem labefactantes vitandos et puniendos fore decernimus."

1) Roscoe, IV, 252.

2) Hardt, IX, 1719.

zijn. De éénige zekerheid, die wij bezitten, dat zij nl. bij hunnen oom te Rome geweest zijn, hebben wij te danken aan eene toevallig ontdekte plaats in eenen brief, terwijl wij, wat betreft de omstreeks 15 maanden van hun verblijf te Rome, ons moeten bepalen tot gissingen, die wij aan het geestelijk leven der stad ontleenen.

De laatste twintig jaren waren voor de humanistische studiën in Rome niet gunstig geweest. Een verpestende adem voor elke gezonde ontwikkeling eener ernstige wetenschap was van Alexander VI uitgegaan. Julius II, die hem opvolgde, had voor alle kunsten des vredes, op zijne wijze, in groot-schen stijl, gevoel en vatbaarheid; maar toch trok hij nog liever het zwaard voor de bevrijding van Italië, voor de vergrooting van den Kerkelijken Staat, en onder het aanhoudend krijgsumoer konden de studiën niet bloeien, die stilte en rustig nadenken vereischen. De gunstige tijd daarvoor brak aan onder den fijn-beschaafden, geestrijken Mediceër. Van den beginne aan schonk deze al zijne belangstelling aan het Gymnasium, dat reeds vóór meer dan 70 jaren te Rome gesticht was. Juist in het jaar, waarin onze jonge studenten zich te Rome ophielden, bezat deze inrichting, die het aankweeken van eene grondige geleerdheid ten doel had, bijna honderd geachte leeraren¹⁾, die hunne voorlezingen hielden over godgeleerdheid, burgerlijk en kerkelijk recht, artseneijkunde, zedeleer, logica, welsprekendheid en wiskunde. De opmerkzaamheid in het gymnasium was, in dien tijd, hoofdzakelijk gericht op de studie van de Grieksche taal. De beroemde Johannes Laskaris, door den Paus, welhaast na zijne troonsbeklimming, daartoe geroepen, bestuurde het Grieksche College te Rome, aan hetwelk vervolgens, op uitnodiging van den Paus, ook één van zijne voortreffelijkste leerlingen, Markus Musurus, werkzaam was. Het is wel aannemelijk, dat onze jeugdige vrienden de voorlezingen, zoowel in het gymnasium, als ook in het Grieksche college op den heuvel Esquilinus bijwoonden, te meer daar de Paus, door het ver-

1) Roscoe, II, 109.

leenen van voorrechten en vrijheden, zich beijverde om leerlingen voor die inrichting te winnen, voor welke de professoren, des vóór- en des namiddags, en nog bovendien zonder op de talrijke feestdagen den arbeid te staken, verplicht waren om hunne voorlezingen te houden. Indien niet reeds te Krakau de eerste beginselen der Grieksche taal waren geleerd geworden, dan bood zich nu daartoe de overvloedige gelegenheid aan. Niet onwaarschijnlijk is het, dat reeds hier onze veertienjarige Johannes met de geschriften van Plato bekend gemaakt werd, inzonderheid daar Musurus, in het jaar 1513, de eerste uitgave van diens werken bij den beroemden Manutius had doen verschijnen¹⁾.

Hoe gaarne evenwel zouden wij het zwijgend duister zien opgeklaard, en wenschen te vernemen, welk een indruk het verblijf te Rome op de vatbare jeugdige gemoederen gemaakt heeft. Maar niets hoegenaamd vinden wij dienaangaande vermeld. En toch was het een geweldige, diep-ingrijpende tijd voor Rome, deze vooravond der Reformatie, op welken reeds menigeen uit de heerschende zoele luchtsgesteldheid den naderenden storm voorspelde. Heeft dat oponthoud bij onze jonge Polen geen enkelen blijvenden indruk achtergelaten? Hebben zij zich, in deze zoo vatbare jaren, laten bezielen door den ademtucht der hoog-vereerde Kunst? Rafaël had juist zijne wonderbare meesterstukken, zoo vol ernstige diepzinnigheid en reine schoonheid, in de „Camera della Segnatura” voltooid. In de Sixtjnsche kapel waren de steigers afgebroken, en onbelemmerd kon de verbaasde blik de schepingen beschouwen, die, als eene openbaring op het gebied der kunst, door Michel Angelo aan de zoldering getooverd waren. Voor de neven van den Primaat van Polen waren de nu gewijde plaatsen toegankelijk: hebben zij aldaar vol geest-

1) In eene Grieksche aanteekening, aan het slot der uitgave, wordt Leo geprezen als bevorderaar van waarachtige opvoeding en als hernieuwer der Grieksche wetenschap, als arts van het kranke Italië, als bevrijder van het onderdrukte Griekenland, en als weldoener van het leven der menschen. (Vergel. Roscoe, II, 115.)

drift geluisterd naar de geheel éénige taal, in welke deze beide geliefkoosde jongeren der kunst het geestelijk leven der menschen, alsook de daden Gods volgens de Heilige Schrift vertolkten? Wij weten, dat de drie jongelieden, met hunne bijzondere begaafdheid voor talen, zich ook de Italiaansche taal spoedig hebben eigen gemaakt. Welk eenen indruk heeft dan op hen de zoete welluidendheid van eenen Petrarca, en bovenal de majesteit, de kracht, de verhevene schoonheid en waarheid van eenen Dante gemaakt, wiens uitlegger Ariosto kort te voren de eeuwige stad bezocht had? Op deze, gelijk ook op zoo menige andere vraag, die zich aan ons opdringt, ontvangen wij tot onze teleurstelling geen antwoord, en zijn bijkans in verzoeking om aan te nemen, dat de jongelieden weinig in aanraking kwamen met den geest, die ons, later geboren, met zulk een vurig verlangen den blik doet wenden naar die dagen en hunne aesthetische genietingen, voor welke velen der tijdgenooten zelve zich onverschillig be-toonden. Is dit vermoeden juist, dan mogen wij ook aannemen, dat het vrome gemoed van onzen Johannes niet verontrust is geworden door al het goddelooze drijven, hetwelk zich in die ongeloovige dagen bijkans nergens schaamtelooser vertoonde, dan onder het oog van den gewaanden Stedehouder Gods. Geen enkele plaats in zijne latere geschriften verraadt, dat hij toenmaals gezien en gehoord heeft, wat Luther op zijnen pelgrims-tocht naar Rome heeft opgemerkt, en wat in de vertelling van Boccaccio dien Jood beweegt, om zich te laten doopen. De geheimzinnige sluier, met welken God zelf het oog der jeugd zoo zorgzaam bedekt, heeft waarschijnlijk voor den jongeling het schouwspel eener godvergetene wereld verborgen, in welke juist de dienaren van den Allerhoogste, op de onbeschaamdste wijs, het heiligdom aan bespottig prijsgaven en gruwelen op gruwelen stapelden, zoodat Luther zelf aldaar uit den mond van pauselijke hovelingen de bekentenis moest hooren: de toestand is niet langer houdbaar, de Kerk moet noodwendig te gronde gaan¹⁾.

1) Luther, LXII, 435.

De oom wenschte niet, dat zijne neven te Rome hunne studiën zouden voltooiën. Inzonderheid voor Johannes was de nabijgelegene, wereldberoemde universiteit van Bologna van veel belang, om zich aan zijne bijzondere studiën in het kerkrecht te wijden. De Primate zelf was genoodzaakt, om nog eene wjl de zittingen van het concilie bij te wonen, ten einde bij het pauselijke hof, dat maanden achtereen ongenegen was om de wenschen van Polen in te willigen, de vele en zeer moeilijke opdrachten, hem uit het vaderland geworden, ten uitvoer te brengen. Deze taak rustte thans op hem alleen, daar reeds aan het einde van het jaar 1513 zijn metgezel, de slotvoogd van Kalisch, op bevel van den Koning naar Spanje gereisd, en van daar onmiddellijk naar het vaderland teruggekeerd was. Tegen den afloop van het jaar 1514¹⁾ kreeg de opvoeder der jongelingen, Johannes Braniczki, den last om met hen naar Bologna te vertrekken.

Het voorname reisgezelschap had vier dagen noodig, om zich van Rome, waarschijnlijk over den bergpas van Furlo, naar Bologna te begeven. Slechts langzaam vervolgde men den weg, die thans, in de late, frissche herfst dagen, zoo veel bezienswaardigs aanbod.

b) Te Bologna.

Ook in die lang vervlogene dagen zou een student, die uit verren lande te Bologna was aangekomen, niet licht verzuimen om den Torre Asinelli, één der beide scheeve torens op den Mercato di Mezzo, te beklimmen. Het is inderdaad de moeite waard, om van den 83 meters hoogen toren den blik te laten weiden over de stad, en verder naar alle zijden over de vruchtbare, goed bebouwde vlakke aan den voet der Apenijnen. Het beeld, dat de stad, uit dit verhevene gezichtspunt, aan den beschouwer vertoont, moest op onze jonge

1) Wellicht mogen wij het tijdstip tot op het midden van October verschuiven, daar het begin der voorlezingen voor de decretisten te Bologna op den dag na St. Lucas (19 October) was vastgesteld. (Vergel. Savigny, III, 232.)

Polen, die tot het familiewapen Korab behoorden, eenen zeer eigenaardigen indruk teweegbrengen; het is toch een oud gezegde, dat Bologna, van dit standpunt beschouwd, eenige gelijkenis heeft met een schip, van uit de hoogte der mars gezien. Alsof het hun eigen wapenbeeld was, op reusachtige schaal vergroot. zóó deed zich aan de jonge Laski's de muzenstad voor, in welke zij zich, ter wille van hunne studiën, gedurende een paar jaren hadden op te houden. In Bologna en Padua waren de studeerende zonen van den adel uit alle landen der wereld gewoon, om bij hun vertrek hun wapenschild, als een soort van vrome schenking, in de universiteitshallen op te hangen. Een herhaald, opmerkelijk onderzoek op beide plaatsen heeft mij, tot mijn leedwezen, het wapen der Laski's onder de honderden van dergelijke onderscheidingsteekenen niet doen ontdekken, en zoo moest de aanblik der stad ook als eene vergoeding voor het gemiste wapenbeeld dienen.

De eerste paar dagen van hun verblijf te Bologna brachten onze vrienden in de openbare herberg door, totdat zij eene woning gevonden hadden, die aan de behoeften beantwoordde. De reis en de vertering in het logement gedurende deze drie dagen, die zij aldaar gehuisvest waren, bedroeg te zamen dertien en een halven dukaat, gelijk de opvoeder bericht aan den Aartsbisschop, die te Rome van alles nauwkeurige reken-schap verlangt. Wij zien, dat de vrijgeveige oom de zijnen niet op een al te zuinigen voet laat leven. Eenige toevallig ontdekte brieven verleenen ons een klein, belangwekkend kijkje in het rustige en aan de studiën gewijde leven van deze onze vrienden.

Wij zien allereerst een paar nieuwe aankomelingen in den kring onzer oude bekenden verschijnen. In Mei 1514 had de Aartsbisschop zijnen maarschalk, den slotvoogd van Sochawczew, Nikolaus Wolski, die met groote trouw aan hem was verknocht, en die later ook door zijn huwelijk aan hem vermaagschapt werd, met eene belangrijke boodschap tot den koning van Polen gezonden. In den herfst (8 September) gelukte het den Poolschen veldheer Konstantijn von

Ostrorog, om den Russen, onder aanvoering van den grootvorst Wassilij Iwanowitsch, bij Orsza eene beslissende nederlaag toe te brengen ¹⁾. Daardoor namen ook de aangelegenheden van Polen aan het pauselijke hof eenen gunstigen keer, zoo als Laski bij zijne onderhandelingen weldra bespeuren mocht. Het was toch eene overwinning, niet slechts over den dreigenden vijand van het afgelegene Polen, maar voor Rome nog meer in het bijzonder eene overwinning van den getrouwen zoon der Roomsche kerk over den afvallige. In de vreugde van zijn hart, en ten einde de gunstige stemming in Rome te bevorderen, zond de Koning den aartsbisschoppelijken maarschalk met een aantal adellijke Russische gevangenen, om die aan den Paus als een geschenk in handen te stellen. Een koninklijke geleibrief moest dienen, om aan den slotvoogd van Sochawczew, op zijne reis naar Rome, bescherming voor zich en zijn eenigszins eigenaardig geschenk aan den Paus te verzekeren. In Weenen was men niet geneigd, om den geleibrief te eerbiedigen; de overwinning bij Orsza had de Oostenrijksche politiek gedwarsboomd, en, daarover misnoegd, hield men Wolski met zijne gevangenen te Hall bij Insbruck aan. Den Poolschen gezant liet men nu, wel is waar, ongehinderd zijnen weg naar Rome vervolgen, doch de tien gevangen Russen bevrijdde men van de ketenen, en zond hen over Lübeck terug aan den grootvorst van Moskau, ten einde althans op deze wijze eene uitdrukking te geven aan het onbehaaglijke gevoel over den zoo onverwachten afloop van den veldslag. In Rome billijkte men deze handelwijze des Keizers op geenerlei wijze. Leo X eischte, in een schrijven aan Maximiliaan, hetwelk nu nochtans te laat de plaats zijner bestemming bereikte, de uitlevering en overzending van de gevangenen, en de op het concilie vergaderde vaders, met den Paus aan het hoofd, vierden de schitterende

1) De apostolische legaat Pisa, die bij de zegefeesten te Wilna aanwezig was, geeft een uitvoerig bericht van den slag en de schitterende overwinning („Tomiciana," III, 202). Vergel. aldaar ook de zegeliederen van Cricius; en voorts „Tomiciana," III, 6.

overwinning, die Polen behaald had, als eene zegepraal der Kerk over de ketters ¹⁾).

Daar Wolski, op zijnen bovengenoemden tocht, zich had voorgenomen, over Bologna te reizen, had men van de geschikte reisgelegenheid gebruik gemaakt, om het gezelschap van onze vrienden met een paar studenten te vermeerderen. Allereerst met den jongsten broeder, Stanislaus, die nu, volgens het oordeel zijns vaders, oud en rijp genoeg was, om zijne studiën te Bologna voort te zetten. Hij werd vergezeld door eenen broeder van dien Johannes, aangaande wiens familie en betrekking tot het geslacht Korab wij te voren in het onzekere gebleven zijn; ook hij, insgelijks Stanislaus geheeten, studeerde, evenals zijn broeder, op kosten van den Aartsbisschop. Verder bracht Wolski twee jonge Radziwill's ²⁾ met zich, nl. Stanislaus en Johannes, die zich reeds een tijdlang te Weenen hadden opgehouden, en nu in Italië hunne studiën moesten voortzetten. Ook de onderwijzer van Stanislaus, met name Matthias, waarschijnlijk de opvoeder van den jongen Laski, die alleen op het vaderlijk slot was achtergebleven, behoorde tot het reisgezelschap, en bleef te Bologna. Zoo bestond de kleine huishouding uit tien personen, nl. uit de drie neven, de beide Radziwill's, de beide verre verwanten, en bovendien uit den opvoeder Branizki, uit den zoo even genoemden leermeester Matthias, en uit eenen arts van gelijken naam, dien de zorgzame oom aan zijne hem toevertrouwde voedsterlingen had medegegeven. Ook een kok wordt nog genoemd, en zeker zullen nog wel een paar andere bedienden bij de vermogende jongelieden van den Poolschen adel aangesteld zijn geweest. Het is bevreemdend, dat een andere verre

1) Vergel. „Tomiciana,” III, 7. 333.

2) Ook de uitvoerige monographie over de Radziwill's („Galerja nieawiezaka portretow Radziwillowskich przez Kotlubaja. Wilno, 1857”) geeft ons geen uitaluitsel aangaande deze zonen van het beroemde geslacht. De Aartsbisschop is, zooals uit zijn testament blijkt (vergel. Zeisberg, S. 611), aan de familie vermaagschapt, en dit is ook waarschijnlijk de reden, dat een paar zonen uit dat huis in zulk eene nauwe vereeniging met zijne neven studeeren.

bloedverwant, tot het wapen Korab behoorende, Matthias Slijwnicki, die destijds, en waarschijnlijk op kosten van den Aartsbisschop, — want Branizki brengt aan dezen bij zekere gelegenheid twintig dukaten in rekening, door hem uitgegeven tot betaling van eene schuld van Slijwnicki, — te Bologna in het Romeinsche recht studeerde, niet in den kring der gemeenschappelijke huishouding is opgenomen. Wellicht is de genoemde onderwijzer Matthias en deze Slijwnicki één en dezelfde persoon, die in het beknopte bericht zich in die twee gestalten verdeeld heeft, volgens zijne beide werkzaamheden als leeraar en als leerling. De Aartsbisschop hechtte ook in latere jaren hooge waarde aan deze degelijke kracht, die hem de offers, voor hare ontwikkeling gebracht, in rijke mate vergold. Als doctor in de beide rechten werd Slijwnicki domheer te Gnesen, aartsdiaken te Kalisz, ja ten laatste kanselier van Laski en proost te Posen, terwijl hij, in zijne wetenschappelijke werken, niet weinig tot het verdringen van het Maagdenburgsche recht in Polen heeft bijgedragen.

Daar het verblijf te Bologna een paar jaren moest duren, kwam het er op aan, om zich huiselijk en gemakkelijk in te richten, en wel in ieder opzicht. Aan den oom wordt dien-aangaande door den opvoeder nauwkeurig rekenschap gegeven. Allereerst moest de kleeding, die nogal geleden had, door eene nieuwe vervangen worden, welke overeenkwam met het in Bologna gebruikelijke fatsoen ¹⁾. Zeventien dukaten kosten de beide opperkleederen van gelijke snede, die onze Johannes en zijn vriend Stanislaus Radziwill zich laten maken, ten einde alzoo ook reeds op straat in hun uitwendig voorkomen zich als gelijkgezinden te doen kennen. Ook

1) De statuten der universiteit bevatten, ook met betrekking tot de kleeding der studenten, nauwkeurige verordeningen in het 3e boek, pag. 52. Zoo leest men aldaar o. a.: om onnoodige uitgaven te voorkomen, bepalen wij: „Quod nullus scholaris emat alium pannum quam pannum qui vulgariter vocatur pannus de statuto vel de panno coloris nigri, quem pannum pro habitu superiori Cappa tabardo vel gabano vel consimili veste consueta pro tunc longiore veste inferiori et clausa a lateribus ac etiam fibulata seu maspillata antierius circa collum portare teneantur.”

de onderkleederen en het schoeisel werden voor het geheele gezelschap hersteld en vernieuwd, het paar nieuwe schoenen is berekend tegen twee dukaten; de haarsnijder ontvangt wekelijks drie mark, om éénmaal in de week bij het zevental jongelieden den baard in orde te brengen. De gehuurde woning, waarschijnlijk een afzonderlijk huisje, moest van de noodige meubelen voorzien worden; de behoeften in dit opzicht zijn nog zeer eenvoudig, maar toch is de som der afzonderlijke posten in het kasboek voor al deze inkoop niet gering. Bedden, tafels, stoelen worden aangekocht; elk der jonge studenten krijgt zijne eigene werktafel, van eenen lessenaar met behoorlijke sluiting voorzien, opdat niet de een den ander bij zijne studiën hindere. Daarbij verzuimt de opvoeder niet om op te teekenen, dat hij ook zeven geelkoperen lampen heeft aangeschaft, opdat ieder zijner kweekelingen den arbeid tot negen uur des avonds („ad tertiam noctis”) zou kunnen voortzetten.

Behalve voor de woon- en slaapvertrekken wordt ook voor de keuken behoorlijk gezorgd; tafellakens, handdoeken, servetten, messen, vorken enz. worden, zij 't dan ook slechts in eene verwonderlijk geringe hoeveelheid, aangeschaft 1). Zij hebben hunnen kok uit Polen met zich gebracht, en koopen zelve de benoodigde levensmiddelen in. De jonge Radziwill toont daarvoor eene bijzondere geschiktheid. Wanneer des morgens de handelaars komen, om vleesch en visch en andere mondbehoefte te koop te bieden, dan ziet hij hun scherp op de vingers, en weegt hun op de weegschaal, die voor de huishouding werd aangeschaft, nauwkeurig na, opdat de listige kramers en handelaars hem niet bedriegen. Want zij moeten spaarzaam zijn: slechts iets meer dan drie dukaten wordt wekelijks voor het onderhoud van het geheele gezelschap bestemd, behalve de uitgaven voor wijn en hout. De eerste zes weken, toen Wolski nog niet met de andere jongelieden was aangekomen, hadden zij vier manden met

1) „Eri autem tres scutellas stagnaeas, octo talaria, octo cochlaria, duo mensalia, tria manutergia, decem servetas etc.”

wijn verbruikt, nu echter natuurlijk meer. Het linnengoed wordt buitenshuis gewasschen; de waschvrouw ontvangt maandelijks vier carolijnen.

Het duurde niet lang, of de jongelieden waren ook geheel te huis in hunne wetenschappelijke werkzaamheden aan dezen zetel der Muzen. Werpen wij allereerst een blik op hunne huiselijke bezigheden. Meestal is het stil in de studeervertrekken, waar elk met zijnen bijzonderen arbeid bezig is. Slechts wanneer hij daartoe uitgenoodigd wordt, spreekt één hunner, en wel bij afwisseling den eenen dag in het Italiaansch, den anderen in het Latijn, waarmede zij nog beter vertrouwd zijn. De Poolsche taal werd volstrekt niet gehoord, zij scheen in vergetelheid geraakt te zijn. Zelfs gedurende den maaltijd werd het onderricht niet gestaakt. Gelijk in de eetzalen („refectoriën”) der kloosters onder den eten één der monniken eene stichtelijke beschouwing voorleest, zoo werd hier, in onzen kleinen kring, aan tafel eene afdeeling van de Boheemsche geschiedenis voorgelezen, met grooter opmerkzaamheid, zooals te hopen is, dan ik in Russische en Romeinsche klooster-eetzalen heb aangetroffen. Gelijk van zelf spreekt, was het stuk, dat men voorlas, in de Boheemsche taal geschreven, die in de verblijven van den Poolschen adel van den toenmaligen tijd door mannen en vrouwen met eene even groote gemakkelijheid gebezigd werd, als heden ten dage waarschijnlijk de Fransche taal. Na tafel disputeeren de jongelieden over hetgeen zij des voormiddags gehoord of bestudeerd hebben, en éénmaal in de week ondervraagt de professor hen in alle die zaken, welke hij hun gedurende die week heeft voorgedragen.

In zijne brieven aan den Aartsbisschop gewaagt Branizki met veel lof van de jongelieden: ze zijn zeer vlijtig en deugdzzaam („*adulescentes studiosissimi et virtuosi sunt*”). Eene groote leergierigheid bezielt de beide neven, die met innige liefde aan elkander gehecht zijn. De kennis, die de één zich verworven heeft, wil ook de ander zich eigen maken, ofschoon zij nu, bij de uiteenlopende richting van hunne bijzondere studiën, afzonderlijke wegen bewandelen moeten.

Wat bekwaamheid betreft, stelt Hieronymus hen allen in de schaduw: hem valt zonder voorbehoud de lofspraak ten deel, dat hij een zeer begaafd jongeling is. Van zijnen geliefkoosden broeder, onzen Johannes, vernemen wij uit den mond van den opvoeder de getuigenis, dat hij hem de liefste zijner kweekelingen en ten hoogste deugdzaam is. Braniski verklaart, dat hij nimmer zulk eenen jongeling gezien heeft, en ontboezemt den vurigen wensch, dat hem een lang leven vergund mocht zijn. („Carissimus dominus Joannes nepos R. P. tuæ, ibi est summa virtus, nunquam vidi hujus modi puerum; utinam esset longe vivens.”) Dit is het eerste onmiddellijke getuigenis, hetwelk wij aangaande onzen held hebben kunnen machtig worden: het roert die snaar van zijn wezen aan, die levenslang eenen zoo zuiveren, boeionden toon heeft doen hooren, een toon, die, een tiental jaren later, eenen man als Erasmus als de welluidenste klank, vol smachtend heimwee, in het diepst zijner ziel gegroepen heeft, en naar welken wij zelve in de volgende bladzijden, wanneer de edele gestalte, tot volle ontwikkeling gekomen, ons in woord en daad gemeenzamer worden zal, meer dan eens met vreugde zullen luisteren. Deze adel en beminnelijkheid des gemoeds, die de jongeling zoo vroegtijdig op verrassende wijze aan den dag legde, oefenden hunne uitwerking niet slechts op hen, die, zonder hem te kennen, met den man in aanraking kwamen, maar evenzeer ook op de naaste aanhoorigen des huizes, die in den dagelikschen omgang met hem steeds eenen gelijken, weldadigen indruk van zijne zedelijk-reine persoonlijkheid ontvingen. Toen de beide broeders een tijdlang van elkander gescheiden geweest waren, schreef Hieronymus uit Bologna aan zijnen oom: „Toen mijn veelgeliefde broeder Johannes alhier terugkeerde, ben ik een geheel nieuw mensch geworden; door hem werd alle tegenzin in het leven verre van mij verwijderd, alle verveling verdween, en al mijn lust tot den arbeid is met hem in verhoogde mate wedergekeerd. Zijnen geest en zijne kennis, van welke hij in gebonden en in ongebonden stijl de bewijzen levert, heeft hij, gedurende zijn verblijf in Duitschland, in

veel hogere mate vermeerderd, dan de andere jongelieden; hij heeft inderdaad zijnen tijd niet verbeuzeld en verknoeid, maar de uitstekendste schrijvers gelezen en gehoord. Bewonderen moet men de kracht van het geheugen, de volharding, den ernst („constantia et severitas”), door welke de jongeling bezielde is, zoodat wij allen met ontzag en eerbied jegens hem vervuld zijn („ut eum omnes facile timemus et veneramur”¹⁾); ééne zaak smeeken wij met den meesten aandrang van God af, nl. dat hem vele levensjaren mochten vergund zijn. Ik prijs hem niet daarom, omdat hij mijn broeder is, maar veeleer omdat ik hem ken als eenen voortreffelijken en hoogst achtingswaardigen jongeling, met wien ik, zoolang wij hier te zamen zijn, met al mijne mannelijke kracht, mij gemeenschappelijk op de wetenschappen wil toeleggen.” Dat ook de broeder, evenals de opvoeder, den wensch dat de buitengewone jongeling lang mag gespaard worden, niet onderdrukt, geeft ons maar al te veel grond om te vermoeden, dat het lichamelijke lijden, waardoor wij den met werkzaamheden overladen man later bezocht zullen zien, zich waarschijnlijk reeds vroegtijdig heeft doen gevoelen.

Doch keeren wij terug tot onzen leerling en zijne studiën aan den zetel der Muzen te Bologna!

Als Polen waren onze jeugdige studenten bij de universiteit der „Ultramontani” ingelijfd, welke, in tegenoverstelling aan de universiteit der „Citramontani,” uit leerlingen van 18 verschillende vreemde natiën was samengesteld. Als zoodanig genoten zij het volle burgerrecht, te gelijk met de aanzienlijke rechten, die Bologna, in onderscheiding van de Sorbonne, aan de leerlingen toekende. Want te Bologna vormden van oudsher de scholieren de corporatie, die zelve uit haar

1) Mocht ik eenen theoloog der negentiende eeuw noemen, aan wiens verschijning ook, van zijne jeugd af aan, dezelfde eerbiedige bewondering ten deel viel, dan treedt de edele gestalte van mijnen onvergetelijken leermeester, Karl Immanuel Nitzsch, mij voor den geest. (Vergel. Beyschlag, S. 7.)

midden hare hoofden verkoos; de leeraren waren aan hen onderworpen ¹⁾. Oorspronkelijk slechts eene dubbele rechts-school, kwam er reeds in het begin der veertiende eeuw eene „artisten-universiteit” bij voor de beoefenaars der wijsbegeerte en voor die der geneeskunde, en vervolgens, als vierde universiteit, de theologische school, door Innocentius VI in de tweede helft derzelfde eeuw gesticht, die op eigenaardige wijze naar het voorbeeld der Sorbonne was ingericht, zoodat derhalve in haar, niet de leerlingen, maar de professoren de corporatie vormden. Zoowel in de rechts-school, als ook in de artisten- en de theologische school, had onze Johannes bepaalde voorlezingen bij te wonen, daar vooreerst de humanistische studiën nog niet ten einde gebracht waren, terwijl in het vervolg de verdere studiën, betreffende het canonieke recht en hetgeen de theologische faculteit aanbood, zich daarbij aansloten.

Juist in die jaren verheugde zich Bologna in een eenigszins hooger en bloei der wetenschappen. Den grootsten invloed hierop oefende het edele geslacht Bentivoglio: Bijkans eene halve eeuw had Johannes Bentivoglio de vorstelijke waardigheid bekleed, en gedurende al dien tijd zich aanmerkelijke verdiensten met betrekking tot de bevordering der wetenschappen verworven; nog hooger en roem behaalden te dezen aanzien zijne drie zonen en opvolgers, Hermes, Hannibal en Galeazzo. Humanisten van veel beteekenis werden aan de hoogeschool verbonden. In een vluchtig bericht in een brief vonden wij toevallig een paar voorlezingen vermeld, die in het jaar 1516 aan de „artisten-faculteit” gehouden werden, en wij mogen wel aannemen, dat onze ijverige leerlingen uit Polen daaraan hebben deel genomen. In den vroegen morgen (de ochtend-voorlezingen eindigden reeds te negen

1) Vergel. hierover Savigny (III, 141), tot wiens meesterlijken arbeid, die nu reeds 60 jaren oud is, wij ons nog altijd wenden moeten, wanneer wij ons een nauwkeurig beeld van de „universitaire” toestanden, ook aan de rechts-school te Bologna, ontwerpen willen. Wanneer worden toch eens eindelijk de rijke archieven der aldaar gevestigde universiteit geschrift en productief gemaakt?

uren) werd behandeld „Cicero ad Atticum” en de „Georgica” van Vergilius; in de namiddag-voorlezingen Thucydides en Aristophanes, andermaal Cicero, en Propertius¹⁾. In een schrijven van onzen Johannes, uit den eersten tijd van zijn verblijf te Bologna, aan zijnen oom, ontleent de jeugdige beoefenaar der humanistische wetenschappen eene zedenspreuk aan Sallustius, en de volzin eindigt in dichtmaat, met woorden, wellicht uit de vlugge pen van den briefschrijver zelven gevloeid²⁾. In een ander schrijven roemt hij professor Modestus, als die door hen allen het hoogst vereerd werd.

Het is te betreuren, dat wij onzen aankomenden geestelijke niet bij zijne bijzondere studiën te Bologna kunnen begeleiden. Alle pogingen, om aldaar het juiste spoor te vinden, dat ons tot eene voorstelling der toenmalige theologische studiën zou hebben gevoerd, zijn mislukt. Een aantrekkelijk beeld zou het niet geworden zijn; geestdrift voor zijn „treffelijk ambt” kon een leerling in die dagen zeker niet ontleenen aan de theologische voorlezingen, die zich bijkans geheel tot de kennis van het canonieke recht bepaalden. Cochlaeus, in de volgende jaren een zoo verbitterd tegenstander van Luther, en op meer dan indringende wijze werkzaam, om het afgelegene Polen tegen het gif der Reformatie te beschermen, hield zich tegelijkertijd wegens zijne studiën te Bologna op; reeds na korten tijd echter is hij van de theologische lessen aan de hoogeschool verzadigd. Aan zijnen weldoener, den beroemden Wilibald Pirkheimer te Neurenberg, wiens neef hij als opvoeder op zijne reis naar Bologna vergezeld heeft, geeft hij, in een ongetwijfeld eenigszins overdreven en al te verdrietig schrijven vol jammerklachten, eene beschrijving van den toestand der theologische studiën. „Het is,” zoo schrijft hij,

1) Vergel. Heumann, S. 3.

2) De plaats is aan het oudste schriftelijke document van onzen held ontleend, hetwelk nog onuitgegeven in het archief te Gnesen gevonden werd. De bedoelde plaats luidt aldus: „Etenim, ut Sallustius inquit, divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara eternaue habetur. Idcirco: Nominis ante mei venient oblivio in orbem, Pectore quam pietas sit tua pulsa meo.”

„eene ellende, om zich hier met de heilige wetenschappen bezig te houden, zonder leeraren, zonder boeken, zonder hulp. De voorlezingen worden gehouden door erbarmelijke monniken; met hen wil ik mijnen tijd niet zoekbrengen, het zijn louter sophisten, zij jagen schaduwbeelden na. Uit dien hoofde woon ik geen voorlezingen bij, maar leef als opgesloten in mijn huis” ¹⁾. Gelijklopende klachten uit hij over de leeraren van het canonieke recht. De geleerdste van hen heeft geene geschiktheid om te onderwijzen, de andere spreekt zoo zacht, dat hij niet verstaan wordt, de derde is zoo geleerd, dat hij dikwijls naar de verst verwijderde onderwerpen afdwaalt, een vierde is een klapper, een vijfde een jong mensch zonder kennis.

Ook als wij van het aanmatigend, smadelijk oordeel van den Duitscher, die tegen de Italianen was ingenomen, iets afdoen, toch blijft er eene kern van over, die ook van andere zijde bevestigd wordt. De theologische studiën waren, in die dagen, geheel en al overvleugeld door de humanistische. Terwijl hier een nieuw leven begon, niet ongelijk aan de beweging en herleving, die de Profeet aanschouwde, toen de Geest de dorre doodsbeenderen bezielde; terwijl hier, in verrassende schoonheid, de wereld der Grieken en Romeinen voor den opgetogen blik als uit een graf oprees, en alle geestelijke energie der tijdgenooten, op schier krampachtige wijze zich daarop richtte, om als met reuzenkracht dezen éénen zoo wonderbaren schat op te graven: was de theologie achtergebleven, en bleef zij haar overoud spoor vervolgen. Ongeschokt door al datgene, wat de gemoederen der tijdgenooten, als met de kracht van eene aardbeving, tot op den bodem toe bewoog, naderde zij, op bijkans zorgelooze wijze, zonder iets te vermoeden, het punt, waar hare scholastieke mijnlamp door den rukwind van den nieuwen tijd wordt uitgeblusht.

Juist zulke oude, beroemde hoogeschoolen, als Bologna, vervallen er lichtelijk toe, om aan het overgeleverde hard-

1) Heumann, S. 12.

nekkig vast te houden. Het mogen monniken geweest zijn, die rondom de overgeleverde leerstellingen deze oneindige reeks van vragen, van gronden en tegengronden, van definitiën, distinctiën, syllogismen en corollariën opeenstapelden, gelijk een graf door den herfstwind met dorre bladeren bedekt wordt: maar onverdraaglijk moet zulk een getob geweest zijn voor een jeugdig gemoed, dat nu reeds sinds jaren de heldere, zuivere, verfrisschende lucht der oude auteurs had ingeademd, dubbel pijnlijk in eenen tijd, toen zich op ieder gebied een nieuw leven openbaarde, en ook de Scholastiek, op meer dan ééne plaats, de kiem der zelfplossing vertoonde. Immers had reeds het pauselijk schrijven, hetwelk de oom, een jaar te voren, aan de vergaderde vaders van het concilie had mede te deelen, met het wezen der Scholastiek gebroken, hoe zeer het ook nog van het zelfgevoel, dat haar in de dagen van haren glans vervulde, doordrongen is, zoodat het, van dit gevoel uitgaande, eenvoudig datgene decreeteert, wat men zich te zwak gevoelt om te bewijzen. Slechts van éénen theoloog, bij wien onze leerling zekerlijk de voorlezingen heeft bijgewoond, hebben wij den naam kunnen machtig worden: het is Chrysostomus Casalenus. Leo X had aan Petrus Pomponatius vergund, een verdedigingschrift van zijnen reeds vermelden arbeid over de onsterfelijkheid der ziel in het licht te zenden, doch enkel onder deze voorwaarde, dat genoemde professor der theologie te Bologna daaraan antithesen zou toevoegen, en deze laatsten te zamen met dat verweerschrift zouden worden gedrukt. Het is te bejammeren, dat wij dit werk („defensorium”) niet konden opsporen: behalve dat zulk een zeldzaam, op pauselijk bevel uitgegeven geschrift, waarin het vóór en het tegen („sic et non”) uiteen gezet wordt, en hetwelk den geest van dien tijd in helder licht stelt, reeds als zoodanig al onze belangstelling waardig is, zou bovendien het boek voor ons gewichtig geweest zijn, om den meester te leeren kennen, aan wiens voeten onze Laski gezeten heeft.

Voor de uitlegging van de Heilige Schrift bezat Bologna ook eenen leerstoel; maar reeds sinds langen tijd was, onder den invloed der Scholastiek, dit belangrijk vak ontaard of

verwilderd tot eene uitlegging van de uitlegging, in welke de spitsvondigheid van de heerschende theologische richting eene aangename, uitgestrekte speelplaats had. Doch deze laatste werd haar meer en meer betwist. Reeds in 1516 verscheen te Genua een Psalterium in vier talen; twee jaren vroeger was het eerste deel van den grooten Complutensischen Bijbel van den kardinaal Ximenez, aan paus Leo X opgedragen, in het licht verschenen, en ook de Grieksche uitgave van het Nieuwe Testament van Erasmus was in Italië in veler handen. Men las en verklaarde het boek, evenals zoo menigen anderen pas-ontdekten Griekschen schrijver, wij zouden zeggen: uit een zuiver philologisch oogpunt, zonder te beseffen, welke ver reikende gevolgen deze studie aan gindsche zijde der bergen reeds zoo spoedig hebben zou. Ook het Oude Testament begon men in de grondtaal te lezen. Men kon zich daarbij, wat Bologna betreft, beroepen op de bekende verordening van Clemens V, op de kerkvergadering te Vienne, in 1311, volgens welke ook aan deze universiteit zes leeraren in de Oostersche talen moesten worden aangesteld, niet om de geestelijken in de gelegenheid te stellen, de Heilige Schrift in de oorspronkelijke taal te leeren verstaan, maar om wèl-toegeruste kampioenen tegen Joden en Mohammedanen te vormen. Die verordening was in den loop des tijds bijkans vergeten. Thans echter, juist in hetzelfde jaar, toen onze vrienden zich naar Bologna begaven, was Theseus Ambrogius — een soort van Mezzofanti der zestiende eeuw, want men verhaalde van hem, dat hij in achttien talen ervaren was, — door den Paus als professor in de Oostersche talen aangesteld geworden ¹⁾. Wij weten zeker, dat onze jonge godgeleerde zich de aldus aangeboden gunstige gelegenheid niet ten nutte maakte, want bijkans een tiental jaren later leerde hij het Hebreuwsch; de Aartsbisschop was waarschijnlijk van gevoelen, dat de kennis van deze taal weinig nut zou aanbrengen met betrekking tot de loopbaan, die hij van zins was, om voor zijnen geliefkoosden neef in de vaderlandsche Kerk te ontsluiten.

1) *Boscoe*, II, 151.

Eene bijzondere levendigheit heerschte, gedurende het verblijf van onze vrienden te Bologna, op het gebied der wijsbegeerte, op hetwelk een scherpziend oog reeds destijds bovenal de werking van den geest zou hebben kunnen bespeuren, die aan den tijd der Middeleeuwen een einde maakte, en voor Italië zijne herschepping tot de gestalte der Renaissance krachtig bevorderde. Wij mogen nauwelijks aannemen, dat onze jeugdige beoefenaar der godgeleerdheid reeds het ruischen van dezen geest gewaargeworden is. Tot dusverre had Aristoteles en zijne dialectica eeuwen achtereen het denken op zulk eene wijze beheerscht, als zeker geen ander wereldwijze ooit eenen invloed geoefend heeft. De bedrevenheid der humanisten in het opsporen had nieuwe geschriften des meesters ontdekt, die den kring zijner kennis belangrijk vergrootten. Inzonderheid sedert den val van Constantinopel had zich ook de kennis van Plato's geschriften tot ver in Italië verspreid, en van de vurige liefde voor dezen wereldwijze getuigde zoo menige „Platonische academie." Beide heroën des geestes vonden hunne harts-tochtelijke vereerders, in 't eerst nog niet op eene elkander wederkeerig uitsluitende wijze, maar hoe langer hoe meer met scherper accentueering van de verschillen. Er is toch eene andere richting des geestes in de beide Dioscuren, het overoude verschil, dat zich ook in de krachtigste dagen der Scholastiek geopenbaard heeft. Juist te Bologna leerden destijds voorname vertegenwoordigers der beide richtingen. Eenen belangrijken invloed oefende Alexander Achilinus, zelf een Bologneezer, die in 1518 in zijne vaderstad stierf. Ritter oordeelt aangaande hem, dat zijne wijsgeerige geschriften nog geheel en al den stempel der Scholastiek vertoonen, en aan de leeringen van den beroemden Averroes grooten invloed op zijne onderzoekingen toestaan ¹⁾. Maar de twijfel aan hare stellingen laat zich toch reeds gelden. Achilinus wandelt in de wegen van eenen Duns Scotus; hij vat het realisme weder op; in dezen zin verklaart hij de woorden

1) Ritter, IX, 382, f.

van Aristoteles. — Nevens hem leerde aan de hoogeschool in die jaren de reeds herhaaldelijk genoemde Petrus Pomponatus, die, ofschoon nog in scholastische stellingen bevangen, toch nog meer bepaald voor den twijfel toegankelijk was. Door den bekenden Platonischen wijsgeer Ficinus is hij met Plato's geschriften vertrouwd geworden; hij vermoedt wel, dat de beide wereldwijzen niet overal van hetzelfde gevoelen zijn, doch het ontbreekt hem aan eene genoegzaam ernstige zucht naar waarheid, om de verschillen na te gaan, en zich aan de voor dien tijd zoo belangrijke gevolgtrekkingen te onderwerpen. Tusschen Pomponatus en Achilinus ontspan zich te Bologna menigmaal een wetenschappelijke wedstrijd. „Men verhaalt, dat zij zich in disputatiën met elkander maten, en dat gene aan het gewicht der wetenschappelijke gronden, welke deze wist te doen gelden, zich door geestige wendingen zocht te onttrekken 1).”

Hoe gaarne zouden wij er iets naders van vernemen, of, en welk eenen invloed deze worstelingen des geestes en deze wetenschappelijke pogingen op de ontwikkeling van onzen held geoefend hebben! Maar alle moeite, om nadere berichten aangaande den loop zijner studiën te Bologna op te sporen, was te vergeefs. Ons restte slechts de zoo even in het werk gestelde bescheidene poging, om de schrale, ten opzichte van zoo vele vragen onvoldoende, hier en daar verstrooide berichten bijeen te zamelen, ten einde daaruit ten minste den aard van den invloed te leeren kennen, aan welchen Laski, gedurende zijn verblijf te Bologna, bij zijne theologische studiën blootgesteld was, of, gelijk wij ons wellicht voorzigtiger en bescheidener moeten uitdrukken, zou hebben kunnen blootgesteld zijn.

Ook wat het predikambt betreft, schijnt onze jeugdige godgeleerde aan de hoogeschool geene bijzonder geschikte voorbeelden te hebben aangetroffen. Wij zien ons hier weder uitsluitend verwezen naar de, zooals het ons voorkomt, overdreven voorstellingen van Cochlaeus, die de gebruikelijke

1) Ibid., S. 427.

preekwijze in de volgende, sterk sprekende trekken geeselt: „De meeste vastenpredikers zijn op den kansel, als ik het zeggen mag, meer potsenmakers of declameerende schouwspelers, dan predikers, dan Apostelen, dan Augustinussen. Terwijl velen, wanneer zij in gesticulatiën en in hunne stem op eene dwaze wijze de palen te buiten gaan, Paulus of Cicero meenen na te volgen, spreken en ageeren zij toch slechts huichelachtig voor de oogen en ooren des volks. Is het te verwonderen, als zij op deze wijze niets uitrichten? Wanneer zij heftig willen zijn, dan jagen zij in hunne rede onophoudelijk voort, zonder eenige de minste rust; af en toe bewegen zij hunne hoofden als kraaien, springen op, loopen op den predikstoel heen en weder, schreeuwen, scherpen met hunne armen, en keeren aan de gemeente den rug toe, inzonderheid wanneer zij tot het kleine crucifix, dat achter hen staat, voor de gemeente bidden. Uiterlijk weenen zij, maar innerlijk lachen zij, en behagen zich zelve uitermate 1).”

Niet geheel ongestoord door de dingen der wereld, gingen de studiejaren te Bologna voorbij. Een paar gebeurtenissen moeten hare omtrekken ook in het rustige leven onzer kennissen geworpen hebben. Meestal, voorzeker, leefden zij afgezonderd en op zich zelve. Branizki had, ten einde zijne kweekelingen aan hunne woning te verbinden, een paar citers aangeschaft, welke de Radziwill's en de Laski's met vaardige hand wisten te bespelen; eene plaats in een brief, door onzen vriend in lateren tijd aan Beatus Rhenanus gericht, doet ons zien, dat hij veel van de muziek hield, en ook in hare theoretische kennis niet onervaren was. Maar de rang der familiën van onze jonge Poolsche edelen was in hun vaderland van te veel beteekenis, dan dat zij geheel onopgemerkt, en onder ongestoorde toewijding hunner krachten aan de studiën, hunne dagen in de muzenstad zouden hebben kunnen doorbrengen. De kardinaal-aartsbisschop van Bologna, Achilles de Grassis, was Protector

1) Heumann, S. 10.

van Polen bij den pauselijken stoel, en de oom stond in voortdurende vertrouwelijke betrekking met deze hoogaanzienlijke persoonlijkheid, eene betrekking, die gewis ook aan de neven ten goede gekomen is.

In December 1516 had, zooals bekend is, te Bologna de beroemde en belangrijke samenkomst plaats van Leo X met Frans I. Sedert de roemrijke overwinning van den ridderlijken held en koning van Frankrijk bij Marignano moest de Paus alle middelen in het werk stellen, om met den overwinnaar tot eene vriendschappelijke verstandhouding te geraken: de samenkomst te Bologna moest aan deze pogingen hare uitdrukking verleen. Groote voorrechten werden hier aan den Franschen koning toegekend. Wel werd de vaak zoo heftig bestredene pragmatieke Sanctie opgeheven, maar de belangrijkste voorrechten en vrijheden, welke zij bevatte, werden door eene bijzondere akte vernieuwd, die vervolgens de grondslag van de „vrijheid der Gallikaansche kerk” geworden is. Voor den levensloop van onzen held werden deze dagen dáárdóór van beteekenis, dat hier, gelijk wij grond hebben om te vermoeden, zijn jongere broeder, Stanislaus, voor het eerst in aanraking kwam met den koning van Frankrijk: door wiens tusschenkomst dit geschiedde, kunnen wij, bij gebrek van de noodige gegevens, onmogelijk beslissen. Meer dan ééne naam zouden wij hier, met meer of minder waarschijnlijkheid, kunnen noemen; doch waartoe zou het dienen, zoolang niet de minste zekerheid voorhanden is?

Weinige weken na deze plechtige samenkomst waren onder de Bologneesche studenten ernstige botsingen tusschen de verschillende corporatiën van landgenooten ontstaan. De Duitschers stonden tegen de Lombarden op; het jonge, vurige bloed tastte snel naar den degen en het zware vuurroer; twee dagen duurde het bloedige oproer in de straten. Aan de zijde der Duitschers stonden, onder andere corporatiën van landgenooten, ook de Hongaren en Polen. Of ook onze ridderlijke, in den wapenhandel bedrevene Polen naar het zwaard gegrepen hebben, weten wij niet; in ieder geval echter hoorden zij, in die stormachtige dagen, eenen held-

haftigen Duitschen ridder als pleitbezorger der Duitschers, en nu ook der met hen verbonden Polen, ter zake van de krenking, die hun was aangedaan, nadrukkelijk hunne belangen verdedigen tegenover den partijdig-gezinden goeverneur; het was niemand minder, dan Ulrich von Hutten ¹⁾. Noch bij Laski, noch bij Hutten is ons eenige aanduiding voorgekomen, die grond geeft om te onderstellen, dat zij, gedurende hun gelijktijdig oponthoud te Bologna, persoonlijk met elkander bekend geweest zijn. Zoo menigvuldig als de aanrakingspunten zijn, die men in het wezen dezer beide mannen kan vinden, zoo diepgaand zijn ook de verschillen, en juist op dat punt, van waaruit een schitterend licht op de reine gestalte van onzen Laski valt, die bovendien meer dan een tiental jaren jonger was, dan de dolende Deutsche ridder. De naam van Hutten doet de vraag bij ons oprijzen, of ook in de woning onzer Polen het schijnsel is doorgedrongen, dat van de pas verschenen „Brieven der duisterlingen” is uitgegaan, en dat geheel den geestelijken horizont als in vlammen zette, het onvergelykelijke hanengekraai, hetwelk verkondigt, dat een lange, duistere nacht verstreken is, en dat in het zegevierend schertsen der Humaniteit het morgenrood aanbreekt, hetwelk eenen nieuwen, schoonen dag voorspelt. Aan de samenstelling van het tweede deel dezer Brieven heeft Hutten een werkzaam aandeel genomen ²⁾, en wel van Bologna uit. De portretten van de briefschrijvers had de Deutsche held op zijne reizen en omzwervingen door Deutschland genoegzaam leeren kennen, en bijaldien soms in het zonnig Italië de trekken dezer duisterlingen voor hem mochten verbleekt zijn, dan konden hem Rome en Bologna lieden van hetzelfde soort verschaffen. Want deze duisterlingen zwierven, zonder vaste woonplaats, overal in de wereld rond; evengoed te Keulen, als te Bologna ontmoette men

1) Vergel. het bericht, door Hutten aan Erasmus gegeven, in de voortreffelijke uitgave zijner werken bij Böcking, I, 146.

2) Men vindt dit aangetoond bij Strauss, I, 266 f.

hunne gelaatstrekken, en vernam men hun Latijn, dat ons telkens opnieuw het Duitsch der Poolsche Joden herinnert, eveneens zulk een zwervend volk zonder vaste woonplaats, met een koeterwaalsch, dat half dood en half levend is. Wanneer wij ons de schildering van de vastenpredikers herinneren, gelijk wij die bij Cochlaeus vinden, op wien Hutten, met zijne frissche scherts en zijn talent voor satire, te Bologna zulk eenen sterken indruk maakte, zoo is het mij, alsof zij ons, met vleesch en bloed bekleed, in de Brieven van Hutten aanstaarden.

De zomer van 1516 was drukkend heet¹⁾. Het schijnt, dat onze Johannes, wiens gezondheid, gelijk reeds werd aangestipt, niet bijzonder krachtig was, zich door de gloeiende hitte naar noordelijker streken heeft laten verjagen. De groote vacantie, die zes weken duurde, begon in Bologna, wel is waar, eerst den dag vóór Maria-geboorte (7 September²⁾), doch waarschijnlijk heeft Johannes, uit hoofde van de groote hitte en wegens zijnen lijdenden toestand, zijne studiën reeds vroeger geëindigd, en zich voor de reis naar het koelere noorden gereedgemaakt. Met dezen zomertijd brengen wij althans die aantekening in den als handschrift ons bewaard gebleven brief van Hieronymus in verband, die, wat wel te betreuren is, geene opgave van dag of jaar zijner samenstelling behelst, en in welken wij die schoone uitdrukking van vreugde over den terugkeer des geliefden broeders gevonden hebben. Naar welke deelen van Duitschland de reis gericht was, en welke persoonlijkheden van beteekenis hij aldaar heeft leeren kennen, dienaangaande vernemen wij niets, ondanks alle in 't werk gestelde navorschingen.

Het verblijf te Bologna naderde intusschen zijn einde. In

1) Heumann, S. 9: „annus gravis fuit, aestas calidissima, hiems frigidissima, qualis in hominum memoria non fuit, nix alta, glacies diuturna, Padus velut Hister concretus, ligna cara, quamquam fumida.” Deze winter van 1516 op 1517 zal onzen Polen, die aan gestrengte winters in het vaderland gewoon waren, reeds meer naar den smaak geweest zijn.

2) Savigny, III, 232.

de meeste gevallen bleven de vreemdelingen drie jaren aan de universiteit; dit was zoozeer de gewoonte, dat ieder student het recht had, om drie jaar in zijne woning te blijven, gedurende welken tijd de huisheer hem de huur niet mocht opzeggen¹⁾. Onze Polen echter brachten hun triennium niet geheel ten einde. De oom had reeds in de eerste dagen van Augustus 1515 Rome verlaten, en na een kort opont-houd te Weenen en bij den kardinaal-aartsbisschop van Gran, in October zijnen intocht in Krakau gehouden, alwaar hem de prelaten en kanunniken aan de stadspoort nabij den Wawel plechtig verwelkomden. Voor het onderhoud van zijne neven en studenten te Bologna had hij eene toereikende som gelds in het bankiershuis der Fugger's te Rome nedergelegd. Hij was in voortdurende schriftelijke gedachtenwisseling met hen gebleven; in het jaar 1517 beveelt hij in zijn testament zijnen neef Johannes, student te Bologna, aan zijnen opvolger op den aartsbisschoppelijken zetel aan. Hij noemt hem leergierig, vroom en dankbaar van aard²⁾.

In het volgende jaar bevreemdt ons eene afgebrokene plaats in hetzelfde testament. Vermoedelijk dagteekent zij van het begin des jaars, en heeft het bedoelde voorval plaats gehad tegen het einde van 1517. „Onze neef Johannes heeft zich, ik weet niet tengevolge van welke afdwaling, overreding of aanleiding, van de universiteit Bologna verwijderd; ook weet ik niet, werwaarts hij zich begeven heeft. Ik vrees, dat dit geval mij onkosten veroorzaken zal³⁾.” Geruimen tijd echter kan onze Johannes niet uit Italië afwezend zijn geweest, want in het voorjaar van 1518 was het, dat hij te Rome geëx-communiceerd werd. Zijn neef, Martinus Rambiewski, had namelijk te Rome, op naam van onzen Johannes, zonder dat deze er iets van wist, eenen wissel getrokken, ten bedrage van 670 gulden. Rambiewski schijnt te Rome in eenigszins lichtzinnige kringen geraakt te zijn, en in lande-

1) Ibid., S. 185.

2) Zeissberg, S. 679.

3) Ibid., S. 689.

lijke vermaken, alsook in het aankopen van kostbare schilderijen méér geld te hebben uitgegeven, dan zijne middelen hem veroorloofden, en in deze omstandigheden, door zijne schuldeischers gekweld en ook in een kwaad oogenblik verleid, tot dien bedenkelijken, voor onzen Johannes zoo noodlottigen uitweg zijne toevlucht genomen te hebben ¹⁾. Daar deze op den vervalldag de genoemde som, op welke hij geenszins verdacht was, niet betalen kon, werd hem deze, in zulk een geval gebruikelijke straf opgelegd, en wel voor zoo lang, totdat de oom voor zijnen onschuldigen neef de wisselschuld voldaan had ²⁾. Voor zulke mislagen werd destijds in Rome de excommunicatie, men mag wel zeggen: misbruikt. Zij was tot eene eenvoudige politiestraf ontaard, tot eene soort van arrest wegens schuld, zonder eenige verdere nadeelige gevolgen, zelfs voor eenen priester, zoodra slechts de aanleiding was opgeheven. Zóó werd de straf ook door den oom beschouwd. In een uitvoerig schrijven aan zijnen koning, waarin hij ook van dit voorval melding maakt, zegt hij: „Zoowel vele geestelijken, als ook vele leeken van hoogen rang, zijn reeds door deze straf getroffen geworden, zonder dat zij deswege voor slechte menschen zouden mogen gehouden worden. Reeds meermalen zelfs is deze straf aan keizers en koningen opgelegd geworden, zonder dat daardoor de minste vlek op hen kleefde ³⁾.”

Ook onzen Johannes schandvlekte zij niet, vooral daar hij haar zoo onschuldig onderging. Ook toen hij later, wegens veel ernstiger oorzaak, zich de straf der uitbanning, zij 't ook zonder rechtstreeksche vonniswijzing, op den hals haalde, was zij echter onmachtig, om zijn karakter aan te tasten, of hem door zulk eene machtspreuk der Kerk van zijnen Heer en Heiland te scheiden.

1) Vergel. ook „Tomicians”, VII, 23.

2) Zeissberg, S. 701.

3) „Tomicians”, VI, 68.

Weder in het Vaderland.

Na eene afwezigheid van vijf jaren keerde onze Johannes in het vaderland terug. Wij hebben hem op zijne studiereis vergezeld, en zijn hem, voor zooverre het donker der geschiedenis de sporen niet heeft uitgewischt, op den voet gevolgd. Zoo dikwijls als eene gunstige beschikking ons vergunt, om hem van meer nabij gade te slaan, herkennen wij geheel dezelfde, belangwekkende trekken van den jongeling, die, rein en streng van zeden, met een vroom gemoed zijnen weg bewandelt; die zich door zijne hooge afkomst, door de machtige bescherming zijner familie niet laat terughouden van ernstige studiën; die zijnen tijd uitkoopt, gelijk één, die, zoo hij in de wereld wil vooruitkomen, alleen op zijne eigene kracht heeft te steunen. Op tal van plaatsen zouden wij een nauwkeuriger inzicht in den loop zijner studiën begerd hebben, ten einde wellicht reeds in deze jaren en in den gedachtengang des jongelings eenig spoor van de bedoelingen te ontdekken, die de man daarna met zoo vaste hand heeft aangegrepen. Met zulk eene geringe winst echter, als vrucht van uitgebreide onderzoekingen, moesten wij ons tevredenstellen. Of gelukkiger en grondiger navorschingen ons een nauwkeuriger inzicht in de ontwikkeling van het zieleleven van onzen held verleenzen zullen, is twijfelachtig, dewijl die tijd, in zijne mededeelingen aangaande zulke innerlijke toestanden, voor ons verlangen maar al te karig is.

Welke bewijzen van zijne geschiktheid voor de aanvaarding van 'het gekozen beroep Laski, bij zijn huiswaarts keeren, van de hoogeschool met zich bracht, weten wij niet. Wel-

licht hebben wij die onkunde niet uitsluitend aan de ongunst der spaarzame mededeelingen te wijten. Examens, in den zin van onzen angtvalligen, omzichtigen tijd, werden niet vereischt, om den drempel van officieele eere- en lastposten te mogen betreden. Het examen voor de verkrijging van den titel van Licentiaat, of zelfs van Doctor in het canonieke recht heeft Laski te Bologna niet ondergaan ¹⁾, waarschijnlijk dewijl hij het niet ondergaan wilde, daar zijn levensweg, zooverre zich voorzien liet, eene andere richting nam, zoodat hij zulke waardigheden veilig ontberen kon. Alleen had het voor hem zijn nut, zoo hij zich, ter wille van zijne studiën, een tijdlang aan eene beroemde hoogeschool had opgehouden: op welke wijze men zich dan werkelijk deze jaren ten nutte maakte, dat beteekende niet veel, inzonderheid wanneer men zich in de bescherming van invloedrijke persoonlijkheden verheugen mocht. Aan dien steun nu ontbrak het ongetwijfeld den zoon van eenen hooggeëerden palatijn, den neef van den Primaat en aartsbisschop van Gnesen, in geen en de eerste rijpe vruchten van zulk eene verwantschap waren hem reeds in den schoot gevallen, nog voordat hij de grenzen van zijn vaderland overschreden had. Van zoovele verwijtingen, die aan den aartsbisschop van Gnesen door zijne vele en besliste tegenstanders, die meestal ook benijders waren, gedaan werden; is geen enkele gegronder, dan deze, dat hij het nepotisme gehuldigd, en van zijnen hoogen rang gebruik gemaakt heeft, om zijne verwanten in hunne loopbaan te ondersteunen.

De oom was, gelijk reeds vermeld werd, in 1515 van de Lateraansche synode naar Polen teruggekeerd, rijkelijk met bewijzen, zoowel van de persoonlijke gunst van den Paus, als van de erkenning zijner hooge waardigheid begiftigd. Onder andere werd hij als de eerste, en na hem alle zijne opvolgers op den aartsbisschoppelijken stoel, tot een „legatus natus” benoemd, eene hooge onderscheiding, die slechts aan weinige bisdommen ten deel gevallen is, en die

1) De vereichten tot de Promotie beschrijft Savigny, III, 193 f.

den tijdelijken bezitter van den aartsbisschoppelijken stoel tevens met den rang en de waardigheid van een pauselijk gezant beleent, die ook als zoodanig in onmiddellijke betrekking staat met den paus en met den gebieder des lands. De welwillende aartsbisschop bleef niet in gebreke, zijnen neef op de eerste sport der ladder te verheffen, wier bovenste hij zelf beklommen had, terwijl hij voornemens was, om deze zijne plaats eenmaal, bij zijnen dood, aan den veelbelovenden jongeling in te ruimen. Nog terwijl de student zich te Bologna aan zijne studiën wijdde, maakte hij hem tot domheer („canonicus”) aan het collegiaat-sticht te Leczyc, de hoofdplaats van het palatinaat van gelijken naam, in hetwelk de vader, van 1506 tot op dit jaar der benoeming van zijnen zoon tot kanunnik (1517), de waardigheid van palatijn bekleedde. Evenmin als de vader, zal zich waarschijnlijk ook de zoon in dit ongezonde, overal door moerassen omgevene oord hebben opgehouden. Den 30sten December 1517 kwam er reeds eene andere, hoogere waardigheid bij. Terwijl hij zich gereed maakte, om de terugreis naar zijn vaderland te aanvaarden, werd hij tot coadjutor der decanie van Gnesen benoemd ¹⁾. En het scheen, dat er nog altijd te weinig waardigheden op het jeugdige hoofd vereenigd waren, hetwelk op dat zelfde tijdstip nog te Bologna over de folianten van het canonieke recht gebogen was. In hetzelfde onheilspellende jaar, waarin de hamerslagen aan de slotkerk te Wittenberg zoo krachtig en aanhoudend het geheele gebouw der Kerk doordreunden, verleende Leo X aan den nauwelijks achttienjarigen jongeling de provisie op de custodie van Leczyc, en buitendien nog de canonicaten van Krakau en van Plock ²⁾. Waarlijk genoeg prebenden bij het begin der loopbaan!

1) Volgens de uittreksels uit de „Acta Capit. Gnesn.”, die mij op de voorkomendste wijze door den domecapitularis Korytkowski werden verstrekt.

2) Theiner (II, 378): „Leo episcopus etc. Dilecto filio Joanni Jaroslai de Lasco, custodi eccl. B. Mariae Lancitiensis Gnezn. dioecesis salutem etc. Confert ipsi dietam custodiam necnon canonicatum et prebendam in Cracoviensi et Plocensi ecclesiis. Datum Romae apud Sanctum Petrum. anno etc. MDXVII. Frid. Kal. Decembr. Pontificatus nostri anno quinto.”

De pauselijke bekrachtiging voor deze posten zijns neven te verkrijgen, kwam den oom op niet geringe kosten te staan. Wij zijn nauwelijks meer verrast of verschrikt, wanneer wij onvoorziens eene afzonderlijke plaats aantreffen, op welke wij den post van uitgaaf voor zulk eene provisie bij den pauselijken stoel dier dagen met eene onschuld geboekt zien, alsof er sprake was van het koopen van een hamel: juist destijds was in Rome alles veil, en alleen hij, die den prijs betaalde, verkreeg de simonistische koopwaar. Veertienhonderd gulden, — zóó teekent de zorgvuldige oom in zijn testament aan, onder het jaartal 1517, — in duizend goudgulden gewisseld, heb ik naar Rome gezonden, om de aangelegenheid betreffende de custodie van Plock en Leczyc te bevorderen. Mijn maarschalk Nikolaus Wolski kent de orde („ordinem” ¹⁾), in welke deze duizend gulden moeten worden uitgegeven, en dit geschiedt ten voordeele van mijnen neef Johannes ²⁾.

De welwillendheid van den oom bepaalde zich niet tot de verzorging met deze prebenden en waardigheden. Het kwam er op aan, om aan den neef toereikende middelen ter beschikking te stellen, opdat hij overeenkomstig zijnen stand zou kunnen leven. Reeds de inkomsten, die hij uit de zoo even vermelde posten genoot, waren niet gering. De eischen echter, die in dien tijd reeds aan den jeugdigen kerkvorst gedaan werden, wogen ook rijkelijk op tegen een inkomen, dat door opeenhooping van betrekkingen tot een aanzienlijk bedrag was opgevoerd. Daarbij kwam de zorgeloze vrijgevigheid, de vroolijke, onbekrompene gastvrijheid, die den Pool eigen is, en die zijnen adel ten allen tijde onderscheiden, maar ook altoos ernstig benadeeld heeft, en zulks waarlijk niet alleen op het gebied van zijn vermogen. Het was alzoo noodig, om verdere bronnen van inkomsten te openen.

1) Het woord duidt waarschijnlijk aan, onder welke reeks van beambten, en in welke evenredigheid die som moest verdeeld worden.

2) Zeissberg, S. 676.

De aartsbisschoppen van Gnesen hadden in het palatinaat van Rawa, in Masovië, groote bezittingen, vooral in Lowicz en Squierniewice, welke steden hun toebehoorden, en alwaar zij versterkte sloten bezaten ¹⁾. De inkomsten, die zij van deze uitgestrekte goederen trokken, waren niet gering. Reeds in het jaar 1517 verpachtte („arrendeerde”) de oom de beide goederen aan den bisschop van Chelm, Nicolaus Koszaniec, en aan zijnen neef Johannes, terwijl deze nog te Bologna was, voor 2000 gulden jaarlijks; en toen in het volgend jaar de Bisschop stierf, ging het vrij geworden deel der „arrende” op het kapittel van Gnesen over. Zoo was, ook met betrekking tot een toereikend inkomen, voor den geliefden neef gezorgd, die onder omstandigheden, zoo gunstig als slechts mogelijk was, zijne loopbaan begon ²⁾.

In latere jaren, toen onze Johannes in het licht des Evangelie's wandelde, en zijnen hoogsten roem er in stelde, een arm, maar getrouw dienstknecht van zijnen armen en getrouwen Meester te zijn, had hij ook een open en helder oog voor het ernstige nadeel, dat de Kerk door zoodanige verdeeling en opeenhooping van hare geestelijke bedieningen geleden heeft. Bij zulk eene ernstige kwaal is het slechts een kranke troost, dat in dit geval niet aan één, die het ambt geheel onwaardig was, zoo veel onderscheiding in zulke jonge jaren te beurt viel. Dat echter de jeugdige kanunnik van Krakau en Plock, die van zijnen rang van een eenvoudig

1) In de „Collectio magna” (II, 482. 483) wordt bij Lovicium vermeld: „Archiepiscopi Gnezn. sedes, cujus arx in mediis paludibus sita est”; bij Squierniewice: „ubi Archiep. Gnezn. palatium habet.” Van dit oude paleis heb ik geene sporen meer aanwezig gevonden; intusschen waren mij, bij mijn slechts kortstondig oponthoud, niet alle plaatsen van de uitgestrekte bezitting toegankelijk. Lowicz behoorde, in het begin van deze eeuw (1807—1814; verg. Malte-Brun, I, 226), aan maarschalk Davoust. De gemalin van den grootvorst Konstantijn Pawlowitsch had van Alexander I den titel van Vorstin van Lowicz ontvangen. Squierniewice, met zijn heerlijk park en ver uitgestrekte wandeldreven, was in het bezit van den onlangs overledenen veldmaarschalk, vorst Bariatinski, en zijn geliefkoosd verblijf, waar hij, in zijne laatste levensjaren, zich meestentijds ophield.

2) Zeissberg, S. 689.

coadjutor te Gnesen, sedert zijne priesterwijding in 1521, tot dienstdoend deken aan de Metropolitaan-kerk aldaar was opgeklommen, boven zijne ambtgenooten uitgeblonken, en de oogen van het kapittel tot zich getrokken hebben moet, is daaruit af te leiden, dat hij, als vertegenwoordiger van het Metropolitaan Domkapittel te Gnesen, aan de gewestelijke synode te Petrikau deel nam. Eene zoo eervolle zending had hij niet maar aan zijne verwantschap met den Aartsbisschop te danken; het hoogaanzienlijke kapittel lette er op, dat het bij zulk eene gelegenheid door eene geleerde en bekwame persoonlijkheid vertegenwoordigd werd. De protocollen der synode heb ik niet bij de hand. Van de sterke, reformatorische bewegingen, die Duitschland sedert bijkans vier jaren beroerden, had nog geen enkele golf den verwijderden oever dezer synode bereikt; eerst in het volgende jaar wordt in de vergaderingen een weergalm vernomen van hetgeen in zoo menig adellijk slot van Polen, gelijk in zoo menig burgerhuis zijner steden alreede was doorgedrongen. Het waren andere vraagstukken, die de gemoederen, ook op deze gewestelijke synode, in beweging brachten, o. a. eene oorlogsbelasting, aan welke ook de geestelijken verplicht waren deel te nemen. De zware oorlogen met de Duitsche ritterorde, ofschoon tot dusver voor Polen niet onvoorspoedig, waren nog niet geheel en al beslist; op een convent te Bromberg (het Poolsche Bidgostia), den 4^{den} December 1520, was de belasting vastgesteld ¹⁾. De Aartsbisschop had zich naar deze verordening geschikt, en zijnen neef en deken, reeds in Maart van hetzelfde jaar, met 600 gulden naar Thorn gezonden, alwaar de Koning in die dagen zijn verblijf hield ²⁾.

Maar ook in Polen begon de geest te ontwaken, die in de

1) „Tomiciana”, V, 336: „a clero, a plebanis, a civibus, a colonis, ab omni denique hominum ordine grave tributum exactum, quo nunquam antea majus in Polonia fuisse auditum est.” Over het verloop van den bedoelden krijg, zie Voigt, IX, 575 f.

2) „Tomiciana”, V, 366.

Reformatie zijnen omtocht hield door alle landen. Wij behoeven hem niet op zijnen gang door het land te vergezellen; onze taak bepaalt ons verhaal binnen engere grenzen. Ook hier was voor de Hervorming de weg gebaad door menige voorloopige werkzaamheid, middellijk, gelijk ook overal elders, door de zoo duidelijk in het oog vallende krankheden, aan welke de Kerk en hare dienaren op schrikkelijke wijze leden, terwijl zij bovendien hier te lande bevorderd werd door den vromen, ernstigen geest, die het volk en ook niet weinigen van zijne uitnemendste en aanzienlijkste vertegenwoordigers van den adel bezielde. Op menigen anderen middellijken voorarbeid, die in de eigenaardige verhoudingen des lands, waarin nog de Hussitische beweging nawerkte, gegrond was, heeft de inleiding reeds gewezen.

Het ontbrak echter ook niet aan eene onmiddellijke aanraking. Hoe zou deze te vermijden geweest zijn bij den hoogen rang, welchen Polen in die dagen in den raad der volken bekleedde, en bij den reislust van den adel, die zijne zonen bij voorkeur naar vreemde hoogeschoolen zond? Reeds vroegtijdig worden Poolsche jongelingen ook te Wittenberg onder de honderden van studenten aangetroffen, die aldaar uit alle landen der wereld samenvloeiden. Daarbij kwam het zoo krachtige Duitsche element, dat in schier alle steden, inzonderheid van Groot-Polen, den toon aangaf, en dat voor de gebeurtenissen in het oude vaderland eene levendige belangstelling bleef koesteren. Dantzig werd het aanvangspunt dezer beweging op Poolsch grondgebied. Reeds in 1518 verhief aldaar de Dominicanermonnik Jakob Knade zijne moedige stem tegen de misbruiken der Kerk; onbevreesd verbreekt hij zijne kloostergelofte, en is één van de eerste monniken, die zich in het huwelijk begeven. De door hem veroorzaakte beweging deelde zich spoedig mede aan de stad, en tastte welhaast de andere Duitsche zustersteden van Polen aan. In Thorn, Posen, Elbing en Braunsberg vertoonen zich gelijke onheilspellende voortekenen, waar maar de vurige taal van eenen stoutmoedigen Evangelieprediker in aanraking kwam met de brandstof, die in de steden rijkelijk voorhanden was.

De Poolsche bisschoppen ontdekken reeds hier en daar den **akeligen vuurgloed**, en beginnen het dreigend gevaar te bespeuren. Een van de eerste waarschuwendende roepstemmen van hunne zijde is, als ik mij niet bedrieg, het schrijven van den beroemden vice-kanselier Peter Tomiczki aan den „castellaan” van Posen en kapitein-generaal van Groot-Polen ¹⁾. Maar hoe weinig beseft nochtans deze bisschop van Posen den eigenlijken grond en het gewicht dezer beweging, hoe weinig kent hij de gezindheid van Lukas v. Gorka, wanneer hij aan hem schrijft: „Ik hoor, dat de Luthersche sekte zich in het gebied van Posen dagelijks verder uitbreidt („pulgulare”), en ongestraft alles doet. Uwe Heerlijkheid zal inzien, hoe verderfelijk dit gif is, daar zulke gebeurtenissen, niet uit de deugd, maar uit de schaamteloosheid voortkomen . . . Zulke kwade gevolgen zijn te wachten, wanneer men niet aan de eerste beginselen wederstand biedt.” Te Krakau, zóó vermeldt de Bisschop, heeft de Palatijn, in vereeniging met de burgers en de geestelijken, ijverig en met groote inspanning dergelijke buitensporigheid beteugeld. Hij kan niet begrijpen, waarom men in Posen ongestraft gedooft, dat de verboden boeken van hand tot hand gaan, en lijdelijk toeziet, hoe in de kerken losbandige en godslasterlijke redevoeringen gehouden worden, die daarna bij de drinkgelagen en in de vereenigingen haren gereeden weerklank vinden.

Het schrijven van den vice-Kanselier was een voorbode van de strenge maatregelen, die de regeering in het volgende jaar in het werk stelde, toen de onweerswolken der Reformatie zich steeds dreigender boven het land samenpakten. Ook het bevelschrift des Konings, dat in den zomer van 1523 verscheen, vertoont de duidelijke sporen, hoe de raadgevers van Sigismund het wezen der Reformatie ook nu nog niet begrepen, en deswege aan den Koning maatregelen aanraadden, over wier onmacht, om het beoogde doel te bereiken, wij slechts kunnen glimlachen. De Koning, aan wiens vrome gezindheid ook hierbij niet valt te twifelen, koestert bovenal

1) „Tomicians”, VI, 87.

den wensch, om zijn land voor de pest der ketterij, die in het naburig gebied woedt, onbevlekt en ongeschonden te bewaren. Hij is van meening, dat hem dit nog gelukken zal door den invoer van de geschriften der Hervorming gestreng te verbieden. Met dit oogmerk stelt hij eene soort van geloofsrechtbank in, voor welke alle, tot dit gebied behoorende zaken gebracht moeten worden, en aan welke hij het recht toekent, om in alle huizen nasporingen naar zulke kettersche boeken te doen plaats hebben ¹⁾. Met ongewone gestrengheid, zóó wordt gedreigd, zal men zoowel tegen de bezitters van zoodanige boeken, als tegen de verspreiders van zulke kettersche dwaalleeren te werk gaan. Bij den blik echter op het gevolg van den maatregel, dat de overtreders met den dood en het verlies van al hunne goederen gestraft moeten worden, ziet men opnieuw de waarheid van het spreekwoord gestaafd, dat strenge heeren niet lang regeeren.

De geestelijkheid, in haar aangenaam leven door de verontrustende gebeurtenissen in het naburige land opgeschrikt, keurde zulke maatregelen goed, en vertrouwde, dat zij van genoegzame kracht zouden zijn. Ook de man, die aan het hoofd der Poolsche Kerk geplaatst was. Wij moeten bekennen, dat de Aartsbisschop, gedurende eene lange, schitterende loopbaan in den dienst van Staat en Kerk, al te zeer kerkelijk staatsman geworden was, dan dat hij nog, aan den avond zijns levens, een goed inzicht in de reformatorische denkbeelden zou hebben kunnen verkrijgen. Hetgeen daarvan tot zijnen zoo hooggeplaatsten stoel doordrong, dat kwam hem, den kerkvorst, voor als een revolutionnair opzeggen van de schuldige gehoorzaamheid aan de Kerk, en alzoo, naar zijne vaste overtuiging, aan het Hoofd der Kerk, Jezus Christus zelve. Voor zulk een misdrijf kon hij geen straf te zwaar achten. Spoedig na de uitvaardiging van het koninklijk bevelschrift, waarin wij gewis ook de stem van den machtigen Primaat hooren weerklinken, verzamelde hij

1) Het geheele bevelschrift is afgedrukt „Tomiciansa”, VI, 239, en op vele andere plaatsen.

de geestelijkheid tot eene synode te Leczyc (7 October 1523), alwaar de beruchte bul van Leo X tegen Luther, alsmede het koninklijk manifest tot richtsnoer genomen werden, op grond waarvan de synode „in den ban doet en vervloekt („excommunicamus et anathematizamus”) iedere ketterij, die zich tegen het heilige, orthodoxe en katholieke geloof en tegen de Roomsche kerk verheft, inzonderheid die, welke van Luther en Hus is uitgegaan”¹⁾. — Alsof zulke machtspreuken en banvloeken in staat konden zijn, om den Geest te blusschen, die van God uitgaat!

Onze Johannes woonde deze synode reeds niet meer bij. Niet, dat hij destijds alreede aan zulk een inquisitoriaal drijven opzettelijk vreemd zou hebben willen blijven. Wij hebben volstrekt geen grond voor de meening, alsof hij zich in die jaren van de beschouwingen zijns ooms zou hebben losgemaakt, en alsof hij de beweging, die in de verte plaats greep, met andere oogen zou hebben aangezien, dan de voornaamste vertegenwoordigers zijner Kerk. Nog was hem de prikkel niet in het hart gedrukt, tegen welken ook een Saulus zich onmogelijk heeft kunnen verzetten. Langs de ladder van kerkelijke waardigheden klom hij gedurig hooger. Nauwelijks was hij deken te Gnesen geworden, en alzoo, in zijn 24ste levensjaar, bereids aan het hoofd van het kapittel geplaatst, of de oom dacht reeds aan nieuwe, hoogere waardigheden voor zijnen neef, die, gelijk hij hoopte, hem eenmaal zou opvolgen. De bisschop van Plock, Erasmus Ciolek, één van de verbitterdste tegenstanders van den Aartsbisschop, met betrekking tot wien deze laatste zich, een paar maanden te voren, in een op zeer waardigen toon gesteld verdedigingsschrift tot den Koning gewend had, was den 22sten September 1522 overleden. Bijkans een jaar verliep, zonder dat die belangrijke plaats was bezet geworden, daar toch, betreffende hare begeving, tusschen den Paus en den koning van Polen oneenigheden ontstaan waren.

1) Vergel. *Wozyk*, pag. 273, alwaar ook de bul „*exurge Domine*” is afgedrukt.

Gedurende het generaal-convent te Krakau, in de zomerdagen van 1523, trachtte de Aartsbisschop den Koning er toe over te halen, om zijnen neef tot coadjutor van het bisdom van Plock te benoemen. Dit achtte de Koning dan toch te veel voor den, wel is waar, veelbelovenden, maar niettemin nog zoo jongen man. Terwijl hij deze bede aan zijnen Primaat weigerde, stemde hij er evenwel in toe, om door een schrijven bij den Paus er op aan te dringen, dat aan den neef van den Aartsbisschop, bij de eerstvolgende benoeming, de proosdij van Leczyc verleend worden mocht ¹⁾.

Voor den hoogen rang, tot welken wij den Aartsbisschop onophoudelijk bezig zien, voor zijnen neef den weg te banen, strekte het tot aanbeveling, als men, ook wat aangelegenheden van den staat betreft, eene goede voorbereidingschool had doorloopen. Aan den wensch van zijnen oom, om hem zulk eene oefenschool te ontsluiten, had onze Johannes het ongetwijfeld te danken, dat hij reeds in 1521 onder de geheimschrijvers des Konings werd opgenomen. Cromer beschrijft dezen post, kort en juist, als een seminarie van den senaat. ²⁾ Zoodra de geheimschrijvers den eed hadden afgelegd, mochten zij de verhandelingen van den senaat bijwonen, zonder evenwel daarbij zitting of stem te hebben.

Alle deze onderscheidingen waren intusschen niet in staat, om den jongen man in het land te kluisteren; geene eergierigheid dreef hem aan, om zich nu op de aangewezen plaats te onderscheiden, en vlug de verdere trappen te beklimmen, in eenen tijd, waarin alle omstandigheden in het vaderland tot zijn voordeel schenen te zullen samenloopen. Een onbedwingbaar verlangen dreef hem aan, om zich wederom naar het buitenland te begeven. Wat zijne beweegredenen betreft, zijn wij in het onzekere. Vermoedelijk had het leven, dat hij eenige jaren geleden in den vreemde genoten had, zulk eenen indruk bij hem achtergelaten, dat hij smachtte naar den zielverkwikkenden omgang met de

1) Men vergelijke hierover het hoonend bericht van Krzycki („Tomiciana”, VI, 292). 2) Cromer, pag. 506, 511.

mannen, die, aan het hoofd der humanistische beweging stonde, ook bij hem de liefde tot de studiën, alsmede den wensch naar een nauwer samenleven met hen hadden opgewekt. Maar er was ook veel in het vaderland, dat wel geschikt was, om hem daaruit te verdrijven, en hem uit eene maatschappij te verjagen, in welke het hatelijke drijven van lage intrige eenen diep smartelijken indruk op hem maken moest. Welk een nijd, welk eene vijandschap onder de hoogste, kerkelijke waardigheidbekleeders in die dagen aan het Poolsche hof! Met welk eene meedoogenlooze satire, met welk een giftigen hoon en spot stond de eene partij tegen de andere over, en wel in zulk eenen graad van verbittering, dat men zich moet inspannen, om niet uit het oog te verliezen, dat het geestelijken, jongeren van den zachtmoedigen en van harte deemoedigen Zoon des menschen zijn, die elkander op die wijze bestrijden. Het zijn oude twisten over den voorrang, die telkens weder bij vernieuwing den bisschop van Krakau geneigd maken tot verzet tegen den machtigeren aartsbisschop van Gnesen, en die dezen laatsten wederom met argwaan jegens den vermeenden benijder en ondersteunden verkorter van de rechten eens primaats vervullen. Het is de heftige strijd, dien Laski weder op nieuw doot ontbranden, dat de hoogere kerkelijke waardigheden slechts aan den adel voorbehouden moesten zijn; en evenwel hadden reeds mannen van geringe afkomst, hetzij door eigene uitstekende verdiensten, of door machtige bescherming, zich tot de bisschoppelijke waardigheid verheven, en vormden een gevaarlijk element tegen de voorrechten van den adel. Daarbij kwam eene toenemende persoonlijke ontstemming tusschen den Aartsbisschop en den zeer invloedrijken bisschop van Krakau, Tomiczki, den vice-kanselier des rijks. Wij achten het niet noodig, de oorzaak dezer verandering van eene vroegere vriendschap in wederkeerige ontstemming en miskenning nader in het licht te stellen. Alle benijders van den Primaat, allen, die over hem misnoegd waren, vereenigden zich rondom den vice-Kanselier, en versterkten zijnen wrok. Niemand schijnt méér olie in het vuur gegoten, krachtiger

den gloed aangeblazen en onderhouden te hebben, dan de geestrijke, eergierige Andreas Krzycki, in die jaren proost te Posen, en weldra reeds bisschop van Przemisl, die in het troebele vaarwater van huichelachtige kuiperij zich naar hartelust bewoog. Ook zelfs van de bitterste sarcasmen is deze geestelijke niet afkeerig, om die, in vertrouwelijke brieven, of in naamlooze zinspreuken, over den primaat des rijks uit te storten: er is nauwelijks ééne persoonlijkheid onder de aanzienlijke mannen der Kerk van het toenmalige Polen zóó geschikt, om ons den verdorven toestand der geestelijkheid en de behoefte aan eene reformatie voor oogen te stellen, als deze meedoogenlooze tegenstander van Luther, wiens verschillende vijandigheden men toch altijd weder geneigd is, aan persoonlijke ontstemming of zelfzuchtige bedoelingen toe te schrijven ¹⁾).

1) Eene rijke bron voor de kennis ook van deze vijandschap tegen den Aartsbisschop, zijn de kostbare, nu reeds zoo vaak met vrucht gebezigde „Acta Tomiciana.” Eene volledige en onpartijdige voorstelling van den stand van zaken bieden zij niet, daar zij meestal slechts de bewijsstukken uit het archief van Tomicki leveren. Maar wel eenen smartelijken blik in het leven der geestelijkheid verschaffen ons deze vertrouwelijke zendbrieven, in welke de proost van Posen en bisschop van Przemisl van zijnen meerdere en aartsbisschop slechts als van eene Hydra spreekt (vergel. b. v. „Tomiciana,” VI, 291, en eld.), of dat beleedigende paskwil, hetwelk de nog jonge mensch aan de aanzienlijkste mannen der Kerk te dier tijde — gelijk van zelve spreekt anonym — naar het hoofd slingerde, en waarin elk hunner slechts bij zijn wapen en met eene karakteristieke beschrijving genoemd wordt, welker tegendeel bedoeld is („Tomiciana,” V, 160; de Aartsbisschop wordt daarin gehekeld als „*integra corbita*”), of dat smadelijke epigram tegen Laski, hetwelk eindigt met de woorden:

„*Singula quid repetam, te major hypocrita et harpax
Nemo, nec ardelio, nec sycophanta fuit.
Recte igitur prae te fertur crucifixus Jesus,
Omne tuum rursus quem crucifigit opus.*”

Als een bewijs van de bedrevenheid in de taal, aan dezen smaler en bisschop eigen, mag eindelijk nog dat distichon tegen den Aartsbisschop dienen, hetwelk, van achter naar voren gelezen, de eigenlijke meening des dichters openbaart (vergel. Tarnowski, LVI):

„*Eximium decus hoc fecit te scandere regni,
Lascie Joannes, laus tua non tua fraus.*”

Indien aan onzen Johannes, die zich ook in die jaren meestal te Krakau ophield, de gelegenheid werd aangeboden, — en hoe zou zij zich aan hem niet hebben moeten aanbieden? — om deze vuilaardige gezindheid van zoo vele aanzienlijke geestelijken, wier drijven inderdaad met alle macht de Kerk tot eene hervorming drong, van meer nabij te leeren kennen, dan kan het ons niet verwonderen, dat hij verlangde om zich uit zulk eene omgeving te verwijderen, en dat hij niets liever wenschte, dan om weder voor eene poos, verre van al dat schandelijke agiteeren, de zuivere lucht der humanistische studiën in te ademen, en den omgang te genieten van mannen, tot welke hij met hoogachting kon opzien.

Ik twijfelde, of het aan Duitsche bedrevenheid in de taal en het vertalen gelukken zou, om het versje met zijne vernuftige scherpte weer te geven, maar wendde mij, om er de proef van te nemen, tot het in ruimen kring verspreide tijdschrift „Die Gegenwart” (1879, N°. 47). Reeds na 8 dagen waren bij de redactie meer dan 20 vertalingen ingekomen. Als de best geslaagde daaronder de vertolking van Dr. Schauenburg, directeur der realschool te Crefeld („Gegenwart,” 1879, N°. 49):

„Dich überschüttete Glanz, Fürstbischof, heiliger Lasko,
Himmlischer, heut' triumphiert Treu' über Schelmengesücht.”

De tweede studiereis in het Buitenland.

Het waren heete dagen, in ieder opzicht, de tijd van den rijksdag, die iets later dan gewoonlijk, in Juni en Juli 1523, te Krakau was gehouden geworden, dewijl in het begin des jaars zich in Petrikau de pest vertoond had. In zake de vervulling van den bisschopszetel van Plock, welke ook in de zwoele zomerdagen te Krakau ter sprake gekomen was, kon men maar niet tot eene beslissing komen; de Primaat had aan menige zware tegenkanting het hoofd te bieden. In gesloten gelid stond de machtige tegenpartij tegenover hem, en ook bij den Koning kon hij niet, zooals meermalen te voren, zijne wenschen doorzetten. Ook ditmaal weder, gelijk nog bij zoo menig volgend convent, was de Luthersche ketterij, als een zorgwekkend schrikbeeld, in de verhandelingen opgedoemd. Deze ketterij, die zich steeds verder verspreidde, begon als eene booze nachtmerrie veler gemoed te bezwaren, en wel hoe langer hoe drukkender, omdat geen goed geweten het noodige tegenwicht bood, en de onzekerheid aangaande den eigenlijken grond der beweging hare verderfelijke uitwerking op verkeerd gebied vreesde. Geestelijke en wereldlijke raadsheeren beraadslaagden, onder voorzitting van den Aartsbisschop, over de maatregelen, die genomen moesten worden tegen deze verwoestende krankheid, tegen welke men voornemens was om met eene even onverbiddelijke gestrengheid te handelen, als men heden ten dage tegen de pest, waar zij zich vertoont, zonder verschooning te werk gaat. Met bijna jeugdigen ijver nam de bedaagde kerkvorst deel aan het met Poolsche levendigheid gevoerde debat over

deze hardnekkige beweging, die, in weerwil van de machtspreuken in het vorige jaar, niet tot rust had willen komen ¹⁾).

Na den ingespannen arbeid was nu de reactie gekomen. De oude heer, die zich zeer vermoeid gevoelde en daarbij eenigszins verdrietig geworden was, had dringende behoefte aan verademing. Nauwelijks waren de zittingen geëindigd, of de Aartsbisschop haastte zich, om de enge, bedompte stad te verlaten, ten einde de heete Augustusdagen in het schaduwrijke park van zijn slot te Squierniewice door te brengen. Hier, in de landelijke stilte en de voor zijn gemoed zoo weldadige afzondering, werd ook het testament weder eens ter hand genomen, welks inhoud op niet weinige plaatsen de boeiende waarde van een dagboek bezit. Onder den datum van 17 Augustus ²⁾ vinden wij aangeteekend, dat zijn neef, de deken, het voornemen koesterde, om zich, ter wille van zijne studiën, wederom naar Italië te begeven. De neef schijnt niet in de nabijheid van zijnen oom vertoefd te hebben, om zijne bedoeling nauwkeuriger voor hem uiteen te zetten. Laat ons dan trachten, haar nader toe te lichten!

Hieronymus, de lievelingsbroeder van onzen Johannes, met wien deze gemeenschappelijk was opgevoed, en in vereeniging met wien hij ook te Rome en te Bologna gestudeerd had, had, gelijk reeds vermeld werd, de loopbaan van een staatsman gekozen. Eene hooge begaafdheid, die hem, reeds na weinige jaren, als één der talentrijkste en bekwaamste staatslieden der zestiende eeuw deed kennen, daarbij de invloedrijke rang van zijne eigene familie, nog versterkt door zijne echtverbintenis met de edele Anna Koscielecka, uit het rijke en voorname huis der Rituani's, hadden ook voor dezen neef van den Poolschen primaat vroegtijdig den toegang tot eene schitterende en aanzienlijke loopbaan ontsloten. Reeds in 1520 is hij koninklijk voorsnijder ³⁾. Terstond in

1) „Tomiciana,” VI, 291.

2) Zeissberg, S. 692.

3) Over de beteekenis van deze betrekking vergel. Cromer, pag. 508.

het jaar daarna ontmoeten wij hem reeds als Poolsch gezant aan het hof van Karel V te Brussel, en het volgende jaar in gelijke hoedanigheid te Keulen ¹⁾. Gaarne bediende de Koning zich van den adellijken, vluggen en in de talen zoo geoefenden, ja in alle beschaafde zeden uitmuntenden jongen man tot zendingen aan verschillende hoven, en wel in klimmende mate tot de moeielijkste, die de zeer ingewikkelde toestand der wereld in die dagen, in welke de stem van Polen zoo veelvermogend was, in groote menigte aanbod. Zulk een moeielijke last van zijnen koning voerde den bedreven diplomaat, in het voorjaar van 1523, een jaar nadat hij kapitein van Inowlaclaweck geworden was ²⁾, naar Parijs en naar Rome. Laski was zich van de moeielijkheid der ontvangen opdracht volkomen bewust; bescheidenlijk verklaart de jeugdige staatsman op beide plaatsen met zoo veel woorden, dat hij in de wapenen, wel is waar, niet onge oefend, maar daarentegen onhandig is in het voeren van de pen ³⁾. In Rome kwam het er op aan, om tegenover eenen Adriaan, die eerst een jaar geleden op Leo X gevolgd was, en die ernstig en rechtschapen, in eenen kommervollen tijd, de van alle kanten aangevallen rechten der Kerk zocht te beschermen, de oude rechten der Poolsche kroon bij het bezetten der bisdommen te doen gelden. Aan het hof van koning Frans I moest van den val van Rhodus gebruik gemaakt worden, om tot een vredelievend samengaan van Polen en Frankrijk den weg te banen, en in geval van eenen goeden uitslag, op grond daarvan in het geheim onderzocht worden naar de mogelijkheid, of niet door een huwelijk tusschen de beide koninklijke familiën de band der aan te knoopen vereeniging enger zou kunnen worden toegehaald ⁴⁾.

Het schijnt, dat Hieronymus nog in den zomer des jaars van zijne zending teruggekeerd, en bij het generaal-convent

1) Böcking, II, 399.

2) Zeissberg, S. 606, en Cromer, pag. 517.

3) „Tomicians, VI, 212.

4) Ibid., p. 207. 214.

te Krakau tegenwoordig geweest is. In den naherfst kwam het er op aan, de in Parijs aangeknoopte draden verder te vervolgen ¹⁾. Ditmaal werd Rome niet meer betreden, maar aan den koninklijken afgezant den last gegeven, om zich ook aan het hof des Keizers te begeben. Mogelijk geschiedde het, ten einde den argwaan, dien het levendig verkeer tusschen Polen en Frankrijk lichtelijk kon opwekken, af te leiden of geheel te doen verdwijnen. Karel V bevond zich omstreeks dien tijd in Spanje; dus kon de gezant van den koning van Polen, zonder veel opzien te verwekken, op de heen- of op de terugreis den grooten weg over Parijs naar de Pyreneën inslaan. In het gevolg van eenen koninklijken gezant te reizen, had in die dagen, in meer dan één opzicht, eene groote aantrekkelijkheid; reeds de daardoor gebodene bescherming in vreemde landen, op de onveilige heirbanen, op welke zoo vele „zwervende lieden” doelloos en zonder middelen rond-doodden, werd op niet geringen prijs gesteld. Zoo behoefde het dan den gezant niet veel moeite te kosten, om zijne beide broeders over te halen, de reis in zijn gezelschap te doen.

a) Eerste verblijf te Bazel.

Op welk tijdstip onze drie Poolsche vrienden Krakau verlaten, en langs welken weg zij hunnen verren tocht aanvaard hebben, is niet meer met zekerheid na te gaan. Op eene verwijderde plaats ²⁾ hebben wij hen onvoorziens onderweg ontmoet. Tegen het einde van December 1523, of in het begin van Januari 1524, treffen wij de broeders, nog steeds op hunne reis naar den Keizer, te Bazel aan, en aldaar in vertrouwelijken omgang met Erasmus. De groote humanist, die zich juist in die dagen in de verdrietigste stemming bevond, dewijl men hem openlijk in de muzenstad voor

1) De herhaalde reis naar Frankrijk binnen het tijdsverloop van een jaar leid ik daaruit af, dat in eene aanteekening bij de instructie van den gezant de hertogin van Milaan, Isabella, als overleden wordt aangeduid, wier dood eerst tegen het eind van 1523 heeft plaats gehad.

2) Bij Böcking, II, 399.

een tweeden Bileam gescholden had, verbindt den oorsprong van deze voor hem zeer ergerlijke benaming met het bijeenzijn met deze Polen. Met Hieronymus was Erasmus reeds sedert zijn verblijf te Brussel bekend; thans zagen zij elkander dikwerf. Op zekeren dag, terwijl zij in de boekerij van den grooten geleerde zitten te praten, komt het onderhoud ook op den eenvoudigen prediker, die nu reeds sinds jaren de wereld in beweging hield. De Pool is met al het vuur van zijn karakter tegen Luther; de indrukken, die hij op het generaal-convent te Krakau ontving, zijn hem nog levendig bijgebleven. Hij heeft wellicht bemerkt, dat zijn koning dan toch niet den rechten lust bezit, om met dezelfde gestrengheid in de uitroeijing van de Luthersche ketterij in zijne landen te werk te gaan, als de heethoofden van den rijksdag wel zouden willen. Daarom rekende de diplomaat het van belang, zich bij zijnen koning te kunnen beroepen op een even ongunstig oordeel van den man, op wiens invloedrijke stem Paus en Keizer en Koning gewoon waren te letten. Maar op dit punt begon de beschroomde stem van den geleerde geweldig te trillen. Op de tafel lagen een paar brieven van den Hervormer, die onlangs, buiten weten en zonder toestemming van den briefschrijver, van Straatsburg uit door den druk openbaar gemaakt waren, en in welke opmerkingen over Erasmus voorkwamen, die eenen helderen, ondubbelzinnigen toon aansloegen. Ook een bijzonder schrijven van den Wittenberger moet daar gelegen hebben¹⁾, en de huisheer bemerkt, hoe zijn Poolsche vriend den brief begeert met zich te nemen, ten einde dien in het vaderland te gebruiken, om zijnen koning tot een krachtiger optreden te bewegen. Erasmus belooft hem een afschrift van den brief, en evenzoo ook van de beide in druk verschenen brie-

1) Erasmus zegt het zelf; bekend is mij uit dien tijd alléén de een vierendeel jaars later geschreven brief van Luther aan Erasmus (de Wette, II, 498), die, in zijnen aanhef, een langdurig voorafgegaan stilzwijgen onderstelt. De beide bovengenoemde in druk verschenen brieven kan men vinden bij de Wette, II, 129. 200.

ven. en verzoekt den gezant, hunnen inhoud ook aan den Keizer mede te deelen.

Het bovenstaande bericht verleent ons eenen indruk van de atmosfeer, in welke zich onze Johannes omstreeks dien tijd nog bewoog, en die zoo geheel tegenovergesteld is aan den frisschen, heilzamen luchtstroom der Hervorming. Erasmus had een levendig welgevallen in de drie Poolsehe jonge mannen, die, tot den hoogsten adel behoorende, zich voor den adel des geestes van den humanist met eerbiedige tegenegenheid bogen ¹⁾).

Slechts korten tijd, naar het schijnt, hebben de broeders op hunne doorreis zich te Bazel opgehouden, maar toch lang genoeg, om in dien hoogst opwekkenden humanistischen kring een paar vriendschapsbetrekkingen aan te knopen, die sterk genoeg waren, om onzen Johannes, na eene afwezigheid van meerdere maanden, gedurende langeren tijd in de vriendelijke muzenstad te kluisteren. Bij zijnen terugkeer zullen wij gelegenheid vinden, om zelve in die kringen te huis te goraken. Slechts op ééne persoonlijkheid wenschten wij hier te wijzen, met welke Laski thans in aanraking kwam, doch die hij bij zijne wederkomst niet meer aanwezig vond; zij had toen alreede, ook in Bazel, den reeds zoo vaak omklemden wandelstaf der verbanning weder moeten opnemen. Het was Farel, de vurige held uit Frankrijk, die zijn schoone vaderland vaarwel gezegd had, en in vreemdelingschap was gaan dolen, ten einde uit zijn geloof te kunnen leven. Het is eene in hooge mate boeiende verschijning, deze man, die, uit Frankrijk voortvluchtig, zich sedert maanden in Zwitserland ophield, alwaar de golven der Reformatie zich reeds tot aanmerkelijke

1) Dewijl 't het eerste oordeel van Erasmus over Johannes en zijne broeders is, vindt het hier zijne plaats. Allereerst luidt het aangaande den oudsten: „Comperi juvenem quum non vulgariter eruditum tum erga meliores literas favore singulari ac religiosa quadam veneratione affectum. In hac legatione secum ducebat duos fratres suos, Joannem aliquanto natu minorem et Stanislaum, utrumque pulchre literatum nec aliter affectum erga bonas literas quam erat ipse; in quibus quoniam omnes sibi persuaserant me esse aliquid, ipsis oculis ac fronte, totoque quod dicitur corpore miram quandam in me spirabant benevolentiam.” (Böcking, II, 400.)

hoogte verhieven, en die, in de eerste weken van het jaar 1524, herbergzaamheid in het vrije Bazel gevonden had, een landgenoot van Calvijn, en tevens zijn voorlooper en wegbereider in Zwitserland. Zwijgen kon de krachtvolle zoon der Dauphiné, ook in de stad, die hem gastvrijheid geschonken had, niet lang. Reeds den 23sten Februari zette hij het, in weerwil van de tegenspraak der universiteit, door, om over dertien stellingen, in welke de geest der Hervorming zijnen machtigen vleugelslag deed hooren, eene openbare disputatie te houden, bij welke Oecolampadius hem als tolk ter zijde stond ¹⁾. De zegevierende uitslag van dezen redetwist voerde Bazel eene aanmerkelijke schrede nader tot het gewichtige besluit, waarbij zich de stad ten gunste der Hervorming verklaarde. Voor den levendigen, onverschrokken Franschman duurde het echter te lang, totdat bij eene rustige ontwikkeling der dingen de beslissende teerling zou gevallen zijn. Reeds na een paar maanden had hij, door zijne niets ontziende rondborstigheid en zijn onstuimig aandringen op eene spoedige beslissing, zijn gastrecht in de stad verspeeld. Het was dan toch nog te vroeg, om ongestraft Erasmus eenen nieuwerwetschen Bileam te noemen. Omstreeks Pinksteren reeds werd aan den lastigen man het verder verblijf in de stad ontzegd; de telkens opgejaagde vluchteling begaf zich allereerst naar Straatsburg.

Onze Johannes was, gedurende dit eerste oponthoud te Bazel, met den levendigen, ernstig gezinden Franschman in persoonlijke aanraking gekomen, ja, had zijn vertrouwen gewonnen. Dit kan ons wel bevreemden, met het oog op de destijds nog zoo principieel verschillende verhouding der beide jonge mannen ten opzichte van de Kerk. Tot verklaring mag ook gewezen worden op de innerlijke verwantschap van den Slavischen en den Romaanschen aard, die

1) De theses, in haren Latijnschen tekst opgenomen door Adam (p. 13), kan men meermalen vinden nagedrukt en vertaald. Den volledigen afdruk van de oproeping, gelijk die destijds openbaar gemaakt werd, treft men aan bij Herminjard, I, 193.

destijds reeds in vele trekken te bespeuren was. Daarbij kwam de ijver, die den Pool bezielde, om zijn oog voor alle verschijnselen des levens op geestelijk gebied geopend te houden. Wie wil bovendien, bij de schrale, uit dien tijd tot ons gekomene berichten de mogelijkheid loochenen, dat dan toch wellicht die stellingen, al brachten zij ook in het eerst den in zoo gansch andere beschouwingen levenden neef van den Poolschen kerkvorst in groote verbazing, niettemin een lichtstraal in zijn binnenste wierpen, waardoor eene tot dusver nog in duisteren nacht gehulde wereld duidelijk zichtbaar werd? Hoe het ook zij, de achtergelatene indruk was zóó sterk, dat nog na het vierde eener eeuw, op eenen tijd, toen de dagen van zijn verblijf te Bazel als met frische kleuren in zijne herinnering herleefden, Laski ook aan zijne gesprekken en betrekkingen met den moodigen Franschman gedacht, en in eenen zondbrief aan Calvijn den onvermoeiden, onbevreesden prediker des Evangelie's laat groeten ¹⁾.

Tot het bittere woord van Farel over Erasmus, waarin hij hem een nieuwerwetschen Bileam noemt, hebben de Poolsche broeders, zonder het te vermoeden, de aanleiding gegeven. Bij hun heengaan uit Bazel gaf Hieronymus met Poolsche mildheid aan den hoogvereerden humanist, die veel hield van kostbare gaven te ontvangen, een zilveren vaatwerk ten geschenke. Juist in die dagen had zich te Bazel het gerucht verspreid, alsof Erasmus zich beroemd had, dat hij in het bezit was van een middel, om met éénon slag den Lutherschen brand te kunnen blusschen. Dit middel, zóó verhaalde men nu, had hij medegegeven aan den Pool-

1) Calvijn, XIV, 42. Het is te betreuren, dat de oorspronkelijke brief van Laski niet meer heeft kunnen ontdekt worden. Het moet wol eene dwaling zijn, veroorzaakt door den langen duur van den tusschenliggenden tijd, wanneer Laski opgeeft: „quum apud Erasum degeret." Farel werd in 1524 uit Bazel verbannen, welke stad hij eerst na de tweede afreise van Laski weder betrad. Eerst bij zijn tweede verblijf te Bazel woonde Laski bij Erasmus; het is nauwelijks te denken, dat hij gedurende dezen tijd met den bitterden tegenstander van zijnen gastheer vertrouwelijk zal hebben omgespraken.

schen afgezant aan den Keizer, en het zilverwerk was de smadelijke koop prijs geweest. Erasmus leed geweldig onder dit gebabbel; in een uitvoerig schrijven aan den rechtsgeleerde Botzemius te Constanz, voor wien hij zijn bezwaarde hart uitstort, zinspeelt hij slechts van verre op hem, dien hij verdenkt van de bewerker te zijn van dezen laster. Hij moet later het stellige bericht gekregen hebben, dat het bedoelde woord, in eenigszins bruske openhartigheid, door Farel was gesproken geworden, en daarop rustte hij niet, voordat hij den tegenstander uit Bazel verwijderd had ¹⁾.

Maar dat geschiedde, toen de Laski's reeds geruimen tijd de stad verlaten hadden. Wij hebben geen enkel bericht betreffende het tijdstip, waarop zij van daar vertrokken zijn; ja, wij tasten nog zoozeer aangaande de volgorde der gebeurtenissen in het duistere om, dat het alleen waarschijnlijkheidsberekening is, als wij onzen Johannes nu, na een slechts kortstondig verblijf te Bazel, zijnen tocht naar Parijs, waar hij zekerlijk geweest is, laten aanvaarden. Toekomstige, gelukkiger navorschers doen mogelijk nog de ontdekking van eenen zekeren datum; tot zoolang vergunne men aan de gissing haar bescheiden plaatsje.

b) Te Parijs.

Is onze gissing juist, dan was het omstreeks den vroegen lentetijd van 1524, dat onze drie Polen de hoofdstad van Frankrijk betraden. Niet als aanzienlijke vreemdelingen, die zich eerst in de hoogere samenleving hunnen weg moesten banen. Hieronymus was reeds herhaaldelijk aan het koningshof geweest, en daarenboven, met name de voorgaande maal, in eene zending, die noodzakelijk den gevolmachtigde in vertrouwelijker betrekkingen bracht tot den Koning. Frans I,

1) Vergel. Haag, V, 61, alwaar ook het oordeel van Erasmus over Farel te lezen is: „nihil vidi unquam mendacius, virulentius aut seditiosius;” en dit oordeel, vol van overschuimenden, onrechtmatigen wrok, wordt gericht aan een overheidspersoon te Besançon!

wien aan eene nauwe verbintenis met Polen veel gelegen was, bewees den hoogbegaafden zendbode zijne welwillendheid, en dat te meer, daar ook de ridderlijke persoonlijkheid hem boeide. De jongste broeder had òf alreede bij eene vroegere gelegenheid, gelijk reeds vermeld werd, de koninklijke gunst verworven, òf ontving die thans, en wel in zulk eene mate, dat hij zich in den dienst des Franschen konings begaf, en in zijne naaste omgeving menigmaal in lateren tijd bewijzen gaf van zijne oprechtste verknochtheid aan Frans I, ook in de moeielijkste dagen van zijnen rampspoed. Zoo was het ook voor onzen Johannes gemakkelijk en geheel natuurlijk, dat hij aan het hof uit- en inging.

Het was voor eenen ijverigen godgeleerde een belangwekkende tijd, in welken Laski te Parijs vertoefde. De ontzaglijke beweging, die vóór een paar jaren van Duitschland was uitgegaan, had aan den Rijn niet halt gehouden; hare sterke kringen bereikten spoedig ook den anderen oever, en reeds kon men in het hart van Frankrijk, ja aan het koningshof zelf, de werking dier beweging bespeuren. Zij, die als de geestelijke zonen en erfgenamen dezer beweging in dat land wonen, zijn zelfs van meening, dat de eerste sporen van het nieuw opkomende reformatorische leven in Frankrijk zelf zouden moeten gezocht worden. Op onzen Poolschen deken moest het eenen eigenaardigen indruk maken, als hij zag, hoe door de Sorbonne tegen de kettersche leer geheel dezelfde, zij 't ook machteloze maatregelen genomen werden, tot welke hij zelf, het vorige jaar, op de synode te Leczye zijne toestemming gegeven had. Juist het verbod van de geschriften der Hervorming was destijds, evenals heden ten dage, een zeer dankenswaardige hefboom tot hunne verspreiding. Maar aan de Seine was men dan toch eerder, dan aan de Weichsel geneigd, om de heftige woorden ook door ruwe daden te laten volgen; men deinsde er niet voor terug, om eene inquisitoriale hand tegen diegenen op te heffen, die niet zonder reden verdacht werden, dat zij aan de nieuwe, gevaarlijke leer bedenkelijken ingang verleenden.

Zij, die een geopend oor hadden voor het Evangelie, verzamelden zich hoofdzakelijk rondom de eerwaardige gestalte van den bisschop van Meaux, Briçonnet, den geestelijken raadsman van de zuster des Konings, Margareta van Valois. Inzonderheid gedurende de eerste jaren van zijn bisschoppelijk bestuur, is uit de handelwijze van den vromen zielenherder een innig medelijden met de hem toevertrouwde kudde, alsmede eene diepe smart over de duidelijk in het oog vallende krankheden zijner Kerk te bespeuren. Het is als eene frissche lentekoelte in de Gallicaansche kerk, wanneer men ziet, hoe deze herder, in eene bijkans Evangelische prediking, aan zijne gemeente het Woord Gods laat verkondigen; hoe zijne geestelijken, door eenen gelijken ijver der liefde beziel, onophoudelijk tusschen Meaux en Parijs heen en weder trekken, om in eene getrouwe herderlijke zorg hunne roeping te vervullen; hoe uit het midden van dezen evangelisch-gezinden kring geschriften uitgaan door het geheele land, die, alhoewel nog in eene voorzichtig-angstvallige taal, en zonder een zweem van den luid jubelenden vrijheidstoon, dien wij in de ontvlammende woorden van den Duitschen hervormer vernemen, desniettemin reeds, als een leeuwerikszang in den vroegen morgen, tot op verre afstand in het land weerklonken, hetwelk ook, wat althans de ernstige gemoederen des volks betreft, reikhalsde naar het aanbreken van den nieuwen dag.

Onder deze mannen ontmoeten wij ééne van de boeiendste gestalten onder de voorloopers der Hervorming. Het is de destijds reeds hoogbegaafde J. Fabre d'Étaples, die, van de humanistische studiën uitgaande, moedig, als één der eersten, zich tot het onderzoek der Heilige Schrift had begeben, in 't eerst ongetwijfeld slechts met de belangstelling, welke men in die dagen op hartstochtelijke wijze aan elk document der Oudheid betoonde. Juist deze nuchtere wijze van beschouwing, die enkel de juiste beteekenis der woorden in het oog vatte, maakte hem vrij van de ketenen, met welke men sinds eeuwen het Woord Gods had zoeken te omvangen, opdat het alleenlijk nog aan alle mogelijke leerstellingen en bepalingen der Kerk zijn zegel mocht hech-

ten. Bij het verdere, rusteloos voortgezette onderzoek echter oefende de heilige inhoud van het Boek zijne onmisbare werking op den vromen man uit. Zoodra hij deze zaligmakende werking aan zich zelven bespeurd had, rustte hij niet, voordat hij ook den grooten kring zijner leerlingen aan de Parijsche hoogeschool onder het bereik van dien zelfden invloed gebracht had. Zijne uitlegging van afzonderlijke geschriften des Nieuwen Testaments is een arbeid, die op dit gebied eene nieuwe baan geopend heeft ¹⁾. Juist in die dagen (1522 en 1523) waren zijne verklaringen op de vier Evangelien, en in eene snelle, verdere voortzetting die op de Algemeene Brieven in druk verschenen, en hadden het grootste opzien, en aan de Sorbonne niet geringe ergernis teweeggebracht. Deze boeken kwamen nu aan onzen Poolschen vriend in handen. De naam van den schrijver was hem, reeds sedert zijne schooljaren, niet vreemd. De schooluitgaven en de verklaringen op de Latijnsche en Grieksche classieken van Faber Stapulensis werden bijna alle te Krakau nagedrukt, en uit de menigvuldige oplagen mag men afleiden, dat van deze geschriften, ook in het vaderland van Laski, door velon gebruik werd gemaakt ²⁾. In die dagen van zijn verblijf te Parijs schijnt Laski met den erustigen, vromen onderzoeker van den Bijbel ook in persoonlijke betrekking gekomen te zijn. In de éénige plaats uit zijne werken, zoover ik mij althans herinner, op welke hij van den Franschen Schriftuitlegger, en wel met hoogen lof gewaagt, doet hij ook bij den beroemden man eigenschappen uitkomen, die hem, naar alle waarschijnlijkheid, uit eenen persoonlijken omgang bekend geworden zijn ³⁾. Faber was destijds nog in de vaste meening, dat hij voor zijne beschouwingen, ook al werden zij door de tegenstanders reeds op de heftigste wijs bestreden, toch nog op toege-

1) Vergel. Graf, S. 24 f.

2) In den nauwkeurigen en zorgvuldigen arbeid van Graf zijn, in de chronologische opgave van de geschriften van Faber, de in Polen verschenen uitgaven niet vermeld (vergel. S. 222 f.); de belangrijke arbeid van Jocher is hem ontgaan.

3) Kuyper, I, 53.

vendheid en verdraagzaamheid in zijne moederkerk aanspraak kon maken. Nog was het moeielijk oogenblik der beslissing voor den grijsaard niet gekomen. Angstvallig ontweek hij de gevreesde stonde. Maar nog op zijn sterfbed, in 1536, kwelde den 86jarigen man de gedachte, dat hij in de ure des gevaars zwak geweest was, en hem de moed van een geloofsgetuige ontbroken had, en dat hem zóó de kroon des levens ontgaan was, die zijne heldhaftige leerlingen en vrienden, de edele Pauvant en de onverschrokken belijder Berquin, door hunne getrouwheid tot in den dood op den brandstapel verworven hadden.

Uit het midden dezer evangelisch gezinde mannen, en in denkwijze en streven aan hen verwant, verheft zich in aantrekkelijke schoonheid de gestalte der beroemde Margareta van Valois. Zij behoort tot de uitverkorene dochteren van haar schoone vaderland, en in gelijke mate ook tot de geliefkoosde dochteren der Renaissance, ter stede, waar deze zich naar de zijde der Hervorming wendde. De strooming op het gebied des geestes in die groote dagen, welke bij haar eene fijn gevoelende vatbaarheid aantreft, maakt op hare bijkans mannelijk-sterke ziel eenen levendigen en diepen indruk. Met volkomen verstand van zaken en tot hare verkwikking leest de hoogbegaafde, edele koningsdochter de Latijnsche, Italiaansche en Spaansche schrijvers; in het Grieksch en het Hebreeuwsch is zij niet onervaren. Een gelijke hartstochtelijke leerzucht, als de humanisten dier dagen onophoudelijk voortdrijft, heeft zich ook van haar meester gemaakt. Maar met een juisten, vrouwelijken tact verliest zij zich niet in zulk een rusteloos navorschen; hare vrome geaardheid doet haar, bij de voortzetting van hare ernstige studiën, in de diepte van het Woord Gods doordringen. Zij treedt in betrekking met de vrienden des Heeren te Meaux. Briçonnet is voor haar meer dan een biechtvader, ja, in den schoonen, evangelischen zin des woords, haar zielverzorger; voor hem stort zij haar heilbegeerig hart uit in aangrijpende brieven, die ons bewaard zijn gebleven, kostbare getuigenissen van hare vrome ziel en tevens van haren

tijd. Zij geldt als beschermengel der machtige reformato-
 rische beweging in Frankrijk; doch om voor deze beweging
 de baan te effenen en haar de overwinning te verschaffen,
 voor zulk eene verhevene, zware taak was zij te zeer „mig-
 nonne,” gelijk de Koning meestal, met eene juist ken-
 merkende benaming, gewoon was zijne innig geliefde zuster
 liefkozend te noemen. Ieder oogenblik verwachtte men, haar
 de beslissende schrede te zullen zien doen, door zich openlijk
 voor de Hervorming te verklaren. Zij was zóó beslist op
 den voorgrond getreden, en had op veelbeteekenende wijze
 zóó stellig hare aanstalten gemaakt, dat de anderen met
 eerbied het door haar te geven teeken verbeidden, en
 daardoor zelve besluiteloos draalden. Maar ook zij zelve
 aarzelt; in het laatste oogenblik deinst zij terug, gewis niet
 uit vrees voor het leed, dat haar zou kunnen wedervaren;
 immers, zij heeft eene volle, geschudde maat onderworpen
 gedragen. Maar zij is nu eenmaal de „mignonne” haars
 broeders, en de Koning bijna haar afgod. Zijn misnoegen
 op te wekken, en zich van hem door eenen dergelijken
 stap, wellicht te moeten scheiden, de gedachte aan zulk
 eene mogelijkheid rijst niet eenmaal in hare hartstochtelijk
 liefhebbende ziel op. Zij zou de laatste strophen van het
 Deutsche Hervormingslied wel hebben kunnen zingen, maar
 alleenlijk niet, wanneer men, in stede van de daar gevor-
 derde goederen, van haar het offer geëischt had, haren
 broeder vaarwel te zeggen. Evenals de rijke jongeling in
 het Evangelie zou zij zich van den Heer, wegens zulk
 eenen zwaren eisch, bedroefd verwijderd hebben. Mocht men
 den vaak onbegrijpelijken loop der geschiedenis in den weg
 treden met wenschen, die, bij haren ijzeren gang, recht
 dwaas te noemen zijn, het zou hier wel de wensch zijn, dat
 toch deze verhevene gestalte, aan den ingang der Fransche
 Hervorming, in plaats van den geestelijken raad van eenen
 Briçonnet, die in een zeker mysticisme rust vond, den
 raad van haren grootsten tijdgenoot en landsman, nl. van
 den grooten Calvijn, ontvangen had, en dat door hem de
 heilige waarheid weerklink in haar geweten mocht hebben

gevonden, dat Christus te belijden ook het offer van de trouwste broederliefde waard is! De geschiedenis heeft voor het schoone land eenen anderen weg ingeslagen. Frankrijk heeft de Hervorming gewelddadig uit zijn rijk gezegend gebied verbannen, en moest daarop dientengevolge de Omwenteling verdragen, wier bloedige, noodlottige stuiptrekkingen tot op dezen oogenblik het zwaar beproefde land niet tot rust laten komen.

De loop der gedachten heeft ons op aanmerkelijken afstand van ons uitgangspunt verwijderd. Wij keeren ijlings tot dat verre jaar van Laski's bezoek aan het koningshof terug. Frans I had zeer veel met zijne hoogbegaafde zuster op, en waardeerde haren wijzen raad. Dikwijls geschiedde het, dat hij de vreemde gezanten, na hunne boodschap te hebben aan-gehoord, ook naar zijne zuster verwees, en over eene beslissing met haar raadpleegde, ja zich daarin door haar leiden liet ¹⁾. Inzonderheid wegens zijnen geheimen last zal Frans I den gezant van koning Sigismund aan zijne zuster voorgesteld hebben; door hem verkreeg ook onze Johannes toegang aan het hof. Dat hij de hooghartige Margareta van Valois in die dagen persoonlijk heeft leeren kennen, getuigt die plaats in het schrijven van Erasmus aan de Prinses, waarin hij melding maakt van de brieven, die zij aan hem, gedurende zijn verblijf te Bazel, gericht had ²⁾. De ongetwijfeld hoogst belangrijke briefwisseling schijnt verloren gegaan te zijn; eigene en anderer navorschingen te Parijs en te Bazel hebben geen enkel spoor van haar doen ontdekken. Dit is te betreuren, want de gedachtenwisseling der beide schrijvenden zou gewis het intellectueele leven van onzen Laski in die dagen in een helder licht gesteld hebben. Wij mogen wel aannemen, dat de jeugdige en zoo ernstiggezinde Pool-sche geestelijke, met zijne warme belangstelling voor de studiën en met zijn vrome hart, de Vorstin heeft kunnen boeien, gelijk eveneens de eerbiedwekkende vrouwelijke gestalte eenen

1) (I) Merle d'Aubigné, III, 383.

2) Erasmus, pag. 970.

diepen indruk bij hem heeft moeten achterlaten. In de geestesrichting dezer beiden laten zich vele innerlijk verwante trekken aanwijzen. Laski destijds nog ten volle in de Roomsche kerk wortelend, Margareta tot aan haar einde in de gemeenschap dier Kerk volhardend, beiden door de overtuiging bezield, dat het erkende diepe bederf nog door de Kerk zelve hersteld kon worden. Ongeveer de lengte van een hoofd is zij, de oudere ook in jaren, den man op den weg naar de Hervorming vooruit, maar aan het eind wordt de Fransche vrouw nochtans door den ernstigeren Pool voorbijgestreefd, die de éénige is van deze beiden, die het schoone doel bereikt, dewijl hij bereid was een offer te brengen, voor hetwelk de vrouw terugdeinsde.

Hoe lang onze Laski zich nog te Parijs ophield, nadat zijn broeder, ter uitvoering van den hem opgedragen koninklijken last, verder gereisd was, konden wij niet ontdekken; even min, of hij zich van daar onmiddellijk naar Zwitserland terugbegeven, of dat de loop zijner studiën hem nog naar andere plaatsen gevoerd heeft. Wij ontmoeten hem slechts tegen het einde van 1524 te Bazel, en het is ons, als het ware, eene verademing, aldaar met hem te zijn aangekomen, dewijl wij van nu aan vasteren grond onder onze voeten hebben, en er op dit tweede verblijf dan toch een helderder licht valt, dan het schemerlicht, waarin wij tot dusver onzen onzekeren weg meestendeels moesten afleggen.

c) Het tweede verblijf te Bazel.

Het gelukkige Bazel ook in de zestiende eeuw, en juist in die dagen in het tijdperk van zijnen schoonsten, rijkstgezegenden bloei! Aan de grensscheiding van twee landen gelegen, ja, in beide landen, aan deze en aan gene zijde van den Rijn, vast geworteld, heeft de stad, in dien tijd der beslissing, toen zij zich aan Zwitserland aansloot, zich in het bezit van het burgerrecht des geestes in de beide naburige staten weten te handhaven. De burgers zijn, wat hun wezen betreft, van eenen Duitschen geest bezield gebleven, en

hebben de sterke vrijheidszucht van den Zwitser in zich opgenomen: ten allen tijde heeft die dubbele gave haren goeden naam gerechtvaardigd. Reeds Aeneas Sylvius geeft eene loftuitende schildering van de stad en hare bewoners uit den tijd, toen hij, gedurende het Bazelsche concilie, binnen hare vroolijke en levenslustige muren vertoefde. Den gezonden, krachtigen aard, dien hij roemt, hadden de bewoners, in den loop der eeuw, niet verloren; zij onderscheidten zich thans echter bovendien door eenen grooteren ernst en eenen wetenschappelijken ijver, alsook door eene levendige belangstelling in de vragen, die op het oogenblik de geesten in beweging brachten. Basel was een hoofdzetel van het Humanisme aan deze zijde der Alpen geworden, een toevluchtsoord en eene verzamelaarsplaats der geleerden, die zich hier ongestoord aan hunnen hartstocht voor de studiën konden overgeven. Van den treffenden ijver, van den bijkans ontstellenden, verslindenden gloed der geestdrift, die de humanisten ten opzichte van de herleeftde wetenschappen bezielde, levert Basel ons meer dan één boeiend bewijs. Of, is het niet eene kostelijke verschijning, die Thomas Platter, van wiens trekken de meesterhand van Freytag in het beeld van een zwerfend scholier der zestiende eeuw gebruik gemaakt heeft¹⁾? Wij kunnen ons niet onthouden, eenen anderen, niet gebruikten trek hier te vermelden. De arme herdersknaap, die, als zwerfend scholier zonder vaste verblijfplaats, Duitschland was ingetrokken, is nu, na vele en moeielijke omdolingen, bij het touwslagersambacht te Basel beland. Aan den strik, dien hij op de lijnbaan te draaien heeft, bevestigt hij eene houten vork, die de afzonderlijke vellen van een hem geschonken Plautus vasthoudt. Zoo draait hij het touw, al achterwaarts gaande, en houdt te gelijk zijn geest zich bezig met de bezielde gestalten van den Romeinschen dichter. Zóó heeft hij het Latijn, zóó het Grieksch, ja ook het Hebreeuwsch beoefend, en als touwslagersgezel ook in de school van Dr. Oporinus geleeraard. En nu verhaalt hij, in zijn dagboek:

1) Freytag, II, 2. S. 13 f.

„Im selben jar (het was omstreeks den tijd, toen Laski zich te Bazel ophield) kam ein Frantzosz von der künigin Nowären uszgeschik Hebraisch zu lernen, der kam ouch in die schull un wie ich inhe ging in minen schlechten kleidern, satzt ich mich hinder den offen, was ein fin sitzlin und liesz die studenten bei dem tisch sitzen, so sagt der Frantzosz: „quando venit noster professor?“ („Wanneer komt onze professor?“) Oporinus zeigt uff mich. do gsach er mich an und verwundert sich, vermeint an zwifell, ein sömlicher solt anderst kleidet sin, den so schlecht, do die letzgen usz was, nam er mich by der hand, fürt mich über das brügglin uszhi und fraget mich, wie das zu gienge, das ich so bekleid kämme, sagt ich: „mea res ad restim rediit“ („mij schoot maar over, een strop te kooplen“). do sagt er, wen ich welt, er welt für mich der künigin von minet wägen schryben, sy wurde mich zu einem gott uff werfen, ich solt im nur volgen; aber ich wolt im nit volgen...“¹⁾

Liever destijds te Bazel een arm touwslagersgezel, dan te Parijs als een koning geëerd zijn: het is het trotsche antwoord van den vrijen humanist, die te dezer plaatse gevonden heeft wat hij behoeft. Niet weinig droeg tot dezen roem der stad bij, dat zij de werkplaats van aanzienlijke boekdrukkers geworden was. Bovenal de beroemde Frobenius, en vervolgens ook lieden als Amerbach, Oporinus en zoo menig ander. De drukkunst was nog niet oud, en die in haren dienst stonden, doorleefden den onvergetelijken tijd der eerste liefde voor de nieuwe, verwonderlijke kunst. Zij, die de wonderbare uitvinding in toepassing brachten, beschouwden zich als kunstenaars, niet als handwerkers. Zij waren bezielde herauten in den dienst der humaniteit; niet weinigen onder hen waren de grootste bevorderaars der wetenschap, en hunne werkplaats was een bornput van geleerdheid. De winst, die hun beroep opleverde, was voor deze mannen eene bijzaak; hunne wijding ontleenden zij aan het bevredigend gevoel, eene wezenlijke schakel te zijn in de keten, in welke de grootste geesten dag en nacht geschaard

1) Boos, S. 55.

stonden, ten einde den wedergevonden schat aan het licht te brengen. Zij beschouwden zich zelve, in zekeren zin, als de koninklijke muntmeesters, die het verkregene goud tot het gemeenschappelijk goed der beschaafden stempelden; op geheel hun doen rust in die dagen nog de schoone glans van eene daad des geestes, die in zich zelve haar loon vindt.

De boekdrukker Frobenius was de krachtige magneet, die in die jaren eenen Erasmus, den vriend en welkomen gast der koningen en der hoogste geestelijke en wereldlijke waardigheidbekleeders, naar Bazel trok; een magneet, die sterk genoeg was, om hem ook dan nog in de stille stad van nederige burgers te boeien, toen Margareta van Oostenrijk, in weerwil van de keizerlijke bevelen, de uitbetaling van de toegelegde jaarwedde afhankelijk maakte van den terugkeer van dezen koning der wetenschap aan het Brabantsche hof.¹⁾

Ten tijde van zijn verhuizen naar Bazel werd Erasmus algemeen erkend als koning op het gebied van het weten en van de humaniteit. In deze schrale gestalte, met den scherp vooruitstekenden, spitsen neus, met den fijnen, vastgesloten mond, over welken een lichte, peinzende glimlach zweeft, gelijk ons de stift van Holbein den man als het echte beeld van een geestrijk geleerde geteekend heeft, was als in een brandpunt al datgene vereenigd, wat aan de humanistische beweging gestalte en leven verleende. Hetgeen later eenmaal, op een gansch ander gebied, Zinzendorf van zich zelve beleed, dat hij nl. slechts éénen hartstocht had, en die was Christus, dat woord van den éénen, alle andere bewegingen van het binnenste verterenden hartstocht, het geldt ook van Erasmus, alleenlijk juist met betrekking tot het andere voorwerp der sedert kort herrezene wetenschap. Met eenen doordringenden geest, met een schrandere inzicht begaafd, en daarbij van de perken van vroegere tijden ontslagen, wierp Erasmus zich op het gebied, dat zich eerst zoo even ontsloten had; met grootere onstuimigheid heeft geen jongeling ooit zijne bruid omklemd, dan hij aan de pas ontwaakte, herlevende

1) Feugère, p. 113.

wereld der Ouden den kus zijner liefde en geestdrift op de lippen drukte. Het is eene reusachtige vlijt, die de man met het ziekelijke lichaamsgestel levenslang ontwikkeld heeft; in alle, zelfs in de verst verwijderde schuilhoeken dringt hij met vorschend oog door, niets blijft hem vreemd, op het nieuw ontdekte gebied is hij weldra overal te huis. Tegenover zulk eene getrouwe toewijding is de geest der Ouden niet ondankbaar: hij openbaart zijne schoonheid aan den onvermoeiden aanzoeker, zoodat het is, alsof de Ouden zelven door hem spraken, zóó zuiver, zóó helder, zóó gelijkmatig en levendig is de stroom van zijne Latijnsche rede.

Ook als humanist vertoont Erasmus eenen Duitschen aard. Deze is ernstiger en diepzinniger, en dringt meer onmiddellijk tot de levensbronnen zelven door, dan het andere karakter, aan gene zijde der bergen, in het zonnige, levenslustige Zuiden. Voor eenen Boccaccio, of zelfs voor eenen Aretino hebben wij geen eigenlijk vaderland. De allereerste uitwerking van de Herleving der wetenschappen laat zich in al de landen, door welke zij haren zegetocht hield, vergelijken met het juichend gejubel van eene schaar van knapen, die, na langen tijd in het enge schoolvertrek met zijn stof en mufheid opgesloten geweest te zijn, plotseling de vrijheid herkrijgt, en nu naar buiten stormt, waar het intusschen lente geworden is, en aldaar met volle, krachtige teugen de wonderbare Meilucht mag inademen. Gewis, zóó groot was het onderscheid tusschen den frisschen ademtocht, die uit de studie van de levend geworden Grieken en Romeinen den humanisten tegenstroomde, in vergelijking met de dompige stiklucht, die zich allengs in de onderzoekingen der Scholastiek opeengehoopt had. Wij zullen niet al te streng in het gericht mogen gaan met de eerste uitbarsting van een ook wellicht dol gejubel op de heropende speelplaats, en aan den eersten tijd der uitgelatenheid geen al te gestrengen maatstaf mogen aanleggen. Maar het leven mag niet op deze speelplaats gesleten worden, en de levenstaak is niet maar een aangenaam genieten.

Het is in Duitschland geweest, dat de humaniteitsstudie

te rechter tijd ernstiger wegen insloeg, en onder degenen, die ook in deze richting vooropgingen, vinden wij Erasmus. Op zijne onderzoekingstochten, die met stouten sprong de platgetreden sporen der Scholastiek verre achter zich lieten, verdiepte hij zich in de geschriften der Kerkvaders; verbazend is de menigte der uitgaven, welke hij van die oude getuigen des geloofs in het licht zond. Frobenius had nauwelijks drukpersen genoeg, om bij die nijvere vlijt niet ten achteren te blijven. Bij de geschriften der Vaders staakte de humanist geenszins zijnen rusteloozen gang; tot aan de bron zelve drong hij door. Zijne uitgave van het Nieuwe Testament verscheen in 1516. Het is een haastige arbeid. Erasmus zelf gaf zulks toe; ¹⁾ maar dat de uitgave het licht zag, was in die dagen eene daad. Het was de zegevierende terugkeer tot het Woord Gods, het uit den weg ruimen van al dat oneindige struikgewas van menschelijke inzet, die den toegang tot de bron zelve belet had. Het Nieuwe Testament werd beschouwd als nu óók weder uit het stof verzezen, gelijk een pas ontdekt geschrift van Cicero of van Plato, en werd door velen zóó ook gelezen. In den beginne was dit bevorderlijk aan de juiste opvatting; al dat ongelukkige allegoriseeren der Scholastiek loste zich op bij de nuchtere, grammaticale behandeling van den tekst der Schrift, gelijk de doordringende zonnestraal de nevelbeelden verstroot. Deze bevrijdende werking der humaniteitsstudiën, in haren gunstigen invloed op de Hervorming, kan met de beteekenis der tochten van Alexander ten opzichte van de eerste uitbreiding des Christendoms vergeleken worden. Ximenez had de voorbereidende werkzaamheden voor zijne Polyglotte van het Nieuwe Testament veel vroeger begonnen, en iedereen verwachtte haar verschijnen met ongeduld; Erasmus had zich tot den haastigen arbeid laten verleiden door den wensch, om, zoo mogelijk, den Spanjaard voor te komen. De Duitsche humanist stelde zich echter niet tevreden met eene uitgave van

1) Berger citeert, p. 55, de plaats uit een brief van Erasmus aan Pirckheimer: „*novum testamentum praecipitatum fuit verius quam editum.*”

den tekst; vroom van gemoed vatte hij te gelijk de verhevener taak in het oog, om den juisten zin der Heilige Schrift voor zijne tijdgenooten te ontsluiten. Voortreffelijke wenken te dezen aanzien, die tot op dit oogenblik hunne hooge waarde hebben, laten zich uit de daarop betrekking hebbende geschriften van Erasmus bijeenverzamelen, medegedeeld door eene van den heiligen inhoud des Woords aangegrepene ziel, die zich aan den indruk van het goddelijk Woord overgeeft, en dat nog op eene zekere naïeve wijze, die de wijde strekking van dezen indruk niet vermoedt. Door deze plaatsen gaat een reformatorische luchtstroom; niemand kan het loochenen. In haar openbaart zich een geest, die niet bij de bescheidene of ook angstvallige zelfbeperking past, die Erasmus, in een beeld, als de hem aangewezen levenstaak aanduidt. Hij vergelijkt ergens zijne stelling met de beeldzuilen van Mercurius in het oude Romeinsche rijk, die, aan de kruiswegen geplaatst, den wandelaar den weg wijzen, zonder dien zelve te betreden. De humanist heeft dien betreden, doch week helaas verschrikt terug, toen hij bemerkte, wat hem op dezen weg zou kunnen bejegenen.

Zij, die daarna dien weg onbevreesd hebben ingeslagen, hebben dikwijls op bittere wijze over den achterblijvende den staf gebroken. Milder en ook billijker is ons oordeel, na een tijdsverloop van meer dan driehonderd jaren. Wij hebben den grooten humanist niet slechts naar den maatstaf van diegenen te beoordeelen, die van het Humanisme tot de Hervorming zijn doorgedrongen, maar wij hebben hem ook aan datgene te meten, waardoor het streven van den Duitschen humanist zich van dat der humanisten aan gene zijde der Alpen zóó wezenlijk en voordeelig onderscheidt. Nog voordat het tusschen den Duitschen Hervormer en den Duitschen Humanist tot eene besliste breuk gekomen was, verklaarde Luther, alreede in het voorgevoel der naderende scheiding, maar nog in den ban der hoogachting voor den buitengewonen man, dat Erasmus, wel is waar, als een Mozes, zijn volk uit Egypteland bevrijd, maar het niet in het land der belofte had overgebracht. Nooit heeft zich

Erasmus zóózeer verontrust over de zaligheid zijner ziel, als de Augustijnermonnik te Erfurt. In geheel zijne verschijning is hij het schitterend, onwedersprekelijk bewijs, wat loutere pogingen der humaniteit vermogen tot stand te brengen, hoe onder haren bezielenden ademtocht eene schoone wereld, voor eene wijle door den vollen en zuiveren glans der Kunst verhelderd, te voorschijn treedt, maar hoe haar licht nimmer in staat is, om de nevelen der zonde te verdrijven, ons met God te verzoenen, ons te heiligen. God heeft ons echter niet tot taak gesteld, om een schoon leven te genieten, maar om heilig te zijn, gelijk Hij heilig is. De humaniteit is wellicht bij machte, om voor een oogenblik de ernstige stem des gewetens door hare welluidende melodieën te laten verdringen, maar nooit kan zij aan deze stem, die tot God roept, gelijk het hert schreeuwt naar de waterbronnen, een troostrijk antwoord of eene zalige bevrediging schenken. De stempel van dit haar onvermogen is diep in hare scheppingen ingedrukt. Ook bij Erasmus, die, vol angstige vrees, lafhartig wegduikt, als het ware, voor de waarheid der Hervorming. Wanneer de heldere wateren hem daarop overstromen, en zijne trekken eenigermate verwringen, is het ons vaak, alsof wij in den grooten man reeds iets zien van datgene, wat vervolgens in later tijd op het gelaat der Bayle's, der Encyclopedisten, in lichten graad zelfs op dat van een Voltaire te lezen is: dien „sarkanten” trek, die er behagen in schept, den twijfel te wekken, en toch behoedzaam zorg draagt, zijne laatste bedoeling niet te verraden, die wijze van handelen, welke Sainte Beuve ergens zoo eigenaardig als aanval en verdediging te gelijk heeft aangeduid, die haren weg vervolgt onder het masker der geleerdheid. ¹⁾

Toen Laski zich naar Bazel begaf, stond Erasmus aan

1) Feugère (p. 236): „Cette méthode” — selon Ste. Beuve — „d'attaque et de sape, qui va son train sous air d'érudition et que Jansénius définit si bien en disant: qu'elle consistait à produire les difficultés contre la foi sous forme de questions et à insérer ce qui était soulevé là-dessus.”

den beslissenden kruisweg vóór of tegen de Hervorming, welke laatste in Duitschland en in Zwitserland reeds genoeg in kracht had aangewonnen, om den vorst der humanisten tot eene pijnlijke beslissing te noodzaken. Wij weten, dat hij zijnen teerling anders wierp, dan Ulrich v. Hutten, van wien hij zich juist in die dagen, op zulk eene in het oog loopende wijze had afgewend. De humanist, die door zijne openlijke verloochening van de Hervorming, en dientengevolge door de versterking van eene gezonde levensontwikkeling, zijne schreden inhoudt, ziet zich den terugweg tot den beschermenden schoot der Roomsche kerk afgesneden. Beide stroomingen werpen hem op het heete oeverzand, waar hij eenzaam wegwijnt: het is moeielijk uit te maken, of de pijlen van Wittenberg, dan wel die van de Sorbonne te Parijs en van de hoogeschool te Leuven, kwetsender waren voor den eenzamen, diepgewonden man.

In onze schets van deze boeiende persoonlijkheid, die bij dat groote keerpunt op zulk eenen aanzienlijken post staat, dat haar lot eene typische beteekenis verkrijgt, zijn wij reeds eenigszins den tijd vooruitgelopen, in welken onze Laski haar van meer nabij leerde kennen. Wellicht is de teekening voor ons paneel te breed en uitvoerig uitgevallen; wij lieten ons door de verzoeking medeslepen, omdat de invloed van den buitengewonen man, gedurende geheel een tiental jaren, in den levensloop van onzen held te bespeuren is. Het groote besluit, waartoe hij eindelijk kwam, om zich aan de zijde der Hervorming te scharen, werd door de indrukwekkende persoonlijkheid des vereerden meesters wezenlijk vertraagd: gedurende geruimen tijd was hij in het oog van den beschroomden geleerde een sprekend bewijs, dat men zich aan de schoone, warme strooming der humaniteitsstudiën onverdeeld en met geestdrift kon overgeven, zonder ontrouw te worden aan de moederkerk.

Wij hebben reeds gezien, dat Laski niet eerst bij zijn tweede verblijf te Bazél met den gevierden man in persoonlijke aaraking kwam; de oudere broeder had hem reeds met

het erkende hoofd der wetenschappen in kennis gebracht. De streelende erkenning van den jongen Pool, in het vorige jaar, schonk hem het recht, om nu andermaal bij den meester den toegang te vragen. De gunstige indruk werd met iedere ontmoeting versterkt, en wel van weerszijden. Den ouden heer, die, juist in die dagen, van alle zijden zoo ruw werd aangevallen, — wij herinneren er aan, dat de uit den twist met Hutten ontstane slagen nog niet verkropt waren, en het er nu reeds weder op aankwam, zich tegen den Duitschen hervormer en zijne uitdagingen te wapenen, — den ouden, veelszins gekwelden heer deed het waarschijnlijk aangenaam aan, door dezen fijn beschaafden, beminnenswaardigen Pool, die in zijn vaderland tot de hoogste kringen behoorde, en die zich hier met schuchteren eerbied in de tegenwoordigheid van den geleerde bevond, met zulk eene hartelijke, onbekrompene welwillendheid bejegend te worden. De groote humanist, die tot dusver als een koning door elk was geprezen geworden, was voor hoofdsche huldebetooningen en betuigingen van vereering maar al te toegankelijk. De stroom der algemeene gunst was bedenkelijk aan het ebben; het is, alsof de zoo lang verwende man zich des te harts-tochtelijker aan de hem nog verleende gunstbewijzen vastklemde, en er zich op toeleigde, om uit de verte de schatting te verzamelen, die de naaste omgeving hem dreigde te weigeren.

Erasmus, die ongehuwd was, had de gewoonte om kostgangers in zijne huishouding op te nemen. In zijne woning, in het huis van zijnen drukker Frobenius, had hij genoeg vertrekken, om eene kamer aan eenen jongen geleerde af te staan. Daar hij het deed om zijn inkomen te vermeerderen, konden slechts rijke jongelingen de gunst deelachtig worden, huisgenooten van den beroemdsten geleerde te zijn. Onze vrijgeveige Pool, die in zijne jonge jaren reeds in het bezit van niet onaanzienlijke prebenden, en volgens de gewoonte zijns volks in geldzaken volkomen zorgeloos was, zal denkelijk de genoemde gunst, die hij in de laatste helft van zijn verblijf te Bazel genoot, duur genoeg betaald hebben. Drie en een

halven gulden gaf hij maandelijks voor zijne kamer, ¹⁾ en de kosten der keuken schijnt hij geheel met zijne middelen bestreden te hebben, zoodat Erasmus bij zich zelven te gast was, en den vrijgevigigen gastheer langen tijd smartelijk vermiste, toen deze Bazel verlaten moest. Op groothartige wijze kocht Laski voorts van zijnen huisheer diens rijke boekverzameling, met de beminnelijke vergunning, dat de geleerde, tot aan zijn einde, het vruchtgebruik der gedurende zoo langen tijd bijeengezamelde schatten mocht blijven genieten. Den geheele koopprijs heeft Laski destijds niet kunnen betalen; er bleef nog eene som van tweehonderd gulden te voldoen, en Erasmus teekent in zijn testament aan, ²⁾ dat bij zijnen dood de boeken slechts dan moesten worden afgeleverd, wanneer de resteerende som vooraf aan zijnen erfgenaam betaald was geworden. Die betaling schijnt achterwege gebleven te zijn; toen Erasmus stierf, was Laski bijkans zonder middelen, en op het punt om de Roomsche kerk te verlaten.

Het waren niet deze uiterlijke voordeelen, die Erasmus aan zijnen nieuwen huisgenoot boeiden. Iets bijkans overweldigends kwam den ouden man in die jeugdige gestalte te gevoelt. Erasmus is in zijne brieven niet gierig met woorden, als hij van iemand iets lofwaardigs wil zeggen, inzonderheid dan, wanneer het uitzicht bestaat, dat de geprezene zelf er inzage van verkrijgen zal. Wanneer wij echter de verschillende plaatsen in zijne brieven over den jongen vriend overzien, dan maken zij toch den indruk, alsof de woorden niet slechts de pasmunt van het gezellige verkeer zijn, en alsof veeleer de ernstig-zedelijke persoonlijkheid van Laski zelfs over den ouden man macht verkregen, en blijvenden invloed op hem uitgeoefend heeft. Wat Erasmus in onzen vriend roemt, het zijn dezelfde trekken, alleenlijk thans verder ont-

1) Vergel. het zeer zeldzame geschriftje, bevattende de bijzondere brieven van Erasmus aan Amerbach (Bas MDCLXXIX), dat mij in de stadsbibliotheek te Bazel in handen kwam.

2) In de zoo even aangehaalde private brieven van Amerbach is, op bladz. 122, het testament afgedrukt.

wikkeld, op welke wij reeds door den opvoeder te Bologna werden gewezen, dezelfde trekken, die wij versterkt in het gerijpte leven van den man zelve terugvinden. Deze getuigenis heeft nu echter bijzondere waarde, dewijl wij haar vernemen uit den mond des mans, die maanden lang op den meest vertrouwelijken voet met hem heeft omgegaan. Het is bijkans jeugdig vuur, aangrijpend verlangen der liefde, wanneer de man van 60 en meer jaren aldus over zijnen huisgenoot oordeelt: Behalve dat hij eene niet alledaagsche geleerdheid bezit, is Laski in zijn leven vlekloos rein, als versch gevallen sneeuw, vriendelijk en beminnenswaardig, zoodat iedereen in zijne nabijheid als herleeft, en allen bij zijn scheiden een gevoel van verlatenheid hebben, een gemoed van goud, een echte parel, en daarbij zóó bescheiden en zóó zonder eenige de minste aanmatiging, ofschoon hij geroepen is, om eenmaal in zijn vaderland ééne der hoogste plaatsen in te nemen. ¹⁾ De

1) Eene kleine bloemlezing van Erasmijsche uitspraken over Laski vinde hier eene plaats! Aan den beroemden Ignatius schrijft hij (779): „Johannes a Lasco Polonus, illustri loco natus apud suos, brevique summus futurus, moribus est plane niveis, nihil magis aureum aut gemmeum esse potest.” — Aan Thomas Lupsetus beschrijft hij hem (780): „Praeter eruditionem haud quaquam vulgarem moribus est adeo facilibus, candidis et amicis, ut mihi jam vita coeperit adlubescere, ex ejus domestico convictu veluti repubescenti.” — Aan den humanist Leonardus Casimbrotus bericht hij (782): „Juvenis citra arrogantiam eruditus, citra supercilium magnus ac felix, sed moribus adeo candidis, amicis, jucundis, ut per ejus amabilem consuetudinem paene repubuerim, alioqui jam morborum, laborum et obrectatorum taedio marcescens.” — Aan zijnen broeder Hieronymus meldt hij: „Ejus convictus quoniam mihi tam fuit jucundus ut vix aliud in vita jucundius, non potest non esse molestissimus illius abitus. Ejus suavissima consuetudine propemodum repubueram. Magis libet vestrae Poloniae gratulari, quam meum privatum deplorare incommodum.” — Aan den bisschop van Ploek wordt medegedeeld (783): „Joannes a Lasco multos homines et inter hos Erasmum hic occidit, tantum sui desiderium reliquit abiens, cum quibuscunque habuit consuetudinem.” — In een schrijven aan den palatijn van Krakau wordt de reinheid van zeden en de bescheidenheid van Laski geprezen: „ut parem hactenus non temere in quoquam alio repererim” (1788). — Ten besluite eindelijk dan nog het schoone woord, dat de groote geleerde, in de opdracht van zijnen Ambrosius aan den Aartsbisschop, met betrekking tot diens neef doet hooren

jonge Pool met zijne oud-Romeinsche rechtschapenheid van inborst („*prisca integritas*”) dient aan Erasmus, gelijk hij zich in eene opdracht aan den woiwode van Krakau uitdrukt, ten bewijze, dat „*Astraea*, de aarde ontvluchtende, de laatste sporen van haar verblijf onder het Poolsche volk heeft achtergelaten.” Nog jaren daarna verklaart de beroemde man onbewimpeld, dat hij in het samenleven met Laski beter geworden is, en dat hij, de grijsaard, van hem, den jongeling, geleerd heeft wat anders gewoonlijk de jeugd van den ouderdom ontvangen moet, nl. de nuchterheid, matigheid, eerbied, beteugeling der tong, bescheidenheid, kuischheid, zuiverheid van karakter.

Met grooten eerbied was Laski aan den meester gehecht, en beroemde er zich in die dagen op, dat hij zijn jonger was. Door hem liet hij zich verder in zijne, met zoo groote geestdrift voortgezette humanistische studiën leiden; maar het is niet de herinnering aan de diepere en rijkere kennis, op dit gebied verkregen, die hem in latere jaren het meest tot dankbaarheid stemt. Hooger nog roemt hij het in den grooten man, dat hij zijne ziel het eerst op geestelijke dingen gericht heeft, en dat hij onder zijne leiding begonnen is, op het gebied van den waren godsdienst den weg te vinden.¹⁾ Zeldzame, en toch in die dagen niet verrassende belijdenis uit den boezem der Roomsche kerk. Hij, die reeds op jeugdigen leeftijd de ladder van kerkelijke waardigheden tot aanzienlijke hoogte beklommen, en die, jaren geleden, zich langen tijd te Bologna aan de theologische studiën gewijd heeft, hij leert nu eerst te Bazel, en aan de voeten van den Duitschen humanist, de eerste beslissende beginselen van zijne betrekking! Ook hier wederom is het Erasmus, die den stoot geeft tot eene beweging, welke

(1585): „*Illud non possum non fateri senex juvenis convictu factus sum melior ac sobrietatem, temperantiam, verecundiam, linguae moderationem, modestiam, pudicitiam, integritatem, quam juvenis a sene discere debuerat, a juvene senex didici. O gentem pietati natam.*”

1) Kuyper, II, 569: „*Erasmus mihi autor fuit, ut animum ad sacra adjicerem, imo vero ille primus me in vera religione instituere coepit.*”

met noodzakelijkheid voert langs wegen, die de meester zelf niet gewaagd heeft te betreden. Hoe mild en schoon oordeelt Laski, in latere jaren, over deze zwakheid en halfheid van den Humanist, die hij gedurende zijn verblijf te Bazel reeds genoegzaam had leeren kennen. „Een ieder,” zóó schrijft hij, „heeft zijne bepaalde mate van gaven, en één mensch vermag niet alles op elk gebied; ook voor ons is er heden nog veel, dat wij niet weten. Het is onze zaak, ons zelve geluk te wenschen met datgene, wat God, naar het raadsbesluit zijns wils, ons overeenkomstig de mate van ons geloof gunstrijk heeft willen verleenen. Uit dien hoofde moeten wij ons ook verheugen over de gaven van Erasmus, die waarlijk groot en belangrijk genoeg geweest zijn, en behooren God in haar te erkennen. Wanneer wij echter meenen, dat wij verder gevorderd zijn, laat ons dan bedenken, dat ook dit ons enkel van God verleend is.”¹⁾ Inderdaad, dat is de bescheidene wijze van spreken, door welke reeds de jongeling den grijsaard tot voorbeeld gediend heeft.

De geschriften van Erasmus en zijn levend woord in den persoonlijken omgang waren wel in staat, om een vroom gemoed van de heerlijkheid der geestelijke bediening te doordringen, en om het, met vermijding van al de gegravene, bedriegelijke bronnen der scholastische geleerdheid, en met voorbijgang van de kerkvaders, te leiden tot de levende bron van het Woord Gods zelf. Hoe zoude een geschrift, als de reeds in 1515 verschenen „Handleiding om tot de ware godgeleerdheid te komen,” zijnen invloed op Laski niet hebben uitgeoefend?²⁾ En welke heerlijke en opwekkende, verkwikkende plaatsen vindt men in de omschrijvingen en verklaringen van enkele deelen der Heilige Schrift door Erasmus! Ook bij deze exegetische onderzoekingen is het niet moeielijk, om den behoedzamen tred des mans op te merken, die slechts tot aan den drempel des heilighdoms doordringt, dan zijnen gang staakt, en zich met uiterlijk-

1) Kuyper, II, 584.

2) Vergel. de nauwkeurige schets bij Feugère, p. 205 sv.

heden tevreden stelt. Het zijn de helden der Hervorming geweest, die onverschrokken den dorpel overschreden, en daarop in het heiligdom Jezus gezien hebben, en Jezus alleen.

Met één van deze helden is Laski gedurende zijn verblijf te Bazel in persoonlijke aanraking gekomen, vermoedelijk slechts zeer vluchtig, maar toch lang genoeg, om zich door hem den goddelijken prikkel in de ziel te voelen drukken, tegen welken geen mensch ter wereld, al ware hij ook een Saulus, zich verzetten kan. In zijn verdedigingsschrift tegen Westphalus gewaagt hij op twee plaatsen ¹⁾ van den invloed, dien Zwingli op hem geoeffend heeft. Op zijne doorreis naar Frankrijk, zegt hij dáár, heeft hij hem te Zürich ontmoet, ²⁾ en is door hem het eerst tot het onderzoek van de Heilige Schriften gebracht geworden; aan hem, zóó verklaart hij, heeft hij de grootste opwekking te danken. Hij verweert zich echter beslist tegen de bewering van Westphalus, dat hij een Zwingliaan is. daar hij niet in den naam van eenig mensch gedoopt, en ook Luther, zoomin als Zwingli voor hem gekruisigd is, terwijl hij bovendien de leer van den laatstgenoemden ook niet in alle deelen aanneemt. Alle pogingen, om aangaande deze ontmoeting met Zwingli te Zürich nader uitsluitel te verkrijgen, zijn mislukt; noch in de brieven van den Hervormer, noch in de uitvoerige brieven van hen, die in die jaren met Zwingli in betrekking stonden, was eenige aanwijzing te dezen opzichte te vinden. Het gastvrije huis van den edelen Züricher stond voor allen open; niet licht zou eene persoonlijkheid van beteekenis verzuimen, om aan den stoutmoedigen man een bezoek te brengen. Doch aangaande onzen Laski vernemen wij niets, zoodat wij ons met zijne eigene, stellige verklaring moeten vergenoegen.

1) Kuyper, I, 282. 338.

2) Zou deze opgave, na een tijdsverloop van 34 jaar, ook soms op eene feil van Laski's geheugen berusten, zoodat het niet op de doorreis naar Frankrijk geschied is, waarheen hij zich in gezelschap van zijne broeders gaf, maar van Bazel uit?

De dagen, die Laski te Bazel in wetenschappelijk verkeer met de beroemdste mannen doorleefde, bleven voor zijne herinnering onvergetelijk. Door zijnen huisheer kwam hij, gelijk van zelf spreekt, in aanraking met het huis, dat voor Erasmus de grond geweest was, om zich metterwoon in Bazel te vestigen. In den kring der Froben's sloot hij zich bij voorkeur bij Bonifacius Amerbach aan, die in 1524 hoogleeraar in de rechten te Bazel geworden was. Als wij de schoone beeltenis van den jongen rechtsgeleerde, door zijnen vriend Holbein geschilderd, aandachtig beschouwen, dan is het ons, alsof wij onzen Johannes in het tijdperk zijner jeugd vóór ons zagen ¹⁾. En ook inderdaad, indien men ons vroeg, om in den kring der bekenden van onzen vriend te Bazel eene persoonlijkheid te noemen, van nature aan onzen Laski verwant, zoo zouden wij op den genoemden hoogleeraar moeten wijzen, die bijkans van denzelfden leeftijd was als hij, en die in geestelijk opzicht de treffendste trekken van overeenkomst met hem vertoont. In de brieven van den beroemden schilder luiden de plaatsen, waarin hij over dezen zijnen liefsten vriend handelt, eveneens, alsof zij op Laski betrekking hadden ²⁾. Daarin wordt de zuiverheid van zijn wezen, zijne rechtschapenheid, zijne nauwgezetheid, zijne getrouwe plichtsbetrachting, de strengheid zijner zeden geroemd. Dan weder doet Holbein zijne liefelijke gaven voor het gezellig verkeer uitkomen, zijne levendigheid, het vroolijke vernuft in het onderhoud, een schoon dichterlijk en muzikaal talent. Gaarne luisterde men naar den professor, wanneer hij op de luit een door hem zelve gedicht liedje, misschien op de destijds vaak gezongene melodie „adieu mes amors”

1) Een oogenblik hoopten wij, in de nog onbekende beeltenis in de Bazelsche verzameling, No. 10, de trekken van onzen Laski te kunnen ontcijferen. Dit zou voor ons eene buitengewoon kostbare ontdekking geweest zijn: een beeld van Laski uit die dagen, en door de meesterhand van Holbein, met wien hij in den kring van Amerbach persoonlijk bekend moet geworden zijn, op voortreffelijke wijze uitgevoerd! Een nauwkeurig onderzoek echter heeft die hoop vernietigd.

2) Woltman, I, 262.

voordroeg. In zulke vrije uren van gezellig samenleven heeft dan wellicht ook onze Laski zijne citer ter hand genomen, en daar hij nog sedert zijnen studententijd in het spel ervaren was, aan de vrienden zijne Poolsche volksliederen voorgedragen. Door eene gunstige beschikking is ons een aantal brieven van Laski aan zijnen vriend Amerbach bewaard gebleven ¹⁾. Het zijn voor een deel slechts haastige regels op eene strook papier; maar juist de vluchtige, alledaagsche inhoud verleent ons heden ten dage eenen boeienden blik in de aangename vertrouwelijheid van den wederzijdschen omgang. Bij zijnen gegoeden vriend leent de zorgeloze Pool kleinere en grootere geldsommen, wanneer de voorhanden zijnde voorraad opgebruikt, en de bode nog niet teruggekeerd is, dien hij naar Augsburg gezonden heeft, om bij zijnen bankier aldaar, den vermaarden Fugger, geld te beuren. Op eenen anderen keer meldt hij hem, dat hij bij een spel, om zijne lichaamskrachten te oefenen, met den grooten toon tegen eenen steen gestooten, en nu slechts met moeite de trap bij Erasmus beklimmen kan. Ook nadat hij van Bazel afscheid genomen heeft, wordt door de beide vrienden eene drukke briefwisseling onderhouden.

Het was een buitengewoon opwekkend, verstandelijk verkeer, dat in die dagen te Bazel heerschte, en in welks volle strooming de huisgenoot van Erasmus zich geplaatst vond. De humanistische en de reformatorische beweging, ofschoon gewis reeds op het punt om zich van elkander te verwijderen, gingen hier nog vreedzaam hand aan hand. De hoofden, die morgen reeds gedwongen werden, om elkander beslist het hoofd te bieden, verkeerden heden nog met elkander, gedeeltelijk in eene naïeveteit, die ons thans vreemd voorkomt. In een gezellig onderhoud konden ook aan Erasmus uitingen, b. v. over het heilige Avondmaal, ontvallen, die hem een standpunt aanwezen, nog verder naar de linkerrijde, dan Zwingli zelf innam. De tegenstellingen en verschillen waren

1) Nog onuitgegeven en tot dusver ongebruikt bevinden zij zich in het archief van het antisterium te Bazel.

nog niet voor aller oog duidelijk aan het licht getreden, en hadden zich nog niet van elkander losgemaakt. Zoo zag men ook nog in een levendig, wederzijdsch verkeer met den beroemden voorganger, en rondom hem geschaard, ter eener zijde mannen als Oecolampadius en Pellicanus, aan den anderen kant mannen als Glareanus en Beatus Rhénanus, en onze Laski ontving en genoot den zegen van dezen dubbelen omgang. Werpen wij eenen vluchtigen blik op een paar van deze mannen, die op het beweeglijke, vatbare leven des geestes van onzen vriend eenen blijvenden indruk gemaakt hebben.

Wellicht reeds bij zijn eerste, kortstondige verblijf te Bazel was Laski met Oecolampadius in aanraking gekomen, waarschijnlijk door Farel, die dischgenoot bij den lateren Hervormer van Bazel geweest is¹⁾. Laski hield den uitnemenden man voortdurend in vereerende gedachtenis. Nog na twee decenniën verklaart hij aangaande hem, dat hij met den hoogsten eerbied zijner gedenkt wegens zijne zeldzame eenvoudigheid en vroomheid, niettegenstaande al zijne groote geleerdheid²⁾. De werken des meesters versieren zijne boekverzameling; hij wenscht alles te bezitten, wat Oecolampadius geschreven heeft. Eene nauwkeurige vergelijking zou ons doen zien, welk een getrouw en ijverig lezer van zijne werken, inzonderheid van zijne uitlegging der Heilige Schriften, onze Laski geweest is. In het verre vaderland zullen zij mogelijk voor den Roomschen priester vriendelijke, eenzame wegwijzers geweest zijn, om hem tot een steeds grondigere kennis van de Schrift te voeren, en hem alzoo, als natuurlijk en noodzakelijk gevolg daarvan, van den ban der Roomsche overlevering en dwaalleer langzaam, maar zeker te bevrijden.

Zoo menigmaal in latere jaren de dagen van zijn verblijf

1) Herminjard, I, 299, vermoedt, dat P. Toussain de berichtgever van het aldaar vermelde dischgesprek geweest is. Zou het echter niet onze Laski kunnen geweest zijn, de „vir integritatis rarissimae“?

2) Kuyper, II, 576.

te Bazel in aantrekkelijke schoonheid aan Laski vóór den geest kwamen, was het inzonderheid de herinnering aan Conradus Pellicanus, die zijn hart verkwikte. Nog in het geestelijk gewaad van eenen gardiaan der Minorieten, en met eene oprechte, aandoenlijke verknochtheid aan het stille, beschouwelijke kloosterleven, heeft toch de rechtschapene, eenvoudige geleerde reeds in die dagen, als een heraut der Hervorming, zulke luide wekstemmen door het land laten weerklinken! Het is eene schoone, zachtaardige, en daarbij toch besliste en eerlijke verschijning in den kring dier uitstekende Bazelsche mannen, deze Pellicanus, die, door den treffendsten ijver voor de humaniteitsstudiën bezield, met steeds inniger overtuiging en met steeds klaarder bewustheid den weg der Hervorming betreedt ¹⁾. Laski gevoelde zich in hooge mate door dezen man aangetrokken, aan wien hem gelijkgestemde snaren zijns gemoeds boeiden. Na een tijdsbestek van twintig jaar knoopt hij, in eenen brief aan zijnen leermeester en studiemakker, de oude betrekkingen weder aan, in welk schrijven zulk een innige toon van verlangen, bijna zou men kunnen zeggen: van heimwee, verneembaar is, dat men daaruit moet opmaken, dat zij op de hartelijkste wijze met elkander hebben omgegaan ²⁾. Pellicanus had den Poolschen deken in de Hebreeuwsche taal onderwezen; de Hervormer in Friesland betreurt het zeer, dat deze studiën destijds, door zijn plotselinge terugreis naar

1) Welk een kostelijke tegenhanger bij dien bovenvermelden ijver van Platter in het leeren en onderwijzen is het boeiende bericht, hoe Pellicanus in het bezit van het eerste Hebreeuwsche handschrift geraakt. Vergel. Riggenbach, S. 16: „Post aliquot dies supervenit Paulus Scriptoris, magnum codicem gestaverat in humeris, talis et tantus vir, a Moguntia ad Pfortzon, ut studiis et desideris meis gratificaretur, quae probabat valde, quum ipse quoque jam antea graeca didicerat, a Reuchlino eatenus instructus, ut epistolium graece eidem scriptum a Paulo viderim et legerim. Nihil in eum diem mihi acciderat gratius, quam ubi eum codicem grandem hebraicum viderem mihi allatum. erat autem volumen in pergameno scriptum, elegantissimo caractere, magnifice, et cum maioreth, tantae amplitudinis, quantum praestare posset cutis integra vitulina...”

2) Kuyper, II, 583.

het vaderland, zóó vroegtijdig zijn gestaakt geworden; sedert dien tijd, zóó verklaart hij, heeft hij de kennis van deze taal verloren. Doch niet slechts kennis van de Hebreuwsche taal verwierf Laski zich aan de voeten van dezen man. Reeds Oecolampadius was vóór een paar jaren begonnen, Jesaia en den Brief aan de Romeinen in wetenschappelijken vorm voor de studenten uit te leggen, de Brieven van Johannes echter in eene reeks van stichtelijke beschouwingen voor de burgers, en wel onder grooten toeloop des volks. Dat opwekkend voorbeeld der prediking had onze gardiaan der Minorieten gevolgd, en met hem deze en gene vrome kloosterbroeder. Juist in die dagen was Pellicanus aan de uitlegging van Genesis¹⁾. Wij dwalen wel niet, wanneer wij vermoeden, dat Laski zich onder de talrijke toehoorders bevonden zal hebben, en in dat geval heeft ook hij den hartewensch des leermeesters kunnen vernemen, „dat maar het rijk van Christus mocht komen, en dat het Evangelie gepredikt, en door geloovige ooren mocht worden aangenomen.” De bisschop van Bazel, Christoffel v. Utenheim, wien de neef van den aartsbisschop van Gnesen niet vreemd gebleven is, was destijds jegens zulke pogingen nog niet vijandig gezind; hare noodwendige strekking, mogen wij zeggen, was nog niet aan het licht getreden, en Oecolampadius mocht aan den vromen en tevens geleerden zielenherder zijne in 1524 in druk verschenen beschouwingen over de Brieven van Johannes opdragen.

Hadden deze beide mannen met vasten tred den weg der Hervorming ingeslagen, zoo ontmoeten wij in den opwekkenden kring, in welken Laski te Bazel verkeerde, twee andere belangwekkende gestalten, die zich van het enger omgrensd gebied van het Humanisme in den hooggerezen vloed der intellectueele beweging, aan deze zijde der Alpen, niet lieten afdringen. De één, Beatus Rhenanus, staat ongetwijfeld op den tweesprong. Weleer een hoogbegaafd leerling van Le

1) Vergel. zijnen boeienden brief aan Pirkheimer, bij Heumann, pag. 209.

Fèvre te Parijs, daarna te Bazel innig bevriend met Erasmus, heeft hij zijne betrekking met dezen beroemden voorganger op het gebied der humanistische studiën niet afgebroken, toen deze met de Hervormers in onmin geraakte, en zich naar Freiburg begaf, waar hij zich als in eene soort van pruilhoek terugtrok. Dit verhinderde echter onzen wakkeren Elzasser niet, om voortdurend met den opgewektsten ijver de geschriften van Luther in Zwitserland te verspreiden, en Zwingli in een belangrijk schrijven bij de aanvaarding van zijn predikambt in Zürich geluk te wenschen ¹⁾. Zijne voornaamste kracht evenwel lag op het gebied van het Humanisme. Erasmus schatte den fijn beschaafden geleerde zeer hoog. Aan hem heeft hij zijne schoone uitlegging van den eersten Psalm opgedragen, met de woorden in lapidairstijl: „Mitto Beatum Beato.” Deze man kon aan den huisgenoot van Erasmus niet vreemd blijven. Laski nam ook deel aan de grondige studiën van den geleerde, en zulk eene vruchtbare deelneming vorderde eene nauwkeurige en liefderijke studie van de Romeinsche geschiedschrijvers. Want Rhenanus heeft, gedurende den tijd van het verblijf van Laski te Bazel, niet onbelangrijke critische werken over Tacitus, Livius, Plinius den ouderen, en Vellejus Paterculus uitgegeven. Ook na de terugreis naar zijn vaderland bleef Laski in een levendig verkeer des geestes met den humanist. De aanzienlijke Pool werd door deze mannen als een soort van Maecenas beschouwd. Rhenanus doet ergens, in eenen brief aan Laski, met nadruk uitkomen, dat hij den vorren vriend niet deswege een klein geschrift heeft opgedragen, ten einde alzoo, gelijk het bij zoo vele humanisten dier dagen op indringende wijze het gebruik, of veeleer het erge, stuitende wangebruik was, van den veelvermogenden, gegoeden beschermer eene gave te verkrijgen, maar in dankbare herinnering aan de weldaden, die hij van hem te Bazel genoten, en aan de hartelijke liefde, die hij hem ten allen tijde bewezen had ²⁾.

1) Zwingli, \ II, 57.

2) Gabbema, pag. 10.

De andere in het oog vallende gestalte in den kring der bekenden van onzen Laski, nl. Henricus Glareanus, keerde, op even besliste wijze als Erasmus, aan de Hervorming bij hare verdere ontwikkeling den rug toe. Glareanus was een fijn beschaafd humanist, in den beginne evenzeer met Zwingli, als met Erasmus bevriend. Dit was echter reeds wezenlijk anders geworden, toen Laski bij Erasmus zijnen intrek nam. De reformatorische beweging was hem eene pijnlijke stoornis in zijn aangenaam studieleven. Verdrietig ontweek hij haar, en alzoo, gelijk van zelve spreekt, ook hare leiders, verbrak, in kwaden luim, de oude vriendschappelijke betrekkingen, en bewandelde, hoe langer hoe meer van de anderen verwijderd, hand in hand met Erasmus, eenzame, verbitterde wegen. De invloed van zulk eene persoonlijkheid moest van zelf bij onzen Laski een blijvend spoor achterlaten. Voor eene veelbelovende toenadering tot de Hervorming, tot welke onze Pool reeds in eene niet geringe mate de opwekking ontvangen had, moest zulk een omgang eene bepaalde belemmering zijn; de groote mannen der Hervorming leerde hij niet anders kennen, dan in het spiegelbeeld, dat hunne gestalte in den gezichtskring dezer eenzijdige, kleingeestige humanisten had aangenomen, en in de vergramde stemming van de zoo heftig aangevallen mannen werd dat spiegelbeeld bijkans van maand tot maand doffer. De getroffenene, ja zwaar gewonden toonden aan den fijn beschaafden, teergevoeligen Pool den vaak kwetsenden prikkel van eene ruwe buitenzijde in den verbitterden, meedoogenloozen strijd. Wij behoeven ons dan ook niet te verwonderen, dat hem de lust ontbrak, om, zonder zich door zulk eene onvriendelijke buitenzijde te laten afschrikken, tot de kern van den aanval door te dringen. Met zijne gekrenkte vrienden gevoelde hij zich door den aard van den strijd teruggestooten, en bracht dan spoedig den opgevatten tegenzin op den aanvaller over. Zijn geheele wezen, versterkt door zijne positie in de vaderlandsche Kerk, moest méér behagen vinden in het uitzicht, op welks verwezenlijking deze vrienden en humanisten toch nog bleven hopen, om namelijk, in plaats van openlijk en gewelddadig met de Kerk te breken, zich te

beijveren, haar langs vreedzamen weg te zuiveren van de verkeerde toestanden, die ook zij niet konden loochenen. Met Glareanus schijnt Laski innig vertrouwd geweest te zijn. Ook nadat zij reeds jaren lang van elkander gescheiden geweest zijn, houdt de bedrijvige, buitengewoon vlijtige humanist den verwijderden, hooggeplaatsten dienaar der Kerk nog altoos op de hoogte betreffende zijne studiën; de omstandige beschrijving van deze laatsten doet zien, hoe veelzijdig de studiëngang van onzen vriend te Bazel moet geweest zijn, en hoe hij, ook te midden van de vele practische bezigheden, die zijne hooge bedieningen hem oplegden, eenen geopenden blik en eene warme belangstelling ook voor ver afgelegen domeinen der wetenschap behouden heeft. In de brieven van zijnen vriend vindt men mededeelingen over de rekenkunde bij de Ouden, de moeielijkste vragen betreffende de oude muziek worden toegelicht; dan weder wordt verslag gegeven aangaande zijne verzameling van aanteekeningen op Livius, studiën, die zelfs nog in onzen tijd de aandacht van eenen man als Niebuhr tot zich getrokken hebben, en die Glareanus gewis aan zijnen vriend, ook nadat zij elkander in geen jaren ontmoet hadden, niet zou hebben medegedeeld, indien hij niet eene hartelijke belangstelling bij hem had kunnen onderstellen ¹).

Doch het wordt nu eindelijk ook voor ons hoog tijd, om van Bazel afscheid te nemen, en den schoonen kring der mannen te verlaten, in wier midden onze Laski zich zoo bijzonder gelukkig gevoeld, en bij welke zich ook onze schildering maar al te lang opgehouden heeft. Spoediger nog, dan hij zulks verwacht en gehoopt had, moest hij de hem lief geworden banden losmaken, en de stad verlaten, in welke hij zich in eene mate tehuis gevoeld had, als in geene andere, ook niet in het vaderland.

1) Vergel. Gabbema, pag. 11 s. Herzog, V, 167.

d) De terugreis over Italië.

Het was in September 1525, dat Hieronymus, de veelbereisde koninklijke gezant, die wederom met eene diplomatieke zending belast was, zich te Bazel bij Erasmus aanmeldde. Uit het vaderland bracht hij voor zijnen broeder den stelligen last mede, om onverwijld Bazel te verlaten, en zich over Italië met kleine dagreizen huiswaarts te begeven. De verhoudingen in Polen waren zoo uiterst gespannen geworden, dat zij den terugkeer van den jeugdigen en begaafden proost wenschelijk maakten. Gedurende Laski's afwezigheid had men strengere maatregelen genomen tegen het gif der Hervorming, dat zich steeds verder verspreidde; men achtte het dringend noodzakelijk, de strijdkrachten bijeen te trekken, van welke men hoopte zich in den aanstaanden strijd te kunnen bedienen. Ook op den neef van den Primaat en den vriend van Erasmus werd, als op een bekwaam kampioen der bedreigde Kerk, gerekend. Zijne beide broeders hadden reeds openlijk kleur bekend; het was de beslist kerkelijke, aan de Hervorming tegenovergestelde kleur van het huis Laski; het sprak bijkans van zelf, meende men, dat de jeugdige kerkvorst zich aan hunne zijde zou scharen.

De koninklijke gezant bracht aan Erasmus het heftige smaadschrift over, hetwelk bisschop Krzycki, dien wij reeds, en wel van ongunstige zijde hebben leeren kennen, tegen Luther en zijne aanhangers gericht had¹⁾. Den vriend van Erasmus voor zulk eenen ondergeschikten dienst te bezigen, ten einde daardoor met het gevierde hoofd der humanisten in persoonlijke betrekking te komen, dáárvoor was in de schatting van den laaghartigen smader de neef van zijnen gehaten aartsbisschop dan toch goed genoeg! Op den rijksdag van 1523 was de schrandere en in het schrijven bij uitstek bedrevene bisschop, zoowel door den Koning, als ook door zijne col-

1) Tot mijne teleurstelling heb ik, ook in de rijke bibliotheken te Petersburg, het genoemde geschrift niet kunnen bemachtigen, zoodat de inhoud daarvan mij slechts uit uittreksels en mededeelingen in andere werken bekend is geworden.

lega's tot het vervaardigen van dit geschrift bewogen geworden, ofschoon zij daarbij gewis niet bedoeld hadden, dat de inhoud zich door zulk eene grofheid zou kenmerken. Nu bekent hij aan Erasmus in een begeleidend schrijven, dat bij de samenstelling ook de wensch hem geleid, en op den vorm niet zonder invloed geweest is, om nl. de verdenking, alsof hij zelf de meeningen van Luther heimelijk huldigde, te ontzenuwen¹⁾. Gelijk het van onedele naturen, die de waarheid niet liefhebben, te verwachten is, deed hij het met de diepste verachting van zijne tegenpartij. Luther schijnt het werk niet onder de oogen gekregen te hebben, ten minste in zijne geschriften heb ik geen enkele plaats ontdekt, die daarop betrekking heeft. Indien hij het lasterlijke boek gezien had, dan zou hij het wellicht ook van zich geworpen hebben met het woord: „Teufel, du leugest! Hanswurst, wie leugest du! O Hans Wolfenbüttel, welch ein unverschämpter Lugener bist du! Speiest viel und nennst nichts, lästerst und beweisest nichts”²⁾. Erasmus heeft zich aan eene critiek van het geschrift niet gewaagd; het was hem dan toch wellicht al te kras³⁾. Hij beantwoordde het geschenk met de toezending van een werk van den bisschop van Londen, Tostall, die insgelijks met heftigheid tegen de Hervorming was opgetreden.

Bezwaarlijk heeft de Poolse vriend en contubernaal nog den tijd gevonden, om dit smaadschrift uit het vaderland aandachtig te doorlezen. Zijn vertrek was ophanden. Het plan was, om over de Alpen naar Boven-Italië te reizen, zich een tijdlang te Padua en te Venetië op te houden, en aldaar nadere voorschriften af te wachten, wanneer, en langs welken weg hij moest terugkeeren. Als eenen geliefden zoon voorziet Erasmus zijnen vriend met aanbevelingsbrieven aan de aanzienlijkste humanisten, in de steden, in welke Laski voornemens was zich op te houden. En met welke harte-lijke woorden beval hij hem aan mannen als Egnatius, Lup-

1) Vergel. „Tomicians”, VII, 344.

2) Luther, XXVI, 6.

3) Erasmus, pag. 783.

setus en Casimbrotus aan, hij, de meest gevierde humanist! ¹⁾)

Den 5^{den} October 1525 vertrok Laski uit Bazel ²⁾. Hij werd op zijne reis vergezeld door Karel Utenhove, een begaafd jong man uit Gent, die als een soort van amanuensis bij Erasmus woonde, dikwijls door dezen, inzonderheid tot het overbrengen van belangrijke brieven, gebruikt werd, en nu ook weder met eene zending naar Rome belast was. Over zijn Latijn had de meester ongetwijfeld te klagen; van de classieke taal bediende de Gentenaar zich niet met eene gelijke gemakkelijkerheid en vlugheid, als de jonge vriend uit Polen; maar Erasmus verheugde zich in de getrouwe toewijding van den Vlaming, en bij het klimmen van zijne jaren strekte diens bijzijn hem tot troost ³⁾. Ons boeit in dezen reisgenoot vooral, dat waarschijnlijk bij deze reis naar Rome de banden met de familie werden aangeknoopt, die, na tientallen van jaren, Karels broeder, Johannes, zoo innig en oprecht aan Laski gehecht deden zijn. Ook Karel was hem als tochtgenoot lief geworden; met betrekking tot hem berichtte hij aan zijnen Amerbach, dat hij zich geen getrouwer gids, noch ook een aangenamer reisgezel zou hebben kunnen wenschen,

De eerste brief van de reis, welke ons is bewaard gebleven, is uit Venetië geschreven, den 26sten November 1525, en vol heimwee naar de vrienden te Bazel ⁴⁾. Of de reizigers zich zoo lang onderweg hebben opgehouden, of wellicht een

1) Ibid., pag. 779.

2) Erasmus beschrijft de afreize met de krachtige woorden: „multos homines et inter hos Erasmus occidit, tantum sui desiderium reliquit abiens, cum quibuscunque habuit consuetudinem” (784).

3) Herminjard, II, 183.

4) „Plane video, Amerbachie clarissime, verum esse comitem voluptatis moerorem, qui cum incredibilem semper ex tua consuetudine sim solitus capere et voluptatem et fructum, nunc tanto ejus desiderio tenere, ut non litteris modo sed nec verbis quidem explicere satis possum.... Jamque vale amicorum amicissime et me ut coepisti ama et Erasmo meo subinde commendes, Glareano nunc profecto scribere non narravit. Eum tuum et Beatum ac etiam Pellicanum meum ex me cupio diligenter salutari.”

verblijf van meerdere weken te Padua reeds is voorafgegaan, is niet met zekerheid uit te maken. Voorshands ziet onze vriend zich genoodzaakt, om gedurende langeren tijd in de dogenstad te vertoeven; hij heeft eenen bode naar Krakau gezonden, wiens terugkeer hij moet afwachten. Omstreeks dezen tijd echter gevoelt hij eene sterke begeerte, om zich naar Spanje te begeven. Te Madrid, in een klein vertrek van één der vestingtorens, met het troosteloos uitzicht over de kale oevers der Manzanares ¹⁾, verkwijnende in smadelijke gevangenschap Frans I, wiens trotsche intocht te Bologna als overwinnaar van Marignano de gebroeders Laski mede aanschouwd hadden, zonder destijds te vermoeden, dat één van hen de getrouwe metgezel des Konings in zijne gevangenschap zijn zou. Sedert Hieronymus zijne beide broeders op zijne gezantschapsreis had medegenomen (1523), was Stanislaus aan het Fransche koningshof achtergebleven; Frans I had in den jongen, fijn beschaafden Pool, die zoo welbespraakt was, en daarbij in alle ridderlijke kunsten uitmuntte, behagen gevonden, en hem eene plaats vergund in zijne naaste omgeving. Stanislaus week voortaan niet meer van des Konings zijde. Hij vergezelde hem op zijnen tocht naar Italië, en bracht met hem den winter van 1524 in Lombardije door ²⁾, doch onderging dan ook met hem den smaad van Pavia. Laski behoorde tot de gevangenen; als Pool erlangde hij, wel is waar, de vrijheid, maar uit eigene beweging bleef hij in de omgeving van den koninklijken gevangene. In de eerste plaats spoedde hij zich naar Parijs, om de treurige tijding over te brengen; van daar reisde hij naar Madrid, waarheen men den Koning gevoerd had. In de sombere winterdagen werd de Koning, zonder eenig uitzicht op bevrijding, in den eenzamen toren gevangen gehouden. Johannes wilde zijnen edelmoedigen broeder bezoeken; waarschijnlijk echter kreeg hij in die dagen het bericht van

1) Michelet, VIII, 251.

2) Michelet (VIII, 228) haalt de plaats van Guiccardini aan: „Le roi s’amusait, donnait tout au plaisir, rien aux affaires. Un hiver d’Italie, passé ainsi, lui semblaît assez doux.”

zijne afreis. Margareta van Valois had zich in September ten spoedigste tot haren lijdenden, zoo innig geliefden broeder begeben. De reis was ontegenzeggelijk een waagstuk, hetwelk intusschen de zelfverloochenende zusterliefde der koninklijke „mignonne” geen oogenblik aarzelde te ondernemen. Hare tegenwoordigheid wekte bij den wegwijzenden broeder de levensgeesten weder op. Toen zij een paar weken later naar Frankrijk terugkeerde, nam zij den trouwen Pool als reisgezel met zich ¹⁾. Den Poolschen gezant te Toledo, den beroemden Johannes Dantiscus, was de afreis van zijnen invloedrijken landgenoot zeer ongelegen gekomen; hij had gehoopt, door zijne tusschenkomst aan den Keizer brieven te kunnen doen geworden, als deze de eerste samenkomst met zijnen koninklijken gevangene hield, bij welke een gezant geen toegang had.

De eene week na de andere zag onze Laski te Venetië verstrijken, zonder dat de uitgezonden bode terugkeerde; nog in Januari van het volgende jaar was deze niet te Krakau aangekomen. Laski beklagde hem als één, die op de reis was vermoord geworden, iets, dat in die onrustige dagen, toen het op alle heirbanen onveilig was, maar al te dikwijls plaats vond. Een winter te Venetië doorgebracht was ook reeds te dier tijde een genot, dat men ook met de onzekerheid aangaande hetgeen men in de naaste toekomst beginnen moest niet te duur betaald achtte. De meeste aanzienlijke Polen namen in die dagen hunnen intrek in het „Fondaco de Tedeschi,” het schoone gebouw, dat, ten oosten van de Rialto-brug aan het Grootte kanaal gelegen, nog heden ten dage den blik gekluisterd houdt. De levendige kunstzin van de rijke Deutsche kooplieden had geene kosten ontzien, om hun eigendom op eene wijze te verfraaien, die aan de toenmalige koningin der zeeën niet geheel onwaardig was, en Venetië huisvestte in die dagen, gelijk wellicht nauwelijks andermaal in vroegere of in latere tijden, eene menigte van kunstenaars, gereed om op ieder gebied aan zulk een streven de

1) „Tomiciansa,” VIII, 310.

schoonste en volkomenste uitdrukking te verleen. Titiaan en Giorgone wedijverden met elkander, om de beste voortbrengselen hunner kunst in het koophuis der Duitschers te doen bewonderen. De schilderijen, met welke Giorgone het gebouw aan de zijde van het kanaal zoo kunstig versierd had, waren nog nieuw, en Titiaan, wiens genius juist te dier tijde zijne hoogste vlucht begon te nemen, had dien arbeid voortgezet. Wat moet dat destijds voor een gondeltocht geweest zijn, langs het „Canale grande,” waar al deze heerlijke zaken, eerst kort te voren ontstaan, in eene actualiteit vol leven den aanschouwer begroetten, en niet gelijk heden ten dage, als overblijfselen eener ondergegane wereld, vreemd en weemoedig in eene zoo geheel andere omgeving prijken. Of onze Laski met Titiaan nadere betrekkingen heeft aangeknoopt, gelijk hij Holbein te Bazel bij zijnen vriend Amerbach heeft leeren kennen, dienaangaande bezitten wij geen enkel bericht; bijkans zouden wij geneigd zijn, om het te betwijfelen. Juist omstreeks dien tijd kwam Titiaan in kennis met dien verachtelijken Aretino, en zoo lang deze omgang duurde, kon Laski, die zich door strengheid van zeden onderscheidde, geene aanknopingspunten bij hem vinden.

Ongetwijfeld hebben wij onzen vriend hoofdzakelijk te zoeken in den kring der hooggeachte humanisten, bij welke hij door de hartelijke aanbeveling van Erasmus zich den toegang verleend zag. Erasmus betuigt later schriftelijk zijnen dank, zoowel aan Casimbrotus, als ook aan den beroemden Egnatius, voor de hartelijke ontvangst, die deze beide mannen aan zijnen Poolschen vriend verleend hebben.¹⁾ De huisvriend der Froben's en der Amerbach's zal gewis te Venetië in het huis van den niet minder hoog geachten boekdrukker Aldus gemeenzaam verkeerd hebben. De aanzienlijkste huizen stonden voor den jongen Pool open. De Doge, bij wien de oom, vóór meer dan een tiental jaren, zich van

1) Vergel. Erasmus, p. 1105. 1107.

den koninklijken last gekweten had, was evenwel niet meer in leven. Ook zijn opvolger, de bijkans negentigjarige Grimani, wiens vaste, karakteristieke trekken wij in de onsterfelijke afbeeldingen van Titiaan, tintelend van leven, ons voor oogen gesteld zien, was reeds gestorven, en de trotsche tiara droeg nu Andreas Gritti. Deze had, in vroegere jaren, als gevangene in Konstantinopel gesmacht; hij had in het wisselvallige geluk van Frans I in Italië gedeeld, en was nochtans sluw en behendig genoeg, om zijn Venetiaansche leger van den slag van Pavia verwijderd te houden. Moeielijke dagen waren voor Venetië's macht aangebroken; ginds in het Oosten verhief de Sultan op onrustwekkende wijze zijn zegevierend hoofd, voor beide mogendheden even gevaarlijk, zoowel voor Polen, dat onmiddellijk aan Turkije grensde, als ook voor Venetië, de koningin der Middellandsche zee. Te midden van het gemeenschappelijk gevaar voor beide volken zal de tegenwoordigheid van den neef van den Poolschen primaat te Venetië niet onopgemerkt gebleven zijn, al bezitten wij ook geen genoegzamen grond om aan te nemen, dat Laski met den Doge in aanraking gekomen is.

Reeds naderde de maand Februari, en nog steeds was de bode uit Krakau niet aangekomen, noch ook eenig bericht van daar met nieuwe voorschriften ontvangen. Vóór Pinksteren verwachtte Laski stellig eene beslissing; wellicht, dat deze zóó uitvalt, gelijk hij aan zijnen vriend in Bazel meldt, dat hij, vóór zijn huiswaarts keeren, nog eenmaal Zwitserland en Frankrijk bezoeken zal. Die vertraging was hem pijnlijk. Hij had van Amerbach voor zijne reis geld opgenomen, en was door het uitblijven van den bode niet in staat, om de schuld binnen den vastgestelden termijn af te lossen. In Maart eindelijk ontving hij het lang verwachte bericht uit het vaderland, en spoedig daarop werd de terugreis aangevaard. Reeds den 8sten April kan hij zijne aankomst te Posen melden. Hier, in deze bloeiende handelstad, heeft hij ook weldra kooplieden gevonden, die zich naar Bazel begeven, en die bereid zijn, om een deel van de gemaakte schuld aldaar af te betalen. Ook kostbare geschenken nemen zij voor de

vrienden in Bazel mede: twee sabelvellen, en twee bundels hermelijnsvellen.

Slechts weinige dagen vertoefde Laski te Posen, en spoedde zich daarop verder naar Krakau, alwaar hij, na eene afwezigheid van twee en een half jaar, omstreeks het midden van April aankwam.

Het laatste tiental jaren als Katholiek in het Vaderland.

a) Moeielijke ervaringen te huis.

Het kostte onzen Laski thans vrij wat meer moeite, dan tien jaren te voren, om zich aan de oude toestanden in het vaderland te gewennen. Ook in die dagen, in welke Polen zich gereed maakte, om het toppunt zijner geschiedenis en van zijnen bloei te beklimmen, viel het zelfs aan een landskind, dat gedurende een paar jaren de andere lucht in de hoofdzetels der humaniteitsstudiën had ingeademd, in 't eerst niet licht, om zich in het vaderland weder te huis en op zijn gemak te gevoelen. Het was zulk een heerlijke tijd, dien onze vriend in den vreemde had doorgebracht, vol van de belangrijkste opwekking, in een onvergetelijk samenleven met de uitstekendste mannen, geheel aan het genot der studiën overgegeven, en, overeenkomstig de neiging van zijn hart, in de aangename rust van een vrij en onbelemmerd leven. De schoone levensdraad was als door eene onvriendelijke hand doorgesneden, en Laski zag zich weder verplaatst in de oude toestanden, die hij vóór bijna drie jaren ontvloden was, en die zich in den tusschentijd bijna niet gewijzigd hadden.

In 't eerst was zijn blik voortdurend achterwaarts gericht, om althans in den geest met de vrienden te blijven verkeerren. Eene levendige briefwisseling werd onderhouden; slechts losse fragmenten zijn ons door eene gunstige beschikking bewaard gebleven, echter meer brieven, aan Laski gericht, dan wel van zijne hand. Eene gelukkige vondst, wat laatstgenoemden

betreft, die de karige proeven, in de complete uitgave van 's mans werken voorkomende ¹⁾, op verblijdende wijze aanvullen, doet ons hopen, dat wellicht nog hier of daar, in oude verzamelingen van geschriften, brieven verborgen zijn, die mogelijk voor een later, voorspoediger onderzoeker tot eene aangename belooning zullen zijn voor dikwijls zoo moeilijke, vergeefsche nasporingen. Ook uit de brieven der vrienden laat zich opmaken, welke de inhoud van de brieven van Laski naar alle waarschijnlijkheid geweest is. De oude studiemakers laten hem deelnemen aan de voortzetting van hunne wetenschappelijke werkzaamheden; ook de schijnbaar verstaar verwijderde gangen hunner onderzoekingen houden zij niet voor te afgelegen, om door nauwkeurige mededeelingen Laski uit te noodigen, hen te vergezellen. Nu eens draagt een studievriend hem een werk op over de aardrijkskunde, dan weder wordt hij door een ander op de hoogte gehouden aangaande zijne uitgave van eenen ouden classieken schrijver, of ontvangt hij gevraagde mededeelingen over de muziek bij de Ouden; kortom, wij zien, hoe de levendige drang naar kennis, die zijnen meester, Erasmus, bezielt, ook op onzen Laski is overgegaan, die zich met geestdrift zijnen leerling noemt. Korter en schraller zijn de mededeelingen over de groote vraagstukken van den dag, die de wereld in beweging brengen. Bijkans slechts voor zoover de hooggaande golven tot in het studeervertrek van den geleerde doordringen, ontvangt de neef van den primaat van Polen dienaangaande bericht, meestal in eene verdrietige stemming geschreven, immers inzonderheid van de zoodanigen, die zich door den geweldigen gang der gebeurtenissen in het nauw gebracht voelen, en die nog slechts eenen rustigen hoek op aarde begeeren, waar zij zich van de wereld kunnen afzonderen, en over den met hunne verwachtingen zoo geheel strijdigen loop der dingen kunnen pruilen.

1) Kuyper (II, 547. 548) heeft slechts 2 brieven van Laski voor eene tijdruimte van 14 jaren, strikt genomen voor de eerste 40 jaren zijns levens. Ons stonden nog 14 andere brieven van den Hervormer ter beschikking.

Het bloot schriftelijke verkeer bood onzen vriend, die zich zoo verlaten gevoelde, geenszins eene genoegzame vergoeding voor het rijke genot van een persoonlijk samenleven. Als hij bericht ontvangt van eene bedenkelijke krankheid van Erasmus, zou hij 't liefst alles in den steek laten, en zich naar den hoog vereerden meester spoeden, ten einde de laatste uren van zijn aardse leven met hem door te brengen. Maar de plichten van zijn ambt houden hem nu met onlosmakelijke banden in het vaderland terug. Daarom tracht hij de vrienden te bewegen, om zich naar Polen te begeven. Het scheelde niet veel, of zijn liefste studiemakker, Amerbach, zou zich door hem tot zulk eene verandering van woonplaats hebben laten overhalen. Een brief van den laatstgenoemden aan Zasius, uit het jaar 1526, is nog bewaard gebleven¹⁾, in welken de Bazelsche rechtsgeleerde bericht, dat hij een paar dagen te voren (de brief is des Dinsdags vóór Bartholomeus geschreven) door Johannes a Lasco op de schitterendste voorwaarden was uitgenoodigd geworden, om naar Polen over te komen. Hij was niet ongeneigd, om de zeer aantrekkelijke uitnoodiging op te volgen; aan het eind besloot hij evenwel te Bazel te blijven, daar hij de zijnen niet wilde verlaten, en weerhouden werd door zijn levendig gevoel van gehechtheid aan het vaderland, dat ons, gelijk hij zich zoo schoon uitdrukt, den rook van het vaderlijk huis heerlijker doet voorkomen, dan het vreemde vuur („dein quod ita nobis natura insitum est, ut fumum patrium igni alieno luculentior credamus”). Over het geheel openbaarde zich in die dagen in Polen de wensch, om aan mannen van beteekenis eene vrijplaats aan te bieden, inzonderheid aan zulke geleerden, die, met den woeligen loop der gebeurtenissen niet voldaan, eene rustige toevlucht begeerden. Krzycki noodigde Erasmus in warme bewoordingen, om uit de onrust daarbuiten naar het rustige Polen te vluchten, waar hij ongehinderd voor zijne studiën leven, en ongestoord de hooge achting en bewondering genieten kon, die door den Poolschen adel aan

1) Stinzing, S. 373.

dezen koning der wetenschappen onbekrompen werd toegewijd. Maar Erasmus, en dat wel te recht, beschouwde ook Polen reeds niet meer als zulk een veel geprezen toevluchtsoord ¹⁾.

Doch onze Laski was niet in het vaderland teruggeroepen geworden, om in het schriftelijk verkeer met zijne vrienden in het buitenland een aangenaam en rustig leven te leiden. De neef van den aartsbisschop van Gnesen bekleedde zelf reeds eenen te hoogen rang, dan dat het vaderland in de dreigende verwickelingen niet ook op hem zou gerekend hebben. Naar de meening van Erasmus had de Kerk juist zulke mannen noodig, gelijk hij er éénen gevonden had in dezen zijnen jeugdigen vriend, die zich door zulke schitterende gaven onderscheidde. Hij schrijft aan den bisschop van Plozk, dat in den tegenwoordigen tijd niets méér voordeel aanbrengt aan de Kerk, dan mannen, die zich tot hun leedwezen geroepen zien, om de liefelijke studiën der wijsbegeerte vaarwel te zeggen, ten einde met hunnen raad het vaderland van dienst te zijn ²⁾. Deze raad, voor zoover hij voornamelijk op Laski doelde, was echter mistrouwd geworden, en onze vriend had zich allereerst van den argwaan te zuiveren, die donkere schaduwen op hem geworpen had. Als de deken van Gnesen zóó lang in het buitenland vertoefde, en inzonderheid te Bazel, van waar zoo menig kwaad gerucht tot Krakau was doorgedrongen, waaruit viel op te maken, dat ook dáár reeds de snoode dwaalleer steeds dieper wortel schoot, en als te huis zelfs het bericht ontvangen werd, dat deze priester der vaderlandsche Kerk aan Zwingli te Zürich een bezoek gebracht had, wiens naam intusschen niet zóó bekend, en daarom ook niet zóó gehaat was, als die van Luther: toen was weldra, voornamelijk in de kringen, die op den Aartsbisschop verstoord, en vijandig jegens hem gezind waren, het gerucht ijverig in de weer, om den neef van den Primaat

1) Erasmus, pag. 1127.

2) Erasmus, pag. 1127: „Orbi christiano nulli sunt magis utiles quam qui reluctantes a Philosophiae dulcissimis studiis ad patriae consulendum revocantur.”

tot eenen ketter te stempelen, en aangaande hem te beweren, dat hij, gelijk reeds zoo menig priester, zich in het huwelijk begeven had. Indien hij slechts de honderde voorbeelden in de vaderlandsche Kerk gevolgd, en zich met eene vrouw verbonden had, enkel om zijne lusten te voldoen, dan zou de beschuldiging niet zóó bezwarend geweest zijn; maar om met eene echtgenoot, in eene eerlijke, Gode welgevallige verbintenis, leed en vreugd levenslang te willen deelen, dat beschouwden de farizeërs dier dagen als een doemwaardig misdrijf! Voor den bejaarden Aartsbisschop zou het de bitterste lijdenskelk geweest zijn, als hij zijn eigen geliefkoosden neef, van wien hij jaren achtereen gehoopt en gemeend had, dat hij zijn toekomstige opvolger zijn zou, in de rijen der afvalligen had moeten aantreffen, die zich van de moederkerk hadden losgemaakt. Van hem ging vermoedelijk de dringende aansporing uit, om Bazel, dat in eenen kwaden reuk stond, onverwijld te verlaten; aangaande Italië had de Poolsche primaat nog niet vernomen, dat zich ook reeds dáár reformatorische bewegingen vertoond hadden. Daarom moest de terugreis niet over Augsburg, Leipzig en Wittenberg naar Posen volbracht worden, maar liever langs eenen omweg over de Alpen en Italië, en wel langzaam, en met een langduriger verblijf te Venetië, opdat eventueele bedenkelijke beschuldigingen door de nabijheid van Rome zouden ontzenuwd worden.

Toen onze Laski eindelijk in het vaderland teruggekeerd was, kon hij zijnen oom vrijmoedig en zonder eenige terughouding onder de oogen treden. Een huwelijk had hij in den vreemde niet aangegaan, gelijk waarschijnlijk zijne benijders hadden uitgestrooid, en anders dan in het echtverbond, begeerde hij, de man van reine en strenge zeden, geenen omgang met de vrouw. Maar ook wat de andere beschuldiging betreft gevoelde hij zich onbezwaard. Merle d'Aubigné meent den zuiveringseed van den jongen Laski te moeten beschouwen als eenen afval van de hoogte, die hij in den omgang met de vrienden in Bazel reeds bereikt had¹⁾. Een

1) Merle d'Aubigné, VII, 572: „Toutefois ce serment prêté par de Lasco

zoo scherp oordeel kunnen wij op geenerlei wijze vellen. Bij zijnen terugkeer in het vaderland onderscheidde zich onze Laski, wat zijne beschouwing over de Hervorming aangaat, nog hoegenaamd niet van zijnen leermeester Erasmus. Met hem was hij van de noodzakelijkheid eener hervorming der Kerk in hoofd en leden doordrongen; zoowel in het vaderland, als op zijne vele reizen, die hem ook met de hoogste kerkelijke persoonlijkheden in aanraking gebracht hadden, was hij ruimschoots in de gelegenheid geweest, om de diepe en zware wonden op te merken, aan welke de Kerk leed. Evenals Erasmus was ook hij overtuigd, dat de grootste schade door de dienaren der Kerk zelve aan haar werd toegebracht, en dat de heftigste klacht over hen en hun ongeestelijk leven maar al te rechtmatig was. Maar met zijnen leermeester koesterde hij dan ook de hoop, dat deze noodzakelijke hervorming der Kerk kon plaats hebben zonder de scheuring, die hij tot zijn diepste leedwezen van dag tot dag grooter zag worden. Met al de innigheid en oprechtheid van zijn gemoed was Laski aan zijne moederkerk gehecht, buiten welke hij zich geen heil kon denken. Voor hem, den Pool, die in de kerkelijk-staatkundige denkbeelden van zijnen oom en van het hof, gelijk van geheel de geestelijkheid zijns vaderlands tot man was opgegroeid, was elk breken met de Kerk een breken met het vaderland: tot zulk een stap zou zijn hart, dat voor Kerk en Vaderland gloeide, destijds onmogelijk in staat geweest zijn. Dat Christus ook zulk een zwaar offer van zijnen jonger kan eischen, kwam niet bij hem op; daartoe was hem tot dusverre de evangelische geest, die de Hervormers bezielde, persoonlijk nog te zeer vreemd gebleven.

In het buitenland bewoog hij zich allereerst als Pool, die niets gemeen heeft met hetgeen enkelen in de omstandigheden des vaderlands bewoog, om steeds verder te gaan op den weg, die tot de afscheiding voerde. De aanraking met Zwingly kan slechts eene zeer vluchtige geweest zijn, langdurig ge-

fut ainsi que sa mondanité une véritable chute!" Het zou den hoogvereerden verhaler van de Reformatie moeilijk gevallen zijn, ook voor de laatstgenoemde bewering, nl. van Laski's wereldsche gezindheid, het bewijs te leveren.

noeg, om hem den prikkel in de ziel te drukken, die hem in de diepten des Evangelie's doet indringen, alsook beslissend genoeg, om, nog na tientallen van jaren, met een dankbaar hart op hem te wijzen, als op den man Gods, die hem met krachtige hand den eersten stoot tot die beweging gegeven heeft, welke slechts in de Evangelische kerk kan uitloopen, maar toch weder niet langdurig en krachtig genoeg, om reeds destijds van zijn geweten het zwaarwichtige offer der beslissing te vorderen. Van die belangrijke plaats, waar Laski, dertig jaren later, over zijne ontmoeting met Zwingli spreekt, heeft men, bij gemis van uitvoeriger berichten aangaande den gang zijner ontwikkeling, meestal ten koste der psychologische waarheid gebruik gemaakt. Oecolampadius en Pellicanus hadden, gedurende zijn verblijf te Bazel, zelve nog niet den laatsten stap gedaan, die tot eene openlijke breuk voeren moest. De heldengestalte van den Duitschen Hervormer was onzen Pool, helaas, slechts te gemoet getreden in de straalbreking, in welke zij in de omgeving van Erasmus zich vertoonde. Dat was niet meer het heldere, groote licht, gelijk ook de beroemde humanist, ten tijde van het eerste ontvlammen der Reformatie, het nog zag en waardeerde; reeds was de nevel opgerezen, die het aan Erasmus hoe langer hoe meer onmogelijk maakte, om, achter de doffe, onzekere omtrekken, de ware trekken van den leider der Hervorming te onderscheiden en naar waarde te schatten. De noodlottige, onherstelbare breuk tusschen den leider der Hervorming en het erkende hoofd der humaniteitsstudiën had juist plaats gegrepen in den tijd van Laski's samenwonen met Erasmus. De heftige, toornige taal van den Wittenberger kwetste ook den gastvriend, die, in zijne sympathie voor den zoo ruw aangevallen meester, ridderlijk partij voor hem trok, en daarvoor zich zelve de beproeving verzwaarde, om van het omhulsel, waardoor hij werd afgeschrikt, tot de gulden kern van den Hervormer door te dringen. Door den vorm teruggestooten, was hem de toegang tot den inhoud zooveel te moeilijker. Hetgeen Erasmus in 't eerst, op den beschaafden, bezadigden toon, van welken hij zich zoo gemakkelijk

en vaardig wist te bedienen, op Luther's aanvallen antwoordde, dat moest behagen aan eene beschouwing, die, in den ban van het zoogenaamde gezonde menschenverstand, nog nimmer eenen blik geworpen had in de huiveringwekkende diepte der zonde en der volkomene verdorvenheid der menschelijke natuur, en die nog niet, aan dezen afgrond staande, enkel om genade geroepen had, gelijk een hert schreeuwt naar de frissche waterstroomen. Het antwoord des meesters moest behagen aan eene beschouwing, die nog niet den weg van eenen Paulus en eenen Augustinus gevolgd was tot op het punt, waar zij erkent, dat wij uit genade zalig worden, alleen door het geloof in Jezus Christus. Dat was destijds voor onzen Laski nog eene verborgenheid, die met zeven zegelen gesloten was, en de harde, meedoogenlooze taal van den Hervormer maakte den fijn beschaafden Pool allerm minst begeerig, om deze geheimenis te ontzegelen. God leidde hem in die dagen nog langs andere wegen, maar die uitliepen op hetzelfde doel.

Eene andere, verzwarende omstandigheid kwam daarbij. Onze vriend had nog in Bazel de gelegenheid, om te bespeuren, welk een bedenkelijk verbond de reformatorische beweging met de revolutionaire beroering en gisting in den boerenstand aanging, en wie stond er hem voor in, dat niet de op godsdienstig gebied ontstane strooming op politisch, ja op demagogisch gebied uitloopen zou? Immers, het waren reeds zeer verontrustende stemmen, die zich, bereids in 1524 en 1526, van de zijde der boeren in Opper-Zwaben in hunne twaalf artikelen lieten hooren. Aan gene zijde van den Rijn, in het nabijgelegene Waldshut, agiteerden Hubmaier en Reublin; in Klettgau bracht Münzer, in den herfst van 1524, het boerenvolk in beweging, nadat hij, uit Mühlhausen verjaagd, over Neurenberg en Bazel derwaarts getogen was. De mannen, die aan het hoofd der oproerige volkshoopen stonden, waren, nog tot voor korten tijd, met de Hervormers in Duitschland en in Zwitserland bevriend geweest. Al hadden deze laatsten openlijk met hen gebroken, hoe gemakkelijk en dienstig was desnietegen-

staande voor de vijanden der Hervorming de beschuldiging, dat deze zorgwekkende opstanden de natuurlijke vruchten der Hervorming waren. Men moest reeds eenen krachtigen indruk van het Evangelie ontvangen hebben, om met deze beschuldiging niet in te stemmen. Voor Laski echter had zoodanige meening iets aantrekkelijks, en hij had zich voornamelijk in zulke kringen bewogen, die hem in deze meening versterkten.

Met zulke indrukken verrijkt, was onze vriend naar zijn vaderland en in den dienst zijner Kerk teruggekeerd. Zijnen oom kon hij waarschijnlijk spoedig overtuigen, dat de door zijne mededingers en benijders uitgestrooide geruchten aangaande zijne overhelling tot de Hervorming valsch waren. Dat was echter voor den Aartsbisschop niet voldoende. Hetgeen de tegenstanders elkander tamelijk luid toefluisterden, dat moest in het openbaar wederlegd worden, en zoo eischte hij dan van zijnen neef, dat deze, hetgeen hij hem onder vier oogen betuigd had, in tegenwoordigheid van één zijner meest besliste tegenstanders, nl. van den aartsbisschop van Krakau, door eenen zuiveringseed bevestigen zou. De oorkonde van dezen eed, door Laski eigenhandig geschreven, wordt nog in het geheime archief te Königsberg bewaard.¹⁾ In deze plechtige verklaring verzekert hij, dat hij met ververgunning van den Paus („ex indulto Apostolico”) vele geschriften ook van diegenen gelezen heeft, die de Roomsche kerk vaarwelgezegd hebben, maar dat hij, althans willens en wetens, geen enkele meening, geen enkele leerstelling omhelsd heeft, die met de leer der Roomsche-Katholieke kerk in tegenspraak is. Mocht hij door onbedachtzaamheid gestruikeld, mocht hij in eene dwaling vervallen zijn, gelijk het toch ook aan de geleerdste en heiligste mannen kon overkomen, zoo herroept hij dit openlijk en uitdrukkelijk, en belijdt uit eigene beweging, dat hij niet den minsten lust gevoelt, om ooit sekten of leeringen te volgen, die met de éénheid der Roomsche kerk en met hare instellingen in strijd zijn, en dat hij alleen datgene wil vasthouden, wat

1) Afgedrukt bij Kuyper, II, 547.

door de Roomsche kerk is aangenomen en goedgekeurd. Op gelijke wijze belooft hij aan den heiligen stoel, aan zijne meerderen en bisschoppen in alles, wat geoorloofd en betamelijk is, levenslange gehoorzaamheid. „Dat zweer ik; zoo waarlijk helpe mij God en de heilige Evangeliën Gods.”

Het was onzen Laski in die dagen heilige ernst met dezen eed, die ten volle het standpunt afspiegelt, dat hij ten opzichte zijner kerk nog inneemt. Niets heeft in zijn oog zoo veel waarde, als de gemeenschap met de ééne, heilige, apostolische moederkerk. Buiten haar is er geene andere. Wel heeft zij dringende behoefte aan eene hervorming, maar als draagster der waarheid draagt zij de genezende kracht in zich, en zal toonen, dat zij zelve bij machte is, om de krankheden te overwinnen en te genezen, die ook zijn vrome blik bespeurd heeft. Waarlijk, het was allerminst vrees, om zijne prebenden te verliezen, en in een droevig martelaarschap zijn geboorteland te verlaten, wat hem het woord op de onwillige lippen gelegd heeft, en even min de achting en de kinderlijke piëteit jegens zijnen oom. Het was zijne volle overtuiging, die men slechts dan als eene daling, ja als eenen val zou mogen kenschetsen, bijaldien men in staat was, om het onwedersprekelijke bewijs te leveren, dat hij reeds te voren, innerlijk vervreemd van de Roomsche kerk, de hoogte des Evangelie's bereikt had. Dat bewijs is tot dusverre niet geleverd geworden, en zal ook in het vervolg, wanneer rijkere bronnen zullen geopend zijn, zich wel vruchteloos laten wachten.

Nadat op zulk eene in het oog vallende wijze al die boosaardige verdachtmakingen tot zwijgen gebracht waren, wijdde zich onze Laski met den opgewektsten ijver aan zijne beroepslichten. Krakau zou wel in staat geweest zijn, om den jeugdigen kerkvorst te boeien, indien zijn zin op wereldsche verstrooiing en genietingen gericht geweest was. Hier, aan het koningshof, volgden de feesten elkander schier zonder tusschenpoozen op. Bona, de nieuwe koningin, eene Italiaansche vorstendochter, vol van dien levenslust, welke

den zuidelijken landaard kenmerkt, maar ook vol lust tot looze streken en kuiperijen, hield veel van eene schitterende hofhouding. Daarbij kwam het bedrijvige, onrustige leven in de residentie, gelijk de aanhoudende vrees voor zware, noodlottige politieke verwickelingen zulks met zich brengt. In het noorden stonden dreigend de Pruisen, die onwillig waren om het Poolsche juk te dragen; in het oosten loerden de Russen, en in het zuiden verhief de zegevierende Soliman op angstwekkende wijze het hoofd. Overal, waar zijne wilde horden doordrongen, daar was het voor tientallen van jaren met de welvaart des volks gedaan, en Polen grensde langs eene verre uitgestrektheid onmiddellijk aan het onklare gebied van den dreigenden Turkschen nabuur. Feesten aan het hof en wild krijgsumoer waren echter niet naar den smaak van den leerling van Erasmus. Zuchtend schrijft hij naar Bazel: „hier slechts slagen, vreeselijke veldslagen, en anders niets.”¹⁾ Hij ontwijkt het koningshof, en wijdt zich geheel aan het bestuur van zijne uitgebreide kerkelijke diocese.²⁾ Maar als eene opgejaagde ree wordt hij altijd weder met geweld daarvan afgetrokken, en moet zijnen blik op den wilden loop der politieke gebeurtenissen gericht houden. Leden van zijn geslacht hebben op beslissende wijze de spaken van het wentelende rad aangevat; de broederliefde laat hem niet toe, het oog te sluiten voor datgene, wat de familie zelve in hun lijden kan doen deelen. Ook wij moeten deswege eenen blik werpen op de gebeurtenissen op het wereldtooneel.

b) Laski's werkzaamheid op staatkundig gebied.

Deed de Hervorming de grondvesten der Kerk dreunen, zoo voer gelijktijdig door het leven der staten een schok, die eene geheele omkeering van alle bestaande toestanden

1) „Hic bella, horrida bella, praeterea nihil.”

2) Aan Amerbach meldt hij, dat hij voor eene reis naar Bazel gaarne de administratie zou willen overgeven, „quam in primo huc reditu, aulam fugiens, susceperam.”

dreigde te zullen teweegbrengen. Het voorgevoel van eenen nieuwen tijd doortrilt duidelijk de politiek der afzonderlijke staten. Van de zijde van het Oosten scheen de beslissing te zullen komen. In die richting, aan de grensscheiding van twee werelddeelen, verhief zich, angstwekkend als een ijzer noodlot, de ontzaglijke gestalte van Soliman den Pracht-lievenden, die onder alle Turksche heerschers van vroeger en later tijd de grootste en voornaamste was. Langs den van bloed doorweekten weg, langs welken eenmaal de Vandalen, en in den jongsten tijd de Tataren, hunne invallen in Europa gedaan hadden, naderde ook hij, de stoutmoedige, geweld-dadige en door de overwinning bedwelmde Moslem, vergezeld van scharen, talloos als een zwerm sprinkhanen, en waar die zich ook maar voor een oogenblik hadden nedergeslagen, daar was vernield en vertreden, wat lange tientallen van jaren met ingespannen vlijt hadden tot stand gebracht. Op Rhodus, het laatste bolwerk uit de tijden der Kruistochten, wapperde de Halvemaan; in Belgrado had de Turk reeds het Beiramfeest gevierd; in het koninklijk slot te Ofen had Soliman overnacht, en volgens de trotsche, hoonende be-wering van zijne vizieren behoorde derhalve Hongarije aan den Sultan, dewijl toch de plaats, waar het hoofd van den beheerscher der geloovigen ook maar één nacht gerust had, zijn onaantastbaar eigendom was. Het meest had Polen te duchten, hetwelk over zulk eene lange grenslijn de naaste buurman was van den vermetele, die aan den koning van Hongarije eenmaal geschreven had: „Ik heb het zóó be-sloten, en wil van het ééne einde der wereld tot aan het andere de grenzen mijner heerschappij uitbreiden.”¹⁾ De bezorgdheid was te rechtmatiger, daar de andere staten, in het onzekere verkeerend, welk eene politiek gevolgd moest worden, en met argwaan jegens elkander vervuld, aan dezen vooravond van eene zoo noodlottige omkeering ook niet eens tegen dezen ervvijand van hen allen tot een gemeenschappe-lijk handelen konden bewogen worden.

1) Bucholtz, III, 148.

De koning van Hongarije, Lodewijk, de jeugdige neef van den koning van Polen, had zich tot een haastig handelen laten bewegen, en, alvorens nog alle strijdkrachten bijeenge-trokken waren, zich aan de dreigende lawine bij de heuvelen en in de moerassen bij Mohacz in den weg gesteld. Zijne geringe macht werd verpletterd, en de heldhaftige koning was jammerlijk in het moeras omgekomen. Bij al de vreeselijke ellende van het arme land, dat aan de woede van den over-winnaar was prijsgegeven, kwam als de bitterste slag, dat twee pretendentes met gelijke rechten om het bezit van de kroon strijd voerden, en het land in den broedertwist nog dieper in den afgrond stortten. Aan de eene zijde stond Johannes Zapolya, de woiwode van Zevenbergen, één van de rijkste en machtigste magnaten van Hongarije, de zwager van den koning van Polen, — want zijne zuster was de eerste gemalin van Sigismund geweest, — die deels op zijne hoedanigheid als Hongaar, deels op het kiesrecht des volks, waarvan hij zich door eene rassche, besliste daad ten zijnen voordeele bediend had, zijne aanspraken grondde. Tegenover hem stond Ferdinand van Oostenrijk, de zwager van den omgekomenen laatstvoorgaanden koning van Hongarije, die zijne rechten deed steunen, zoowel op de oude overeenkomsten aangaande de troonopvolging, als op de aanspraken zijner gemalin en op den hem gunstigen uitslag der verkiezing, die hij door zijne aanhangers had doen plaats hebben ¹⁾. Rondom deze beide pretendentes verzamelden zich de andere staten, volgens de stelling der partijen, die zij bij alle politieke vraagstukken van die dagen innamen. De beide machtigste factoren stonden ook hier tegenover elkander. De keizer van Duitschland begunstigde zijnen broeder, en Frans I daarentegen maakte er volstrekt geen geheim van dat hij voor Zapolya partij koos. Het scherpe en juiste oog van Ranke ontdekt ook reeds hier, in de ingewikkelde gangen der staatkunde, wellicht voor de eerste maal, de werking en den

1) De nadere uiteenzetting kan men vinden bij Bucholtz, III, 178 ff.

invloed der Hervorming¹⁾. Wie zou echter heden ten dage wel willen gelooven, dat de Oostenrijksche kroonpretendent, al was hij ook katholiek, nochtans eene gematigde houding in acht nam, en bij zijne verkiezing tot koning van Bohemen het verzoek van een paar Evangelische vorsten (Frederik van Liegnitz en George van Brandenburg) heeft ingewilligd, om de geschillen op het gebied van den godsdienst overeenkomstig het Evangelie en het Woord Gods te beslechten?

Nevens Karel V en Frans I stond in die dagen de machtige koning van Polen, Sigismund, wiens woord, wat de vraagstukken der buitenlandsche staatkunde betreft, een niet minder beslissend gewicht in de schaal legde, dan het hunne, en die bij deze tegenwoordige vraag nog veel meer onmiddellijk belang had, dan de beide andere vorsten. Elk der beide pretendenten deed zijn uiterste best, om den invloedrijken koning, die met beiden nauw verwant was, gunstig voor zich te stemmen. De keizer van Duitschland en de koning van Frankrijk beijverden zich op gelijke wijze, om het belangrijke gewicht van Polen voor de schaal hunner staatkunde te erlangen. Noch bij Karel V, noch bij Frans I zou de eventueele aansluiting aan ééne der partijen zóó noodlottig voor het eigene land geworden zijn, werwaarts de oorlog zich zoo licht kon verplaatsen, als bij Sigismund. Hij besloot zich onzijdig te houden, maar iedereen wist, dat hij in zijn hart met Frans I de partij van zijnen zwager was toegedaan, en dat het grootste en aanzienlijkste deel zijner palatijns en bisschoppen eene gelijke gezindheid koesterde.

Om zijne neutraliteit aan den dag te leggen, werd een streng bevel uitgevaardigd, dat geen enkele Pool zich buitenslands mocht begeven, opdat niet aan ééne van beide oorlogvoerende partijen langs dien weg bijstand mocht worden verleend²⁾. Hoogst onwelkom moest deswege den Koning,

1) *Banke*, II, 337.

2) Belangrijk, met betrekking tot de gebeurtenissen aan het Poolsche hof, zijn de berichten van den voor Ferdinand te Krakau aanwezigen gezant Von Logschau, die Bucholtz (III, 214) in voldoende uittreksels ons biedt. Aldaar vindt men ook aangetoond, dat Sigismund het verbod, om naar het

bij de hem door zijne staatkunde opgelegde terughouding, de koene en eigenmachtige stap juist van dien gezant van hem zijn, wien in de laatstverloopen jaren de belangrijkste zendingen aan de meest verschillende hoven waren toevertrouwd geworden, en die de opmerkzaamheid der regeerders tot zich getrokken had.

Terwijl de gezanten des Konings te Olmütz vergeefs hunne pogingen in het werk stelden, om eene vreedzame bemiddeling tusschen de beide pretendenden voor te bereiden ¹⁾ — het was in den zomer van 1527 —, had Hieronymus a Lasco, in weerwil van het onlangs uitgevaardigde bevel, van den Koning de vergunning ontvangen, om eene buitenlandsche reis te ondernemen. Eene bedevaart naar Loretto was het genoegzaam doorzichtige voorwendsel. Op zijnen tocht sloeg de eenigszins zonderlinge vrome pelgrim eenen anderen weg in, en begaf zich naar Hongarije, onmiddellijk tot Johannes Zapolya. Sigismund schijnt dan toch van het eigenlijke doel der reis niets geweten te hebben. Hij liet ten minste aanstonds door zijnen gezant aan het hof van Karel V alle medeweten beslist loochenen ²⁾. En toch bekeerden Tomicki en zijne aanhangers, dat zij reeds lang de bemoeiingen en de (naar hunne meening) verraderlijke bedoelingen der Laski's ten opzichte van het vaderland hadden doorzien ³⁾. Tomicki en Krzycki smaalden ook deswege weder op hunnen aartsbisschop, zij, die zich niet schaamden, om zich terzelfder tijd door Zapolya — het is de eenig juiste uitdrukking — voor geld te laten omkoopen ⁴⁾. Zapolya heette den aanzienlijken Pool met blijdschap welkom. Zijn stap moest hem als de uitdrukking van de eigenlijke gezindheid van

buitenland te trekken, zonder Hongarije te noemen, slechts grondde op het dreigende gevaar van eenen inval der Tartaren.

1) Vergel. „Tomiciansa”, IX, 204. Eén van de twee Poolische gevolmachtigden was Krzycki, nu bereids bisschop van Plozk, de zoo besliste tegenstander der Laski's.

2) „Tomiciansa”, IX, 250.

3) Ibid., pag. 249.

4) De gelden werden uit het fonds van het opengevallen bisdom van Vespriem genomen. Vergel. over deze slechte zaak „Tomiciansa”, IX, 253, 280.

Polen voorkomen, die in elk geval, bij den snellen loop der gebeurtenissen, spoedig aan het licht moest treden. Hieronymus kon hem menig vertrouwelijk woord zijns konings mededeelen, hem zeggen, hoe zijn oom, de machtige priemaat, zijnen koenen stap had goedgekeurd, en hoe er vele edellieden in Polen waren, die op den eersten wenk zich aan zijne zijde zouden scharen, ten einde hem krachtadig te ondersteunen. Van Zevenbergen spoedde zich Hieronymus, als gezant van Zapolya¹⁾, over Zwitserland naar Parijs. Hetgeen thans in Hongarije plaats greep scheen het plan te bevorderen, waaraan Frans I reeds herhaaldelijk met den bekwamen, Poolschen diplomaat bij diens vroegere zendingen gearbeid had. In den eenen pretendent, Ferdinand, kon de gehate Karel V getroffen worden. Van Parijs haastte Laski zich naar Engeland, tot Hendrik VIII, om te beproeven, of het mogelijk was ook dezen koning voor Zapolya te winnen. In den herfst zien wij Hieronymus weder in Hongarije, en wel te Coloszar, bij den aartsbisschop Frangipani, den invloedrijksten aanhanger van Zapolya. Van daar zendt hij eenen hoogst interessanten brief aan zijnen nabestaande, Johannes Tarnowski, den palatijn van Reuszen en Sendomir, den beslisten partijganger voor Zapolya, bij wien Laski zijne eigene familie in veiligheid gebracht had²⁾.

Het rustige verblijf in het schoone Zevenbergen, welks rijkdom van bodem op Laski eenen zoo gunstigen indruk maakte, was niet van langen duur. Reeds in November spoedde hij zich naar Venetië, om zich het bondgenootschap van den machtigen staat te verzekeren, die in de politiek der laatste jaren de zijde van Frankrijk tegenover den Keizer gekozen had. Over Griekenland ondernam Laski vervolgens zijne moeielijkste, maar ook op het luisterrijkst volbrachte zending naar Konstantinopel, aan het hof van Soliman, ten einde diens hulp in te roepen. Wij schrijven niet eene geschiedenis

1) Vergel. het interessante schrijven van Laski aan den bisschop van Kamenetz, „Tomiciana”, IX, 219.

2) De brief is afgedrukt „Tomiciana”, IX, 315.

der staatkunde, en evenmin eene geschiedenis van het leven van Hieronymus, en zijn uit dien hoofde vrijgesteld van de taak, om dezen noodlottigen stap in zijne oorsprongen na te gaan, of ook om ons best te doen, ten einde de handelwijze van den Pool te verstaan, of om haar zelfs, zoo mogelijk, te rechtvaardigen. Het oordeel onzer dagen zal zich, in elk geval, kenmerkend van de beschouwing van den toenmaligen tijd onderscheiden, en ook gestrenger uitvallen¹⁾. Wij hebben reeds gewezen op het ons onverklaarbare feit, dat tegenover dezen aartsvijand de christelijke staten niet hunne klein-geestige twisten konden laten varen, om zich te verheffen tot eene gemeenschappelijke, manhafte daad. Ook de andere pretendent naar den troon van Hongarije zond eene gezant aan Soliman, doch van minder bekwaamheid en met een minder gunstig gevolg. Hoe ook immer het oordeel moge uitvallen, dezen lof kan men den koenen bode niet weigeren, dat hij het verstaan heeft, om geheel zonder vrees, en zonder ooit aan zijne waardigheid te kort te doen, den tegenstand van Ibrahim Pacha te overwinnen, en zijn oogmerk zelf, de erkenning van zijnen pretendent door Soliman, te bereiken²⁾.

1) De toenmalige tijd oordeelde op dit punt veel zachter. Mailath (III, 66) maakt opmerkzaam op de rede van den Grootvizier, in welke hij melding maakt van brieven, die Frans I uit zijne gevangenschap in Spanje aan Soliman gericht heeft, in welke hij hem smeekt, om hem toch in zijnen nood niet te verlaten. Ook Luther (XXXI, 102) kon, in zijne predikatie tegen de Turken, van het jaar 1529, aan de onrustwekkende, dreigende verschijning van Soliman dezen godsdienstigen trek ontleenen: „Evenwel is de Turk de roede Gods en eene bezoeking over de zonde, beide der christenen en der onchristenen of der valsche christenen.” Negen jaren vroeger heeft de Hervormer zelfs, in zijn geschrift: „Grund und Ursach aller Artikel, so durch die römische Bulle unrechtlich verdammt worden”, een bijzonder kapittel geschreven: „Tegen de Turken strijden is niet anders, dan zich tegen God verzetten, die door de Turken onze zonden straft” (Luther, XXIV, 141). De eerlijke, Deutsche man heeft met weezin het pauselijke drijven gadegeslagen, dat eerst met een vroom klinkend geroep tot eenen oorlog tegen de Turken opwekt, en vervolgens de op zulk eene wijze verkregene gelden voor geheel andere, bijzondere bedoelingen bezigt.

2) Hieronymus heeft over zijn verblijf van meerdere maanden te Konstantinopel een uiterst boeiend dagboek geschreven. Hammer (II, 62) kent te recht aan de daarin voorkomende schildering van de reden van den Sultan

Met hoogst gespannen opmerkzaamheid en met de levendigste belangstelling volgde onze Laski de gevaarlijke en gewichtige zendingen van zijnen geliefkoosden broeder, dien ook hij, gelijk geheel zijn huis, ja, wij mogen wel zeggen: gelijk geheel Polen, met ingenomenheid vóór Zapolya partij zag kiezen. Ook ingevolge de door Hieronymus ingeslagen wegen, had de koning van Frankrijk, in den herfst van 1527, Rinçon als gezant naar Krakau gezonden. De berichten van wege het gezantschap, die Logschau naar Weenen, aan zijnen gebieders, koning Ferdinand zond, geven ons een aanschouwelijk beeld, zoowel van het veelbewogene leven in Krakau, als ook van den bepaalden voorrang, in welken de Fransche gezant zich aan het hof en bij den adel, tegenover den Oostenrijkschen, verheugen mocht ¹⁾. Ook onze Laski was weldra met Rinçon oprecht bevriend. Van geboorte een Spanjaard, was hij vroegtijdig bij den koning van Frankrijk in dienst getreden, die den begaafden en bekwamen man menige belangrijke zending opdroeg. Hieronymus Laski kende en waardeerde zijnen ambtgenoot; de tocht van den eerstgenoemden naar Parijs, als gemachtigde van Zapolya, was ook het antwoord op eene hoodschap, welke Rinçon, in het begin des jaars, over Ragusa naar Zevenbergen gebracht had. Den 16^{den} September verliet de Fransche gezant Krakau, en begaf zich, waarschijnlijk over Hongarije, weder huiswaarts; onze Laski deed hem tot ver buiten de Kasimirpoort uitgeleide, en spoedde zich daarop den volgenden dag naar Sigismund, vermoedelijk om hem de laatste mededeelingen over te brengen ²⁾. Het onderstelde misnoegen van den Koning tegen de Laski's was destijds, naar het schijnt, reeds geweken. Ook na de afreize bleef onze Laski in een vriendschappelijk schriftelijk verkeer met den Franschen zendbode. Het éénige schrijven aan Rinçon, dat van hem bewaard is gebleven, getuigt van den vertrou-

en van zijne vizieren eene hooge waarde toe. Uitvoeriger dan de door hem gegevene uittreksels, zijn die, welke men vindt bij Bucholtz (III, 225—239).

1) Uittreksels zijn te vinden bij Bucholtz, III, 214 f.

2) „Tomiciana”, IX, 298.

welijken omgang, dien hij met hem gehad heeft; het bewijst tevens ook, hoe grondig onze Roomsche deken in de geheime gangen der staatkunde is ingewijd, en hoe zeer de jeugdige kerkvorst, die weet, dat hij eenmaal geroepen zal zijn, om zijn vaderland met raad en daad bij te staan, zijnen blik ook voor de dingen der politiek gescherpt heeft ¹⁾. Ook in dit schrijven vinden wij eene flauwe aanduiding van de hoop, die de Evangelisch-gezinden in Hongarije koesterden, dat zij bij Ferdinand eerder bescherming voor hun geloof zouden vinden, dan bij Zapolya, die, gelijk Frankrijk en Polen, als toevlucht en beschermer van de Katholieken werd aangezien. Laski vermeldt, dat de inwoners van Wraklam van Ferdinand verlangden, dat hij hen door eenen eed in hun Evangelisch geloof bevestigen zou. De Roomsche deken laat nog op het woord „Evangelisch,” als op eenen wreveligen toon, volgen: „ut ipsi dicunt,” d. w. z.: „gelijk deze lieden althans hun geloof verkiesen te noemen.”

Wij houden ons niet bezig met het telkens zich verheffende rumoer van den krijg, die nu jaren achtereen de vruchtbare vlakten van Hongarije met het rijkelijk vergoten bloed der tegen elkander strijdende stamgenooten en der Turken doorweekte. Wij volgen ook niet Hieronymus, gelijk hij nu eens op het noodlottige slagveld van Mohacz Zapolya aan zijnen schutsheer Soliman voorstelt, die met zijne wilde horden, alles te vuur en te zwaard verwoestende, tot onder de muren van Weenen doordringt; gelijk hij dan weder te Regensburg verschijnt, ten einde de aanspraken van zijnen pretendent op den troon te doen gelden, terwijl hij met volkomene zelfopoffering zijne krachten, zijne rijke, persoonlijke gaven, zijne eigene have en bezitting op het spel zet voor de zaak, die hij in de overtuiging van hare rechtmatigheid zich tot levenstaak gekozen heeft. Wij spoeden ons voort naar den tragischen afloop, bij welchen wij onzen Laski weder op aandoenlijke wijze voor de zaak zijns broeders zien tusschenbeide komen.

1) Kuyper, II, 548.

Aan niet één zijner aanhangers was Zapolya zoo warmen dank schuldig, als aan Laski. Hij had zijnen rusteloos werkzamen medestander dan ook inderdaad beloond. Kesmark, in het schoone gebied der Zips, aan den voet der Karpathen gelegen, destijds echter door de furie van den krijg, meer dan andere streken, verwoest en uitgezogen, had hij aan den hoogverdienstelijken Pool in leen gegeven, en aan zijnen broeder, onzen Johannes, den bisschopszetel van Vesprim verleend, zoolang nog zijne macht zich zóó ver uitstreckte. Maar nu was het anders geworden. De zoon van den Doge, Gritti, die bij den Sultan zoo veelvermogend was, en wiens belangrijke hulp Laski eens te Konstantinopel, langs den bij dit kreatuur alleen mogelijken weg van omkoopning had verworven, had, in het gevolg van Ibrahim Pacha, zich eenen ontrustenden invloed in de Hongaarsche geschillen weten te verschaffen. Het gerucht was in omloop, dat hij er naar streefde, om, onder Turksche opperheerschappij, de hoogste macht in Hongarije te verkrijgen. ¹⁾ Één zijner vertrouwelingen vermoordde Czibak, den stadhouder van Zevenbergen, op wien de trotsche Venetiaan vertoornd was. Gritti verheugde zich over deze wandaad, doch moest zijne vreugde weldra met den dood bekoopen. Laski laakte den gruwzamen moord, maar Zapolya hield zijnen ouden, getrouwen bondgenoot voor medeplichtig, en wierp hem in eenen smadelijken kerker te Ofen (1533). Het bericht van de gevangenschap zijns broeders bereikte onzen Laski, 1534, in Polen. Dadelijk maakte hij van al zijnen invloed gebruik, om den gevangene uit zijne onrechtvaardige boeien te bevrijden. Hij schreef aan koning Sigismund, om hem te bewegen, dat hij dezen smaad van zijnen Poolschen onderdaan zou trachten af te wenden; hij smeekte den senaat om zijnen bijstand, en spoorde hem aan, niet te dulden, dat een palatijn en senator van Polen zulk eene smaadheid moest verdragen. Dringend verzocht hij, dat men een gezantschap aan den koning van Hongarije mocht zenden. Toen hij zag, dat deze

1) Mailath, III, 81.

bede vruchteloos bleef, begaf hij zich naar Krakau, verzocht aldaar van de hooge geestelijkheid aanbevelingsbrieven, en spoedde zich, van deze voorzien, naar Hongarije zelf. Gedurende zijn verblijf in Hongarije hield hij zich in het slot te Kesmark op, ééne van de dertien Duitsche steden in het gebied der Zips, die Hieronymus in leen ontvangen had¹⁾. Van hier uit richtte hij naar alle zijden smeekbeden aan de machtigen, dat zij toch hunnen invloed ten gunste van zijnen broeder mochten aanwenden. Een schrijven van hem, onder dagteekening van 16 October 1534, aan koningin Bona van Polen is nog bewaard gebleven²⁾. In warme bewoordingen smeekt hij haar om hare medehulp, en wijst daarbij op den smaad, maar ook op den nood en de ellende der familie, die haar geheele vermogen op het spel gezet heeft voor de zaak van den man, die op zulk eene wijze zijnen broeder beloont. Andere brieven werden, van Kesmark uit, aan Frans I, aan koning Sigismund en aan anderen verzonden.

Frans I kwam schriftelijk bij Zapolya tusschenbeide voor den gevangene, wiens broeder zoo trouw eens zijne gevangenschap gedeeld had, en dien hij zelf als den bekwamen, behendigen en schranderen vertegenwoordiger zijner eigene staatkunde beschouwen kon. Ook de koning van Polen schreef

1) Tijdens een vluchtig bezoek aan Kesmark heb ik in het archief dier stad vruchteloos gezocht naar sporen van het verblijf van onzen Laski aldaar gedurende verscheidene maanden. Het stedelijke archief en evenzoo het geheime archief bevatten nog een paar documenten van Hieronymus, zoo als b. v. één van 1535, waarin hij aan de inwoners van Kesmark alle hunne oude rechten, tegen eene jaarlijksche, in twee termijnen te betalen belasting van 600 fl., waarborgt. De leenbezitter onderteekent zich in de oorkonde: „Hieronymus de Lasco, Palatinus Sieradiensis, sacratiss. et christianiss. francisci regis eques ordinibus S. Michaelis, et consiliarius, dominus in Kyesmark et Dunajecz” (Dunajecz is het grensriviertje tusschen Hongarije en Polen). In 1563 heeft keizer Maximiliaan de weduwe van Hieronymus en hare kinderen in dit bezit bevestigd. Jan a Lasco kon te Kesmark de Protestantsche beweging in volle werkzaamheid zien. Sedert 1528 waren de priesters gehuwd; reeds sinds de tijden der Hussieten toonden de stadbewoners hunne neiging tot eene hervorming.

2) De brief bevindt zich in de private boekerij van graaf Zamoiski te Warschau; afgedrukt bij Tarnowski, LXIV.

aan zijnen zwager, en smeekte hem om Laski te begenadigen. In het beantwoordend schrijven aan Sigismund be-roept Zapolya zich, tot rechtvaardiging van zijn gedrag, ook op het woord van den Profeet: „Als de rechtvaardige zich afkeert van zijne gerechtigheid, en onrecht doet, doende naar alle de gruwelen, die de goddelooze doet, zoude die leven? Alle zijne gerechtigheden, die hij gedaan heeft, zullen niet gedacht worden: in zijne overtreding, waardoor hij overtreden heeft, en in zijne zonde, die hij gezondigd heeft, in die zal hij sterven” (Ezech. 18:24). Zapolya had zich vast ingebeeld, dat de man, die ten zijnen behoeve alles, zelfs zijn leven in de gevaarlijkste zending op het spel gezet had, dat deze man, in verbinding met den trouweloozen Gritti, het op zijnen ondergang had toegelegd, ja zelfs bereid geweest was, om hem, in geval van nood, door moord uit den weg te ruimen¹⁾. Met Jan a Lasco was de palatijn van Reuszen en Sandomir, Jan Tarnowski, naar Hongarije gekomen, ten einde zich persoonlijk voor zijnen nabestaande in de bres te stellen. Hij kon, om aan zijne voorspraak te meer klem bij te zetten, Zapolya aan de weldaden herinneren, die hij hem zes jaren te voren bewezen had, toen hij hem, den vluchteling, maanden achtereen bescherming en steun verleend had; hij kon hem de stellige verzekering geven, dat de gevangene, zijn bloedverwant, niet in staat was tot datgene, waarvan hem de achterdochtige kroonpretendent beschuldigde.

Eindelijk zag onze Laski zijne ijverige bemoeiingen met den gewenschten uitslag bekroond. Tegenover zulke pleidooien kon Zapolya niet langer doof blijven, indien hij niet zijne voornaamste medestanders van zich vervreemden wilde. Na vele maanden lang in den kerker te hebben gesmacht, werd Hieronymus uit zijne onrechtvaardige en smadelijke gevangenschap ontslagen. Deze heeft aan Zapolya

1) Althans de Turksche tolk Jonas Begh vermeldt, dat Soliman van Zapolya twee brieven tot rechtvaardiging van zijne handelwijze ten opzichte van Gritti ontvangen heeft, in welke brieven ook deze beschuldiging met betrekking tot Laski voorkomt. (Bucholtz, IV, 133.)

het verlies van één zijner krachtigste, voorspoedigste partij-gangers gekost; immers, met vaste, besliste hand sneed de verbitterde Pool het tafellaken door, en verbrak elke betrekking met den ondankbaren man, voor wien hij alles had opgeofferd ¹⁾. Ja, in zijne verbolgenheid over den schandelijken hoon, die hem was aangedaan, en daar hem middelerwijl in den kerker, met betrekking tot Zapolya en zijne rechten op de kroon, de oogen waren opengegaan, bood hij, nadat hij eenigen tijd op zijne bezitting te Kesmark in rustige afzondering had doorgebracht, zijne krachten aan den tegenstander aan, die de aangeboden hulp niet afwees.

c) Laski's werkzaamheid op kerkelijk gebied.

Tegen zijnen wil was onze Laski ook in de verwickelingen van den krijg, en in al de onrust van de onstuimige woelingen der partij-schappen betrokken geworden. Hij zal er vermoedelijk dikwijls onder gezucht hebben, dat hij zich op deze wijze jaren achtereen moest verwijderd zien van het stillere eiland van eenzame studiën, waarnaar zijn vurig verlangen uitging. Maar de zoo hooggaande zee der politieke gebeurtenissen vermocht nochtans niet, den moedigen zwemmer in hare diepte te verzwelgen. Wij zien hem telkens bij vernieuwing uit de golven opduiken, en zijn best doen om het anker van zijn levensscheepje te laten vallen in den vasten grond, in welchen God hem door eene bijzondere leiding zijns levens bevestigen wilde. Wij moeten weder een paar jaren teruggaan, ten einde hem verder op den weg zijner innerlijke ontwikkeling te kunnen vergezellen, voor zoover de nog steeds maar al te weinig samenhangende sporen zulk eene begeleiding veroorloven.

De politieke gebeurtenissen, alsook de nooden des vaderlands, inzonderheid door de voortdurende diepgaande gistin-

1) Bucholtz (IV, 63) wijst op enkele feiten, waaruit schijnt te blijken, dat Laski reeds eenigen tijd vroeger (sedert 1530) eene vreedzame schikking tusschen de beide pretendents naar de kroon trachtte voor te bereiden.

gen en de krijgsverrichtingen in de naburige staten, waren wel bij machte, om de belangrijke godsdienstige vragen eenigszins op den achtergrond te schuiven; ¹⁾ maar ook voor Polen dreigden de genoemde vragen van zulk een brandend gewicht te worden, dat zij noch met stílzwijgen voorbijgegaan, noch ook gewelddadig gesmoord konden worden. Stonden zij vooral in Duitschland op den voorgrond van geheel de beweging des tijds, zoo vielen hare sombere reusachtige schaduwen ook op Polen, dat zich als eenen zoo vasten burcht van het Katholicisme beschouwde. Wij hebben reeds vroeger vernomen, hoe ook hier het oude gebouw op verontrustende wijze op zijne grondvesten begon te dreunen. In de laatst verloopene jaren was men niet op eene herstelling van de bouwvallige plekken bedacht geweest; men meende genoeg gedaan te hebben, wanneer men zich beijverde om elk gerucht te onderdrukken. De verscherpte maatregelen, die men nam, waren echter van geen noemenswaardige uitwerking meer tegenover den geest der Hervorming, die zich met onwederstaanbare kracht zijnen weg baande. Ook de scherpste bedreigingen bleken slechts slagen in de lucht te zijn.

Wij hebben reeds vermeld, hoe de Evangelische beweging allereerst te Dantzig, destijds de belangrijkste havenstad van Polen, hare zegevierende kracht openbaarde. Terwijl onze vriend zich in het verre land op zijne studiën toeleigde, had zich de aartsbisschop van Gnesen zelf naar de geheel in verwarring verkeerende stad begeven, maar zonder wezenlijk gevolg. Zulk eene gisting te dempen, dáartoe was de Primate ongeschikt, reeds daarom, dewijl hem het goede inzicht in de zaak ontbrak. Dat getuigt duidelijk een document, waarin hij voor den Koning zijne meening over de verdeeldheden in Dantzig uiteenzet. ²⁾ Ter eener zijde aanschouwt de rechtsgeleerde kerkvorst de ééne Kerk met hare leer, die sinds

1) Ook de bisschop van Breslau geeft, in een schrijven aan den Paus, van het jaar 1531 (Theiner, II, 472), er zijn leedwezen over te kennen, dat het den Koning, door den oorlog met de Turken, aan den noodigen tijd ontbreekt, om aan de kerkelijke verwarringen een einde te maken.

2) „Tomicians,” VII, 387.

den tijd der Apostelen ongeschonden bewaard is gebleven; aan den anderen kant ziet hij meeningen van lieden, die op nieuwigheden belust zijn („neoterici”), wien het belieft, om in enkele gebruiken en kerkelijke instellingen hun eigen hoofd te volgen. Bij zulk eene splitsing kan in het hart des mans, die in de leerstellingen zijner Kerk vergrijsd is, geen twijfel opkomen, aan welke zijde het recht en de waarheid zich bevindt.

Even luttel gevolg had de afvaardiging van vier koninklijke raadsheeren, onder welke zich ook Hieronymus Laski bevond (1525). Ook de behendigste staatkunde toont zich overal onmachtig, wanneer het de oplossing van vragen geldt, die, voortgevloeid uit een waar geloof, door een geweten worden opgeworpen, dat in den vrede des Evangelies bevestigd geworden is. Dat zijn nu eenmaal stemmen uit een rijk, dat niet van deze wereld is, en haar blijvende beschermer is de heilige gestalte, die de wereld overwonnen heeft. Waarschijnlijk als antwoord op het vertoog dezer raadsheeren zonden de Evangelischen van Dantzig een lang en uitvoerig verdedigingsschrift aan den Koning. Kzrycki, van wiens scherpe en geoefende pen men zich gaarne in de moeilijke vragen des geloofs bediende, sedert hij door zijn smaadschrift tegen Luther zijne sporen verdiend had, vervaardigde het schriftelijk antwoord, dat daarop de bisschop van Krakau aan de evangelische afgevaardigden van Dantzig voordroeg. Beide documenten zijn belangrijke stemmen uit de eerste dagen der Hervorming; onwillekeurig noodigen zij tot eene vergelijking uit.¹⁾ In het eene schrijven verneemt men de taal van het geweten, dat zich tegen verregaande misvorming van de goddelijke waarheid, tegen hemeltergende misbruiken in de Kerk en onder hare dienaren verzet, het duidelijke, besliste, stoutmoedige woord van eenen jonger, die, tot de onuitputtelijke kennis van Jezus Christus doorgedrongen, van dit vrije standpunt uit bereid is, om ook de Kerk, die hij door het wereldsche drijven verdorven ziet, prijs te geven

1) „Tomiciansa,” VII, 358, 400.

en zich van haar los te maken, ten einde voortaan alleen aan den Heiland verbonden te zijn. Bij het hooren van deze taal gevoelt men, dat deze vrijgemaakten den bitteren weg van een diep bewustzijn hunner zonden tot aan den afgrond van volslagen vertwijfeling aan eigene gerechtigheid betreden hebben, maar dat zij aan den rand van dezen afgrond uit genade zalig geworden zijn. Het bisschoppelijk antwoord daarentegen slaat eenen hoogen toon aan; het is in koele bewoordingen vervat, en grondt zich op het recht der Kerk, als het éénige lichaam van Christus, terwijl het vervolgens, van de aristokratische hoogte van dit wereldsche standpunt uit, zonder veel omslag de beschuldigingen en bezwaren dezer geringe, ongehoorzame lieden afwijst. Geen spoor van eenig medelijden met hunne nooden, geen gevoel voor den angstkreet van een geweten, dat zich over zijne zaligheid bekommerd maakt; alsof zij geen zielverzorgers waren, maar slechts gerechtsdienaren van den man, die ginds te Rome zetelde! Doch de tijd voor zulke decreten, de dagen, in welke zij gehoorzaamheid en onderwerping konden vinden bij hen, die de vrijheid der kinderen Gods gesmaakt hadden, de „goede, oude tijd” was onherroepelijk voorbij, ook voor de priesters en bisschoppen van Polen. Wie de noodlottige kloof wilde dempen, hij moest, in de kracht des geloofs, met eene barmhartige hand de zware wonden der eigene Kerk trachten te genezen.

Omstreeks den tijd van deze onderhandelingen keerde onze Laski huiswaarts. Nog gedurende zijne afwezigheid was hij door de zorg van zijnen oom administrator van Gnesen geworden. Het schijnt, dat hij de benoeming tot deze nieuwe waardigheid, als eene soort van welkomstgroet bij zijnen terugkeer, in Posen gevonden heeft; althans in eenen brief, van daar uit verzonden, voegt hij voor het eerst, en als in zijne vreugde over dezen post, den genoemden titel aan zijne onderteekening toe. Het komt ons voor, alsof het nieuwe ambt aan zijne wenschen beantwoord heeft; het bood hem de vurig gewenschte gelegenheid, om het leven en drijven aan het luidruchtige koningshof te ontwijken, en in grootere

afzondering voor zijn ambt te leven. Met ernst greep hij in het kerkelijke leven in. Wij hebben tot ons leedwezen niet de minste aanduiding, in welken zin hij aan de nu ras op elkander volgende besluiten tegen de vermeende oproermakers heeft deel genomen, en of hij alle maatregelen, die van zijne Kerk uitgingen, gebillijkt heeft. Met betrekking tot enkele verschijnselen, van welke hij vernam, kon hij in elk geval op overeenkomstige gebeurtenissen in Zwitserland wijzen, wier kwade gevolgen reeds openbaar geworden waren.

De Koning weifelde nog eene korte poos, wat betreft het nemen van strengere maatregelen, nadat het bisschoppelijke schrijven tegen de opstandelingen te Dantzig zonder eenige uitwerking gebleven was. Een werkelijk vrome zin kan toch wellicht ook zijn arm weerhouden hebben, om in zaken des geloofs ijlings naar het zwaard te grijpen. Daarbij kwam de ongunst der tijden. Overal hooggaande politieke verwarringen; dreigende vijanden bijkans langs geheel de breede uitgestrektheid van zijn grondgebied, voornamelijk in het oosten en het zuiden, en daarbij de ernstige verwickelingen met den Grootmeester der Duitsche orde, die nog maar altijd niet op bevredigende wijze beslecht waren. Iedereen gevoelde dat een beslissende storm, in dien loodzwaar drukkenden tijd, als het ware, in de lucht hing, en men zocht zich, zooveel mogelijk, de handen vrij te maken, ten einde op het oogenblik der losbarsting met vereende kracht op het slagveld te verschijnen. Sigismund wist, dat bij dezen aanstaanden oorlog zijn rijk in de eerste plaats bedreigd zoude zijn; de staatkunde moest hem ingeven, om niet nu nog, aan den vooravond, op lichtvaardige wijze de Dantzigers al te zeer te verbitteren, en zijnen belangrijkste sleutel tot de zee en voor zijnen handel op het spel te zetten. Toch mocht hij niet dralen, met vastberadenheid te werk te gaan, toen het aan zijne omgeving gelukte, hem voor te spiegelen, dat de laatste grond der geheele oproerige beweging, niet van eenen godsdienstigen, maar van eenen revolutionairen aard was, de gevaarlijke tegenkanting van het volk tegen de overgeërfde macht des adels en der koningen. De aanval, aan

welken de Kerk ten doel stond, bedreigde tevens op gelijke wijze de beide andere steunpilaren van den staat.

Te gelijk met de verkondigde vrijheid des Evangelie's was bijkans overal in de lagere klassen des volks het thans zoo-veel te drukkender bewustzijn van zijnen slaafschen toestand doorgedrongen, in welken het zich aan de willekeur van zijne heeren en machtigen zag overgegeven. Door verleiders en door dezulken, die zich ook zelve hadden laten verleiden, opgeruid, hadden hier en daar reeds groote scharen van het geringe volk op gewelddadige wijze gepoogd, het ondraaglijke juk af te schudden, hetwelk hun nu eerst recht in zijne volle zwaarte voelbaar was geworden. In heftige woede waren de opgehitste boeren bijna gelijktijdig in de meest verschillende en ook in geheel afgelegene oorden in opstand gekomen. Alles te vuur en te zwaard verwoestende hadden zij de vaan des oproers ontplooid, en waren uitgetrokken tegen de burchten en sloten van hunne onderdrukkers, als eene wilde, bloeddorstige schaar van wrekers, die voldoening kwam vorderen voor een eeuwen heugend onrecht, en hadden zich daarbij verstout, om tegelijkertijd aanklagers en rechters en beulen te zijn. Hetgeen de Zwabensche boeren gedaan hadden, dat beproefden ook hunne Samlandsche lotgenooten. Niet in navolging van de gebeurtenissen in het zuiden van Duitschland; ten minste het bewijs daarvoor is nog niet geleverd geworden. De gelijke omstandigheden slechts hebben de luchtklep geopend, en de overal rijkelijk opeengehoopte dampen zijn nu met een schril gefluit uit hunnen engen kerker ontsnapt. Wie kon echter de gevolgen berekenen, wanneer de schelle toon wellicht nog dieper in de wouden en tot de woeste moerassige laagten van Polen doordrong, alwaar de onbeschrijfelijk ellendige Kmetonen hun slaafsche aanzijn voortsleepten, en wanneer, gelijk niet te betwijfelen was, die toon ook dáár eenen luide weerklink wakte? De brandstof lag naar waarheid rijkelijk opgestapeld. De adel en de geestelijkheid bespeurden het groote gevaar, en zoo viel het hun ongetwijfeld gemakkelijk, om ook den Koning te beduiden, dat elk toegeven op ker-

kelijk gebied bevorderlijk zijn zoude aan het dreigende oproer van den lageren stand tegen de overheid. Die voorstelling en de wijze, waarop men partij van haar trok, werd noodlottig voor de Roomsche kerk. Wij hebben het als één der voornaamste bewijzen voor de goddelijke waarheid der Hervorming te beschouwen, dat zij met denzelfden heiligen ernst, met welken zij zich had losgemaakt van de humanistische studiën, die in voorname terughouding zich om het volk niet bekreunden, nu ook met den oproerigen volkshoop niet gemeene zaak maakte, maar alleen aan het Evangelie gehoor gevende, Gode gaf wat Godes, en den Keizer wat des Keizers is. Maar de Roomsche kerk, ook in Polen, heeft zich zelve in den waan gebracht, dat zij in de Hervorming en in de boerenopstanden slechts één en denzelfden revolutionairen geest zag heerschen, en heeft, in deze begoocheling berustende, den tijd harer bezoeking, in welken zij de innerlijke schade had moeten trachten te herstellen, ongebruikt laten voorbijgaan.

De geestelijkheid in Polen bewoog den Koning, die van het dreigende gevaar overtuigd was, tot snelle en scherpe maatregelen. Zij had geen tijd meer te verliezen. Hetgeen in Dantzig was voorgevallen, dat herhaalde zich, zij 't dan ook in zwakkeren graad, in Thorn, in Elbing, in Braunschweig, in Polen en in nog zoovele andere oorden, die destijds aan de heerschappij van Polen onderworpen waren. Ja, zelfs in Krakau en dieper landwaarts-in vertoonden zich verontwaardigende verschijnselen. Op den rijksdag te Petrikau, bij welks sluiting eerst onze Laski huiswaarts keerde, vormden de verwarringen op godsdienstig gebied een gewichtig onderwerp der onstuimige beraadslaging. Reeds in de boodschap aan de gewestelijke landdagen, in welke de Koning, onder mededeeling van de te behandelen zaken, genoemde lichamen uitnodigt, om afgevaardigden naar den rijksdag te zenden, was te kennen gegeven, dat de Koning, wel is waar, met den hertog van Pruisen vrede gesloten had, maar dat nochtans het gansche land door de Luthersche ketterij in verwarring gebracht en verscheurd was. Ook hadden reeds de

landlieden, op het voetspoor der boeren in Duitschland, en onder den dekmantel der Evangelische vrijheid, de wapenen tegen hunne heeren opgevat, velen van hen omgebracht, en hunne huizen in de asch gelegd. Slechts snelle maatregelen van geweld, meende de Koning, zouden nog bij machte zijn, om deze wijd en zijd heerschende krankheid te onderdrukken.¹⁾ De verschrikte rijksdag gaf zijne toestemming tot zulke maatregelen. De Koning zelf, aan het hoofd van een groot gevolg, trok tegen Dantzig op. Aan zich zelve overgelaten waagde de stad niet, tegenstand te bieden; in haren hulpeloozen staat moest zij zich voegen naar alles, wat over haar beschikt werd.²⁾ De reformatorische beweging was dientengevolge voor een paar jaren gestuit; gesmoord echter, zoo als de spoedig gerustgestelde Polen meenden, was zij in geenen deele.

De geest, die den laatst gehouden rijksdag te Petrikau bezielde had, deelde zich, gelijk van zelve spreekt, ook aan de kerkvergadering mede, die de aartsbisschop van Gnesen tegen het volgende jaar (1527) in Leczyc belegde, en aan welke onze Laski deel nam. Als in bijzondere mate door de pest der ketterij besmet werd met nadruk op de bissdommen van Breslau en van Cujavie geweest. Men besloot, krachtdadig te werk te gaan, zoowel tegen de openbare ketteren, als ook tegen hen, op wie te dezen aanzien ook maar eenige verdenking rustte, en wel op grond van de scherpe maatregelen, die in de vroegere vergaderingen waren vastgesteld. Men nam zich voor, om alle vrees bij het tenuitvoerleggen van die maatregelen ter zijde te stellen, alleen God, het geloof en den heiligen godsdienst voor oogen te hebben, en daarbij noch geld, noch arbeid te ontzien.³⁾ Hier vernemen wij voor de eerste maal ook iets van eene poging, om niet slechts met ruwe hand de binnendringende ketterij te onderdrukken, maar om ook het volk te onder-

1) „Tomiciana,” VIII, 9.

2) Hartknoch, S. 667, en uitvoeriger „Tomiciana ” VIII, 40.

3) Friese, S. 2, 47.

richten. Mogen wij wellicht deze wijziging van gedragslijn aan den invloed van onzen deken toeschrijven, die gelegenheid genoeg had gehad, om tot het inzien te komen, dat uitsluitend met maatregelen van geweld de geest zich niet meer liet blusschen? De vergadering besloot namelijk: „Daar nu echter ook het allernauwkeurigste onderzoek en de allers strengste bestraffing weinig baten zou, om deze sekte uit te roeien, indien niet door waarlijk katholieke mannen, die wegens hunne werken en hun voorbeeld aller achting waardig, en die tevens door hunne gezonde leer tot deze taak geschikt zijn, de rechte weide van het Woord Gods voor de menschen ontsloten wordt, en zij geleerd worden het booze te verwerpen, en het goede te kiezen, zoo wordt bij dezen verordend, dat de heeren aartsbisschoppen en bisschoppen, voornamelijk die van Breslau ¹⁾ en van Cujavië, aan hunne hoven, alsook aan hunne metropolitaan-, kathedraal- en collegiaalkerken, hoofdzakelijk echter in die plaatsen, waar de Luthersche sekte zich nog schijnt uit te breiden, geleerden, theologen en predikers van het Woord Gods moeten aanstellen, die bekwaam zijn om het Evangelie van Christus, de Heilige Schrift, door grondig onderricht en eene goede voordracht aan de rechtgelooovigen bekend te maken en voor hen te verklaren.”

Wij bezitten volstrekt geen berichten, in hoeverre de bisschoppen, elk in het bijzonder, in hunne diocesen den wijzen raad hebben opgevolgd; verschillende aanduidingen geven

1) De bisschop van Breslau had, reeds twee jaren te voren, zijne weeklacht over de binnendringende ketterij vóór den pauselijken stoel doen weerklinken. „Uit het naburige Meiszen, van waar het monster te Wittenberg is voortgekomen,” — zóó klaagde hij aan zijnen opperherder, — „heeft deze vervloekte sekte ook zijne diocese betreden, en hetgeen men ginds in boeken vindt uitgesproken, dat wordt bij hem in het leven verwerkelijk” (vergel. Theiner, II, 431). Ook hier altijd weder slechts het gekjammer over verandering van eenige kerkelijke gebruiken, over nalatigheid in het opbrengen van de tienden, over verkorting van het wettige gezag der Kerk, maar geen indringen in, immers geen begrip van de dieper liggende oorzaken, van welke de binnendringende ongeregeldheden toch, welbeschouwd, slechts de noodzakelijke gevolgen zijn.

grond om te vermoeden, dat het bij de goede voornemens gebleven is. Maar onze Laski rustte niet. Herhaaldelijk trachtte hij den vorst der humanisten te bewegen, om aan den koning van Polen wenken en adviezen te geven; eindelijk gaf de voorzichtige man aan dien aandrang gehoor. Zijn schrijven is met bewonderenswaardige kunst opgesteld, vol geest, vervuld met herinneringen uit de schoone, vervlogene wereld, die de humaniteitsstudiën tot een nieuw leven gewekt hadden, innemend en waardig, en daarbij den machtigen koning op eene hoffelijke wijze huldigend, een welriekende bloesem van den tijd der Renaissance, maar met al zijne schoone woorden niet bij machte, om de diepte der wonden te peilen en mede te werken tot hare genezing.¹⁾ Daartoe was Erasmus ongetwijfeld niet de man, en tragisch is de éénige ons bekend geworden, doch gewis niet bedoelde uitwerking van het schrijven, nl. een koninklijk geschenk in geld aan den humanist.²⁾ Door nog een ander levensteeken bewees Erasmus, in hetzelfde jaar (1527), zoowel zijne toegenegenheid voor de familie Laski, als ook zijnen wensch, om door middel van den aartsbisschop des rijks opwekkend op de Poolsche geestelijkheid te werken. Hij droeg aan den Primaat zijne uitgave van Ambrosius op, niet slechts dewijl op dat tijdstip juist deze kerkvader voor de uitgave gereed lag, maar omdat de humanist tusschen den eersten prefect der Kerk van Milaan, in dien lang vervlogen tijd, en den tegenwoordigen primaat van Polen menigen trek van overeenkomst bespeurde, en hij aan den aartsbisschop van Gnesen, zijnen vromen tijdgenoot, het geestelijk beeld van den waardigen aartsbisschop van Milaan tot zijne bemoediging voor de ziel wilde plaatsen.³⁾

1) „Tomicians, IX, 180.

2) Erasmus, pag. 895.

3) Aan de voorrede ontleenen wij (Erasmus, pag. 1584) de daarop betrekking hebbende plaats: „Quem mihi dabis, qui pari sinceritate tractet sacras literas, qui cautius vitarit suspecta dogmata, qui sic ubique gerat christianum episcopum, qui sic spiret paterna viscera. qui summam Praesulis auctoritatem cum summa mansuetudine conjunxerit? Ubique sentias illum hoc

De kerkelijke omstandigheden schijnen al spoedig eenen verlamdenden invloed op onzen Laski geoeffend te hebben. Reeds een jaar na zijnen terugkeer in het vaderland klaagt hij zijnen geliefden Amerbach, dat op het gebied des geloofs niet de minste veranderingen plaats hebben. Men heeft, ziedaar alles, den grooten buit der monniken een weinig verkleind. De senaat, zóó schrijft hij, heeft namelijk besloten, dat geen kloostergoed onder private personen verdeeld mag worden, maar dat het bijzondere eigendom der monniken en der nonnen na hunnen dood weder aan hunne nabestaanden vervalt. „Sic forte pauciores monachos habebimus” („Zoo zullen wij dus wellicht wat minder monniken hebben”); met dien uitroep zoekt de over zijne Kerk leeddragende, ernstig gezinde deken zich te troosten. Het was slechts een kranke troost. Hoe langer hoe meer begon de getrouwe zoon in te zien, hoe de moederkerk stijfhoofdig en onverzettelijk in hare oude sleur volhardde, en de verdrietig geworden blik werd meer en meer gescherpt voor de gebreken dezer Kerk. Het was in die dagen, dat onze vriend in Krakau eenen jeugdigen, aankomenden priester leerde kennen, destijds nog, op 23jarigen leeftijd, Baccalaureus der hoogeschool, en gereed, om tot voltooiing van zijne studiën eenige jaren in Padua en in Bologna te gaan doorbrengen. De begaafde en vrome jongeling had reeds de welwillende aandacht van den bisschop van Krakau tot zich getrokken, en ook voor het scherpziend oog van onzen Laski kon de student niet verborgen blijven, die door zijnen ernstigen levenswandel zich zoo voordeelig van het leven en drijven zijner studiemakkers onderscheidde. Zeker had hij destijds niet het geringste vermoeden, dat eens

affici quod loquitur et adest dictioni modesta quaedam et pia jucunditas grataque civilitas.... Itaque visum est pulchre congruere ut proficiaceretur Ambrosius Praesul ad Praesulem, claris natalibus insignis ad nobilissimum, pius ad pietatis antistitem, eruditus ad eruditionis eximium patronum, virgo et virginitatis praeco facundissimus ad omnis pudicitiae exemplar incomparabile, denique pacificator ad Episcopum pacis ac tranquillitatis publicae studiosissimum, cui rei dicas Ambrosium divinitus fuisse datum.”

uit dien jongen man, aan wien hij thans zijne vriendelijke toegenegenheid bewees, de gevaarlijkste tegenstander van hem zelve en van de geheele reformatorische ontwikkeling van Polen zou groeien. Die jongeling toch was Stanislaus Hosius. Nog na eenen menschenleeftijd herinnert Laski zijnen wederpartijder die gesprekken, welke hij met hem te Krakau gehad, en waarin hij niet slechts den levenswandel van vele valsche dienaren zijner Kerk („pseudoëcclesiasticus”) gelaakt, maar zich ook reeds over verscheidene harer geloofsartikelen geërgerd heeft. Op dit punt bestond destijds tusschen Hosius en Laski nog eene vriendschappelijke gedachtenwisseling.¹⁾

Zoodra Laski in zijn innerlijk leven deze paden begon te bewandelen, en zich aan zulke inzichten overgaf, geschiedde het van zelf, dat zij hem steeds verder deden afwijken langs hunne, voor eenen getrouwen zoon der Roomsche kerk gevaarlijke zijwegen. Hij was niet van zins, om thans in zijnen practischen werkkring zijne ernstige studiën vaarwel te zeggen; overeenkomstig den geheelen aanleg van zijn gemoed moest hij, zij 't dan ook in het eerst slechts van verre, de geweldige strooming op geestelijk gebied volgen, die zich buiten de grenzen van Polen, in die landen liet waarnemen, waar het Humanisme en de Hervorming oorspronkelijk te huis behoorden. Bijkans ongemerkt namen de hooggaande golven hem op, die, alhoewel eerst na lange jaren, den ernstigen man den oever der Evangelische kerk deden bereiken. Het eerste schrijven van zijne hand, hetwelk wij in de verzameling zijner brieven bij Kuyper aantreffen, is gericht aan den bekenden Johannes Hesz in Breslau, en gedagteekend uit Kalisch, de hoofdstad van het palatinaat van gelijken naam, waartoe ook Gnesen behoorde. Hesz was aan de humanisten en de hervormers in Duitschland en in Zwitserland welbekend. Zijne beroemde stellingen over het Woord Gods, over het Hoogepriesterlijk ambt van Christus en over het Huwelijk, uit het jaar 1524, ademen

1) Zóó versta ik den zin: „nec raro mecum sermones suas ea de re miscerbat.” Kuyper, I, 396.

eenen frisschen reformatorischen geest; zij drongen tot diep in Frankrijk door, en Lefèvre betuigt aan Farel, in een boeiend schrijven uit Meaux, zijne warme instemming met haren inhoud.¹⁾ Het schijnt bijkans alsof Laski, gedurende zijn verblijf te Bazel, niets van dezen Neurenberger vernomen heeft, voor wien Polen tot een tweede vaderland geworden was; maar in Polen zelf sprak men, in de vrijzinnige kringen, veel over den beroemden Breslauschen doctor. Zoo wendde zich ook onze Laski tot hem, allereerst bezielde door den wensch, om met den frisschen, opgewekten man in aanraking te komen,²⁾ doch vervolgens ook, ten einde door middel van hem de nieuwste zaken van de boekenmarkt te verkrijgen. Voor den Gnesenschen deken schijnen de scherpe verbodsbepalingen betreffende den invoer van Luthersche geschriften niet bestaan te hebben. De „Hyperaspistes” van Erasmus tegen Luther heeft hij destijds reeds gelezen; hij wenscht alle geschriften te ontvangen, die sedert de uitgave van het genoemde werk, hetzij door Erasmus, hetzij door Luther in het licht gezonden zijn. De „Hyperaspistes” was juist in die dagen verschenen, in welke onze Laski van Venetië vertrokken was; in dat geschrift is de verwijdering tusschen het hoofd der Hervorming en den vorst der humanisten tot eene volslagene en onherstelbare breuk geworden. Erasmus, die zich anders in zijne taal door eene zoo groote beschaafdheid en eene voorname kalmte onderscheidt, spreekt hier op zulk eenen bitteren en vergramden toon, dat hij, reeds wat den vorm betreft, door het vaarwelzeggen van zijne gewone gematigdheid, in welke zijne sterkte berustte, zich zelven gevoelig blootgaf. Ook ten opzichte van den inhoud staat, tegenover de diepste en geheimzinnigste levensvraag, betreffende de vrijheid of de onvrijheid van den menschelijken wil, de Humanist op een lager stand-

1) Men vindt den brief voor de eerste maal gedrukt bij Herminjard, I, 219, en aan het eind ook de Theses.

2) Zwingli schildert hem, in een schrijven aan Vadianus, als „homo tersus sane et alacer” (Zwingli, VII, 342).

punt, dan de Hervormer. Aan den eenen kant de Humanist, die zijne wapenen aan de kerkleer ontleent, maar het is toch meer Pelagius, dan wel Augustinus, die aan het woord komt; aan den anderen kant de monnik en held, die den reuzenstrijd tegen Rome aanvaard heeft, en zijn schild en zwaard is alleen het Woord van God. Calvijn heeft in latere dagen de onvrijheid van den menschelijken wil nauwelijks met zulk eenen nadruk op den voorgrond geplaatst, als dit door Luther in zijn strijdschrift geschiedt. Vele en ook ernstig gezinde geloovigen zullen den manhaften held niet in al zijne, soms uiterst koene gevolgtrekkingen vermogen te volgen, en het was voor Erasmus vrij gemakkelijk, om in een scherp, meedoogenloos vertoog den bijval van diegenen tegen den Hervormer te verwerven, wier zoogenaamd gezond menschenverstand liever met eene oppervlakkige machtspreuk over die ernstige, moeielijke vragen heen loopt, dan ook slechts eene poging te doen, om over hare diepte te peinzen, laat staan dan aan hare oplossing te denken. Dorner heeft ontegenzeggelijk gelijk, wanneer hij over dezen strijd aldus oordeelt: „Erasmus maakt den mensch in den beginne rijker dan Luther, maar hoe ver is toch ten slotte Luther's begrip der vrijheid boven dat van Erasmus verheven, bij wien het hoogste en beste van haar opgaat in de vrijheid om te kiezen, en die dus bijgevolg eene eeuwige mogelijkheid van het vallen moet leeren, en de volmaking eeuwig onzeker maakt. Het vrijheidsbegrip van Luther voert tot de Godegelijkvormige reëele vrijheid uit genade; te haren opzichte zou het niet als eene meerdere voortreffelijkheid, maar slechts als eene onvolkomenheid kunnen beschouwd worden, nog in het kiezen en weifelen gewikkeld te zijn. Ook hier, gelijk in de Christologie, is 't het doel der volkomen te verwerkelijken idee, wat Luther het zuiverst heeft opgevat, al is hij er dan ook minder in geslaagd, om de tusschenliggende trappen, die tot dat doel voeren, en de factoren, die daartoe behooren, volledig en juist te schetsen. Het vrijheidsbegrip van Erasmus, met zijne eeuwige, dubbele mogelijkheid en met de onzekerheid aangaande het heil, kan hem niet benijdenswaardig

voorkomen, en als een verlies kan hij het niet beschouwen, wanneer de mensch, door de macht eener van God geschonkene liefde, gelijk God krachtens zijne vrije oorspronkelijke liefde, eens niet meer anders vermag, dan het goede te willen." 1)

Behalve het tweede deel van het vermelde geschrift, dat in het volgende jaar verschenen was, had Hesz, ter voldoening aan het tot hem gerichte verzoek, nog verscheidene andere werken aan onzen Laski te zenden, want met hoogst gespannen opmerkzaamheid volgde men in de humanistische en reformatorische kringen den loop van den beslissenden strijd tusschen de beide aanvoorders, en uit de beide tegenovergestelde legerplaatsen verhief zich nu de eene, dan de andere stem. De levensbeschrijver van Erasmus wijst op een paar losse uitingen van dezulken, die door de verklaringen van Luther zich van eene aansluiting aan de Hervorming lieten afschrikken; 2) de definitieve uitslag echter doet ons zien, dat niet Luther, maar de Humanist in het nauw gebracht is, welke laatste zich spijtig van Bazel naar Freiburg teruggetrokken, en alzoo het strijdperk verlaten heeft.

Hadden wij slechts eene getuigenis van onzen Laski aangaande de uitwerking, die deze strijd in die jaren op hem gehad heeft! Maar geen enkele klank uit zijnen mond dringt tot ons door. Slechts dit ééne heeft ons getroffen, dat in de betrekkingen tusschen Erasmus en Laski reeds vóór het jaar 1530 een lichte verkoeling moet zijn ontstaan. Eene lange scheiding doet immers ook zoo menige briefwisseling van lieverlede verkwijnen. In het schriftelijk verkeer tusschen den meester en zijnen leerling, dat aanvankelijk met zoo veel ijver en warmte onderhouden werd, ontstaan steeds grootere tusschenpoozen. Dat is echter niet zoozeer het bevremdende; van nog meer beteekenis achten wij het, dat

1) Dorner, S. 209. Feugère (p. 274) valt als Katholiek de voorstelling van dezen Duitschen Protestant, eveneens als die van Stichart (S. 368), die zich op haar beroepen heeft, aan, maar, zoo als het ons voorkomt, met niet onbetwistbare gronden.

2) Feugère, p. 273.

Erasmus, in zijne talrijke brieven naar Polen, zijnen voormaligen, zoo hartelijk vereerden contubernaal steeds zeldzamer van zijnentwege laat groeten; ja, in den wel wat grootsprekenden brief van den bejaarden Erasmus uit zijn toevluchtsoord Freiburg, van het jaar 1530, in welken hij van zijne vrienden en bekenden in Polen gewaagt, is van Laski hoegenaamd geene sprake.¹⁾ Was het soms het politieke standpunt der Laski's, als aanhangers van Zapolya, dat den angstvalligen man, met het oog op den Keizer, het zwijgen oplegde, of had de godsdienstige denkwijze wellicht eene spanning teweeggebracht?

Een ander vluchtig bericht nog verschaft ons de mogelijkheid, om onzen Laski bij zijne eenzame studiën te bespieden. Hij had zijnen vriend Amerbach verzocht, hem de Lucubratieën van Sadoletus toe te zenden²⁾ (1527). Wij dwalen wel niet, wanneer wij ons Laski in die dagen op het standpunt van den rechtschapenen, schranderen en bewakamen bisschop van Carpentras in het graafschap Avignon voorstellen. Sadoletus, die reeds in zijne jonge jaren, ten tijde dat Laski als knaap met zijnen oom te Rome vertoefde, te gelijk met Petrus Bembus tot geheimschrijver van Leo X was benoemd geworden, had zich, zonder rechtstreeks aan den strijd tusschen Luther en Erasmus deel te nemen, in de belangrijke vraag op een onzijdig standpunt tusschen de beide strijdenden trachten te handhaven. Hij kende aan de goddelijke genade eene ruimere plaats toe dan Erasmus, verklaarde zich zelfs vóór de leer van de rechtvaardigmaking alléén door het geloof,³⁾ en stond met mannen der Hervorming, als Bucerus, Sturm en Melanchthon in eene briefwisseling, die van wederzijdsche hoogachting getuigde. Hij bleef aan zijne Kerk getrouw, en zocht zijn kerspel van alle aanraking met het Protestantisme te zuiveren, maar tot eene vervolging van de Protestanten wilde hij zich niet laten

1) Erasmus, pag. 1383.

2) Gabbema, pag. 7.

3) Herzog, XIII, 299.

bewegen; veel liever wenschte hij de handen aan het werk te slaan, om aan grove gebreken in de moederkerk op liefderijke en zachtmoedige wijze een einde te maken. Wij kunnen ons nochtans voorstellen, dat zijne geschriften bij gelijkgestemde gemoederen in zekeren zin als eene brug dienden, om tot een geestelijk verkeer met de mannen en de leer der Hervorming te leiden, hoe beslist ook de Bisschop tegen zulk eene werking zijne stem zou verheven hebben. Betrad onze Laski wellicht deze brug, toen hij zijnen vriend in Bazel om de toezending van die boeken verzocht?

d) De scheiding van Kerk en Vaderland.

Zoo snelden de jaren voor onzen Laski in het vaderland voorbij. Onstuimig, wat het uitwendige betreft, wanneer het lot der zijnen hem opriep, om aan de wereldgebeurtenissen deel te nemen. Onstuimig echter ook in zijn gemoed, dewijl hij innerlijk deel nam aan den strijd der geesten in zijnen tijd, en dewijl zijne ziel de vragen doorleefde, die de Hervorming opwierp met een kracht en nadruk, die van een vroom hart antwoord en ook oplossing vorderde. Smartelijk viel het hem bovendien, bij den blik op zijne vaderlandsche Kerk te moeten bemerken, hoe hare dienaren zonder het noodige inzicht, onverschillig voortleefden, bereid om met politieemaatregelen iedere vrijere beweging te keer te gaan, maar zonder eenigen lust, om aan het eigene leven met ernstig berouw de genezing van de duidelijk zichtbare wonden der Kerk te beginnen.

Te midden van deze beweging overkwam hem eene zware beproeving. De laatste levensjaren van zijnen oom waren veelszins beneveld. De vijandige stemming van zijne invloedrijke en vast aaneengesloten te werk gaande tegenstanders had hij meer dan ééns op grievende wijze moeten onder vinden. Hij zag de verontrustende schaduw, die de Hervorming ook over de grenzen van zijn geestelijk gebied deed vallen, doch wist de onzekere omtrekken niet meer te verklaren, en had slechts een voorgevoel van het groote gevaar,

dat de aan zijne leiding toevertrouwde Kerk van de zijde dier beweging bedreigde. Meer nog ging de grijsaard gebukt onder den loop der gebeurtenissen in Hongarije. Zijn hart was met zijnen neef de partij van Zapolya toegedaan, en met den gloed eener Poolsche vaderlandsliefde heeft hij, tot ondersteuning van den zwager zijns konings, ook zijne woorden en zijne middelen de richting van zijn hart laten volgen. Ook een bitter verlies aan aardsch goed kon de oude man zich getroosten; smartelijker was het hem echter, als hij zag, hoe ook deze zijne houding ten opzichte van Zapolya, die hij nauwelijks behoefde te verhelen, en in welke hij zich bewust was, met de aanzienlijkste Polen in overeenstemming te zijn, door zijne nimmer rustende tegenstanders gebezigd werd, om hem in Rome verdacht te maken. Hunne moeite schijnt niet vergeefs geweest te zijn. Men zegt, dat paus Clemens VII den Aartsbisschop en zijne familie in den ban gedaan heeft. De kardinaal van Ancona zal den „Legatus natus” naar Rome gedagvaard hebben, om zich aldaar te verantwoorden, en wel in zulke buitensporig heftige bewoordingen, dat hij in zijnen indagingsbrief Laski zal hebben beschreven als „slechts wat den naam betreft een aartsbisschop, maar in waarheid een aartsduivel, op gelijken trap staande met Dathan, Korach, Abiram en Judas.” Ja, terwijl het schrijven den neef Hieronymus als eenen tweeden Herostratus brandmerkte, zal de kardinaal niet teruggedeinsd zijn voor de beschuldiging, dat de Primaat uit de opbrengst van vervreemde kerkelijke goederen wapenen had laten vervaardigen, die aan de Turken in Hongarije waren gezonden geworden.

De schandelijke oorkonde zelve heb ik nergens kunnen vinden ¹⁾, en betwijfel haar bestaan om vele gewichtige redenen. Maar dat, in het algemeen, zulk een gerucht zich zeer

1) Het laatst nog heeft Walewski de geschiedenis als een historisch feit opgedischt (vergel. „Bibliotheca.” 1872, p. 360); in het door den niet te vertrouwen geleerde aangehaalde 8ste deel der „Tomicians” heb ik de oorkonde niet gevonden.

vroeg aan den naam van Laski heeft kunnen vasthechten, spiegelt de gezindheid der tegenstanders af, die hij zelf nog maar al te zeer moest ondervinden, en die zijnen laten levensavond verduisterde. In Februari 1530 heeft hij nog de kroning van den 10jarigen zoon zijns konings voltrokken, later ook nog eene synode te Petrikau gehouden, welk een en ander hij niet zou hebben kunnen doen, indien hij zich onder den ban bevonden had. Den 19^{den} Mei 1531 ontsliep hij, in den ouderdom van 75 jaren, in zijn slot te Kalisch.

Slechts onze Johannes schijnt bij het sterven van den Aartsbisschop tegenwoordig geweest te zijn. Stanislaus was reeds in 1527 uit Frankrijk naar Polen teruggekeerd; zijne levensomstandigheden echter hielden hem meestal van zijnen oom verwijderd. Hieronymus bevond zich in Hongarije; op het bericht van den dood zijns ooms spoedde hij zich naar het vaderland. Tegen het einde van Juni kwamen de broeders in Krakau bijeen, om een soort van familieraad te houden. Het testament van den oom was door dezen tot weinige dagen vóór zijn einde voortgezet geworden; het kwam er op aan, om de zeer nauwkeurige bepalingen, die ons ook eenen uiterst boeienden blik in de kostbare huishouding van eenen Poolschen aartsbisschop der 16de eeuw vergunnen, ten uitvoer te brengen, en te gelijk ook bij deze gelegenheid het vaderlijke vermogen te regelen en te verdeelen. Johannes had reeds een paar jaren te voren, onmiddellijk na den dood zijns vaders, vrijwillig ten gunste zijner broeders van zijn deel van het erfgoed afstand gedaan. Hieronymus, als de oudste, kreeg het familieslot te Lask, de jongste broeder een paar andere goederen, onder welke de stad Strykon met alle omliggende landerijen en dorpen het belangrijkste was. Lang konden de broeders niet bijeenblijven. Hieronymus begaf zich van Krakau rechtstreeks naar Linz, ten einde met Sigismund v. Herberstein, den afgezant van Ferdinand, over de plannen tot schadeloosstelling en ruiling voor Johannes Zapolya te onderhandelen. Deze onderhandelingen, gevoegd bij al de aandoeningen van zijn gemoed in de laatst

verloopen maanden, werkten zoo nadeelig op Laski, dat hij, nauwelijks naar Zevenbergen teruggekeerd, in eene zware krankheid verviel, die zijn leven in gevaar bracht, en hem gedurende zeven weken aan het leger der smart gekluisterd hield. De arme man! En terwijl hij nog rouw droeg over het verlies van zijnen oom, werden hem in korten tijd een zoon en eene dochter door den dood ontrukkt, en uit het schrijven, dat ons uit dien tijd is bewaard gebleven, is niet te bespeuren, dat één zijner broeders hem heeft kunnen verplegen.¹⁾

Inzonderheid voor onzen Johannes had het overlijden van den Aartsbisschop de gewichtigste gevolgen. Door zijnen dood was hem de invloedrijkste steun bij zijn opklimmen langs de hooge ladder van kerkelijke waardigheden benomen. Nog kort vóór zijn verscheiden had de welwillende oom hem de aanstelling tot proost van Gnesen en Leczyc bezorgd. Thans echter stond hij daar als neef en erfgenaam van den naam van den gestorven primaat, en daardoor ook gedeeltelijk als erfgenaam van de vijandige gezindheid, die van zoo vele zijden tegen den overledene gekoesterd geworden was. Hem kon men nu zonder gevaar den wrevel laten gevoelen, dat hij zoo langen tijd het geliefkoosde voorwerp van de al te vaderlijke voorzorg van den machtigen primaat geweest was. Wij vernemen niet, dat zulk eene storing in zijne snelle bevordering hem in dezen zijnen verlaten toestand tot mismoedigheid gestemd heeft; zijne ernstige gezindheid wees hem op eene andere en hoogere roeping, en bij het opvolgen van deze laatste kon hem de wangunst zijner benijders niet deren. Reeds lang ontleende zijne smart over de Kerk haar voedsel aan gansch andere en diepere bronnen, dan aan het armzalige lachen eener niet bevredigde eierzucht! Het heengaan van den eerwaardigen grijsaard echter had den band ontanoerd, met welken eene innige, kinderlijke piëteit den

1) Bucholts, „Urkundenbuch,” S. 48. Doch er is eene onoplosbare tegenstrijdigheid tusschen de datums, die men vindt opgegeven S. 48 (Wysko, 31 October 1531) en S. 49 (Weenen, 2 November 1531).

neef aan zijnen oom met diens trouwe, vaderlijke liefde, den deken aan zijnen aartsbisschop verhechte: hij kon nu onbepaald de richting zijner gedachten volgen, die hem steeds dieper in het Woord Gods deden doordringen, en hem daardoor steeds verder van de leerstellingen zijner Kerk verwijderden.

Snel kwam de verandering niet tot stand. Om Laski's wille verblijden wij ons, dat er nog een paar jaren verstreken zijn, alvorens hij zich geheel van de Kerk losmaakte, want daardoor vervalt van zelve het verwijt, hetwelk zijne tegenstanders hem voor de voeten geworpen hebben, alsof hij toch, als een soort van heimelijk afvallige, sinds zijn verblijf te Bazel huichelachtig de gemeenschap met de Roomsche kerk onderhouden heeft, zoo lang hem de hooge waardigheid van zijnen oom het uitzicht geschonken had, om eenmaal door opvolging eenen gelijken hoogen rang te verkrijgen. Niet het verijdeld worden van deze hem toegedichte hoop dreef hem aan, om mismoedig de schepen achter zich te verbranden. Hij streed nog den reuzenstrijd, ten einde in zijne moederkerk te kunnen blijven; hij streed dien oprecht en ernstig, met het pijnlijke gevoel, dat het tevens een strijd om zijn vaderland, zijn dierbaar Polen, was, doch ook steeds meer met het voorgevoel, met het ontwakende bewustzijn, dat de geheimzinnige, nachtelijke gestalte, die met hem worstelde, de Heer zelf was, en van dat oogenblik aan met den biddenden wensch: „Heer, ik laat u niet gaan, tenzij Gij mij zegent!” Toen hij daarop als de gezegende des Heeren den dageraad mocht zien rijzen, slaakte hij geen enkelen klaagtoon, dat hem, en wel op zulk eene wijze, zijne heup was verwrikt geworden.

De dood van den Aartsbisschop bracht voor den jongen proost van Gnesen allereerst eene reeks van officieele werkzaamheden met zich, nog voordat zijne huishoudelijke aangelegenheden met zijne broeders in orde gebracht waren. Door het domkapittel van Gnesen werd hij aan den bisschop van Cujavië, Matthias Drzewicki, afgevaardigd, om hem

zijne verkiezing tot aartsbisschop te melden.¹⁾ Hij maakte van de gelegenheid gebruik, om met dezen opvolger de noodige overeenkomsten te treffen, ten einde die inkomsten uit het aartsbisdom, welke aan de erfgenamen van den Primaat vervielen, volgens de bepalingen van het testament te regelen. Deze schikkingen zullen waarschijnlijk nog al eenige moeite gekost hebben. De bisschop van Cujavië behoorde tot de tegenstanders van den overleden primaat. Het vertoog,²⁾ door de hoofden der tegenpartij eenige jaren te voren (1527) aan koningin Bona gericht, waarin zij haar om hare ondersteuning tegen Laski verzocht hadden, vinden wij ook door Drzewicki onderteekend. De moeielijke onderhandelingen werden echter op vreedzame wijze ten einde gebracht. Het schijnt, over het geheel, dat de nieuwe aartsbisschop zijnen langjarigen wrok niet op den neef overbracht, en dat diens bekwaamheid, ook nadat zijn meer dan vaderlijke beschermer ten grave gedaald was, zich wist te doen erkennen en waardeeren. Nog bijkans zeven jaren na den dood van zijnen oom werd hem de betrekking van aartsdiaken van Warschau opgedragen (21 Maart 1538).³⁾ Nog kort vóór zijnen dood had Laski bij den Koning weten te bewerken, dat het patronaat over dezen hoogen post aan de aartsbisschoppen van Gnesen verleend werd, en zulks tot groote ergernis van koningin Bona, die beloofde, er voor te zullen zorgen, dat hij tijdens haar leven geen enkele van zijne praktijken meer bij den Koning zou doorzetten.⁴⁾ Zoo greep de sluwe koningin met vrouwelijke hand in de kerkelijke vraagstukken, zoo kwam er aan het hof geen einde aan het intrigeeren van ijverzuchtige prelaten, en dit alles, terwijl reeds in het rond de vlammen der Hervorming hoog opflikkerden, en het er bovenal op zou zijn aangekomen, om alle huiselijke verdeeldheden ter zijde te stellen, en zich van de vereende kracht

1) De pauselijke bekrachtiging van deze keuze kan men vinden bij Theiner, II, 478.

2) Vergel. Zeissberg, S. 588.

3) „Acta capit. Gnesn. et Posn. Lib. install., I, 49.

4) Zeissberg, S. 589.

tegen den van dag tot dag sterker wordenden tegenstander te bedienen! De waardigheid van aartsdiaken van Warschau, die de oom ongetwijfeld aan zijnen neef had toegedacht, als hij het patronaat verkreeg, was de laatste onderscheiding, die de Roomsche kerk aan dezen haren begaafden, maar reeds half afvalligen zoon liet ten deel vallen.

Wij dwalen wel niet, wanneer wij, bij de zoo uiterst spaarzame mededeelingen juist uit dien beslissenden tijd, aannemen, dat onze vriend zich reeds met éénen voet buiten de tent zijner moederkerk bevond. Bereids in 1536 had zich het gerucht verspreid, alsof Laski het vaderland verlaten, en zich naar Wittenberg zou begeven hebben, ten einde zich bij Luther en Melanchthon aan te sluiten. Het gerucht bleek valsch te zijn, maar toont nochtans, waarop men tegenover hem reeds destijds in Krakau, van waar die tijding herkomstig was, meende te moeten verdacht zijn. Een boeiend schrijven is ons bewaard gebleven, dat nader over dit gerucht handelt.¹⁾ De brief, door eenen zekeren Andreas Fr. aan Laski gericht, — door welke verkorting, gelijk ik vermoed, de ook op letterkundig gebied bekend geworden, in het vervolg tot de Evangelische kerk behoorende Pool en staatsman Andreas Fricius Modrzewski wordt aangeduid,²⁾ dien wij later nog een paar malen zullen ontmoeten, — houdt het door Sbigneus te Krakau medegedeelde gerucht voor geenszins onwaarschijnlijk, en drukt ook niet de minste verwondering er over uit. Wij kunnen daaruit opmaken, hoe de verandering, die bij Laski had plaats gegrepen, naar de meening zijner vrienden reeds tot genoegzame rijpheid gekomen was, om te mogen verwachten, dat hij weldra openlijk voor haar zou uitkomen. Reeds destijds had zich in Krakau een kleine kring van gelijk gezinde naturen gevormd, — aan het slot van ons verhaal zullen wij om den toegang in dien kring verzoeken, — die bittere klachten — de brief zelf is een

1) Gabbema, pag. 19.

2) Zie, met betrekking tot hem, het paar aantekeningen bij Wengierski, pag. 451.

bewijs daarvoor — over den treurigen toestand van Staat en Kerk aanhieven, en die met de voortgangen der Hervorming en met hare leidlieden in nauwe betrekking stonden. Wel was, omstreeks een jaar te voren, door een zeer streng koninklijk bevelschrift verboden geworden om Wittenberg te bezoeken¹⁾; doch daaruit, dat zulk eene verordening noodzakelijk geworden was, kan men opmaken, welk eene groote menigte van Poolsche studenten zich reeds naar den hoofdzetel der ketterij begeven had. Zoo als de menschelijke toestanden nu eenmaal zijn, weten wij, dat ook de strengste bevelschriften van dien aard slechts weinig baten, gelijk zij ook in dien tijd slechts weinig hebben uitgewerkt.

Modrzewski schildert in zijnen brief op uitvoerige wijze de dagen der Wittenbergsche Concordia (21—29 Mei 1536). Hetgeen gedurende deze week Bucerus en zijne Opperduitschers met Luther verhandeld hadden, was geheel naar den smaak van onzen lateren Laski, en het is als eene schoone voorspelling, wat het gerucht beweerde, dat hij nl. juist in die dagen alreede in Wittenberg geweest was. Eene zoo verzoenlijke hand heeft de Duitsche Hervormer aan de lieden van Straatsburg, Augsburg en de andere Opperduitsche steden nimmer toegestoken, als op dien 23sten Mei, toen hij in „eene hoog bezielde, blijmoedige en vriendelijke

1) Vergel. Kautz (pag. 18), en aldaar uit het aan Peter Kmita gegevene bevel de volgende kenmerkende plaats: „quod attinet ad eos, qui apud Lutherum vel quoscunque alios factionum istarum principes vitam degunt, iis omnino aditum ad quas vis dignitates et magistratus praecludemus in posterum. Qui autem post publicatum hoc edictum nostrum vel sua voluntate vel jussu suorum amicorum ad istos ipsos sectarum novarum auctores, ut eorum dogmata imbibant, proficiscerentur, eos vel extorres esse jubemus vel severius e consiliariorum nostrorum sententia castigabimus, ne illis quidem parcendo, qui ipsis auctores ejus rei fuerint.” — Acht jaren later intusschen heeft Sigismund deze Draconische wet verzacht, en aan zijne onderdanen het reizen naar het buitenland weder toegestaan. Reeds in 1539 bericht de bisschop van Chelm aan den Apostolischen nuntius in Duitschland, Moroni, dat het koninklijke bevelschrift betreffende het bezoeken van Wittenberg weinig gebaat heeft. Zijne gronden voor deze bewering zijn niet geheel boven allen twijfel verheven. (Vergel. Theiner, II, 527.)

stemming, wier glans hem uit de oogen straalde en op zijn gelaat lag verspreid,"¹⁾ niet twisten wilde met de lieden, die niet konden toegeven, dat de goddeloozen in het heilig Avondmaal het lichaam des Heeren genieten. Het verschil tusschen de onderscheidene gevoelens was innerlijk niet overwonnen, maar met terzijdestelling daarvan kon in die ééne ure Luther aan de anderen de broederhand reiken. Veel vrijere meeningen betreffende het Avondmaal, dan die hier werden toegelaten, had Laski reeds twaalf jaren vroeger van Erasmus vernomen, alhoewel slechts in een gesprek, bij gelegenheid van een symposion met eene kleine, uitgelezene schaar; uit de wijze van voorstelling bij Modrzewski blijkt duidelijk, dat aan onzen Laski de ontwikkeling der Avondmaalsleer sinds die dagen niet vreemd is gebleven.

Niet reeds in 1536 verbrak Laski de gemeenschap met de moederkerk.²⁾ Twee jaren later, kort nadat hij aartsdiaken van Warschau geworden was, verliet hij, voor ons oog plotseling, zijn vaderland, en wel met het bepaalde voornemen, om zich zodoende te gelijk van de Roomsche kerk af te scheiden. Maar die ernstige schrede deed hij niet heimelijk, als een vluchteling. Zijne aanzienlijke positie, zoowel in het maatschappelijk, als in het kerkelijk leven, had hem vaak in persoonlijke aanraking met den Koning gebracht, en Sigismund bleef, tot het laatste toe, den ernstigen en zoo uitnemenden man zeer genegen. Een bewijs daarvan is de roeping van Laski tot het aartsdiakenschap, nog in 1538; ja, daarbij sluit zich de verdere, schitterende onderscheiding aan, dat de Koning hem nog in hetzelfde jaar den vacanten bisschopszetel van Cujavië aanbood. Het feit kan

1) Köstlin, II, 342.

2) In weerwil van de stellige verklaring van Utenhove (pag. 234: „Porro Joannes a Lasco 1556 tandem in patriam revocatur, unde viginti amplius annos nomine religionis sponte sua jam exulaverat”) betwijfel ik de juistheid der tijdsbepaling, daar Laski onmogelijk nog twee jaar nadat hij op eene zoo in het oog loopende wijze de vaderlandsche Kerk verlaten had, tot archidiaconus van Warschau zou hebben kunnen benoemd worden. Wij mogen in die dagen dergelijke tijdsbepalingen niet zonder nauwkeurig onderzoek aannemen.

toch onmogelijk geloofend worden; de vriend, die twee en twintig jaren later de lijkrede over hem hield, bevestigt het luide in tegenwoordigheid van hen, die tegen het gesprokene zouden hebben kunnen opkomen.¹⁾ Nauwelijks was Laski van het voornemen des Konings verwittigd geworden, of hij begaf zich tot hem, en zette onbewimpeld de gronden voor hem uiteen, die hem noodzaakten, om zulk eene gunst eerbiedig van de hand te wijzen. Eergierigheid prikkelde hem niet, althans gewis nu niet meer; aan den vooravond van zijnen overgang kon hem ook de bisschoppelijke waardigheid niet meer weerhouden; het kruis van Christus en de smaad en vervolging, aan welke een prediker des Evangelie's was blootgesteld, kwamen hem begerlijker voor. Het strekt ook den Koning tot eer, dat hij zulk eene openhartige verklaring wist te waardeeren, en alle zijne strenge maatregelen vergat en voorbijzag tegenover den adel eener gezindheid, die aan de armoede om Christus' wil de voorkeur gaf boven het weelderige leven eens bisschops. De Koning wist, dat hij niet vele zulke mannen in zijn land had. Hij verbood den buitengewonen man de reis naar het buitenland niet, ja, hij voorzag Laski goedgunstig van aanbevelingsbrieven aan vreemde vorsten. Tot aan zijn uiteinde kon Sigismund den man niet vergeten.²⁾

Voorzeker zal onzen vriend het afscheid moeielijk gevallen

1) Statorius, pag. 6: „Ipse Johannes a Lasco... iustar magni illius Ieraelitarum ducis probrum Christi ferre maluit quam adoptivus Pharaonis filiae gnatus appellari. Cum enim sibi a serenissimo rege Sigismundo Cujavensem episcopatum traditum audivisset, ipse principem adiit et cur id munus suscipere non posset, palam ostendit, quo sapientissimus ille rex non modo non est offensus, sed et ultro commendatias litteras ei ad omnes principes concessit.”

2) Laski zelf schrijft dit aan den zoon des Konings: „Abii ex mea patria et sciente et clementer id mihi permittente divo olim Majestatis tuae patre, id quod tuae etiam majestati incognitum non esse puto, qui me ubi jam in Frisia considissem, honorifice etiam, pro Regia sua in me clementia, in patriam rursus literis suis revocabat, egoque illius majestati pariturus eram, si id fidei meae professio ministerique mei in Frisia suscepti ratio passa fuisset” (Kuyper, II, 30).

zijn, toen hij aan de grens van zijn land, eer hij Duitschland betrad, het laatst vaarwel aan zijnen geboortegrond toeriep, en nog eenmaal eenen blik achterwaarts wierp op het vaderland, dat hij met al den vurigen gloed van eenen Pool beemde, en van hetwelk hij zich thans losrukte, om het wellicht nimmer weder te zien. Nog ééne schrede, en de beslissende teerling is gevallen. Die schrede doet hij, gehoorzaam aan de goddelijke stem in zijn hart, die hij reeds spoedig als Gods genade dankbaar roemt. Zij heeft hem, gelijk eertijds den Vader der geloovigen, bevolen om uit zijn land, en uit zijne maagschap, en uit zijns vaders huis te gaan naar een hem nog onbekend vergelegen land, waarvan hij slechts wist, dat het 't land zijn zoude, hetwelk zijn God hem wijzen wilde. God heeft toch van velen in dien heldentijd der Hervorming dat zelfde, zware offer geëischt, en de schaar der bannelingen in Genève, in Zürich en in zoo menig ander gastvrij brandpunt der Hervorming, die tehuis in eenen aanzienlijken stand hunne dagen aangenaam hadden doorgebracht, en die nu het schamele brood der vreemdelingschap aten, strekt ten bewijze, dat zij gaarne, ter wille van het heilige kleinood huns geloofs, dat offer brachten, en ook hunnen Heer daarvoor prezen. Maar onder die blinkende heldengestalten zijn er toch niet velen, die uit zoo machtig verleidelijke omarmingen zich op het bevel van hunnen Heer moesten losrukken, als onze Pool, dien wij ginds aan de grens van zijn vaderland genaderd zien. Nog lang verneemt men in zijne brieven de herinnering aan hetgeen hij destijds heeft moeten prijsgeven, doch het is niet de weemoedige klaagtoon van eenen banneling, die den ontweken geboortegrond vurig verlangt weder te zien, maar veelmeer de juichtoon van hem, die door zulk een offer tot de vrijheid der kinderen Gods is doorgedrongen. Zoo beschrijft hij, zes jaren later, in eenen brief aan zijnen geloofsgenoot Bullinger, dien tijd met de volgende schoone woorden: „In het kort, om ook u de weldaad en goedheid van Christus den Heer te mijnen opzichte bekend te maken, ik was voorheen een hooggeëerd Farizeër, met vele titels en waardigheden versierd, met vele en rijke pre-

benden van kindsbeen af overladen; maar nu, nadat ik dit alles uit vrije beweging door de genade Gods achtergelaten, nadat ik mijn vaderland en mijne vrienden vaarwelgezegd heb, dewijl ik zag, dat ik in hun midden niet overeenkomstig de dure roeping eens christens kon leven, nu ben ik in den vreemde slechts een arme knecht van mijnen armen, voor mij gekruisigden Heer Christus, sedert kort alhier (in Friesland) dienaar der Kerk, om te verkondigen de leer des Evangelie's, naar den wil Desgenen, die mij naar zijne barmhartigheid uit de strikken der Farizeërs tot zijne kudde geroepen heeft." 1)

Aan eenen anderen Zwitserschen vriend meldt hij, omstreeks denzelfden tijd, den beslissenden stap met deze woorden: „Op jammerlijke wijze had ik al mijnen tijd zoekgebracht in velerlei beslommeringen, in de onrust van het krijgsumoor en van het hofleven. Maar de goede God heeft mij weder aan mij zelve teruggegeven, en mij midden uit het Farizeïsme op wonderbare wijze tot de ware kennis van zijn wezen geroepen, — Hem zij de lof in eeuwigheid! Amen. Na alzoo door Gods genade aan mij zelve te zijn wedergegeven, waag ik het, de Kerk van Christus, die ik in mijn Farizeërschap uit onwetendheid haatte, naar mijn geringe vermogen te dienen, en ik bid God, dat het Hem in zijne barmhartigheid behage, mijn onaanzienlijk penningske nevens de schitterende gaven van anderen, gelijk eenmaal het penningske der weduwe in het Evangelie, niet te versmaden, maar het goedgunstig tot den opbouw van zijne Kerk te doen dienen." 2)

Zoo heeft ook onze vriend, gelijk alle zijne voorgangers, gelijk ook alle zijne navolgers op die zelfde moeielijke baan, die zij in den naam van God betraden, nimmer eenig leedwezen, eenig gevoel van smart over zulk eene leiding zijns Heeren ondervonden. Integendeel, hij, gelijk al de overige helden, hebben de waarheid mogen ervaren

1) *Kuyper*, II, 569.

2) *Ibid.*, p. 583.

van het woord huns Meesters [Matth. 19:29]: „Zoo wie zal verlaten hebben huizen, of broeders of zusters, of vader of moeder, of vrouw of kinderen, of akkers, om mijns naams wil, die zal honderdvoud ontvangen, en het eeuwige leven beërven.”

II.

Johannes a Lasco

als Protestant

in Duitſchland en Engeland.

De omzwerving in den Vreemde.

Het was in 't jaar 1538, waarschijnlijk tegen het einde van den zomer, dat Johannes a Lasco de grens van zijn geboorteland overschreed, en den Duitschen bodem betrad. Het was niet slechts een vaarwelzeggen van het vaderland en een trekken naar een vreemd gebied, maar veelmeer nog een verlaten van de oude Kerk, een losmaken van de innigste banden des bloeds, en een richten van zijne schreden naar een blauw verschiet, werwaarts met sterken en onwederstaanbaren aandrang de stem van God hem riep, die hem het nog onbekende land zijner woning zal toonen. Onze pelgrim, ginds aan de grens van zijn geboortegrond, bevond zich in de volle kracht van zijnen mannelijken leeftijd; weldra heeft hij zijn veertigste jaar achter den rug, een schoone, welgevormde zoon zijns vaderlands, met een hoog voorhoofd, met heldere, groote oogen, met een scherp geteekenden neus, rondom den gesloten mond de vaste uitdrukking van een ongebogen, sterken wil, geheel zijne krachtige verschijning vol adel, eene belangwekkende, ernstige mannelijke gestalte. Zij, die hem in die moeielijke dagen voor 't eerst gezien hebben, bewonderen in zijne mannelijke verschijning de ernstige waardigheid, die op zijn gelaat lag verspreid, verbonden met eenen trek van beminnelijke vriendelijkheid, ja, de geheele verhevenheid van zijn voorkomen, dat hem aanstonds als eenen held deed kennen.¹⁾

1) *Gerdes*, III, 83.

Het oog zijns geestes vond het land der Hervorming merkbaar veranderd sedert de dagen, die nu echter ook reeds twaalf jaren achter hem lagen, toen hij ginds, op het aangrenzend gebied en van uit het stille vertrek bij Erasmus, de hooggaande beweging opmerkzaam had gadeslagen. Toenmaals was de geheele beweging nog in volle gisting, en slechts het eerste bobbelende schuim lag voor de poort van den grooten humanist te Bazel. Erasmus had zijnen beslissenden kamp met Luther juist aangevangen; den huisgenoot van den eerstgenoemden, die in die dagen algemeen als het hoofd der humanisten erkend werd, kon het nog twijfelachtig voorkomen, of de zoo duchtig er op inhouwende Hervormer aan het eind als overwinnaar uit den strijd zou wederkeeren, — en van de overwinning was het bestaan der Kerk afhankelijk. De geest der Hervorming, die zich met de kracht van een stormwind verhief, en die, uit het gemoed voortgekomen, nu ook de geheele ziel des volks in haren diepsten grond aangreep, had ook andere krachten, die reeds zeer lang opeengehoopt waren, ontboeid. Deze baanden zich onstuimig eenen weg, en vorderden onverbiddelijk vrijmaking, ook van de Hervorming, en toch lag hare bron op verren afstand, op een ander gebied. Het was nog zeer onzeker, hoedanig de uitslag zijn zoude, en of het aan de Hervorming zou gelukken, om aan de verschillende vreemdsoortige eischen wederstand te bieden, en de onstuimige strijdgenooten van zich af te scheiden, die vermetel en radicaal ook den bodem van het Evangelie verlieten, en hun eigen spoor vervolgden.

De toestanden waren in den tusschentijd wezenlijk helderder geworden. Duidelijk en beslist was uit de worsteling van tegenstrijdige elementen de scherp geteekende gestalte der Gereformeerde kerk, gelijk zij toenmaals heette, te voorschijn getreden. Men las in hare trekken den heeten strijd, in welken zij zich haar recht bevochten had, en te gelijk ook de heilige, blijmoedige geestdrift, die elke strijd om het Evangelie den belijder inboezemt. De jeugdige kerk der Hervorming, in haar hooggestemd gevoel en bewustzijn van dit

haar goddelijk recht, kon nu rustiger de behaalde overwinning zich ten nutte maken. In den Retscher te Spiers heeft zij, in 1529, tegen het besluit van den rijksdag hare protestatie ingebracht, en hare aanhangers waren nu Protestanten geworden, tegenpartij voorzeker, maar ook partij, gelijk in rang met de tegenover haar staande Roomsche kerk. Een jaar later overhandigde reeds de jeugdige heldin, op de rijksvergadering te Augsburg, aan Keizer en rijk hare confessie, in welke zij nog een weinig al te zeer op de overeenstemming met de oude moederkerk den nadruk legde, en liever de verschillen nog niet scherp deed uitkomen, die toch reeds duidelijk aan den dag traden. Maar deze handelwijze was wellicht de verstandigste; de tegenstander voelde zich niet genoopt om zijne pen, gelijk eenige heethoofden wenschten, in bloed te doopen; zijne erbarmelijke wederlegging met inkt verhoogde slechts den moed der jonge heldin. Weder een jaar later zien wij de protesteerende Stenden in het Smalkaldische verbond zich tot onderlinge bescherming en verdediging enger aaneensluiten; het waren manhafte en bekwame vorsten, die dit Verbond tot zijne hoofden verkoos. De Keizer en zijne lieden hadden voortaan met dezen bond te rekenen; uit den godsdienstvrede te Neurenberg, in 1532, blijkt, dat Karel V inderdaad tot zulk een rekenen met genoemden bond besloot. Beide partijen beloofden plechtig, den vrede te zullen bewaren, totdat een eerstdaags zamen te roepen concilie over deze geheele aangelegenheid eene beslissing zou genomen hebben. De protestantsche Stenden waren in die dagen reeds zóó machtig geworden, dat zij, naar het oordeel der kundigsten, den Keizer, die van meer dan ééne zijde in het nauw gebracht was, nog veel belangrijker concessiën zouden hebben kunnen afdwingen. De innig godsdienstige karaktertrek der Duitsche Hervorming wederhield hen meerendeels, om zich de meer voordeelige politieke stelling te verwerven.

Maar de geweldige bewegingen op staatkundig gebied, die alle landen van Europa als in eenen maalstroom dreigden mede te slepen, bevorderden op onverwachte wijze het duurzaam bestaan der naar Gods Woord hervormde kerk.

Reeds eenmaal stonden wij aan de plek, waar deze maalstroom zijne geweldigste golven opwierp. Op de uitgestrekte, vruchtbare vlakten van Hongarije scheen het een oogenblik, alsof het lot van Europa voor eeuwen beslist moest worden, en wel in den bloedigen strijd der beide pretendentes naar de kroon van dat land, een strijd, die aan de eene zijde den zegevierenden Soliman met zijne bloeddorstige horden tot onder de muren van Weenen deed doordringen, en die aan den anderen kant de tegen elkander vijandige staatkunde van Karel V en van Frans I, en van hen, die zich in het wisselvallige krijgsgeluk rondom hen schaarden, tot een beslissend keerpunt scheen te zullen brengen. Keizer Karel mocht bij den ernstigen strijd aan de Duitsche protestantsche Stenden geen aanleiding geven, om zich zijnen vijanden in de armen te werpen, en moest uit dien hoofde aan hunne zijde zeer veel door de vingers zien, wat hij gewis onder andere omstandigheden te vuur en te zwaard zou hebben onderdrukt. Koning Frans, zelf katholiek, en niet voornemens om de evangelische beweging in zijn rijk in 't minst te bevorderen, dong naar de gunst, en in den diepsten grond der zaak naar het bondgenootschap der Protestantsche vorsten. Dit laatste ontging hem, wel is waar, doch het voordeel van deze politieke strooming kwam aan de Protestanten in die jaren ten goede.

Voor het Protestantisme, wat zijne staatkundige positie betreft, waren de gebeurtenissen op het wereldtooneel in dit vierde decennium slechts bevorderlijk geweest. Datgene wat het belette, om de volle vrucht van zijnen arbeid te verkrijgen, kwam in zijn eigen midden op eene wijze aan den dag, die voor de geheele toekomst onheilspellend moest heeten. De samenkomst te Marburg had duidelijk de verschillende geestesrichting van de beide hoofden der beweging, Luther en Zwingli, op een beslissend punt in het licht gesteld; de schaduwen dezer beide gestalten legerden zich van nu voortaan op de scharen, die hunne leiding volgden, en gaven haar verschillende omtrekken. Het recht, om hunne persoonlijke overtuiging te hebben laten gelden, wordt aan geen van deze beide mannen betwist; de grootste en harte-

lijkste sympathie echter koesteren wij voor de handelwijze van dien leider, die, met terzijdestelling van het onbeslechte geschilpunt, aan den Duitschen Hervormer de broederhand reikt, en die met tranen zien moest, dat zij geweigerd wordt. Hoe onuitsprekelijk veel leed heeft sinds dien dag de Evangelische kerk getroffen, die in die afgewezen hand de verdeeldheid in haar eigen binnenste zag overgebracht. „Gijlieden hebt eenen anderen geest, dan wij!” Dat noodlottige, betreurenswaardige woord werd tot een soort van parool, hetwelk de strijdgenooten in twee legers verdeelde, tusschen welke vervolgens de gemeenschappelijke tegenstander op de behendigste wijze zijne gevaarlijkste wigge indreef. Wel gevoelde men, zoowel aan de eene, als aan de andere zijde de behoefte, om de nog nauwelijks merkbare scheur eerder aan te vullen, dan te verbreedden, ten einde niet zelve door eigene tweedracht de Roomsche kerk in de hand te werken. Bij de steden in Opper-Duitschland en in de Zwitsersche gewesten was die behoefte het levendigst; bij de anderen bleef de neiging zich openbaren, om zich voor de vermenging met dien gewaanden anderen geest te wachten. Maar ook Luther erkende de noodzakelijkheid eener toenadering, en overwon voor eenen tijd zijne bedenkingen tegen iedere aanraking met de Sacramentisten. Bucerus, die onvermoeid werkzaam was, om eene verzoening tot stand te brengen, vond in Wittenberg aan Melanchthon eenen wezenlijken steun bij zijne edele pogingen. Luther zag zwijgend toe, en liet aan de zaak haren vrijen loop, ja — wij hebben daarvan reeds gesproken, — men meende, dat Laski zich reeds in Duitschland bevond op dien belangrijken dag, die voor een oogenblik in het leven scheen geroepen te hebben, wat dan later de ijverigste levenstaak van onzen vriend geworden was. Den 29sten Mei 1536 werd in de Wittenbergsche Concordie eene soort van Unie tot stand gebracht, en ook mede door Luther onderteekend. Welk eene vreugde heeft deze stap, alsmede de brieven van Luther, die zich voorts daarbij aansloten, in Zwitserland en in geheel Opper-Duitschland teweeggebracht! Zürich zond, in den zomer van 1538, eenen

gouvernementsbode, in de Zürichsche kleuren en met de Zürichsche eeretekenen, naar Wittenberg, met een schrijven van den edelen Bullinger, hetwelk met deze schoone woorden eindigt: „God, onze hemelsche Vader, die de Heer is der legerscharen, de Vader aller barmhartigheid en aller vertroosting, ontsteke in ons wederzijds door zijnen Heiligen Geest het vuur zijner goddelijke liefde, opdat wij het christelijke werk dezer Concordie tot heiliging en eer van zijnen heiligen naam, alsook tot zaligheid veler zielen, ten spijt van den Satan en van de wereld, mitsgaders van alle hunne factiën, door de genade Gods gelukkig mogen in stand houden.”

Omstreeks dezen tijd betrad Laski het geboorteland der Hervorming. Alsof in de leiding zijns levens God dat oogenblik had afgewacht, waarin de persoonlijkheid op het tooneel der handeling verschijnen moest, die in haren geheelen aanleg het uitverkoren werktuig scheen te zijn, om op den grondslag dezer Concordie aan het gebouw der Hervorming verder te arbeiden! Maar Gods wegen zijn toch niet onze wegen. De vreemdeling, die aan Polen en aan de Roomsche kerk den rug heeft toegewend, werd eerst langs verre omwegen tot zijnen arbeid geleid.

Laski richtte zijne schreden niet allereerst naar Wittenberg, alwaar hij, volgens het vermoeden van zijnen vriend, reeds twee jaren te voren zou hebben vertoefd. Het schijnt, dat hij den grooten Hervormer opzettelijk ontweken is, hetzij, dat hij de herinnering aan het beeld van Luther, dat hij zich voorheen in de omgeving van Erasmus gevormd had, nog niet geheel te boven gekomen was, hetzij, dat hij aan zijnen koning, die het hoog aanzienlijke landskind had laten trekken, beloofd had, om den onmiddellijken omgang met dezen meest gevreesden ketter te vermijden. Maar ook wat de Hervormers op de andere linie betreft, vermeed hij nog in het eerst hunne persoonlijke ontmoeting. In Zwitserland zou hij spoedig de oude betrekkingen weder hebben kunnen aan-

knoopen. De onversaagde Zwingli was, wel is waar, reeds op het bloedige slagveld als een dappere Zwitser gevallen, en ook Oecolampadius, de wakkere Hervormer in Bazel, was door zijnen Heer en Meester reeds uit de strijdende Kerk in de triomfeerende opgeroepen. Maar Pellicanus stond daar nog trouw en onwankelbaar op zijnen post aan den Rijn, en Bazel, waaraan onze vriend zich in vroeger dagen zoozeer gehecht had, als een student aan zijne muzenstad, had zonder veel strijd, met bedaarden, gelijkmatigen tred het pad der Hervorming ingeslagen, terwijl in Zürich Bullinger arbeidde, die in latere jaren, als een geestverwant van Laski, zoo innig met dezen verbonden was. Verder in het zuiden, aan de bekoorlijke oevers van het meer van Genève, werkte met onvermoeiden ijver en in de kracht van eenen profeet des Ouden Testaments Farel, dien onze Pool voorheen in Bazel als vluchteling had leeren kennen, nevens hem echter ook reeds zijn leermeester Calvijn, beide helden kort te voren uit Genève verdreven, omdat zij te groot en te streng waren voor het volk, dat aldaar in uiterlijke gemakkelikheden zijn leven genieten wilde, beiden met heldenmoed vervuld, want zij hadden hun lot in den trouwen dienst van hunnen Heer ondervonden. Met dezelfde onverbidde gestrengheid, met denzelfden vurigen ijver der liefde stond Farel reeds weder aan den anderen oever van het meer, en spande onophoudelijk zijne krachten in, om den wandel der christenen in Neuenburg [Neuchâtel] Gode te heiligen. Calvijn was verder getrokken; te Straatsburg had hij eenen kansel gevonden, om het Evangelie te verkondigen. Welk eenen machtigen indruk zou hij op den vluchteling uit Polen hebben moeten maken! En nog zoo menige andere aanzienlijke gestalte zou ginds, in de schoone Duitsche rijksstad, onzen Laski in die dagen geboeid hebben, gelijkgezinde naturen, die wel spoedig aan zijn denken en trachten haar bijzonder merk zouden hebben ingedrukt, niet zeer verschillend van den eigenen stempel, dien hij in de toekomst vertoonen zou.

Wij kennen, helaas, de beweeggronden niet, die onzen

vriend bewogen hebben, om eenen anderen weg in te slaan. Op den eersten aanblik komt die weg ons voor als een spel des toevals, als het tergend uit den koers geslagen worden van een schipbreukeling; bij een dieper doordringen echter erkennen wij de leiding des Heeren, die het lot der menschen bestiert als waterbeken. Allereerst zien wij de gestalte van onzen zwerver in Frankfort aan de Main te voorschijn komen, ongeveer omstreeks den tijd, waarin, tegen het einde van den herfst, uit de meest verwijderde plaatsen de boekdrkkers met hunnen voorraad van nieuwe boeken in de reeds toenmaals zoo belangrijke koopstad op de misplachten bijeen te komen. Ook uit Krakau, uit Thorn, uit Posen en uit Breslau trokken de lieden naar de Main, meestal in engere aaneensluiting, ten einde zich zelve en hunne waren op de onveilige heirbanen gemakkelijker te kunnen verdedigen. Laski nam zijnen intrek in het huis van een zekeren Hadrianus, die een boekhandelaar op den Lieve-Vrouwenberg moet geweest zijn, en die ook nog in latere jaren inkoopten van boeken voor hem bewerkstelligde, en zich ook met andere commissies voor hem belastte, een Nederlander van afkomst, die echter Frankforter burger geworden was ¹⁾. Wellicht had juist de boekenmis den Pool bewogen, om zich naar de stad aan de Main te begeven. Want immers niet juist ieder nieuw verschijnsel op het gebied van de literatuur der Hervorming had door de scherp bewaakte versperring aan de vaderlandsche grenzen heen kunnen dringen, en zulk eene mis bood de gunstigste gelegenheid aan, om de eene of andere tehuis verbodene en ontbeerde vrucht te genieten, en zich met den tegenwoordigen stand der geestelijke dingen vertrouwd te maken. Of, en met welke aanzienlijke persoonlijkheden der stad Laski bij dit zijn eerste verblijf te Frankfort in aanraking kwam, dienaangaande bieden ons de goed geordende archieven der stad volstrekt geen uitsluitsel. De vrije rijksstad met hare krachtige zonen, die door een levendig onafhankelijkheids-

1) „Religionshandlungen,” II, Beilage, S. 50.

gevoel bezielde waren, had zich, wat de meerderheid harer inwoners betreft, aan de Hervorming aangesloten, destijds nog met eene sterke voorliefde voor de richting, die van Zwingli en van de steden in Opper-Duitschland uitging. Binnen de muren der stad leerde hij eenen vreemdeling kennen, en sloot met hem een innig vriendschapsverbond, dat in zeker opzicht voor geheel zijn volgend leven beslissend werd. Op reis naar Italië was Albert Hardenberg uit de Nederlanden door eene hardnekkige koorts aan het ziekbed gekluisterd geworden. Mogelijk lag hij wel krank in dezelfde herberg, waar onze vriend zich bevond. Ongeveer een tiental jaren jonger dan Laski, en in een niet al te verren graad met paus Adriaan verwant, had Hardenberg zich reeds als knaap in het beroemde fraterhuis te Groningen begeven, dat aan den edelen, hoogbegaafden Johannes Wessel zijn ontstaan en aanzien te danken had. Toen hij tot een ernstig jongeling was opgegroeid, verwisselde hij het vrome fraterhuis met het nabijgelegen klooster der Bernardijnen te Aduard, dat in die dagen insgelijks in hoog aanzien stond. Zijn leermeester, Gosuinus van Halen, had hem wellicht den raad gegeven, om zich in dit klooster te vestigen, waar mannen als Rudolf Agricola, Johannes Wessel e. a. eenmaal gearbeid hadden, en aangaande hetwelk hij zelf verklaard heeft: „Als gij vroeger in Friesland een geleerde gezocht hadt, dan zoudt gij hem in Aduard, of anders nergens gevonden hebben.”¹⁾ Toen hij twintig jaren oud was, begaf zich Hardenberg, in de witte monnikspij met het zwarte scapulier der Bernardijnen gehuld, naar Leuven, ten einde den achtjarigen cursus in de theologie tot aan het baccalaureaat te doorloopen. Wegens zijne meer vrijzinnige denkbeelden was hij bij de strenggeloovige professoren in diskrediet geraakt, en had het plan gevormd, om ten tijde van de herfstmis, in 1538, over Frankrijk naar Italië te reizen. Zijne hardnekkige krankheid deed hem van voornemen veranderen. In plaats van naar Italië begaf hij zich naar

1) Spiegel, S. 11.

Mainz, ten einde aan de hoogeschool aldaar de doctorale waardigheid te verwerven. Zijn nieuwe vriend vergezelde hem naar de niet ver verwijderde stad, die in die dagen, hoofdzakelijk door den glans harer universiteit, den bijnaam van „het gulden Mainz” verkregen had.

Juist destijds waren woelige dagen voor Mainz aangebrouwen. Na eene afwezendheid van verscheidene jaren had eindelijk keurvorst Albrecht van Mainz voor den steeds onstuimiger aandrang moeten zwichten, en was van Halle uit naar zijne bisschopsstad teruggekeerd. Van Februari tot Juni 1539 ¹⁾ hield hij zijn verblijf in Mainz, niet als een geestelijk herder, die bovenal voor het zielenheil der hem toevertrouwde kudde zorg draagt, maar veeleer als een wereldlijk vorst, in wiens aderen het bloed van het geslacht Hohenzollern bruist, ijverig zich bezig houdende met huurlingen te werven, en hen zoo spoedig mogelijk voor den krijgsdienst te dresseeren. Is de meermalen voorkomende opgave juist, dat nl. Laski door zijnen Koning bij zijne reis van aanbevelingsbrieven is voorzien geworden, dan was daaronder gewis óók een schrijven aan des Konings bloedverwant, den Keurvorst en Kardinaal, in wiens hand, meer dan ééns, het toekomstig lot van Duitschland zou hebben berust, indien de zedelijke ernst, de godsdienstige diepte van zijn karakter in evenredigheid geweest ware met zijne macht. Omstreeks dien tijd kon de wereldschgezinde kerkvorst onzen Laski, indien hij al met hem persoonlijk in aanraking gekomen is, niet meer tot wegwijzer strekken. Vijf en twintig jaar vroeger zou het misschien anders geweest zijn. Dat was nog de schoone tijd, toen de van ijver voor de wetenschap blakende en kunstlievende vorst met Hutten bevriend was, en met oprechten eerbied aan den koninklijken geest van Erasmus zijne innige hulde bewees. Destijds was de hooggeplaatste kerkvorst bezielde door den vurigen wensch, om zijne hoogeschool te Mainz in eene modelschool voor de humaniteitsstudiën te herscheppen, en te gelijk ook, geheel in den geest van den grooten Duit-

¹⁾ May, II, 331.

schen humanist, eenen reformatorischen invloed op de Kerk uit te oefenen. Het Humanisme betoonde zich, ook onder zijne machtige handen, buiten staat, om zulk een groot werk te volvoeren. Ook aan dezen zijnen bezielde jonger ontbrak daartoe de zedelijke, heilige ernst, die den mensch bekommerd doet zijn over de zaligheid zijner eigene ziel; ook hij moest zijn voornemen zien mislukken, omdat hij vergat, dat het heiligdom niet door geleerde of humanitaire, maar slechts door heilige handen gereinigd kan worden. De praalzieke keurvorst wilde het leven genieten op gelijke wijze, als in die dagen de Mediceër op den pauselijken stoel zulks deed, wellicht met wat meer Duitschen ernst, maar beider geestesrichting is in den grond dezelfde. Keurvorst Albrecht en onze Laski waren van de humaniteit en haren grootmeester uitgegaan; de verdere loop hunner geestelijke ontwikkeling voerde hen echter steeds verder van elkander af, en in dat zelfde voorjaar van 1539 was er tusschen deze beiden reeds geen aanrakingspunt meer. De een was opgeklommen tot de waardigheid eens kardinaals, ja had zelfs de vurig gewenschte gouden roos van den Paus mogen ontvangen, maar had tevens op de ondubbelzinnigste wijs met de Hervorming gebroken. Hij stierf, diep geërgerd over den loop der geschiedenis, die hem in haar streng gericht onverbiddelijk ter zijde geschoven had, terwijl hij tot in zijn stervensuur door zijne schuldeischers gekweld werd. Bovendien valt op zijn zielloos overschot de sombere schaduw van den ellendigen **aflaatkramer** met zijn smadelijk bedrijf, waarvan de opbrengst voor de helft in de geldkist van den pronkzieken keurvorst terecht kwam, zonder die echter te kunnen vullen. De levensweg van den ander bracht hem in de Evangelische kerk. Alle zijne kerkelijke prebenden en waardigheden — en hij zou wellicht in zijn vaderland tot een even hoogen rang hebben kunnen opklimmen, als Albrecht in Duitschland, — had hij uit eigen beweging en in een heiligen drang des gewetens prijsgegeven, om niets te zijn dan een arme knecht van zijnen éénigen Heer, van nu voortaan ten allen tijde gereed en bereid, zich een krijgsknecht van Christus te toonen.

Gedurende bijkans een jaar schijnt Laski zich in Mainz op zijne ernstige studiën te hebben toegelegd, terwijl hij zich verre hield van hetgeen in de bisschoppelijke staatsievertrekken de geesten in beweging bracht, indien wij hem althans niet ook reeds in dien tijd bereids in de Nederlanden te zoeken hebben. Onze bronnen laten ons met betrekking tot dat jaar in den steek; alles schijnt echter aan te duiden, dat het verblijf in Leuven langer geduurd heeft, dan het korte tijdsverloop, dat overblijft, wanneer wij onderstellen, dat Laski tot aan de promotie van zijnen vriend in Mainz getoefd heeft, en niet liever aannemen, dat hij zich voor die plechtigheid uit de Nederlanden derwaarts gespoed heeft. Tijdens zijn dingen naar den doctoralen hoed hield zijn vriend voorlezingen over de boeken der Sententiën en over eenige Brieven van Paulus. Vooral de laatstgenoemden moesten noodzakelijk de beide mannen in hunne reformatorische denkbeelden bevestigen. Vóór het einde des jaars had Hardenberg de vurig verlangde waardigheid verkregen. Laski was bij de promotie tegenwoordig. De Emdensche bibliotheek bezit nog het boek, dat hij bij deze gelegenheid aan den met den doctoralen hoed gekroonden ten geschenke gaf: het zijn Reuchlin's eerste beginselen der Hebreuwsche taal. Weleer was het kostbare boek het eigendom van Erasmus, wiens handschrift („sum Erasmi nec muto dominum”) het nog vertoont. Het had niettemin eenen anderen bezitter gekregen, toen de vrijgeveige Pool op eene zoo groothartige wijze den beroemden geleerde zijne boekverzameling had afgekocht. Hardenberg waardeerde het geschenk dubbel, ter wille des gevers, en heeft acht jaren later op het titelblad dit inschrift ternedergeschreven: „Daarom” — dewijl hij het van Laski bij die plechtige gelegenheid ten geschenke gekregen had, — „zal dit boek, zoolang ik leef, nooit in andere handen overgaan, hetgeen ik door deze mijne eigene handteekening be-
tuig.”¹⁾ Toen in het volgende jaar de kettermeesters in Leuven althans de boeken van Hardenberg verbrandden, in hunnen

1) Spiegel, S. 19.

wrevel, dat de ketter zelf hun was ontsnapt, was dit door hem zoozeer gewaardeerde boek aan het vuur ontkomen.

Reeds spoedig na de promotie vertrok Hardenberg naar zijn vaderland. Zijn trouwe vriend vergezelde hem Rijn-afwaarts. Zij wilden elkander niet verlaten; de Nederlanden zelve bezaten menig punt van aantrekking, dat onzen Laski bij den verderen voortgang zijner geestelijke ontwikkeling kon aanlokken. Het geboorteland van Erasmus was hem bij zijne humaniteitsstudiën en in zijn samenwonen met den destijds meest gevierden zoon van dat land niet vreemd gebleven; menigen telg van dit volk — wij herinneren ons, om een voorbeeld te noemen, zijnen omgang met Utenhove, — had hij leeren kennen en waardeeren. Zijn eigen broeder, Hieronymus, had zich van meer dan ééne moeilijke diplomatieke zending te Brussel te kwijten gehad, en zijn naam had ook daar in de hoogste kringen eenen goeden klank.

Landvoogdes der Nederlanden was de zuster des Keizers, Maria, de weduwe van den ongelukkigen koning van Hongarije, die op eene zoo deerniswaardige wijze zijn jeugdig, veelbelovend leven in de moerassen bij Mohacz verloren had. Nog als jonkvrouw had zij, de hoogbegaafde, leergierige discipelin van het Humanisme, Erasmus hoog gewaardeerd en hem ook geprezen. De vrome zin, die haar bezielde, had de jonge koningin tot de studie der Heilige Schrift geleid; ten opzichte van de Evangelische bewegingen, die zich nu ook in Hongarije openbaarden, getuigde hare houding geenszins van afkeer, en Luther meende groote dingen van haar te mogen verwachten. Toen hij de tijding vernam van de zware bezoeking, die de vrome weduwe getroffen had, zond hij, gelijktijdig met de uitlegging van vier Psalmen, dien bekenden schoonen troostbrief aan haar te Weenen toe, werwaarts zij voor de wilde scharen van Soliman gevlucht was.¹⁾ Het was

1) Vergel. Luther, XXXVIII, 370 f. De bedoelde Psalmen zijn 37, 62, 94 en 109.

eene valsche positie, in welke keizer Karel zijne zuster door hare benoeming tot Gouvernante der Nederlanden geplaatst had, omdat met dezen post door hem de taak verbonden was, om het Protestantisme in het geboorteland des Keizers op alle mogelijke wijze te onderdrukken. Op dit punt toonde de Keizer zijne geheele onverbiddelijke, heerschzuchtige en onverdraagzame natuur, die ten minste in het geliefde geboorteland wilde doorzetten hetgeen hem in Duitschland, ondanks al zijne pogingen, niet gelukte. Tot zelfs wat den stoet harer bedienden betreft, zuiverde hij de verdachte omgeving zijner zuster, die zich aan den harten wil haars broeders onderwierp, en te onmachtig was, om die schrikbarende taak van de hand te wijzen, of om desnoods om harentwil van den glans der hofhouding, en dan ook van de vriendschap haars broeders afstand te doen.¹⁾ In welk eenen pijnlijken toestand zagen toch in die groote, maar ook onstuimige dagen diegenen zich geplaatst, die uit zwakheid halverwegen bleven staan, en die daarom op zulk eene smartelijke wijs onder het gericht van Jezus' woord vervielen: „Wie met mij niet is, die is tegen mij.” — De naam van Laski zou gewis voor de Landvoogdes geen onbekende naam geweest zijn. Geen andere naam werd in de bloedige twisten, die haar schoon Hongarije verscheurden, vaker door vriend en vijand genoemd, dan deze, en ongetwijfeld zou zij ook aan den edelen Pool eene schitterende ontvangst aan haar hof geschonken hebben. Maar niet om het hofleven en den gunst van vorsten te genieten, had Laski aan het Poolsche koningshof den rug toegekeerd, en had hij het leven van een behoeftigen balling verkozen. Waarschijnlijk zal hij ook geen lust gehad hebben, om eene vrouw te ontmoeten, die zich afmatte in het behartigen van de onnatuurlijke taak, welker vervulling slechts tot den prijs van de verloochening van hare betere aspiratiën verkregen kon worden. Zulke menschen zocht hij niet op, maar vermeed hen veeleer. Ook andere schitterende aanbiedingen wees hij zonder aarzelen

1) Vergel. het schrijven des Keizers aan zijne zuster, bij Lanz, I, 418.

van de hand. Toen hij in de zomerdagen van 1540 zich gedurende korten tijd te Antwerpen ophield, bezocht hem de Aartskanselier en ook de markgraaf van Brandenburg, die aldaar vertoefde; in naam zoowel van den Keizer, als ook van koning Ferdinand werden hem vergeefsche aanbiedingen gedaan. ¹⁾

Met vermijding van Brussel en zijne schitterende hofhouding, begaf Laski zich naar Leuven. Deze vriendelijke zetel der Muzen moest hem gedurende een jaar tot eene gewenschte schuilplaats strekken, om er in stilte innerlijk tot rijpheid te komen. Reeds Erasmus had weleer in zijne tegenwoordigheid de zoo beroemde universiteit en hare schoone ligging geprezen. Nergens kon men zich, volgens hem, zóó rustig en ongestoord aan de studiën toewijden als te dier stede, en bovendien was de landstreek liefelijk en gezond, terwijl een Italiaansche hemel zich over haar uitbreidde. ²⁾ Meer dan drieduizend studenten uit alle landen der wereld, destijds voor het meerendeel uit Frankrijk, en ook niet weinigen uit Spanje, verzamelden zich in de verschillende gehoorzalen. Met dat groote aantal studeerenden kwam de menigte der hoogleraren en ook hunne wetenschappelijke beteekenis overeen; eene rijke bibliotheek bood gewenschte hulpmiddelen tot grondige studiën. Maar Leuven was destijds, wat zijne theologische faculteit betreft, en door hare woordvoerders, het voornaamste bolwerk tegen de Protestantsche kerk en leer geworden, de alleszins waardige strijdgenoot der Sorbonne en van Keulen tegen iedere Evangelische beweging. Wat in dat jaar reeds gebruikelijk was, werd in 1545 door de wet bepaald, dat nl. geen enkel student aan de universiteit zou worden toegelaten, die niet met eenen plechtigen eed verzekerde, dat hij een vijand was van alle leerstellingen van

1) *Kuyper*, II, 552. Over de chronologie van dezen brief vergel. de grondige opmerkingen bij *Böhmer*, I, 166, die afdoende bewijzen levert voor de tijdsbepaling van *Kuyper* tegenover die van *Scrinium*, I, 478, en van *Spiegel*, S. 30.

2) *De Ram*, p. 12.

Luther en Calvijn.¹⁾ Aan de spits van deze meest verklaarde en strijdbare tegenstanders stond Latomus, de woordvoerder der faculteit, dien Luther als den Leuvenschen sophist en eenen tweeden Jisbi (2 Sam. 21 : 16) gebrandmerkt heeft, en dien een vlugschrift, dat zich in mijn bezit bevindt, als een aanmatigend sycophant beschrijft.²⁾

Doch niet om op zijnen leeftijd nog eenmaal als student aan de voeten van geleerden te zitten, die eene versletene, scholastische theologie voordroegen, had Laski zich naar Leuven begeven. Niets verraadt, dat hij ook maar in het minst eenigen omgang gehad heeft met mannen, met wier kerkelijk standpunt hij reeds ten eenenmale gebroken had, en die reeds spoedig bespeurd zullen hebben, welk een verdacht persoon deze vreemdeling uit Polen was. Althans wordt ons bericht, dat zij Hardenberg zijnen vertrouwelijken omgang met hem kwalijk genomen hebben, en dat voor dezen moeilijkheden uit dien omgang zijn ontstaan. Onder de studenten, die voor een deel veel bejaarder waren, dan met de jongelingschap aan onze universiteiten gewoonlijk het geval is, kon reeds eerder de eene of andere energieke persoonlijkheid ontdekt worden, die, afkeerig van den onnatuurlijken dwang op het heilig gebied des geloofs, eene toeneiging tot de leer des zuiveren Evangelie's openbaarde. Steelswijze ging zoo menig reformatorisch boek van hand tot hand, en gretig werd door de jeugdige, vrome gemoederen het vrije, zaligmakende woord ontvangen. Wij weten van een paar jongelingen, die, ofschoon met grooten eerbied en diepe hoogachting voor den edelen Pool, toch reeds in Leuven vertrouwelijk met hem hebben omgagaan. Onder hen treedt vooral Francisco de Enzinas op den voorgrond,

1) Ibid., p. 62.

2) „Epistola de magistris nostris Lovaniensibus quot et quales sint, quibus debemus magistralem illam damnationem Lutherianam.” Het zendschrijven is aan Zwingli gericht, een boeiend bewijstuk, welk eenen vroegtijdigen, blijden weerklank de moedige daad van Luther zelfs in Leuven gevonden heeft. Het geschrift is vijf maanden, nadat Luther zijne Stellingen had aangeslagen, verschenen; de schrijver heeft zijnen naam niet genoemd.

die reeds in 1537, als 17jarig jongeling, in zijne Spaansche vaderstad Burgos Protestantsche indrukken ontvangen had, en die, twee jaren later alreede geheel voor het Evangelie gewonnen, gelijktijdig met Laski te Leuven gekomen was, om aldaar zijne studiën voort te zetten. Weldra had hij van den edelen Pool gehoord, die om des geloofs wille zijn vaderland verlaten, en van de glansrijke hoogte, waarop hij zich als kerkvorst geplaatst zag, blijmoedig in een zoo bescheiden en stil leven was afgedaald. Een brief van zijne hand aan Laski — twee jaren later geschreven — schildert op welsprekende en schoone wijze, welk eenen blijvenden, diepen indruk onze Pool op den vatbaren, vurigen Spanjaard gemaakt heeft. 1) Enzinas hield zich reeds destijds met het vertalen van de Heilige Schrift in zijne moedertaal bezig, een hooggeprezen arbeid, die den geloovigen jongeling eene moeilijke, maar standvastig doorgestane gevangenschap berokkende. Ook onder de Vlamingers was menig vroom jongeling, op wien de levenwekkende adem des Evangelie's niet zonder gezegende uitwerking gebleven was, en die dan ook tot Laski in vriendschappelijke betrekking trad. Wij denken aan den zachtzinnigen Cassander, die, minder beslist dan Enzinas, in het vervolg zich levenslang moeite gaf, om de pijnlijke kloof tusschen de beide vaneengescheurde kerken te overbruggen, een vruchteloos pogen, waardoor hij geen van beide partijen aan zich verplichtte.

De kringen, in welke Laski zich te Leuven bij voorkeur bewoog, en in welke hij het meeste voedsel voor zijn zieleleven vond, hebben wij niet te zoeken in de schaduw van de hoorzalen der universiteit. Zij lagen ter zijde, destijds nog met minachting over het hoofd gezien en onaangevochten gelaten door de leidlieden der Kerk; verborgen bronbaken, in welke het levende water zich verzamelde, dat voor eeuwig den dorst lescht. Een belangwekkend kijkje in deze kleine, bescheiden kringen zien wij ons vergund; gaarne

1) Gerdes, III, 82; vergel. ook Böhmer, I, 134.

vertoeven wij voor een oogenblik met onzen vriend in hun midden.

Reeds anderhalve eeuw te voren was in de Nederlanden een vuur ontgloeid, welks licht en warmte, velen ten zegen, zich tot op verren afstand, en zelfs tot over de grenzen des lands deed bespeuren. Die het vuur in den tempel ontstoken had, was Gerhard Groot, deze „echt christelijke volksman, eene edele, diep ernstige, en ook bij alle zachtheid en vriendelijkheid eener zielen-zoekende liefde, nochtans krachtige, besliste, strenge persoonlijkheid, zonder menschenvrees, wars van oogendienst, een man van de meest uitgebreide kunde en van veelzijdige ervaring, van groote scherpzinnigheid en eene aangrijpende, indrukwekkende welsprekendheid.”¹⁾ Ware het niet gewaagd, om voortreffelijke mannen uit verschillende tijden, die den stempel van hunnen tijd vertoonen, met elkander te vergelijken, men zou Groot mogelijk den Spener der Roomsche kerk ten tijde van haar verval kunnen noemen. Niet gering was de opwekking, die van hem uitging; men bespeurt, hoe zeer hij aan eene behoefte van de uitnemendsten zijns tijds en ook van zijn vrij en vroom volk te gemoet kwam, toen hij de broeder- en zusterhuizen stichtte, tegenover de erg vervallen kloosters met hunne bedelachtige, armzalige bewoners. Zij, die zich in deze nieuw gestichte huizen vestigden, waren waarachtig vrome zielen, die met de wereld en al het genot en aanzien, dat zij in staat is te bieden, op vreedzame wijze gebroken hadden, ten einde stil en in het verborgen, bijkans gelijk een piëtistische kring, voor den vrede van het eigene hart te leven. Maar toch niet uitsluitend in eene bespiegelende, werkelooze rust. Een diep medelijden met de kommervolle toestanden van den tijd bewoog hunne ziel, en bij hun streven om het heerschend verderf te keer te gaan, maakten zij het liefst eenen aanvang met de opvoeding der jeugd. Waar hunne fraterhuizen stonden, — en dat was welhaast bijkans overal in het land, — daar zag men ook de vreedzame, vlijtige bewoners

1) Herzog, Real-Encykl. (2^e Aufl.) I, 680.

weldra in de scholen werkzaam, en de zegen hunner werkzaamheid was allerwegen te bespeuren, inzonderheid onder de burgers, die omstreeks dien tijd de bloeiende steden der Nederlanden met welvaart vervulden. Eene stem uit deze fraterhuizen heeft aan de eigenaardige soort van gezindheid, die daarbinnen heerschte, eene zoo verwonderlijk classieke uitdrukking gegeven, dat zij daarna niet meer verstommen kon, en dat zij, beide in de Evangelische en Roomsche kerk, nog altoos eene tallooze menigte aandachtig luisterende toehoorders vindt. Het is de innige, welluidende, vrome en diep beschouwende taal van Thomas a Kempis, die zich op geheel éénige wijze, als eene eenzame stem tusschen de beide kerken, heeft weten te doen hooren, een nachtegaal in de schemering van den aanbreekenden dag. Wij kunnen den welbekenden klank onzer dierbare Evangelische kerk niet in al zijne kracht in het woord van den vromen, stillen man van den Agnietenberg bij Zwolle terugvinden; wij bemerken op meer dan ééne plaats, dat zijne taal niet geheel met de prediking van eenen Paulus overeenkomt: die geestesrichting was juist de Hervorming niet, en kon haar gemis ook niet vergoeden, alhoewel zij ongetwijfeld een wezenlijke voorarbeid in de Nederlanden blijft.

Ook in Leuven is in de opvoeding der jeugd de machtige invloed van deze fraterhuizen te bespeuren. Ook hier was de vrije zin der burgers ontwaakt, en de diepe, vrome ernst, die de goddelijke waarheid uit hare bron trachtte te leeren kennen, krachtig opgewekt. Juist in de kringen der eenvoudige burgerij openbaarde zich een sterk zelfgevoel, dat zich niet meer blindelings wilde onderwerpen aan alle willekeurige bepalingen der Kerk en aan hare heerschzuchtige priesters, wier onzedelijke wandel aan de eerzame burgerlieden zooveel ergerlijken aanstoot gaf. Het gild der lakenwevers inzonderheid was ook in Leuven sterk vertegenwoordigd; het Vlaamsche laken werd overal op hoogen prijs gesteld; tot zelfs naar Krakau zonden de rijke kooplieden de balen van deze kostbare koopwaar, en nu ook reeds over zee naar de verste kusten. Ook de andere bedrijven bloeiden in

de volkrijke Academiestad: er heerschte een opgewekte, werkzame ijver, welke zich nu op de groote, godsdienstige vraagstukken begon toe te leggen, die duidelijk verneembaar aan de stille burgerhuizen aanklopten, en ook daar den toegang en eene oplossing zochten. Treden wij zulk een huis binnen, in hetwelk onze vriend veel verkeerde, ja waarin hij zelfs geruimen tijd zijn verblijf hield.

Het eenvoudige burgerhuis ligt niet in het middelpunt der stad en van haar intellectueele leven, dáár, waar destijds in frissche, rijke, vroolijke pracht het raadhuis zich verhief, nog heden ten dage het schoone gedenkteeken van den buitengewoon wakkeren, levendigen burgerzin dier dagen; wij hebben het te zoeken aan den uitgang der stad, dicht bij den vestingwal, waar de kleine beek de Voer zich met het riviertje der stad, de Dyle, vereenigt. Aldaar, aan den Bolleborre, woonde Antoinette van Rosmers, die met de aanzienlijkste familiën der stad nauw verwant was. Het jaar te voren (1539) had zij, bij eene heerschende ziekte, haren man en een paar kinderen verloren; slechts ééne, volwassene dochter, Gudula, was haar gespaard gebleven. Ook haar vermogen had de vijftigjarige weduwe verloren; zij moest naar eene kleinere woning omzien; wellicht dat zij ook door het verhuren van kamers zich eene geringe verdienste verschafte, want wij weten door Enzinas, dat Laski ten harent gewoond en verkeerd heeft. 1) De zware bezoeking, die over haar gekomen was, had de vrome weduwe en hare gelijkgezinde dochter slechts te dieper in het Woord Gods doen doordringen; hetgeen de Kerk met hare priesters haar niet schonk, bood haar de Heer in het Evangelie, waarvan zij zich in het geheim eene Hoogduitsche vertaling had weten te verschaffen. Het goede Woord Gods werd haar trooster en ook haar éénige leermeester, aan welks voeten zij zich had nedergezet, om met biddenden geest het Ééne te leeren,

1) Campan, I, 102: „Antoinette était presque de la plus honeste et principale famille de toute la ville; Monsieur Jan Laski avoit quelquefois logé en sa maison.”

dat noodig is. En God liet haar de parel van groote waarde vinden. Haar huis werd het middelpunt van eene schare van geloofsgenooten, die op vaak wonderbare wijze met elkander in aanraking kwamen, alsof God zelf hen te zamen bracht. Slechts geheel in het verborgen, steelswijze ontmoette men elkander in de kleine achterkamer der weduwe, bij gesloten deuren, gelijk de Apostelen tijdens het Paascheest uit vreeze der Joden. Voor ons behoeven de stille, geloovige lieden geene vrees te koesteren, en ongestoord mogen wij met Laski op eenen avond aan hunne kleine vergadering deelnemen.

Het zijn er altijd slechts weinigen, die in het huisje aan den Bolleborre bijeenkomen, om geen opzien te baren, want niet ver van het huis staat de kerk van Sint Quintijn, en wie weet, of niet de argwanende priesters achterdocht krijgen, of in de nabijheid hunne verklikkers hebben. Heden hebben zich ten huize der weduwe vereenigd allereerst de zelden ontbrekende Josse van Ousberghen, een hontwerker van beroep, diep geworteld in het Evangelie, vol vrede der ziel, stil van aard, maar onwrikbaar vast en sterk in zijn geloof. Met hem treedt binnen de beeldhouwer Jan Beyarts met zijne reeds bedaagde vrouw Katharina Metsys, en ook de huisgenoot Jan Schats ontbreekt dezen avond niet. Indien wij een anderen keer ons bezoek herhaalden, zouden wij nieuwe gezichten ontmoeten: toen de vijanden, een paar jaren later, hunne bloedgierige hand naar dit hoopje geloovigen uitstrekten, namen zij eene schare van 43 geloofsgenooten gevangen.

De onderlinge stichting begint daarmede, dat Josse eene plaats uit het Nieuwe Testament voorleest en tracht te verklaren. De aanwezigen nemen deel aan de uitlegging; met vereende krachten leggen zij er zich op toe, het Woord Gods goed te verstaan, en men bemerkt aan het in hooge mate stichtelijke gesprek, dat de aanwezenden niet meer kinderen zijn in het verstand. Daarop wordt de Postille ter hand genomen, die reeds sinds lang als stichtelijk boek bijzonder hoog bij hen staat aangeschreven. Van den schrijver van het boek, den grooten Duitschen hervormer, weten zij

slechts weinig, en staan ook in geenerlei betrekking tot hem; maar hetgeen zij daar lezen, dat komt zoo ten volle overeen met het hun dierbare Woord van God, en de krachtige taal, waarin het is uitgedrukt, verkwikt hunne ziel meer dan zij zeggen kunnen. Gelukkig is het boek aan de bespiedende blikken der censoren en priesters ontgaan; in Amsterdam waren destijds reeds vele boekhandelaars, die de verboden reformatorische geschriften in voorraad hadden en aan den man wisten te brengen, en menig bezielend vertoog had, ook in Leuven, tot zelfs in de werkplaatsen zijnen weg gevonden. Langs listig gekozen sluipwegen was het aan de bespieders ontgaan. Een middel, waarvan men zich zeer dikwijls en met goed gevolg bediende was dit, dat men het gewenschte Evangelische vlugschrift met een lijvig boek van onbeduidenden inhoud in denzelfden band vereenigde, tot verspreiding van welk laatste de censor, na vluchtige inzage, argeloos de vergunning verleende.¹⁾

Op deze voorlezing uit de Postille, of uit eenig ander stichtelijk boek volgde dan nog de vrije gedachtenwisseling over het een of ander geloofsartikel. Ten aanzien van de verwerping van het vagevuur was men het onderling geheel eens. Het heilig Avondmaal wilden de meesten slechts als een gedachtenismaal beschouwd hebben; zij konden geen enkele plaats in hun Nieuwe Testament vinden, die hen noodzaakte, de werkelijke, lichamelijke tegenwoordigheid des Heeren in het teeken van brood en wijn, veelmin de Transsubstantiatieleer der Roomsche kerk aan te nemen. Deze denkbeelden waren voor Laski niet nieuw. Hij had die reeds te Bazel, in den bijzonderen kring van Erasmus en zijne vertrouwde vrienden hooren uitspreken. Men kon ze destijds op verschillende plaatsen vernemen, ook dáár, waar men volstrekt geen vermoeden had van de scherper omgrensde gestalte, die zij bij Zwingli hadden aangenomen. — Mogelijk, dat men tot besluit van de vergadering, na het gebed, zachtkens één der psalmen zong, die in het Vlaamsch vertaald waren door een geeste-

1) Vergel. Campan, II, 338.

lijke aan de Kathedraal, Paul van Rovere, een bejaard, vroom heer, zwak van lichaam, maar frisch van geest, die jegens de Evangelischen in Leuven welwillend gezind was. ¹⁾

Deze samensprekingen hield men met heiligen ernst. Toen eens één der aanwezigen zich een woord van spot over de leer van het vagevuur liet ontvallen, van welker valsheid allen overtuigd waren, berokkende zich de spotter eene gestrengte berisping. Men wilde de betrekking met de Kerk niet afbreken, maar veeleer in goede verstandhouding met haar blijven, zoolang zij slechts niet in hun onderzoek van den Bijbel en in de onderlinge opbouwning huns geloofs verhinderd werden. Zij hadden zeer zeker reeds de door de Kerk vastgestelde grenzen overschreden, en waren ook reeds verder gegaan dan de Broederen des gemeenen levens, door wier bezielenden arbeid op geestelijk gebied zij ongetwijfeld het eerst tot het onderzoek van de waarheid geleid waren, maar men wilde de geheele, beslissende vraag laten rusten, als zij slechts ongehinderd volgens hun geloof konden leven. Dit deden zij dan ook onder elkander op eene even liefelijke wijze, als de eerste kleine gemeenten in den tijd der Apostelen. Als één van hen krank werd, dan pasten de anderen hem op, en paarden aan eene onverpoosde lichamelijke verpleging van den zieken broeder de teederste zorg voor het heil zijner ziel. Zij hadden hunne kleine kas, uit vrijwillige liefdegaven opgericht, en ondersteunden daaruit diegenen in hun midden, die in nood verkeerden; ook andere hulpbehoevenden en noodlijdenden in de stad zochten zij volgaarne op, ten einde hun handreiking der liefde te doen. Zij leefden in het Woord Gods met geheel hunne ziel. Wanneer zij, na het volbrengen van hunnen dagelijkschen arbeid, elkander soms op hunne avondwandeling in den omtrek der stad ontmoetten, en onbespied meenden te zijn, dan haalde één hunner zijn welbewaard Testament uit de lederen tasch, en las een paar verzen voor, die vervolgens aan de wandelaars overvloedige stof tot een gewenscht onderhoud verschaften. Uit de tot

1) Campan, II, 466.

ons gekomen berichten bespeurt men de innige vreugde der-zulken, die, na langen tijd op een dwaalweg verkeerd te hebben, zich nu door den Heer, hunnen Herder, in eene grazige weide en aan frissche wateren geleid zien.

Laski, die, evenals Hardenberg en Enzinas, zich met dezen Evangelischen kring in betrekking gesteld had, vond hier verwerkelijk hetgeen hij gezocht had: eene kleine, geloovige gemeente, gegrond op het Woord Gods, die zich met ernst op de heiliging des levens toelegde; trouwhartige lieden, onbezweken in het geloof, bereid om reeds des anderen daags den brandstapel te betreden, en met den dood hun geloof te bezegelen. De schemering van dezen aanbreekenden dag lag reeds over hunne geestelijke trekken verspreid, het morgenrood van hun martelaarschap: zulks is ten allen tijde een verkwikkende, bezielende aanblik. Zij, die wij daar straks de woning der edele Antoinette hebben zien binnentreden, om aan de stichtelijke samenkomst ten harent deel te nemen, zij hebben allen, reeds drie jaren daarna, de vreugde gesmaakt, door hunnen dood den naam des Heeren groot te maken. De genoemde mannen ondergingen standvastig den dood door vuur en strop; de heldhaftige vrouwen werden levend begraven. Zóó strafte de Roomsche kerk de misdaad, dat zij het Woord Gods liefhadden, en volgens zijne waarheid een geheiligd leven zochten te leiden. De gruwzame straf heeft echter het heilige vuur niet uitgedoofd, integendeel, de vonken hebben zich door het geheele land verspreid, en hebben de vlammen slechts verder gedragen.

Hoe gelukkig zich onze vriend te midden van deze vrome lieden gevoelde, is ook daaruit te zien, dat tijdens zijnen dagelijkschen omgang met hen het besluit bij hem tot rijpheid kwam, om zich den terugkeer tot het oude priesterleven voor goed onmogelijk te maken, door het celibaat vaarwel te zeggen. Door dezen stap verzaakte hij openlijk de instellingen der Roomsche kerk; en verbrak hij voor goed elke betrekking tot haar. Uit de eenvoudige burgermeisjes der stad koos hij zich zijne levensgezellin. Tot ons leedwezen

mochten wij, ondanks vele navorschingen, er niet in slagen, om ook maar het geringste spoor aangaande hare familie en haar voorleden te ontdekken; zelfs haar meisjesnaam is ons onbekend gebleven. Alleen mogen wij aannemen, dat het schoone beeld van het geestelijke leven van dezen vromen kring zich met vaste trekken ook in haar zieleleven had afgeteekend; wellicht mogen wij gissen, dat zij eene vriendin en vroegere speelgenootte van Gudula was, ook gelijk deze in den bloei der jaren, van de hooggeprezene schoonheid der Vlaamsche vrouwen en met een edel voorkomen.¹⁾ Het schijnt, dat zij in Leuven aanverwanten gehad heeft. Nadat Laski reeds een jaar de stad had verlaten, keerde zij voor korten tijd als gast in hare vaderstad terug, en bracht haar eerstgeboren dochttertje, geheel des vaders evenbeeld, met zich, ten einde, voorzeker vol moedervreugde, aan de grootouders hun kleinkind te toonen. Enzinas kende de vrouw van Laski nog uit den tijd van vóór haar huwelijk. Nauwelijks vernam hij, dat zij in Leuven logeerde, of hij spoedde zich tot haar, om haar te begroeten en tijding aangaande haren man te ontvangen, dien hij juist van plan was, in zijne nieuwe woonplaats in Friesland te gaan opzoeken.²⁾

Na de voltrekking van zijn huwelijk vertoefde a Lasco niet lang meer in Leuven. Den raad, dien hij een paar jaren later aan zijnen vriend gaf, die besluiteloos in het klooster bleef dralen, bracht hij nu, snel besloten, zelf ten uitvoer. „Ik geloof, dat het woord, in Jesaia 52 en II Cor. 6 geschreven: „Gaaf uit het midden van hen, en scheidt u af,” door den Geest Gods is ingegeven. Indien gij dit woord op de vlucht in den geest toepast, voorzeker, wie deze vlucht slechts eenmaal waarlijk en in het diepst zijner ziel heeft volvoerd, hij kan dan ook niet meer vrijwillig onder diegenen verkeeren, door wie hij de verdienste van Christus voortdurend ziet onteeren.”³⁾ Er braken moeielijke tijden aan. In Gent waren oproerige bewegingen ontstaan;

1) Zóó beschrijft althans de Spanjaard de dochter der weduwe Antoinette.

2) *Gordes*, III, 82.

3) *Kuyper*, II, 557.

de Evangelisch-gezinden in de stad hadden beproefd, het zware juk der onverdraagzame kerk met geweld af te schudden. Op het bericht daarvan had keizer Karel zich in allerijl naar zijn geboorteland begeven, ten einde op gewelddadige wijs de gevaarlijke ketterij te onderdrukken. Van alle zijden drong de heerschende kerk er bij hem op aan, dat hij gestreng en onverbiddelijk zou te werk gaan, en daartoe behoefde men bij hem geen sterken aandrang te bezigen. Harde wetten werden uitgevaardigd. Alle boeken, die gedurende de laatste twintig jaren in Duitschland waren uitgegeven, werden verboden; niemand mocht voortaan geestelijke liederen in de landstaal vervaardigen, of ook dergelijke liederen zingen; de conventikelen ¹⁾ werden niet langer gedoogd, zelfs de gedachten mochten niet meer tolvrij zijn. ²⁾ In Leuven draalde men niet, deze Draconische wetten ten uitvoer te brengen. Één van de eersten, die hare gestrengheid moest ondervinden, was Hardenberg. Met vrijmoedigheid en welsprekendheid had deze jeugdige doctor in de theologie, na zijn terugkeer uit Mainz, de Brieven van Paulus voor een talrijk studentengehoor verklaard; ook de burgers luisterden gaarne naar de rondborstige taal van den welbespraakten man, die „niet sprak als de Leuvense schriftgeleerden.” Hij werd bij het hof verklaagd. Men wilde hem als gevangene naar Brussel voeren, en bijaldien dit plan was doorgegaan, zou men ook zijn lot vooruit hebben kunnen berekenen; de hoofdstad des rijks had zich destijds den treurigen roem verworven, dat men haar de „slachtbank der christenen” noemde. De burgers van Leuven stelden zich voor hem in de bres; zij wisten te bewerken, dat men zich voor ditmaal tevredenstelde met zijne kettische boeken te

1) Het schijnt, dat de naam hier voor het eerst in deze beteekenis voorkomt: „Prohibentur congressus hominum de religione loquentium, quae ab illis (de deelnemers) conventicula appellantur.” (Campan, I, 130.)

2) Ibid.: „Praecipiant leges ne quicquam aliud homines aut sentiant, aut loquantur, aut faciant sive in articulorum fidei sententia, sive in ceremoniarum et legum observatione, quam quod Ecclesia Romana statuit, leges sanciverunt, et magistri nostri ac monachi in suis synagogis profitentur.”

verbranden, en hem de proceskosten te laten betalen. Tevens werd hij uit de stad verbannen; hij vertrok van daar, en begaf zich naar zijn klooster Aduard.

Nu kon ook Laski het niet langer meer uithouden in het ongestvrije Leuven en onder mannen, die, in stede van naar de stem der waarheid te luisteren, liever speurhonden der inquisitie zijn wilden. Hij zocht een land, waar hij ongestoord, in de diepste afzondering, volgens zijn geloof kon leven. Vlak aan de grens der Nederlanden lag, als een verborgen uithoek der wereld, een klein, onafhankelijk gebied, Oost-Friesland genaamd, hetwelk in die dagen van vervolging eene vriendelijke schuilplaats bood. Op nieuw nam onze vriend den pelgrimsstaf ter hand, en richtte derwaarts zijne schreden.

De weg daarheen voerde hem in noordelijke richting over Groningen. Meer dan waarschijnlijk is het, dat a Lasco, van uit deze stad, een bezoek bracht aan het, slechts drie uren gaans vandaar verwijderde klooster Aduard, binnen welks muren Hardenberg huisvesting gevonden had. Het klooster was verdraagzamer en toegevender dan de Hoogeschool. De uit Leuven verbannene had niet slechts eene schuilplaats in de vriendelijke cel van het klooster gevonden, men liet den vrijzinnigen monnik niet slechts ongemoeid in zijne Evangelische denkbeelden, maar de Abt verleende hem zelfs het recht om te prediken en voordrachten te houden, en gretig luisterden nu de monniken naar eene taal, die het den studenten verboden was aan te hooren. Reeds sedert twaalf jaren stond het wijd en zijd beroemde klooster onder de leiding van Johannes Reekamp, die in de opeenvolgende reeks der abten het meest heeft uitgeblonken.¹⁾ Ook onze fijnbeschaafde Pool gevoelde zich door deze schrandere, edele persoonlijkheid krachtig aangetrokken. Hij wenscht

1) Koppius, p. 37: „Vir haud dubie quin unus omnes superiores longe antecelluerit et naturae dotibus et eruditione, quaeque res in gubernando plurimum possunt, gratia et eloquentia; naturae quodam privilegio adeo eximius, ut quae praestantissima universo hominum generi dona erogari a summo Deo solent, in hunc unum velut augustissimum sapientiae adytum collata, omnes uno ore affirmarent.”

aan alle kloosters zulke abten toe, die zich met gelijken ijver en gelijke bekwaamheid aan de opvoeding der jeugd toewijden; ja, hij houdt oprecht veel van den vriendelijken abt, en roemt de reinheid en rechtschapenheid van zijn karakter.¹⁾ Maar geen klooster kan hem meer boeien; het duurt niet lang, of hij brengt zijnen vriend onder het oog, dat een verblijven ook in het verdraagzaamste klooster voor een man van zijne gezindheid huichelarij is, welke ieder, die in de waarheid wenscht staande te blijven, verplicht is om onbevreesd te verzaken. Gelijk dit klooster, vlak aan de landscheiding gelegen, in zijn doen en streven reeds de grenzen der Roomsche kerk overschreden had, zoo zou het niet moeielijk zijn, elders vele soortgelijke kloosters te vinden, voor de ontmoedigde geesten in die sombere dagen geschikte toevluchtsoorden, in welke men de Evangelische gezindheid, die men den moed niet had te belijden, in het verborgen koesteren en daarbij nochtans het genot van een onbezorgd leven smaken kon. Zulke zwakke naturen verdienen dan ook geen beter lot, dan om, achter kloostermuren aan de vergetelheid prijsgegeven, in ieder opzicht langzaam weg te kwijnen en te gronde te gaan.

Onze vriend zag zich door zijnen Heer een liefelijker lot bereid. Hij liet het klooster achter zich en begaf zich, om den wille van zijn geloof, verder in het land der vreemdelingschap, dieper in den strijd en in moeielijk lijden, maar om tevens langs dien weg meer en meer versterkt te worden in het troostvolle bewustzijn, dat zulk een leven tot Gods verheerlijking strekt.

1) *Kuyper*, II, 553.

In Oost-Friesland.

„Eala fria Fresena” („wees welkom, vrije Fries”): zóó luidde de groet, met welken de afgevaardigden uit de zeven zeegewesten van Oost-Friesland elkander in oude tijden begroetten, wanneer zij des Dinsdags van de Pinksterweek van ieder jaar bij Upstallsboom, eene hoogte in de nabijheid van Aurich, bijeenkwamen, om te beraadslagen over de rechten, welke iedere Fries verplicht zou zijn te houden. Ja, het was een vrij volk, dat aldaar in de schaduw van overoude eiken woonde! Eeuwen achtereen hebben zij zich manhaftig verdedigd tegen de wilde baren der gulzige zee, die de laaggelegen landstrecken dreigde te verzwelgen, en die ook, in spijt van dijken en dammen, zoo menig stuk land aldaar in den loop der eeuwen verzwolgen heeft. Even manmoedig hebben zij weerstand geboden aan hen, die het sterke, onbuigzame geslacht onder het juk wilden brengen: hun vaste antwoord, met het zwaard in den bloedigen kampstrijd bezegeld, was de fiere, schoone taal: „Wij willen vrij en Friesch blijven.” Volgens de verklaring van Jakob Grimm duidt de naam, evenals die der Franken, een vrij volk aan. De Friezen waren ijverzuchtig op dit hun kleinood: zelfs de hoogte der huizen was voorgeschreven, opdat geen enkele uit het volk zich boven de anderen zou trachten te verheffen. Reeds Tacitus beschrijft met welgevallen dit geslacht, tusschen Wezer en Eems en Maas, hoog in het noorden, aan de zeekust woonachtig. Hij noemt het een edel volk onder de Germanen, rechtvaardig, niet belust op vreemd goed, wars van gewelddadig-

heid, doch heldhaftig en schier onbedwingbaar, wanneer zij hunne vrijheid en hunnen grond zien aangetast. Karel de Groote heeft al zijne krachten moeten in het werk stellen; het was ook een dertigjarige oorlog, dien hij tegen dit volk gevoerd heeft, en de overwinnaar zag zich toch genoodzaakt, om aan den sterken volksstam zijne oude wetten en rechten te laten behouden.

Verscheidene eeuwen waren sedert dien tijd vervlogen. Het volk duldde geenen Heer; bijkans ieder dorp had zijnen hoofding, die burchten voor zich lieten bouwen, en aan de dorpsbewoners bescherming beloofden. Maar deze hoofdingen deden nu hun best, om elkander in macht en invloed te overtreffen. Er braken zware tijden aan, gedurende welke de kracht des volks in eidelooze inwendige veeten verlamd werd, zoodat het niet langer in staat was, om den uitwendigen gemeenschappelijken vijand zegevierend het hoofd te bieden. Beviende hoofdingen sloten, op Martini-avond van het jaar 1430, onder den Upstallsboom een bond tot handhaving der vrijheid, en kozen tot opperhoofd van het verbond den zoon van den edelen Enns Cirksena, die zelf wegens zijnen hoogen leeftijd voor de benoeming bedankt had. Het was eene gelukkige keus. In korten tijd was het geslacht Cirksena tot hoog aanzien gekomen; schrandere van geest en vervuld met eenen vurigen ijver voor het welzijn des volks, hadden zij door de bescherming en verdediging van deszelfs rechten en vrijheden zoowel den roem van hun huis gevestigd, als ook tevens den invloed gefnuikt van die hoofdingen, welke zich aan hun gezag niet verkozen te onderwerpen. De beide zoons van den eerbiedwaardigen Enna, Edzard en Ulrich, voerden, de een na den ander, de heerschappij; na den dood van laatstgenoemden aanvaardde diens weduwe — eene kleindochter van Foko Ukena, weleer de machtigste tegenstander van den ouden Enna, — Theda, eene echte „frysan vife,” met krachtige mannelijke hand de teugels van het bewind, in afwachting van de meerderjarigheid van haren zoon Edzard.

In 1494 stierf Theda, de hoogvereerde landsvorstin. De

prelaten en hoofdingen des lands traden met elkander in overleg, en huldigden, met toestemming des volks, haren zoon, graaf Edzard, als Heer. Gedurende meer dan dertig jaren bestuurde hij de aangelegenheden des lands, en dat op zulk eene uitnemende wijze. dat het dankbare volk hem den bijnaam van „de Groote” geschonken heeft, en zijne nagedachtenis nog steeds in het land voortleeft. Geducht in den krijg, machtig in vreedstijd, was hij de bestendige schutshoofd van zijn volk, zelf een echte Fries, getrouw, matig, schrander, rechtvaardig, door eene vurige vaderlandsliefde beziel, innig godvruchtig en met welwillendheid vervuld, ook jegens de geringsten in het land. In 1528 ontsliep hij in vrede, met de woorden van Simeon op de stervende lippen. Hij had met geloovigen zin den Heiland gezien, gelijk Hij door de Hervorming bekend was geworden, en gelijk Hij de Duitsche landen zegenend en ontfermend doorwandelde. Nu wenschte hij als zijn dienstknecht in vrede henen te gaan. Zijn zoon Enno II volgde hem in de regeering op; deze was niet in allen deele het evenbeeld van zijnen vader, en wijdde zich méér aan een leven van zingenot, dan aan den ernstigen arbeid voor het welzijn des vaderlands. Voor de moeielijke tijden, in welke zijne tienjarige regeering plaats vond, met hunne groote en gewichtige eischen was hij niet genoegzaam berekend; hij handelde zonder energie, en zijne daden droegen maar al te zeer blijk van zijn gebrek aan ijver voor zijne roeping, van welke hij trouwens ook geen helder begrip had. Hij liet liever aan de zaken haren loop, en rustig betijen wat hij te traag en te lusteloos was om te keer te gaan. Dientengevolge zag zijn volk zich vele brandschattingen opgelegd, en leed ook het land onherstelbare schade: het was tot een strijperk geworden voor de meest verschillende denkbeelden, die hier met elkander om den voorrang dongen; er was gisting onder alle standen, en men gevoelde, dat er eene sterke hand ontbrak, die de opgewekte geesten in dien veelbewogen tijd vermocht te beteugelen en op den rechten weg te leiden. In 1540 stierf Enno, nog slechts 35 jaar oud. Zijne weduwe, gravin Anna, uit het huis van Oldenburg, in meer dan één

opzicht het evenbeeld van de kloeke Theda, aanvaardde als voorged van hare zonen de regeering.

De vrije, onbuigzame zin van het Friesche volk treedt ook in zijn godsdienstig leven duidelijk aan den dag. Het is een vroom volk, dat voor zijnen God in den hemel zich nederbuigt, maar er een afkeer van heeft om zich aan eenige menschelijke inzetting te onderwerpen. Aan den ingang zijner geschiedenis staat, als een sprekend beeld van deze zijne denkwijze, zijn koning Radbod. Hij had de vrijheden zijns volks moedig tegen Karel Martel verdedigd, maar de overmacht was te groot; de Friesche koning moest voor den Frankischen hertog bukken. Met den overwinnaar waren de christen-zendingen in het land gekomen. De overwonnen koning moet de prediking van het kruis aanhooren, en stemt er eindelijk in toe, zich te laten doopen. Reeds staat hij in het water, op het punt om het zegel des doops te ontvangen, als hij plotseling de vraag tot den Bisschop richt: „Waar mogen zich mijne voorzaten bevinden, in den hemel, of in de hel?” — „Uwe voorzaten stierven als heidenen, en zijn derhalve allen ter helle gevaren!” Vergramd stijgt Radbod uit het water, en spreekt: „Dan wil ik liever bij mijne stamgenooten in de hel zijn, dan bij de weinige christenen in den hemel.” Door geen verdere pogingen was hij te bewegen om den doop te ondergaan.

Reeds weinige jaren daarna konden zijne stamgenooten de prediking van het kruis niet langer wederstaan. De grijze Winfried betrad bij vernieuwing het land, waar hij eens als jongeling had gearbeid, en zag thans zijne werkzaamheid onder de Friezen met beteren uitslag bekroond, dan eenige tientallen jaren vroeger. Liudger en Willehad waren leerlingen van Winfried en ook reeds zonen van het Friesche volk, die bij de christenen in den lande veel genegenheid en ondersteuning mochten vinden; in steeds grootere scharen naderden de lieden tot den doop. Nadat het volk de Christenleer eenmaal omhelsd had, bleef het van harte aan zijn

geloof getrouw. Ook op kerkelijk gebied handhaafden de Friezen eeuwen achtereen hunne privilegiën. Er was geen bijzondere bisschopszetel in het land gevestigd; de eene helft des lands stond onder den kromstaf van den bisschop van Bremen, de andere onder dien van den bisschop van Munster; van eenigen invloed, door deze kerkvorsten op de lotgevallen des lands uitgeoefend, was niet veel te bemerken. Op de eischen van eenen Gregorius VII, die het celibaat wilde invoeren, gaven de Friezen kort en bondig ten antwoord: „De priesters zijn even goed menschen als wij,” en zelfs de pauselijke macht moest op dit punt onderdoen voor den onbuigzamen zin van het volk, dat vast besloten had om zich geene priesters, die tot den ongehuwden staat veroordeeld waren, te laten opdringen. Van de zware stormen, die de Kerk in andere oorden zoo menigmaal teisterden, bemerkte men hier slechts weinig. Men leefde, gelijk de vrome vaders geleefd hadden; op tal van plaatsen in den lande verrezen kerken en vervolgens ook kloosters. Slechts aan deze indrukwekkende steenen gebouwen was vrijwillig het recht toegestaan, om zich hoog boven de eenvoudige woonhuizen der burgers te verheffen; want hooger dan de Fries mag alleen zijn God wonen!

In de dagen van Luther werd het anders. Reeds vroeg kwamen de bezielende geschriften van den Duitschen hervormer den wakkeren graaf Edzard I in handen, en met klimmend genot en instemming verdiepte hij zich in den vromen, moedigen geest, die hem ongedacht daaruit te gemoet kwam. De onverschrokken mannentaal van Luther klonk zoo krachtig en vrij, alsof het een Fries was, die zóó sprak. De Graaf verlangde van Luther eenen prediker der Evangelie's. In het land zelf bevond zich reeds de meest geschikte persoonlijkheid, een leerling van de Broederen des gemeenen levens te Zwolle, magister Aportanus. Hij bleef niet lang alleen. Op de meest verschillende plaatsen des lands openbaarde zich het verlangen naar de prediking van het Evangelie; spoedig werden er ook predikers gevonden, meestal vrijzinnige priesters, die in hunne jeugd door den geest van de

Broederen des gemeenen levens waren beziel'd geworden. Aan eene scheiding werd nog volstrekt niet gedacht. Het kon gebeuren, dat in dezelfde kerk, waar van den kansel de zuivere prediking van het Evangelie weerklonk, misschien een uur vroeger een andere priester aan het altaar de mis had gelezen. Het hart des volks echter keerde zich welhaast en voor goed van den man aan het altaar tot dien op den kansel en tot den heiligen inhoud zijner prediking. Want de Fries is ernstig in alle dingen, en niet het minst op het punt van het geloof. Het is een bekend gezegde: „Friesland zingt niet”; maar zijne bewoners, met hun degelijken, volhardenden, moedigen en werkzamen aard, denken over de hoogste levensvragen na, en wat zij op dat gebied door eigen inspanning tot het hunne gemaakt hebben, dat beschermen zij, evenals hun land, tegen elk vreemd element, tegen elke gevaarlijke branding. Van uiterlijk vertoon, ook in de kerk, zijn ze afkeerig; daarentegen zijn ze geneigd, het woord der waarheid te onderzoeken, en zich daardoor tot bekeering en vergeving van zonden te laten leiden. Hun in zichzelf gekeerd, schier ongenaakbaar karakter doet niet licht afstand van hetgeen zij zich, ook op geestelijk gebied, met zooveel inspanning verworven hebben.

Bij den dood van Edzard was de leer des Evangelie's door het geheele land verspreid; de stervende graaf was haar van heeler harte genegen. Nog op zijn doodbed vermaande hij zijne zonen, bij deze leer te volharden. Zijn opvolger hield woord. Het was daarbij echter zijn voornaamste streven, om de rijke kloostergoederen in beslag te nemen, en zich door middel daarvan de genietingen te verschaffen, die zijn hart begeerde¹⁾. In vele gevallen heeft hij eigenmachtig en wederrechtelijk gehandeld. Nochtans, de geheele beweging, ook in Friesland, was in haar diepste wezen te rein en te waar, dan dat zulke daden van geweld bij machte

1) Over deze secularisaties en beroovingen van de kloosters vergel. ook „Archiv”, S. 5. 139.

zouden geweest zijn, om haar karakter te bezoedelen of te misvormen.

De vroegste, in hunne soort geheel éénige reformatorische geschriften van Luther, alsmede zijn kloekmoedig optreden, alleen in de kracht des geloofs, tegen Keizer en rijk en Paus, hadden ontegenzeggelijk, ook in deze Nederduitsche gewesten, het eerst de reformatorische beweging in het leven geroepen. Maar deze beweging bleef in Oost-Friesland niet angstig en slaafsch aan de reuzengestalte van den Duitschen hervormer gebonden. De vrije Fries bewandelt gaarne zijne eigene wegen; de bijkans oppermachtige invloed van den Wittenberger was aan gene zijde van de Wezer en de Eems veel minder groot dan aan deze zijde.

Ook bij magister Aportanus, wiens machtige persoonlijkheid onloochenbaar den stempel harer theologische richting op zijn land gedrukt heeft, ten deele ook omdat hij zelf een echte Fries was, komen reeds vroegtijdig, op het ééne, beslissende punt, denkbeelden voor den dag, die Luther als dwaalleer der Sacramentisten alreede beslist had wedersproken. Reeds in 1526 schrijft de Emdensche prediker stellingen terneder als de navolgende: „God, die steeds gezorgd heeft, dat zijne groote werken en wonderdaden door eenig teeken of zegel in de herinnering van het menschedom bewaard bleven, heeft, gelijk aan Noach den regenboog, aan Abraham de besnijding, aan de kinderen Israëls het eten van het paaschlam, evenzoo aan de Christenen den Doop en het Avondmaal gegeven. Gelijk het eerstgenoemde slechts teekenen en zegelen zijn, zoo zijn ook doop en brood en wijn niet de goddelijke reiniging en heiligmaking, maar alleen gewisse en onbedriegelijke teekenen en zegelen Gods van de genoemde dingen . . . Christus erkennen, en Hem van ganser harte door het geloof aannemen, dat is zijn bloed waarlijk drinken, en zijn vleesch waarlijk eten. Het uitwendige brood eten, en den uitwendigen kelk drinken, is niets anders geweest, dan voor alle christenen betuigen hetgeen wij inwendig gelooven, eten en drinken. Daar Christus lichamelijk in den hemel is, ter rechterhand zijns hemelschen

Vaders, zoo is Hij in het brood niet lichamelijk, maar geestelijk tegenwoordig." Hetgeen Aportanus in dezen vorm te Emden verkondigde, vertolkte (in 1527) zijn wakkere geloofs- en strijdgenuoot in Norden, Hendrik Rese, in het geestelijk lied, dat spoedig van mond tot mond ging, en waarin o. a. gezegd wordt: „Der glove is dat rechte ethen, — Sus mogen wij uns nicht vermethen, — Tho nutten lijflijker wijze — Sulck eyn heylzame spijze. — De glove nimt Christum sulvest an — Unde allent dat he heft vor uns gedan, — Sijn vlesch unde bloth, sijn lijf unde sel, — Ja in em Godt sulvest alhel." 1) Dat is echter niets anders, dan de luide weergalm, hoog in 't noorden, van de leer van Zwingli. Zij vond, wel is waar, tegenspraak, zoowel van Roomsche zijde, als ook van den kant van zulke Evangelische predikers, die zich nauwer aan Luther hadden aangesloten, maar toch verkreeg zij de overhand, gelijk wij haar ook wedervinden in de oudste Geloofsbelijdenis, die de Evangelische predikers van Oost-Friesland, kort na den dood van graaf Edzard (1528), in het licht zonden 2), welke belijdenis nog in hetzelfde jaar door eene daarbij behoorende uitvoerige Verklaring gevolgd werd.

Overeenkomstig het levendige vrijheidsgevoel zijner bewoners werd Friesland welhaast het asyl van allen, die, om den wille van hun geloof, in de naburige staten aan vervolging waren blootgesteld. De toevloed der zoodanigen was zeer aanzienlijk. Het kleine landje vertoonde eene bonte staalkaart van voorstanders van de meest verschillende godsdienstige denkbeelden, in die dagen een gansch éénig verschijnsel, alsof ginds aan de zee een eiland uit de diepte was opgerezen

1) Cornelius, S. 20.

2) Met betrekking tot het ontstaan van dit belangrijk symbolisch geschrift, zie men Emmius, pag. 346. De belijdenis zelve met hare 33 Artikelen vindt men afgedrukt bij Meiners, I, 53. Het 11de Artikel luidt aldus: „Het Avondmaal des Heeren dient tot des Heeren gedachtenisse en tot verkondiging van zijnen doot, zo lang tot dat hij wederkomt. Ook om 't gelove te betuigen, welk gelove is het rechte, enige eten en drinken van Christus vlesch en bloedt. Het dient mede tot de broederlijke liefde."

met wetten, gelijk die elders eerst in den nieuwsten tijd zijn vastgesteld. Uit de Nederlanden stroomden de Evangelischen in grooten getale naar de gastvrije herberg der gewetensvrijheid. Zij werden vergezeld door de Wederdoopers: Hendrik Niclaes ijverde hier een tijdlang, daarna weder David Joris; overal elders vervolgd, rustte Karlstadt hier een tijdlang uit: het was een rechte verzamelplaats van de meest verschillende geestdrijvers. Hunne werking op het volk was welhaast te bespeuren, inzonderheid onder de regeering van Enno, die de dingen gaarne op hun beloop liet. Uit Bremen waren predikers overgekomen, die de ontstane verwarring en tuchtelooheid door eene nauwe en onvoorwaardelijke aansluiting aan de leer van Luther meenden te kunnen stuiten: maar met onstuimigheid verhief zich de gemeente tegen zulk oenen eisch. Ook de wetten, die door de regeering in aansluiting aan de Marburgsche Artikelen werden uitgevaardigd, misten de bedoelde uitwerking. Daarop werd door den Graaf, een jaar of wat later, eene poging gedaan, om door een paar predikers uit Lunenburg aan het Lutherdom de overhand te verschaffen. Doch insgelijks te vergeefs. Reeds in 1538 moesten de vermeende redders het land weder verlaten; alle hunne pogingen, ofschoon door de macht der overheid ondersteund, leden schipbreuk op den vrijen zin van het volk. Maar de verwarring nam ook op bedenkelijke wijze toe; waar bleef hij, die zich in staat zoude toonen, om orde te scheppen en vrede te schenken aan het land?

Zoodanig was de toestand van Oost-Friesland, toen Johannes a Lasco zich uit Groningen derwaarts begaf, om hier in stille afzondering voor zijne studiën te leven.

a) De tijd van afwachting.

Het moet in den naherfst van het jaar 1540 geweest zijn, dat onze vriend den gastvrijen bodem van Friesland betrad. Het juiste tijdstip zal men bezwaarlijk meer kunnen te weten komen. De geleerde geschiedschrijver zijns volks is van meening, dat onze Pool zelfs reeds in het begin van dat

jaar te Emden gekomen is, en verhaalt, hoe nog Enno, kort vóór zijn overlijden, den hooggeschatten man de leiding der Friesche kerk heeft willen toevertrouwen, maar hoe deze de eervolle opdracht van de hand heeft gewezen, terwijl hij zich tot zijne verontschuldiging inzonderheid zal hebben beroepen op zijne onbekendheid zoowel met de taal, als met de eigenaardige toestanden des lands ¹⁾. Zoolang geene meer afdoende bewijzen voor deze bewering worden bijgebracht dan tot dusver, is zij aan zeer gegronnen twijfel onderhevig. Enno stierf reeds in September 1540, op een tijdstip, dat Laski, gelijk uit alle andere berichten bijkans met zekerheid kan worden opgemaakt, zich nog in Leuven bevond. Het is moeielijk aan te nemen, dat, gelijk Emmius bericht, Laski den Graaf, in zijne plaats, zijnen vriend Hardenberg voor dien gewichtigen post zal hebben aanbevolen, den man, die destijds nog de pij der Bernardijner-monniken droeg, en juist kort te voren zijne toevlucht gezocht had achter de beschermende kloostermuren, die hij eerst in het volgende jaar, op aanhoudenden aandrang van onzen vriend, besluiten kon te verlaten.

Emden was in die dagen een weinig uitlokkende verblijfplaats. Destijds stuwde nog de zee hare wateren onmiddellijk tot aan de stadsmuur; in de koude najaarsstormen en in de donkere winternachten sloeg de hooggaande vloed met huiveringwekkend geweld tegen de stad aan. Vochtige en koude nevels bedekten voortdurend de laaggelegen landstreek. De nauwe straten, de kleine, onaanzienlijke woonhuizen boden nauwelijks genoegzame beschutting aan de bewoners, die van hunne vroegste jeugd af tegen alle zoodanige onaangenaamheid van het ruwe klimaat gehard waren; aan den vreemdeling echter moesten zij al zeer onherbergzaam toeschijnen, inzonderheid aan eenen Pool, die aan de geriefelijkheid van de woningen der Krakau'sche patriciërs gewoon was. Wanneer wij heden ten dage de zindelijke, nette, tamelijk eenzame straten van Emden doorwandelen, dan wordt het ons te

1) Emmius, pag. 915.

moede, alsof de stad driehonderd jaren achtereen in eenen diepen slaap is verzonken geweest, en alsof wij door dezelfde straten gaan, in welke ook Laski eens gewandeld heeft. In dat geval zouden wij den toestand der huizen in zijnen tijd veel gunstiger moeten afschilderen. Maar de hoogere bloei der stad, waarvan hare oude huizen, inzonderheid het schoone raadhuis, zoo welsprekend getuigen, dagteekent eerst van de tweede helft der zestiende eeuw, en was niet voor het geringste deel het gevolg en tevens de dankbare vrucht van den geest, dien Laski voortdurend met al zijne krachten heeft zoeken aan te wakkeren. Want Emden verkreeg door hem, meer nog dan te voren, recht op den schoonen eere-titel, de herberg te zijn van hen, die om huns geloofs wille vervolgd werden, en de voortvluchtige Nederlanders en Engelschen beloonden die gastvrijheid rijkelijk door hunne vlijt en bedrijvigheid.

Ook de middelen van onzen banneling schijnen in dien tijd niet toereikend geweest te zijn, om zich door eene meer giefelijke inrichting tegen den nadeeligen invloed van wind en weder te beschutten. Hij had naar huis geschreven, met het verzoek, dat men zijne boeken over Frankfort naar Emden zou sturen, en zond nu aan zijnen vriend in Aduard eene opgave van zijne doubletten ter aanvulling van de rijke kloosterbibliotheek, waarschijnlijk echter ook tevens om met het geld, dat hij daardoor in handen zou krijgen, in zijn levensonderhoud te voorzien. Tegenover de bewoners van Emden gevoelde hij zich tamelijk vreemd. Met de beschaafden onder hen kon hij zich in de moedertaal der humanisten gemakkelijk onderhouden; maar van het volk was hij, als door eene onoverkomelijke kloof, gescheiden door de Nederduitsche taal, die zoo geheel anders luidde, dan hetgeen hij zich weleer in Bazel van de Hoogduitsche taal had eigen gemaakt. Dit was van te meer gewicht, omdat hij hier in Friesland een volk aantrof, dat men niet, gelijk eenen Pool-schen Kmetoon, onopgemerkt kon voorbijgaan, en Laski zou zulks thans gewis ook niet gewild hebben.

Bij al deze bezwaren, die onzen vriend verhinderden om

zich in deze ruwe, onherbergzame streek tehuis te gevoelen, voegde zich een smartelijk lichaamslijden. Wij moeten hem ons in dit opzicht voorstellen gelijk Paulus, met eenen doorn in het vleesch, doch mogen hem ook hierin met den grooten Apostel vergelijken, dat hij, evenals deze, in de school des lijdens en door het onderricht des Evangelie's geleerd had, zich met de genade zijns Heeren te vergenoegen. Reeds uit de eerste berichten, die wij in Bologna aangaande hem vernomen hebben, blijkt, dat hij eene zwakke gezondheid bezat, zoodat ook zijne naaste betrekkingen zich over hem bezorgd maakten. Gedurende de laatst verloopen dertien jaren, die hij in zijn vaderland doorbracht, had hij zich lichamelijk wèl gevoeld. 1) Maar nu, in deze laaggelegen, vochtigkoude streken, waren de koortsen met vernieuwde hevigheid teruggekeerd. Het voedsel, waaraan hij niet gewoon was, bleek nadeelig te zijn voor zijne maag, wier toestand nog verergerde door de geneesmiddelen, die hem de doctoren tegen de hevige koorts voorschreven. Een voortdurend braken kwelt den lijder; het opgaan naar de nabijgelegen kerk doet hem bijkans in onmacht vallen; na slechts een weinig gelezen te hebben, wordt het hem duister voor zijne oogen; een brief van enkele regels kost hem eene langdurige inspanning, en daarbij komt dan nog het aanhoudend, smartelijk haemorrhoidaal-lijden. Maar al dit lijden droeg hij zonder morren. „Gode zij de eer, die mij door zulke lichamelijke vermaningen mijne schuld en verplichting tegenover Hem zoo genadig herinnert.” Reeds meende hij dat hij verplicht zoude zijn, aan den aandrang der zijnen gehoor te geven, en ter wille van zijne gezondheid Emden te verlaten. Toen echter de winter voorbij was, en de lente beterschap aanbracht, bleef hij. Emden had reeds zijn hart gewonnen; hier had hij gevonden hetgeen hij gezocht had, een afgelegen toevluchtsoord, waar hij ongestoord voor zijne studiën kon leven.

Aangaande den loop dezer studiën gedurende het rustige jaar, dat nu volgde, kunnen wij, tot onze spijt, geene nadere bijzon-

1) Kuiper, II, 552.

derheden mededeelen. Alleen zien wij, dat nieuwe, belangrijke voortbrengselen op theologisch gebied niet lang voor hem verborgen blijven. Bij zekere gelegenheid roent hij de vrijmoedigheid der taal in het ten jare 1539 verschenen werkje van Melanchthon: „Die fürnembste Unterschied zwischen reiner christlicher Lehre des Evangeliums und der abgöttischen papistischen Lehre,” een geschrift, dat ook, gelijk hij aan zijnen vriend in het klooster mededeelt, de Keizer met levendige belangstelling gelezen, en in hetwelk Melanchthon met bewonderenswaardige beknoptheid de voornaamste geloofspunten ter sprake gebracht heeft. Van zijnen afgelegene wachttorenen aan de zee volgde Laski den loop der gebeurtenissen op kerkelijk gebied. Het was destijds aan de orde van den dag, om de moeielijkste en duisterste vragen der theologie in lange bijeenkomsten te bespreken. Wie den loop van eene zoodanige discussie wilde volgen, zag zich onverhoeds vóór de belangrijkste problemen geplaatst, en werd er onwillekeurig toe geleid, om zich van zijne gevoelens dienaangaande rekenschap te geven. Hoeveel te meer was dit het geval met onzen vriend, wiens ernstige studiën hem onophoudelijk noopten, om aan de beantwoording van de opgeworpen vragen tot zijne eigene onderrichting en bevestiging in het geloof te arbeiden. In November 1540 waren afgevaardigden van de verschillende stenden tot het houden van een godsdienstgesprek te Worms bijeengekomen. Ranke wijst daarbij op de buitengewone omstandigheid, dat hier de vertegenwoordigers van het Pausdom onderling verdeeld, die van het Protestantisme daarentegen eensgezind waren. 1) De Wittenbergsche Concordie hield de geesten nog bijeen; Calvin en Melanchthon, die beiden aanwezig waren, sloten zich met oprecht vertrouwen bij elkander aan. De voornaamste vraag bewoog zich op kerkrechtelijk gebied, en was deze: welke der beide kerken in de gemeenschap der ware, oude kerk volhardde, en bijgevolg op den naam van de „katholieke” aanspraak mocht maken. Deze vraag moest Laski

1) Ranke, IV, 156.

in bijzondere mate boeien, en hem aanleiding geven tot studiën, welker vrucht aan zijne latere belangrijke werkzaamheid ten goede kwam. Op dit gesprek te Worms volgde reeds in het begin des anderen jaars het godsdienstgesprek te Regensburg, bij welk laatste zelfs de Keizer tegenwoordig was. Sedert jaren waren de beide kerken niet op zulk eene verzoenende wijze tot elkander genaderd, als bij deze gelegenheid. Mannen als Granvella en Contarini aan den eenen, Bucer en Melanchthon aan den anderen kant waren geneigd tot concessies, die heden ten dage de eerstgenoemden op de bank der oud-Katholieken, de laatstgenoemden in de nabijheid der Centrumspartij zouden geplaatst hebben. Ter eener zijde was men geneigd, om aan de priesters het aangaan van een huwelijk en, wat Duitschland betreft, aan de leeken het gebruik van den kelk bij de Avondmaalsviering te vergunnen; ter ander zijde waren eenige vorsten niet ongenegen, om, onder zekere voorwaarden, het primaat van den paus te erkennen. Ja, zelfs op het cardinale punt van de leer der rechtvaardigmaking lieten Contarini en zijne geestverwanten zich uitdrukkingen ontvallen, die ontegenzeggelijk vrij dicht tot de leer des Evangelie's naderden. Bij de leer van de Transsubstantiatie kwam 't eerst de niet te bedekken tegenstelling weder scherp te voorschijn; de zichtbaar geworden kloof nam grooter afmetingen aan. Ook dit godsdienstgesprek had niet geleid tot datgene, waartoe men van weerskanten de meest verzoenlijke bereidwilligheid getoond had. Een vergelijk was nu eenmaal niet meer mogelijk.

Onze vriend in zijn afgelegen toevluchtsoord voelde zich door dit gesprek, waarvan het gerucht zich spoedig door geheel Duitschland verspreid had, aangedreven, om al de geschilpunten nog eens vóór zijn eigen geweten aan het ernstigst onderzoek te onderwerpen. De uitslag kon niet twijfelachtig zijn; het resultaat van zijn onderzoek noopte hem, om de Roomsche kerk nog nadrukkelijker te verzaken, en nog meer klem te leggen dan tot dusver op het Protestantsche standpunt.

Naarmate Laski krachtiger nadruk begon te leggen op de leer van het Protestantisme, des te meer drong hij bij

zijnen vriend in het klooster op eene beslissende keuze aan. Laski had zijnen vriend mondeling aangemaand, om het klooster te verlaten; Hardenberg weifelde nog, maar de prikkel, tegen welken hij zich op den duur niet kon verzetten, was hem door zijnen vriend in de ziel gedrukt. „Wat gij mij schrijft over schaamte, smart en al de ellende, die u voortdurend pijnigt, hoe ter wereld kan ik dat gelooven, daar gij zelf verzekert, dat Christus de gronden van uw voornemen ontwijfelbaar goedkeurt? Tegenover Hem zijt gij alzoo zeker van uwe zaak, en tegenover mij schaamt en beangstigt gij u? Hoe, ben ik dan soms grooter dan Hij? Wie in Christus' gemeenschap de ware zielsrust doelachtig werd, hem kunnen menschen haar niet meer ontrooven. Als gij het in uw gemoed hiermede eens zijt, waarde Albert, dan behoeft gij u tegenover mij over uw voornemen niet te schamen; doch indien het soms anders is, dan hebt gij u waarlijk veel meer voor Christus te schamen, en het zou begrijpelijk zijn, waarom gij u in uw hart zoo beangstigt, vooral indien gij niet zeker zijt, dat de gronden van uwe handelwijze eenmaal voor Gods gericht zullen kunnen bestaan. . . . Daar gij zelf bekent, dat gij zoo onbeschrijfelijk geslingerd wordt, zoo vrees ik, dat gij nog verder van de ware rust verwijderd zijt, dan gij zelve meent. Gij overlegt nog, of uw leven wellicht eene godslastering is, en laat intusschen de ergste misbruiken plaats hebben, alsof misbruiken, door welke de naam en de verdienste van Christus gehoond worden, geene godslastering zijn. Maar gij maakt u niet schuldig aan zulke misbruiken, en laakt ze ook, zoo God wil, onbeschroomd. Zoo wilt gij u dan tegenover ons op uwe vrijheid beroemen, alsof wij niet wisten, binnen welke grenzen zij beperkt is. Gij verwerpt het voorbeeld van Hizkia, als niet van toepassing op uw ambt, uit hoofde van de geheel verschillende omstandigheden, in welke gij u bevindt. Doch wat hij, de handhaver van uiterlijke tucht, met het zwaard gedaan heeft, dat moet gij niet maar met zulke vage verwijtingen in uwe voordrachten doen, maar met dien geheel éénigen hamer, die ook de rotsen vermorzelt. Het is de roeping van den

godgeleerde, om aan elk zijn schuld en plicht onder het oog te brengen. Indien uwe overheid aan de vermaning geen gehoor geeft, ja, indien zij zich niet láát vermanen, en zij u zelfs dwingt, om te vergoelijken en te bedekken, en gij aan haren eisch toegeeft: kan dát nog vrijmoedig berispen heeten? De vergelijking, die gij maakt tusschen Babylon en Babylon, is ook in het geheel niet juist. Want wij hebben geen enkel afgodsbeeld, dat wij vereeren, maar gijlieden bewijst goddelijke eer aan dien gruwel, dien gij ter gewijder plaatse in de openbare godsdienstoefening ten toon stelt, en zijt dienaren van zulk eenen afgodsdienst. Indien er nog afgodsbeelden bij ons zijn overgebleven, dan worden zij klaarblijkelijk door allen veracht en veronachtzaamd. Op welke trekking des Geestes gij nog wacht, weet ik niet. Ik voor mij geloof, dat het de Geest Gods is, die spreekt (Jes. 52: 11. 2 Cor. 6: 17): „Gaaf uit het midden van hen, en scheidt u af.” Dezelfde Geest spreekt het gelijkkluidende woord, in de Openbaring (18: 4): „Gaaf uit van haar, mijn volk, opdat gij aan hare zonden geen gemeenschap hebt.” Indien gij dit toepast op de vlucht in den geest, zoo staat het vast, dat wie deze vlucht ook slechts éénmaal waarlijk in zijnen geest heeft volvoerd, ook niet meer vrijwillig onder diegenen kan blijven verkeerén, door wie hij voortdurend de grootheid en verdienste van Christus ziet ontheiligen. Wat mij betreft, waarde Albert, ik heb u even lief als immer te voren, maar uw weifelen is mij gansch niet lief.” ¹⁾

Dat is de rondborstige, mannelijke taal van eenen echten strijder van Christus, die zich het Evangelie niet meer schaamt, maar vrijmoedig en onverbloemd den Heer belijdt en om zijnentwil blijmoedig en met vaste overtuiging alle banden verbroken heeft, die hem aan de wereld konden kluisteren, om zich voortaan slechts door dien éénen band te voelen omkneld, die de verlosté ziel met haren Heiland verbindt. Op zulk een nadrukkelijken en beslistén toon zou Laski in den kring der Evangelische bijbellezers te Leuven nog niet

1) Kuyper, II, 557.

gesproken hebben; met rassche schreden snelt hij voort in de loopbaan, vergetende hetgeen achter is, zich strekkende tot hetgeen vóór is, wetende, dat zijne sterkte daarin berust, dat hij van Christus gegrepen is.

Hij rust dan ook niet, voordat hij zijnen weifelenden vriend tot het doen van denzelfden, beslissenden stap heeft overgehaald. Hardenberg oppert eene reeks van bedenkingen, die ons doen zien, welk een zwaren strijd zijne ziel had te strijden ¹⁾; in den zoo even medegedeelden brief vinden wij vermoedelijk de wederlegging van enkele punten, die wellicht in het mondeling onderhoud te Emden nog niet ten volle waren afgehandeld. Mogelijk had Hardenberg in de kerk te Emden de nog niet weggenomen heiligenbeelden gezien; vandaar de meening, of de voorgestelde verandering toch niet per slot van rekening slechts een trekken van het eene Babel naar een ander Babel was, eene meening, die zoo licht in een weifelend hart kon oprijzen. De briefwisseling werd maanden achtereen voortgezet: het is een aandoenlijke strijd, dien Laski onvermoeid met zijnen vriend kampt. —

Dezen sterken aandrang kon de weifelende Hardenberg op den duur niet wederstaan. Evenwel was 't eerst in de lente van 1543, dat hij zich in zijne monnikspij ten huize van Laski aanmeldde. Het monnikskleed werd hier afgelegd en weggeborgen, en de vrouw van Laski droeg zorg, dat de motten het wollen gewaad niet verteerden. ²⁾ Na een kort verblijf te Emden begaf Hardenberg zich naar Wittenberg, ten einde zich aldaar, onder de leiding van Melanchthon, met wien hij spoedig zeer bevriend werd, grondiger bekend te maken met de leer der Evangelische kerk.

Ook de nonnenkloosters werden omstreeks dien tijd door onzen Laski niet gunstiger beoordeeld, ook niet die der mildste observantie, gelijk wij ze in die dagen aan den be-

1) De bibliotheek te Munchen is in het bezit van het belangrijke, door Hardenberg eigenhandig geschrevene Stuk. Spiegel (S. 27) geeft er een uittreksel van.

2) Kuyper, II, 577.

neden-Rijn in de Begijnenhuizen ontmoeten; vereenigingen, wier leden, zonder zich daartoe door eene bepaalde gelofte voor het geheele leven te verbinden, in gemeenschappelijke huizen, op eenvoudigen trant ingericht, een vroom leven leidden. In het naburige Groningen woonde in het eerste Begijnenhof de schrandere en vrome Geertruid Syssinge, uit eene oude, aanzienlijke Groningsche familie gesproten. Laski had haar leeren kennen, en hield briefwisseling met haar, welke de beschaafde Begijn in de Latijnsche taal wist te voeren; niet minder was zij ook in huishoudelijke werkzaamheden bedreven, zoodat het hanteeren van spinrokken en weefgetouw haar gansch niet vreemd was. Laski dringt er ook bij haar op aan, dat zij het vrouwenstift zal verlaten; zijn huis in Emden stelt hij als toevluchtsoord voor haar open. Meer aanhoudend werd de bede, toen de krijg zich naar Groningen dreigde te verplaatsen. „God zal u niet verlaten, waar gij u ook moogt bevinden, indien gij Hem slechts in waarheid en van ganscher harte wilt volgen, en ik twijfel er niet aan, of gij zulks wilt. Van mijnen mannelijken bijstand moogt gij u verzekerd houden.” In een nader schrijven ¹⁾ klinkt het reeds op dringender toon: „Hoewel ik geenszins een heer en rechter van anderer geweten kan, noch ook wil zijn, zoo begrijp ik toch niet, hoe iemand, die eenige kennis van de waarheid bezit, en de verborgenheden der goddeloosheid in de kloosters kent, zijn geweten voor God kan rechtvaardigen, als hij in het midden derzulken blijft, van wie hij dagelijks ziet en hoort, dat de verdienste en roem van onzen Heer Jezus door hen gesmaad worden”... Onze Begijn kon minder spoedig tot eene beslissing komen, dan de Bernardijner uit het klooster Aduard; menige omweg, op welken ons bestek ons echter niet toelaat haar te volgen, werd door de weifelende vrouw gemaakt, voordat zij den dorpel van het klooster voor altijd overschreed. Zij, wier beider kloos-

1) Ibid. II, 562. Een uitvoerig bericht van den geheelen loop dezer zaak vindt men bij Spiegel, S. 91--105.

ters op niet verren afstand van elkander gelegen waren, zagen vervolgens hunne wegen tot elkander geleid, en mochten hun verder leven onder hetzelfde dak doorbrengen; in 1547 werd Hardenberg met zijne „Truijtje”¹⁾ in den echt verbonden, en volgde zij hem als levensgezellin naar zijne Bremer pastorie.

De twee jaren, die Laski nog in Emden sleet, voordat hij zich geroepen zag, om eenen energischen en beslissenden invloed op den loop der gebeurtenissen uit te oefenen, verliepen evenwel niet zoo rustig en ongestoord, als hij waarschijnlijk wel gewenscht had. Naar het aangrenzend gebied der Nederlanden werd nu en dan een uitstapje door hem gemaakt. Een kort verblijf te Amsterdam bezorgde hem menig verleidelijk aanbod. Ook eene reis naar zijn oude vaderland, zijn geliefd Polen, vond in dit tijdperk zijns levens plaats. De aanleiding tot laatstgenoemde reis was van treurigen aard. Reeds eenmaal, een paar jaren te voren, was de gewichtige werkzaamheid van zijnen beroemden broeder Hieronymus en diens tragisch lot ook op het leven van onzen Johannes van grooten invloed geweest: wij herinneren ons, met welk eenen rusteloozen ijver onze Johannes al het mogelijke had gedaan, om zijnen geliefden broeder uit de smadelijke gevangenschap te bevrijden, tot welke Zapolya hem gedoemd had. De schandelijke bejegening van de zijde van hem, voor wien hij alles had opgeofferd, en die schier alles aan hem verplicht was, had den zwaar-gekrenkten Pool bewogen, om zich aan den anderen pretendent aan te sluiten. Al zijn streven was er van nu voortaan op gericht, om aan het als uit duizend wonden bloedende, maar nochtans zoo schoone Hongarije eindelijk toch genezing en vrede te verschaffen. Keizer Karel betuigt zelf in eenen

1) Zóó luidt haar voornaam Geertruid, in zijnen meer alledaagschen vorm, op het éénige adres van een brief aan haar, dat ons bewaard is gebleven; in zijne Latijnsche brieven zelve noemt Laski zijne vriendin altijd Drusilla.

zendbrief aan Hieronymus, die ons is bewaard gebleven,¹⁾ welk een gewichtig aandeel Laski aan de bijlegging van den jaren lang voortgezette twist tusschen de beide pretendentes en aan het sluiten van den vrede tusschen Ferdinand en Zapolya gehad heeft. Deze vrede was zonder de voorkennis en goedkeuring van Soliman tot stand gekomen. Men achtte niemand beter geschikt dan Laski, om naar Konstantinopel te gaan, ten einde aan den gevreesden Soliman de tijding mede te deelen. De moedige Pool nam de gevaarlijke zending op zich. Onbevreesd bood hij het hoofd aan de smaaddeden van den vertoornden Sultan; de oorlog werd verklaard, Laski in den kerker geworpen; men dreigde hem neus en ooren te zullen afsnijden. Slechts een gunstig toeval behoedde hem voor zulk eene wreede verminking, en stelde hem in de gelegenheid, om naar zijn vaderland terug te keeren.²⁾ Zoo groot en belangeloos was de zelfopoffering van den Pool voor het welzijn van Hongarije, dat hij, in weerwil van het eerst kort te voren doorgestane levensgevaar, zich in het volgende jaar (1540) bereid verklaarde, om met eene nieuwe, even gevaarlijke boodschap in het hol van den leeuw terug te keeren. Zapolya was namelijk, in den ouderdom van 53 jaren, gestorven; een paar weken vóór zijnen dood had zijne jeugdige gemalin Isabella, de schoone dochter van den koning van Polen, hem eenen zoon geschonken. Een renbode werd naar Konstantinopel gezonden, ten einde den pas geboren erfgenaam onder de bescherming van den Sultan te plaatsen; Laski was met de moeilijke taak belast, om den Sultan gunstig te stemmen voor koning Ferdinand. Indien nu slechts de Habsburger met den aanvang der vijandelijkheden tegen Isabella zóó lang gewacht had, totdat Laski zijnen last had volbracht, en zich aan het bereik van den gevaarlijken tegenstander had onttrokken! De onverschrokken trouw van den bode zou wel zulk eene oplettendheid verdiend hebben. Nu echter deden de vijandelijkheden tegen de weduwe, die zich

1) Afgedrukt in het „Kerkhistorisch Archief,” 1855, blz. 171.

2) Vergel. Hammer, II, 167.

en haren zoon onder de bescherming van den Sultan gesteld had, de woede ontbranden van den woesten overwinnaar, die zich als Heer van Hongarije beschouwde. Aan Ferdinand werd de oorlog verklaard; het eerste gevolg daarvan was de inhechtenisneming van den afgezant. Ook de vijand had achting voor den stoutmoedigen man, en waardeerde zijne buitengewone begaafdheid. Men bood den gevangene eene hooge betrekking aan, indien hij zich in den dienst van den Sultan wilde begeven; maar Laski was geen renegaat en ook geen loondenaar, die voor geld en eer aan elkeen zijn zwaard en pen ter beschikking stelt. Standvastig verduurde hij zijne gevangenschap. Zijn broeder in het verre Emden schijnt daarvan in die dagen niets vernomen te hebben; hij verkeerde in de meening, dat Hieronymus zich in de omgeving van Ferdinand bevond.¹⁾ Langzaam verstreek de winter voor den gevangene, die in het huis van den Grootvizier was opgesloten, en enkel des Zondags in de kerk van den Griekschen patriarch de mis mocht bijwonen.²⁾ Eindelijk, omstreeks het midden van Juni 1541, trok Soliman met zijn leger tegen Hongarije op; zijne wilde horden overstroomden de landen, alles vernietigend, waar zij zich nedersloegen. De beklagenswaardige gevangene werd medegesleept tot aan Belgrado. In lijdenden toestand smachtte hij daar in den kerker, terwijl Soliman zijnen zegevierenden intocht hield in Ofen. In toornige stemming was deze uit Belgrado opgebroken, want hij had het bericht ontvangen, dat de beide boden, die koning Frans tot hem gezonden had, onderweg in Italië verraderlijk waren vermoord geworden door bandieten, die daartoe door Marchese Guasto waren omgekocht. Eén van die beiden was Rinçon, de reeds genoemde vriend van onzen Laski, die op zulk eene jammerlijke wijze zijn leven moest eindigen, terwijl zijn vroegere ambtgenoot in den kerker van Belgrado smachtte.³⁾ Toen Soliman uit

1) Kuyper, II, 554.

2) Hammer, II, 169.

3) Volgens Sleidanus (I, 344) zal Laski eerst te Belgrado gevangen genomen zijn, als daad van weerwraak van den vertoornden Sultan over den sluipmoord, op Rinçon gepleegd, omdat Soliman vermoedde, dat Karel V en

Ofen naar Belgrado teruggekeerd was, ontfermde hij zich over den gevangen gezant van zijnen onlangs verslagen tegenstander, en liet hem in vrijheid stellen. Met eene geknakte gezondheid en in eenen deerniswaardigen toestand, het gevolg van zijne gevangenschap, keerde Laski naar zijn oude vaderland terug, en bereikte hij Krakau. Hij voelde den dood naderen, en had een reikhalzend verlangen, om zijnen geliefden broeder nog eenmaal te spreken. ¹⁾ Zoodra onze Johannes in Emden het treurige lot zijns broeders vernomen had, spoedde hij zich tot hem. Ofschoon men in Polen niet onkundig was van zijn huwelijk en zijn geheelen overgang, verhinderde hem nochtans niemand, de grenzen des lands te overschrijden, en zich in de hoofdstad en in de nabijheid van den stervenden op te houden. Men hield het lijden van dezen laatsten voor het gevolg van een langzaam vergif, dat den gevreesden bode reeds in Konstantinopel of in Belgrado door de handen der Turken was toegediend, ten einde hem op zulk eene lafhartige, ellendige wijze uit den weg te ruimen.

Hoe gaarne zouden wij de gesprekken beluisteren, die Johannes waarschijnlijk met zijnen stervenden broeder gevoerd heeft! Meer dan ééne aanduiding doet ons gissen, dat Hieronymus niet verre van het Evangelie verwijderd was, en dat hij mogelijk denzelfden stap zou gedaan hebben, dien zijn broeder gedaan had, indien slechts zijne omstandigheden hem meer rust en gelegenheid tot nadenken geschonken hadden. Melanchthon kende den bekwamen diplomaat; hij zal, gelijk verhaald wordt, eene rede over hem gehouden hebben. ²⁾

Ferdinand in deze zaak de hand hadden gehad. Velen, zooals onlangs nog Fessler, hebben deze opgave van den beroemden schrijver gevolgd. Maar Hammer (II, 171) had meer nauwkeurige, onwraakbare bronnen tot zijne beschikking. Laatstgenoemden hebben wij daarom gevolgd.

1) Kuyper, II, 30: „ipso id a me petente.”

2) „Serinium,” I, 480. De bedoelde rede is niet in de complete uitgave van Melanchthon's werken opgenomen, en is mij, tot mijn leedwezen, evenmin onder de oogen gekomen, als de terzelfder plaatse vermelde brief, in welken Melanchthon Hieronymus zal hebben beschreven als „virum illustrem, magnificum et reverendum, nobilitate generis, virtute et sapientia praestantem, patronum suum colendum.”

Hieronymus was geenszins ontevreden op zijnen broeder, noch vanwege zijn huwelijk, noch vanwege zijnen overgang, door welke beide daden hij zich zelve voor het oogenblik de gelegenheid had afgesneden, om in de eene of andere betrekking zijn vaderland te dienen. Hij is niet tegen het aangaan van eene betrekking in den vreemde, maar smeekt zijnen broeder, dat hij zulk eene betrekking slechts onder die voorwaarde zal aannemen, dat, wanneer het vaderland hem noodig heeft, en hij, bij eene eventueele verandering van den kerkelijken toestand, onverhinderd in zijn geboorteland volgens zijn geloof kan leven, hij alsdan van iedere aangegane verplichting zal ontheven zijn, en hij zijne krachten weder ten nutte van Polen zal kunnen aanwenden.¹⁾ Het verzoek van den stervenden strookte geheel met zijne eigene wenschen, gelijk ook met zijne vurige vaderlandsliefde, die het groote offer der verbanning om zijns geloofs wil in onze schatting des te belangrijker en kostbaarder maakt.

Na den dood zijns broeders vertoefde onze Laski niet lang meer in Krakau. In het voorjaar van 1542 bevindt hij zich reeds weder te Emden. Uit eene vluchtige mededeeling in een brief blijkt ons, dat hij met de bisschoppen in zijn vaderland ernstige onderhandelingen gevoerd heeft.²⁾ Het was zijne bedoeling, deze onderhandelingen openbaar te maken; jammer, dat hij dat voornemen niet heeft ten uitvoer gebracht, althans tot dusver is er geen enkel document ontdekt, dat op deze zaak betrekking heeft. A Lasco meende, dat zijn vriend Hardenberg over den inhoud van deze onderhandelingen zou moeten glimlachen; in elk geval was door haar nu ook in het andere leger openbaar geworden, dat zijne scheiding van de oude kerk een voldongen feit was. Dit schijnt ook ten gevolge te hebben gehad, dat een paar kleine inkomsten, die hij tot hertoe onverkort en ongestoord

1) Kuyper, II, 587, 588. Zie ook de schoone plaats, II, 30, en in het algemeen den geheelen brief aan zijnen koning.

2) Ibid. II, 556.

genoten had, in het vervolg uitbleven. Zóó althans zou ik die opgave van den weinig geloofwaardigen Walewski wenschen te verklaren; de uitbreiding, die hij, met beroep op zwakke bewijsplaatsen, aan de zaak geeft, is stellig overdreven. ¹⁾)

Met den dood van zijnen broeder was een sterke band verscheurd, die onzen Laski met zijn vaderland verbond; door de onderhandelingen met de Poolsche bisschoppen kon hem voldoende gebleken zijn, dat eene vrije verkondiging van het Evangelie nog niet zoo spoedig in zijn vaderland zou worden gedoogd, en slechts onder deze voorwaarde dacht hij aan de mogelijkheid van een terugkeer. Hij bereidde zich op een langer verblijf in den vreemde voor; het gastvrije oord aan de onherbergzame zoekust was hem toch ook reeds lief geworden. Zijne gezondheid was een weinig vooruitgegaan, en daardoor beter in staat, de ruwheid van het klimaat te verdragen. De lust tot werkzaamheid werd in hem wakker. Het was toch ook van den beginne aan te voorzien, dat eene natuur als die van onzen vriend niet lang werkeloos kon blijven, zoodra zij slechts innerlijk de vragen, die zich aan haar opdrongen, had doorworsteld, en de Heer haar de vastheid van een beslist standpunt gegeven had.

Hij zou dan ook niet lang werkeloos blijven; de Heer had hem noodig als een uitverkoren werktuig.

Wij hebben reeds getracht, in korte trekken een beeld van de toestanden in Oost-Friesland te ontwerpen. Graaf Enno was, in 1539, in vollen mannelijken leeftijd gestorven; zijne weduwe, gravin Anna, uit het huis van Oldenburg, had als voogdes van hare jeugdige zonen de regeering op zich genomen. Het was een moeielijk waagstuk, inzonderheid voor eene vrouw, en bovendien in zulk eenen drukkenden tijd, de leiding te aanvaarden van de ongeordende toestanden van een land, dat overal in gisting verkeerde. Gravin Anna, vroom en ernstig van zin, deinsde voor de moeielijkheid niet terug;

1) „Bibliotheca,” p. 361.

met mannelijk-sterke hand omklemde zij de teugels van het bewind. Door bijzondere omstandigheden werd hare taak nog verzwaard. Haar zwager, graaf Johan, een broeder van den overleden vorst, maakte aanspraak op de voogdijschap over zijne minderjarige neven, niettegenstaande hij, bij gelegenheid van zijn huwelijk met eene natuurlijke dochter van keizer Maximiliaan, plechtig met brief en zegel voor zich en zijne nakomelingen afstand gedaan had van het recht van opvolging in Oost-Friesland. De vereeniging met de keizersdochter had hij eenen jammerlijken terugkeer tot de Roomsche kerk waard geacht; door dezen terugkeer en door zijn huwelijk beide had hij volgens de meening van Karel V zich waardig gemaakt, om als leenhouder van het graafschap Oost-Friesland erkend te worden. Des te onwaardiger daarentegen was hij in het oog der Friezen, die aan de grafelijke weduwe reeds getrouwheid beloofd hadden; met zware geldelijke offers, die het vermogen van het door talrijke oorlogen en brandschattingen uitgezogene landje bijkans te boven gingen, trachtten zij zich los te koopen van den regent, die tegen hunnen zin hun werd opgedrongen. Het geld had graaf Johan, wel is waar, geïncasseerd, maar zulks verhinderde hem niet, een loerenden blik op het land gericht te houden, en de opmerksaamheid van den vertoornden keizer en van de achterdochtige landvoogdes der Nederlanden gedurig op het kleine hoekje der wereld te vestigen, dat in die dagen de schoone eigenschap bezat, het toevluchtsoord te zijn van allen, die om des geloofs wille vervolgd werden. Het was goed, dat de Gravin in haren wakkeren broeder, den bekenden graaf Christoffel van Oldenburg, eenen getrouwen raadsman en manhaftigen beschermer bezat, die aan al te grove eischen van den renegaat, die door de dreigende gestalte des Keizers gerugsteund werd, moedig het hoofd bood.

Graaf Christoffel was, evenals zijne zuster, van ganscher harte der Hervorming toegedaan, een schoon erfdeel van hunne vrome moeder. Beiden erkenden, dat men in het belang van het zwaarbeproefde landje allereerst op kerkelijk gebied eene betere orde van zaken moest trachten tot stand

te brengen. Den Poolschen baron, die zich in Emden onthield, kenden zij zeer goed; het was hun voortdurend streven, om hem voor de Kerk te winnen. Er moest eene nieuwe predikantsplaats in de gemeente te Emden gesticht worden. Laski wees de aanbieding van de hand, terwijl hij zich tot zijne verontschuldiging op zijne gebrekkige kennis van de landstaal beriep; dit zou het tweede weigerachtige antwoord zijn, indien nl. het reeds vermelde gevoelen bewaarheid werd, volgens hetwelk hij reeds met den overleden gemaal der Gravin in persoonlijke aanraking zal zijn gekomen, en diens verzoek, om de landskerk te willen besturen, zal hebben afgewezen. In zijne plaats koos men Thomas Bramius,¹⁾ een bekwaam en vroom man, wiens voortreffelijke hoedanigheden ook door onzen vriend hoog gewaardeerd werden. Graaf Christoffel rustte evenwel niet, voordat hij de zoo belangrijke persoonlijkheid toch nog voor de Kerk had gewonnen. Op zijnen raad deed de Gravin, met toestemming van de aanzienlijkste mannen in Emden, hem den voorslag, dat hij het bestuur van alle kerken des lands („ἐφορειῶν ecclesiarum omnium totius regionis”) op zich zou nemen. Deze derde noodiging oordeelde Laski nu niet meer te mogen afwijzen; ditmaal meende hij de stem van den Heer te vernemen. Onder ééne voorwaarde verklaarde hij zich bereid, den zwaren post te aanvaarden, dat nl. zoowel de Gravin, als ook de geheele kerk enkel de eere Gods bij zijne benoeming beoogd hadden.²⁾ Dat geschiedde in het begin van het jaar 1543, tot vreugd van alle weldenkenden in het land, gelijk de kroniekschrijver daarbij aanteekent.

De arbeid, dien Laski aanvaardde, was lang niet gemakkelijk, en ging met eene zware verantwoordelijkheid gepaard. Hij was zich zelven daarvan ten volle bewust. Het was echter, mogen wij wel zeggen, een arbeid, voor welchen onze vriend

1) Zie Emmius, p. 916, en ook Meiners, I, 218.

2) Emmius, p. 916: „sed addidit conditionem, si experiretur ipsa re, gloriam Dei et ab ecclesia et a principe in hac sui vocatione spectari, tum se in munere mansurum, caeteroqui dimissionem esse ab utraque flagitaturum.”

boven velen door God was toegerust. Zijne bijzondere en hooge begaafdheid kwam juist bij dezen arbeid tot hare volle ontplooiing, en de wijze, waarop zij zich ontplooit, wijst hem onder de voormannen der Hervormers van den tweeden heirban voor alle tijden eene aanzienlijke plaats aan. Gaarne volgen wij den vriend, dien wij zoolang vergezeld hebben, nu ook ter middaghoogte van zijn handelen. Er ving voor hem in Oost-Friesland eene werkzaamheid aan, bij welke hij evenals de bouwlieden bij den tweeden tempelbouw onder Nehemia moest zijn toegerust (Neh. 4:17). Met de eene hand bevorderde hij den bouw, met de andere hield hij schild en lans tegen hen, die den bouw zochten te verhinderen. Het een ging voortdurend met het ander gepaard. In onze schildering echter moeten wij de beide zijden van deze gewichtige werkzaamheid elk afzonderlijk beschouwen. Staan wij dan allereerst stil bij hetgeen Laski tot verdediging van den tempelbouw verricht heeft.

b) De arbeid met het zwaard in de hand.

Gelijk elders, zóó geschiedde het ook in Oost-Friesland, dat het verbreken van de gemeenschap met de oude kerk niet allerwegen op zulk eene gewelddadige en in het oog vallende wijze plaats greep, dat men klaar en duidelijk de grenslijn zou kunnen trekken tusschen het oude, dat voorbij gegaan, en het nieuwe, dat daarvoor in de plaats gekomen was. Niet zelden kwam het voor, en wij zouden het, wat Friesland betreft, met voorbeelden kunnen staven, dat in dezelfde kerk de eene prediker als met nieuwe tongen het Evangelie verkondigde, en met geestdrift de heilige banier der Hervorming — de rechtvaardiging van den mensch uit genade alleen, door het geloof in Jezus Christus, — ontplooidde, terwijl beneden aan het altaar de priester af en toe als naar gewoonte zijne mis las. Zoo was het ook in Emden. Sinds twee decennien nu reeds had stad en land zich gekeerd tot de prediking van het Evangelie; zulks verhinderde echter niet, dat de Franciscanermunniken der stad, zoovelen hunner als aan het klooster

trouw gebleven waren, hunne kerkelijke handelingen op de van oudsher gewone wijze voortzetten. Zij predikten nog ten hundert, zij doopten kinderen, zij dienden aan stervenden het laatste oliesel toe, zij beschermden en vereerden de beelden der heiligen: juist alsof de geheele, groote beweging niet het minste spoor bij hen had achtergelaten. Niet weinigen werden er gevonden, die in hunne besluiteloosheid de dingen op hun beloop wenschten te laten, en die deze zonderlinge onklarheid, dezen valschen toestand wilden bestendig zien. Slechts tot schade evenwel van de jeugdige Evangelische kerk, gelijk nu duidelijk werd. Door graaf Johan aangeprikkeld, en in het rustige gevoel, in hem eenen machtigen toeverlaat te bezitten, staken de monniken, meer dan tot dusver, het hoofd omhoog. Wat men gedurende de laatste jaren stilzwijgend bij hen door de vingers had gezien, daarop pochten zij nu, alsof 't hun van rechtswege toekwam.

De nieuwe superintendent trad hun weldra onverschrokken in den weg; hunne houding kwam hem als een anachronisme voor. Hij verbood hun het prediken en doopen, en vaardigde een gestreng bevel uit, om de beelden der heiligen, die men tot dusver nog in de kerk geduld had, van daar te verwijderen. De overmoedig geworden monniken verzetten zich daartegen. Allereerst maakten zij Laski verdacht als een vreemdeling, die nieuwe gebruiken wilde invoeren. Aan hem, den Pool, met zijnen tot op de borst reikenden baard, waren zij, naar hunne meening, volstrekt geen gehoorzaamheid schuldig. De sluwe Franciscaners kenden zeer goed de waarde der kaart, die zij daarmede tegen den gehaten tegenstander uitspeelden; want de Fries is bijkans ongenaakbaar voor den vreemdeling, en ik beschouw het als één van de grootste bewijzen van de voortreffelijkheid van onzen vriend, dat deze taal de bedoelde uitwerking miste, en men zich in den lande gewillig aan den invloed van dezen „vreemdeling” overgaf. Laski wilde aan de monniken in een openbaar gesprek de valscheit hunner leer bewijzen; de monniken gevoelden zich echter tegen den grooten godgeleerde niet opgewassen, en wisten op behendige wijze het gesprek tot in den herfst uit te stellen,

in de hoop, dat alsdan hun beschermer, graaf Johan, zou zijn teruggekeerd, en hen van de gewaagde disputatie zou ontslaan.

Ook onder de Evangelischen zelven waren niet weinigen, die er nog niet toe konden komen, om de pauselijke gebruiken onvoorwaardelijk te verzaken. Hunne meening kunnen wij nader leeren kennen uit een geschrift, dat a Lasco waarschijnlijk omstreeks dezen tijd in het licht zond, en waarin hij handelt over het vermijden van de pauselijke godsdienstoefeningen.¹⁾ Het belangwekkend vertoog verplaatst ons in het midden van de toenmalige beweging, en doet ons zien, hoe 't voor velen uiterst moeielijk geweest is, om zich los te maken van gebruiken, die, ook al begrepen zij ze slechts ten halve, hun nochtans sinds hunne vroegste jeugd lief geworden waren. Voor deze zwakken eischte men geduld; men kon toch ook, zóó meende men, in die vormen eenen christelijken zin vinden, en moest ze slechts ongestoord hun natuurlijken dood laten sterven. Op onwederlegbare wijze toont Laski het onhoudbare en bedriegelijke van zulke meeningen aan, en legt de ernstige schale bloot, die voor het godsdienstige leven voortspruit uit het deel nemen aan eenen godsdienst, die in den grond der zaak niet bouwt op het fundament van het Woord Gods. Hij beroept zich ergens in zijne bewijsvoering op het schoone woord van Calvijn: dat wij in ons leven volstrekt niets zóó hoog schatten of zóózeer beminnen mogen, dat wij ons, om den wille daarvan, zouden willen bevleken met eenige afgoderij. Op dit gebied was onze Laski bezielde door den heilig-ernstigen geest van den Geneveschen hervormer, die niet gezind is om in onderhandeling te treden, maar enkel voor de vlekkelooze eer van God wil strijden. Het vertoog eindigt met deze woorden: „Ik ben bereid, op iedere tegenspraak te letten, indien iemand mocht meenen, dat mijne zienswijze hierin niet juist is; want

1) „Het ghevoelen Joanuis a Lasco, of het den Christenen, nadien zij het word Godes ende de godloosheit des Pauwstdoms bekent hebben, enighszins verorloft is, dat zy zick in den Pauwstlicken godsdiensten, ende in zonderheit inder Misse, vinden laten.” Zie: Kuyper, I, 63—95, alwaar ook (p. LXVII sqq.) het afdoende bewijs geleverd wordt, dat dit geschrift tot den vroegsten tijd van Laski's werkzaamheid behoort.

ik zoek niet mijne eer, aan welke niets gelegen is, maar enkel de eer van Hem, voor wien alle knie zich moet buigen, nu en in eeuwigheid. Amen."

Zulk eene mannelijk-kloeke, besliste taal, als in dit geschrift vernomen werd, was voor de lieden in Emden iets ongewoons. Zij behaagde niet aan allen; zij was te zeer in strijd met de gewone en geliefkoosde denkwijze; zij drong aan op eene cordate keuze, tot welke slechts diegenen den moed hebben, die de gewoonte niet met de waarheid verwarren, en enkel aan deze laatste gehoor willen geven. In het oog van deze wankelmoedigen was het verlangen van den vreemdeling tevens eene beperking van de vrijheid, en op dit punt is de Fries onverzettelijk. Zij moesten echter toch gevoelen, dat het woord, hetwelk zij vernomen hadden, inzonderheid de strekking had, om opmerkzaam te maken op eene keten, die zij tot dusver nog getorst hadden; alleenlijk ontbrak hun de geloofsmoed, om deze keten te verbreken. Ook de Gravin was besluiteloos. De bevreesde vrouw zag het gevaar, dat haar en haar volk van uit de naburige Nederlanden, van de zijde des Keizers bedreigde, wanneer zij tegen de monniken en hunne ongoddelijke instellingen eene al te strenge houding aannam. Als moederlijke landsvorstin wilde zij geduld oefenen met de zwakken, gelijk Paulus dit vordert, maar zij zag voorbij, dat dit recht en deze plicht door den Apostel slechts aan dengenen wordt toegekend en voorgeschreven, die sterk is in Christus, niet aan hem, die zelf zijne wankelmoedigheid nog niet kan overwinnen. Zij beval, dat de beelden, gelijk tot dusver, in de kerk zouden blijven, en dat niemand er de hand naar zoude uitstrekken. Naar Laski's overtuiging was met dit beveldschrift nog iets meer gemoeid, dan de beelden alleen; hij zag in dit flauwhartige toegeven eene aanranding van de Evangelische vrijheid; het was, naar zijn oordeel, een verdrag, waarin menschelijke berekening met het zuivere Woord van God onderhandelde. Dat beschouwde hij echter als een gruwel in het heiligdom. Rondborstig, onbevreesd, met al de vrijmoedigheid eener ziel, die, door Christus verlost, enkel zijn dienaar zijn wil, trad hij ook tegen de Gravin in

het strijdperk. Het schrijven zelf, dat hij aan haar richtte, is ons slechts nog in uitvoerige uittreksels bewaard gebleven ¹⁾: een belangrijk, kostbaar blad uit den tijd der Hervorming, dat ons den al-verwinnenden geloofsmoed van eenen Luther in zijne beste voortbrengselen voor den geest roept. Laski herinnert de Gravin, hoe hij tot de aanvaarding van zijnen zwaren post is bewogen geworden door de overtuiging, dat de Gravin godvreezend was en begeerig, om de eer van Christus allerwegen te bevorderen. Maar dit moet hij in haar misprijzen, dat zij zich in zaken van den godsdienst al te gemakkelijk tot het een of het ander laat overreden, en dat zij eerder het gevoelen van hare raadgevers, dan den wil van God meent te moeten volgen. En toch, zóó gaat hij voort, is slechts God de opperste rechter ook der koningen, en zijn zij als zijne dienaren geroepen, om bovenal het recht des Almachtigen, en niet de inzetting der menschen te handhaven. God eischt van ons, dat wij den afgodendienst zullen vlieden: hoe zouden wij dan de afgoderij der monniken in onze kerken mogen dulden? Hoe lang zullen wij nog op twee gedachten hinken? „Ik ben bereid, niet slechts het mijne, hoe gering het ook zijn mag, zonder het minste uitzicht op eer of belooning prijs te geven, maar ook mijn leven voor de eer van Christus aan alle gevaren bloot te stellen, evenwel slechts onder deze ééne voorwaarde, dat gij, Gravinne, onbewimpeld verklaart, dat gij u door het Woord Gods alleen wenscht te laten leiden en daaraan gehoor te geven. Wilt gij zulks echter niet, acht gij het raadzamer, u aan menschelijke inzettingen en aan de wijsheid dezer wereld, dan aan den goddelijken wil te onderwerpen, dan kan en wil ik voortaan niet meer mijnen arbeid u ten dienste stellen. Ik ben een dienaar van de leer des Evangelie's en der Apostelen, en daarbij schroom ik niet, ook van den geringsten broeder terechtwijzing aan te nemen; doch een dienaar van menschelijke wijsheid of usantie, die

1) Zie bij Emmius, p. 910, aan wien Kuyper (II, 558) het vervolgens ontleend heeft.

zich eene plaats aanmatigt nevens het Woord Gods, begeer ik in vollen ernst niet te zijn. In menschelijke dingen is menschelijke wijsheid op hare plaats, in goddelijke echter gaan Gods majesteit en zijn heilige wil boven alles Ik ken alleszins den toestand, in welken ik mij bevind: ik ben een vreemdeling, ik bezit eene familie, ik behoef eene vaste verblijfplaats; tot dit laatste heb ik welwillendheid van noode, geenszins haat of vijandschap. Het is dan ook mijn oprechte streven, vriendelijk te zijn jegens allen, en mij naar hunne levenswijze te schikken, maar slechts tot aan het altaar: ook nog deze grens overschrijden, uit zorg voor mijne tijdelijke belangen, zulks kan ik niet, al moest ik deswege ook aller vriendschap verliezen, en al moest ik ook mijne familie in de diepste ellende en armoede achterlaten; de Heer, die allen spijzigt, zal ook voor de mijnen zorgen, ook wanneer ik hun niets nalaat." Hij zou — zóó besluit onze Laski zijn merkwaardig, treffelijk schrijven, — niet aldus geschreven hebben, indien hij niet den vromen zin der Gravin kende; ja, hij is ook overtuigd, zóó voegt hij er bij, dat zij begrijpt, hoe zijn ambt met zich brengt, getrouwelijk tot datgene op te wekken, wat naar zijn inzien zoowel tot haar heil, als tot dat der Kerk behoort, en dat zij ook deze zijne vrijmoedigheid in het schrijven niet euvel zal opnemen. Van ontrouw zou hij te beschuldigen zijn, indien hij 't niet had gedaan; hij wenscht liever ondankbaar, dan ontrouw te zijn, en voedt de hoop, dat, al behaagt hij ook minder aan de andere menschen, omdat hij niet innemend genoeg schrijft, hij nochtans niet in haar oog een ondankbare zijn zal. Hij heeft, zegt hij, gedaan hetgeen hij verplicht was, indien al niet in eenen gelukkigen vorm, dan toch met eene eerlijke bedoeling; zijn arbeid staat der Gravin ten dienste, maar slechts onder deze voorwaarde, dat zij Gode meer gehoorzamen zal, dan den menschen; mocht die voorwaarde onuitvoerlijk zijn, dan vraagt hij zijn ontslag. Hij smeekt ten laatste van God den Heiligen Geest over haar af, opdat Hij hare gedachten en daden tot eer van zijnen naam en tot opbouwning der Kerk besture.

En God verhoorde het gebed van zynen vromen dienaar. De Gravin onderwierp zich aan het ernstige en tevens berispende woord van den koenen man; zyn brief verleende haar den moed, om, zelfs op het gevaar af, dat zij het misnoegen des Keizers tegen haar arm landje gaande maakte, alle angstvallige overwegingen vaarwel te zeggen, en aan de stem van God, die zij in dit schrijven meende te vernemen, gehoorzaam te zijn. Het antwoord, dat zij aan Laski deelde geworden, strekt beiden tot eer. Het luidt, in zynne trouwhartige taal, woordelyk aldus: „Onze groetenisse voor af, Waardige, Lieve, Aandachtige. Gy hebt ons onlangs door uw' Schryven dapper en ernstig erinnert, wat ons van wegen de ere Godts en onze Regeringe te doen betaamt, namelyk dat wy de afgolische beelden 'nar het voorbeeldt van vele Christelyke Koningen uit de Kirken zouden wegdoen etc. Wy hebben nu zulk ene vermaninge wel opgenomen, en willen Godt bidden, dat hy ons zulk een hart en geest geve, om alles te doen, wat hem welgevallig is. Wat de beelden aangaat, mogen we lyden, datge die by nacht, doch niet alle tegelyk, uit de oogen wegzet; en dat men het dolle volk daar niet laat bykomen; maar datge den Burgermeesteren en Kerkvoogden zulk bekend maakt; en dat het zonder geschreeuw worde uitgevoert: dus geschiet onze welgevallige meininge.”¹⁾

Het bevel der Gravin werd ten uitvoer gebracht. Nog gaven echter de monniken de hoop op eenen gunstigen uitslag hunner zaak niet geheel op. Een paar weken na de uitvaardiging van het bevelschrift kwam hun beschermer, de afvallige graaf Johan, wederom te Emden, verheugd, dat hij eene gelegenheid had, om zich in de aangelegenheden van het landje te kunnen mengen. De Gravin bleef echter standvastig. Ook bedreigingen waren te vergeefs; de vrome hervormer had haar eenen sterken moed ingeboezemd, den heiligen moed om Gods wil te volbrengen, en die maakt ook eene vrouw ten allen tijde tegen den man bestand. Ja, zelfs graaf Johan gevoelde de wonderbare kracht, die van den getrouwen dienaar des

1) Meiners, I, 249.

Heeren uitging. Hij had een onderhoud met hem; wij kennen slechts het gevolg daarvan, dat nl. de Graaf stilzwijgend, als gevoelde hij zich overwonnen, aan de dingen hunnen vrijen loop liet. De steun der monniken was verbroken. Zij moesten laten geschieden hetgeen zij onmachtig waren te verhinderen. Wrevelig trokken zij zich terug, — gelijk ouden van dagen, op lijftocht gesteld in hun eigen huis, als de kinderen meerderjarig geworden zijn. Aan de monniken werd nog slechts een asylrecht in het klooster toegestaan; zonder invloed, zonder werkzaamheid sleten zij hunne dagen, persoonlijk meestal ongemoeid gelaten, maar bestemd om uit te sterven. —

De renegaat was intusschen niet voornemens, om voor goed de wapenen af te leggen tegenover den man, die hem wel tot zwijgen kon brengen, doch dien hij ook als het sterkste bolwerk moest aanzien, dat hem verhinderde, zijne baatzuchtige plannen te volvoeren. Zoolang die man ongehinderd aan het hoofd stond van de Evangelische kerk in Oost-Friesland, — dit kon de Graaf gemakkelijk beseffen, — zou de Roomsche kerk aldaar in machteloze vernedering blijven. Met open vizier tegen hem op te treden, daartoe ontbrak aan den afvallige de zedelijke moed; hij nam zijne toevlucht tot kuiperij en list. Aan het hof van de landvoogdes der Nederlanden vond hij voor zijne plannen een toegenegen oor! De arme, gewezen koningin van Hongarije, voorheen zoo dicht tot de kennis der waarheid genaderd, maar nu in de hand des Keizers een willig werktuig, om ook met de vreeselijkste middelen deze waarheid des Evangelie's in de aan haar bestuur toevertrouwde landen te onderdrukken! Het was haar eene groote ergernis, dat zij die door hare handlangers opgejaagd en om huns geloofs wil uit huis en hof verdreven werden, in het naburige Oost Friesland een toevluchtsoord vonden. En het was voornamelijk deze Pool, die de Gravin in zulk eene handelwijze versterkte! Het kwam er alzoo op aan, hem te verwijderen, en daardoor de onderdrukte Roomsche kerk in haar recht te herstellen. Wat de middelen aangaat, behoefde men

niet kieskeurig te zijn. Zoo verscheen in Augustus 1544, op aansporing van graaf Johan, een afgezant van de Landvoogdes aan het hof der Gravin, om aan te dringen op de verdrijving van Laski als van eenen meenedige en rustverstoorder. 1) Het viel den aangeklaagde gemakkelijk, zijne onschuld te bewijzen. De Gravin verzocht hem dringend, zich door zulke verdachtmakingen niet te laten afschrikken, en toch slechts bij haar te blijven; haren listigen zwager gaf zij te verstaan, dat zij den raad en de medewerking van dezen man niet kon missen. „Maar ik weet,” zóó schrijft Laski, „dat deze lieden met hunne aanslagen niet zullen rusten, totdat het hun gelukt is, mij van hier te verdrijven.” 2)

Zóó spoedig, als deze machtige tegenstanders waanden, zou het hun echter niet gelukken, dezen strijder te verdringen. Hoe langer hoe meer bleek hij een uitverkoren werktuig des Heeren te zijn voor dit kleine land. Nog menigen strijd had hij te strijden, ten einde het terrein voor zijne opbouwende werkzaamheid van tegenstanders vrij te houden.

Een belangwekkenden aanblik biedt ons zijn strijd met eenen anderen, in die dagen zeer gevaarlijken tegenstander. Wij zouden te breedvoerig worden, indien wij trachtten aan te toonen, hoe juist in de Nederlanden, reeds sinds langer dan eene eeuw, mannen gevonden werden, die met vromen ernst zich verzetten tegen de verbasterde kerk en hare snoode dienaren, en die, terwijl zij met innerlijken toorn den gruwel der verwoesting in het heiligdom aanschouwden, op verschillende, vaak zonderling wanstaltige wijze op verbetering bedacht waren, of ook, buiten de kerk om, een stil, bekrompen leven leidden, godzalig op hunne wijze, en zonder dat zij doorgaans bemocielijkt werden. Zij bleven nog tot de Kerk behoreen, maar schenen te onbeduidend, om een opmerkzaam oog, zij 't ook slechts van den kant van het herderlijk ambt, op hen

1) Vergel. Emmius, pag. 926. en hetgeen Laski zelf daarover aan zijnen vriend Hardenberg mededeelt, bij Kuyper, II, 574.

2) Kuyper, II, 581.

te richten: met een luchthartig gemoed gingen zij, die hunne zielverzorgers behoorden te zijn, het kleine, geringe, onopgemerkte troepje voorbij. Sedert de dagen der Hervorming was zulks anders geworden. De doordringende stem van den Augustijnermonnik had alle geesten doen ontwaken; het ventiel, dat zoo langen tijd was gesloten gebleven, was eindelijk geopend, en met een schrillen toon kwamen nu ook deze tot dusver onderdrukte krachten te voorschijn. Zij zijn niet kortweg kinderen der Hervorming te noemen, en de bloedige wandaden, tot welke zij vaak in gedrochtelijk fanatisme vervielen, mogen niet, even min als 'de onlusten onder de boeren, die allerwegen ontbrandden, op haar schuldregister geboekt worden. Ze zijn kinderen der verwilderde, ontaarde kerk, tegen welke de Hervormers hun heilig protest deden hooren, en die zich niet zelden in beslist opstand bevonden tegen de Evangelische kerk, welke uit al die gistende, verbasterde elementen zich met jeugdige schoonheid zegevierend in het licht der waarheid verhief. De meeste gistende elementen verzamelden zich in de wederdooperij. Het was niet in de eerste plaats het verzet tegen de rechtmatigheid van den kinderdoop, wat de verschillende schakeeringen in dit punt vereenigde, maar veeleer het streven naar eene heilige gemeenschap, als heftig protest tegen de in ondeugd verzonken kerk, dat hun in den doop uitsluitend der wedergeborenen een bolwerk tegen zulk eene ontaarding scheen aan te bieden. Maar hoe weinig was zulks werkelijk het geval! En welke gruwelen van een ontketend fanatisme, dat in het slijk van de diepste onzedelijkheid uitloopt en versmoort, werden er achter dit gewaande bolwerk gepleegd? Het gerucht van de bloelige schanddaden, die in de nabijgelegene stad Munster hadden plaats gegrepen, bracht ook in Oost-Friesland niet weinig onsteltenis teweeg.

Wij hebben er reeds op gewezen, hoe de vrije bewoners van Friesland hun landje in een schoon tehuis voor allen herschappen hadden, die in die ruwe, sombere dagen om huns geloofs wille uit hun vaderland verdreven werden. Deze handelwijze kan men niet hoog genoeg prijzen. In groote

scharen begaven zij zich naar Oost-Friesland, de ernstige, kloeke geloofshelden, die huis en hof en vaderland om den wille van hunnen Heer en Heiland verlieten, en hier in het zoo welwillend ontsloten asyl een rustig plaatsje zochten en vonden, ten einde van de hun toegebrachte wonden te herstellen, en godzaliglijk, op stilte en ingetogene wijze, volgens hun geloof te leven. Te gelijk met hen kwamen echter ook anderen, fanatische woelgeesten, die als echte geestdrijvers zich van het eene land naar het andere spoedden, en die, zonder zich door eenige vervolging te laten ter neer slaan, hunne leer in conventikels en in de huizen verkondigden, en eene groote verwarring onder de onoordeelkundige menigte aanrichtten. Op hunne omzwervingen hielden zij gaarne halt in Oost-Friesland, niet om te rusten, maar om zich het verleende gastrecht ten nutte te maken, ten einde den gastvriend in een deelgenoot van hun bijzondere gevoelens te veranderen. En zulks vaak op eene zeer luidruchtige, aanmatigende wijze, in eenen tijd, waarin de verhoudingen der Evangelische kerk in het land nog zoo onvast en weinig geordend waren.

Met steeds grooter aandrang eischte de landvoogdes der Nederlanden de verdrijving van hen, die uit haar gebied gevlucht waren. Zij kon haren wrevel niet verkroppen, dat zij aan de grens van haar land de deur geopend zag voor alle degenen, voor wie zij geen anderen weg wenschte te zien opengelaten, dan die naar den kerker en den brandstapel voerde. Er werden keizerlijke bevelen in Emden ontvangen, in welke de verdrijving van de sektarissen op gebiedenden toon werd geëischt. In geval aan dezen eisch geen gehoor werd gegeven, dreigde men met de onderdrukking van den geheelen handel met Oost-Friesland, een soort van continentaal-stelsel te water en te land, toegepast op het arme, onvruchtbare landje. De bedreiging miste hare uitwerking niet, inzonderheid onder de hovelingen, die beducht waren, dat zij zich in hunne aangename levenswijze zouden moeten bekrimpen. Maar onzen Laski kon ze niet aan het wankelen brengen, en zijn geloofsmoed vond ook weerklank in het hart der Gravin. Met scherpe bewoordingen berispte hij

de vreesachtigen, die hij Epicuristen noemt, die zich meer laten beangstigen door het bevel van eenen keizer, dan door de bedreigingen Gods, die eene nalatige overheid straft. „Ze zijn bereid, als God het toelaat, sekten te verbannen, niet om den wille Gods, maar om den wille des Keizers.”¹⁾ Indien men voorheen slechts ter rechter tijd toegevendheid gebruikt had, dan zou men, volgens zijne meening, de lieden gemakkelijk binnen de perken hebben kunnen houden; toen liet echter de overheid alles betijen, doch nu zijn ze bereid, met zulk eene gestrengheid te werk te gaan, dat zij, zonder naar schuld of onschuld te vragen, tegen alle vreemdelingen met heftigheid woeden. Laski bewoog de Gravin, het drijven daardoor te keer te gaan, dat allereerst bij de beoordeeling een onderscheid tusschen gevaarlijke en niet gevaarlijke sekten en sektarissen gemaakt, en slechts de eerstgenoemden verdreven zouden worden. De geestelijkheid moest elk in het bijzonder onderzoeken; ieder, dien zij verklaarde, onschuldig en voor kerk en staat onschadelijk te zijn, mocht ongehinderd ook in het vervolg de gastvrijheid des lands genieten. Eene schoone overwinning van den innig-christelijk gezinden hervormer, die, daar hij God vreesde, voor geen mensch ter wereld, ook voor geen keizer meer beangst was, tegenover de onverdraagzaamheid der wereldsche lieden, die bereid waren voor elk gezag te bukken.

Het was een veel omvattende, bezwaarlijke arbeid, dien Laski en zijne ambtgenooten zich zagen opgedragen. Onze vriend koesterde de hoop, dat men in eene milde, verzoenende stemming toch met de eene of andere richting tot eene overeenstemming zou kunnen komen. Met zijnen helderen, openen blik vermocht hij ook bij de verschillende sekten iets gemeenschappelijks te vinden, dat aan het wezen der Evangelische kerk nauw verwant was. Uitgaande van dit door hem op den voorgrond geplaatste gemeenschappelijke bezit, meende hij door overtuiging de dwalenden te kunnen bewegen, om hunne ketterische leeringen prijs te geven; de adel van zijne gezindheid, de

1) Ibid, II, 574.

oprechtheid van zijn wezen mochten als waarborg van eenen gunstigen uitslag dienen; zijne heilige liefde voor den Verlosser, zijn vurig verlangen, om elke scheuring in de Evangelische kerk te voorkomen, en haar in gesloten eenheid sterk te maken tegen den gemeenschappelijken vijand, boezemden hem den moed in, om voor den omvangrijken arbeid niet terug te deinzen. Aan zijnen geestverwant Bucer was onlangs in Straatsburg eene dergelijke poging, om de anabaptistische elementen van die streek door verzoenende mildheid voor de Evangelische kerk te winnen, gelukt; waarom zou zulks niet ook in Oost-Friesland mogelijk zijn?

Eene van de eerste pogingen, om tot eene overeenstemming te geraken, was gericht op de in grooten getale in het land verspreide aanhangers van David Joris, één van de wonderlijkste en gevaarlijkste sektehoofden van den toenmaligen tijd. 1) Ingevolge van den hem opgedragen last, om de sektarissen aan een onderzoek te onderwerpen, hield a Lasco met eenige voorname aanhangers van Joris in Oost-Friesland eene samenspreking in het huis van één zijner ambtgenooten. De afloop van het gesprek scheen eenen gunstigen uitslag te beloven. De Joristen waren het met den Superintendent eens, dat de leer des Evangelie's van Christus, volgens welke aan het eind alle menschen zullen geoordeeld worden, ook in dezen als rechter van allen behoorde erkend te worden. 2) Op dezen gemeenschappelijken grondslag volgde de eene concessie op de andere, zoodat er ten laatste slechts één punt overbleef, waartrent men het niet ééns kon worden, nl. de bovennatuurlijke autoriteit, op welke zij voor hunnen meester aanspraak maakten, welke autoriteit, naar hunne meening, op zijne buitengewone zending berustte. Laski koesterde de hoop, dat het sektehoofd dit onschriftuurlijke punt zou prijsgeven. Joris zelf hield zich waarschijnlijk omstreeks dien tijd, nu hier, dan daar in het land op; althans nog heden ten dage toont men in de stad Norden het huis, waarin

1) Vergel. over hem o. a. Nippold, „Zeitschrift“ etc., 1863, S. 163.

2) Kuypcr, II, 567.

hij zal gewoond hebben. Laski wendde zich schriftelijk tot Joris: zijn schrijven is een treffend bewijs van zijne diep-christelijke overtuiging; de bewoordingen, waarin het vervat is, vertoonen het edele kenmerk van eene humane gezindheid, die den tegenstander nog weet te eeren, en hem recht wil laten wedervaren. Hij legt nadruk op de verkregene overeenstemming, stemt toe, dat Christus verschillende gaven aan de zijnen verleent, maar hij eischt van het sektehoofd, dat hij zijne vermeende bijzondere roeping of met klare getuigenissen uit de Heilige Schrift stave, of anders van haar afstand doe, opdat niet de Kerk vaneengescheurd worde? „Wij bidden u, Broeder, om den wille van Jezus Christus, dat gij ernstig overweegt wat gij doet. De laatste tijden zijn aangebroken, in welke de brullende leeuw omgaat, zoekende wien hij zou mogen verslinden; hij verandert zich in eenen bode des lichts, ten einde op allen eenen indruk te maken, en paart aan zijne list nog de voorspiegeling van het wonder, om diegenen tot zijn valsch geloof te verleiden, die de waarheid, ons door Christus en zijne Apostelen geopenbaard, niet willen gelooven. Wij verwachten van u de aanwijzing van uwe bijzondere roeping uit het Woord Gods, maar verlangen deze aanwijzing in eenvoudige taal, met duidelijke woorden, niet in allegorieën.”

Het schrijven van Laski werd gekruist door een gelijk-tijdig schrijven van Joris aan hem. Nauwelijks had de dweper bericht ontvangen van het gehouden gesprek, of de begeerte liet hem geene rust, om met het hoogaanzienlijke hoofd der landskerk in onmiddellijke connexie te treden; hij, die zich bij al de Hervormers, bij den Keizer, bij den rijksdag op de aanmatigendste wijze had zoeken in te dringen, hoe zou hij de gunstige gelegenheid ongebruikt laten voorbijgaan, om, zoo mogelijk, den edelen hervormer van Friesland in zijn net te vangen. Zijn brief scheen te zijn verloren geraakt; aan de ijverige nasporingen van zijnen jongsten levensbeschrijver gelukte het echter, dien terug te vinden. Hij biedt ons eene uitnemende vergelijking tusschen de vrome, ernstige en ook deemoedige denkwijze van Laski, en de trotschhartigheid

van den verblinden dweper, wiens matelooze zelfverheffing zich op eene stuitend-tegenstrijdige wijze met het kleed van den deemoed had omhangen. „Indien mijn verstaad” — zóó roept Joris den hoogbeschaafden Laski toe, — „het uwe overtreft, en ik dichter bij de waarheid ben dan gij, wil u dan zonder aanzien des persoons laten raden en leiden. Maar indien uw verstand het mijne overtreft, dan wil ik aan uw woord, uwe leer en uwen raad vrijwillig gehoor geven, en alles herroepen, wat ik verkeerdelijk geleerd of geschreven heb. Ja, ik heb er niets op tegen, wanneer alle schriftgeleerden en Evangelische leeraars u te hulp komen, want ik ben vast verzekerd, dat de eeuwige waarheid en wijsheid Gods met mij is.”¹⁾

Per omgaande beantwoordde Laski den brief van Joris. Wij bezitten nog slechts een uittreksel van zijn uitvoerig schrijven, in het geschrift van Blesdijk, den schoonzoon en voormaligen vurigen aanhanger van Joris, hetwelk door hem tegen zijn schoonvader gericht werd.²⁾ Nog heeft de edelaardige Laski zich door den aanmatigenden toon van zijn tegenstander niet laten afschrikken; zijne taal is ook nu beschaafd en waardig, en getuigt van den diepen ernst, die hem bij deze discussie bezielde. Het is zijn wensch, aan de Joristen eene plaats in de kerkelijke gemeenschap te gunnen, indien zij slechts eerlijk en eenvoudig en zonder huichelarij met de kerkleer in overeenstemming willen blijven. Maar hij kan het niet goedkeuren, dat Joris op eene nieuwe en gansch bijzondere soort van roeping schijnt aanspraak te maken, krachtens welke hij, naar zijne meening, noch zélf dwalen, noch door anderen misleid worden kan. Aanmatigend acht hij ook de bewering van Joris, alsof de waarheid zeer zekerlijk in hem zou wonen; de waarheid is slechts in zóóverre in ons allen, als Christus door zijn Geest in ons leeft en ons bezielt. Hij wijst voorts den hooghartige op de macht

1) „Zeitschrift,” 1863, S. 154.

2) Vergel. Kuyper, II, 570, en de karakteriseering van dit voornaamste geschrift over en tegen Joris, „Zeitschrift,” 1863, S. 5.

der zonde in ons, die ons bedriegt en oorzaak is, dat wij anderen op het dwaalspoor brengen. Voor zoover de zonde in ons heerscht, kunnen wij niet in de waarheid zijn. Desniettegenstaande zijn wij van de waarheid niet geheel uitgesloten, dewijl Christus, onze Heer, door zijnen dood ons verzoend heeft. . . Niet daarom heeft Christus onze zwakheid op zich genomen, opdat Hij ons in dit leven volkomen van haar bevrijde, maar opdat Hij voor ons tot aan het einde onzes levens de Hoogepriester mocht zijn, die door zijn bloed onze zonde verzoent. . .

Maar reeds genoeg, om te doen zien, met welk eenen zachtmoedigen ernst Laski den geestdrijver te woord staat. Later ontving hij nog het antwoord van Joris op zijn eerste schrijven; het was reeds uit Bazel gedagteekend, werwaarts de verblinde mensch zich in stilte begeven had.¹⁾ Dit tweede schrijven is voor de karakterschildering van Joris van het hoogste belang²⁾; bijkans nergens elders vertoont zich zijne raadselachtige gestalte zoo ten volle in hare eigenaardige, mismaaakte trekken. Laski achtte het nutteloos, op dezen brief te antwoorden; uit de geheele onderhandeling en ook door eene meer nauwkeurige kennismaking met het voornaamste geschrift van Joris, dat deze hem had doen toekomen, was 't hem duidelijk geworden, dat er aan eene vereeniging met hem en zijne vurigste aanhangers niet te denken viel, en dat men ook onverantwoordelijk handelen zou, indien men deze geestdrijvers rustig hunnen gang liet gaan. De in 1545 door de Gravin uitgevaardigde politieverordening, die geheel in den geest en met goedkeuring van a Lasco is opgesteld, besluit daarom, dat, dewijl de Davieten (onder

1) Gelijk bekend is, sleet Joris zijne laatste levensjaren rustig in Bazel, geheel onbekend, immers onder eenen valschen naam, maar op de wijze van eenen eerzamen burger, en vermoedelijk onder den bedriegelijken schijn, als ware hij een vroom, Hervormd gemeentelid. Eerst aan zijn lijk werd het strafgericht voltrokken, waaraan de levende in de dagen van Servet niet licht zou zijn ontkomen.

2) Den gedachtengang vindt men uitvoerig medegedeeld in het „Zeitschrift“ 1863, S. 158 fg.

deze benaming worden de aanhangers van Joris aangeduid) en hunne leer niet te betrouwen zijn, men het onnoodig acht, hen voor den Superintendent te onderzoeken. Door deze wet zagen zij zich uit het land verbannen. Gestrenge straf trof de jonkers, ambtlieden en beambten, die zulk eenen verbannene herbergden; indien één van de verbannenen in het land gegrepen werd, moest hij onthalsd worden. ¹⁾

Op eene andere en vriendelijker wijze kon men te werk gaan ten opzichte van de talrijke Mennonieten. Reeds in 1528 waren er Wederdoopers in het land gekomen, en hadden daar een gastvrij onthaal gevonden. In het begin trokken ze weinig de aandacht. Zij leidden een rustig leven, en vermeden alle aanraking met de wereld; na de vervolging, aan welke zij eerst kort te voren in hun vaderland hadden blootgestaan, waren de meesten hunner blijde, dat zij een weinig tot verademing konden komen. Dit werd anders, toen (in 1531) Melchior Hofman te Emden kwam, eene ruwe, driftige, fanatieke persoonlijkheid, die reeds sinds acht jaren als bontwerkersgezel en prediker overal had omgezworven. Op zijne rustelooze omzwervingen was hij ook te Dorpat gekomen; de kleine aanhang, dien hij daar spoedig gewonnen had, ging kort na zijn heengaan weder te niet; niet het minste spoor van zijne werkzaamheid is op dezen verwijderden voorpost der Evangelische kerk overgebleven. Weldra stond Hofmann aan het hoofd van de Wederdoopers in Oost-Friesland; zijne zendboden doorkruisten het landje, en verbreidden zijne leer tot in de afgelegenste dorpen. Na zijn vertrek naar Straatsburg werd zijne plaats ingenomen door Jan Matthijsen, die kort daarop, als profeet Henoeh, de zoo beruchte rol in Munster gespeeld heeft. Het gerucht van het bloedige treurspel, dat aldaar had plaats gegrepen,

1) „Zeitschrift,” 1864, S. 535. Hoe kan echter de brief van Lasco aan gravin Anna worden aangevoerd als bewijststuk, dat a Lasco zijnen bijval geschonken heeft aan het verbannen van de sektarissen, gelijk zulks in Aanmerking 76 geschiedt? Eenigszins anders luidt het aangehaalde Artikel der politieverordening bij Bertram, pag. 180.

bracht ook in Oost-Friesland ontsteltenis teweeg. In die omstandigheden was het een geluk voor de Friesche wederdoopers, dat Menno Symons zich aan hun hoofd plaatste, zelf een Fries, en, evenals zijn volk, krachtig, verstandig en vrijheidlievend. Ernstig en nuchter van aard, was hij tegenstander van dweperij en fanatisme; met groote wijsheid richtte hij den opgewonden zin zijner medestanders op het voornaamste punt van hunne gemeenschap, nl. op de volkomene afzondering der reine, geloovige gemeente van de wereld, van de ongeloovigen en van de met ongelooft en onzedelijkheid al te zeer vermengde Evangelische en Roomsche kerk. De doop der wedergeborenen was het middel, waardoor men in deze geloovige gemeente werd ingelijfd; de strengste kerkelijke tucht trachtte de reinheid der gemeente te bewaren. Het onhoudbare en verkeerde van deze afzondering, het antichristelijke, dat zich in deze eigenaardige leerstellingen openbaart, behoeven wij te dezer plaatse niet in het licht te stellen; hierop echter moeten wij met nadruk wijzen, dat deze gemeenschap ook gezonde en ware elementen in zich heeft opgenomen, aan welke zij haar voortdurend bestaan tot op den huidigen dag te danken heeft.

Deze gemeente van Mennonieten verkeerde in de dagen van Laski in eenen bloeienden toestand. Bijna gelijktijdig met hem was ook Menno te Emden gekomen. Brave, rustige, zedelijk strenge burgers telde de gemeente in haar midden. Tegen hen al de strengheid der keizerlijke bevelen in toepassing te brengen, en het land van deze zijne vlijtige, rechtschapene en vrome ingezetenen te berooven, daartoe zou Laski nimmer de hand geleend hebben. Hij stond tegenover hen op het schoone standpunt, hetwelk Luther in de glansrijkste dagen zijner werkzaamheid innam, toen hij den Wartburg verliet, en zich naar Wittenberg spoedde, ten einde den gevaarlijken brand aldaar te blusschen. „Door het Woord is hemel en aarde geschapen; hetzelfde Woord moet het ook hier doen; door het Woord is de wereld overwonnen. Daarom prediken, zeggen, schrijven wil ik het; maar dwingen, met geweld noodzaken wil ik niemand.”

In dezen echt Evangelischen zin werd Laski niet moede, met de Mennonieten te handelen. Met toestemming der Gravin en met goedkeuring zijner ambtgenooten had hij, in tegenwoordigheid van velen, een breedvoerig gesprek met Menno. De onderhandeling was vruchteloos; het waren hoofdzakelijk drie punten, over welke men het niet ééns kon worden: over de menschwording van Christus, den doop, en het recht om den dienst des Woords in de gemeente te aanvaarden. Elk der beide partijen, gelijk het in zulke gevallen doorgaans geschiedt, schreef zich de overwinning toe. Vooral onder de Mennonieten werd de vreugde over den behaalden triomf luide geuit, en aan recht hatelijke oordeelvellingen over de Evangelische kerk en hare leeraren schijnt het niet ontbroken te hebben. Nog in hetzelfde jaar gaf Menno een zendschrijven aan Laski in het licht, in hetwelk hij het eerstgenoemde verschilpunt uitvoerig behandelde. Laski, die tot dusver gezweven had, meende deze uitdaging te moeten beantwoorden, te meer dewijl Menno het ook hier niet had laten ontbreken aan smaadwoorden tegen hem, zijne ambtgenooten en de geheele Evangelische kerk, terwijl zijne aanhangers stoutweg beweerden, dat Laski door zijn stilzwijgen zelvo erkende, het onderspit gedolven te hebben. Ondanks den smadelijken toon van zijnen tegenstander, bewaarde Laski zijne zachtmoedige, edele kalmte. „Ik zal meenen, naar eisch geantwoord te hebben, niet wanneer ik beleediging met beleediging vergolden, noch ook wanneer ik u en de uwen aan de kaak zal gesteld hebben, maar wanneer het blijken mag, dat ik, naar mijne geringe krachten, den roem van Jezus, mijnen Heer, in een of ander opzicht bevorderd heb, en ook een stap nader gekomen ben aan de bijlegging van dit geschil in de leer, door hetwelk de kerk van Christus zoozeer verdeeld wordt, op welke wij toch immers veel meer hebben acht te geven, dan op onze eigene belangen.”¹⁾

Het genoemde geschilpunt vervulde in de leer der wederdoopers eene gewichtige rol. De Munstersche wederdoopers

¹⁾ Kuypcr, I, 7.

hadden eene munt laten slaan met het omschrift: „Verbum caro factum habitavit in nobis,” d. w. z.: „het Woord is vleesch geworden, en heeft in [onder] ons gewoond.” De tweede helft van den zin werd door niet weinigen onder hen op pantheïstische wijze aangewend; de eerste helft diende hun als voornaamste steunpunt voor hunne diepingrijpende bijzondere leer, dat niet de Zoon van God eene menschelijke gestaltenis had aangenomen, maar dat het Woord van God mensch geworden was. Reeds Hofmann had de hemelsche afkomst van het vleesch van Christus sterk op den voorgrond geplaatst; Menno had die zelfde leer weder opgevat, en had haar inzonderheid trachten te staven door haar in verband te brengen met de leer van de zonde. Christus kon, zóó beweerde hij, onmogelijk onze schuldige, met vloek beladene, zondige natuur aangenomen en bezeten hebben, anders zou Hij ons in 't geheel niet hebben kunnen verlossen. Hij moest eene reine, Goddelijke menschheid, niet de verdorvene natuur van Adam's geslacht bezitten, omdat Hij eerst alzoo de tweede Adam zijn kon ¹⁾. In zijn schriftelijk antwoord ²⁾ vat Laski de tegenstelling, wat betreft hun beider leer, in de volgende woorden samen: „Dit is derhalve het tusschen ons aanhangige verschil. Wij, die aan Christus, den Heer, zoowel ware godheid, als ware menschheid toeschrijven, wij zeggen: dat aanbiddewaardige Woord, hetwelk, wat zijn wezen aangaat, van eeuwigheid en tot in eeuwigheid God, en daarom ook Geest is, is ook nu hetgene het was, maar nu heeft het zich voor ons op zulk eene wijze met Christus, den Heer, verbonden, nadat het ons vleesch heeft aangenomen, dat het in waarheid is, wat zijn naam te kennen geeft, Immanuël, d. w. z.: God met ons. Gij echter leert: het Woord, dat voorheen Geest was, is door de eene of andere verandering vleesch geworden, doch het is niet

¹⁾ Dorner, II, 637. Vergel. ook Erbkam, S. 571.

²⁾ Verg. Kuyper, I, p. 3—60. Bij Calvijn, XII, 50, vindt men de opgave, dat de aartsbisschop van Keulen, die zich doorgaans op zijn jachtslot nabij Bonn ophield, op aanraden van Hardenberg voor den druk van het geschrift heeft laten zorg dragen; daarom is het ook zekerlijk te Bonn gedrukt.

ons vleesch, maar uit den Heiligen Geest ontyangen en afgeleid." 1)

Het geschilpunt ligt heden ten dage te ver van ons af, dan dat wij lust zouden gevoelen, om de geheele wijdloopige uiteenzetting in bijzonderheden weer te geven. Laski hield hetgeen hij in de inleiding beloofd had. Nadat de hoofdstelling in deze quaestie duidelijk was omschreven, trachtte hij op eene ernstige, waardige en onbevooroordeelde wijze het recht van zijne opvatting tegenover de meening van zijnen tegenstander te staven. Zijn éénigst wapen ontleent hij aan de Heilige Schrift. Met veel kennis van de Schrift toont hij aan, dat zijne meening uitsluitend aan den Bijbel is ontleend. Zijne uitlegging is bezadigd, verstandig, en ademt tevens, gelijk bij den grooten uitlegger Calvijn, eenen geest van stichting, die ons den heiligen, vromen ernst geeft te bespeuren, met welken zijn geest in de beschouwing van het Woord Gods verzonken is. Men vindt hier allerminst die zalvende taal, met welke, meer dan eene eeuw later, zoo menige, overigens degelijke Schriftverklaring, juist niet tot haar voordeel, vermengd is, maar men verneemt hier eene taal, die door de verhevene majesteit van het Woord Gods geheel doordrongen is, en ernstig, mannelijk, krachtig van de omhelsde waarheid getuigenis aflegt. Het is eene verkwikking voor elken echten, gezonden zin, eene lafenis, gelijk ons die in onvergankelijke frischheid door Calvijn, alsook door de andere hervormers en kerkvaders van den eersten rang wordt aangeboden.

Het geschrift vond onder de toenmalige geleerden veel bijval. 2) In een schrijven aan hertog Albrecht van Pruisen noemde Melanchthon het een prijzenswaardig geschrift, 3) ja, hij beval het zelfs aan Luther ter lezing aan. Zulks deed hij omstreeks dezen tijd (het was in den zomer van 1545) slechts dan, wanneer hij geheel zeker kon zijn, den ouden heer door zulk een aangeprezen geschrift geen nieuwe

1) Kuyper, I, p. 10.

2) Verg. Bertram, p. 163.

3) Melanchthon, V, 791.

ergernis te bereiden. Want immers de Sacramentsstrijd was kort te voren, door Luther's toedoen, weder met ongedachte hevigheid uitgebroken, en Melanchthon en zijne vrienden hadden langen tijd in angst verkeerd, dat de schaal des toorns van den geweldigen man ook over hunne hoofden zou worden uitgegoten, en welk eene onuitsprekelijke ellende voor de Evangelische kerk zou zulk een openlijke twist na zich gesleept hebben! Luther schijnt het werk niet gelezen te hebben; ook in zijne brieven vindt men nergens eenig oordeel daarover uitgesproken, en toch zou de eene of andere stelling, in het bedoelde geschrift vervat, hem wel bedenkelijk hebben kunnen toeschijnen. A Lasco waagt zich een paar malen op dat grensgebied, waar het gevaar dreigt, dat de beide gestalten in Christus vaneengescheiden worden; Luther hield daar een streng toezicht, en meende, niet ernstig genoeg voor dat smalle grensgebied te kunnen waarschuwen.

Oorspronkelijk koesterde a Lasco het voornemen, om ook de beide andere punten, aangaande welke hij met Menno in geschil was, met dezelfde uitvoerigheid te behandelen. Te midden van de vele andere werkzaamheden echter, waarmede hij van alle zijden overladen werd, vond hij den noodigen tijd daartoe niet, terwijl bovendien wellicht ook de lust er toe langzamerhand bij hem verdoofde. Kennelijk toch ontbrak het zijnen tegenstander aan de noodige studie, om zulke ernstige, diepzinnige vragen wetenschappelijk toe te lichten; zijne meeningen en beweringen waren niet genoegzaam gestaafd uit de Heilige Schrift, en hem ontbrak het bewustzijn van dit gebrek. Tegenover zulk een onvermogen verlamt echter ook de meest gemoedelijke ijver om een ander voor te lichten.

Na deze briefwisseling bleef Menno niet lang meer in Emden. Hij was het erkende hoofd der sekte, die uit de bloedige vervolgingen gelouterd en gereinigd te voorschijn was gekomen, wier leden voortaan naar zijnen naam genoemd werden, en die het vooral aan zijnen vromen ijver te danken hebben, dat zij in die voor hen zoo ongunstige dagen zijn blijven bestaan, totdat zij eindelijk een tijd vangrootere ver-

draagzaamheid mochten zien aanbreken. Als een zoon van dezen meer verdraagzamen tijd bewees onze Laski hun reeds in de dagen der Hervorming zijne vriendelijke voorzorg. Slechts weinige wederspannige, woelzieke leden werden uit het land verbannen: het meerendeel werd moedig en standvastig, ook tegenover den dreigenden keizer, in bescherming genomen. Tot op den huidigen dag hebben deze Menonieten, inzonderheid in Emden, ongehinderd overeenkomstig hun geloof geleefd, als stille, vreedzame lieden, die zooveel mogelijk de aanraking met de zondige wereld vermijden, ofschoon zij zelve niet meer zoo gestreng het voetspoor hunner voorvaderen volgen, en ofschoon zij de kerkelijke tucht niet meer zoo onverbiddelijk handhaven, aan welke weleer Menno zelf, al was het ook schier met tegenzin, zich had moeten onderwerpen.

c) De arbeid met den troffel in de hand.

Wij willen thans den blik vestigen op het andere gewichtige gedeelte van het hervormingswerk van a Lasco, nl. op hetgeen hij tot opbouw van het hem toevertrouwde werk in zijn tweede vaderland gedaan heeft. Dit deel zijner werkzaamheid is niet in dier voege geheel van het andere onderscheiden, dat hij op den grondsteen, door de Hervorming gelegd, slechts rustig heeft behoeven voort te bouwen: ook hier kwam het er op aan, zich met mannelijke stoutmoedigheid eenen weg te banen, en met vaste hand de maar al te slappe tougels strak aan te halen.

De kerk van Oost-Friesland had zware tijden doorleefd; het gevoel van onzekerheid bij het besef, dat men, ondanks tal van proefnemingen in verschillende richtingen, nog niet gekomen was tot een helder inzicht aangaande den weg, dien men moest volgen, had zijn toppunt bereikt. Overal vertoonden zich de noodlottige sporen van den onhoudbaren, verworpen toestand op kerkelijk gebied: tucht en orde ontbraken, ieder handelde naar goeddunken, en de gemeenten werden in de wisseling der op elkander volgende meeningen mede

betrokken. De oude, wakkere graaf Edzard was een oprecht voorstander van de Hervorming; de wonderbare eerste geschriften van Luther en zijn stoutmoedig optreden in de kracht des geloofs hadden het hart van dezen echten Fries geheel voor zich gewonnen. Apertanus, die het eerst op den kansel met bezielde welsprekendheid voor de Hervorming had geijverd, helde, wat zijne theologische denkbeelden betreft, sterk over naar de zijde van de steden aan den Boven-Rijn en van Zwitserland; zijne belangrijke persoonlijkheid drukte dezen haren stempel onuitwischaar op zijn vaderland. De Friezen gevoelden zich sterk en vrij genoeg, om zich tegen den oppermachtigen invloed van den Duitschen hervormer te verzetten, en de oudste belijdenis des lands doet ons zien, hoe goed zij op beslissende hoofdpunten daarin geslaagd waren. Daarop kwamen er echter leeraren, die hunne opleiding in Wittenberg ontvangen en aan de voeten van Luther en Melanchthon gezeten hadden, en die, hetgeen zij daar geleerd hadden, met ernst en ijver in het vaderland ingang trachtten te doen vinden. Graaf Enno legde wel gaarne beslag op de rijke kloostergoederen, maar hem ontbrak de onwrikbare, kloeke kracht eener eigene overtuiging. Liefst van al liet hij aan de zaken haren vrijen loop, zoodat verschillende stroomingen zich eenen weg baanden. Éene van deze verlangde, dat men zich zoo nauw mogelijk aan Luther zoude aansluiten. Zij verkreeg tijdelijk de overhand door den invloed, dien hertog Karel van Gelder door zijne overwinning op Enno, in 1534, op de aangelegenheden des lands verkregen had. Tot de harde eischen van den overwinnaar behoorde ook het herstel van de oude kerk in Oost-Friesland; slechts voorshands gaf de Katholieke hertog de toezegging, dat hij nog voor den tijd van een jaar in de invoering van de Augsburgsche confessie met de Saksische kerkorde genoegen zou nemen ¹⁾. Ten gevolge van dit harde besluit moesten de Sacramentistische predikers het land verlaten, terwijl de streng Luthersche hertog van Lunenburg, de zwager van den

¹⁾ Cornelius, S. 42.

Roomschen hertog van Gelder, predikers zenden zou, om het Lutherdom in Oost-Friesland in te voeren. Hetgeen de Lunenburgers met ruwen ijver zochten tot stand te brengen, was in het oog der Friezen als een geschenk der Danaërs; aan de vreemde predikanten, die onder de bescherming van den Katholieken, gestrengen overwinnaar stonden, boden zij eenen halsstarrigen tegenstand. In 1538 stierf de Hertog; zijn dood maakte een einde aan den invloed der Lunenburgers. Hunne kerkorde, die nimmer wortel geschoten had, verviel; maar nu was de verwarring nog grooter, en de trotsche vrijheidszin in teugelloosheid ontaard. Zou het zwaar beproefde landje niet geheel en al te gronde gaan, dan was het meer dan tijd, dat de wanorde krachtig te keer gegaan werd.

A Lasco was óók een vreemdeling, evenals de bij het volk gehate Lunenburgsche predikanten, doch geen vreemdeling, die onder de bescherming stond van eenen Roomschgezinden, hardvochtigen overwinnaar, maar uit zijn vaderland verbannen, arm, zonder bescherming, slechts in de wapenrusting van zijnen Heer, aan wien hij alles blijmoedig had ten offer gebracht. De Friezen hadden den vreemden, vrijmoedigen man lief gekregen, die ten behoeve van de vrijheid des volks zijne stem onverschrokken ook tegen den machtigste verhief, die dit recht waagde aan te tasten. De diepe verdorvenheid der toestanden was voor niemand verborgen; ieder, wien het welzijn des lands ter harte ging, moest erkennen, dat die toestanden allerdringendst verbetering vereischten. Er was een sterk verlangen, dat er eene verbetering mocht worden tot stand gebracht, en een vast vertrouwen, zoowel bij de Gravin, als ook bij het volk, dat de vrome, edele Pool, die sedert een paar jaren rustig en bescheiden in het land leefde, daartoe de meeste geschiktheid bezat.

Hierin tastte men geenszins mis. A Lasco had ingezien, wat de landskerk van noode had, en met ontzaglijke bekwaaamheid gaf hij haar eene vaste geduante, zoodat hij met recht als de Hervormer van Oost-Friesland te beschouwen is. Vastberaden, zonder te weifelen, als één, die zich van den

beginne aan, zoowel van zijne taak, als van de vereischte middelen tot hare vervulling helder bewust is, treedt hij te voorschijn, aan eenen bouwmeester gelijk, die zijn ontwerp voltooid heeft en nu tot de uitvoering daarvan overgaat. De voorname positie, die hij jaren achtereen in de oude kerk reeds had bekleed, was vermoedelijk geen onvoordeelige oefenschool voor hem geweest; zijn blik was voor de leiding van eene kerk in hoogere mate gescherpt, dan doorgaans bij een eenvoudig Evangelisch prediker het geval is. De ervaring, die hij had opgedaan, moest nu echter aan eenen gansch anderen geest dienstbaar zijn. Lasco staat op eenen vasten, Evangelischen bodem; hetgeen de Hervorming tot dusver, met betrekking tot de leer aangaande de Kerk, uit de groeve der goddelijke waarheid had opgedolven, heeft hij zich ten nutte gemaakt, den schat vermeerderd, en hem den stempel van zijnen geest ingedrukt. Van den invloed, dien Zwingli op hem heeft uitgeoefend, kunnen wij de sporen nog aanwijzen; duidelijker nog valt zijne enge verwantschap met Calvijn in het oog. Hoe sterk echter ook zijn arbeid in Oost-Friesland ons de werkzaamheid van den grooten hervormer aan den grenspaal van Zwitserland herinnert, zoodat men niet zelden in vroegere dagen Emden het Genève van het Noorden genoemd heeft, zoo zal ons de loop der gebeurtenissen nochtans doen zien, met welk eenen zelfstandigen geest toch ook weder a Lasco op het hem aangegeven gebied gearbeid heeft. ¹⁾

De nood, die op kerkelijk gebied in Friesland heerschte, noopte a Lasco, om zich vóór alle dingen ernstig bezig te houden met de verbetering van de kerkelijke tucht. De tuchteloosheid had van lieverlede eene schrikbarende hoogte

¹⁾ In zijne zeer zorgvuldig en grondig bewerkte dissertatie: „Disquisitio historico-theologica exhibens Joannis Calvinii et Joannis a Lasco de ecclesia sententiarum inter se compositionem” (Amstelodami, 1862, 188 pp.), heeft Kuyper zoowel de overeenstemming, als het verschil tusschen de beide hervormers, wat dit punt der leer betreft, doen uitkomen. Wij kunnen hier slechts naar dien degelijken arbeid verwijzen, en moeten ons voor ons doel vergenoegen met in den loop onzer schildering op het eene of andere punt opmerkzaam te maken.

bereikt. Het schimpen en schelden der predikanten op de kansels, hun niet geheel onberispelijke, vaak ergerlijke levenswandel, de diep ingewortelde zorgeloosheid in de gemeenten, wat betreft de scholen en de armverzorging, dit een en ander had vele en ernstige gemoederen van de Kerk vervreemd. Zij leefden een tijdlang in stille afzondering, terwijl zij zich alleenlijk op het onderzoek van het Woord Gods in hunne huizen toelegden; aan de wederdoopers, die onder de hunnen zulk eene gestrenge kerkelijke tucht oefenden, gelukte het ter gelegener tijd doorgaans gemakkelijk hen mede te sleepen. De scherpe blik van a Lascò doorzag dit euvel. „Ik zeide tot de raadslieden, dat het ons nimmer aan sektarissen ontbreken zou, zoolang wij streng waren tegenover anderen, maar daarentegen toegevend tegenover de ondeugden in ons eigen midden. Ik voegde er bij, dat, zoo lang zulke ondeugden onder ons heerschten, wij ook in onze kerk een onderscheid zouden moeten maken tusschen degenen, die zich naar de kerkelijke verordeningen voegen, en degenen, die de kerk Gods en hare tucht verachten.”¹⁾ Dusdanige eisch bracht eene geweldige opschudding te weeg; men achtte de vrijheid bedreigd, terwijl de bedoeling toch slechts was, om aan de losbandigheid een breidel aan te leggen, ten einde alzoo de ware vrijheid te beschermen.

Eindelijk evenwel zag a Lascò zijn streven met gewenscht gevolg bekroond, allereerst in de hoofdstad des lands. Er bestonden nog oude gebruiken, die zijne pogingen begunstigten, en van welke hij op schranderere wijze partij wist te trekken. Reeds sedert de dagen der middeneeuwen hadden de Friezen zich een veel grooter aandeel in de kerkelijke aangelegenheden weten te verzekeren, dan de Roomsche kerk elders, onder meer handelbare volken, nog geneigd was aan de leeken toe te staan. Van oudsher kozen de gemeenten zelve hare predikers, die zij langer, dan men zulks ergens elders vermocht, tegen den eisch van het celibaat wisten te vrijwaren. Zooogen. kerkelijke gezworenen namen deel aan de uitoefening van

¹⁾ Kuyper, II, 574.

de kerkelijke tucht; op synoden ontmoette men stemgerechtigde leeken. ¹⁾ Het bewustzijn, dat men gerechtigd, ja ook verplicht was om werkzaam deel te nemen aan de aangelegenheden der gemeente, was steeds levendig gebleven. Ook de Lunenburgsche kerkorde had zich genoodzaakt gezien, om op deze diep ingewortelde toestanden acht te geven. ²⁾

Steunende op dit oude gebruik, wist a Lasco, in den zomer van 1544, te bewerken, dat aan de predikers, die aan de hoofdkerk in Emden verbonden waren, vier mannen uit de gemeente werden toegevoegd, ernstige, waardige, vrome lieden, aan wie vanwege de gansche gemeente de taak was opgedragen, om, in vereeniging met de leeraren, het opzicht te houden over den levenswandel der burgers, en elk aan zijnen plicht te herinneren, terwijl zij tevens gemachtigd waren, om, namens de geheele kerk, diegenen uit de gemeente uit te sluiten, die zoodanige vermaning verachtten. ³⁾

De jammerlijke toestand, dien hij bij zijn optreden aantrof, had a Lasco tot deze inrichting doen besluiten; zij was echter bij hem in waarheid de vrucht van zijn voortdurend onderzoek van het Woord Gods, evenals bij Calvijn. Hij had de vaste overtuiging, dat er zonder kerkelijke tucht onmogelijk eene ware gemeente van Christus bestaan kan. ⁴⁾ Daarom liet hij ook zijn blijven in Emden afhangen van de instandhouding van deze zegenrijke inrichting. „Indien de onzen zich de kerkelijke tucht, overeenkomstig het Woord van God, laten welgevallen, zullen ze mij als prediker in hun midden behouden; maar indien niet, dan zullen zij denkelijk ook mij verdrijven. Want willens en wetens zal ik niemand sparen, en daarom vrees ik, dat ze mij niet lang zullen verdragen. Ik laat echter alles aan den Heer over, en smeeke Hem, dat Hij mijne bediening doe strekken tot roem van zijnen heiligen naam en tot opbouwning van zijne gemeente.” ⁵⁾

¹⁾ „Kirchenzeitung”, 1870, S. 346.

²⁾ Meiners, I, blz. 592.

³⁾ Kuyper, II, p. 575.

⁴⁾ Hierop wordt door Lechler, S. 57, te recht met nadruk gewezen.

⁵⁾ Kuyper, II, p. 575. Mogelijk heeft Laski wel bij deze plaats aan zijnen

Met vasten tred, en zonder zich door de menigvuldige moeielijkheden en hinderpalen te laten ophouden, ging Laski voort op de ingeslagen baan. Hij en zijne ambtgenooten doorreisden het geheele land, om overal kerkvisitatie te houden. Op deze reizen werd een nauwlettend onderzoek ingesteld naar den staat der bezittingen en den toestand van elke gemeente in het bijzonder, alsmede naar de leer, den wandel en den ijver der leeraren. Na op deze wijze een nauwkeurig inzicht in de vaak zeer treurige toestanden verkregen te hebben, nam Laski welhaast met ernst de taak ter hand, om ook te dien opzichte eene hervorming tot stand te brengen. Overeenkomstig zijne geheele richting beijverde hij zich voornamelijk, om alle geschillen bij te leggen, en rondom de kerken des lands en hare leeraren eenen band van heilzame eendracht te strengelen. Ook hierin ging hij te werk met al den heiligen ernst eens hervormers, in wiens schatting de kerkelijke tucht de levenszenuw van het kerkelijk organisme is, en die de Kerk, wat haar wezen aangaat, als de vrije en broederlijke vereeniging der kinderen Gods beschouwt, welke dienen moet, om het geheele menschelijke geslacht tot heiliging te leiden. Daarom had hij zich ten doelwit gesteld, den levenswandel der leeraren door wettige voorschriften te regelen, ergernissen onder hen te voorkomen, onwaardigen van het ambt uit te sluiten, en de rechte leer onder hen te bevorderen. ¹⁾

Om dit oogmerk te bereiken, stichtte hij met goedkeuring van de Gravin en van den hoogsten Senaat de predikantenvereeniging, den zoogen. „coetus”, ongetwijfeld de belangrijkste en meest ingrijpende instelling van Laski, die een schitterend getuigenis aflegt van zijne reformatorische begaafdheid. Het is alleszins de moeite waard, dat wij van deze gansch bijzondere „synode” ons een juist begrip zoeken te vormen. Van Paschen tot Michaëlis waren de leeraren des lands

grooten geestverwant Calvijn gedacht, die, een paar jaren te voren uit Genève verdreven, zich naar Straatsburg begeven had.

¹⁾ Emmius, p. 927.

gehouden, om elken Maandag, des voormiddags, in Emden bijeen te komen. De vergadering koos uit haar midden eenen voorzitter en eenen secretaris, beiden voor den geheelen zomertijd. De zitting werd met een gebed geopend, hetwelk door den voorzitter werd uitgesproken. Zulk een gebed is ons nog bewaard gebleven; ¹⁾ in deze krachtige, innige pastorale woorden vernemen wij zonder moeite de stem van Laski, vooral wanneer wij dit gebed vergelijken met de talrijke gebeden, die in zijne later te vermelden liturgie voorkomen. Onder den gewijden indruk van zulk een gebed ging dan de vergadering over tot een onderzoek naar de zeden van ieder der leeraren in het bijzonder. Hetgeen ten opzichte van het leven en den wandel van elk hunner bekend geworden was, werd met collegiale openhartigheid ter sprake gebracht en nauwgezet onderzocht. Bleek het, dat de klachten gegrond waren, dan volgde er eene ernstige, broederlijke vermaning. Van deze „censura morum” was niemand vrijgesteld; ieder was verplicht, om, zoo hem iets verkeerds was ter oore gekomen, zulks ter sprake te brengen, en ook aan de gemeenteleden was het geoorloofd, hunne eventueele klachten aan den „coetus” te doen toekomen. Nadat dit gewichtige punt was afgehandeld, ging de vergadering over tot het onderzoek van de candidaten tot het predikambt. Niemand werd tot het ambt toegelaten, die niet genoegzaam bevredigende getuigschriften aangaande zijnen godzaligen, ingetogenen levenswandel kon overleggen. De candidaat, die voldoende blijken van bekwaamheid gegeven had, moest daarop voor den „coetus” eene korte rede houden, ten einde men over zijne gave voor de prediking zou kunnen oordeelen. Van het oordeel der vergaderden hing het vervolgens af, of men aan den candidaat, al dan niet, een getuigschrift kon afgeven, dat hij de noodige rijpheid bezat.

Na afdoening van deze practische zaken volgden er verhandelingen over de voornaamste punten der Christelijke leer, hoofdzakelijk over strijdvragen van den dag. De „coetus”

¹⁾ Meiners, I, blz. 284.

stelde de onderwerpen vast, die men behandelen zou; twee predikers werden tot referenten en correferenten benoemd, en hunne theses acht dagen te voren bekend gemaakt, ten einde een ieder in de gelegenheid te stellen, zich op de discussie voor te bereiden.

De protocollen uit de eerste honderd jaren van het bestaan der vereeniging zijn helaas verloren geraakt ¹⁾; inderdaad een zeer betreurenswaardig verlies. Immers van hoe groot belang zou het geweest zijn, indien wij juist de vroegste beginselen van eene inrichting hadden kunnen nagaan, die zich gedurende den loop der eeuwen heeft staande gehouden, en van welke vooral in den eersten tijd zulk een rijke zegen voor de kerk des lands is uitgegaan! Nog in de zeventiende eeuw verklaarde Fremaut, Fransch prediker in Emden, aangaande dezen „coetus”: „Deze vergadering dient tot het bewaren van de eendracht en den vrede tusschen de leeraren en de gemeenten onderling. Zij is eene goede school voor jeugdige predikers, die lust hebben zich verder te ontwikkelen; ik beken, dat ik in die samenkomsten méér geleerd heb, dan aan de hoogeschool.” ²⁾ De inzage van deze vroegste protocollen zou ons echter ook een aanschouwelijk beeld van Lascki's handel en wandel in den kring zijner ambtgenooten verschaft hebben. Want onze vriend was — hetgeen de beroemde geschiedschrijver van Oost-Friesland in hem roemt, ³⁾ — van een oprecht karakter, en gewoon zijne gevoelens, inzonderheid over goddelijke dingen, in duidelijke en onbewimpelde bewoordingen bloot te leggen. Uit den inhoud der bedoelde protocollen, die in zijnen tijd nog voorhanden waren, heeft Emmius zich ongetwijfeld zijn oordeel gevormd over de wijze, waarop a Lasco in deze vergaderingen gewoon was, allen tot eensgezindheid aan te sporen. In ongekunstelde, ronde bewoordingen heeft hij zijne meening uitgesproken, en hare waarheid op degelijke gronden gestaafd; degenen, die twijfelden of eene andere meening koes-

¹⁾ Het oudste notulenboek, dat voorhanden is, begint met den 18^{den} April 1642.

²⁾ Meiners, I, blz. 283.

³⁾ Emmius, p. 927.

terden, heeft hij rustig aangehoord, hen terechtgewezen, hen ook verdragen, wanneer hij ze niet kon overtuigen, en hen als broeders erkend, wanneer zij slechts den vrede bleven bewaren, terwijl hij de anderen heeft zoeken te overtuigen, dat men aldus moest handelen, ten einde toch maar niet, wegens verschil van meening, de eendracht te verstoren of de eenheid in de waagschaal te stellen. — Op zulk eene wijze verkreeg onze hervormer in deze voorbeeldig ingerichte predikanten-synode de meestal veronachtzaamde en toch zoo onmisbare aanvulling van elke waarlijk gezegende kerkelijke tucht: zij, die, in vereeniging met de ouderlingen, over den levenswandel der gemeenteleden hadden te waken, stonden zelve bij voortduring, gelijk de Gemeente wist, onder gestreng kerkelijke tucht.

Indien al niet als eene vergoeding voor de weggeraakte oudste protocollen, dan toch als een doffe naklank van de theologische discussiën in den „coetus” mogen wij wellicht Laski's verhandeling over de leer der kerken van Oost-Friesland beschouwen.¹⁾ In ieder geval kunnen wij uit dezen belangrijken arbeid het theologisch standpunt van onzen a Lasco in die dagen leeren kennen, hetwelk hij zich tevens beijverde, om door de aan zijne leiding toevertrouwde kerk te doen innemen. De éénige bron der christelijke leer is God en hetgeen Hij met duidelijke woorden in de Heilige Schrift verkondigd heeft. Menschelijke meeningen zijn slechts in zoverre geldig, als zij zich aan de analogie des geloofs en aan het Woord Gods onderwerpen. Twee hoofdpunten zijn het, om welke de geheele christelijke leer zich beweegt: de kennis van God en van ons zelve. God kan alleen uit het Woord van God, hetwelk is Christus, recht gekend worden. Het leert ons God kennen als onzen Heer, als rechtvaardig

¹⁾ In de editie van Kuyper (D. I, p. 481 en verv.) voor de eerste maal in druk verschenen, onder den titel: „Epitome doctrinae ecclesiarum Phrisiae orientalis. Autore Joanne a Lasco, 1544.” Vergelijk daarbij het verslag van den gelukkigen vinder betreffende zijne vermoeiende nasporingen, p. IX—XII, en zijne opmerkingen ter inleiding, p. XLVII—LIII.

en waarachtig en barmhartig. Aan de kennis van God sluit de kennis van ons zelve zich aan; gene houdt aan deze den spiegel voor. God heeft den mensch naar zijn evenbeeld geschapen, en wel goed, alhoewel, in onderschiding van Hem zelve, met de mogelijkheid van te zondigen. In Adam hebben wij allen gezondigd; sinds dien tijd zijn wij door aangeborene en werkelijke zonde bevestigd. Wij zijn aan den eeuwiggen dood ter prooi, indien wij geenene geneesmeester hebben, die ons leven van den vreeselijken, en anders onvermijdelijken ondergang verlost. God heeft in zijnen Zoon ons verlost, niet om onzentwil, en nog veel minder wegens onze verdiensten, maar alleen om den wille van zijnen heiligen naam. Allo beloften Gods zien op Christus. Hij alleen is de weg, de waarheid en het leven, de éénige middelaar tusschen God en de menschen; zonder Hem komt niemand tot den Vader. Het geloof is eene aandoening („affect”) van onzen geest, door den Heiligen Geest in ons teweeggebracht door middel van de prediking van het Woord Gods; deze werking van den Geest leert ons in God te gelooven, Hem lief te hebben, en doet ons het voornemen opvatten, om Hem voortaan ten allen tijde aan te hangen, ofschoon wij uit oorzaak van onze zwakheid voortdurend zondigen. Om aan deze onze zwakheid te gemoet te komen, geeft God ons middelen, door welke wij ons geloof versterken en vernieuwen. Zulke middelen zijn de prediking van het Woord Gods, en de zichtbare teekenen zijner genade, door welke Hij in onze harten bezegelt hetgeen Hij door de getuigenis zijns Woords ons beloofd heeft. In het Nieuwe Verbond vinden wij twee sacramenten, Doop en Avondmaal, die overeenkomen met de Besnijding en het Pascha onder het Oude Verbond. Hierop handelt Laski verder uitvoerig over den kinderdoop, en wederlegt de bedenkingen der tegenstanders, die zich in Emden zoo nadrukkelijk lieten hooren.

Minder breedvoerig wordt bij deze gelegenheid over het Avondmaal gehandeld, wellicht omdat Laski zich ongeveer omstreeks denzelfden tijd had genoopt gezien, om daarover uitvoeriger in een openlijk zendschrijven tegenover eenen

vriend zich uit te spreken ¹⁾. De brief is een kostbaar bewijsstuk met betrekking tot zijne meening aangaande een leerstuk, waarover zooveel gestreden is, en meer nog een uitnemend getuigenis van de milde gezindheid van onzen vriend. Het geschrift dagteekent van het jaar 1544, derhalve van eenen tijd, toen de rampzalige Avondmaalsstrijd, kort te voren op nieuw ontbrand, overal in Duitschland in vollen gang was. Naar aanleiding van het Keulsche hervormingsplan, hetwelk, gelijk wij zien zullen, niet zonder medewerking van Laski was tot stand gekomen, en bij uitweidingen over het Avondmaal, in dit geschrift voorkomende, had Luther verklaard: „Het boek is voor de geestdrijvers niet alleen draaglijk, maar ook troostelijk, veel meer voor hunne leer, dan voor de onze.” ²⁾ Op dit scherpe oordeel volgde weldra het diep betreuenswaardige geschrift van den Hervormer: „Kurz Bekenntnis Dr. Martin Luthers vom heiligen Sakrament,” in hetwelk hij zelfs niet schroomt te verklaren: „Want ik, als die nu niet ver meer van het graf verwijderd ben, wil deze getuigenis en dezen roem met mij brengen, wanneer ik vóór den rechterstoel van mijnen Heer verschijn, dat ik de dwepers en vijanden van het sacrament, Karlstadt, Zwingli, Oecolampadius, Schwenkfeld en hunne volgelingen te Zurich, en waar zij zich bevinden, met al den ernst, die in mij is, veroordeeld en gemeden heb, overeenkomstig zijn bevel (Tit. 3 : 10).” ³⁾ Van zulk eene onchristelijke bitterheid des grooten hervormers, welke zich van toen af als eene heillooze schaduw over zijne naaste volgelingen verbreid en krachtig medegewerkt heeft, om de Roomsche kerk weder tot bloei te doen komen, vindt men in Laski's schrijven ook niet den minsten weerklank; het gerucht van den pas ontbranden strijd dringt tot het rustig

¹⁾ Kuyper was zoo gelukkig, om ook dit schrijven, hetwelk scheen te zijn verloren geraakt, op het spoor te komen; het heeft tot titel: „Epistola ad amicum quemdam doctum scripta dum aegrotarem de verbis Coenae Domini, ut vocant, qui nostram de Coena doctrinam ex Patrum et Conciliorum autoritate impugnare, amice tamen, conabatur” (Verg. Kuyper, I, p. 557).

²⁾ Luther, LVI, 121.

³⁾ Ibid. XXXII, 396.

verblijf van den schrijver niet door. Hij schrijft aan zijnen vriend, dat er geen inniger, oprechter, duurzamer liefde is, dan die, welke uit de beschouwing van de goddelijke gaven in ons voortkomt. Het is de plicht van elken christen, alle zijne gaven tot eer van den Gever te besteden. Doch dozo taak is verre van gemakkelijk, overeenkomstig het oude spreekwoord: „het schoone is moeielijk” („χαλεπὴ τὰ καλὰ”). De kennis van het goddelijke hangt niet zoozeer af van de scherpzinnigheid van onzen geest, van de bevattelijkheid van ons oordeel, van den onverdroten ijver van ons streven; dat alles heeft gewis ook daarbij zijne waarde en beteekenis, want het zijn immers gaven van God, maar zij nemen toch slechts eene ondergeschikte plaats in, vergeleken met de vrome gezindheid, de godsvrucht of *θεοσεβεία*, gelijk de Grieken zeggen . . . De leer van Christus moeten wij vast in onzer herinnering bewaren, daar Hij slechts die kerk voor de zijne erkent, welke luistert naar zijne stem. Zóó moeten allen gezind zijn, die in het heiligdom van het Woord Gods wenschen te verkeerren. Want het woord, dat eenmaal uit de hemelen weerklonk: „Hoort hem,” heeft slecht op éenen, nl. op Christus betrekking.

Maar wij zouden den geheelen brief moeten wedergeven, indien wij de edele, zuivere, milde gezindheid, die Laski tot midden van het gedruisch van den zoo heftig ontbranden strijd bezieldde, in allen deele naar eisch wilden doen uitkomen. Bij de verdere uitvoering van zijne taak vermeldt hij alleen Chrysostomus, met wien onze vriend in zoo menig opzicht eene geestelijke verwantschap vertoont, vooral wat betreft de opmerkelijke vereeniging van verstandige helderheid in zijne Schriftverklaring met de innigheid van een vroom, christelijk hart, welke op bezieldde en bezielende wijs zich in zijne geschriften openbaart. Vooral de bekende 83ste homilie over het Evangelie van Mattheüs wordt aangevoerd ten bewijze, dat ook de bisschop van Konstantinopel, tegen het eind der vierde eeuw, van een louter geestelijk ontvangen van den Heer in het heilig Avondmaal gesproken heeft. Maar Laski wil zijne opvatting ook niet op Chrysostomus

gronden: „Al waren ook alle kerkvaders en alle conciliën tegen ons, zoo is ons de Heilige Schrift volkomen genoegzaam tot staving van onze leer, en op haar alleen gronden wij ons gevoelen.” Ook Karlstadt en Zwingli beschouwt hij niet als zijne leeraars of autoriteiten. Bescheidenlijk erkent hij bij beide, door de tegenpartij zoo heftig bestreden mannen de vroomheid hunner gezindheid, en bij den Zwitser bovendien nog in het bijzonder zijne met de grootste geleerdheid gepaard gaande buitengewone oordeelsgeve: maar met hunne leer betreffende het Avondmaal kan hij zich niet vereenigen. Juist zijn onwrikbaar vasthouden aan het beginsel, zich uitsluitend te beroepen op het Woord van God, maakt a Lasco zoo onafhankelijk van alle menschelijke instelling, en toch ook weder zoo rechtvaardig en billijk in de beoordeeling ook van den tegenstander.

Bij de ontwikkeling van zijne eigene opvatting komt ook reeds in deze vroegste getuigenis het lievelingsdenkbeeld van Laski duidelijk te voorschijn, om nl. de uitdrukking: „dit is” niet te bepalen tot „brood”, maar haar in verband te brengen met de geheele voorafgegane handeling van de breking des broods, de dankzegging en de uitdeeling: eene zinrijke, maar nochtans (verg. 1 Cor. 2 : 25) onhoudbare uitlegging, hoe belangrijk en juist het ook zijn mag, den nauwen samenhang tusschen de woorden: „het brood, dat wij breken,” nadrukkelijk te doen uitkomen. Het Paulinische woord: „gemeenschap des lichaams en bloeds van Christus,” wil Laski in het verband der plaats slechts in passieven zin hebben verstaan, zoodat de beteekenis der woorden deze is: „Wij, die het brood des Heeren bij zijnen maaltijd eten, hebben daardoor ook te gelijk gemeenschap aan de verborgenheid („mysteria”) van dit brood, d. i. aan het lichaam des Heeren.” ¹⁾ „Met Paulus noemen wij de teekenen van het Avondmaal zegelen, d. i. zegelen van onze gemeenschap met den Heer zelve, welke, wanneer wij ze overeenkomstig de inzetting des Heeren gebruiken, ons in de heilige han-

¹⁾ Kuypcr, I, 569.

deling („mysterium”) deze gemeenschap zelve voor oogen stellen en haar in onze zielen vernieuwen, terwijl zij ons door de werking van den Heiligen Geest volkomen bevestigen in een vast en ontwijfelbaar geloof in Christus, al kunnen wij ook volstrekt niet aannemen, dat zij het lichaam en het bloed des Heeren op physische en reële wijze in zich sluiten.” ¹⁾

Het zendschrijven over het Avondmaal ging van hand tot hand, en werd aan den Rijn, in Zwitserland en elders gelezen. Tot veel kleineren omtrek daarentegen beperkte zich de mededeeling van de zoo even vermelde verhandeling, en wel uit eenen hoogst eervollen beweeggrond. Laski wist wel, dat hij hier, op gewichtige punten, met bijzondere opvattingen in het strijdperk trad. Hij deinsde er voor terug, de juist op dat tijdstip zoo hooggeklimmen verdeeldheid op theologisch gebied door het te berde brengen van nieuwe geschilpunten nog te doen toenemen, en wilde daarom, alvorens hij zijn werk in druk gaf, eerst het gevoelen van diegenen vernemen, wier oordeel voor hem van gewicht was. Slechts drie of vier afschriften werden er vervaardigd. Het eene ontving zijn vriend Entfelder in Koningsbergen ²⁾; een tweede, op zijn verzoek, hertog Albrecht van Pruisen, die in dien tijd Laski trachtte te bewegen, zich in zijnen dienst te begeven ³⁾; een derde afschrift werd aan Hardenberg, die toen juist in Straatsburg vertoefde, toegezonden, met verzoek, om het ook aan

¹⁾ Ibid., p. 571. Ebrard (II, S. 534) wijst nog in het bijzonder op die plaats in het onderhoud van Laski met Brenz, hetwelk later ter sprake zal komen, waar Laski zegt: „Wij gelooven en bekennen, dat Christus, de Heer, evenzeer waarachtig God als waarachtig mensch, waarlijk en in realiteit ook in het Avondmaal bij ons tegenwoordig is,” om daarmede aan te toonen, dat ook a Lasco van meening is, dat te gelijk met het eten van het brood en het drinken van den wijn eene reële, bijzondere werking van Christus plaats heeft, door welke Hij zich aan de geloovigen mededeelt. Zeer kenmerkend en juist is de hier gebezigde uitdrukking: „tegenwoordig in het Avondmaal;” eene soort van verbetering en toelichting van Laski's, hier boven aangestipte uitlegging van de woorden: „dit is.”

²⁾ Kuyper, II, 765.

³⁾ Ibid., p. 575.

de vrienden Bucer en Bullinger te laten lezen. ¹⁾ Het oordeel was niet gunstig, noch in Wittenberg, werwaarts hertog Albrecht zijn exemplaar aan het adres van Melanchthon gezonden had, noch ook in Zurich. Uit laatstgenoemde plaats schreef men aan den auteur: „Alhoewel ik niet twijfel, dat gij, die in de Heilige Schrift zoo grootelijks ervaren zijt, eene rechtzinnige denkwijze koestert, moet ik nochtans oprecht bekennen, dat ik, na uw jongste geschrift doorlezen te hebben, daarin niet ééne meening vind, welke ik met onvoorwaardelijke toestemming zou kunnen omhelzen, belijden en verdedigen, als ons duidelijk door het Woord Gods geleerd wordende” ²⁾. Nog ongunstiger luidde het oordeel van Melanchthon ³⁾. Hij betreurt het, dat Laski eene vroegere waarschuwing ⁴⁾, met betrekking tot zijne leer van den Doop, onopgemerkt gelaten heeft; wel is waar overdrijft hij, wanneer hij uit Laski's woorden afleidt, dat de schrijver de leer is toegedaan, dat de kinderen van alle volken zondeloos zijn en behouden worden; maar toch heeft Laski zich ontegenzeggelijk zoowel op dit punt, als ook bij zijne onderscheiding tusschen vergeeflijke zonden en doodzonden, bloot gegeven op eene wijze, die duidelijk doet zien, dat zijne voornaamste kracht niet op speculatief gebied gelegen was, maar die tevens getuigt van zijn levendig verlangen, om, van zijn meer vrij dogmatisch standpunt, de hem omringende sekten zooveel mogelijk te gemoet te komen, ten einde hen vervolgens tot de leer van het Evangelie te brengen en voor de Kerk te winnen. Laski luisterde naar de adviezen van zijne vrienden; het geschrift werd niet in druk gegeven. Thans eerst, na meer dan 300 jaren, nu van eenen bedenkelijken, verwarrenden invloed van dit geschrift op de gemeente geen sprake meer zijn

¹⁾ Ibid., p. 569. 582.

²⁾ Gabbema, p. 59.

³⁾ Melanchthon, V, 574, 790.

⁴⁾ De bedoelde brief van Melanchthon, op welken deze plaats zinspeelt, is helaas tot dusver niet ontdekt geworden, en wellicht geheel verloren geraakt; maar het antwoord van a Lasco is ons bewaard gebleven (verg. Kuyper, II, p. 563).

kan, is het, na toevalligerwijs in zijnen schuilhoek te zijn ontdekt, onder Laski's gezamenlijke werken opgenomen geworden.

De genoemde verhandeling verschaft ons eenen juisten blik op het streven van a L a s c o, om door de theologische discussiën in den „coetus” zooveel mogelijk eenheid in de leer onder de predikers des lands te bevorderen. Doch deze onderlinge overeenstemming in de leer tusschen de dienaren des Woords moest vóór alle dingen der gemeente tot zogen verstrekken, ook aan dat deel der gemeente, aan hetwelk de Evangelische kerk, van den beginne af, hare bijzondere aandacht gewijd had, nl. de schooljeugd.

Oost-Friesland verheugde zich reeds vroegtijdig in den zegen van goede scholen. Het was toch de voornaamste werkzaamheid van de „Broederen des gemeenen levens,” het schoolwezen van hunnen tijd te hervormen, en ons landje lag te dicht bij het vaderland dezer Broeders, dan dat het hunnen weldadigen invloed op dit gebied niet als uit de eerste hand zou hebben ondervonden. Reeds ten tijde van den grooten Edzard waren er zelfs op de dorpen scholen, en de eerste Evangelische predikers des lands, die voor het meerendeel bij de Broederen in Zwolle, Deventer, of Groningen hunne opvoeding genoten hadden, behartigden met grooten ernst de belangen van het onderwijs. In hunne voetstappen trad a L a s c o. De beroemde politieverordering van gravin Anna, uit het jaar 1545, op welke uitvaardiging de Superintendent en veelvermogende raadsman der Gravin zulk eenen wezenlijken invloed heeft uitgeoefend, bepaalt, met betrekking tot de scholen, het navolgende:

„Wy willen juw Pastoren und Kerken-Diener ok ernstlik vermahnht hebben, dat ji eene fietige Upsicht hobben up ju hussittende Armen, die in juwer Stadt, Fleck oder Dorp geboren und wohnhafftig sinnen, die sick des Brodes schamen tho bidden, und die durch Oltheit und Kranckheit mit ihren Leden nichts vordenen können. Wor ak die Oldern mit Kinder beladen, de vyf ofte sösz Jahr oldt sindt, tho der Scholen gesettet werden, dat die den Geloven, die tein Gobade

Gades und dat Vater Unse lehren; so die Oldern dajegen streven und nicht wolden, schölen von die Borgemeesteren und Amt-Luiden, so ghy öhne dat verstendigen, darhen gedrun- gen werden, und dat Schole-Geld, so denn de Olderen so vermögen nich sind, gy vor se schölen uht geven. Und wenn sie dat Vater Unse, die tein Gebade und den Geloven ge- lehret, und se oldt und starck sind, beide Fentckens und Mägdekens, dat sie die Kost verdeenen können, so schall man sie in einen Dienst brengen, und nicht lenger vergünnet wer- den, by dem Huse so te bedelen laten. So dann oek van den Oldern gescheye, dat se de Kinders nicht wolden in einen Dienst tehen laten, datselviges schall der Overigheit ange- seyrt werden, dat die Olderen darum gestrafft werden. Man soll oeck sodanige Oldern geene Handreeckinge doen, se heb- ben denn öre Kinders in einen Dienst gebracht, ein jeder na syner Starckheit und Gelegenheit. Worde oeck van den Pas- toren und Karken-Deenern in Wahrheit befunden, dat under den armen Kindern 1, 2 oder 3 weren, de dorch den Al- mechtigen mit ein sonderlyck Verstand begavet, de schall men na Gelegenheit der Stadt, Flecken oder Dorp, mit Hülpe der Gemeine bey der Schole holden, und blyven laten tho der Tydt, dat se so oldt, und ein Fundament tho lehren er- langet, und vor nütte wert angesehen, buten Landes se in andere Scholen tho senden, dat men alsdenn der Ovrigheit tho erkennen geven schall, up dat sy wieder mit Nothdurfft versehen werden." 1)

Als de voornaamste taak van deze scholen wordt opgegeven, dat de kinderen aldaar het Onze Vader, de tien Geboden en de Geloofsartikelen moesten leeren. Het zijn de oude, bekende stukken van het christelijk onderwijs. Uit den vorm der be- woordingen kan worden opgemaakt, dat ten tijde van de

1) Bartels (I), S. 7. Uit hoofde van hare belangrijkheid hebben wij de plaats in haar geheel medegedeeld; met recht wijst Bartels er op, dat wij hier ge- wis één van de vroegste voorbeelden van schoolplichtigheid aantreffen. Opmer- kelijk is ook, dat de geheele gemeente de verplichting heeft, om voor de school op te komen, en voorts de wijze, waarop van overheidswege de bijzonder be- gaafden worden voortgeholpen.

afkondiging van deze politieverordening (1545) a Lasco zijnen Catechismus nog niet had opgesteld. De behoefte aan zulk eenen catechismus moest zich echter van dag tot dag dringender doen gevoelen. De uitgave van zijn „Uittreksel der christelijke leer” zou wel voor een tijdlang de bestaande behoefte in zooverre hebben kunnen bevredigen, dat althans de predikers eenen gemeenschappelijken leidraad op leerstellig gebied zouden gehad hebben; dewijl echter de druk van het boek achterwege bleef, kon de uitgave van eenen catechismus te minder uitstel lijden. In 1546 aanvaardde Lascki, in vereeniging met zijne ambtsbroeders, maar zóó, dat hij als de ontwerper te beschouwen is, de genoemde taak, en bracht haar ook met groote bekwaamheid ten uitvoer. Het werk werd vooreerst slechts in handschrift verspreid; het is, alsof Lascki, inzonderheid na de ervaringen, die hij kort te voren had opgedaan, huiverig geworden was, om te midden van de verwikkelingen van den toenmaligen tijd met een werk te voorschijn te treden, in hetwelk hij duidelijk en onomwonden zijne meening had uitgesproken, en hetwelk zou hebben kunnen bijdragen, om de verwarring te vermeedoren. Er werd verordend, dat de leeraren elken Zondagnamiddag over dezen Catechismus in geregelde volgorde moesten prediken, en wel in dier voege, dat tweemaal binnen het verloop van een jaar de geheele inhoud ten aanhoore van de gemeente uitgelegd en aan de schooljeugd ingeprent werd. De beweegredenen, die een tiental jaren later naar het oordeel van den „coetus” eene dusdanige verordening noodzakelijk maakten ¹⁾, waren ook reeds in 1546 van kracht. Met allen ernst zullen de leeraren, tot heiliging van den sabbat, in de namiddag-godsdiens-oefeningen den Catechismus verklaren, ten einde eene gemeente Gods te vergaderen, en haar van der jeugd, ja, van kindsboen af in al den wille Gods in Christus Jezus te onderwijzen, en haar daardoor voor de ijdelheid en den lust dezer wereld te behoeden ²⁾. Van die geschreven exemplaren is ons geen en-

¹⁾ Kuyp er, II, 496.

²⁾ Ibid., II, 496: „Bidden derhalven..., gy willen unen flyth juw gefallen laten, unde dessen Catechismus.... am sabbath Dage, in juwer Gemeenc,

kel bewaard gebleven; het werk zou derhalve voor ons verloren zijn, indien niet Utenhove, de vriend van onzen Laski, voor de gemeente der vreemdelingen in Londen eene Vlaamsche overzetting had vervaardigd, die in 1551 te Londen het licht zag.¹⁾

De zeer uitvoerige Catechismus — immers, hij bevat 250 Vragen en Antwoorden, deze laatsten dikwijls van zulk eenen omvang, dat van een van buiten leeren bij de meesten moet worden afgezien, — is in 4 Deelen verdeeld: de Geboden (1—103), de Geloofsartikelen (104—193), het Gebed (194—214), de Sacramenten (215—250). Het is de oude verdeeling, van welke men zich zoo menigmaal bediend heeft. Hoe gaarne zouden wij vernemen, wat Laski bewogen heeft, om de verdeeling van Calvijn, die in zijnen Catechismus, tusschen de leer van het Gebed en de leer van de Sacramenten, als afzonderlijk hoofddeel nog de leer van het Woord Gods opnam²⁾, vaarwel te zeggen, en toch ook niet de verdeeling in drieën te verkiezen, die nog in de politieverordening van het voorafgaande jaar doorschemert, en die vervolgens in den Heidelbergschen Catechismus in zelfstandigen en tevens zoo voorbeeldigen vorm werd opgenomen. Reeds in Londen deed zich de behoefte gevoelen, om, inzonderheid ten dienste van

den kinderkens unde einföldigen tho güde, mith flyte lehren unde dryven: up dat ja de kinder, dem Heren in der Döpe thogedragen, mögen in reyner unde rechter Lehre, tho aller Godtsalicheit dem Heren upgetogen werden, unde de gemene Man sick van der enthelliginge des sabbath dages, van druncken drincken, spelen, lopen, kopen, arbeiden, unde andern knechtliken wercken entholde, unde den sabbath in dem dehl nha dem befele Gades hillige.”

1) Over het ontstaan van deze vertaling, gelijk mede over de verhouding van den Londenschen Catechismus tot den Emdenschen, vergel. het voortreffelijk onderzoek van Kuyper, I, LXXXI—XCVIII. Hoe gaarne zou men door zulk eenen navorscher ook een verder onderzoek aangaande de verhouding van den Catechismus van Laski tot dien van Calvijn en den Heidelbergschen hebben zien in het werk gesteld!

2) Over deze eigenaardigheid, die ook in andere catechismussen der Hervorming is overgenomen, vergelijkte men Zetzschwitz, II, 298, wiens confessioneel standpunt, helaas, aan zijnen voortreffelijken arbeid, wat namelijk de beoordeeling van de niet-Luthersche catechismussen aangaat, geen voordeel gedaan heeft; aan deze laatstgenoemden kan hij niet in alle opzichten recht laten wedervaren.

de jeugd, een uittreksel uit dezen Catechismus te vervaardigen, eene taak, die aan Micronius, predikant aldaar, werd toevertrouwd ¹⁾. De groote Catechismus wordt samengetrokken in 41 Vragen en Antwoorden, op zelfstandige wijze bewerkt, zonder juist woord voor woord de punten, die zij met elkander gemeen hebben, weer te geven, — zulk eene angstige gebondenheid aan den tekst van een of ander symbolisch geschrift kende men niet in de groote, vrije dagen der Hervorming, — maar in volkomen harmonie met den geest en de gezindheid, die den grooten Catechismus doordringt. Het krachtige, zuivere gevoel van deze eenheid overschreed lichtelijk en gaarne de perken van eene nauwkeurige overeenstemming in den vorm. — Het uittreksel was niet bestemd, om de breedere uiteenzetting van den grooten Catechismus te verdringen; het vormde slechts een soort van voorportaal, hetwelk dienen moest, om de jeugd tot eene diepere en grondigere opvatting van de heilswaarheid te leiden en aan te sporen.

Met hetzelfde oogmerk werd ook door de Emdensche predikanten, in het jaar 1554, een dergelijk uittreksel vervaardigd. De verdienstelijke uitgever van Laski's geschriften heeft op scherpzinnige wijze aangetoond, hoe dit werk, al doet het

¹⁾ Het genoemde uittreksel is met recht onder de geschriften van Laski opgenomen. Men vindt het in het Vlaamsch bij Kuypers, II, 477—492. Bovendien is het, en wel in de Latijnsche taal, te vinden in het werk van Laski „Forma ac ratio” (t. a. p., 127—135). De beide teksten stemmen niet woordelijk overeen; Kuypers karakteriseert het doorgaand verschil op juiste wijze aldus: „In universum observatu dignum est in editione belgica omnia magis ad eum, qui respondere debet, ipsum, — in ed. latina magis ad universam ecclesiam referri.” Een ander, wezenlijk onderscheid is dit, dat de Latijnsche uitgave 45, de Vlaamsche slechts 41 Vragen en Antwoorden bevat. De Lat. uitgave is vermeerderd met de belangrijke 11^e vraag: „Quid est fides?” alsook met de 12^e: „Quidnam igitur nobis est credendum, ut servari possimus?” met hare juiste antwoorden, die in den Heidelb. Cat. zulk eenen schoonen weerklink gevonden hebben; voorts is er bijgevoegd de 36^e vraag: „Quomodo est Coena Dom. Christi institutio?” en eindelijk de 41^e: „Est igitur Magistratus minister gladii in Eccl. Christi, perinde atque Doctores ac Pastores sunt verbi Divini Ministri, ut quemadmodum isti flagitia omnia verbi Div. autoritate ex Eccl. profligare debent juxta disciplinae Apostolicae usum, ita Magistratus quoque per gladii ministerium illa puniat et publicam tranquillitatem cum omni pietate conjunctam tueatur?”

zich ook in de schoone Voorrede, aan de geestelijkheid van Oost-Friesland gericht, als een gemeenschappelijke arbeid voor, nochtans hoofdzakelijk uit de pen van Laski moet zijn gevloeid. ¹⁾ Het Emdensche uittreksel, met zijne 94 Vragen en Antwoorden, is rijker van inhoud dan het Londensche; het beweegt zich nog vrijer en zelfstandiger in het wedergeven van de stof, gelijk te recht is opgemerkt, als een sprekend bewijs, dat het door Laski vervaardigd is, dewijl de schrijver van beide werken zich gemakkelijker en onbelemmerder bewegen kan, dan de vreemde, die met piëteit een bestaand werk in beknopteren vorm tracht weder te geven.

De Catechismus van onzen Laski neemt in dit soort van geschriften eene zeer belangrijke plaats in, vooral wat betreft het Emdensche uittreksel, dat voor lange jaren de Catechismus der landskerk in Oost-Friesland geworden is, en als zoodanig eenen krachtigen en beslissenden invloed op het leven des volks geoefend heeft. Elken Zondag-namiddag werd in het kerkgebouw door den dienaar des Woords de inhoud van het boek verklaard; tehuis onderwees de huisvader zijn gezin in de belijdenis zijner kerk, en de onderwijzer in de school begon reeds tijdig de kinderen in te prenten hetgeen zij eenmaal hadden te belijden, om als waardige leden der gemeente beschouwd te worden. Want alleen hij mocht bij de Kerk zich aansluiten en aan de Avondmaalsviering deelnemen, die de Vragen van den Catechismus nauwkeurig beantwoorden kon. ²⁾ Dit was eene ernstige, heilzame tucht, zonder welke er nimmer eene krachtige, levende gemeente, die ook om haars geloofs wil kan lijden, ontstaan en bestaan zal. Want eene Christelijke gemeente is niet eene vereeniging van duizendvoudige meeningen en zienswijzen betreffende de waarheid; zij is huisbezorgster over de verborgenheden Gods, die zij in hare gemeenschappelijke belijdenis

¹⁾ Kuyper, I, XC vgg. Den tekst zelven — onder den titel: „Catechismus, effte Kinderlehre, tho nütze der Jöget in Ostfriesslandt, dorch de Deners des hilligen Godtliicken Wordes tho Embden. (Uppet korteste vervatet.)” — vindt men t. a. p., II, 495—543.

²⁾ Ibid., II, 135.

bewaart, onder welke, als onder de waarheid Gods, zich alle diegenen blijmoedig buigen, die levende leden van deze gemeente zijn. Het hooge aanzien, hetwelk, een paar decennien later, de Heidelbergsche Catechismus zich welhaast in bijkans alle hervormde landen verwierf, drong den Emdenschen Catechismus op den achtergrond; aan dezen laatsten echter kan de roem niet ontzegd worden, dat hij op de wijze van inkleeding van verscheidene punten in het jongere meesterstuk eenen niet onwezenlijken invloed heeft uitgeoefend. ¹⁾

Het was Laski's voornemen, om aan de verschillende verordeningen, die strekken moesten, om eene naar Evangelische grondstellingen ingerichte kerkelijke organisatie tot stand te brengen, eene vaste „kerkorde” tot grondslag te leggen. ²⁾ Te midden van de vele werkzaamheden, met welke hij overladen was, en bij zijne afmattende pogingen, om voor zijne instellingen in Oost-Friesland het burgerrecht te verkrijgen, was hij in Emden daartoe niet in de gelegenheid; eerst veel later, en na de verdere ervaringen, die hij op dit gebied elders had opgedaan, vond hij den noodigen vrijen tijd voor dit gewichtige werk. Uit dien hoofde zullen wij over dezen zijnen meest voltooiden arbeid eerst later uitvoerig handelen.

Het was voorzeker eene bezwaarlijke taak, om voor deze zoo zegenrijke kerkelijke instellingen in Oost-Friesland den bodem te effenen, en zorg te dragen, dat zij behoorlijk wortel vatteden. Al zijne geloofskracht, in welke hij zijnen arbeid, als eene taak, door God hem opgelegd, met bezielde toewijding van zich zelve verrichtte, al zijne zachtmoedigheid en geduld, al de onwankelbare vastheid van zijne overtuiging moest Laski te hulp roepen, om niet te verlammen, en om

¹⁾ Seisen (S. 177 f.) biedt ons zulk eene onderlinge vergelijking van sommige Vragen, uit welke op de duidelijkste wijze blijkt, dat de opstellers van den Heidelbergschen Catechismus zich den Emdenschen hebben ten nutte gemaakt. Uitvoeriger handelt hierover Sudhoff (S. 89), maar ook zijne uiteenzetting dienaangaande voldoet niet meer aan de tegenwoordige eischen. Wij hebben er reeds ons leedwezen over uitgedrukt, dat wij niet van de hand van Kuypereene nauwkeurige behandeling van deze interessante vraag bezitten.

²⁾ Kuypere, II, 575.

aan de heftige aanvallen zijner tegenstanders manmoedig het hoofd te bieden. Vaak meende onze vriend, het strijdperk te zullen moeten verlaten, en was hij geneigd, om deze of gene roeping naar elders op te volgen; want dit stond bij hem vast, dat hij op geenerlei wijze met verzaking ook slechts van één enkel punt van datgene, wat hij als goddelijke waarheid erkend had, met den tegenstander in onderhandeling wilde treden.

De trekken van een deel der tegenstanders zijn niet onbekend aan hen, die de worstelingen van Calvin in Genève hebben gadegeslagen. Het zijn de volle aangezichten der wereldlingen, — der Epicuristen, gelijk onze ernstige strijder voor de eere Gods hen noemt, ¹⁾ — die van alle tucht welke in Gods Woord gegrond is, eenen afkeer hebben, daar zij zich in hun aangename leven door niets willen zien belemmerd. Zulke lieden bevonden zich ook in grooten getale in Oost-Friesland; door de verwarring en teugelloosheid, die gedurende de laatste jaren op kerkelijk gebied hadden geheerscht, waren zij verwend geworden, terwijl het drijven aan het naburige Nederlandsche hof hen in hunne gevoelens versterkt had. Niet bij machte, om met ernstige, gewichtige wapenen zich te verzetten tegen hen, die in de kracht van een waarachtig geloof den goeden strijd streden, waren zij gewillige, en daarom niet ongevaarlijke trosknechten, ter beschikking van hen, die uit ernstige overtuiging des gewetens den strijd tegen zulke instellingen meenden te moeten aanbinden.

Ook met zulke ernstige tegenstanders had onze vriend te strijden. Immers, zoolang wij niet door duidelijke bewijzen van het tegendeel overtuigd worden, moeten wij ons wel wachten, bij deze wederpartijders de oprechtheid van hunne overtuiging in twijfel te trekken, hoe diep wij ook, ter wille van de Evangelische kerk, dien strijd ook nog heden ten dage betreuren. Reeds herhaaldelijk hebben wij gewezen op de verschillende kerkelijke stroomingen, die zich in het landje, ook te midden van de wisseling der politieke omstandigheden in de laatste jaren eenen weg gebaad hadden. De Lunenburgsche periode

¹⁾ Ibid., II, 574.

met haren ijver, om de zuivere Luthersche leer te doen zegevieren, was niet voorbijgegaan zonder duidelijk merkbare sporen achter te laten; hier en daar vond men nog eene gemeente, welke eenen leeraar bezat, die een getrouw aanhanger van Wittenberg was en zich in zijn geweten verplicht gevoelde, om zijne zienswijze, zoowel op den kansel, als in het dagelijksch leven, krachtig voor te staan, zonder er naar te vragen, of niet soms zijn voorganger in de bediening van eene andere richting geweest was, en de gemeente deze laatste wellicht reeds sinds jaren gevolgd had. Geen vaste kerkorde verhoedde zulk een streven. Zoolang de weldadige werking van de Wittenbergsche Concordie in de Duitsche landen aanhield, kwam het verschil van richting ook in Oost-Friesland niet scherp aan den dag. Thans echter was, door de houding van Luther gedurende zijne laatste levensjaren, de ongelukkige Sacramentsstrijd, die een tijdlang slechts in stilte had voortgesmeuld, bij vernieuwing aangeblazen geworden, en allerwege verhieven zich de flikkerende vlammen. Ook in Oost-Friesland achtten zij, die het oude spoor der Lunenburgers volgden, zich geroepen, om zich voor de bedreigde leer in de bres te stellen, en tegen de nieuwe, presbyteriale verordeningen op te komen. Hun woordvoerder was Lemsius, predikant te Norden, geboortig van Antwerpen, die in de Lunenburgsche periode, 1536, in het land was gekomen en den kansel beklommen had, van welken een tiental jaren vroeger het bovenvermelde Avondmaalslied ¹⁾ van den toenmaligen predikant, of, gelijk zijne gemeente hem liever noemde, „Nordenschen Evangelist,” Hendrik Rese, weerklonken had. Eenige weinige andere pastoraten, zooals Aurich, Strickhaunse, Friedeburg, Brockmer, ²⁾ sloten zich bij den ijverigen tegenstander aan. Allereerst weigerde men uitdrukkelijk, aan den „coetus” deel te nemen; daarop viel men de leer van Laski openlijk aan, terwijl men hem voor een sacramentist uitmaakte. Wel werd in een grafelijk

¹⁾ Verg. hierboven blz. 236.

²⁾ Bertram, p. 209.

bevellschrift aan de nalatige leeraars geboden, den „coetus” bij te wonen, doch daaraan werd door de wederspannigen volstrekt geen gevolg gegeven. Zij wisten trouwens, dat zij onder de hovelingen, van welke velen ontevreden waren over de kerkelijke tucht, eenen niet geringen aanhang bezaten, die hun in hun verzet tegen den lastigen tuchtmeester, die zoo gestreng te werk ging, eenen gewenschten steun bood. In geschrifte werd de strijd verder voortgezet; jammer, dat de oorkonden, die hierop betrekking hebben, zijn verloren geraakt: op hoedanige wijze deze strijd door a Lasco gevoerd werd, kan ons blijken uit meer dan ééne treffende plaats uit zijne talrijke brieven van die dagen. Eén enkel voorbeeld moge hier volstaan. Ten tijde, dat hij de zwaarste aanvallen moest verduren, schrijft hij aan zijnen vriend Bullinger: „De zoon van onzen Pellicanus heeft hier de nog gebrekkige inrichting onzer kerken gezien, en was getuige van den heftigen tegenstand van sommigen, die nog steeds de overeenstemming in onze leer trachten te verstoren. Ik voor mij geloof, dat zulke lieden deswege aan ons worden toegevoegd, ten einde ons alzo te oefenen en ons bekwaam te maken, om de ware leer te verdedigen. Wij trachten onze tegenpartijders, zooveel wij kunnen, door zachtzinnigheid en geduld te overwinnen, en bidden voor hen, dat zij nog eens tot een beter inzicht mogen komen.”¹⁾

Met betrekking echter tot het zwaartepunt van zijne leer was Laski onverbiddelijk. Hij wist zeer goed, dat inzonderheid voor de wereldsche lieden zijne vordering betreffende de kerkelijke tucht een steen des aanstoots was. „De laatste grond van alle aanvallen, ik weet het, is geen andere, dan dat zij, die, zonder zich om eenige wet te bekreunen, tot dusver alles meenden te mogen doen, wat hun slechts geluste, het zich nu niet willen laten welgevalven, door ons bestraft en tot de orde geroepen te worden, hetgeen ik nochtans doen moet, als ik mij naar eisch van mijne roeping wil kwijten . . . Maar ik houd dit alles voor het zekerste bewijs,

¹⁾ Kuypcr, II, 595.

dat ik een dienaar van Christus ben, wien wereld en Satan met zoovele kunstgrepen belagen, en ik danke God, mijnen Vader, door Jezus Christus, mijnen Verlosser, dat Hij mij op deze wijze wil oefenen, terwijl ik Hem smeek, dat Hij mij kracht geve, om zijnen naam te verheerlijken, hetzij door mijn leven, hetzij door mijnen dood.”¹⁾ — Voor zijnen vriend Herman Lenthuis, den geheimschrijver der Gravin, stort hij, op het meest benarde tijdstip, zijn overkropt gemoed in de volgende mannelijk-schoone regelen uit: „Ik begin mij zelve af te vragen, waarde Herman, of het ook soms aan haat tegen mij is toe te schrijven, dat ik hier op kerkelijk gebied volstrekt geen vorderingen kan maken. Wat toch, ik bidde u, is de vrucht van mijnen arbeid alhier, gedurende nu al dezen tijd mijner bediening, behalve dat er eenige meerdere overeenstemming in de leer gekomen is? En nu trachten sommigen, naar ik hoor, ook deze weder te verstoren! Indien de Vorstin, of de overheid, of iemand anders mij minder bekwaam of niet getrouw acht in mijne bediening, waarom mij dan niet eenvoudig gezegd: leg uw ambt neder! Indien de zaak aan de Gravin niet ter harte gaat, en zij soms meent, dat het niet tot hare roeping behoort, den waren dienst van God met al haar vermogen te bevorderen, waartoe heeft zij dan mijnen dienst van noode? Dit is zeker, dat ik niet langer de dienaar verkies te zijn van deze overheid hier, die zich van alle vroomheid afkeerig toont. Ik had mijne hoop gevestigd op de Gravin, die mij ook bewogen heeft, hier te blijven: maar ook haar zie ik verslappon, en indien zij niet spoedig andere bewijzen van haren ijver aan den dag logt, zoo zal ik inderdaad genoodzaakt zijn, dienaangaande te gelooven hetgeen ik liever niet zoude aannemen. Ik althans, waarde Herman, wensch allerminst een vorachtelijk dienaar des Goddelijken Woords te zijn. Indien anderen het in hunne bediening willen gedoogen, dat het gezag van het Woord Gods gering geacht wordt, dan ben ik wel gedwongen, zulks te dulden; maar dat, uit vijandschap tegen mij, het gezag

¹⁾ Ibid., p. 588.

van het Woord Gods in mijne bediening alhier geminacht wordt, waarlijk, dat kan ik niet verdragen. Of is het niet eene schande, dat ik het maar niet gedaan kan krijgen, dat er behoorlijk voor de behoeftigen gezorgd wordt, noch ook dat de beelden worden weggenomen, welker aanbidding, als tot bespotting van onze bediening, wij met onze eigene oogen moeten zien? Ulieder zaak, zóó voegt men ons telkens toe, is alleenlijk te prediken. Mijn antwoord luidt, dat wij geenszins voor zwijnen en honden te prediken hebben, d. i. voor zulke lieden, die de slecht verduwde spijs hier of daar uitbraken. Reeds zoovele jaren achtereen is hier gepredikt geworden: welke vrucht kan er dan nu van deze prediking getoond worden? Wij zien nog altoos den openbaren, afschuwelijken afgodsdienst der monniken, en het is niet geoorloofd, dien aan te tasten. Alle kerkelijke tucht zien wij afgeschaft en onderdrukt. Wij zien bijkans alles geroofd en verspild, wat tot instandhouding van den openbaren godsdienst en tot bevordering van de studiën der jeugd bestemd was. Wij zien eene vergaderplaats van alle sekten; de muggen onder haar hebben wij vervolgd, de wespen echter en zelfs de horzels onderhouden wij, terwijl wij de raven ongestoord haren gang laten gaan. Ja, wij zien zulk eene toegevendheid voor de ondeugden, dat ieder, die een weinig ingetogener wenscht te leven, aanstonds voor een partijganger gehouden wordt. Dat zijn de vruchten, die wij hier zien van het nu reeds zoo lang gepredikte Evangelie, en nog steeds wordt ons toegeroepen: Gij moet slechts prediken! Wij behooren de menschen, zóó hoor ik zeggen, te leeren, dat de beelden geen afgoden zijn. Maar zullen wij dat wel doen inzien aan hen, volgens wie het heil des vaderlands staat of valt met het behouden of het wegnemen van de beelden? Kan er wel grover afgodsdienst zijn, dan te meenen, dat alles veilig zal zijn, als de beelden behouden blijven, maar dat daarentegen het vaderland te gronde zal gaan, als zij worden weggenomen? Of zijn soms de beelden werkelijk bij machte, om ons te beveiligen, indien wij ze behouden, of om ons in het verderf te storten, indien wij ze verwijderen? Is dit alles niet bare goddeloosheid en godslas-

tering? En dan daarbij nog te beweren, dat er niemand is, die deze beelden vereert! Indien dit niet een vereeren van de beelden is, ik bidde u, wát is dan beeldendienst? — Doch de zielesmart en lichaamszwakte, onder welke ik gebogen ga, nopen mij, hier af te breken. Ik zou echter wel wenschen, waarde Herman, dat gij de Gravin onder vier oogen, en wel met den meesten ernst, over dit een en ander onderhieldt. Want dit staat bij mij vast: indien ik niet andere bewijzen van vroomheid bij de Gravin mag bespeuren, dan zult gij mij niet lang meer hier zien." 1)

Met deze bedreiging was het onzen strijder volkomen ernst. Nog een paar maanden oefende hij geduld; toen hij echter bij de leeraren nòch de gewenschte overeenstemming in de leer, nòch ook de handhaving van eenige de minste onderlinge tucht bespeurde, en hij ook de overheid in dit opzicht nalatig bevond, legde hij, in het begin van het jaar 1546 2), zijnen post als Superintendent neder, en bleef slechts als eenvoudig prediker in de Groote kerk te Emden werkzaam, en ook dit slechts onder deze ééne voorwaarde, dat hem hierbij geheel de vrije hand werd gelaten. Een toestand als deze kon natuurlijk niet lang voortduren. Algemeen zag men in, welk eene bedenkelijke schade de Kerk door dit besluit

1) Ibid. II, 596.

2) Het moet omstreeks het einde van Februari, of in het begin van Maart zijn geweest, want den 23^{en} Maart schrijft hij aan Bullinger: „Ofschoon zeer ongaarne, heb ik toch eindelijk datgene gedaan, waartoe ik zoo langen tijd achtereen niet kon besluiten. Ik heb het opziensambt, wegens de onvrome gezindheid („impietas”) onzer overheid en van eenige valsche broeders nedergelegd. De overheid wenschte, dat ik den titel van Opziener (de benaming luidt bij afwisseling nu eens „episcopus,” dan weder „superintendens,” of soms ook, gelijk hier: „inspector”) behouden zou, maar zij vergunde mij volstrekt niet, dat ik de kerkelijke tucht zou toepassen op openbare goddelooze en godslasterlijke huurlingen, om niet te zeggen: herders. Daar ik nu de waardigheid van Christus, onzen Heer, in mijne bediening niet langer aan bespoting wilde prijsgeven, zoo heb ik het ambt, dat ik niet naar eisch kon vervullen, vrijwillig nedergelegd. Mijne bediening als prediker heb ik echter niet nedergelegd, en zal die ook niet nederleggen, tenzij dan, dat ik van hier verdreven worde, waarop de zaak, naar het mij voorkomt, wel eens zou kunnen uitloopen. Doch ik geef mij geheel aan God over, en zal ook, door Gods genade gesterkt, voor de woede van Satan en wereld niet zwichten.” (Ibid. II, 602.)

ondervond. Pas was zij begonnen, tot vastheid te komen en den rijken zegen van zulk eene kloeke leiding te genieten, en nu werd de ervarene hand aan het roer gemist. Reeds in de maand Mei worden er onderhandelingen geopend. Slechts bijaldien men genegen is, om met een onverdeeld hart den Heer te volgen, wil onze vriend weder, zooveel hij vermag, der landskerk van dienst zijn. Omstreeks het midden van Juni waren de onderhandelingen tot een gewenscht einde gekomen: ¹⁾ aan den heftigsten tegenstander, Lemsius, werd door de Vorstin het stilzwijgen opgelegd, terwijl aan alle leeraren, onder bedreiging van te worden ontslagen uit hunne bediening, bevolen werd, aan den „coetus” deel te nemen; geen prediker mocht in zijn ambt bevestigd worden, die niet met zijne handteekening verklaard had, dat hij instemde met de leer der Kerk. De wederspannigen onderwierpen zich aan de gestrengte verordening der overheid; immers, zij konden niet besluiten, om, ter wille van hun gevoelen, hunne betrekking neder te leggen. Toch hadden zij ook weder volstrekt geen lust, om het hoofd geheel in den schoot te leggen. Uit Bremen, Hamburg, Brunswijk en Wittenberg, dat nog treurde bij het pas geslotene graf van Luther, verzamelden zij adviezen tegen het hervormingswerk van Laski. Het mocht hun echter niet baten. „De waarheid is onoverwinnelijk, en zij wijkt niet voor menschelijke wijsheid, al bezweken ook de grondvesten der aarde” („etiamsi fractus illabatur orbis”), zóó schrijft onze humanistisch gevormde vriend aan zijnen Hardenberg, op den toon van een blijmoedig en vastverzekerd geloofsvertrouwen. ²⁾

Het heeft bijkans den schijn, alsof de ernstige strijd en de schijnbare nederlaag van Laski slechts heeft moeten dienen, om te doen zien, hoe diep het reformatorische streven, ook in dezen bepaalden vorm, reeds in het land had wortel geschoten. De tegenstanders waren niet geheel ten onder gebracht, — te dezen opzichte maakte ook a Lasco zich hoegenaamd geene illusiën, — zij waren slechts terug-

¹⁾ Ibid. II, 607.

²⁾ Ibid., p. 608.

gedrongen en op den achtergrond geschoven door de machtige persoonlijkheid, die door de verhevenheid van haar streven, door de zuiverheid van hare gezindheid en door hare onverbiddelijke energie in het doorzetten van datgene, wat zij als den wil Gods en als noodzakelijk tot verheerlijking van zijnen naam beschouwde, den grootsten invloed uitoefende. Onwillekeurig en bijna van schrede tot schrede roept de werkzaamheid van a Lasco ons Calvijn voor den geest. Hetgeen onzen a Lasco, in vergelijking met zijnen grooten geestverwant, in scherpzinnigheid en diepte van speculatieve kennis ontbreekt, wordt, zij 't ook niet ten volle, vergoed door eene rijkere mate van zachtzinnigheid en vatbaarheid, om ook aan het standpunt van anderen recht te laten wervaren. Maar beide mannen zien wij, naar de verschillende mate van de hun toevertrouwde talenten, geheel door deze ééne gedachte bezielde, om de heilige majesteit Gods, gelijk zij zich in de overgave van den ééngeboren Zoon verheerlijkt heeft, met zelfverloochenende toewijding van al hunne gaven en krachten, in de gemeente des Heeren, welke Hij door zijn leven en sterven verlost en gekocht heeft, door hare heiliging tot haar recht te doen komen. Beide mannen waren tot dusver in geenerlei persoonlijke aanraking met elkander gekomen; zij staan ook niet tot elkander in de verhouding van leermeester en discipel, gelijk eenigermate het geval was bij de betrekking tusschen Calvijn en Knox. Wel kan men den invloed bespeuren, dien de voortreffelijke geschriften van Calvijn, gelijk op zoo talloos velen, ook op a Lasco hebben uitgeoefend, maar toch in eenen zelfstandigen geest hebben zij beiden den gelijken noodzakelijken arbeid, dien zij zich in den loop der Hervorming zagen toegewezen, aanvaard, om nl. de Evangelische kerk der Reformatie, die onder de gemeenschappelijke banier van de rechtvaardigmaking alléén door het geloof, verzameld was, te ontwikkelen tot eene gemeente, die zich wenscht toe te wijden aan haren Heer.

Het gerucht van de worstelingen en den wasdom der Oostfriesche kerk onder de leiding van a Lasco verspreidde zich

heinde en ver, en drong ook tot Genève door. Met levendige deelneming sloeg Calvijn eene ontwikkeling gade, die met zijn eigen streven zulk eene treffende overeenkomst vertoonde. Hij had bericht ontvangen aangaande de vorming van den „coetus” ¹⁾; eenige leden van deze vereeniging hadden hem uitgenoodigd, om eenen catechismus voor de jeugd op te stellen; de Zwitsersche hervormer gaf aan dien wensch gehoor, en droeg zijnen Catechismus aan de gezamenlijke leeraren der Oostfriesche kerk op ²⁾. In breeden omtrek sprak men op de meest waardeerende wijze over

¹⁾ Dit maak ik op uit de woorden (Calvijn, VI, 7): „nonnulli ex vestro coetu”, eene uitdrukking, welke, indien zij niet bepaald tot de Oostfriesche geestelijkheid gericht was, gewis niet noodzakelijk op deze bijzondere soort van vereeniging zou behoeven te worden toegepast. In de briefwisseling van Calvijn zijn ons nog eenige plaatsen bewaard gebleven, welke, afgezien van de mondelinge berichten, die hij voorzeker ontvangen had, ons de bronnen zijner kennis aangaande Oost-Friesland en a Lasco aantoonen.

²⁾ Verg. Calvijn, VI, 7. De gedrukte opdracht is gedateerd van December 1545; reeds in Juli van dat jaar bevond zij zich in handschrift te Emden, zoo als Gerard zum Camp, een vriend van Laski, aan Bullinger bericht (verg. Calvijn, XII, 154). De behoefte aan eenen catechismus liet zich weldra levendig gevoelen, nadat a Lasco begonnen was, zijne reformatorische bedoelingen te verwerkelijken. De ongunstige beoordeeling van zijn (slechts in manuscript verzonden) „Epitome” had hem den moed benomen, om onmiddellijk tot de uitgave van eenen zoo belangrijken arbeid over te gaan. Nu bood zich de Catechismus van Calvijn aan, wel niet om de leemte, die zich smartelijk gevoelen deed, aan te vullen, — want er is volstrekt geen bewijs voorhanden, dat men het plan gehad heeft, om dezen Catechismus in Oost-Friesland in te voeren, — maar wellicht om als voorbeeld te dienen bij de samenstelling van eenen eigenen catechismus. De Catech. van Calvijn kan als voorbeeld dienen, in hoever ook hoofdpunten der leer op den achtergrond moeten treden, wanneer het er op aankomt, om eene teedere jeugd, naar de mate van hare vatbaarheid, in de kennis der heilswaarheid in te wijden. Calvijn trachtte door de uitgave van dezen Catechismus de herinnering aan zijnen Catech. van 1537 uit te wischen; hierin slaagde hij dan ook zoo volkomen, dat zelfs de onvermoeide navorschers Reusz en Baum voor hunne meesterlijke uitgave van de werken van Calvijn geen enkel exemplaar van de oorspronkelijke Fransche uitgave konden opsporen. Eerst voor een paar jaren heeft eene gunstige beschikking zulk een exemplaar in de nationale bibliotheek te Parijs aan het licht doen komen, en Albert Rilliet en Theophile Dufour hebben door voortreffelijke inleidingen den herdruk van dit geschrift verrijkt. („Le catéchisme français de Calvin.” Genève, 1878. CCLXXXVII en 143 pp.)

hetgeen in Oost-Friesland geschiedde; de kerk aldaar oefende eene sterke aantrekking, inzonderheid op de omliggende landen uit, en bepaaldelijk de meest degelijke jongere krachten streefden er naar, om in het verband dezer kerk te worden opgenomen. ¹⁾.

d) De Hervormer in zijn private leven in
Oost-Friesland.

Slechts spaarzaam zijn de berichten, die wij met moeite, en vaak op zeer afgelegen punten, over het private leven van onzen vriend hebben kunnen opzamelen. In die groote dagen was men niet mild met dergelijke mededeelingen; bij de ontzaglijke gebeurtenissen, die op het wereldtooneel plaats grepen, trad het private leven ook van de voor- naamste getuigen bescheiden op den achtergrond. Slechts hier en daar, en bijna toevallig, vindt men daarvan gewag gemaakt, meestal met eene korte opmerking in eenen particulieren brief aan dezen of genen vriend, en dan ook door- gaans zoo vluchtig en zoo abrupt, dat het de hoogere eischen onzer dagen ook in dit opzicht ganschelijk niet bevredigen kan. Dit is geen verwijt tegen dien grooten tijd, maar slechts een bejammeren van de wellicht niet gerechtvaardigde wenschen onzer dagen.

Het eerste openlijke bewijs, dat hij de gemeenschap met de Roomsche kerk voor goed verbroken had, is ook bij a Lasco,

¹⁾ Kuyp er, II, 595: „De Brabantsche godgeleerden ergeren zich zeer, dat van dag tot dag velen zich van daar tot ons begeven, en voor zulk een besluit mijnen naam als pretext bezigen. Zij geven zich daarom alle mogelijke moeite, opdat ik van hier verdreven worde, want zij vreezen, dat het Groningsche gebied en West-Friesland door mijne tegenwoordigheid alhier mede tot onze ketterij zullen vervallen. Immers, de voortreffelijkste priesters in de beide genoemde gewesten nemen, met verzaking van hunnen afgodsdienst, tot mij hunne toevlucht en worden door mijn toedoen aan het hoofd onzer gemeenten geplaatst. Niet weinige anderen worden door hen bewogen, om insgelijks tot ons over te komen... Ik word echter voor dat alles aansprakelijk gesteld, terwijl zij meenen, dat door mijne verdrijving van hier aan dat alles een einde zou komen.”

gelijk wij reeds vernomen hebben, zijn huwelijk geweest met eene burgerdochter uit Leuven. Dezen voor de Evangelische kerk zoo belangrijken stap hebben in die dagen bijna alle hervormers en predikers van het Evangelie gedaan: de Evangelische pastorieën, die voor het geheele gemeenteleven der volgende tijden de bron van eenen rijken, duurzamen zegen geworden zijn, wortelen reeds in den aanvang der Hervorming, en zijn ten nauwste met haar geheele wezen verbonden. Twaalf jaren slechts duurde deze echtverbintenis. In het jaar 1551 vertoonden zich in Londen bij Laski's echtgenoot de eerste sporen van tering, waarschijnlijk een gevolg van kort te voren doorstane rotkoorts, die omstreeks dien tijd in de stad aan de Theems zoo vreeselijk woedde. Een jaar later bezweek de lijderes onder hare krankheid in den vreemde. A Lasco heeft haar hartelijk lief gehad; haar heengaan drukte hem diep ter neder, en de smart over haar verlies bracht voor een oogenblik zijne eigene, zoo zwakke gezondheid in gevaar. Hij noemt haar zijn ander Ik, dat de dood van zijne zijde heeft weggerukt, en roemt in haar inzonderheid hare vroomheid en de geheele recht-schapenheid van haar wezen. ¹⁾

Dit huwelijk was rijk met kinderen gezegend. Het eerste kind, zijn dochttertje Barbara, hebben wij reeds bij gelegenheid van een bezoek aan de grootouders begroet; ²⁾ volgens Dryander vertoonde de kleine in hare trekken eene sprekende gelijkenis met haren vader; in 1558 ontmoeten wij haar weder, en wel te Krakau, in gezelschap van hare jongere zuster Ludovica, beiden verloofd. ³⁾ In 1546 werd a Lasco grootelijks verblijd door de geboorte van eenen zoon. „Ik heb den wonderschoonen jongen nog niet gedoopt, — zóó schrijft hij aan zijnen vriend Hardenberg, — „dewijl ik verwachtte, dat gij herwaarts zoudt komen, gelijk gij mij schreeft. Daar gij echter niet komt, zal hij thans gedoopt worden en den naam van Paulus ontvangen, en och of hij

¹⁾ Kuypcr, II, 675.

²⁾ Verg. hierboven blz. 225.

³⁾ Gerdcs, III, 140.

de voetstappen van Paulus mocht volgen, maar van dien Paulus van Tarsen, en niet van dien anderen, die nu in Rome op den troon des Satans gezeten is." 1) Reeds na een vierendeel jaars stierf het knaapje, in eenen tijd, toen onze vriend onder een zwaar lichaamslijden gebukt ging. „Hij is ons voorgegaan naar den hemel, en wij zullen hem, indien het Gode behaagt, welhaast volgen, want mijne krankheid is mij een zeker voortteeken, dat ik mijne woonstede hier op aarde zal moeten verlaten, om reeds binnen kort, gelijk ik hoop, met Christus te zijn." 2) Nog twee jongens door deze vrouw hem geschonken, bleven hem gespaard, Johannes en Hiëronymus, aan wier namen, gelijk ook aan die zijner beide dochters, dierbare familie-herinneringen uit het vaderland verbonden waren. Toen de beide knapen zoo ver gekomen waren, dat zij een grondig onder-richt van noode hadden, nam hij eenen degelijken opvoeder, Wengius geheeten, bij zich in huis. Bij de later te vermelden schandelijke verdrijving uit Denemarken heeft het weinig gescheeld, of deze beide knapen, aan welke men eerst, uit hoofde van hunnen teederen leeftijd, had toegestaan om in Denemarken te overwinteren, maar die niettemin, op stuk van zaken, te midden van de hevigste koude in het treurig lot der overigen moesten deelen, zouden in het pak-ijs der zee zijn omgekomen.

Nadat a Lasco met zijne jonge vrouw, in 1539, uit Leuven naar Emden verhuisd was, woonde hij aldaar gedurende de eerste jaren in een particulier huis. Hij geloofde niet, dat zijn zwak lichaamsgestel de ruwheid van het vochtige, koude klimaat in deze door den storm gegeeselde laagten der Eems, en bovendien de onherbergzaamheid der eenvoudige, bijkans armoedige woningen op den duur zou kunnen verdragen, en geruimen tijd achtereen dacht hij er ernstig over, om naar eene gezondere streek te verhuizen. Maar vruchteloos zocht hij naar een zoodanig gewest, dat te gelijk

1) Kuyper, II, 607.

2) Ibid., p. 609.

voor zijn geloof tot een veilig toevluchtsoord zou hebben kunnen verstrekken. Zoodra hij vervolgens aan de dringende beden gehoor had gegeven, en Superintendent des lands geworden was, zag hij zich eene woning aangewezen in het Franciskanker klooster, hetwelk achter zijne sterke muren reeds eene betere beschutting tegen storm en koude kon bieden. Te midden van de worstelingen der eerste jaren meende hij vaak, het land te zullen moeten verlaten, en iedere gedachte, zich hier voor goed in eene eigene woning te vestigen, bleef hem vreemd. Als echter ook de laatste, zware aanval zijner tegenstanders, die hem van zijne plaats zochten te verdringen, zegevierend was wederstaan, en er alzoo eene meer gegronde hoop mocht worden gevoed, dat hij in het land zou blijven, toen besloot hij, — 't was in den herfst van 1546, — een klein landgoed in de nabijheid van Emden te koopen.

Niet ver van den straatweg, die van Emden naar Aurich voert, in de nabijheid van Loppersum, ligt de hoeve Abbingwehr ¹⁾, een eenvoudig landhuis met omliggend bouw- en weiland. De koopprijs bedroeg vierduizend vijfhonderd thaler. ²⁾ A. Lasco was onvermogen om de geheele som zelf te betalen. Wij weten, dat hij, die in de schitterendste omstandigheden geboren en opgegroeid was, in eenen behoeftigen staat kerk en vaderland had verlaten. Van zijnen broeder was hem, wel is waar, eene kleine erfenis ten deel gevallen, maar door de oneerlijke handelwijze van eenen bloedverwant moest hij nog een aanmerkelijk deel van zijne erfportie missen. ³⁾ Om

¹⁾ Zij is van den weg af duidelijk zichtbaar; de postiljon wees haar mij in de morgensehemering; een uitstapje derwaarts te maken loont niet, dewijl er, volgens de getuigenis van hen, die met de plaats bekend zijn, hoegenaamd geene herinneringen aan den voormaligen beroemden eigenaar meer voorhanden zijn, en ook de veranderingen, door verbouwing teweeggebracht, de sporen der toenmalige inrichting reeds lang hebben uitgewischt.

²⁾ Kuyp er, II, 609. Hoe groot het goed is geweest, is uit de tot ons gekomen berichten niet meer na te gaan; de waarde van den koopprijs kan wellicht daaruit worden opgemaakt, dat men omstreeks dien tijd (a°. 1545) 150—170 paar ossen voor de genoemde som zou hebben kunnen koopen. (Verg. Kl opp, I, 411.)

³⁾ Kuyp er, II, 593. Door de meesten wordt de vrouw van a Lasco als eene arme burgerdochter uit Leuven beschreven. Noch bij Em m i u s (p. 915),

den gevorderden kooppenning te betalen, moest hij derhalve vreemd geld opnemen. Na veel moeite en getob kwam de koop op deze wijze tot stand, dat hij nog meerdere medekoopers vond, tegenover welke hij slechts het voorrecht had, zich van hen ter gelegener tijd door betaling van hunnen inleg te mogen vrijkopen. Op dit kleine, vriendelijke landgoed richtte hij zich nu naar zijn genoegen in. De buitenlucht, het verblijf in de vrije natuur, de meerdere lichaamsbeweging hadden eenen weldadigen invloed op zijnen verzwakten gezondheidstoestand. Juist gedurende den laatsten tijd van zijn verblijf in de stad was hij weder, te midden van de moeilijkste worstelingen, zoozeer door zijne oude kwaal geplaagd geworden, dat hij, in Mei 1546, ten gevolge van eene oogziekte bijna blind geworden was; ook nadat die ziekte was geweken, was alles voor hem als in eenen nevel gehuld. Slechts met behulp van eenen bril was het hem mogelijk, om met moeite een paar onleesbare regels op het papier te brengen; slechts met groote voorzichtigheid en met langere tusschenpoozen mocht hij lezen en schrijven, de arme lijder, die in die dagen zijn superintendentschap had nedergelegd! Een jaar, nadat hij grondbezitter was geworden, was zijne gezondheid allengs zooveel sterker geworden, dat hij gedurende de koude winterdagen een paar malen den weg van de stad naar huis te voet kon afleggen. Zijne trouwe levensgezellin zorgde voor de huishouding, die nu zooveel grooter geworden was. In de melkerij weet zij zich uitnemend van hare taak te kwijten; aan den ouden huisvriend, die middelerwijl predikant in Bremen geworden was, wordt een potje boter, benevens eenige eigengemaakte kazen toegezonden. ¹⁾ Het schijnt, dat de vlijtige huisvrouw de opbrengst van het veld en het door haar gesponnen vlas naar de markt gezonden

noch ook bij *Gerdes* (III, 147) wordt intusschen met zoovele woorden van hare armoede gewaagd; het eerst, als ik wèl heb, geschiedt zulks bij *Bertram* (p. 9), en na hem bij *Meiners* (blz. 229); maar zou de plaats bij *Kuyper*, II, 597: „etiamsi uxor mea in sua navi partem quandam habeat,” niet wellicht grond bieden om te onderstellen, dat zij eenig vermogen bezeten heeft?

¹⁾ *Kuyper*, II, 617.

en op die wijze medegewerkt heeft, om de schuld, die op het goed rustte, af te lossen. In eene opgeruimde stemming schrijft a Lasco somwijlen schertsend onder zijne brieven uit dien tijd: „ex regno nostro Abbingweereni” („uit ons rijksg gebied Abbingwehr”).

Onze a Lasco was voorzeker allerminst de man om spaarzaamheid te oefenen. Dit valt toch ook dubbel moeielijk aan eenen Pool, vanwege de zorgelooze vrijgevigheid, aan welke hij van oudsher gewoon is, en ook in dit opzicht verloochende onze vriend zijn vaderland niet. Ook thans, onder zoo aanmerkelijk gewijzigde omstandigheden, die hem, bij het aanwassen van zijn gezin, slechts een sober bestaan verschafte, verzaakte hij zijne edele onbaatzuchtigheid, zijne grootmoedige offervaardigheid niet. Zijn oude vriend Hardenberg was nalatig in het terugbetalen van eene schuld. „Ik zend u hierbij niettemin nog 20 thaler,” — zóó schrijft hem onze Laski, — „want méér heb ik op het oogenblik niet beschikbaar. Wanneer gij ons eens bezoekt, zullen wij van een en ander eene rekening opmaken. Als ik u eenmaal gefortuneerd mag zien, dan zal ik van u terugvorderen wat gij mij schuldig zijt. In het tegenovergestelde geval wil ik u nog verder helpen. Want reeds lang geleden heb ik u verzekerd, dat ik u als medebezitter van al het mijne wensch te beschouwen; zoo wanneer gij dus iets noodig hebt, waar gij u ook bevinden moogt, dan behoeft gij slechts te spreken.”¹⁾ In goed vertrouwen had hij aan iemand van adellijke afkomst eene schriftelijke aanbeveling aan zijne vrienden in Zwitserland, en met name aan Calvijn, medegegeven, van welke aanbeveling de bedoelde persoon op schandelijke wijze misbruik gemaakt en zich bediend had, om aan verschillende vrienden geld af te zetten. Zoodra zulks ter kennis van a Lasco kwam, verklaarde hij zich tot schadevergoeding bereid. „Wees verzekerd,” — zóó schrijft hij aan Calvijn, — „dat het mij grootelijks tot dankbaarheid zal stemmen, indien ik weten mag, dat ik u in dezen op eenigerlei

¹⁾ Ibid. II, 576.

wijze kan te hulp komen; wil het mij slechts ter wille van onze broederlijke liefde en wederkeerige openhartigheid doen weten"... En aan Bullinger: „Dat de huichelaar mij bedrogen heeft, kan ik nog lichter verdragen, dan dat hij, om anderen te bedriegen, mijnen naam en zelfs mijn handschrift misbruikt heeft; ik kan niet zeggen, hoe diep mij zulks smart." 1)

Met deze beminnelijke onbaatzuchtigheid ging eene treffende nederigheid met betrekking tot zijne eigene waardeering gepaard. Het is hem volkomen ernst met de schoone belijdenis: Naar mijne zwakke krachten tracht ik de kerk van Christus te dienen, en ik bid God, dat het Hem in zijne barmhartigheid moge behagen, mijn geringe offer nevens de schitterende gaven van anderen, gelijk eenmaal het penningske der weduwe in het Evangelic, niet te versmaden. 2)

Alle deze en meer soortgelijke trekken van zijn wezen waren bij hem verheerlijkt en gewijd, ja, eerst tot hunne volle, schoone ontwikkeling gekomen door de volkomene overgave zijns harten aan Christus als zijnen Heiland. Slechts zijn dienaar wenscht hij te zijn. Dat maakt hem onbevreesd en blijmoedig tegenover alle menschen, dat verleent hem rust en zelfstandigheid onder al de zware beproevingen van zijn veelbewogen leven. Doordien hij Christus als zijnen éénigen Meester, en het Woord Gods als het éénige, maar ook onvoorwaardelijke richtsnoer van zijn leven en zijn geheele denken erkende, kon hij ook met een onbenevelde oog, dan dat van zoo menigen tijdgenoot, de hooggaande golven van den strijd dier dagen gadeslaan, niet als een werkeloos toeschouwer, die uit eene veilige plaats den strijd aanziet, maar veeleer met het ernstige verlangen, om, zooveel hij slechts vermag, tot bijlegging van het geschil mede te werken, opdat slechts de zaak van Christus en zijn rijk bevorderd worde. Eene reeks van belangwekkende gestalten treedt omstreeks dien tijd te voorschijn, geheel wier edelaardig streven daarop

1) Ibid. II, 650, 654.

2) Ibid., p. 583.

gericht is, de gapende klove in de Evangelische kerk te dempen: onder deze helden kennen wij er nauwelijks één, die ons in zulk een voortreffelijk streven beminnelijker en ook tevens uitnemender zou zijn voorgekomen, dan onze Laski. Met scherpen blik — de volgende gebeurtenissen zullen ons meer dan één belangrijk bewijs daarvoor leveren, — zag hij in, welk een ernstig nadeel de splitsing van de ééne kerk der Hervorming moest teweegbrengen; aan geen ander is, in den loop zijner bijzondere levensleiding, het zwaard dezer verdeeldheid zoo diep en pijnlijk in de borst gedrongen, als aan hem, toen hij zijn vurigst verlangen voor de Kerk en zijn vaderland op deze vreeselijke klip moest zien schipbreuk lijden. Nochtans begeerde hij allerminst vrede tot elken prijs. In zijne vredelievende gezindheid toonde hij veel overeenkomst met den edelen Bucer in Straatsburg, met wien hij bevriend was, maar hij kon dien bedrijvigen man niet altoos de hand reiken in zijn onverdroten streven om formules te vinden en woorden te smeden, die meer geschikt waren om voor het oogenblik de klove te bedekken, dan om haar duurzaam aan te vullen. Op eenen tijd, dat hij van de zijde van confessioneële heethoofden de zwaarste kwelling te verduren had, kon hij nochtans met volle overtuiging aan zijnen vriend het volgende schrijven: „Het streven, om aan den strijd op leerstellig gebied, en zodoende aan de innerlijke verdeeldheid in de gemeenten een einde te maken, heeft en had ten alle tijde zoozeer mijne sympathie, dat ik in dit opzicht voor niemand behoef onder te doen, maar toch slechts onder deze voorwaarde, dat de waarheid tot haar volle recht kome, zonder in de schaduw geplaatst of op eenigerlei wijze, uit zucht om menschen te behagen, onkenbaar gemaakt te worden. Wat mij althans betreft, ik ben niet gezind, om, ter wille van de toejuiching van menschen, uit het getal der dienaren van Christus te worden uitgesloten.” ¹⁾

Kenschetsend voor deze zijne edelaardige gezindheid zijn

¹⁾ Ibid. II, 699.

de oordeelvellingen, die hij hier en daar over de helden van zijnen tijd heeft geuit. Uit den rijken voorraad kiezen wij er slechts een paar als voorbeeld. Zijn levensweg had a Lasco nimmer in nadere aanraking met Luther gebracht. De indrukken, die hij te Bazel, in den dagelijkschen omgang met Erasmus, verkregen had, zijn waarschijnlijk gedurende geruimen tijd op zijne beoordeeling van deze heldengestalte des Duitschen hervormers van invloed geweest, en toen hij daarna zelf, op rijpen leeftijd, tot den arbeid inging, sprak het bijkans vanzelf, dat hij de richting volgde, aan welke de verdere ontwikkeling van de reformatische denkbeelden als eene schoone erve was ten deel gevallen. Sedert het jaar 1543 zette de Evangelische kerk der Reformatie haren veroveringstocht voort in de richting, die haar door Calvin was aangewezen, en in welke deze haar was voorgegaan. Ook onze vriend bleef, in zelfstandigen geest, aan deze richting getrouw. Maar hij waarschuwde zijne geestverwanten, dat zij zich niet door partijdige vooringenomenheid in hun oordeel zouden laten verblinden. Hoe schoon is zijn verzoek aan Bullinger, wiens leer juist weder op de allerheftigste en smartelijkste wijze door Luther was veroordeeld geworden! „Bij het doorbladeren van uwe Confessie” — hij bedoelt het antwoord van de Zurichsche godgeleerden op het „Kurz Bekenntnis Dr. Martin Luthers vom heiligen Sakrament,” — heb ik eenige uitdrukkingen tegen Luther gevonden, die een weinig scherper zijn, dan ik, om de waarheid te zeggen, wel zou hebben gewenscht. Ik ontken niet, dat Luther zich al te zeer aan smaadredenen tegen ulieden heeft schuldig gemaakt, en dat hij de grenzen der Christelijke liefde zeer verre is te buiten gegaan, maar zulks behoorde hem, uit hoofde van zijne overigens uitstekende verdiensten jegens de kerk van Christus, vergeven te worden, ook opdat wij, die deze handelwijze in Luther afkeuren, ons niet stooten aan denzelfden steen. Het was voldoende geweest, de dwalingen in het licht te stellen, hetgeen gij ook, naar mijne meening, op veelszins uitnemende wijze gedaan hebt, maar zonder zoodanige smaadwoorden, door welke wij toch niets

anders teweegbrengen, dan dat wij de leer zelve en den dienst des Evangelie's in onze gemeenten bij de tegenstanders in eenen kwaden reuk brengen. Mijns inziens zou het voldoende geweest zijn, te zeggen: „hier dwaalt Luther,” of iets dergelijks, wat onze onschuld kan beschermen, en daarbij echter den naam en de eer van den ander ongekrenkt laat.”¹⁾ Toen daarop weinige maanden later de tijding kwam van het overlijden van den grooten man, schreef onze vriend aan de Zwitsers, dat hij hoopte, dat er na het heengaan van Luther een einde mocht komen aan den Sacramentsstrijd, — eene verwachting, in welke hij zich helaas, gelijk hem in 't vervolg tot zijne grievendste smart zou blijken, maar al te zeer heeft bedrogen. „Het is wel wonder,” zóó schreef hij aan Bullinger, „dat de zoo godzalige man, die zonder twijfel eenen eeuwigen lof in de kerk van Christus waardig is („vir ille sanctissimus et aeternis prorsus laudibus in Christi Ecclesia dignus”), nochtans met betrekking tot de gewijde teekenen van het sacrament zoozeer in dwaling verkeerd heeft. Dit kan ons ten bewijze strekken, dat wij allen slechts menschen zijn, d. w. z. met dwaling en leugen behept, opdat wij op het gezag van volstrekt niemand ter wereld zouden steunen, maar zouden leeren verstaan, hoe hout, hooi en stoppelen van onze menschelijke dwaling door het vuur des Goddelijken Woords moeten verteerd worden, maar dat wij zelve nochtans zonder twijfel zullen zalig worden, indien wij slechts steunen op onzen éénigen hoeksteen, op welken ook Luther, gelijk voorzeker niemand kan loochenen, met zijn gansche hart gebouwd heeft, om nu niet te spreken van het goud, de edelgesteenten en het zilver in zijne leer. Ongetwijfeld heeft hij het punt van onze rechtvaardigmaking door Christus het eerst van allen in deze onze eeuw op eene zeldzaam gelukkige wijze in het licht gesteld, en heeft hij de verborgenheden der ongerechtigheid van den Antichrist, welke te voren met weinig minder dan Goddelijke eer door bijna geheel de wereld vereerd werden, op

¹⁾ Ibid. II, 595.

eene wijze onthuld, dat zij ook zelfs voor knapen kennelijk zijn. Tallooze gemeenten heeft hij, naar de hem verleende gave, wederopgebouwd, en de tegenstanders van het Evangelie van Christus met zooveel geestkracht en standvastigheid tot aan zijnen dood toe wederstaan, dat hij waarlijk niet onverdiend zich eenen zoo hoogen lof boven alle anderen heeft verworven. Maar in dit alles was hij niettemin mensch, hetgeen ook wij, indachtig aan zulk een voorbeeld, met betrekking tot onze eigene waardeering gestadig in het oog moeten houden. Of hij nog weder een of ander geschrift tegen ulieden had op touw gezet, weet ik niet, immers dienaangaande heb ik niets vernomen; maar, indien er ook iets van dien aard mocht voorhanden zijn, zal er misschien op worden aangedrongen, dat het niet worde uitgegeven. Intuschen, hetzij men aan zulk een verlangen gehoor geve, of ook niet, ik zou wenschen, dat gij, door openlijk de uitstekende verdiensten van den grooten man te erkennen, de zuiverheid van uwe gezindheid en uwe Christelijke liefde te zijnen opzichte — met bescheidene terzijdelating van dezen Sacramentsstrijd, — aan den dag legdet. Door dit zeldzame voorbeeld van bescheidenheid zoudt gij aan vele tegenstanders van het Evangelie den mond stoppen, terwijl zonder twijfel alle vromen u grootelijks dankbaar zouden zijn, en wat het voornaamste is, gij zoudt, zodoende, aan geheel de kerk van Christus een niet alledaagsch bewijs van uwe rechtschapene gezindheid geven. Ja, wellicht zoudt gij daardoor ook dit teweegbrengen, dat er met meer ijver dan ooit te voren naar eenig middel gezocht werd, om aan dezen Sacramentsstrijd een einde te maken, en gewis reeds dit alleen zou voldoende moeten zijn, om u tot zulk eene handelwijze te bewegen. Immers, wat kan er wenschelijker zijn, dan dat deze twist worde bijgelegd?" 1)

Reeds in de gewijzigde Augsburgsche confessie, welker formuleering op het beslissende punt door Luther stilzwijgend voor lief was genomen, had Melancthon getoond,

1) Ibid. II, 603.

welk eenen machtigen invloed Calvin, inzonderheid ook na den persoonlijken omgang tusschen hen beiden te Frankfort aan de Main (in 1539), op hem had uitgeoefend. De medestander van Luther naderde daardoor ook, in geestelijk opzicht, dichter tot a Lasco. Van zijn afkeurend oordeel over het vroeger vermelde geschrift van Laski hebben wij reeds kennis genomen; dit verschil belette echter niet, dat de beide mannen zich hoe langer hoe meer tot elkander getrokken gevoelden, en dat zij elkander steeds meer leerden waardeeren. Maar Laski was toch vrijer, zelfstandiger, kloeker in zijne geheele werkzaamheid; hij had zich veel nadrukkelijker van allen menschelijken invloed losgemaakt, dan zulks aan den vriend van Luther mocht gelukken. Daarom kon hij ook ongehinderd te werk gaan, en werd hij in zijne besluiten niet belemmerd door allerlei, dat daarbij in het oog moest worden gehouden, gelijk de arme man daar ginds in Wittenberg, die zich te midden van de woede der godgeleerden, en dat nog wel met zijne zachte, fijngevoelige huid, als in een wespennest geplaatst zag! In 1543 schrijft a Lasco aan den hoogvereerden man: „Hoe langer ik de vele en uitstekende gaven Gods in u bewonderend gadesla, te meer houd ik het er ook voor, dat gij de éénige zijt, voor wien ik de twijfelingen, die somwijlen in mijne ziel oprijzen, kan openbaren. En ik wil zulks doen, zoowel met het volste vertrouwen, als met de meeste openhartigheid, in de hoop, dat ik niet twijfele, of gij zult, overeenkomstig uwe vriendelijke gezindheid en uwe Christelijke liefde, mij ten goede raden”¹⁾. Tien jaren later, na menige verdrietelijke ervaring met den weifelenden man, luidt zijn oordeel minder gunstig: „Uit deze handelwijze herken ik weder onzen Philippus (Melanchthon). Ik heb eenen diepen eerbied voor zijne geleerdheid, ik erken zijne vroomheid, ik prijs zijne bescheidenheid, maar zijne kleinmoedige gezindheid („μικροψυχια”) kan ik onmogelijk goedkeuren”²⁾.

¹⁾ Ibid. II, 565.

²⁾ Ibid., p. 707.

Het zou ons echter te ver voeren, indien wij de bloemlezing van zijne juiste, bezadigde en ook jegens den tegenstander altoos zachtmoedige getuigenissen aangaande zijne tijdgenooten verder wilden uitbreiden. ¹⁾ In die alle vernemen wij het oordeel van een hoogbeschaafd man, wiens ernstige toeleg het is, om aan elkeen recht te laten wedervaren, en die door het vurig verlangen bezield is, om Christus' wille liever op de éénheid den nadruk te leggen, dan om, als een dienstknecht der menschen, aan zijne partij te behagen.

Bij de uitnemendsten onder zijne tijdgenooten stond a Lasc o in hoog aanzien. Vrienden en tegenstanders beiden, zoolang deze laatsten niet geheel verblind waren, brachten warme hulde aan de zuiverheid en reinheid zijner gezindheid; ook daar, waar men meende, het bijzondere type („Ausprägung”) zijner leer niet te kunnen goedkeuren, erkende men nochtans den ernst en de eerlijkheid van zijn onderzoek, de verhevenheid zijner zienswijze, zijne onverschrokkenheid en openhartigheid in het spreken, en het zegevierende streven van eenen geest, die alleenlijk een dienaar van Christus begeert te zijn. Hetgeen hij met sterke en vaste hand in de verwarde en verwilderde kerkelijke toestanden van Oost-Friesland, te midden van al die heftige aanvallen, heeft tot stand gebracht, deed ook reeds zijne tijdgenooten terecht verbaasd staan, en plaatst hem voor ons oog in de voorste rij der mannen, die op het leven der Evangelische kerk eenen hervormenden invloed hebben uitgeoefend. In dit opzicht is zijn invloed tot op den huidigen dag nog geenszins van zijne kracht beroofd; met betrekking tot menig punt hebben wij ons nog steeds in zijne school te begeven, ten einde in staat te zijn, om aan de ernstige eischen van den tegenwoordigen tijd behoorlijk recht te laten wedervaren.

Geen wonder, dat de invloed van Laski's persoonlijk-

¹⁾ Verg. voorts, over Bullinger: *ibid.*, II, 568. 585; over Erasmus: II, 569. 583 *vg.*; over Oecolampadius: II, 576; over Schwenkfeld: II, 577; over Pellicanus: II, 582; over Osiander: II, 668. 679; over Albrecht van Brandenburg: II, 666.

heid zich tot ver buiten de grenzen van zijnen naasten werkring uitstreckte, en dat men zich ook uit het buitenland gedurig tot hem wendde met het verzoek om voorlichting en hulp. Wij spreken hier niet van de pogingen, die men, zoover wij kunnen nagaan, tot in het jaar 1544 in het werk stelde, ten einde hem naar zijn vaderland te lokken, onder voorwaarde, dat hij tot de Roomsche kerk zou terugkeeren. Zelfs opende men hem daartoe het uitzicht op eenen aanzienlijken bisschopszetel! „Ik heb echter”, zóó schrijft hij, „dezen lieden zulk een bescheid gegeven, dat zij met een dergelijk voorstel niet licht meer tot mij zullen komen.” — Het verdient te worden opgemerkt, dat Laski standvastig wederstand bood aan de neiging, die zich destijds bij niet weinigen in zoo sterke mate vertoonde, om nl. overal heen te trekken, en zijne zienswijze op de meest verschillende plaatsen te bepleiten: aan zijnen koning Sigismund van Polen kon hij bij zekere gelegenheid betuigen, dat hij, gedurende een tiental jaren, slechts in geval van nood de plaats zijner werkzaamheid had verlaten, en dat hij den wandelstaf eerst dan had ter hand genomen, wanneer hij zich de gelegenheid tot verdere voortzetting van zijnen arbeid zag afgesneden.

Tot de werkzaamheden buiten Oost-Friesland, aan welke Laski meende, zich, ter wille van de kerk van Christus, niet te mogen onttrekken, behoort in de eerste plaats zijn verblijf bij den aartsbisschop van Keulen, den keurvorst Herman von Wied. Eene buitengewoon innemende verschijning, voorwaar, deze edele kerkvorst, dien Ranke met weinige trekken meesterlijk teekent. „Herman van Keulen”, zóó zegt hij, „zag eindelijk in, dat hij met deze beraadslagingen (die hij in het jaar 1536 met zijne suffraganen hield) dáárom niet vorderde, dewijl toch alles op menschelijke inzetting, en niet op het Woord Gods gegrond was. Door onderzoek van de Schrift, aan welke, volgens zijne overtuiging, de leer der godzaligheid uitsluitend moest worden ontleend, overtuigde hij zich, dat hare meening in de Augsburgsche confessie vervat was. Hoe ouder hij werd, des te dieper werd hij van de macht der gezuiverde leer doordrongen. Hij

beijverde zich, om haar in zijn leven en wandel uit te drukken. In de geschriften zijner tijdgenooten vinden wij hem geteekend als den goeden, vromen heer van Keulen, als den ouden, God-lievenden keurvorst, den voortreffelijken grijsaard (hij was geboren in 1477). Hij was iemand van hooge gestalte, met sneeuwvitten baard, met een eerbiedwaardig voorkomen en eene uitdrukking, in welke goedardigheid, ernst en rechtschapenheid waren dooreengemengd. Nadat hij een tijdlang geaarzeld had, besloot hij eindelijk, ook voor zijne diocese datgene te doen, wat, gelijk hij zich uitdrukte, eenen mensch Gods betaamde". ¹⁾ Reeds sinds 1536 was de Aartsbisschop menigmaal met Protestanten op vriendelijke wijze in betrekking getreden, terwijl een deel zijner Keulsche kapittelheeren hem daarin met ingenomenheid gesteund had. Tot deze kapittelheeren behoorde ook nog Christoffel van Oldenburg, de broeder van onze gravin Anna en haar wakkere beschermer tegen de eischen van haren katholieken zwager. ²⁾ Na den rijksdag te Regensburg (1541), óók en vooral gedreven door den wensch, om de stemming, die aldaar aan den dag was getreden, zich aanstonds ten nutte te maken, belastte de Keurvorst Bucer en Melanchthon, die beiden tot dat doel zich naar Bonn begeven hadden, met de uitwerking van een ontwerp tot hervorming. Aan dit „einfältiges Bedenken", gelijk de titel luidt, ³⁾ is de Neurenbergsche kerkorde van den bekenden Osiander tot grondslag gelegd. Bucer werkte het „Bedenken" uit, en Melanchthon hechtte er in alle opzichten zijne goedkeuring aan. Deze onbeperkte goedkeuring is een merkwaardig bewijs, hoe Melanchthon, ook met betrekking tot de leer van de inrichting der gemeente en van de kerkelijke tucht,

¹⁾ Ranke, IV, 260.

²⁾ Varrentrapp. S. 88. De degelijke arbeid van dezen geleerde verschaft ons voor 't eerst een nauwkeurig inzicht in deze belangwekkende poging tot hervorming; voor ons doel zouden wij echter gewenscht hebben, dat er wat meer aandacht aan a Lasco gewijd was; immers, die enkele vluchtige verwijzing naar eene plaats in eenen brief van Laski (S. 199) is wel wat al te weinig.

³⁾ Ibid., S. 178.

overhelde tot de richting, die door Straatsburg en Zwitserland met zooveel vrucht gevolgd werd. Het is bekend, dat de Artikelen over het heilig Avondmaal, op welke Amsdorf door een uitvoerig verslag de opmerkzaamheid van Luther gevestigd had, aan dezen de betreuenswaardige aanleiding bood, om den nauwelijks bijgelegden Sacramentsstrijd op nieuw te doen ontbranden, en wel op eene wijze, die voor de verdere ontwikkeling der Evangelische kerk allerverderfelijkt was. Melancthon was in die dagen niet zonder angstige vrees, dat de Hervormer in zijnen toorn wellicht de gemeenschap ook met hem verbreken zou.

Deze poging, om langs vreedzamen weg eene hervorming tot stand te brengen, leed schipbreuk op den tegenstand van de geestelijke medeleden van het Keulsche domkapittel. Terwijl het genoemde „Bedenken” tot op verren afstand eenen opwekkenden invloed uitoefende, ¹⁾ gelukte het aan de tegenstanders in het aartsbisdom zelf, elke werking van het „Bedenken” te onderdrukken; dat zij hierin zoo geheel naar wensch mochten slagen, was niet het minst het gevolg van den ongunstigen toestand, in welchen de Protestanten in het rijk zich begonen te bevinden. Maar de Aartsbisschop bleef aan zijne overtuiging getrouw; de door hem in het land geroepene Evangelische predikers behielden in hem, zoolang hij leefde, eenen krachtigen steun. Ook Hardenberg vertoefde aan zijn hof. Waarschijnlijk ook door hem werd de Keurvorst op Laski opmerkzaam gemaakt. In Januari 1545 was Hardenberg in zijn vaderland geweest, en had zich op zijne

¹⁾ T. a. p., blz. 199, vindt men eene opgave van de kerkordeningen van verschillende Protestantsche landen, op welke het „Bedenken” invloed gehad heeft. Met een beroep op de plaats bij Kuyper, II, 575, wordt aldaar beweerd, dat het genoemde geschrift ook op de inrichting der Oostfriesche kerk van invloed geweest is; dit kan echter slechts met groot voorbehoud worden aangenomen; wel is waar spreekt a Lasco, onmiddellijk na de ontvangst van het gedrukte werk, zijn voornemen uit, om er voor Oost-Friesland partij van te trekken, maar het is zeer twijfelachtig, of hij dat voornemen ook werkelijk heeft ten uitvoer gebracht. Daarentegen zullen wij, bij den verderen voortgang dezer geschiedenis, aan de opgave der bedoelde Protestantsche landen Polen hebben toe te voegen.

terugreis gedurende eene maand in Emden opgehouden. ¹⁾ In langen tijd hadden de beide vrienden zich niet in het voorrecht van zulk een samenzijn mogen verblijden. Spoedig, nadat Hardenberg weder bij den Keurvorst was teruggekeerd, ontving a Lasco van dezen eene dringende uitnodiging, aan welke hij, met toestemming van de Gravin, gevolg gaf. Verschillende belangrijke zaken had de grijze kerkvorst met den Hervormer te bespreken; slechts van ééne zaak vinden wij uitdrukkelijk melding gemaakt: het uittreden nl. van nonnen uit het klooster, iets, dat in het aartsbisdom aanzienlijke verhoudingen had aangenomen. ²⁾ Slechts ongaarne zag de Aartsbisschop Laski vertrekken; juist in die dagen toch, in welke hij in eene steeds moeielijker verhouding ten opzichte van den Keizer en van het Domkapittel kwam te staan, zou hij hem gaarne voor goed bij zich gehouden hebben. Op zijn dringend verzoek verklaarde a Lasco zich echter bereid, om, als één zijner raadsheeren, den rijksdag te Worms bij te wonen.

Den 16^{den} Mei kwam Karel V te Worms, des anderen daags kardinaal Farnese. ³⁾ Ongeveer tegelijkertijd ook a Lasco, gelijk hij aan den Keurvorst beloofd had. Op de reis derwaarts had hij zich een paar dagen te Heidelberg opgehouden, ten einde den Paltsgraaf, Otto Hendrik, te bezoeken. ⁴⁾ In Worms bleek het echter alras, dat de stand van zaken een gansch andere geworden was, dan die op den Rijksdag te Regensburg (1541), ja nog het laatstvoorgaande jaar te Spiers geweest was. In Trente vergaderde nu eindelijk het Concilie; tot bijwoning daarvan waren de Protestanten niet uitgenoodigd. Tusschen Paus en Keizer was nog oneenigheid met betrekking tot de competentie des Keizers op het concilie. Reeds te Worms komt de gestalte van den eersten Duitschen Jezuïet te voorschijn. De Keizer had zich van Keulen uit naar den rijksdag begeven; het domkapittel, de

¹⁾ „Scrinium”, III, 687.

²⁾ Ibid., p. 681, en ook Spiegel, S. 58.

³⁾ Sleidan, p. 431.

⁴⁾ Kuyper, II, 718.

universiteit, de geheele clerus was tegen de hervormingsplannen van den Aartsbisschop in verzet gekomen, tot groote voldoening van Karel V. Alles werkte er toe mede, dat de aangelegenheden van den godsdienst met weinig voortvarendheid behandeld werden: men achtte het nauwelijks meer de moeite waard om te onderhandelen, daar men zich verzekerd hield, dat de oorlog zou uitbreken, en men op eenen gunstigen afloop van den krijg meende te mogen staat maken. In een schrijven uit Worms klaagt Laski over den weinigen ijver, dien men bij de behandeling van de aangelegenheden van den godsdienst aan den dag legde, en hoe men, naar alle waarschijnlijkheid, van zins was, om de beslissing weder aan eenen volgenden rijksdag over te laten, ¹⁾ denkelijk in de hoop, dat vóór dien tijd de zaak op het slagveld zou zijn beslist geworden. Nog vóór de sluiting van den rijksdag, bereids den 10^{den} Juni, verliet A Lasco Worms, en maakte zooveel haast, om tehuis te komen, dat hij zijn plan, om zijne vrienden in Straatsburg te bezoeken, niet eenmaal ten uitvoer bracht. De zaak van den Keurvorst was verloren. In Juli ontving hij van den Paus een opontbod, om zich binnen 60 dagen te Rome te komen verantwoorden; eene gelijke dagvaarding ontving o. a. ook de broeder van gravin Anna, de Keulsche domheer Christoffel van Oldenburg. ²⁾ De vrome aartsbisschop behoefde het mislukken van zijn hervormingswerk niet lang meer te overleven. In 1552 stierf hij, tot het laatst toe onbezweken vasthoudende aan datgene, wat hij, als zijnen éénigen troost in leven en in sterven, ook nog in zijne laatste ure blijmoedig beleed. Herman en zijne vrienden hebben de kracht des geloofs gemist, die, zooals Varrentrapp zeer terecht opmerkt, „den moed verleent, niet alleen om te lijden, maar ook om te handelen en te wagen; zij wisten niet, met den ernst eens dwepers den blik van een man dezer wereld te paren”. ³⁾ A Lasco was in deze kunst niet onervaren,

¹⁾ Ibid., p. 591.

²⁾ Sleidan, p. 436.

³⁾ Varrentrapp, S. 279.

maar hij kwam te laat in nadere betrekking tot den Keurvorst, en zou wellicht ook niet bij machte geweest zijn, om met de mate zijner gaven het gebrek der overigen aan te vullen.

Van nog twee andere reizen, die Lasco tijdens zijn verblijf te Emden ondernam, nl. naar Engeland en naar Pruïsen, zullen wij in het vervolg geschikte gelegenheid vinden nader te gewagen. Alvorens wij echter deze afdeeling besluiten, hebben wij nog melding te maken van een klein geschrift, dat, wel is waar, eerst in het jaar 1551 door den druk openbaar gemaakt werd, doch welks vervaardiging en verspreiding in manuscript in den kring der Oostfriesche leeraren omstreeks vijf jaren vroeger heeft plaats gehad.

Toen a Lasco, na zijn bezoek aan het hof van Herman v. Wied, naar Emden teruggekeerd was, en voordat hij, in April 1545, de reis naar Worms aanvaardde, gevoelde hij in den tusschentijd de dringende behoefte, om zijne zienswijze aangaande het heilig Avondmaal in duidelijke, onbewimpelde bewoordingen uit te drukken. Wij herinneren ons, dat de Sacramentsstrijd op nieuw was uitgebroken; juist te Bonn, aan het hof van den Aartsbisschop, wiens „Bedenken” de eerste aanleiding tot den strijd had gegeven, had hij gelegenheid en oorzaak, om zijne eigene opvatting aan deze belangrijke kwestie van den dag te toetsen en haar opzettelijk te rechtvaardigen. Allereerst wellicht slechts tegenover zich zelve. Maar de strijd drong zoozeer allereerg door, en de behoefte aan eene beslissing deed zich zoo nadrukkelijk in alle kringen gevoelen, dat ook de „coetus” in Emden te dezen aanzien partij moest kiezen. Wij hebben gezien, dat er ook zulke elementen in het land waren, die met betrekking tot deze vraag beslist aan de zijde van Luther stonden, en die, nadat de meester met zulk eenen onverbiddelijken toorn tegen de Zwitsers was opgetreden, moed schepeten, om op gelijke wijze ook hier eene ondubbelzinnige taal te doen hooren. A Lasco meende, niet te mogen zwijgen, maar hij was nochtans niet gezind, zijne beschouwing als eene geloofsbekentenis in het licht te zenden, en daar-

door in zijne invloedrijke betrekking eene zekere pressie uit te oefenen; uit dien hoofde koos hij den meer onschuldigen vorm, zijne overtuiging in eenen Brief aan een vriend neder te leggen, welken brief hij aan de gemeenten, die aan zijne leiding waren toevertrouwd, deed toekomen. ¹⁾ Vijf jaren later kwam het hem voor, dat de tijd gekomen was, om den inhoud van genoemd schrijven openbaar te maken. De eerste hitte van den strijd was voorbij, zoodat hij toen, meer dan vroeger, de hoop mocht koesteren, dat men den inhoud van zijn geschrift rustig zou overwegen. Tot het laatste toe is a Lasco aan de daarin door hem uitgesprokeno zienswijze getrouw gebleven. Nog in het jaar 1555 betuigde hij aan koning Sigismund van Polen, dat hij aan deze leer, gelijk hij haar tien jaren lang in Oost-Friesland beleden had, nog steeds vasthield. ²⁾

Het zendschrijven onderscheidt zich door een weldadig streven, om de strijdende partijen met elkander te verzoenen, en om, met het oog op het vele, waarin zij te zamen overeenstemmen, de punten van verschil op den achtergrond te doen treden. Het is eene ware verkwikking, nadat men eene poos naar het luid rumoer en krakeel ter rechter- en ter linkerzijde geluisterd heeft, nu op eenmaal deze vreedzame stem te vernemen. „Nademaal over de verborgenheid („mysterium”) zelve van het sacrament des Avondmaals” — zóó besluit a Lasco zijn treffelijk schrijven, — „onder de geleerden volstrekt geen strijd is (want allen erkennen, dat het Avondmaal des Heeren de gemeenschap des lichaams en des bloeds van Christus is, terwijl alle waarlijk vromen tevreden zijn met het wezen van het sacrament te bezitten, al kunnen zij dan ook het Hoe daarvan niet in allen deele nauwkeurig bepalen), zoo zou ik het, vooral in dezen tijd, voldoende rekenen, het volk enkel en alleen aangaande het wezen der sacramenten te onderrichten, d. i. betreffende de ons daardoor verleende gemeenschap des lichaams en des

¹⁾ K u y p e r, I, p. LXXI vg., alwaar men ook de hierbij behoorende bewijplaatsen vindt.

²⁾ Ibid., II, 22.

bloeds van Christus, ten einde de onderlinge overeenstemming in de leer te behouden, terwijl wij ons van het strijden over de elementen in het sacrament te onthouden hebben, om niet olie in het vuur te gieten. Wij moeten in het oog houden, dat onze macht in de bediening ons geenszins tot twisting, maar tot opbouwning van de gemeenten gegeven is..... Dit is zeker, dat alle die leeraren, welke te dezen aanzien van elkander verschillen, zóó gezind zijn, dat, wanneer zij door het onwraakbaar gezag van het Woord Gods zich van hunne dwaling overtuigd gevoelen, zij dan ook met de meeste bereidwilligheid hunne meening zullen wijzigen. Hunne vroomheid en hun ijver, om het Evangelie van Christus te verbreiden, is aan allen bekend. Wanneer nu God, om de waarheid zijner verborgenheden te helderder in het licht te doen treden, en de schandelijkheid van den papistischen afgodsdienst steeds duidelijker te doen uitkomen, zijne kerk nog door een zoodanig verschil van meeningen wil oefenen, dan is het onze plicht, dat wij elkander en tevens elkanders dwalingen wederkeerig met christelijk geduld en zachtmoedigheid verdragen". ¹⁾

Wat de sacramenten in het algemeen betreft, gaat Laski van deze grondstelling uit, „dat zij inzettingen van Christus zijn, welke vooral daartoe aan zijne kerk werden geschonken, opdat door haar rechtmatig gebruik de geheele kerk in de heilzame gemeenschap met Christus, den Heer, verzegeld worde („obsignetur”), door welke gemeenschap alleen, wanneer wij haar in het geloof erlangen, wij rechtvaardig zijn. Vervolgens echter ook tot eene voortdurende herinnering voor haar, dat zij schuldig is, om een beeld van de gemeenschap met Christus te aanschouwen te geven, door het geloof in wien zij het zegel ontvangt.” Passen wij dit nu op het heilig Avondmaal toe, zoo „bezegelt ons het gebruik daarvan onze gemeenschap met Christus in zijn lichaam en bloed, en daarmede ook onze gerechtigheid, die door het geloof ons deel wordt”... „Voorts erkennen wij gaarne de tegen-

¹⁾ Ibid., I, 479.

woordigheid van Christus, onzen Heer, in zijn Avondmaal, bij hetwelk Hij krachtig werkzaam is tot heil van allen, die door het gebruik van het Avondmaal hunne gemeenschap met Hem, en de zijne met ons betuigen. Wat overigens de wijze van zijne tegenwoordigheid aanbelangt, daarover maken wij ons volstrekt niet bezorgd; zoolang nog de meeningen der geleerden te dien opzichte uiteenloopen, hebben wij ons alleenlijk van elk nieuwsgierig onderzoek dienaangaande ten aanhooren des volks te onthouden, dewijl het ons volkomen genoeg is, dat wij Christus zelven bezitten." —

Het standpunt van a Lasco is duidelijk. Zijne zienswijze komt het meest overeen met de Calvinistisch-Melanchthoniaansche opvatting, gelijk zij hare geldige uitdrukking in de gewijzigde Augsburgsche confessie van 1540 gevonden heeft, eene wijziging, in welke toch ook Luther, althans stilzwijgend, berust had.

Maar de meer vreedzame en stille tijd in het leven en de werkzaamheid van onzen vriend spoedde ten einde. Slechts gedurende drie jaren mocht hij ongestoord zijn buitenverblijf bewonen. Toen pakten de dreigende onweerswolken zich ook boven het afgelegen landje te zamen, en zag Laski zich op nieuw verplicht den reisstaf ter hand te nemen.

e) Het Interim en zijn invloed op Laski's lot.

Was de mislukking van het Keulsche hervormingsplan inzonderheid hieraan te wijten, dat zijne voorstanders niet in staat geweest waren, om „met den ernst eens dwepers den blik van een man dezer wereld te paren”, dat zelfde onvermogen openbaarde zich nu ook op hoogst noodlottige wijze in den verderen voortgang der Evangelische beweging. Alsof deze ongeschiktheid een onuitroeibare trek in het Deutsche wezen ware! En toch bevond zich reeds destijds de degelijkste kracht van Duitschland in het leger der Protestanten. Ook het onervaren oog moest bespeuren, dat de toestanden zóó ingewikkeld werden, dat zij slechts door de wapenen

konden worden ontward. Hoe weinig moeite zou het aan het Smalkaldisch verbond, ook nog in den zomer van 1546, gekost hebben, om de sluwe Spaansche politiek, die met het fijnste overleg zich alle omstandigheden zocht ten nutte te maken, ten einde haar ééne, groote oogmerk te bereiken, geheel te verijdelen, en, met slechts geringe diplomatieke kunst, van de erge spanning tusschen Keizer en Paus tot eigen voordeel partij te trekken! Maar argeloos, bijkans zonder besef van den waren stand van zaken en van de wijze, waarop zij zich dien konden ten nutte maken, gingen de Protestantsche vorsten hun verderf te gemoet. Ook toen de Smalkaldische oorlog reeds was uitgebroken, lag de beslissing nog in hunne hand. In het Thuringerwoud hadden zij een leger van ongeveer 20,000 man ter hunner beschikking, in het Wurtembergische waren 12,000 man strijdvaaardig, terwijl de Keizer nog met veel moeite zijne troepen, die heinde en ver verstrooid waren, moest bijcentrekken. Den wakkeren Schärtlin zou het in die dagen niet moeilijk gevallen zijn, den aanmarsch van keizerlijke troepen uit het Zuiden te beletten; maar de krijgsgaad van het leger der Protestanten bleef, uit oorzaak van allerlei consideraties, voortdurend weifelen en was als met blindheid geslagen. Daarbij kwam dan nog het bezetten van Keur-Saksen door hertog Maurits, eene gebeurtenis, die door haar gevolg tot eene misdaad werd tegen de Evangelische kerk. Zoo zien wij, ook op staatkundig gebied, het algemeene welzijn voor bijzondere belangen achtergesteld, en den bond ten prooi aan eene innerlijke verdeeldheid, die, evenals de tweedracht op kerkelijk terrein, welke reeds zoo spoedig aan het licht trad, slechts tot voordeel van den tegenstander strekte. Op de Lochau'sche heide, in de nabijheid van Mühlberg, had in het voorjaar van 1547 het beslissende treffen plaats. Al was ook de strijd niet zoo vreeselijk bloedig, toch was hij in zijne gevolgen van groote beteekenis voor de wereldgeschiedenis. Aan de Protestantsche machten werd door den Keizer een bijkans doodelijke slag toegebracht. De keurvorst van Saksen was gevangen genomen. Zijne keurvorstelijke waardigheid

werd aan Maurits opgedragen; de stad van Luther werd door de keizerlijke troepen bezet. Ten gevolge van deze overwinning moest de landgraaf van Hessen zich, zeven weken later (19 Juni), op genade en ongenade overgeven.

Het lot der Evangelische kerk was nu, naar den mensch gesproken, van de willekeur des Keizers afhankelijk. Slechts in Nedersaksen werden nog een paar zwakke pogingen in het werk gesteld, om zich tegen de macht van den Spanjaard te verzetten. Christoffel van Oldenburg, de strijd-bare held en moedige pleitbezorger der Protestanten, stelde zich met Albrecht van Mansfeld aan de spits van eene schaar van ruiters en lansknachten. In den omtrek van Dronkenborg ontmoette men de keizerlijken onder aanvoering van hertog Erich van Brunswijk. Hier ten minste overwonnen de Protestanten; in blijmoedige stemming werd te Bremen het Pinksterfeest gevierd. Maar het kleine voordeel kwam niet in aanmerking bij de onherstelbare schade: de Keizer achtte het niet eenmaal noodig, om verder op den voorspoed der Nedersaksers te letten; het onbeduidende succes der Protestanten moest vanzelf verdwijnen, wanneer de fortuin hem genegen bleef, en 't hem vergund was, alle de vruchten van zijne overwinning bij Mühlberg te plukken.

Het was toch niet een strijd uitsluitend tusschen Rome en Wittenberg, die hier tot eene bepaalde beslissing gekomen was, ook niet eenmaal in staatkundig opzicht. De diepe tweespalt, de sterke spanning tusschen den Keizer en den Paus, welke nu duidelijk aan het licht trad, was een gunstig voorteeken voor de Evangelische partij. Er was Paulus III méér aan gelegen, om zijn wereldlijk gezag tegenover den Keizer te handhaven, dan om, in vereeniging met hem, de Evangelische kerk op dit zoo gunstige tijdstip met geweld te onderdrukken, en Karel V op zijne beurt was eerder geneigd, om het voordeel der overwinning prijs te geven, en de zaak der Roomsche kerk op te offeren, dan om ook slechts in het geringste te gedoogen, dat er op zijne keizerlijke macht inbreuk gemaakt werd. In die zelfde dagen zal de Paus, gelijk beweerd wordt, zich in zijne woede het

godslasterlijke woord hebben laten ontvallen, dat hij zich zou redden, zoo goed als hij kon, ook al zou hij daartoe de hel moeten te hulp roepen. ¹⁾ Een bondgenootschap tusschen den Paus en den Sultan achtte men niet onmogelijk, terwijl de keizerlijke gezant in Rome er over dacht, om in naam des Keizers den Engelenburg te bemachtigen. Deze staat van zaken had eenen wezenlijken, ja, ondanks het smartelijk nadeel, dat het Interim aan de Evangelische kerk berokkende, eenen gunstigen invloed op de overeenkomst met de ten onder gebrachte Protestanten. Want in de omgeving des Keizers deden zich stemmen hooren, die eenvoudig de laatstverloopen dertig jaren uit de geschiedenis wenschten te zien uitgewischt, en elkeen gevoelde, dat Duitschland op dit oogenblik weder eens een opperheer bezat, die zijn gezag wist te doen gelden.

Onder zulke omstandigheden kwam, in den herfst van 1547, de rijksdag te Augsburg bijeen. Slechts het vierde eener eeuw was sinds den gedenkwaardigen rijksdag van Worms verloopen, maar hoe ontzaglijk veel was er in deze spanne tijds niet geschied! Ditmaal hadden de Protestanten geenen Luther, die, alleenlijk in de kracht Gods, aan Keizer en rijk moedig het hoofd dorst te bieden! Karel V was persoonlijk aanwezig, in het volle besef van zijne macht, gereed om de vruchten van zijne zegevierende staatkunde in te oogsten. Vóór alle dingen rekende hij het zijne dure roeping, om, door het uitvaardigen van eene opzettelijke verordening, de godsdienstige aangelegenheden in Duitschland te regelen. De oneenigheid op kerkelijk gebied moest worden bijgelegd, natuurlijk volgens het goeddunken van den katholieken heerscher. Een christelijk concilie moest die vereffening tot stand brengen. Het concilie was intusschen reeds begonnen; in wat zin het deze taak zou volvoeren, dienaangaande konden de Protes-

¹⁾ „Que hara lo que pudiere y se ajudara con el diablo.” Ranke (V, 10) ontleent het woord aan de gewichtige dépêches van den keizerlijken gezant Diego de Mendoza, den behendigsten diplomaat der Spaansch-keizerlijke politiek. Met welk eene ironie, met welk eene verachting biedt Mendoza aan den Paus en zijne staatkunde het hoofd, en toch blijft hij daarbij aan de leerstellingen zijner kerk trouw verknocht!

tauten, na kennisneming van de reeds voorhanden zijnde protocollen, niet in het onzekere verkeer. Het was voor hen nog een geluk, dat juist dit Trentsch-Bologneesche concilie de twistappel was tusschen Paus en Keizer, en bijgevolg niet geschikt, om den gewenschten invloed uit te oefenen. Tot op het tijdstip, dat het concilie eene beslissing zou hebben genomen, moesten middelerwijl („interim”) tusschen de moederkerk en de sekten zekere overeenkomsten van kracht zijn: ter eener zijde werd aan de priesters het huwelijk, aan de leeken het gebruik van den kelk bij de Avondmaalsviering toegestaan, terwijl daarbij de voorschriften betreffende het vasten verlicht werden; doch aan den anderen kant werd geëischt, dat men het primaat van den Paus, de leer der Roomsche kerk aangaande de sacramenten en de Transsubstantiatie, de voorbidding der heiligen, de processies en andere ceremoniën zou aannemen.

Het is iets zeer smartelijks, de invoering van dit Interim in de afzonderlijke Protestantsche gewesten van Duitschland na te gaan. Met slechts zeer luttele uitzonderingen bukten zich de vorsten, zij 't ook met tegenzin; ernstig bedreigd met den toorn des Keizers, onderwierpen zich ook de stedelijke magistraten, met vaak aandoenlijk tegenstreven. Zelfs Melanchthon liet zich helaas vinden, om in het z. g. Leipziger Interim aan het streven des Keizers te gemoet te komen, terwijl hij datgene als iets onwezenlijks zich wilde laten welgevalven, wat door duizenden als eene zware krenking van hun Evangelisch geloof werd beschouwd. Vele leeraren daarentegen waren liever bereid, om hunne bediening en hun tijdelijk bestaan, dan om hunne Evangelische vrijheid als christenmenschen prijs te geven. Uit huis en hof verjaagd, zwierven zij in ballingschap rond; deze bittere gang toch kwam hun beter voor, dan om, onder bittere knagingen van hun geweten, hunne aangename bediening te blijven voortzetten.

Ook tot ons zoo afgelegen, half vergeten landje strekte de werking van het Interim zich uit, en wel op eene wijze, die

van grooten invloed was op het lot van onzen vriend. Met gespannen opmerkzaamheid had hij den loop der gebeurtenissen gevolgd. Zijn verblijf eerst in Bonn en daarna in Wittenberg had hem nader gebracht tot het middelpunt der beweging; daarop waren de sombere dagen van den oorlog met zijnen betreuenswaardigen afloop gevolgd. Toen zijn beschermer, hertog Christoffel van Oldenburg, als overwinnaar Bremen binnentrok, was vriend Hardenberg alreede, na zijne betrekking tot den Keurvorst te hebben nedergelegd, Evangelieprediker in de hoofdkerk te Bremen geworden. Als van nabij kon onze vriend ook den verderen loop der gebeurtenissen volgen. Zijn broeder Stanislaus woonde, als gezant van Polen, den rijksdag van Augsburg bij. ¹⁾ De verhouding tusschen de beide broeders was, alhoewel bevredigend van aard, toch niet zóó innig, als tusschen onzen vriend en wijlen Hieronymus. De briefwisseling was in de laatste jaren allengs verslapt. Melanchthon bericht aan onzen vriend, dat een zoon van Stanislaus, die zich aan het hof van hertog Maurits van Saksen bevond, door zijnen dronken dienaar was omgebracht. Laski betwijfeld deze mededeeling, dewijl hij niet weet, hoe zijn neef aan het Duitsche hof zou zijn gekomen. ²⁾ De dagen, gedurende welke de rijksdag te Augsburg vergaderd was, verlevendigden weder de briefwisseling; Stanislaus hield zijnen broeder getrouw op de hoogte. Zoowel zijn hooge rang, als ook het persoonlijk aanzien, dat hij genoot, vergunden den Poolschen gezant eenen blik te werpen ook in de meer verborgene schuilhoeken der heerschende staatkunde. Aan het belangwekkend bericht van eenen uitstekenden tijdgenoot, die ook in Augsburg geweest is, ontleenen wij de korte schildering, dat de gezant van Polen „een statig, hoogst ervaren, geleerd, welsprekend, aanzienlijk man was, aangenaam en beminnelijk in den vertrouwelijken omgang”. ³⁾ Zijne bedrevenheid in vreemde talen, die, gelijk wij reeds

¹⁾ Eichhorn, I, 94.

²⁾ Kuypcr, II, 593.

³⁾ Grote, S. 240.

vroeger gezien hebben, aan de gebroeders Laski eigen was, wekte op den rijksdag verwondering. Men zag den Bey van Tunis, Muley Hassan, die in Augsburg de hulp des Keizers kwam inroepen, bijkans altoos in de nabijheid en het gezelschap van den Poolschen gezant, dewijl deze zich met hem in zijne moedertaal kon onderhouden. — Door zulk een kanaal was onze Laski in het bezit van berichten, gelijk niemand, ook de Gravin niet, ze zoo zeker en spoedig ontvangen kon. Weldra was hij te weten gekomen, dat de kardinaal van Trente, Madrucci, dien de Keizer tot den Paus gezonden had, hoegenaamd niets bij Paulus III had kunnen uitrichten, en dat alzoo de oneenigheid tusschen de beide machten op openbare vijandschap was uitgelopen; reeds in Februari droeg hij er kennis van, dat de Paus het beleg had geslagen om Piacenza, hetwelk na de vermoording van Pier Luigi Farnese, eenen zoon des Pauzen, door Ferrante Gonzaga, den keizerlijken bevelhebber in Milaan, was bezet geworden. ¹⁾ Deze berichten boezemden nochtans onzen Laski niet veel hoop in, die eenen scherpen blik bezat voor het recht verstand van wereldsche dingen, en die, wat méér is, tevens in staat was, om de grenzen van hunnen invloed op geestelijke dingen te bepalen. Juist in die dagen schreef hij het profetische woord, dat voor alle tijden van kracht blijft: „Aangaande de rijksdagen, in verband met godsdienstige aangelegenheden, koester ik nog altoos dezelfde meening, als vroeger. Wanneer wij beproeven, om zaken van den godsdienst door menschelijke voorzichtigheid en schrandereheid te leiden en te bevorderen, dan gaat het met haar achteruit, van dien tijd af, dat wij ze met menschelijken steun meenen te kunnen schragen.”

Betreffende den definitieven uitslag der beraadslagingen over de kerkelijke aangelegenheid op den rijksdag had a Lasci zich niet bedrogen. „Moge de Heer zijne kerk in zijne bescherming nemen”, zóó roept hij, na de uitvaardiging van het Interim, weemoedig uit. Het Leipziger Interim, „dat

¹⁾ Kuyper, II, 615.

den stempel van Philippus vertoont," baart hem diepe smart. Uit achting voor Melanchthon wil hij, ook in zijn vertrouwelijk schrijven aan Hardenberg, de gewaarwordingen, die het boek bij hem heeft opgewekt, niet met zoovele woorden uiten; slechts deze ééne verzuchting ontglipt aan zijne moede ziel: „Wanneer al datgene, wat in dit geschrift als „adiaphoron" niet wordt afgekeurd, van dien aard is, dat men het weder kan aannemen, wat moeten zij dan beginnen, die verkondigd hebben, dat men, ook met gevaar van zijn leven, datgene bestrijden moet, wat zij nu klaarblijkelijk niet bestrijden, en voor hoe velen was zulks toch de aanleiding, dat zij deswege werden ter dood gebracht. O kom, Heere Jezus!"¹⁾

Tegen het einde van Augustus 1548 verscheen ook te Emden een keizerlijke bode, om gebiedend te vorderen, dat men zich aan het Interim zou onderwerpen. Toen de bode aankwam, vertoefde de Gravin juist buitenslands, in Heidelberg, aan het hof van den paltsgraaf Otto Hendrik, om met hem over kerkelijke aangelegenheden te beraadslagen; a Lasco was op het punt, om gevolg te geven aan eene dringende uitnoodiging naar Engeland, ten einde aan de regeling van de kerkelijke toestanden daar te lande deel te nemen. De Gravin had hem bereids het gevraagde verlof toegestaan, onder uitdrukkelijke voorwaarde evenwel, dat hij zoo spoedig mogelijk zou terugkeeren, om zijne werkzaamheden in den dienst der Oostfriesche kerk te hervatten. Lasco achtte het 't raadzaamste, om, al was 't ook met een beklemd gemoed, zijne belofte van spoedig te zullen afreizen ook nu niet terug te nemen; hij kon toch hopen, dat door zijne afwezigheid en die der Gravin de beslissing op de lange baan zou worden geschoven, en dat scheen in die kommervolle dagen reeds eene bepaalde winst. Hoe zwaar de druk der tijden zich aan allen deed gevoelen, en welke gevaren inzonderheid de leidslieden der Evangelische kerk bedreigden, kan daaruit worden opgemaakt, dat onze vriend slechts vermomd en onder eenen

¹⁾ Ibid., II, 617.

vreemden naam den tocht dorst te ondernemen. Reeds op zijne reis, van uit Antwerpen, gelijk daarna, in den loop van den winter, bij herhaling van Engeland uit, richtte a Lasco opwekkende troostbrieven aan zijne gemeente onder het kruis. Het is wel te bejammeren, dat deze zendbrieven tot dusver nog niet zijn teruggevonden; Emmius schijnt ze nog onder zijne oogen gehad te hebben, als hij er dit uittreksel aan ontleent, dat de predikers toch slechts moesten volharden en goedsmoeds zijn. Ingeval zij soms uit huis en hof worden verjaagd, dan heeft hun getrouwe superintendent in Engeland een toevluchtsoord voor hen bereid, alwaar zij, in vereeniging met vele ballingen om des geloofs wil, ongestoord kunnen leven. Doch zij moesten slechts getrouw volharden. Het is 't lot der vromen in deze eeuw, vervolging te ondergaan. De laatste tijden zijn aangebroken; de Satan woedt, om het rijk van Christus te verwoesten. Maar Christus zal overwinnen en de zijnen uitredden; immers, Hij is de sterke Leeuw uit den stam van Juda. De Keizer, die gebiedt, is zeker groot en machtig, maar God, die verbiedt, is grooter en machtiger. Den Keizer moet men wel gehoorzamen, maar slechts tot aan den dorpel van het heiligdom ¹⁾).

Intusschen was de Gravin in haar land teruggekeerd, moedeloos en ten einde raad, want ook in Heidelberg was men onzeker, wat te doen, en loodzwaar drukte de angst op aller gemoederen. Het was een gevaarlijk spel voor land en volk, door wederstrevigheid den toorn des Keizers op zich te laden. En de Keizer bevond zich op eenen bedenkelijk korten afstand. Van Augsburg was hij naar Brussel gereisd, om aan zijnen zoon Philips het bewind over de Nederlanden op te dragen. Allerst door bidden en smeeken trachtte de Gravin aan de onderwerping onder het Interim te ontkomen. Het mocht toch den Keizer behagen, geduld en toegevendheid te oefenen met eene hulpeloze weduwe, en haar te vergunnen, de kerkelijke aangelegenheden in haar arme landje onaangeroerd te laten, totdat er door een concilie eene beslissing zou zijn

¹⁾ Emmius, pag. 936.

genomen. Op dit punt echter wilde de Keizer ook het zwakkere geslacht niet ontzien, en eischte daarom onvoorwaardelijke onderwerping. In Februari 1549 stelde de Vorstin eene nieuwe poging in het werk. De staatsman Frederik ter Westen werd naar Brussel gezonden, en met de leiding van de moeilijke aangelegenheid aan het keizerlijke hof belast. Hij was daartoe evenwel niet de rechte man, in den geest van Lasco. In zijn officieel verslag is een diplomaat aan het woord, die zich door den Keizer schrik heeft laten aanjagen, en die zich niets pijnlijkers denken kan, dan wegens geloofszaken zich en zijn land aan bezoeking bloot te stellen. Ja, wel is hij de Sadduceër, als hoedanig hij ons door den geschiedschrijver van Oost-Friesland geschilderd wordt ¹⁾. Op behendige wijze weet hij den angst der Gravin te vermeerderen, den gewetensdwang, welke door het Interim werd uitgeoefend, te verkleinen, haar diets te maken, dat, met slechts luttele uitzonderingen, iedereen zich aan het Interim onderworpen heeft, en dat het mitsdien niet nalaten kan, bevreesding te wekken, wanneer zij, als vrouw en met betrekking tot haar landje, zwaarigheid maakt om datgene te doen, wat de machtigste Protestantsche vorsten alreede gedaan hebben.

Terwijl de Gravin, door de behendig opgestelde berichten van haren gezant aan het Brusselsche hof beangstigd, in twijfel geraakte betreffende hare houding ten opzichte van het Interim, betrad a Lasco weder den Oostfrieschen grond. Slechts gedurende een paar dagen hield hij zich te Emden op, ter wille van zijnen reisgenoot bij den overtocht uit Engeland (graaf Mansfeld); daarop spoedde hij zich (20 Maart 1549) naar Aurich, alwaar de Gravin hem met verlangen verbeidde. Hij vond haar geheel onder den invloed van den hoveling en wereldlijken raadsman, die er op aandrong, dat zij zich aan den onbuigzamen wil des Keizers zou onderwerpen. A Lasco had binnen kort den stand van zaken begrepen, en was op het ergste voorbereid. „Wij hebben hier” — zóó schrijft hij aan eenen vriend in Engeland, omstreeks het

¹⁾ Emmius, pag. 937.

midden van April, — „stellig verdrukking en vervolging te wachten, en wekken daarom elkander op, onder aanroeping van des Heeren heiligen naam, om het kruis met lijdzaamheid te dragen, opdat wij door geduld en trouw in het verdragen al datgene te boven komen, wat de Heer tegen ons wil gehengen, tot eer zijns naams en tot onze verbetering. Gewisselijk zorgt Hij voor ons, en daarbij is Hij zóó machtig, dat Hij al de slagordenen onzer vijanden met één enkel woord zijns monds in een oogenblik kan ternederwerpen, en tevens is Hij zóó goed, dat zonder zijnen wil ook niet één haar van ons hoofd vallen kan, ook al spande de geheele wereld tot ons verderf te zamen.... Aan Hem geven wij ons derhalve geheel over, en wij verwachten met lijdzaamheid al wat Hij in zijne wijsheid en goedheid over ons heeft beschikt.” 1)

Uit deze treffende taal van een onbezweken geloofsvertrouwen kan men bespeuren, dat het onzen vriend spoedig gelukt was, om den gezonken moed zijner medebroeders weder krachtig te verlevendigen. Het bezielende woord van hunnen leider miste zijne uitwerking niet, gelijk wij weldra bemerken zullen. IJverig en in alle richtingen werkzaam, was hij er voortdurend op bedacht, hoe hij het verderfelijke Interim kon te keer gaan, en hoe hij de Evangelische kerk tegen de gewelddadigheid des Keizers zou kunnen beschermen. Zij 't ook nog slechts in schemerende verte en in onzekere omtrekken, toch scheen het hem toe, dat er redding in aantocht was: met verlangen richtte a L a s c o zijnen blik op dat verwijderde punt, bereid om de behulpzame hand te bieden, indien men soms zijnen bijstand tot het voorgestelde doel mocht behoeven. In deze gezindheid besloot hij, om bij vernieuwing voor een paar maanden Oost-Friesland te verlaten, in de hoop, dat hij door het mogelijke resultaat zijner reis voor de Evangelische kerk van grooter nut zoude zijn, dan wanneer hij in Emden werkeloos den slependen gang der dingen bleef aanzien.

1) Kuyp er, II, 621.

De macht des Keizers en zijn Interim drukten loodzwaar op het Protestantsche Duitschland; de Duitsche en Evangelische gezindheid des volks echter moest zich geprikkeld voelen tot een hardnekkig verzet tegen het despotisch gezag van den Spanjaard en Katholiek. De trotsche verachting, met welke de Keizer de beide gevangengenomen Duitsche vorsten behandelde, kon men niet verkroppen, en zulks te minder, dewijl men daarin te gelijk eene dreigende waarschuwing zag, dat men, met betrekking tot zijne heiligste belangen, van dezen heerscher weinig goeds te verwachten had. De gemoederen waren aan het gisten. „Liever het zwaard, dan de pen; liever bloed, dan inkt”: dat nadrukkelijke woord van den markgraaf Johan van Brandenburg, waarmede hij de onderteekening van het Interim weigerde, vond weerklank bij menigen vorst. En het bleef niet bij zulk een woord. De edele hertog Otto van Brunswijk deed, reeds in het begin van het jaar 1548, de eerste poging tot het sluiten van een vorstenbond tegen de dwingelandij des Keizers. ¹⁾ Bij den verderen voortgang der zaak kwam het er vooral op aan, hertog Albrecht van Pruisen voor het verbond te winnen, en vervolgens desgelijks Engeland, Polen, den ouden ervvijand van Karel V, en andere machten. In Polen had Sigismund August kort te voren den troon zijner vaderen beklommen. De Protestanten hadden groote verwachtingen van den Koning, die ten opzichte van het Evangelie gunstig gezind scheen. Ook Laski koesterde gelijke hoop. Nauwelijks vernam hij, dat de geheel Evangelisch-gezinde prediker des Konings, Lorenzo Prasnicius, voornemens was zijn ambt neder te leggen, of hij smeekte hem in eenen brief, in de dringendste bewoordingen, om van dit plan af te zien. „Gij ziet, waarde Broeder, hoe de oogst groot is, en hoe de arbeiders weinigen zijn. Gij gruwet van de ongoddelijke gezindheid aan het hof? Doch gij behoeft immers niet te vleien; stel de zonde aan de kaak, doch op zulk eene wijze, dat het duidelijk blijke, dat gij niet de per-

¹⁾ Raumer (1857), S. 19.

sonen, maar hunne ondeugden haat. Zóó veroordeelt God zelf onze gebreken, terwijl Hij ons daarentegen liefheeft en als zijne kinderen erkent, zoolang wij althans Hem en zijne onverdiende weldaad in Christus niet moedwillig versmaden.”¹⁾ Te Riesenburg had eene samenkomst plaats tusschen hertog Albrecht van Pruisen en den woiwode van Mariënburg, Achatius von Zemen, ter onderlinge beraadslaging. De ijverige graaf Volrad van Mansfeld was naar Engeland gereisd, ten einde den Lord-Protector te bewegen, tot het verbond toe te treden. Laski had met hem op hetzelfde schip de terugreis van daar volbracht; hij was in de plannen van den Graaf, hetzij door dezen zelven, hetzij door hertog Christoffel van Oldenburg, volkomen ingewijd. Onmiddellijk na zijn terugkeer naar Emden kan hij aan den aartsbisschop van Canterbury een uitvoerig bericht aangaande den stand van zaken toezenden, met het verzoek, dit bericht aan den hertog van Somerset mede te deelen.

Slechts de hoop, langs dezen weg de gewelddadige onderdrukking van de Evangelische kerk te kunnen te keer gaan, deed onzen a Lasco besluiten, om zich thans voor het eerst meer rechtstreeks met de staatkunde in te laten. Heimelijk begaf hij zich op reis, allereerst naar Bremen, en van daar, een paar dagen later, naar Hamburg, alwaar hij spoedig eene scheepsgelegenheid naar Dantzig vond. Wat hij gedurende de volgende acht weken in deze beroemde havenstad van zijn vaderland verricht heeft, dienaangaande wordt ons helaas niets naders bericht. Het schijnt voornamelijk een tijd van afwachten geweest te zijn. Laski beschouwde zich ten allen tijde als Pool, die als zoodanig aan den wil zijns konings onderworpen was. Hij had zich naar Dantzig begeven, ten einde de koninklijke vergunning te verkrijgen, om aan eene uitnoodiging van Hendrik VIII gevolg te mogen geven, indien niet wellicht het vaderland zelf op zijne medewerking bij eene eventueele hervorming aanspraak maakte.²⁾ De koning van Engeland had zelf hierover aan

¹⁾ Kuyper, II, 623.

²⁾ Ibid., p. 31.

den koning van Polen geschreven, ¹⁾ van de onderstelling uitgaande, dat onder den nieuwen vorst het Evangelie in Polen zijnen intocht zou houden, en met den wensch, dat alsdan eene zoo belangrijke kracht als Laski voor zijn vaderland niet teloor mocht gaan. Ook Laski had aan den Koning geschreven en zich ter zijner beschikking gesteld, bijaldien hij zich van hem wilde bedienen in eenen kerkdienst, die met de leer van Christus in overeenstemming was. Omstreeks het midden van Juli ontmoeten wij Laski te Koningsbergen, alwaar hij gedurende een paar weken vertoefde.

De naam van a Lasco was voor hertog Albrecht van Pruisen geenszins een onbekende naam. In al de bloedige krijgen en veeten, in welke de wakkere Hohenzoller, als grootmeester van de Deutsche Ridderorde (sedert 1512), met Polen gewikkeld was, dewijl hij weigerde om den eed van getrouwheid aan zijnen oom, den machtigen koning van Polen, als zijnen leenheer te doen, en bijkans altoos, wanneer er vredesonderhandelingen werden aangeknoopt, of een wapenstilstand gesloten werd, was aan de zijde van Polen de leiding der zaken toevertrouwd aan den hoogaanzienlijken aartsbisschop van Gnesen. Toen op Palmzondag van het jaar 1525, de vrede te Krakau gesloten werd, en hertog Albrecht van Pruisen zijn land als erfelijk leen uit de hand van den koning van Polen ontving, legde hij den leeneed af op het Evangelieboek, dat de aartsbisschop van Gnesen op den schoot des Konings had nedergelegd; ²⁾ een andere Laski hield, gedurende deze plechtigheid, den vierjarigen koningszoon en troonopvolger, prins Sigismund August, op zijnen arm. In vervolg van tijd vertoefde Hiëronymus a Lasco meer dan ééns als gezant in Koningsbergen. Maar ook met onzen Laski was de Hertog niet onbekend. De ernstige, vrome vorst, die in zijne jeugd door den aartsbisschop Herman van Keulen was opgevoed, en die vervolgens door predikatiën van Osiander in Neurenberg voor het Evangelie was gewonnen geworden, had, door Luther met

¹⁾ Ibid., p. 624.

²⁾ H a s c, S. 33.

raadgevingen ondersteund, aan de Hervorming in zijn land den vrijen loop gelaten. In Koningsbergen predikte en dichtte Paulus Speratus; hier in het land traden de bisschoppen George von Polentz en een weinig later Erhard von Queis openlijk tot de Hervorming toe. De energieke hertog behartigde inzonderheid de belangen van het schoolwezen. De oprichting van een gymnasium („Particularium” geheeten) werd weldra gevolgd door de stichting van de universiteit (ingewijd den 17^{den} Aug. 1544). Rector van het gymnasium en tevens leeraar aan de universiteit was een vriend van Laski, met name Willem Gnapheus, uit Holland, die, gelijk vele andere zijner landslieden, om den wille van het Evangelie uit zijn vaderland herwaarts gevlucht was; met Entfelder, hoogleeraar in de theologie, ingelijks uit de Nederlanden, stond Laski sedert jaren in briefwisseling ¹⁾. Van den beginne aan was het de stille wensch van onzen vriend, in Pruisen eenen geschikten werkring te vinden. Voor zijne vurige vaderlandsliefde zou het een aangename troost geweest zijn, om ten minste als aan de poorten van Polen te mogen wonen, en van nabij het oog zijns geestes op den verderen voortgang van het Evangelie in zijn vaderland gevestigd te houden. Ook hertog Albrecht wenschte den voortreffelijken man voor zijn land te winnen. Hij waardeerde hem zeer, zoowel wegens zijne buitengewone begaafdheid, als ook wegens zijne heldhaftige gezindheid en zijnen deugdzamen wandel.

Reeds vroegtijdig werden er onderhandelingen aangeknoopt met den Oostfrieschen superintendent ²⁾. Zulke onderhandelingen met hem hadden reeds plaats gehad, toen hij nog als ambteloos persoon te Emden in stille afzondering leefde, en hij wegens den ongunstigen staat zijner gezondheid in dat ruwe klimaat naar een ander toevluchtsoord omzag. Meermalen reeds had hertog Albrecht zich schriftelijk tot hem gewend; de onderhandelingen mislukten echter, waarschijnlijk

¹⁾ Voor zoover ik weet, is ons nog slechts één, zeer interessante brief bewaard gebleven (Gabbema, p. 49).

²⁾ Kuyper, II, 575.

ter oorzaak van verdachtmakingen van zijn theologisch standpunt, hetwelk met de richting, die destijds in Pruisen heerschte, niet overeenkwam. De Nederlanders, die voor de vervolgingen van Karel V waren gevlucht, en zich als vreedzame lieden in „Pruisisch-Holland,” onder de veilige hoede van den Hertog metterwoon hadden gevestigd, waren door Speratus, in zijn geschrift: „Ad Batavos vagantes” (1536), heftig aangevalen; een gelijk lot zou ook onzen Laski van de zijde van den Koningsberger hoftheoloog wedervaren zijn. Wij herinneren ons, hoe a Lasco indertijd zijn „Kort begrip van de leer der Oostfriesche kerk” in handschrift aan den hoogleeraar Entfelder deed toekomen, en hoe Melanchthon den Hertog voor dit geschrift waarschuwde. ¹⁾ Desniettemin werd de wensch, dat Laski zich in Pruisen mocht vestigen, nog herhaaldelijk van weerszijden geuit. Juist thans scheen die wensch dichter dan ooit tot hare vervulling genaderd, nu er onderhandelingen met Polen plaats hadden, en de hoop in Laski's gemoed weder levendig werd, dat zijn vaderland niet slechts in het staatkundige de zijde zou kiezen van hen, die zich beijverden om een bond tegen den Keizer te sluiten, maar dat het ook in kerkelijk opzicht de gevoelens van deze tegenstanders van Karel V zou omhelzen.

Het waren zeer onstuimige dagen op het gebied van het kerkelijke leven, die paar weken, welke a Lasco te Koningsbergen doorbracht. Een half jaar te voren (27 Januari 1549) had Osiander, die om den wille van het Interim uit Neurenberg verdreven was, zich bij den Hertog aangemeld, en was prediker geworden bij de parochie der oude-stadskerk, in de plaats van magister Funk, dien de Hertog tot zijn hofprediker benoemd had. Reeds in April braken de oneenigheden uit. In de Stellingen, met welke Osiander zijn hoogleeraarsambt aan de universiteit plechtig aanvaardde, had hij zich scherp aangekant tegen de door Luther ingevoerde leerwijze van de rechtvaardiging, als eene slechts rechterlijke daad van God met betrekking tot den geloovige. „Rechtvaar-

¹⁾ Verg. hierboven blz. 291 vg.

digen kan beteekenen" — zóó luidt het in deze theses, — „voor rechtvaardig verklaren; volgens het Evangelie is het te verstaan in den zin van rechtvaardig maken. Wanneer de rechtvaardiging gezegd wordt te geschieden door het geloof, dan is dit eene verkorte wijze van spreken, want niet het geloof als iets formeels, maar Christus, in wien wij gelooven, Hij zelf als de inhoud des geloofs is het, die rechtvaardig maakt. Niemand wordt gerechtvaardigd zonder te gelijk ook levend gemaakt te worden" ¹⁾. De strijdlustige hoogleeraar Lauterwald viel hem heftig aan, en nu woedde de strijd, die veler hartstochten gaande maakte, links en rechts onstuimig voort, terwijl tegelijkertijd de pest op eene schrikbarende wijze in de zwaar bezochte stad heerschte. A Lasco was, gedurende zijn verblijf te Koningsbergen, bij Lauterwald gehuisvest; ²⁾ aan den strijd nam hij geen deel. Met de leer van Osiander kon hij zich niet vereenigen. ³⁾ Pijnlijker trof hem het kleine geschrift, dat twee jaren later door Osiander tegen de Wittenbergers, inzonderheid tegen Melancthon, werd in het licht gezonden. „Het valt tegenwoordig in den smaak, op het gebied der leer telkens nieuwe verdeeltheden te zaaien, en de school van Wittenberg zwart te maken, door welke nochtans de geheele wereld in de kennis van het Evangelie zoozeer gevorderd is, ja, aan welke ook Osiander zelf — mocht hij slechts zoo billijk zijn, om het te erkennen! — zeer grooten dank verschuldigd is. Maar ach, dit is nu eenmaal de loop van zaken in onzen tijd!" zóó zucht de edele man, die met helderen, diepen blik de smartelijke wonden peilde, die de Evangelische kerk in deze heftige veeten zich zelve toebracht. ⁴⁾ Gedurende deze theologische twisten onderhield a Lasco zich met den Hertog over ernstige zaken des geloofs. „Ik kan niet zeggen, welk een genoeg

¹⁾ Hase, S. 133.

²⁾ Zóó vermoedt althans Kuypcr (II, p. 627).

³⁾ Ibid., II, p. 663: „Osiandri neque doctriam, neque institutum probo, quod quidem ad causam justificationis attinet."

⁴⁾ Ibid., II, p. 668. Nog uitvoeriger handelt Laski hierover, met edele vrijmoedigheid, in zijnen brief aan den Hertog (Ib., II, p. 666).

de letteren van Uwe Hoogheid mij verschaft hebben, uit welke gemakkelijk te zien is, hoe zeer de godsdienst u ter harte gaat, en met welk eene nauwgezetheid gij zorg draagt, dat de zuiverheid der christelijke leer bewaard blijve. Och of een gelijke ijver, niet slechts bij de andere vorsten, maar ook bij de meeste godgeleerden mocht worden aangetroffen, en wel gepaard met die beminnelijke bescheidenheid, welke den grond van iedere leer tracht te ontdekken, en die den andersdenkende eerst met christelijke liefde aanhoort, voordat zij hare welberadene meening uitspreekt. Dewijl Uwe Hoogheid met de grootste zachtmoedigheid en humaniteit aldus te werk gaat, zoo zal ongetwijfeld deze uwe welwillendheid en gematigdheid door alle waarlijk vromen dankbaar erkend en geroemd worden." 1) Waarom toch, zóó zouden wij geneigd zijn te vragen, is het aan a Lasco niet vergund geweest, eene betrekking te vinden in de nabijheid van den Hertog? Wel is het eene smartelijke beschikking! Want deze beide waarlijk vrome mannen stemden in zoo menig belangrijk opzicht met elkander overeen, en eene kerkelijke figuur als a Lasco zou stellig het land tot hooger en zegen gestrekt hebben, dan een Funk, een Staphilus, een Mörlin, en hoe zij verder heeten mogen. Door geheel zijne geestesrichting en denkwijze scheen onze vriend te zijn voorbestemd, als het ware, tot de betrekking van hofprediker der Hohenzollers.

Terwijl a Lasco in Koningsbergen, naar 't schijnt te vergeefs, op een schrijven van zijnen koning wachtende was, en door den Hertog ook in de geheime gangen der politiek van den vorstenbond werd ingewijd 2), ontving hij brieven uit Emden, wier inhoud hem noopte, om zonder uitstel huiswaarts te keeren. Den 1sten Augustus bevond hij zich te Dantzig; per scheepsgelegenheid van hier vertrokken, mocht hij, na eene zeereis van dertien dagen, Emden weder berei-

1) Ibid., II, p. 624.

2) Ibid., p. 628, in welken brief hij zich van geheimschrift bedient, hetwelk ook de kunst van Kuyper niet geheel vermocht te ontcijferen. Ik zou geneigd zijn te gissen, dat hij met den naam van „Chamaeleon" niemand anders, dan Ter Westen bedoeld heeft.

ken. De Hertog was in spanning over den verderen loop der zaken in Oost-Friesland; een uitvoerig schrijven van a Lasco maakt den verren vorstelijken vriend, en tevens, door eene gunstige beschikking, ook ons, later geboren, deelgenoot van het snelle verloop der gebeurtenissen. ¹⁾ Aanstonds na Laski's afreize waren te Emden nadrukkelijke bevelen ontvangen, om onverwijld tot de invoering van het Interim over te gaan. De Gravin zag nergens eenen uitweg. Eenige hovelingen stelden eene nieuwe formule op; men zou er bijkans toe komen, haar het Emdensche Interim te noemen. Het is een zonderling samenraapsel: het Augsburgsche Interim, vermengd met reminiscentiën uit de reeds voorlang krachteloos geworden Lunenburgsche kerkorde uit de dagen van Enno. ²⁾ De Emdensche predikers weigerden hun zegel te hechten aan de formule, die buiten hen om was vervaardigd, en evenzoo aan eene andere, over welke men met hen wilde beraadslagen; de burgerij schaarde zich aan de zijde der predikers. Door het sluiten van de kerkdeuren werd aan de wederspannige leeraren de toegang tot het bedehuis belet, terwijl hun tevens werd aangezegd, dat zij zich van het prediken in het openbaar zouden hebben te onthouden. „Het staat gewis in de macht der Gravin,” zóó verklaarden de getrouwe belijders, „de kerkdeuren te openen of te sluiten, maar om den wille van hunne roeping mochten zij op het bevel der Gravin niet stilzwijgen.” De godsdienstoefening werd alsnu op het kerkhof gehouden, onder nog grooteren toeloop dan te voren in de kerk. Hier ook, tusschen de graven der gestorvenen, werden de kinderen gedoopt, de huwelijken ingezegend. Slechts in Norden hadden Lemsius en de overige Luthersch-gezinde leeraren zich aan het Interim onderworpen.

Zoodanig was de stand van zaken bij den terugkeer van Laski. Het strekte hem tot eene innige vreugde, den offer-

¹⁾ Ibid., p. 628.

²⁾ Deze formule van 16 Juli 1549 is te vinden bij Meiners, I, 308; de vergelijking met de Lunenburgsche kerkorde (zie insgelijks aldaar, I, 143) doet zien, dat de nieuwe formule in elk geval, gelijk Meiners zegt, in niet geringe mate „met het paapsche zuurdeeg doorkneedt is.”

vaardigen geloofsmoed der getrouwe predikers, alsook den standvastigen en wakkeren ijver der burgerij te ontwaren. Op hoogst ernstige wijze onderhield hij de Gravin over hare onderworpenheid aan het keizerlijk bevel. Op dit punt was de gestrenge Christenbelijder niet gezind, om eenige de minste toegevendheid te gebruiken; hij sprak zonder menschenvrees, als pleitbezorger en dienaar van den Heer. Hij bracht haar onder het oog, „dat zij door hare handelwijze zich zwaar bezondigd had, zoowel tegen Christus, den Heer, en tegen den Heiligen Geest, alsook ten opzichte van de kerk van Christus, die aan hare leiding was toevertrouwd. Indien zij zulks door onwetendheid gedaan had,” — zóó troostte hij dan weder de Gravin, — „zoo was de barmhartigheid Gods nog grooter dan hare zonde, wanneer zij slechts, na hare zonde erkend en zich met de Kerk, die zij in verwarring gebracht had, verzoend te hebben, die barmhartigheid smeevende inriep. Deed zij zulks echter niet, dan had zij te verwachten, dat de toorn Gods haar en al de haren gewisselijk zoude treffen” Voorwaar, onder den druk van het Interim eene stoutmoedige, onverschrokken taal in den mond van eenen Evangelischen zielverzorger, en dát zelfs tegenover de Vorstin! Nadrukkelijk geeft hij haar te kennen, dat, zoolang zij niet oprecht berouw be- toont, hij haar zielverzorger niet meer kan, noch ook wil zijn; dat hij daarom echter zijne openbare bediening niet nederlegt, tot welke hij immers niet slechts door haar, als de hoogste overheid, maar ook door de geheele gemeente, bij openbare verkiezing, is geroepen geworden. Slechts wanneer de gemeente hem uit eigene beweging ontslaat, eerst dan zal hij heengaan, en anders slechts ingeval men hem, tegen wil en dank, met behulp van den sterken arm mocht verdrijven.

Zoo hield a L a s c o nog een tijdlang de gewone godsdienst-oefeningen op het kerkhof, en wekelijks ook kwam de Coetus bijeen, in welken de Superintendent zijne medestrijders, die met opoffering van hunne bezoldiging getrouw in hunne bediening volhardden, krachtiglijk sterkte. Maar aan het hof des Keizers was men niet van zins, om te gedoogen, dat de

gevreesde man zich nog langer in Oost-Friesland ophield. Twee zware beschuldigingen bracht men tegen hem in: door particuliere brieven verbreidde hij zijne dwaalleer ook in de staten des Keizers, en de reis naar Engeland en Polen had geen ander doel gehad, dan om allerlei slinksche praktijken tegen de keizerlijke majesteit in het werk te stellen. Wat baatte hem zijne verdediging, dat zijne leer volstrekt geen dwaalleer was, en dat uit alle voorhanden zijnde brieven duidelijk bleek, dat zijne reis een gansch ander doel gehad had? De argwaan was nu eenmaal aan het keizerlijke hof gewekt, en de tijdsomstandigheden waren gunstig, om zich van den uitstekenden man in de nabijheid te ontdoen. Inzonderheid op de laatstgenoemde aanklacht werd telkens weder vanwege het Brusselsche hof alle nadruk gelegd, en de Gravin, die zich te machteloos gevoelde, om den geweldigen boetprediker te beschermen, smeekte hem, om den wille van het welzijn des lands haar gebied te verlaten. A Lasco gaf ten laatste aan die bede gehoor. Omstreeks het midden van October verliet hij het oord, waar hij bijkans tien jaren lang gearbeid had, en dat hem tot een tweede vaderland geworden was. Het was — wij zullen het later zien, — geen dadelijk ontslag uit zijne betrekking, geen eigenlijke nederlegging van zijn ambt, maar slechts een wijken uit het land, totdat er betere tijden zouden zijn aangebroken.

Het eervolle afscheid, dat de geheele gemeente aan a Lasco bereidde, legde een schitterend getuigenis af aangaande de hooge achting, die men den vromen, onverschrokken man toedroeg. Een honderdtal godvruchtige mannen en een gelijk aantal vrouwen werden door de geheele gemeente verkozen, om aan den scheidenden superintendent en aan de predikers, die zich niet hadden onderworpen aan het Interim, en die men ook verder in hunne godsdienstoefeningen op het kerkhof ongemoeid liet, tegen den 24sten September een feestmaal te bereiden. Een eereblijk van de geheele gemeente wees de onbaatzuchtige, onbemiddelde man van de hand. Nadat de maaltijd gebruikt was, en de tafels waren weggeruimd, hield men zich gedurende het verdere gedeelte van den dag

bezig met elkander ernstig te vermanen, om toch in het eenmaal beleden geloof en in het gebed te volharden. Daarop begeleidde men, onder vele tranen, den Superintendent naar zijne woning, en nam met den vredekus afscheid van hem. Ook de Gravin keerde zich niet af van den man, die met zulk eene diep treffende, schier onverbiddelijke vrijmoedigheid hare feilen haar onder het oog had gebracht. In eene ons nog bewaard geblevene oorkonde gaf zij aan a Lasco de getuigenis, dat hij zich langer dan zeven jaren achtereen aan het hoofd der Oostfriesche kerk, zoowel in het bevorderen van de zuivere leer des Evangelie's, als ook in zijnen openlijken levenswandel volkomen onberispelijk betoond had, zoodat zij hem vanwege zijn geloof, zijne vroomheid, zijne geleerdheid, zijne rechtschapenheid en zijnen onverpoosden ijver — met welke getuigenis alle hare onderdanen, voor zover hun de Christelijke godsdienst en vroomheidwaarlijk ter harte ging, volmondig moesten instemmen, — 't liefst gedurende al den tijd harer regeering in hare omgeving zou hebben gehouden. Maar de Keizer had niet willen gedoogen, dat hij nog langer in het land bleef, en daar een langduriger vertoef zoowel voor hem zelve, als ook voor de Vorstin en hare kinderen, en te gelijk voor het geheele land gevaarlijk zou zijn geworden, zoo had zij hem trachten over te halen, om zich naar elders te begeven, waartoe hij dan ook besloten had, doch onder deze voorwaarde, dat de gemeente hem de vergunning daartoe verleende. Met het oog op het dreigende gevaar had de gemeente, alhoewel met innige smart, hem het gevraagd verlof geschonken ¹⁾, doch daaraan tevens den uitdrukkelijken wensch gepaard, dat hij tot haar zoude terugkeeren, zoodra het Gode behagen mocht, om aan zijne kerk weder rustiger tijden te verleenen. ²⁾

Zoo moest dan onze vriend wederom den reisstaffter hand

¹⁾ Emmius verhaalt (pag. 939), dat de gemeente eenparig het ontslag geweigerd en hem alleenlijk vergund heeft, zich tijdelijk te verwijderen en voor de woede van „Antiochus” te wijken, totdat zij hem ter gelegener tijd weder zouden terugroepen.

²⁾ K u y p e r, II, 635.

nemen, en zich voor de tweede maal, om den wille van Christus, zijnen Heer, in ballingschap begeven. Het zal hem denkelijk wel zwaar zijn gevallen, evenals tien jaren te voren, toen hij van zijn geliefd Polen afscheid nam. Maar van de lippen van den lijdzamen held vernemen wij geen enkele klacht. Hij begeeft zich op weg, het oog gevestigd op zijnen Heer, om te zien, welk land Hij hem nu wel zal wijzen. Allereerst richtte hij zijne schreden naar Bremen, ten einde in de gastvrije pastorie van zijnen ouden vriend een weinig rust te nemen en in de nabijheid te zijn van het land, dat hij gedurende het laatst verlopen tiental jaren zoo lief had gekregen. Hij beschouwde zich toch nog altijd als zielverzorger der verlaten achtergeblevene kerk, en gevoelde zich verplicht, om haar in dat moeielijke tijdsgewricht met zijnen troost te ondersteunen. Een treffelijke troostbrief aan zijne ambtsbroeders in Emden is ons bewaard gebleven. ¹⁾ Zoolang hij leeft, zóó schrijft hij, zal hij hunne belangen en die van geheel de Oostfriesche kerk op zijn hart blijven dragen. Hij smeekt hen, getrouw te blijven in het werk hunner bediening, de gemeente in onderdanigheid te houden, haar aan te sporen tot standvastig volharden in het geloof, alsook tot alle verdraagzaamheid met zachtmoedigheid en dankzegging. Het schrijven eindigt met deze woorden: „Laat ons den Heer bidden, dat Hij zich over zijne kerk, die wij zoozeer in verwarring gebracht zien, genadig ontferme, en dat Hij ons in zijnen dienst door zijnen Heiligen Geest alzo regeere en besture, dat wij eenmaal ten uitersten dage, in vereeniging met geheel onze gemeente, dat vurig gewenschte woord mogen vernemen: „Komt, gij gezegenden mijns Vaders!” — Ook aan andere bijzondere personen in Emden zendt hij ernstig vermanende brieven. Een zeer opmerkenswaardig schrijven b. v. aan zijnen vriend Lenthuis, den geheimschrijver der Gravin. „Ik bid u, waarde Lenthuis, volhard in uwe betrekking, maar wees daarbij altoos indachtig aan het „tot aan den drempel van het heiligdom” („usque ad aras”). Het is eene zware zaak, zich schuldig te maken aan het lichaam

¹⁾ Ibid., p. 637.

en bloed des Heeren. Van de schuld dezer misdaad zal niemand zich in het oordeel Gods kunnen vrijpleiten, die aan eenigerlei raadslagen tegen de kerk van Christus en haar ambt op zoodanige wijze deelneemt, dat hij niet, naar gelang van zijne roeping, zijnen afkeer van zulke raadslagen te kennen geeft, laat staan dan, wanneer hij willens en wetens het gelukken daarvan in een of ander opzicht bevordert." ¹⁾

Zijne familie had hij op het landgoed achtergelaten; waarschijnlijk wilde hij haar niet blootstellen aan de wisselvalligheden van een nog ongestadig omzwerven midden in den winter. Zij bleef aan de getrouwe hoede zijner gemeente aanbevolen. ²⁾ Werkelijk had zich iemand opgedaan, die, in weerwil van alle waarschuwingen van Laski, dat zijne afwezigheid slechts van tijdelijken aard was, en in weerwil van alle vermanende brieven van de meest verschillende zijden, moeite deed, om het ambt van superintendent in Emden te verkrijgen, opdat Laski, tot vreugde van de keizerlijke partij, voor goed van zijnen post zou blijken ontheven te zijn. De bedoelde persoon was Nicolai Buscoducensis ³⁾, wiens broeder, den Deenschen hofprediker, wij helaas reeds spoedig gelegenheid zullen hebben te leeren kennen. Laski kan de mogelijkheid van zulk eene handelwijze bij eenen Evangelischen prediker nauwelijks aannemen. „Indien hij het nochtans mocht wagen, dan zal God hem straffen, opdat de anderen worden afgeschrikt.”

Betreffende het verblijf van Laski te Bremen is ons slechts weinig bekend. Wel is het kenmerkend, dat onze vriend, tijdens zijn vertoef in de genoemde stad, uit de hand van den gestrengen Lutheraan Timann het heilig Avondmaal ontving. Dit gaf destijds aan niemand eenigen aanstoot, ofschoon de leeraren in Bremen nauwkeurig aangaande de zienswijze van Laski onderricht waren. Want omstreeks denzelfden tijd had hij, in een (helaas, verloren geraakt) zendschrijven aan de Bremensche predikers, wellicht naar

¹⁾ Ibid., p. 640.

²⁾ Ibid., p. 638.

³⁾ Vergel., met betrekking tot hem, ook Wolters, S. 97, en t. a. p.

aanleiding van eene onderlinge bespreking, deze zijne zienswijze uitvoerig ontwikkeld. ¹⁾ Doch in het jaar 1550 oordeelde men klaarblijkelijk, wat de toelating tot den disch des Heeren betreft, nog niet zóó streng en bar, als weinige jaren later. ²⁾

In de eerste dagen van April 1550 begaf a Lasco zich naar Hamburg. In den loop van den winter was hij tot het besluit gekomen, om, dewijl het zich niet liet aanzien, dat de zaken in Oost-Friesland zoo heel spoedig eene gunstige wending zouden nemen, een beroep naar Londen aan te nemen. Aan de Elbe verwachtte hij eerder eene scheepsgelegenheid te zullen vinden, dan aan de Wezer. Ongeveer eene maand lang moest hij hier toeven, gedurende welken tijd hij veel omging met Aepinus, den voornaamsten prediker der stad. Hetgeen a Lasco ter oorzake van het Interim geleden had, deed den streng Lutherschen leeraar in den balling de dogmatische verschilpunten, die hen van elkander scheidde, over het hoofd zien; Aepinus toch was één van de meest verklaarde tegenstanders van het keizerlijk manifest. Ook met Westphal verkeerde onze banneling in die dagen op vriendschappelijke wijze. Een tiental jaren later heeft a Lasco dezen zijnen heftigsten tegenstander, dien wij op de volgende bladzijden nog zoo dikwerf zullen hebben te ontmoeten, die dagen, in Hamburg met elkander doorleefd, in het geheugen teruggeroepen. Onbewimpeld — zóó schrijft hij — heeft hij in zijne tegenwoordigheid, bij gelegenheid van zoo menig vertrouwelijk gesprek, de leer ontwikkeld, die hij ten allen tijde in Oost-Friesland verkondigd had; maar destijds is zij aan Westphal niet godslasterlijk voorgekomen, gelijk hij haar een paar jaren later verachtelijk bestempelde, en om harentwil heeft hij den omgang met hem niet afgebroken. ³⁾

Hier in Hamburg werden onzen vriend belangrijke brieven, op welke hij reeds lang gewacht had. Van den koning

¹⁾ Kuyper, I, LIII.

²⁾ Verg. Spiegel, S. 140.

³⁾ Kuyper, II, 22.

van Polen ontving hij de gevraagde schriftelijke getuigenis, dat hij nooit eenig vijandig plan tegen Karel V met hem beraamd had. Met deze getuigenis moest hij zich tevredenstellen; de andere hoop, die hij koesterde, dat hij nl. in zijn vaderland zou worden teruggeroepen, om aldaar het Evangelie te verkondigen, wordt in het schrijven des Konings met stilzwijgen voorbijgegaan. „Hij wil, dat ik nog wachten zal. Daarom dan ook wil ik de hoop nog niet geheel opgeven.”¹⁾ Wanneer kan toch ook een Pool, in zijne roerende vaderlandsliefde, zulk eene hoop op terugkeer vaarwelzeggen? De brieven uit Engeland behelsden belangrijke tijdingen van politieken aard, die hij zich haast, aan hertog Albrecht mede te deelen. De afzenders zijn ons onbekend, maar zij moeten aanzienlijke staatsambten bekleed hebben, en het is een teeken van het groote vertrouwen, hetwelk zij in a Lasco stelden, dat zij hem zulke mededeelingen deden, die hij voor een deel slechts in cijferschrift aan den Hertog waagt te doen toekomen.

Deze brieven waren echter ook de boden, die a Lasco moesten melden, dat men in Londen stellig op zijne medewerking rekende, en zoodra slechts de koorts geweken was, — in de eerste dagen van Mei, — stak hij over naar het land, hetwelk Christus, zijn Heer, hem, even zeker als te voren Oost-Friesland, had aangewezen als de plaats eener rijkgezegende werkzaamheid.

¹⁾ Ibid., p. 639.

IN ENGELAND.

Welk een geheel anderen loop nam toch de Hervorming op het vasteland, dan in Engeland, wat hare vroegste wordingsgeschiedenis betreft!

Het was de rusteloze kommer wegens de zaligheid zijner ziel, die den Augustijner-monnik in de diepten der Heilige Schrift had doen doordringen, en nauwelijks had hij het middelpunt der Schrift, Jezus Christus als onze éénige rechtvaardiging voor God, gevonden, of het was de prikkel der goddelijke waarheid, die hem aandreef, om, beziel met een innig mededoogen, onder zijn volk op te treden, ten einde te getuigen van datgene, wat hij zelf tot zijn heil onderzocht had, ja, die hem met blijden, kloeken moed tegenover Keizer en rijk deed optreden, om zijn kleinnood voor het oog van de geheele wereld te verdedigen. Zijn woord werkte als eene verlossing op het Duitsche volk, hetwelk zich voor hem in de bres stelde en de zaak van Luther tot zijne eigene maakte, zonder zich om de mogelijke gevolgen te bekreunen, en zonder angstvallig te overleggen, welk een voordeel of nadeel uit zulk eene handelwijze

voor het geheel zou voortvloeien, terwijl het zich volkomen vergenoegde met den vrede, die door het Evangelie aan het gemoed werd verleend. In Engeland daarentegen is het een gewelddadig, strijdlustig Koning, die allereerst tegen Luther in het strijdperk treedt, en die zich verheugt, van Leo X, tot belooning voor zijn literarisch wapenfeit, den bijnaam van „Verdediger des geloofs” („Defensor fidei”) te hebben verkregen. Minder liefelijk, gewis, maar meer passend was de naam, dien de Duitsche hervormer aan het gekroonde hoofd van Engeland schonk, toen hij hem in dartele luim „den dollen Hein” („tollen Heinz”) noemde. Het scheen bijkans, alsof de Koning die benaming wilde rechtvaardigen. De begeerte, om zich van Katharina van Arragon, met wie hij sedert lange jaren gehuwd was, te ontslaan, ten einde hare hofdame, Anna Boleyn, tot koningin en gemalin te kunnen verheffen, gaf den eersten stoot, om zich van het gezag van den Paus, die zijne toestemming tot eene echtscheiding weigerde, los te maken. Indien alleenlijk dit de beweeggrond geweest ware, zou hij zeker niet voldoende geweest zijn, om eenen zoo hoogst belangrijken stap met goed gevolg ten uitvoer te brengen. Maar reeds vóór Hendrik VIII, en vooral met schitterenden uitslag onder den energieken Eduard IV, was de macht des rijks, en in gelijke mate ook die van den heerscher, bevestigd geworden. Frans I en Karel V dongen beiden ongeveer terzelfder tijd (1520 en 1521) naar de gunst van Engeland; in den invloedrijken raadsman des Konings, Thomas Wolsey, die reeds op jeugdigen leeftijd tot kardinaal was verheven geworden, zagen niet weinigen, en onder dezen hij zelf in de allereerste plaats, den toekomstigen paus. Welke stoute plannen verbond de eerzuchtige candidaat, die met ongeduld den dood van Adriaan verbeidde, aan de vervulling van zijnen wensch, dien hij nu eenmaal toch niet in vervulling zou zien gaan! Toen, reeds na verloop van een jaar, de rechtchapene Adriaan VI, de pauselijke waardigheid moede, overleed, werd Julius Medici paus, en bleef zulks, totdat in Engeland de beslissende teerling gevallen was. Cle-

mens VII kon er niet toe besluiten, om het huwelijk van Hendrik VIII voor onwettig, en alzoo de nicht des Keizers, Maria, die uit deze verbintenis gesproten was, voor een onecht kind te verklaren. Hendrik VIII gevoelde zich sterk genoeg, om dit aarzelen te beantwoorden met het stoutmoedige besluit, dat het gezag van den pauselijken stoel over Engeland was opgeheven. In de beroemde akte van Suprematie, van het jaar 1534, bezegelde het Parlement de koninklijke bepaling, dat op aarde de Koning het éénige Hoofd was der Engelsche kerk. Paulus III, die juist den pauselijken stoel beklommen had en aanstonds het groote gevaar beseftte, hetwelk de Roomsche kerk bedreigde, stelde pogingen tot verzoening in het werk, maar het was reeds te laat. Het genoemde besluit beantwoordde geheel aan de wenschen des Konings, alsook aan die zijns volks; de Engelsche geestelijkheid zelve had, voor een deel in de hoop, door deze goedkeuring het in hare schatting zooveel grootere kwaad der Hervorming van Engeland af te keeren, aan het besluit haren bijval geschonken. In Engeland was alzoo bereikt hetgeen de pausen te vergeefs getracht hadden te erlangen: op één hoofd de dubbele macht vereenigd. Met betrekking tot zijn rijk was Hendrik VIII tegelijkertijd Koning en Paus.

Aan eene hervorming werd door Hendrik VIII in 't eerst niet gedacht. Hij had verkregen hetgeen hij wenschte. Elke betrekking met den bisschop in Rome was afgebroken; geen Petruspenning mocht langer in de pauselijke kas vloeien; alle kerkelijke kwesties, die tot dusver slechts in Rome hare afdoening vinden konden, werden voortaan in Engeland beslist. De kerkorde was gewijzigd; de kerkleer liet de „defensor fidei” onaangeroerd. Machtiger echter dan een koning, machtiger dan een geheele clerus is de geest, die eenen tijd beheerscht, en die zijn koninklijk zegel als een goddelijk merkteeken op hem drukt. In die dagen kon nergens eene kerkelijke vraag worden aangeroerd, ook al lag zij aan den uitersten omtrek der kerkelijke politiek, zonder dat de stroom der reformatorische beweging, die de geheele christelijke

wereld doordrong, zich van haar meester maakte. Al trachtte ook Hendrik VIII, als paus-koning, zijne kerk op heerschzuchtige en gewelddadige, ja, ook bloedige wijze tegen het indringen van de reformatorische leer te beschermen, hij zelf geraakte nochtans op dit punt aan het wankelen, deels door de macht der staatkunde, deels door den wisselenden invloed der familiën, uit welke hij zoo spoedig achtereen zijne gemalinnen koos; doch ook buitendien: de Hervorming drong tòch in het land door, daar zij bezielde was door den Geest Gods, die blaast, werwaarts Hij wil.

Hier en daar in den lande vertoonden zich aanknoopingspunten. De prediking van Wycliffe, al was zij ook reeds sinds bijna tweehonderd jaren verstomd, was evenwel onder het volk niet geheel vergeten. Voor zulke woorden heeft het volk overal een verwonderlijk trouw geheugen. De invloed der Lolharden was in den loop des tijds en onder zijnen zwaren druk in het duister teruggedrongen, maar vertoonde zich nu weder op plaatsen, waar men dien nauwelijks meer aanwezig dacht. Het volk tastte verlangend naar den Bijbel; het woord van den „Doctor evangelicus”, — welken bijnaam Wycliffe verkregen had, — dat alleen in de Heilige Schrift zekerheid te vinden is, was in de herinnering des volks bewaard gebleven. Nu ontving het den Bijbel in zijne moedertaal terug, en dat niet, gelijk bij Wycliffe, overgezet uit de Vulgata, maar, gelijk de andere volken der Reformatie dien óók bezaten, rechtstreeks uit de levende bron van de oorspronkelijke taal geput. De vrome Tyndale, uit Engeland verbannen, arbeidde te Antwerpen aan de voltooiing van het groote werk, en zulks met verdubbelden ijver, nadat zijn getrouwe medearbeider Fryth in het vaderland den dood eens martelaars gestorven was (1534) ¹⁾. Bijkans ieder schip, dat van de Schelde naar Engeland koers zette, had de verbodene vrucht aan boord, en ginds ging het boek

¹⁾ De schildering van zijnen marteldood, te gelijk met eene afbeelding van deze terdoodbrenging, van de hand van een tijdgenoot afkomstig, vindt men bij Foxe, V, 16; dezelfde biedt ons ook eene beschrijving en afbeelding van den marteldood van Tyndale in Antwerpen (V, 127).

van hand tot hand, en verspreidde overal het heilige zaad, dat volbrengt hetgene, waartoe het gezonden is. ¹⁾

Zonderlinge, verwarde tijden waren, onder de regeering van den gewelddadigen paus-koning, voor het land aangebroken. Een worstelstrijd tusschen twee machten: aan den eenen kant de Koning, die geen tegenspraak duldde, en die toch eene scherpe tegenspraak in zijn eigen binnenste omdroeg, zoodat hij meer dan eens voor zijne tegenpartij scheen te strijden; aan den anderen kant het vermanende geweten des volks in den morgenglans der Hervorming, maar nog ontbrak de tolk en leider, die stoutmoedig en duidelijk en onbewimpeld, met heiligen toorn de zaak van het Evangelie bepleitte. Niet zelden gebeurde het, dat op denzelfden brandstapel Evangelischen en Katholieken, als martelaars hunner overtuiging, hun leven moesten laten. ²⁾ Na het overlijden van Wolsey had Thomas Cranmer (die in zijne jeugd, evenals onze Laski, een ijverig leerling van Faber Stapulensis en van Erasmus geweest was) den belangrijkste invloed verkregen. Toen hij nog slechts 43 jaren oud was, werd de hoogbegaafde humanist, die bereids eene vrouw had genomen, — de nicht van den Neurenbergschen hervormer Osiander, — aartsbisschop van Canterbury; hij had de gunst des Konings mogen verwerven, doordien hij, reeds in 1528, in een schriftelijk advies het huwelijk des Konings met zijne schoonzuster voor nietig verklaard had. Uit dien hoofde tot de genoemde hooge waardigheid verheven, werd Cranmer, ingevolge de akte van suprematie, prismaat van geheel Engeland; met zijne overtuiging behoorde hij tot de Hervorming, maar het ontbrak hem nog aan de doortastende kracht van dat geloof, hetwelk alle dingen vermag. Zijn gelaat was naar de zijde der Hervormers gericht, maar zijn voeten waren nog als vastgeworteld op het standpunt van Erasmus. Toch heeft de

¹⁾ Welk een gestreng toezicht men hield op het gevaarlijke boek, blijkt hieruit, dat van den eersten druk van Tyn d a l e's vertaling, die in 3000 exemplaren het licht zag, tot dusver nog slechts één enkel exemplaar is ontdekt geworden. (Verg. Hardwick (I), p. 196.)

²⁾ Ranke (I), S. 164.

Engelsche kerk haar voortdurend bestaan wellicht slechts daaraan te danken, dat juist zulk eene persoonlijkheid lange jaren achtereen het roer in handen had; in dien moeielijken, onstuimigen tijd toonde hij zich een meester in de kunst van te kruisen, te laveeren en daardoor het schip te behoeden voor het gevaar van te stranden op de klip van zulk eenen koning. Voor Cranmer was de overtuiging, dat de Koning de stedehouder Gods en binnen de grenzen van zijn rijk de plaatsbekleeder van Christus was, een soort van geloofsartikel. Menige bevreedende handelwijze des mans vertoont zich daardoor in een liefelijker licht aan ons oog, want zij is niet het uitvloeijsel van lafhartigheid, maar het onverschrokken vasthouden aan zijne overtuiging, eene houding, die hem tot eer verstrekt, ook al kunnen wij de bedoelde overtuiging zelve niet deelen. Zijnen koning zag hij eene soortgelijke taak toegewezen, als tot welke voorheen bij het volk Gods koning Josia geroepen was; hem bij deze taak de behulpzame hand te bieden, achtte hij een heiligen plicht. Niet zelden is 't aan zijn schrander beleid gelukt, om uit de verdrietelijke huwelijkszaken des Konings toch nog profijt te trekken voor de Protestantsche kerk; onvermoeid beijverde hij zich, om ook uit de eigenzinnigheid des Konings voordeel en voor zijne godsdienstige overtuiging te putten. Daar zijne natuur zeer tot bemiddeling geneigd was, vermocht hij zich ook naar menige luim des Konings te schikken; daardoor behoedde hij de zaak, welke hij voorstond, in die ongunstige tijden voor eenen algeheelen ondergang.

Een gunstiger tijd brak aan bij den dood van Hendrik VIII (in 1547). Veel langer zou ook Engeland zijn bewind niet hebben kunnen verdragen; nu moest het land beslissen, of het aan het Protestantisme, dan wel aan het Katholicisme zou toebehooren. De naaste erfgenaam van den troon was, volgens de beschikking des Konings, zijn negenjarige zoon, Eduard VI, wiens geboorte aan de jonge moeder, Jane Seymour, de derde en meest geliefde gemalin des Konings, het leven had gekost. Toen, onmiddellijk na het overlijden des Konings, zijn testament geopend werd, bleek

het uit de keus van de 16 mannen, die tot op de meerderjarigheid des Konings den regeeringsraad moesten vormen, dat de partij, die aan de Hervorming toegedaan was, het overwicht had. Nog duidelijker trad dit aan het licht, toen deze mannen, met bijkans algemeene stemmen, den oom des Konings, graaf Hertford, — die reeds spoedig, ingevolge eenen wensch des overleden konings, tot hertog van Somerset was verheven geworden ¹⁾, — tot Lord-Protector des rijks verkozen. De voornaamste macht berustte nu in de handen van twee mannen, die openlijk de zaak van het Protestantisme waren toegedaan, en die krachtig en onbelemmerd genoeg waren, om hunne overtuiging ook tegenover het protest der tegenpartij door te zetten. Zij hadden eenen onbeperkten invloed op den Koning, die, terwijl hij zijnen leeftijd ver vooruit was, gewillig en met vreugde zulk eenen invloed volgde. Want sedert zijn vroegste kindsheid was hij in deze denkbeelden onderwezen, en zijne opvoeders behoorden tot diezelfde richting. Reeds bij zijne kroning wees de Primaat den knaap op het voorbeeld van Josia: op diens voetspoor moest ook hij in zijn rijk den beeldendienst uitroeien, en de ware vereering van God invoeren. Cranmer zelf beschouwde het als zijn heiligen plicht, om voor den minderjarige in dit opzicht den weg te effenen.

Zonder uitstel begaf men zich aan het werk. De oud-gelooovige bisschoppen werden teruggedrongen en allengs verwijderd; frissche krachten traden in hunne plaats, deels zulke mannen, die, wegens hunne Evangelische overtuiging, onder den vorigen koning gevangenschap hadden ondergaan, deels dezulke, die, ten einde haar te ontgaan, naar het vasteland gevlucht waren en als ballingen in Straatsburg, Zurich, Genève en elders een vriendelijk toevluchtsoord gevonden hadden. Hunnen dank voor de genotene gastvrijheid, welke in die dagen geenszins overal zoo gewillig en meedoogend verleend werd, bewezen de terugkeerende vluchtelingen dáárdoor, dat zij aan de gevoelens, in welke zij zelve gedurende

¹⁾ Burnet, II, 9.

hunne verbanning waren versterkt geworden, in hun vaderland de overwinning verschaffen. De beelden, aan welke de bijgeloovige menigte als aan hoofdartikelen van haren godsdienst gehecht was, werden uit de kerken verwijderd, niet zelden op de ruwe wijze der beeldstormers ¹⁾; de viering van zielmissen werd, evenals de onthouding van den kelk aan de gemeente, verboden, weldra ook reeds de leer van de Transsubstantiatie verworpen, en het houden van eene algemeene kerkvisitatie in den lande verordend. De uitslag dezer laatste was, gelijk overal, ten hoogste droevig; zij deed zien, dat het volk, met betrekking tot de dingen des geloofs, in eene schrikbarende onwetendheid verkeerde, alsook, dat de geestelijken ongeschikt waren, om het Evangelie te verkondigen en het licht van het Woord Gods in den duisteren nacht des bijgeloofs te doen doordringen. De Aartsbisschop zorgde voor de uitgave van eene verzameling van homiliën over de belangrijkste punten der leer ²⁾, welke dienen moesten, om op de dorpen in de openbare godsdienstoefeningen te worden voorgelezen; buitendien werden de bekwaamste predikers aan de kerkvisitatoren ter beschikking gesteld, om op de meest verschillende plaatsen te prediken. Dit waren slechts maatregelen tot behulp; om eene grondige verbetering tot stand te brengen, moest men op meer radicale wijze te werk gaan. Het kwam er op aan, reeds op de universiteit voor geschikte onderwijskrachten te zorgen, en bekwame predikers te vormen. Engeland was nog niet in staat, om zelf deze krachten aan te kweeken; op het vasteland was men bereid, daartoe de behulpzame hand te bieden. Reeds een paar maanden na de troonsbestijging van Eduard zien wij uitstekende mannen, zooals Petrus Martyr Vermigli ³⁾, Bernardino Ochino ⁴⁾ en anderen in Engeland bezig, den eerstgenoemden met in Ox-

¹⁾ Verg. Foxe, V, 697 sq., op wien inzonderheid de voorstelling bij Burnet, II, 17 sq., berust.

²⁾ Onder dit twaalfstal homiliën, dat in 1547 het licht zag, zijn er drie van de hand van Cranmer zelven. Verg. Hardwick (I), p. 211.

³⁾ Verg. Schmidt, S. 75 f.

⁴⁾ Verg. Benrath, S. 209 f.

ford het Woord Gods op zijne heldere, diepzinnige wijze voor de studenten te verklaren, den laatstgenoemden allereerst als prediker voor de Italiaansche vluchtelingen te Londen, en daarenboven ijverig werkzaam op letterkundig gebied in de onmiddellijke omgeving van den Aartsbisschop.

Bij den gelukkigen voortgang van deze wezenlijke hervormingen zagen de Lord-Protector en de Primate het gebied hunner wenschen en plannen zich gedurig verder uitbreiden. Cranmer zag het oogenblik genaken, waarop de Hervorming haren volkomen intocht in Engeland zou houden; hij gevoelde zich waarschijnlijk niet genoeg zeker van zich zelven, om de vragen, die alsdan eene beslissing zouden vereischen, alléén, of slechts in overleg met de met hem gelijk gezinde medearbeiders in den lande te beantwoorden, en verlangde daarom zeer naar den raad en de medehulp van de voornaamste Hervormers van het vasteland. De drukkende toestanden aldaar, ingevolge den droevigen afloop van den Smalkaldischen oorlog, gelijk niet minder ten gevolge van het Interim, kwamen den Aartsbisschop voor, van dien aard te zijn, dat ze het gelukken van zijn plan moesten bevorderen. Aan de uit huis en hof verjaagden kon hij in het gastvrije Engeland een veilig toevluchtsoord beloven. In alle richtingen hadden er uitnodigingen plaats, om naar Engeland te komen. Op welk eene hartelijk dringende wijze zulks geschiedde, blijkt ons, om niet méér te noemen, uit eene plaats in een schrijven van Cranmer aan Bucer, gedagteekend van den 2^{den} October 1548: „Intusschen moeten alle degenen, die bij den heerschenden storm (van het Interim) met hun schip de open zee niet bevaren kunnen, beschutting in eene haven zoeken. Uit dien hoofde, waarde Bucerus, zal ons rijk, in hetwelk, door de genade Gods, het zaad der ware leer gelukkigerwijs reeds aanvankelijk werd uitgestrooid, u tot eene volkomen veilige haven verstrekken. Kom daarom tot ons over, en word met ons een arbeider in des Heeren wijnberg alhier. Zoolang gij onder ons vertoeft, zult gij tot geen minderen zegen zijn voor de kerke Gods in haar geheel, dan wanneer gij op uwen tegenwoordigen post blijft. Daarbij komt, dat gij nog beter in staat

zult zijn, uit de verte de wonden van uw ongelukkig vaderland te heelen ¹⁾, dan gij zulks door uwe persoonlijke tegenwoordigheid doen kunt. Stel dus alle aarzeling ter zijde, en kom, zoo spoedig mogelijk, tot ons over." ²⁾ Aangaande het plan, dat Cranmer bij het uitnoodigen van deze uitstekende mannen beoogde, vernemen wij iets naders uit zijn schrijven aan a Lasco, waarin hij o. a. zegt: „Wij wenschen aan onze gemeenten de ware goddelijke leer te bieden, en eenen waren, duidelijken, met het richtsnoer der H. Schrift overeenkomstigen leervorm aan onze nakomelingen na te laten, ten einde zoowel aan alle volken een roemrijk, door het gewichtige aanzien van geleerde en vrome mannen gestaafd getuigenis van onze leer te bieden, als ook aan onze nakomelingen eenen leerregel te schenken, dien zij kunnen volgen. Om zulk een plan te volvoeren, achten wij de aanwezigheid van geloovige mannen noodzakelijk, die, door hun oordeel met het onze te vereenigen, aan alle geschillen over de leer een einde maken en een volledig systeem („integrum corpus") der ware leer opstellen." ³⁾

Bij de volvoering van zulk een veelomvattend, belangrijk plan, achten wij het alleszins verklaarbaar, dat ook onze vriend, en wel als één van de eersten, werd uitgenoodigd, om tot den kring van deze „ronde tafel" toe te treden. Zijn naam had eenen goeden klank. Binnen weinige jaren had hij in Oost-Friesland een werk tot stand gebracht, dat in den breedsten omtrek verbazing en bewondering wekte. ⁴⁾ Het waren vooral twee mannen, die den primaat van Engeland op Lascki opmerkzaam maakten: Petrus Martyr, die onzen vriend in Straatsburg had leeren kennen en hoogachten, en de lijfarts des Konings, Dr. Turner. Deze had, eenige jaren te voren,

¹⁾ Straatsburg was destijds nog weigerachtig, om zich aan het Interim te onderwerpen. (Baum, S. 542.)

²⁾ „Original", I, 20.

³⁾ Zie het origineel bij Gabbema, p. 108; eene Engelsche vertaling is te vinden in „Original", I, 17.

⁴⁾ Welk een eervol getuigenis van zijne bekwaamheid voor dezen arbeid geeft Emmius (p. 935) bij deze gelegenheid aan onzen Lascki!

wegens zijn geloof Engeland moeten verlaten, en leefde gedurende dien tijd in Emden, alwaar hij op zeer vriendschappelijken voet met a Lasco omging. Door den Lord-Protector in het vaderland teruggeroepen, nam hij hier ijverig deel aan den voortgang der Hervorming, terwijl hij niet verzuimde, bij herhaling op die belangrijke kracht in Oost-Friesland de aandacht te vestigen. Reeds in het voorjaar van 1548 kwamen de eerste aanzoeken uit Londen, die daarop in den zomer van dat jaar herhaald werden, met de dringende bede gepaard, om toch al het mogelijke te doen, ten einde ook Melanchthon te bewegen, aan den arbeid deel te nemen. Aan schriftelijke beden in Wittenberg heeft a Lasco het niet laten ontbreken. „Daar gij nu ziet, waarde Philippus, waartoe en waarheen gij geroepen wordt, en tevens, met welk een verlangen gij door allen, die u en den waren godsdienst liefhebben, verwacht wordt, zoo weet ik inderdaad niet, met welk een geweten gij deze roeping kunt afwijzen, voornamelijk, als gij bedenkt, dat gij daar ginds thans volstrekt geen zekere roeping hebt, die gij aan deze met recht zouden kunnen tegenoverstellen. Als gij bij eene soortgelijke roeping geen zwaarigheid gemaakt hebt tegenover onzen hoogerwaarden grijsaard, den bisschop van Keulen, zoo zal het u waarlijk nu, in eene zaak, die nog zooveel gewichtiger is, allerminst geoorloofd zijn. Ik weet, hoe ongaarne de uwen u derwaarts zullen zien gaan, en hoe ongaarne gij hen verlaat, vooral in dezen tijd, maar ik vrees, dat niet allen daar ginds in die mate naar u luisteren, als wij zulks zouden wenschen te doen.” ¹⁾

Melanchthon ging echter niet. Moeielijke dagen toch waren voor hem aangebroken. De landdag te Meiszen (1 Juli 1548), op welken hij eene zoo grondige en scherpe critiek van het Interim had geleverd ²⁾, was door een paar kort na elkander gehouden samenkomsten gevolgd, welke eindresultaat het Leipziger Interim was. Indien hij naar

¹⁾ Kuyper, II, 619.

²⁾ Verg. Melanchthon, VII, 13 sq.

Engeland gegaan ware, zijn naam zou niet met dit „lapwerk” ¹⁾, om geen scherper uitdrukking te bezigen, verbonden zijn. A Lasco erkende de hooge beteekenis van de beroeping naar Londen; de gronden, met welke hij Melanchthon trachtte over te halen, waren voor hem zelve beslissend. Het viel ook hem niet gemakkelijk, om juist nu, al was het ook slechts voor een paar maanden, zijn Oost-Friesland te verlaten. Maar door dit zware offer heeft hij, met zijnen ruimen, onbenevelde blik voor de kerk des Heeren in haar geheel, eenen invloed op de ontwikkeling der Engelsche kerk verkregen, die tot op dezen oogenblik te bespeuren is.

Cranmer en de Lord-Protector wenschten goeden raad in te winnen; Wittenberg weigerde zijnen raad op dat beslissende tijdstip. Verwonderen wij ons daarom niet, wanneer de leer der Engelsche kerk eenen stempel verkregen heeft, die niet uit de school van Luther herkomstig is. Zij zou dien destijds nog hebben kunnen verkrijgen, of — gelijk we ons, met het oog op voorbereidende stappen in het jaar 1538, wellicht nauwkeuriger moeten uitdrukken, — hebben kunnen vernieuwen en bewaren.

a) Eerste verblijf in Engeland.

Drie dagen, nadat de keizerlijke bode in Emden was aangekomen, tegen het eind van Augustus 1548, verliet a Lasco met toestemming van de Gravin, Oost-Friesland. Het was eene gevaarlijke reis, die hij ondernam; overal loerden keizerlijke gerechtsdienaren op de voornaamste hoofden der Protestanten; juist a Lasco zou hun eene welkome prooi geweest zijn. Daarbij voerde hem zijn weg door het gebied des vijands. Terwijl de Keizer zich met zijn hof reeds in Brussel bevond, reed onze Pool, vermomd en onder eenen vreemden naam, door Holland, Brabant en Vlaanderen. Niemand herkende hem; ongemoeid bereikte hij de zee stad Calais,

¹⁾ Schmidt (I), S. 508.

die destijds nog in het bezit was der Engelschen. Hier vond men altoos gemakkelijk eene scheepsgelegenheid naar de Engelsche kust. In het begin van September kwam onze vriend behouden te Londen aan.

Eenen belangwekkenden kring van gelijk gezinde mannen van het vasteland, die zich bijkans van week tot week uitbreidde, vond Laski bij zijne aankomst reeds aanwezig, allen bezielde door het ernstig verlangen, den Aartsbisschop en de met hem gelijk denkende mannen van Engeland met raad en daad bij het groote Hervormingswerk behulpzaam te zijn. Reeds sedert bijkans een jaar was Petrus Martyr met uitnemend gevolg in Oxford werkzaam; gelijktijdig met hem was Ochino in Engeland aangekomen (20 Dec. 1547); hij was tot Domheer van Canterbury benoemd geworden, en vond overvloedigen arbeid onder zijne talrijke landslieden die uit Italië herwaarts gevlucht waren.

Later vertoefden Bucer en zijn geestverwant Fagius als gasten ten huize van Cranmer, alwaar zij zich ijverig bezig hielden met de H. Schrift uit den grondtekst in de Latijnsche taal over te zetten ¹⁾. Ook Francisco de Enzinas (Dryander) had zich, op warme aanbeveling van Melancthon, naar Engeland begeven, en spoedig werd de oude innige vriendschap uit Leuven met a Lasco vernieuwd ²⁾. Sedert een tiental jaren had de Evangelisch-gezinde Spanjaard een onrustig leven moeten leiden; reeds had hij het voornemen opgevat, om naar Turkije de wijk te nemen, in de hoop van aldaar, op de eene of andere plaats, grootere verdraagzaamheid te zullen vinden, dan in het uitgestrekte gebied van het keizerlijke Spanje ³⁾. Kort vóór zijn vertrek naar Engeland was hij te Bazel in den echt getreden met Margareta Elter, — eene keuze, met welke Laski hem hartelijk geluk wenscht. Nog twee gestalten van het vasteland ontmoeten wij in Londen, wier leven van nu voortaan nauw verbonden blijft met het lot van Laski. Voor-

¹⁾ Verg. Cranmer, p. 423.

²⁾ Kuypcr, II, 619.

³⁾ Böhmer, I, 151.

eerst Johannes Utenhove ¹⁾, een ons reeds bekende naam, afstammeling van eene hoogaanzienlijke, oude familie in Gent, een broeder van dien Karel, dien a Lasco ten huize van Erasmus had leeren kennen en liefhebben, en die hem op zijne reis naar Opper-Italië vergezeld had. ²⁾ Reeds vroeg was Johannes voor de zaak van het Evangelie gewonnen geworden; dientengevolge zag hij zich het verblijf in zijn vaderland ontzegd (sedert 1544) ³⁾. Op zijne vele omzwervingen komt zijne slechts flauw omtrokkene gestalte nu eens in Zwitserland, dan weder onder de Straatsburgers te voorschijn; van nu af aan echter zien wij hem als getrouwsten metgezel in de omgeving van Laski. Ingevolge de warme aanbeveling van den Gentenaar werd Valérand Poulain, een edelman uit Rijssel, die zich aan de Hervorming aangesloten en in de theologie gestudeerd had, naar Engeland beroepen. Gelijk Ochino onder zijne landslieden in Londen als zielverzorger werkzaam geweest was, zóó arbeide ook Poulain op gelijke wijze onder de Franschen, die hun vaderland, hetwelk zich van de Evangelische beweging zoozeer afkeerig toonde, hadden vaarwelgezegd, om in het bereidwillig ontsloten toevluchtsoord aan de Theems overeenkomstig hun geloof te kunnen leven. Door hunne beide vrouwen waren Enzinas en Poulain van nabij met elkander vermaagschapt geworden. ⁴⁾ Dit zijn slechts de namen van de meest uitstekende leden van den Evangelisch-gezinden kring, dien de Engelsche aartsbisschop tot zich genoodigd had, eene schoone staalkaart van namen uit schier alle landen der beschaafde wereld, uit Duitschland, Polen, Spanje, Frankrijk, België en

¹⁾ Het is ons onbekend, of de wensch, die reeds vóór het vierde eener eeuw door Kist werd uitgesproken („Kerkhistorisch Archief”, II, 419), in vervulling is gegaan, nl. dat toch van deze beide broeders eene uitvoerige levensbeschrijving het licht mocht zien. Eene reeks van belangrijke brieven, zoowel van hen, als aan hen, vindt men in het „Scrinium”, IV, 429 sq., 602 sq. etc. [In 1883 verscheen in het licht: „Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken.” Door Dr. F. Pijper. Te Leiden, bij A. H. Adriani. (256 en XCIV bladzijden.) Vert.]

²⁾ Verg. hierboven, blz. 142.

³⁾ „Calendar. Domestic”, p. 144.

⁴⁾ Böhm er, I, 151.

Zwitserland. In de moedertaal der geleerden bezaten zij het geschikte middel ter gedachtenwisseling, doch in het Evangelie het schoone vaderland, dat hen elkander als broeders en stamgenooten in het geloof deed erkennen.

Toen a Lasco in Engeland aankwam, was Cranmer juist uit Londen afwezig. Laski verbeidde hem in zijn kasteel, in de eerste dagen nog eenigszins in het onzekere, wat hij zich van de voornemens van den Primaat met betrekking tot den wederopbouw der Kerk hier te lande beloven mocht. „Maar 't is reeds iets groots,” — zóó schrijft hij aan Dryander, — „in dezen tijd een toevluchtsoord te kunnen hebben, waar wij voor ons en de onzen, met wie wij door den band deszelfden Geestes in den Heer zijn verbonden, in de belijdenis van ons geloof kunnen leven.” ¹⁾ Een paar dagen later keerde de primaat van Engeland van zijne reis terug, en heette den neef van den voormaligen primaat van Polen welkom in zijne gastvrije woning, in het kasteel Lambeth. Laski bleef zijn gast gedurende de bijkans acht maanden van zijn verblijf in Engeland, en weldra ontstond er eene innige vriendschap tusschen deze beide mannen. Terugziende op den tijd van hun samenwonen, betuigt Cranmer later aan Melanchthon, dat hij gedurende al deze maanden met a Lasco, dezen allervoortreffelijksten man, op den vertrouwelijksten en vriendschappelijksten voet heeft omgegaan. ²⁾ De beide uitstekende mannen bezaten vele innerlijke aanrakingspunten. Waren zij daardoor eenmaal met vertrouwen tot elkander genaderd, dan kon het niet anders, of Laski moest eenen bepaalden invloed op den Aartsbisschop uitoefenen. Cranmer was wel een tiental jaren ouder (geb. in 1489); zijne positie in den staat en in de kerk ging ook in belangrijkheid de meer bescheidene stelling van den Hervormer in Oost-Friesland verre te boven. Maar a Lasco overtrof hem in sterkte en onwrikbaarheid van karakter; hij was vastgeworteld in zijne Evangelische over-

¹⁾ Kuiper, II, 619.

²⁾ Cranmer, p. 425: „Johannes a Lasco, vir optimus, mecum hoscce aliquot menses conjunctissime et amantissime vixit.”

tuiging, die hij met het zware offer der verbanning uit zijn vaderland zuiver bewaard en bezegeld had. Daar hij zich in zijnen Heer tot vrijheid geroepen gevoelde, liet hij zich nimmer door overwegingen van menschelijken aard influenceeren. Zonder menschenvrees, onbekommerd, immers in het vaste vertrouwen op zijnen God, leefde hij met onwrikbaren moed enkel voor zijne overtuiging, bezielde door de vurige begeerte, om haar, als in eenen heiligen dienst des Heeren, ook bij anderen ingang te doen vinden. Hendrik VIII zou niet lang geaarzeld hebben, op zulk eene gestalte den stempel eens bloedgetuigen te drukken.

Dat men reeds na verloop van een paar maanden dezen invloed, door Laski aanhoudend op den Primaat geoefend, ook in breeder kringen bespeurde, daarvoor ontbreekt het ons niet aan de noodige bewijsstukken. Een brief van eenen Zwitser, Johan von Eschen (ab Ulnis) uit Engeland, gedagteekend van den 18^{den} Aug. 1548, bericht, dat de Aartsbisschop in zijnen ijver verflauwd is en de verwachtingen der Protestanten veel minder hoog gespannen zijn, dan vroeger. Als bewijs wordt de onder Cranmer's naam verschenen vertaling van eenen Catechismus aangevoerd, in welken, volgens den brieveschrijver, nog zeer bedenkelijke concessies aan de Roomsche kerk voorkomen ¹⁾. Ruim vier

¹⁾ De titel van den bedoelden Catechismus luidt: „A short Instruction into the Christian Religion; for the syngular commoditie and profite of children and young people. Set forth by the most Reverend Father in God, Thomas, Archbyschoppe of Canterbury.” Tot mijn leedwezen was 't mij niet mogelijk, een exemplaar van dezen Catechismus op te sporen; in de uitgave van Cranmer's werken in twee Deelen door de „Parker Society” is hij niet opgenomen; slechts de brief is voorhanden, met welken de Aartsbisschop een exemplaar aan koning Eduard zendt (Cranmer, p. 418). Eene korte opgave aldaar noemt den Catech. van Justus Jonas als het origineel. Uit de aanduidingen van onzen bovengen. brieveschrijver en uit de onduidelijke uittreksels bij Burnet, II, 118, is niet te bespeuren, in hoever Cranmer zich met eene eenvoudige overzetting heeft vergenoegd, in hoever hij zelfstandig gearbeid heeft. (Verg. ook Hardwick (I), p. 211.) In de bedoelde passage van dien brief luidt het haastige en „absprekende” oordeel aldus: „I would have you know this for certain, that this Thomas (Cranmer) has fallen into so heavy a slumber, that we entertain but a very cold hope, that he will be aroused even by your most learned letter. For he has lately published a Catechism, in which he has not only appro-

maanden later bericht dezelfde schrijver op verheugden toon aan zijnen correspondent, dat Engeland krachtige pogingen in het werk stelt, om zich aan zwakheid en dwaling te ontworstelen. „Ook Thomas Cranmer,” zóó gaat de schrijver voort, „heeft zich in aanmerkelijke mate van zijne gevaarlijke lethargie hersteld, „by the goodness of God and the instrumentality of that most upright and judicious man, master John a Lasco.”¹⁾ De verandering, welke in Cranmer's denkbeelden dezen winter (1548—49) plaats greep, viel ook aan andere tijdgenooten in het oog.²⁾ Engelsche navorschers zijn geneigd, dezen opmerkelijken ommekeer aan den invloed van den toenmaligen bisschop van Rochester, Dr. Ridley, toe te schrijven. Het zij verre van ons, ook op dit punt de hooge verdienste van dezen uitstekenden leider der Hervorming in Engeland te willen verkleinen; maar zoolang er niet voldoende bewijzen voor de genoemde meening worden bij-

ved that foul and sacrilegious transubstantiation of the papists in the holy supper of our Saviour, but all the dreams of Luther seem to him sufficiently well grounded, perspicuous and lucid.” („Original,” p. 318.) Steven Gardiner, bisschop van Winchester, de heftige tegenstander van Cranmer, beroept zich, in zijn werk: „An explication and assertion of the true Catholic faith touching the most blessed sacrament of the altar,” herhaaldelijk op dezen Catech. van Cranmer, en deze laatste moet in zijne beantwoording zijne toevlucht nemen tot de bewering, dat de aangevoerde plaats in geestelijken zin moet worden verstaan (zie b.v., in Cranmer's „Answer to a crafty and sophistical cavillation,” p. 227 en elders). — Reeds in 1525 werd aan Justus Jonas en Agricola door Luther opgedragen, om eenen catechismus op te stellen. Hun arbeid schijnt Luther niet bevredigd te hebben (Pressel, S. 129, en Zezschwitz, II, 320); want hij verhinderde hem niet, spoedig daarop zijn eigen classicke werk van den Kleinen Catech. te vervaardigen. Of deze Catech. van Jonas, uit het jaar 1525, dezelfde is, als de z.g. Brandenburg-Neurenbergsche, dien Jonas in 1539 in het Latijn vertaalde, weet ik niet; slechts dit is zeker, dat Cranmer deze Latijnsche overzetting aan zijnen arbeid tot grondslag legde. Het zou ongetwijfeld interessant zijn om te weten, wat den Aartsbisschop bewogen heeft, juist aan dezen Catech. ingang in Engeland te verschaffen. Volgens de uiteenzettingen van Kawerau (S. 41, 70) is het werk van Jonas en Agricola in het geheel niet in druk verschenen; in 1527 heeft Agricola vervolgens, gedurende zijn verblijf te Eisleben, een soort van catechismus uitgegeven: „Eine Christliche kinder zucht yun Gottes wort und lere. Aus der Schule zu Eisleben, 1527.”

¹⁾ „Original,” p. 383.

²⁾ Verg. Hardwick (I), p. 215.

gebracht, is het toch verreweg 't waarschijnlijkste, dat in dit opzicht het meeste te danken is aan den invloed, die door a Lasco op den primaat des rijks werd uitgeoefend. Waarom moet de bisschop van Rochester zoodanigen invloed juist in die maanden hebben uitgeoefend, in welke Laski, als gast van den Aartsbisschop op het kasteel Lambeth gehuisvest, dagelijks op den meest vriendschappelijken voet met zijnen gastheer verkeerde? ¹⁾ Voor niet weinige hedendaagsche Engelschen is wellicht de werkzaamheid van den vreemde deling en hare beteekenis voor de wording van hunne vaderlandsche kerk cenigszins pijnlijk, en vandaar dan de wensch, om die tot de bescheidenste afmetingen terug te brengen; in die groote dagen der Hervorming echter trok men nog niet die enge nationale grenzen ook op het gebied der Kerk. De herleving der wetenschappen, de humaniteitsstudie had juist den blik verruimd, en voor de geleerden een gemeenschappelijk geestelijk vaderland ontsloten; de grenzen van dit vaderlandsche gebied werden verder uitgebreid en bevestigd door de Hervorming, die eenen band van innige broederschap om de meest verschillende volken strengelde.

De winter, dien a Lasco op het kasteel Lambeth en in het middelpunt der geestelijke beweging doorbracht, was voor den voortgang der Hervorming in Engeland van hooge beteekenis. Reeds in de laatstvoorgaande lente was er eene levendige beweging met betrekking tot het Avondmaal ontstaan. ²⁾ Niet lang vóór de aankomst van Laski had Calvin zich een paar malen achtereen schriftelijk tot den Lord-Protector, den hertog van Somerset, gewend, ten einde hem tot eene hervorming van de Anglikaansche kerk aan te sporen. Kort te voren had hij hem zijnen Commentaar op de Brieven aan

¹⁾ Ook uit het buitenland kwamen brieven, die den aarzelenden aartsbisschop tot grooteren ijver aanspoorden. Ik ben geneigd, den ongedagteekenden brief van Calvin („Op.", XXIII, 682) aan Cranmer in dezen tijd te plaatsen; de aldaar genoemde 3 jaren behoeven niet noodzakelijk tot het aanvaarden der regeering door Eduard VI bepaald te worden, en laten het jaar 1545 als tijdstip „a quo" toe. (Verg. Froide, IV, 196 sq.)

²⁾ Kuyper, II, 616.

Timotheüs opgedragen. ¹⁾ In November kwam het Parlement te zamen. Cranmer kon daaraan een gebedenboek ter beoordeeling voorleggen, hetwelk dienen moest, om het gebruik van de Latijnsche gebeden in de Engelsche kerk af te schaffen en tevens de kerkleer vast te stellen. Merkwwaardige Parlementsvergaderingen! „Het Parlement beraadslaagde over het geloof van Engeland, en leeken beslisten over de leerstellingen, welke de geestelijkheid voortaan zou hebben te verkondigen.” ²⁾ Het werk was de vrucht van langdurige en ernstige beraadslagingen. Reeds geruimen tijd te voren was eene Commissie van 16 bisschoppen, met de beide aartsbisschoppen van Canterbury en York aan haar hoofd en door een zestal leeken ondersteund, bijeengekomen, ten einde de verschillende kerkelijke liturgieën in den lande aan een onderzoek te onderwerpen, en uit haar eene geschikte nieuwe liturgie samen te stellen. ³⁾ De zittingen werden te Windsor gehouden. ⁴⁾ De vreemde godgeleerden namen aan deze belangrijke werkzaamheden niet rechtstreeks deel; tot ons leedwezen is ons geen enkel document onder de oogen gekomen, uit hetwelk wij zouden kunnen opmaken, of, en in hoever onze vriend zijdelings aan deze voorafgaande beraadslagingen heeft deelgenomen. Uit een vluchtig briefje aan Calvijn kunnen wij enkel afleiden, dat Laske in gezelschap van Cranmer ook in Windsor geweest is, alhoewel door eene zware krankheid aldaar aan het ziekbed gekluisterd. ⁵⁾

Terwijl hij aldus voortdurend in de onmiddellijke omgeving van den Aartsbisschop verkeerde, zag onze Laske zich overvloedig in de gelegenheid gesteld, om met de uitstekendste mannen der Evangelische partij nader in kennis te komen en

¹⁾ Calvijn, XIII, 18.

²⁾ Froude, IV, 382. De oudste titel van dit „Common prayer book” luidt: „The booke of the common prayer and administracion of the sacramentes and other rites and ceremonies of the Church: after the use of the Church of England. Londini in officina Edouardi Whitchurche. Cum privilegio ad imprimendum solum. Anno dom. 1549, Mense Maji.” (Verg. „Two liturgies,” p. 10 sq.)

³⁾ Verg. Burnet, II, 98 sq., en IV, 272 sq.

⁴⁾ Ibid., II, 204.

⁵⁾ Kuyper, II, 620.

vriendschapsbetrekkingen met hen aan te knooopen. Met onbegrensde hoogachting en oprechte waardeering bejegende men den man, van wien het bekend was, dat hij in zijn vaderland, om den wille van het Evangelie, de hoogste bedieningen in de Kerk had nedergelegd, en wiens schitterende arbeid in Oost-Friesland algemeen bekend was. Toen de beroemde Hugh Latimer, den 22sten Maart 1549, zijne derde predikatie voor den jeugdigen koning hield, maakte hij in zijne rede ook melding van Laski: „... een groot, geleerd man, die, naar men zegt, in zijn vaderland tot den adelstand behoort, deze bevond zich hier, en is weder naar elders getogen. Het was te wenschen, dat er zulke mannen, als hij, in ons land waren; het land zou bloeien, indien het de zoodanigen duurzaam aan zich wist te verbinden. „Die u ontvangt, ontvangt Mij,” zóó zegt Christus, en hoezeer zou het den Koning tot eere verstreken, zulke mannen te ontvangen en te beschermen.” ¹⁾ Een paar namen van personen, aan wie Laski na zijn terugkeer naar Emden zijne groeten zendt, maken ons eenigszins met den kring zijner Engelsche vrienden bekend. Het bedoelde schrijven is gericht aan William Cecil, die, nog pas 27 jaar oud, particulier geheimschrijver van den Lord-Protector werd. Het schijnt, dat Laski veel en vertrouwelijk met hem heeft omgegaan: zijne onderhandelingen met den hertog van Somerset in zake den vorstenbond voerde hij door bemiddeling van Cranmer en van Cecil. ²⁾ Den laatstgenoemden verzoekt hij, ook zijne vrouw van zijnentwege te groeten. De jonge Cecil was reeds voor de tweede maal gehuwd, en wel met Mildred, de oudste dochter van Sir Anthony Cook. ³⁾ Ten huize van Cecil had Laski ook kennis gemaakt met Sir John Cheke, den broeder van Cecil's eerste vrouw. Cook en Cheke waren de beide opvoeders van den Koning, en aan de zaak der Hervorming met hart en ziel toegedaan. ⁴⁾

¹⁾ „Sermons,” p. 141.

²⁾ Kuyp er, II, 621.

³⁾ Froude, IV, 344.

⁴⁾ Interessante brieven van deze beiden, alhoewel uit latere jaren, vindt men in „Original,” p. 139—147.

Tot den kring van Laski's vrienden behoorde voorts nog Sir Morison, die juist omstreeks dien tijd één van de zes koninklijke visitatoren was, die het gesprek over het Avondmaal, hetwelk te Oxford tusschen Petrus Martyr en Tresham zou gehouden worden, hadden bij te wonen (28 Mei 1549). ¹⁾ Ook verkeerde Laski veel met den beroemden Dr. William Turner, die hem reeds in Emden had leeren hoogachten, en die inzonderheid had medegewerkt, om hem naar Engeland te doen beroepen.

Het verlot, hetwelk aan a Lasco was toegestaan, was in het voorjaar van 1549 verstreken. Cranmer en met hem de uitgebreide kring van vrienden, die Laski in Engeland verworven had, drong er bij hem op aan, dat hij zou blijven, en de rustige haven, in welke hij zich zulk een ruim veld van werkzaamheid zag ontsloten, niet weder met den storm daarbuiten op de hooge, onstuimige zee zoude verwisselen. Maar onze vriend kende geene vrees voor gevaar; hij rekende het zijnen plicht, om ten einde toe te volharden op den post, op welken hij gevoelde, dat hij door zijnen Heer geplaatst was. Engeland echter had ook zijn hart reeds gewonnen; in het gesprek met vrienden was menigmaal de gedachte bij hem opgekomen, dat, indien hij soms in Oost-Friesland voor het geweld moest wijken en het verblijf in Polen hem nog ontzegd bleef, alsdan Engeland wellicht het uitverkoren toevluchtsoord van den tweevoudig verbannene zijn zou. Maar thans gevoelde hij in zich eenen sterken drang, om weder te keeren tot de gemeente, die aan zijne leiding was toevertrouwd. De ure der beslissing genaakte; zij moest hem, wèl toegerust, op het slagveld aanwezig vinden.

Omstreeks het midden van Maart vertrok a Lasco uit Londen. Na eene uiterst voorspoedige zeereis, liep het schip reeds den derden dag, nadat het de Engelsche kust verlaten had, behouden de Eems op. Mede aan boord bevond zich graaf Mansfeld, die de onderhandelingen over het toetreden van Engeland tot den vorstenbond met den Lord-

¹⁾ Schmidt, S. 92, en Foxe, VI, 298 sq.

Protector gevoerd had. Waarschijnlijk om zijnentwil had de Protector als scheepskapitein eenen zeer bekwamen en beproefden man medegegeven, die den Graaf vervolgens nog van Emden naar Bremen begeleidde. ¹⁾

b) Tweede verblijf in Engeland.

Den 13^{den} Mei 1550 keerde onze vriend weder in Londen terug, iets langer dan een jaar, nadat hij de stad verlaten had. ²⁾ De overtocht was niet zóó voorspoedig, als de terugreis naar Emden in het vorige jaar. Driemaal was het schip uit Hamburg uitgelopen, en driemaal moest het weder, nauwelijks in de volle zee gekomen, wegens vreeselijke stormen zich naar de veilige haven terugspoeden. Daarbij kwam, dat de oude koorts *Laski* weder duchtig kwelde, zoodat hij zich had gedwongen gezien, zich een paar weken in Hamburg op te houden. Deze tegenspoed was nu echter spoedig vergeten; met opene armen werd de met ongeduld verbeide hervormer ontvangen. „Zijne aankomst verschafte aan alle godvruchtige menschen eene groote vreugde,” zóó lezen wij in eenen brief uit die dagen. ³⁾ Voorloopig, voor de eerste 6 à 8 weken, nam hij weder zijnen intrek in het gastvrije kasteel Lambeth, bij zijnen vriend, den aartsbisschop van Canterbury.

I. VESTIGING IN LONDEN, EN WERKZAAMHEID OP KERKELIJK GEBIED ALDAAR.

Het kwam er op aan, eene geregelde werkzaamheid te bedenken voor de jaren, die a *Lasco*, naar het zich liet aanzien, in Londen zou doorbrengen. Het eerste voornemen was, de talrijke Duitsche protestanten tot eene gemeente te verzamelen, en hun het Woord Gods te verkondigen. De Duitsche kooplieden bezaten sinds eeuwen in hun prachtige staalhof aan de *Theems*, een weinig stroomopwaarts van de

¹⁾ *Kuyper*, II, 621.

²⁾ „Original,” p. 560.

³⁾ *Ibid.*, p. 160.

London-Bridge, hunne trotsche factorij. De belangrijke privilegiën, door welke deze Hanzeaten, gedurende vele decennien, zich bijkans in het uitsluitend bezit van den geheelen handel gesteld zagen, waren juist omstreeks dezen tijd aanmerkelijk besnoeid geworden; maar desniettemin vormde hun gild nog eene aanzienlijke, belangrijke corporatie. Niet weinigen onder deze kooplieden huldigden het Protestantisme; reeds omstreeks het jaar twintig dier eeuw kon men in het staalhof de geschriften van Luther aantreffen, en honderden exemplaren van den Bijbel van Tyndale werden, in weerwil van het verbod, door middel van deze Duitsche factorij in Engeland ingevoerd. Daarbij kwam thans eene groote menigte van Duitsche vluchtelingen. In het Engelsche leger telde men meer dan drieduizend Duitsche lansknachten, voor het meere deel Protestanten, die, ingevolge den treurigen afloop van den Smalkaldischen oorlog, naar Engeland gevlucht waren, en aldaar, veelal door den nood gedrongen, zich in den krijgsdienst begeven hadden. ¹⁾ Ook uit de Nederlanden waren niet weinigen herwaarts gekomen, voorts Walen en Franschen, om onder de bescherming van Eduard rustig volgens hun felbestreden geloof te kunnen leven. ²⁾ Wij hebben reeds gezien, dat Poulain zijne Fransche, Ochino zijne Italiaansche landslieden en geloofsgenooten, sedert 1548, in particuliere woningen tot het houden van gemeenschappelijke godsdienstoefeningen verzamelden en als zielverzorger onder hen arbeidden; de Hanzeaten in het staalhof behoorden tot het kerspel der nabijgelegene Allerheiligen-kerk, het oude

¹⁾ Burnet, II, 133.

²⁾ Met betrekking tot het cijfer der Protestantsche vluchtelingen is mij uit dien tijd geen enkele tabel onder de oogen gekomen; de vroegste, welke mij bekend is geworden, is die, welke in 1567 door den bisschop van Londen vervaardigd is, en die wellicht met het cijfer vóór de vervolging onder de bloedige Maria eenigszins overeenstemt. De opgave van den Bisschop aangaande de vreemdelingen, die zich in Londen gevestigd hadden, luidt als volgt: „Venetians 10, [Italians 128], Frenche 512, Duche (onder welken ook de Duitschers begrepen zijn) 2993, Portingalls 23, Skottes 36, Blackmores (Negers) 2, Spaniards 34 [l. 54], Gretians 2, making 3760 to be the sum total of all the strangers aforesaid.” Daarbij komen dan nog 1091 in de voorsteden van Londen, derhalve in het geheel een getal van 4851. (Burn, p. 6.)

kerkgebouw der zeelieden, alwaar zij in de Katholieke tijden hun eigen altaar hadden, en waar zij vervolgens ook bleven, toen zij en de Kerk hun hart en deur voor de Protestantsche leer ontsloten. ¹⁾ De Nederlanders en Noord-Duitschers, voor zoover zij niet tot het staaflhof behoorden, waren in geestelijk opzicht nog onverzorgd. In dien toestand mochten zij niet langer blijven, indien zij althans niet de prooi zouden worden van de ijverige sektarissen, die mede in grooten getale naar Engeland waren overgekomen. Sektarissen toch van allerlei soort zwierven reeds door de straten van Londen, voor een deel oude bekenden, Wederdoopers, verstrooide aanhangers van David Joris ²⁾, ja, zelfs reeds Antitrinitariërs. ³⁾

Tegen den invloed van deze sektarissen wilde Laski de Duitschers en Nederlanders daardoor beschermen, dat hij hen tot eene kerkelijke gemeente vereenigde. Zijn voornemen vond in hogere kringen bijval. Cranmer en de zijnen zagen het dagelijks klimmend getal der vreemde Protestanten, en beseften het gevaar, dat de Evangelische landskerk bedreigde, wanneer de bedrijvige, onrustige sektarissen, na korter of langer tijd, ingang zouden vinden bij hunne landslieden, die nog niet vastgeworteld waren in de Evangelische leer. De Hervormer van Oost-Friesland was, naar hunne meening, de meest geschikte persoonlijkheid, om dit gevaar te voorkomen. Bijgevolg werd reeds na weinige weken het oorspronkelijke plan van Laski door de Engelsche machthebbers in zooverre uitgebreid, dat men alle uitheemsche Protestanten tot een kerkelijk organisme zou vereenigen, en

¹⁾ Pauli, S. 166.

²⁾ Verg. dienaangaande de interessante uiteenzettingen bij Barclay p. 25 sq.

³⁾ Het is wel opmerkelijk, dat de Katholieken destijds reeds een soortgelijk plan op het oog hadden, als dat, hetwelk nu vóór [ruim] een tiental jaren in Frankrijk door enkele Chauvinisten geopperd werd, om nl. door besmette kleederen eene epidemie in het Duitsche leger te doen ontstaan, en op die wijze eenen vijand te overweldigen, dien men zich niet bij machte gevoelde in een open veldslag te overwinnen. De Katholieke bisschop Gardiner ontving, den 12den Mei 1549, een schrijven uit Delft, „acquainting him that in consequence of the projected organisation of the Reformers, it became necessary to introduce divisions among them, and that this would be best effected by preaching up the Anabaptists doctrines.” (Hardwick, p. 88.)

dat de alleszins ervaren superintendent van Oost-Friesland zou worden aangesteld tot Superintendent van deze kerkelijke gemeenschap der vreemde Protestanten in Londen. Voor dit voorstel, hetwelk ook aan de Engelsche protestanten ten goede zou komen, viel het den Primaat en den koninklijken raad niet moeielijk, de bekrachtiging des Konings te verkrijgen. ¹⁾

Den 4^{den} Juli 1550 werd het bevelschrift des Konings uitgevaardigd, door hetwelk de Duitschers („Germani”) en andere vreemdelingen als eene Evangelische gemeente erkend werden. Zij kregen eene kerk in eigendom, terwijl één superintendent en vooreerst vier leeraren aan het hoofd stonden der gemeente, die met betrekking tot hare kerkelijke aangelegenheden de grootste zelfstandigheid erlangde, en op geenerlei wijze een deel uitmaakte van de landskerk. ²⁾ Daarmede nog niet voldaan, verzekerde de jonge koning uit zijne bijzon-

¹⁾ Hoe vooral de gedachte aan den invloed der sektarissen bij den Koning den doorslag gaf, doet a Lasco, in een schrijven aan Eduard VI, duidelijk uitkomen (K u y p e r, II, 289). De Koning zelf noteert reeds den 29sten Juni in zijn dagboek: „It was appointed, that the Germans should have the Austin-Friars for their Church to have their Service in, for avoiding of all Sects of Anabaptists and such-like.” (B u r n e t, IV, 210.)

²⁾ Het charter vindt men afgedrukt bij a Lasco, aan het eind zijner „Forma ac ratio” (z. K u y p e r, II, 279), en bij verschillende schrijvers van vroeger en later tijd (verg. ook B u r n e t, IV, 308). A Lasco wordt in de akte nader beschreven als „homo propter integritatem et innocentiam vitae ac morum et singularem traditionem valde celebris.” Een paar merkwaardige plaatsen uit de gewichtige oorkonde laat ik hier nog volgen: „Quod idem superintendens et ministri in re et nomine sint et erunt unum corpus incorporatum et politicum de se per nomen „Superintendentis et ministrorum Ecclesiae Germanorum et aliorum peregrinorum, ex fundatione Regis Eduardi Sexti in civitate London,” per praesentes incorporamus, ac corpus incorporatum et politicum per idem nomen realiter et ad plenum creamus, erigimus, ordinamus, facimus et constituimus per praesentes et quae successionem habeant.... Dedimus totum illud templum habendum et gaudendum, tenendum de nobis, haeredibus et successoribus nostris in puram et liberam eleemosynam.... Damus et concedimus praefatis ministris et successoribus suis plenam facultatem, potestatem et auctoritatem ampliandi et majorem faciendi numerum ministrorum et nominandi et appunctuandi de tempore in tempus tales et hujusmodi subministros ad serviendum in templo praedicto, quales praefatis Superintendenti et ministris necessarium visum fuerit. Et quidem haec omnia juxta beneplacitum Regium.” Etc. etc.

dere kas aan onzen onbemiddelden vriend een jaargeld van 100 pond. ¹⁾ Of deze niet onbelangrijke som aan den door den Koning hooggeachten Pool persoonlijk, dan wel aan de geheele, onder zijn opzicht staande kerk ten goede kwam, is uit de genoemde plaats niet met zekerheid op te maken.

De bovengenoemde rijke, koninklijke gave van een eigen, aanzienlijk stuk gronds was het Augustijnerklooster („Austin Friar”), tegenwoordig in de voordeeligste handelswijk, in het midden der City, niet ver van de Cornhill- en Bishopsgatestraat gelegen, met de schoone kloosterkerk, destijds de Jezustempel geheeten. ²⁾ Het klooster was, omstreeks het midden van de 13de eeuw, door Humphrey Bohun, „Earl of Hereford and Essex”, gesticht, en bleef onder de bescherming van deze oude familie, totdat Hendrik VIII ook dit rijkgeworden klooster ophief, en zijne goederen in beslag nam. Het prachtige kerkgebouw bleef niet geheel ongebruikt; reeds vóór de schenking schijnen de in Londen woonachtige Hollanders hier hunne eerste godsdienstoefeningen gehouden te hebben. ³⁾ Reeds na verloop van een paar maanden (16 Oct. 1550) verkregen de Walen, ten einde meer onbelemmerd hunne godsdienstoefeningen op de voor hen gelegene tijden te kunnen houden, in de dichte nabijheid, in de Threadneedlestraat, eene eigene kerk, die tot het Antonius-gasthuis behoorde. ⁴⁾ Slechts een paar malen in het jaar hielden de Walen, om daardoor openlijk te betuigen, dat zij tot de moederkerk bleven behooren, godsdienstoefening in de Jezuskerk; daarentegen bestreed „Austin Friar”, uit zijne ook reeds destijds niet onaanzienlijke inkomsten, de helft van de uitgaven der Walen voor hunne kerk. Omstreeks denzelfden tijd ook vereenigden zich de Italiaansche protestantsche vluchtelingen tot eene kleine gemeente, insgelijks onder het superintendentschap van Laski. ⁵⁾ Voor hunne godsdienstoefeningin-

¹⁾ Verg. den nu voor 't eerst in het licht gegeven, zeer omstandigen brief van Utenhove aan Calvin, dd. 23 Aug. 1550. (Calvin, XIII, 620).

²⁾ Burn, p. 186.

³⁾ Malcolm, II, 346.

⁴⁾ Burn, p. 24.

⁵⁾ Kuyper, II, 645.

gen bedienden zij zich van de Jezuskerk; hun eerste prediker was Michaël Angelo Florio.

Zoo had dan a Lasco, na nauwelijks een vierendeel jaars, in Londen weder eene betrekking gevonden, die geheel in overeenstemming was met zijne bijzondere begaafdheid, en die hem eene gunstige gelegenheid bood, om deze zijne gaven in eene nieuwe en — gelijk wij zien zullen, — belangrijke richting te ontplooien. Hij verliet nu het kasteel van den Aartsbisschop, waar hij tot dusver zulk eene vriendelijke gastvrijheid genoten had, ten einde dichter bij de plaats zijner werkzaamheid, en bovendien ook weder aan zijn eigen huiselijken haard te zijn. Het verschil, wat de woning betreft, was wel zeer groot. Het prachtige kasteel Lambeth lag op aanmerkelijken afstand vóór de stad, hooger op aan de Theems, te midden van een schoon, gezond park, ver van het rumoer en den nevel der enge straten. Juist in een bijzonder smal, druk straatje had onze vriend eene eenvoudige woning gehuurd, nl. in Bow Lane, een zijstraatje, dat van de Cannonstraat naar Cheapside voert. In Austin Friars schijnt hij geene pastorie gevonden te hebben. Bow Lane vormde destijds vrij wel het middelpunt van Londen. De woning van den Superintendent was stellig een goed kwartier gaans van zijne kerk verwijderd.

Voor een oogenblik willen wij onzen vriend aan zijn eigen huiselijken haard in Bow Lane een bezoek brengen. Daar voert reeds de bekwame huisvrouw het bestuur, omringd door de blijde kinderschaar, die waarschijnlijk spoediger, dan de burgerdochter uit Leuven, zich aan de nieuwe, vreemde toestanden zal hebben gewend. Zoodra slechts Lascki een eenigszins vasten bodem onder zijne voeten had, liet hij zijne familie, van welke hij sedert maanden gescheiden was, naar Londen overkomen, en te gelijk met haar zijne aanzienlijke boekerij, wel een bewijs, dat hij op een langdurig verblijf in Engeland rekende. Met de vrienden in Duitschland werd eene levendige briefwisseling onderhouden, die zelfs, wat Bremen betreft, vanwege de zoo gunstige schoepsgelegenheid,

den vorm van een ruilhandel aannam. Hardenberg zendt linnengoed en meel, Laski daarentegen geheele stukken van het reeds te dier tijde hooggewaardeerde Engelsche laken. ¹⁾ Uit laatstgenoemde toezending ontstond voor onzen vriend eene zeer verdrietige rechtzaak. Eene voor onze hedendaagsche begrippen ietwat bevreemdende wet, die twintig jaar te voren was uitgevaardigd, verbood den verkoop van zulk laken aan vreemden; de verbodene waar werd in het tolhuis aan de Theems ontdekt en als smokkelwaar aangehouden, tot niet geringe ergernis der kooplieden, die even min iets wisten van den inhoud der kisten, als onze argeloosche theoloog en vreemdeling van die oude wet.

Niet lang zou a Lasco zich hier in een ongestoord huiselijk geluk mogen verblijden. In de heete, benauwde zomerdagen van 1551 woedde in Londen voor de laatste maal ²⁾ de vreeselijke ziekte, bekend onder den naam van „het Engelsche zweet.” Koning Eduard vermeldt dienaangaande in zijn dagboek, dat op den 10^{den} Juli 100 menschen aan de genoemde ziekte stierven, den volgenden dag zelfs reeds 120, en dat hij om die reden zich uit Londen naar Hampton Court begeven had. ³⁾ Ook in het huisgezin van onzen vriend brak die verschrikkelijke ziekte uit. Allereerst werd zijne vrouw door haar aangetast; reeds des anderen daags, ten gevolge van hare verpleging, Laski zelf, en wel zoo hevig, „dat wij allen aan zijn leven wanhoopten. Maar hij is weder van zijn ziekbed opgericht; want de Heer heeft zich onzer ontfermd. Ware hij ons ontnomen geworden, zoo was er alleszins grond om te duchten, dat de gemeente der vreemdelingen met zijn overlijden zou zijn te gronde gegaan.” ⁴⁾ Ook de Primaat

¹⁾ Ibid., II, 652, 664.

²⁾ Northouck, p. 125.

³⁾ Burnet, IV, 218: „At this time came the Sweat into London, which was more vehement than the Old Sweat; for if one took cold, he died within three hours and if he escaped, it held him but nine hours or ten at the most; also if he slept the first six hours, as he should be very desirous to do, then he roved and should die roving.”

⁴⁾ Zóó bericht Martinus Micronius — de getrouwe „Achates,” gelijk hij herhaaldelijk genoemd wordt, — aan Bullinger („Original,” p. 576).

was bevreesd voor het leven van zijnen vriend; zijn verlies zou voor hem in die dagen, met het oog op de snelle ontwikkeling van de kerkelijke aangelegenheden van Engeland, een zware, bijkans onherstelbare slag geweest zijn. Op de meest voorkomende, beminlijkste wijze noodigde hij den weder herstellenden, zoo onontbeerlijken medearbeider met zijne geheele familie op zijn schoon gelegen aartsbisschoppelijk landgoed Croydon, om aldaar, verre van de enge, geïnfecteerde straten van Londen, in het prachtig aangelegde park geheel op hun verhaal te komen. In weerwil van de zuivere, gezonde lucht, werd Laski's echtgenoot op het kasteel bij vernieuwing door de boosaardige ziekte aangetast; zij genas, wel is waar, wederom, maar ten gevolge van de doorgestane krankheid bleef zij in eenen koortsachtigen toestand verkeerden, die allengs in uittering overging. Sedert kwam zij er niet meer bovenop; in Augustus 1552 bezweek zij onder haar langdurig lijden, hetwelk zij met vroom geduld had gedragen. ¹⁾ De dood zijner levensgezellin sloeg onzen vriend eene diepe wonde. Hij zelf in eenen zeer lijdenden toestand, daarbij vier kinderen, die allen nog eene opvoeding en moederlijke, zorgvuldige verpleging van noode hadden, terwijl hun vader, in zijn gewichtig, moeielijk ambt bijkans dag en nacht werkzaam, geheel onbedreven was in huishoudelijke aangelegenheden, voor welk soort van zaken hij trouwens ook volstrekt geen liefhebberij had: genoeg, wij kunnen het begrijpen, wanneer hij tegenover zijnen vriend Bullinger ook niet eenmaal eene poging doet, om zijne zware huiselijke zorgen te schetsen, maar kunnen het ook verstaan, dat hij, eenige maanden later, eene nieuwe levensgezellin in zijne woning binnenleidt. „Nooit zou ik, met mijne zwakke gezondheid, tegelijkertijd aan de eischen mijner huishouding en aan die van mijn ambt behoorlijk hebben kunnen voldoen. Maar gelijkerwijs God mij door den dood mijner eerste vrouw heeft willen beproeven, zoo heeft Hij nu, naar zijne Goddelijke weldadigheid, de smart mijner ziel gelenigd door mij eene andere

¹⁾ Kuyper, II, 653, 664.

echtgenoot te geven. Want Hij heeft mij weder eene vrome en, naar ik hoop, getrouwe levensgezellin geschonken, die zich tot dusver op de voortreffelijkste wijze van hare plichten kwijt." ¹⁾ De bruiloft had den 29sten Januari 1553 plaats gehad. Slechts de voornaam dezer tweede vrouw, Katharina, is ons bewaard gebleven, dank zij den éénigen brief, dien wij van hare hand bezitten. ²⁾ De vrienden billijkten den stap; Petrus Martyr, die omstreeks denzelfden tijd in Oxford zijne vrouw had verloren, schrijft aan Utenhove, dat, indien hij zoovele kinderen in zulk eenen teederen leeftijd bezat, als a Lasco, „de man Gods”, hij zich eveneens weder in den echt zou begeven, welken stap hij onbepaald aanbeveelt en billijkt. ³⁾ A Lasco schijnt zijne tweede vrouw hartelijk bemind te hebben; ook eene liefkozende benaming ontglipt bij zekere gelegenheid aan zijne anders zoo ernstige pen. Hij betuigt aan den landgraaf van Hessen zijnen dank voor de weldaden, die deze aan zijn „vrouwtje” („uxorcula nostra”) bewezen heeft. ⁴⁾

Nog bijna een half jaar verstreek, voordat de gemeente der vreemdelingen in het feitelijk bezit kwam van het gebouw, dat haar door den Koning geschonken was: een dubbele feestdag voor onzen vriend, want op denzelfden dag schonk zijne vrouw hem den eersten zoon in hunnen kinderrijken echt. ⁵⁾ De oorzaak dier vertraging lag in de groote moeielijkheden, welke inzonderheid de bisschop van Londen, Ridley, aan de vorming van deze gemeente in den weg stelde, en om welke te boven te komen niet slechts al het beleid van Lascki, maar ook al de achting en het aanzien, die hij reeds in de hoogste kringen verworven had, vereischt werden.

¹⁾ Ibid., II, 675.

²⁾ Ibid., p. 766.

³⁾ „Scriinium,” III, 667.

⁴⁾ Kuyper, II, 751.

⁵⁾ Dien rijkdom in kinderen maak ik op uit eene passage in eenen brief van den prediker Stanislaus Lutomirski, een half jaar na Lascki's dood geschreven, alwaar van negen achtergebleven kinderen sprake is, van welke er vier van de eerste vrouw zijn (verg. „Scriinium,” III, 546).

De bisschop van Londen maakte aanspraak op het recht, om nu ook over deze gemeente van zijne diocese het opzicht te houden, en eischte van haar, dat zij haren eeredienst overeenkomstig de Engelsche liturgie zou inrichten. Laski wees dezen eisch zoo nadrukkelijk mogelijk van de hand, — de inwilliging daarvan zou een doodsteek voor zijne gemeente-inrichting geweest zijn, — en beriep zich op het koninklijke charter. Dit sprak duidelijk ten zijnen gunste. ¹⁾ Maar moest men aan deze vreemdelingen toestaan hetgeen men aan de eigen landskinderen ontzeide, en waarvoor een man als Hooper op dat zelfde tijdstip in de gevangenis smachtte? Men nam voorwendsels te baat. Aangezien de kerk een koninklijk geschenk was, zoo moest zij ook in eenen koninklijken staat worden overgegeven; maar hoe langzaam vorderde men met de herstelling! Laski verzocht om den kerk sleutel, ten einde althans des Zondags eene godsdienst-oefening te kunnen houden. Het verzoek werd geweigerd. Men moest zich òf aan de ceremoniën van den Engelschen godsdienst onderwerpen, òf aantoonen, dat deze met de Schrift in strijd waren. ²⁾ Laski zwichtte niet. Het machtwoord des Konings werd er toe vereischt, om de deur van hun eigendom voor hen te ontsluiten; nochtans was het aan de tegenpartij gelukt, eene bepaling door te drijven, waarbij het gebruik van de sacramenten in hunne kerk hun ontzegd werd. Eerst na jaar en dag mocht onze vriend er eindelijk in slagen, ook dit recht, en alzoo eerst de volkomene zelfstandigheid zijner gemeente te verwerven. ³⁾ Ook later moest Laski nog menigmaal zijnen vriend, lord Cecil, om bescherming verzoeken, b. v. toen de bisschop van Ely in de wijk van Southwark, aan gene zijde van de Theems, leden der vreemdeling-gemeente wilde noodzaken, om in de naastbijgelegen Engelsche parochiekerk aan het Avondmaal deel

¹⁾ Verg. hierbij ook Kuyper, II, 10.

²⁾ „Original,” p. 569.

³⁾ De belangwekkende brieven van Micronius en van Utenhove („Original,” p. 557—604) geven ons ook van deze worstelingen eene levendige voorstelling.

te nemen, op straffe van in de gevangenis te zullen geworpen worden. ¹⁾

Met de organisatie van de gemeente en het verzamelen van de vreemdelingen, die door de geheele stad verspreid waren, wachtte a Lasco niet totdat dit geschil was be- slecht. Onmiddellijk na de uitvaardiging van het koninklijke charter, namen de geregelde godsdienstoefeningen eenen aanvang; in afwachting van de opening van de Jezuskerk hadden eenige Engelsche burgers het gemeenschappelijk gebruik van eene andere kerk mogelijk gemaakt. ²⁾ Terzelf- dertijd ook werkte de Superintendent met zijne vier mede- helpers de gemeente-inrichting uit; Johannes Utenhove werd de eerste ouderling der gemeente. Het waren hier zoo geheel andere toestanden, dan acht jaren vroeger in Emden. De leden zijner tegenwoordige gemeente waren uit zeer verschillende landen samengevloeid; niet eenmaal eene gelijke taal vormde eenen band der gemeenschap tusschen hen, al- leenlijk het Evangelie, om welks wille zij voor het meeren- deel huis en hof hadden moeten verlaten. Overigens hoeg- naamd geen gemeenschappelijke zeden en gebruiken, niet eens in hun kerkelijk leven vanouds-ingewortelde, overeen- komende gewoonten. Aan deze buitenlanders in Londen, die schier op alle punten als vreemden tegenover elkander stonden, was de grootst mogelijke zelfstandigheid, wat be- treft de regeling van hunne kerkelijke aangelegenheden, gewaarborgd; de keerzijde van deze belangrijke voorrechten was nu, aan den anderen kant, dat a Lasco de wereldlijke overheid op geenerlei wijze bij het uitoefenen van zijne kerkelijke tucht kon te hulp roepen, gelijk zulks in Oost- Friesland mogelijk was en ook werkelijk geschiedde. Maar juist dáár had hij ook de ontzaglijke moeielijkheid — of liever nog de onmogelijkheid — van eene zuivere, volledige verwerkelijking van de kerkelijke tucht met medewerking van den Staat ruimschoots leeren kennen. Hoe vaak was hij door de traagheid of den tegenzin, of ook door de volstreckte

¹⁾ Kuyper, II, 672.

²⁾ „Original,” p. 370.

nalatigheid van de overheid in het verleenen van haren bijstand tot de uiterste afmatting en moedeloosheid gebracht! Hier in Londen was hem ook de mogelijkheid tot het doen van eene vernieuwde proefneming benomen. Dit is, welbeschouwd, een geluk te achten. De gemeente, zonder rechtstreeksche hulp van buiten, had nu uit zich zelve de wegen te kiezen, om tot eene gezegende kerkorde en kerkelijke tucht te geraken: in het vervolg zullen wij bespeuren, welke juiste wegen a Lasco daartoe heeft ingeslagen, zoodat dientengevolge de inrichting zijner vreemdeling-gemeente eenen wezenlijken vooruitgang in de ontwikkeling van de presbyteriale kerk-inrichting uitmaakt, en haar groote invloed nog heden ten dage, zoowel in de Schotsche kerk, als ook bij de Independenten duidelijk zichtbaar is.

Allereerst stelde a Lasco, in vereeniging met zijne vier medearbeiders, eene belijdenis op, welke ieder moest onderteekenen, die in de vreemdeling-gemeente wenschte te worden opgenomen. Want met recht legde hij er nadruk op, dat het begrip van eene levende gemeente de overeenstemming in de leer als hoofdmoment in zich sluit. Slechts daardoor ook kon hij eenen krachtigen dam oprichten tegen de sektarissen, die van alle zijden kwamen opzetten. Het zou van belang zijn, indien men kon te weten komen, of aan die vreemdelingen, welke weigerden, de hun voorgelegde belijdenis te onderteekenen en daardoor lid der gemeente te worden, het recht om verder in Engeland te vertoeven werd ontzegd. Tot ons leedwezen hebben wij geen enkel bericht dienaangaande kunnen vinden. De onderteekening geschiedde in de tegenwoordigheid der ouderlingen; slechts nadat zij had plaats gehad, werd de belanghebbende familie in het gemeenteregister ingeschreven. Aan de bewonderenswaardige ontdekkingsgave van Kuyper is het gelukt, de eerste uitgaaf van deze „confessio Londinensis” in de bibliotheek van het „Trinity college” in Dublin op te sporen, en haar aan zijne meesterlijke complete uitgave van de werken van Laski toe te voegen. ¹⁾

¹⁾ Kuyper, I, LXXIV, en II, 285.

Deze „Londensche geloofsbelijdenis,” die reeds in 1551 in druk verscheen, ¹⁾ handelt niet over alle punten der leer; enkele belangrijke punten, zooals de leer van de Sacramenten, zijn opzettelijk met stilzwijgen voorbijgegaan. De inhoud kan worden samengevat in de hoofdgedachte, die aan het einde voor hem, die in de gemeente wenscht te worden opgenomen, de bredere uiteenzetting van het geschrift beknopelijk herhaalt. De bedoelde plaats, eene ontwikkeling van het woord, dat Jezus is de Christus, de Zoon des levenden Gods, is belangrijk genoeg, om die hier in haar geheel te laten volgen.

„So is dan de Ghémeynte Christi de vergaderinghe der menschen met haren zade, die (van onsen eersten vader Adam, tot den eynde des Werelts toe, bij de stemme Gods, door de Enghelen, Propheten, ende Christum, midtsgaders zijn Apostelen voortgebracht, wt de menichte van allen anderen menschen wtgheroepen zijnde, of noch wesen sal) ghelooft ende belijdt, tzy eygentlick, tzy openbaerlick, of met den monde, of met onderhoudinghe der Ceremonien van Christo ingestelt, ende de bewijsinge der Ampten, na den roep van eenen yegeliicken. Dat de Sone Marie warachtelick Jesus zy, dat is, dat hy Mensche wt mensche, te weten, wt de Mooder ende Maget, door de werkinge des Heyligen Geests, ontfangen ende geboren is: op dat hy ons broeder in ons vleesch wesen soude, ende also eyndelick in onse plaetse voor onse sonden sterven mochte. Voorts, dat hy oock is in de ghemeynschap ons vleeschs volgenoechsaem Salichmaker der gantscher Werelt. Ende dat hy midts dien oock God zy, gemeret datter geen Salichmaker is, dan God selve. Boven dien, die daer gelooft ende belijdt, desen selven Jesum te wesen Christum: die door de prophecien der Enghelen ende

¹⁾ Reeds in hetzelfde jaar vervaardigde Johannes Utenhove van dit Latijnsche geschrift eene Vlaamsche overzetting, van welke in 1565 te Emden eene 3de uitgaaf verscheen. Men vindt haar bij Kuyper, II, 295 vgg. [De beide hierboven volgende citaten zijn door mij aan genoemde „Vlaamsche” of Nederduitsche vertaling ontleend. Dalton zelf deelt ze in Hoogd. vertaling naar het Latijn mede. VERT.]

Propheten, van tbeghin der Werelt beloeft was: dat is den eenigen, oppersten ende ewighen Koninck, Propheet ende Priester aller Wereldt: die door de toekomste zijns Lichts, alle de bodieninghen des vleeschelicken Wets, ganschelick te niet gedaen heeft. ¹⁾ Ten laatsten, die daer gheloofd ende belijdt, den selven Jesum warachtich, natuerlick, ende eenigh gheboren Sone Gods des Vader te wesen, wt God den Vader, selve in een wesen zijns Goddelicheyts gebaert, ghelijckerwijs hy Mensche wt den mensche, te weten, wt de Moeder ende Maghet ontfanghen ende gheboren heeft willen wesen, om dat hy mensche soude worden, ende de sonde der gantscher Werelt reynighen soude. De welcke met den Vader ende den Heylighen Gheest, warachtich ende eenigh God inder eewicheydt is prijselick. Amen." ²⁾

Enkele plaatsen, ook in deze beknopte samenvatting, wijzen ons op het verzet, hetwelk hij van zijnen kant tegen Menno en diens aanhangers had aangeteekend, en dat hij thans in Londen zich genoopt voelde te hernieuwen. De verdere tegenstelling tegen alle sektarisch drijven openbaart zich in de wijze, waarop hier de nadruk gelegd wordt op de overeenstemming van deze leer, en mitsdien ook van de gemeente, met de ware, katholieke, ééne kerk van God en Christus. Juist op deze overeenstemming in hunne leer hebben de Hervormers tegenover de sektarissen eenen bijzonderen nadruk gelegd. Het was hun te doen om eene Hervorming, niet om eene nieuwe kerk, losgerukt uit het historisch verband. Met welk een klem doet a Lasco zulks in deze belijdenis uitkomen! ³⁾ Op een belangrijk punt in de nadere ontwikkeling der hoofdstelling moet hier nog gewezen worden. Op die plaats der confessie, waar Laske nader handelt over het Koninklijke ambt des Heeren, leest men: „Aengesien dan dat de Heere Jesus onder den titel Christi, de opperste, cewich ende altijd teghenwoordigh Koninck

¹⁾ In het Latijn: „Qui adventus sui luce typos legis carnalis omnes dispulerit prorsusque aboleverit.”

²⁾ Ibid., p. 331 eq.

³⁾ Verg. ibid., p. 300: „Una est igitur atque eadem semper Dei Ecclesia,” etc.

der Gemeeynten Gods is, so behooren ons alle syne Gheboden ende ordinancien (dit leven lanck) eewich ende onveranderlick te wesen: op dat wyse ghelijck sy ghegheven zijn (boven aller menschen gheboden ende ordinancien) eewelick onderhouden. Op dat wy gheen ghehoor en geven den genen die daer verwachten een versierde vernieuwinghe der Kercken opter Aerden, de welcke daer te nichte doe de Ordinancien Christi: Ofte die daer versieren haer Stadthouders te wesen des Rijkkes Christi, als oft hy ons niet eewichlick tegenwoordigh en ware: ofte haer geboden ende ordinancien ghelijck, ja meerder autoriteyt onderstaen te geven, dan den ordinancien Christi." ¹⁾ Op nog nadrukkelijker wijze, dan dit zelfs bij Calvin geschiedt, wordt in de medegedeelde plaats van het Koninklijk ambt van Christus gewaagd. De bijzondere omstandigheden, in welke de vreemdeling-gemeente zich geplaatst zag, hebben tot deze nadere ontwikkeling aanleiding gegeven, sinds dien tijd, welke inzonderheid in de Schotsche kerk en bij de Independenten van Engeland, eene fundamenteele beteekenis verkregen heeft. ²⁾

Die vreemdelingen nu, welke in het bijzijn van de ouderlingen der gemeente deze belijdenis onderteekend hadden, werden eerst dan openlijk in de gemeente opgenomen en tot het II. Avondmaal toegelaten, wanneer zij zich aan het einde van de voormiddag-godsdienst-oefening in tegenwoordigheid van den predikant en de ouderlingen aan een klein onderzoek onderworpen hadden. De inhoud van deze vragen en antwoorden is ons nog bewaard gebleven: het zijn 41 korte, gemakkelijk te onthouden volzinnen over de Geboden, de Geloofsartikelen, de Sacramenten, en het Gebed. ³⁾ Heeft de candidaat de vragen beantwoord, zoo wordt hij uitgenoodigd, om, indien hij aangaande een of ander punt der leer nog twijfelingen koestert, die mede te deelen. Zijn ook deze voor hem opgelost, en heeft hij eindelijk ook verklaard, dat hij

¹⁾ Ibid., p. 307.

²⁾ Verg. de nadere uiteenzetting bij Ritschl (S. 78), alsmede den wenk in de Aanteekening daar ter plaatse gegeven.

³⁾ Kuypers, I, XCIX, en II, 477 vg.

het ernstig voornemen koestert, om bij deze leer te volharden, de wereld te verzaken en voortaan een christelijk leven te leiden, alsmede, dat hij bereid is, om zich ook aan de kerkelijke tucht te onderwerpen, dan eerst, na dit langdurig en nauwkeurig onderzoek, werd hij ten volle in de gemeente opgenomen.

Met het onderteekenen van die „Londensche belijdenis,” met het gelukkig doorgestane onderzoek in de heilsleer bij de opneming in de gemeente was aan den eisch, om in de goede leer des Evangelie's te volharden, nog lang niet voldaan. Gedurende het geheele leven beijverde men zich in deze model-gemeente, om de Christelijke leer te bewaren en dieper in haar door te dringen. In een tweevoudig opzicht kwam dit duidelijk en op eene wel te waardeeren wijze aan den dag. Met diepen ernst en op eene treffende, overtuigende wijze toonde Laski aan, ¹⁾ dat met den kinderdoop voor de gemeente de heilige verplichting ontstond, om de doopelingen, als leden van Christus, als deelgenooten des Verbonds en kinderen Gods, in de christelijke leer te onderwijzen. Gedurende den prillen leeftijd is zulks echter de taak der ouders. Zoodra hunne kinderen het 5de of 6de levensjaar bereikt hebben, zijn de ouders verplicht, hen met de hoofdstukken van den Kleinen catechismus bekend te maken, en tweemaal 's jaars heeft er in de kerk een opzettelijk onderzoek plaats betreffende het geleerde. Tot dat einde is de geheele gemeente in drie deelen verdeeld; het eene deel omvat de leden, die binnen den stadsmuur, het andere deel hen, die buiten de poorten in de voorsteden en omliggende dorpen, en het derde deel hen, die aan de overzijde der rivier, in Southwark wonen; voor elk dezer drie deelen hebben de genoemde ondervragingen op verschillende Zondagen plaats. Met het elfde jaar begint het onderricht in den Grooten catechismus, ²⁾ hetwelk òf door de ouders, òf door opzettelijk daartoe aangestelde leermeesters gegeven wordt, en dat dan verder zijne voortzetting

¹⁾ Ibid., II, 93.

²⁾ Over dezen Catechismus vergel. men hierboven, blz. 296

of aanvulling vindt in de catechisatiën des Zondags in de kerk, gedurende de namiddag-godsdienstoefening. Hebben de kinderen hun 14de jaar bereikt en voldoende bewijzen gegeven, dat zij de voornaamste leerstellingen van den godsdienst kennen, dan leggen zij vóór de vergaderde gemeente de belofte af, dat zij door Gods genade in deze belijdenis huns geloofs wenschen te volharden, en dienovereenkomstig hun leven aan de kerkelijke tucht willen onderwerpen. Slechts wanneer zij met een plechtig Ja op de hun voorgestelde vragen geantwoord hebben, worden zij tot het H. Avondmaal toegelaten. ¹⁾

Maar ook na de bevestiging wordt het onderricht niet gestaakt, en blijft er voor de volwassenen gelegenheid bestaan, om toe te nemen in de kennis der Christelijke leer. Daarvoor zorgt de zoogenaamde „Profetie” ²⁾, die in de Duitsche gemeente weder anders, dan in de Fransche is ingericht. Des Donderdags na de predikatie, maar nog in tegenwoordigheid van de gemeente, is het in de Duitsche kerk aan ieder lid der gemeente geoorloofd, eventueele twijfelingen of bedenkingen, die onder de verschillende godsdienstige bijeenkomsten in den loop der week bij hem zijn opgerozen, in het midden te brengen, en de leeraren en ouderlingen der gemeente hebben die te wederleggen. Ten einde ieder mogelijk misbruik te voorkomen, moeten de bedoelde vragen vooraf aan daartoe opzettelijk gekozen vrome mannen worden voorgelegd, om te beslissen, of zij, al dan niet, voor eene gemeenschappelijke bespreking geschikt zijn. De Profetie in

¹⁾ Ongetwijfeld één van de oudste getuigenissen aangaande de Confirmatie in de Evangelische kerk.

²⁾ Mogelijk is het slechts aan sommigen bekend, dat deze „Profetieën” ook in de Engelsche kerk in breeder kring weerklink vonden. Bedenkelijke misbruiken kunnen daarbij gemakkelijk insluipen, vooral wanneer de leeraar der gemeente niet zelf de leiding in handen houdt. Het is opmerkelijk, dat, in 't jaar 1577, koningin Elisabeth deze Profetieën, die eenigszins aan het „Stundenhalten” in Wurtemberg, aan de „Stundisten” in de Russische kerk doen denken, verbiedt. (Verg. Grindal, p. 467. In het bewuste rescript leest men: „which manner of invasions they in some places term prophesyings, and in some other places exercises.”)

de Fransche gemeente had plaats des Dinsdags, ¹⁾ en bestond in de doorlopende verklaring van geheele boeken der H. Schrift, niet in den vorm eener predikatie, maar meer overeenkomende met onze Bijbellezingen („Bibelstunden”), slechts met dit wezenlijke onderscheid, dat het ook aan de gemeenteleden vrijstaat, aan de verklaring van de voorgelezen pericoop deel te nemen. Daarbij wordt de uitlegging voortgezet zoolang er nog iemand in de vergadering over het gedeelte der Schrift, dat aan de orde is, het woord wenscht te voeren. ²⁾

Aan deze „Profetie” hebben wij één van de voortreffelijkste geschriften van Laski te danken, hetwelk op de ontwikkeling van de Evangelische kerk in Engeland en in Duitschland eenen krachtigen invloed heeft uitgeoefend. In het voorjaar van 1551 was a Lasco in zijne Bijbelbesprekingen des Maandags-avonds begonnen, het Evangelie van Johannes te verklaren. Naar aanleiding van den doop van Johannes den Dooper was hij bij herhaling over de Sacramenten komen te spreken. Zijne toehoorders — onder welke ook vele Engelschen waren, want hij hield deze Schriftverklaringen in de Latijnsche taal, — verzochten hem om een samenhangend vertoog over de Sacramenten. Aan dezen wensch voldeed hij in een vijftal avondbijeenkomsten. ³⁾ Hetgeen de toehoorders nu „met groote bewondering en veel profijt” — gelijk één hunner bericht, ⁴⁾ — gehoord hadden, dat wenschten zij in druk te bewaren. Ook aan dit verlangen meende Laski zich niet te mogen onttrekken. In 1552 zagen deze voordrachten het licht, bijkans de uit-

[¹⁾ Dalton schrijft eigenlijk, dat de Profetie in de Duitse gemeente „an jedem Sonntage,” en die in de Fransche gemeente „Mittwochs” plaats vond. Bij a Lasco zelve (II, 104) leest men echter: „Atque ita, quoniam in Germanorum Ecclesia diebus Jovis prophetia, ut dictum est, haberi solet, Gallicae Prophetiae dies Martis destinatus est.” Uit dien hoofde meende ik mij hier en in het voorafgaande eene kleine wijziging te moeten veroorloven. VERT.]

²⁾ Kuyper, II, 105.

³⁾ Ibid., I, 108.

⁴⁾ „Original,” p. 587.

voerigste verhandeling, die wij van zijne hand bezitten. ¹⁾

De genoemde verhandeling is in eene blijmoedig-hoopvolle, bezielde stemming geschreven. Drie jaren vroeger — in Mei 1549, — was tusschen Calvijn en Bullinger de beroemde „Zuricher overeenkomst” („Consensus Tigurinus”) gesloten geworden: de eenzijdige Avondmaalsleer van Zwingli was hier innerlijk overwonnen, en de zooveel diepere opvatting van Calvijn had gezegevierd. Ongetwijfeld eene veel meer ware en vruchtbaardere concordie, dan de Wittenbergsche vóór meer dan een tiental jaren! Zeer spoedig na het sluiten van deze overeenkomst zond Bullinger, daar men met de uitgave talmde, een exemplaar in afschrift aan zijnen vriend Laski, die de gesloten overeenkomst met hartelijke vreugd begroette. „Allereerst dank ik den Heer, onzen God, dat Hij het rijk van zijnen Zoon door uwen dienst in Zurich bevordert en uitbreidt, en wensch ik uwen gemeenten van harte geluk met de tusschen u en Calvijn tot stand gebrachte overeenkomst, wat betreft de leer van de sacramenten, terwijl ik hoop, dat elken dag nog meerdere gemeenten haar onderteekenen zullen. Wat ons aangaat, wij volgen hier geheel dezelfde leer, al drukken wij haar ook in eenigszins andere bewoordingen uit.” ²⁾ Laski deelde de missive van Bullinger aan Cranmer mede, op wien zij eenen grooten indruk maakte, en die aan den inhoud zijne volle goedkeuring schonk. ³⁾ Reeds in 1546 had Bullinger aan Calvijn en aan Laski in manuscript eene verhandeling „over de Sacramenten” gezonden, die strekken moest tot beantwoording van de heftige uitvallen van Luther tegen de Zurichers in den jare 1544, welk geschrift hem evenwel eerst in 1548 in handen kwam. Laski had het

¹⁾ „Brevis et dilucida de sacramentis Ecclesiae Christi tractatio.” Bij Kuyper, I, 97—232.

²⁾ Ibid., II, 646.

³⁾ De uitgevers van de Werken van Calvijn hebben in de beroemde verzameling van Simmler in Zurich het belangrijke schrijven van Laski aan Bullinger ontdekt, dat aan het naspeurend oog van Kuyper ontgaan was, en in hetwelk hij uitvoerig zijne opmerkingen over den „Consensus Tigurinus” mededeelt. (Verg. Calvijn, XIII, 578.)

document, nadat het met zijne boekerij uit Emden gekomen was, aan Cranmer laten lezen, en het op diens dringend verzoek in druk gegeven. Ook de „Zuricher overeenkomst” voegde Laski aan zijne verhandeling over de sacramenten toe; deze geschriften hebben er het meeste toe bijgedragen, om aan de daarin voorgedragen Avondmaalsleer in de Engelsche kerk burgerrecht te verschaffen.

Laski droeg zijne verhandeling op aan den koning van Engeland. Het zendschrijven aan dezen is in meer dan één opzicht belangrijk en ook nog heden ten dage alleszins lezenswaardig. In korte, classieke bewoordingen drukt onze vriend zijne overtuiging uit. „De Roomsche kerk is ten val gebracht. In onze eeuw is dit, met Gods hulp, hoofdzakelijk geschied door den arbeid van éénen man, en wel van eenen, die door de geheele wereld diep veracht en gehaat, maar in het oog van God zonder twijfel een uitverkoren werktuig was, ik bedoel Maarten Luther” [† 1546]. Vervolgens wijst Laski er op, hoe de Satan niettemin voortgaat met verdeeldheden te zaaien tusschen de Protestanten. Maar aan het bijleggen van die twisten wordt ijverig gearbeid. Die zich in dit opzicht het meeste moeite gegeven heeft, is Bucer, „zaliger gedachtenis” (deze vriend van Laski was ongeveer een jaar te voren — 28 Febr. 1551, — te Cambridge gestorven). „Hetzelfde doel beoogden nog vele andere geleerde en vrome mannen, en de Heer bekroonde deze pogingen met zijne gunst, zoodat de voornaamste gemeenten van Zwitserland, die te voren tegen elkander verdeeld waren, nu het eerst van allen tot onderlinge overeenstemming gekomen zijn. Deze overeenstemming in de leer begon zich welhaast verder uit te breiden, al werd zij ook niet overal in dezelfde bewoordingen uitgedrukt, en drong tot in Oost-Friesland, ja, zelfs tot in het rijk gezegende Engeland door, en wordt hier met beide handen vastgehouden.”¹⁾ Op de toewijding aan den Koning volgt nog eene zeer behartigenswaardige, stichtelijke voorrede „aan den godvruchtigen lezer”, in welke onze vriend

¹⁾ Kuypcr, I, 102.

met allen nadruk doet uitkomen, dat de Sacramentsstrijd hem ten allen tijde van te weinig belang is voorgekomen, dan dat om zijnentwil de gemeenten, die het Evangelie van Christus belijden, zouden moeten vaneengescheurd worden.

Het zou ons te ver voeren, indien wij dit belangrijke geschrift als op den voet wilden volgen; zelfs aan het geven van eene bloemlezing van de meest kenmerkende plaatsen valt hier niet te denken. Wij vergenoegen ons met enkele vluchtige opmerkingen. Laski geeft allereerst eene beschrijving van de ontwikkeling der Sacramentsleer in de Roomsche kerk, en toont, met groote belezenheid in de kerkvaders, aan, hoe de allengs ingeslopen dwaling zich in den loop der tijden ontwikkeld heeft tot de valsche leer, volgens welke er eene volkomene vereeniging van het teeken met de zaak plaats heeft, in dier voege zelfs, dat het teeken in de zaak geheel opgaat en verdwijnt. Volgens de leer der H. Schrift echter is het sacrament in het algemeen eene Goddelijke inzetting, bestaande uit twee deelen, nl. uit een zichtbaar teeken en uit eene onzichtbare verborgenheid („mysterium”), opdat het alzoo beantwoorde aan het doel, waartoe het is ingesteld. ¹⁾ In het sacrament is de beteekende zaak of het „mysterium”, hetwelk door de teekenen der sacramenten wordt aangeduid, de ons geschonken vereeniging met Christus, den Heer, in zijn lichaam en bloed. Hierin nu stemmen allen overeen, dat het „mysterium” der sacramenten onze vereeniging is met Christus, den Heer, en eveneens ook hierin, dat zij deze onze vereeniging met Christus doen bestaan in het deelgenootschap aan zijn lichaam en bloed. Eerst wat betreft de vaststelling van de wijze, waarop deze onze vereeniging met Christus plaats heeft, loopen de gevoelens der uitleggers uiteen; dezen denken zich eene magische verandering in de elementen van den maaltijd des Heeren; genen daarentegen nemen eene nieuwe verbinding („connexio”) buiten de natuurlijke aan, die tusschen het teeken en de beteekende zaak bestaat. Deze opvatting

1) Ibid., I, 128.

had haren tijd, en mitsdien ook haar recht, toen men de dwaalleer van de wezensverandering verzaakte, en men er zich toch ook weder niet bij kon nederleggen, in de sacramenten bloote teekenen te zien. God toch buigt zich in ontferming tot onze zwakheid ter neder, en openbaart zich aan ons niet plotseling in allen deele, maar trapsgewijze, naar de mate van onze toenemende kracht. Laski wil hierbij geen namen noemen, maar hij verklaart nadrukkelijk, met zachtmoedigen ernst, dat hij, uitgezonderd de leeraren van de Transsubstantiatie, alle de overige in den Heer vereert, en dat hunne nagedachtenis, ook al is hun mogelijk in een of ander opzicht iets menschelijks wedervaren, hem steeds heilig is, als van mannen, die met hun gansche hart de eer van God hebben gezocht, en die in bijzondere mate met bewonderenswaardige gaven van God versierd waren. Inderdaad, voor die dagen eene zeldzaam gematigde, objectieve taal.

Wat nu betreft de geheimzinnige gemeenschap met den Heer, die bij de sacramenten plaats heeft, legt a Lasco er nadruk op, gelijk wij reeds vroeger vermeld hebben, dat de uitdrukking „communio” in passieven zin is op te vatten en het deelnemen aan iets aanduidt, maar niet de uitdeeling zelve. Bij deze „communio” geeft en ontvangt ieder iets, zoowel Christus, als wij, die het sacrament genieten, en wel ieder datgene, wat hem kenmerkend eigen is. Het „mysterium” der beide sacramenten, wat betreft het deelgenootschap van onzen kant aan Christus, bestaat hierin, dat Christus uit genade aan ons mededeelt hetgeen het eigenaardige is in zijn lichaam en bloed, te weten zijne onschuld, gerechtigheid, heiligheid, de geheele verdienste van zijn lijden en sterven, en de heerlijkheid zijner wonderbare opstanding. Deze mededeeling van het lichaam des Heeren is waarachtig en heil-aanbrengend, doch niet reëel en substantiëel.

De sacramenten zijn door God ingesteld met het tweeledige doel, dat wij door deze onze gemeenschapsoefening met Christus, onzen Heer, eene volkomene rust des gewetens hebben en verzekerd zijn mogen, dat nu niets verdoemelijks

ons meer aankleeft, nadat wij, door de uit genade ons verleende gemeenschap aan zijn lichaam en bloed, met Christus, onzen Heer, vereenigd zijn. De andere nuttigheid dezer sacramenteele verzegeling is de verandering en vernieuwing van ons gemoed, als het gevolg van de rust des gewetens, die wij door het sacrament verkregen hebben. — Hetgeen a Lasco op deze wijze in het algemeen over de sacramenten gezegd heeft, dat past hij vervolgens breedvoerig toe op de beide sacramenten, die door den Heer zijn ingezet, om dan eindelijk met de volgende treffende woorden te besluiten: „En nu smeek ik van God, dat Hij alle verdeeldheden in de leer door zijnen H. Geest moge beslechten, en dat Hij ons allen, die wij zijnen ééngelboren Zoon als onzen ééngen, waarachtigen, hoogsten en eeuwigen Koning, Profet en Hoogepriester geloovig belijden en verkondigen, en die, wegens de belijdenis van zijnen aanbiddelijken naam, in deze wereld gewis niet anders dan marteling te verwachten hebben, gelijk schapen, die ter slachtbank bestemd zijn, — dat Hij ons allen, zeg ik, door den band zijns Geestes alzóó vereenigen moge, dat wij Hem alleen, met verzaking van alle zelfzucht en met terzijdestelling van allen ijdel en zelfroem, eenpariglijk prijzen, en door onze vereeniging betuigen, dat God waarlijk onze God is, en dat wij zijn volk zijn, gekocht door het bloed zijns Zoons, wien, te zamen met zijnen eeuwigen Vader en den H. Geest, toekomt de eer, de lof en de aanbedding, tot in eeuwigheid. Amen.” 1)

De duidelijke, gematigde en zachtmoedige behandeling van deze moeilijke en ook voor Engeland hoogst belangrijke vraag liet niet na, eenen diepen en blijvenden invloed op de verdere ontwikkeling der kerkleer te oefenen. Met steeds klimmenden ernst en toenemende opmerkzaamheid luisterde men naar den raad van dezen „zoo oprechten, fijnbeschaafden, vromen en geleerden” man, 2) die tegenover aanzienlijken en geringen onbevreesd voor zijne overtuiging uit-

1) Ibid. I, 232.

2) „Original,” p. 572.

kwam. Spoedig na zijne aankomst liet het gewicht van zijn mannelijk woord zich ook in de Engelsche kringen gelden, en wel in eene zeer belangrijke zaak.

Twee dagen namelijk na zijne aankomst te Londen was Johannes Hooper, alleszins een geestverwant van onzen Laski, en omtrent van gelijken leeftijd als hij, tot Bisschop van Gloucester benoemd geworden. Deze vrome en onverschrokken prediker, die reeds vroeg door de geschriften van Zwingli en van Bullinger voor het Evangelie was gewonnen geworden, moest, om den wille van zijne overtuiging, onder de regeering van Hendrik VIII zijn vaderland verlaten: hij behoorde tot de groote schare van hen, die zich door de onverdraagzaamheid des Konings gedwongen zagen, naar het buitenland de wijk te nemen, doch die aldaar door Gods hand zoo wonderbaar in hun geloof bevestigd werden, opdat zij eens, in gunstiger dagen, aan hun vaderland het woord des kruises zouden mogen brengen. Deze voortvluchtige zonen van Engeland trokken in die dagen zelden meer naar Wittenberg; hunne rustplaats („étape”) was Straatsburg geworden, en dan verder Zurich en Genève, waar hun de vriendelijkste gastvrijheid ten deel viel. De jaren, welke Hooper in den vreemde doorbracht, waren voor zijn geestelijk leven als een rijkgezegende zomertijd, in welken zijn geloof tot vollen wasdom kwam. Spoedig na de troonsbestijging van Eduard keerde hij naar zijn vaderland terug; het duurde niet lang, of hij was, nevens Latimer, de meest populaire prediker, die onbevreesd, ook in tegenwoordigheid des Konings, de gebreken van zijnen tijd en ook van het hof aan de kaak stelde, en duidelijk en onbewimpeld zijne meening uitsprak. ¹⁾ Het antwoord van den jeug-

¹⁾ Ik denk hierbij aan zijn zeven predikatiën over Jona, die hij in het voorjaar van 1550 vóór den Koning hield, en in welke hij ook onbewimpeld en uitvoerig zijne zienswijze aangaande de Sacramenten ontwikkelde. In zijne derde beschouwing had hij rechtstreeks den eed bestreden, die, volgens de koninklijke verordening van het vorige jaar, door de bisschoppen moest worden afgelegd (verg. Hooper, I, 479). Het is de plaats: „zoo waarlijk helpe mij God, alle heiligen en het heilig Evangelie.” („Two liturgies,” p. 169: „So help me God, all saints and the holy Evangelist.”)

digen, vromen koning op die vrijmoedige taal was de benoeming van den Evangelischen prediker tot het onlangs opengevallen bisschopsambt. Hooper nam deze benoeming aan, doch hetgeen hij gepredikt had, daaraan hield hij zich nu ook met onverschrokken moed; hij weigerde, den gebruikelijken eed af te leggen en in het bisschoppelijk gewaad uit den Roomschen tijd op te treden. ¹⁾ Deze weigering bracht overal in den lande eene geweldige opschudding teweeg. Hooper volhardde bij zijn besluit, ook toen hij ten gevolge daarvan, in stede van op den bisschopszetel verheven te worden, in de gevangenis geworpen werd. De aanstootelijke uitdrukking in den eed werd, wel is waar, eerlang op een bijzonder bevel des Konings verwijderd, ²⁾ doch moeilijker was het andere punt, nl. betreffende de bisschopswijding, dat welhaast tot eene principiële vraag verscherpt werd. De energieke en edele bisschop van Londen (Ridley) lette gestreng op den uiterlijken vorm, en gedoogde niet, dat er in de bisschoppelijke kleeding en wijding ook maar in het minst iets gewijzigd werd; zijne zienswijze zou hem heden ten dage, wat dit punt aangaat, in de gelederen der Ritualisten plaatsnemen. ³⁾ Het was hem tot eene diepe smart, binnen den omtrek van zijn bisdom de bijzondere inrichting van den eeredienst in de vreemdeling-gemeente te moeten dulden,

1) Verg. „Original,” p. 187. — De benoeming van Hooper tot Bisschop was door den Lord-Protector, den hertog van Somerset, doorgedreven, ondanks het verzet van de gezamenlijke bisschoppen, die wel wisten, wat zij, met betrekking tot dit punt, van hunnen nieuwen ambtgenoot te verwachten hadden. (Ib., p. 410.)

2) Het „Book of common prayer” van 1552 eindigt, in onderscheiding van de zoo even aangehaalde plaats in de uitgave van 1549, met de woorden: „Zoo waarlijk helpe mij God, door Jezus Christus.” („Two liturg.” p. 339: „So help me God through Jesus Christ.” Verg. ook „Original,” p. 416. 566.)

3) Tusschen Ridley en Hooper bleef eene spanning bestaan, tot op den tijd, dat deze beide getrouwe belijders, onder de regering van de bloedige Maria in den kerker smachtten en hunne Evangelische overtuiging met den marteldood bezegelden. De treffelijke brief, in welken Ridley, uit zijne eenzame cel in den Tower, aan zijnen medegevangene in den Fleet-toren de broederhand der verzoening reikt, is ons nog bewaard gebleven. (Verg. Ridley, p. 355, en wat het geschilpunt betreft: „Original,” p. 567.)

en hij vreesde, dat Hooper een man was, geschikt en bereid, om eene gelijke zienswijze in de Engelsche kerk ingang te doen vinden. Niet weinigen, ook onder de hooge waardigheidbekleeders der Kerk, waren met hem van hetzelfde gevoelen. Een onzijdig standpunt werd door Cranmer en eene groote schare van met hem gelijk gezinden ingenomen. Zij beschouwden de zaak als van onbeduidenden aard, en waren ontevreden, dat Hooper haar tot eene zoo ernstige aangelegenheid verhief. In plaats van daarover strijd te gaan voeren, was het, volgens hunne meening, verstandiger, om eene gewoonte als deze, die door een bestaan sinds eeuwen her gewijd was, onaangetast te laten, en zich te voegen naar een gebruik, hetwelk zoo ver van de heiligheden des geloofs verwijderd was. Onder degenen, die met den Aartsbisschop instemden, bevonden zich ook Bucer ¹⁾ en Petrus Martyr, die vooral het ondoelmatige van eenen strijd over zulke beuzelachtigheden in eenen zoo ernstigen tijd wraakten.

Onze vriend daarentegen stond met volle overtuiging aan de zijde van Hooper. Voor Laski, zoowel als voor den nieuw verkozen bisschop was de genoemde aangelegenheid eene gewetenszaak, die diep in het geheele geloofsleven ingreep; beiden waren er wellicht ook van overtuigd, dat in zulke gevallen niet al te veel van eenen toekomenden, meer verlichten tijd te verwachten is, en dat het er ten tijde van den strijd op aankomt, het wellicht lastige geschilpunt snel en kordaat af te handelen. Zij staan daar vóór ons als profeten, die in hunnen tijd niet zijn begrepen geworden, maar de tegenwoordige tijd stelt hen in het gelijk: de gebruiken, die toenmaals voor iets onverschilligs gehouden werden, zijn als tot brugpijlers geworden, door welke de

¹⁾ Verg. Hooper, II, XIII. — De strijd doet enigszins denken aan de kwestie over de beelden in de kerk. Luther wenschte die toch ook uit de kerken verwijderd te zien (verg., in de uitgave van Walch: III, 1586: XX, 35. 193), maar afkeerig als hij was van alle beeldstormerij, wilde hij te zijner tijd de zaak nog op haar beloop laten, terwijl hij van de toekomst eene verandering en verbetering te dezen aanzien verwachtte.

terugkeer uit de streng episcopaalsche kerk („Hochkirche” [„high-church”]) tot de Roomsche kerk mogelijk gemaakt wordt. A L a s c o hield met B u c e r over dit onderwerp eene belangrijke discussie, van welke de hoofdpunten ons zijn bewaard gebleven. ¹⁾ —

Wij behoeven den verderen loop der zaak van Hooper hier niet in bijzonderheden te schetsen; zij eindigde daarmede, dat de nieuw benoemde bisschop, die door het verblijf in de gevangenis handelbaarder geworden was, zijne toestemming gaf tot de schikking, dat hij bij zijne bevestiging de gehate gebruiken stilzwijgend zou dulden, doch dat hij dan ook de bevoegdheid zou hebben, om voortaan in zijne diocese te dezen aanzien naar eigen goeddunken te handelen. Nadat de zaak met den Engelschen bisschop op deze tamelijk vroedzame wijze beslecht was, werden de grievende aanvallen tegen de gemeente in Austin-Friar voortgezet. Waarom toch aan de vreemdelingen toegestaan hetgeen men aan de landskinderen weigerde! Altijd weder kwam men terug op het ambts-gewaad, terwijl men er zich evenzoo aan ergerde, dat deze gemeente het H. Avondmaal zittende placht te ontvangen. Manmoedig verdedigde Laski zich tegen hen, die hem zulke — naar zijne overtuiging — apostolische gebruiken wilden ontzeggen. In een uitvoerig schrijven wendde hij zich tot zijnen vriend, den Aartsbisschop, om bescherming tegen deze aanhoudende plagerijen. Het interessante stuk is ons bewaard gebleven. ²⁾ Nog een half jaar later vernemen wij eene zinspeling op dezelfde zaak, in een schrijven van Laski aan den jeugdigen koning. Want ook op deze Roomsche overblijfsels heeft de schoone en juiste gelijkenis betrekking, welke Laski aan den jongen koning verhaalt, aangaande den vader, die zijne dochter, welke bijkans ten val gebracht en reeds met de kleederen eener boeleerster getooid is, nog juist van pas uit het huis der ontucht redt, en haar naar de ouderlijke woning terugvoert, doch haar nu ook niet

¹⁾ K u y p e r, I, LV.

²⁾ Ibid., II, 655.

vergunst, de kleederen te dragen, die aan het vreeselijke gevaar herinneren, in hetwelk zij verkeerd heeft. ¹⁾ — Het gelukte Laski, zijne kerk voor deze eischen te behoeden, en in de hoofdstad zelve eene bloeiende gemeente te stichten, welke al die herinneringen aan den Roomschen tijd had vaarwelgezegd.

Dat Laski in deze zaak zulk een beslist standpunt had ingenomen, vervreemde hem geenszins van Cranmer, en deed ook aan zijnen invloed in breederen kring volstrekt niet te kort. Integendeel, zijn aanzien en invloed namen toe, en naarmate het grootsche plan van zijne kerkelijke organisatie der vreemdeling-gemeente allengs zijne voltooiing naderde, des te sterker en levendiger werd ook het verlangen naar zijnen raad en zijne medewerking bij de regeling van de kerkelijke toestanden in Engeland.

Met deze definitieve inrichting van de Evangelische kerk in Engeland was men in 1552 ijverig begonnen voortgang te maken. In de lente van dat jaar had de Koning eene Commissie benoemd, die zich met de samenstelling van een Kerkrecht op Evangelischen grondslag had bezig te houden. Immers, ofschoon men sedert bijkans twee decenniën van Rome gescheiden was, had men zich echter tot dusver nog steeds aan de oude pauselijke decreten gehouden; aan dezen valschen toestand nu, die steeds duidelijker aan het licht trad, moest de benoemde Commissie een einde maken. Zij bestond

¹⁾ [Ib., I, 108.] Ook Calvin kwam op voor de zaak, die door Hooper en Laski verdedigd werd. Verg. „Original,” p. 710: „It is true, sire, that there are certain things indifferent, which we may lawfully bear with. But we must always observe this rule, that there must be sobriety and moderation in ceremonies, so that the light of the gospel be not obscured, as though we were still under the shadows of the law, and then, that there be nothing inconsistent with and uncomfortable to the order established by the Son of God and that the whole may tend and conduce to the edification of the church.” (Het origineel van dezen brief is te vinden bij Calvin, XIV, 38.) Calvin was door Utenhove met den geheelen stand der zaak bekend gemaakt (Ib., XIII, 658). De wijze, waarop het bedoelde geschil door Froude (IV, 556) besproken wordt, is uiterst partijdig; minder eenzijdig is de voorstelling bij Burnet, II, 243 (zie ook de Bijvoegsels ald., III, 299 sq.).

uit 32 leden, onder welke ook twee vreemdelingen, nl. Petrus Martyr en Laski. ¹⁾ Aan de werkzaamheden der Commissie nam onze vriend een niet onbelangrijk aandeel; enkele punten in het door haar vervaardigd ontwerp, hetwelk vervolgens onder de regeering van koningin Elisabeth, onder den titel van „Reformatio legum,” werd in het licht gegeven, ben ik geneigd, rechtstreeks aan zijne hand toe te schrijven. Zoo, in de eerste plaats, het 30ste Artikel, hetwelk over de kerkelijke tucht en de excommunicatie handelt, en dat geheel in zijnen geest is opgesteld, slechts met deze afwijking van het in zijne gemeente heerschende gebruik, dat, terwijl bij deze laatste elk beroep op de wereldlijke overheid door de bijzondere positie der gemeente gelukkigwijjs was afgesneden, daarentegen in de Engelsche kerk een inroepen van de wereldlijke macht als geoorloofd en noodzakelijk beschouwd werd. ²⁾ Ook het derde Artikel, handelende over de wijze, waarop men met ketters moet te werk gaan, doet ons denken aan de maatregelen, die Laski in Emden getroffen had. In andere Artikelen bespeurt men den strijd tusschen twee verschillende beschouwingen, van welke de eene werd voorgestaan door de ritualistische bisschoppen van Londen en van Ely, Ridley en Goodrick, ³⁾ terwijl de andere haren pleitbezorger had in Hooper, die mede in de Commissie gekozen was, en die door Laski krachtig ondersteund werd. —

Tegelijkertijd vergaderde eene andere Commissie, voor het meerendeel uit dezelfde leden samengesteld, ten einde de artikelen der Leer voor de Engelsche kerk te bespreken en vast te stellen. Aan de beraadslagingen nam niemand van

¹⁾ „Original,” p. 503, 580. In zijn dagboek heeft koning Eduard, onder dagteekening van 10 Febr., de namen van de gezamenlijke leden aangeteekend, met de opmerking: „Commission was granted out to 32 persons to examine, correct and set forth the Ecclesiastical Laws.” (Burnet, IV, 227.)

²⁾ Eene beknopte analyse van deze Artikelen vindt men bij Burnet, II, 314.

³⁾ Over dezen man, die, in verband met den val van den hertog van Somerset, met behoud van zijne bisschoppelijke waardigheid tot Lord-Kanselier verheven werd, zie men het scherpe, maar alleszins juiste oordeel bij Burnet, II, 291.

de vreemdelingen rechtstreeks deel; de invloed echter, door Laski en de door hem vertegenwoordigde zienswijze zijdelings op deze beraadslagingen uitgeoefend, is onmiskenbaar. Op Zondag na Paschen, ten jare 1549, was reeds het „Common prayer book” in gereedheid gebracht en ingevoerd geworden. De samenstelling van eene gemeenschappelijke liturgie, aan de oude godsdienst-orderingen der Engelsche kerk ontleend en met de nieuwe toestanden in overeenstemming gebracht, had niet veel tijd gekost. Zij vertoont slechts zwakke sporen van Laski's invloed; ¹⁾ immers, zij was reeds nagenoeg voltooid, toen hij en de overige genoodigde gasten — en dat niet om harentwil, — naar Engeland overstaken. Eene andere en moeilijker zaak was het, eene voor het geheele land geldende kerkleer op te stellen. In 1543 was het Koningsboek verschenen, onder den titel: „Noodzakelijke leer en onderrichting voor iederen Christen” („Necessary doctrine and erudition for any christian man”), in den grond der zaak slechts een herziene uitgaaf van het Bisschopsboek van 1536. ²⁾ Bij dit samenstel was het tot dusver gebleven, alhoewel in de laatstverloopen vijftien jaren de ontwikkeling der leer, ook in Engeland, inzonderheid sedert de troonsbeklimming van Eduard, zulke ontzaglijke vorderingen gemaakt had. Cranmer aarzelde aanvankelijk, de nog niet genoegzaam bezonken leer kerkelijk vast te stellen; zelf nog weifelend met betrekking tot de voornaamste leerstukken, verlangde hij naar medehelpers en leeraren uit Duitschland en Zwitserland. Reeds hebben wij gezien, op welk eene wijze aan zijne dringende uitnoodigingen gevolg werd gegeven. De aangekomen gasten gaven den doorslag, ondersteund door

¹⁾ Verg. Procter, p. 49. Deze nauwkeurige geschiedschrijver van het „Common prayer book” toont aan, hoe onder de vreemde godgeleerden in Engeland alleenlijk onze Laski eenen bepaalden invloed op de revisie van het boek heeft uitgeoefend: „The friendly intercourse of this truly influential person with Cranmer would naturally lead to an inquiry as to the form of his worship. In his book („Forma ac ratio”) is a form of Confession and of Absolution, in which some phrases resemble the corresponding portions which were added to the Second book of Edward VI.”

²⁾ Verg. Hardwick, p. 50.

degenen, die, onder Hendrik VIII uit hun vaderland gevlucht, aan den Rijn en in Zwitserland in hunne Evangelische gevoelens waren versterkt geworden, en die nu in hun vaderland wederkeerden, ten einde aan den arbeid krachtig deel te nemen. In de voorste rij dier invloedrijke mannen hebben wij Laski opgemerkt, den vriend en gast van den Aartsbisschop, juist in den tijd, in welken Cranmer er naar streefde, om zelf tot meer helderheid van denkebeelden te komen. Deze invloed was nog bestendig toegenomen, sedert dat Laski onder de oogen der kerkelijke waardigheidbekleeders zijne leer aan zijne eigene gemeente voordroeg, terwijl hij in woord en schrift met duidelijke wel-sprekendheid en met innige overtuiging voor haar opkwam. Vele plaatsen uit brieven van dien tijd getuigen, welk eenen machtigen invloed Laski op den Aartsbisschop uitoefende. Bucer had getracht, met name in de Avondmaalsleer, aan zijne, ofschoon eenigszins onduidelijke, toch meer bepaald naar de Luthersche zijde overhellende zienswijze ingang te verschaffen; Laski, die wel begreep, tot welk een groot nadeel het zou strekken, indien nu ook in Engeland de Sacramentsstrijd moest ontbranden, trad hierover in eene levendige briefwisseling met zijnen ouden vriend in Cambridge, die toen reeds met rassche schreden zijn einde naderde; de rusteloos werkzame Bucer stierf, voordat deze zaak tot eene beslissing gekomen was. Maar de schriftelijke discussiën, die de beide mannen gevoerd hadden, lagen op de schrijftafel van den Aartsbisschop, evenals „de Zuricher overeenkomst” en de verhandeling van Bullinger over de Sacramenten. Deze zienswijze aangaande het belangrijke leerstuk kreeg bij Cranmer de overhand; sedert dien tijd heeft zij op de leer der Engelsche kerk haren onuitwischbaren stempel gedrukt. ¹⁾

¹⁾ Het zou voorzeker de moeite waard zijn, om op grond van de in onzen tijd overvloediger ontsloten bronnen, de voortgaande ontwikkeling bij Cranmer, wat betreft de Avondmaalsleer, aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. Het groote werk van den Aartsbisschop over het Avondmaal, tegen Gardiner gericht, zou het uitgangspunt moeten vormen. (Verg. de mededeelingen bij *Strype*, p. 254, over het ontstaan van het boek.) Ook nog op eene uiterlijk

Bereids in 1549, wellicht reeds ten tijde, dat Laski nog als gast ten zijnent vertoefde, had Cranmer enkele Artikelen der leer opgesteld. De zaak bleef daarop weder eene poos rusten, totdat zij in het volgende jaar met nieuwen ijver weder werd opgevat. In 1551 werden de Artikelen aan de bisschoppen ter beoordeeling toegezonden. Terzeldertijd, dat onze Laski, tot herstel van zijne gezondheid, in het zomerpaleis van den Aartsbisschop te Londen [l.: Croydon?] vertoefde, nam Cranmer kennis van de ingekomen adviezen, onderwierp, naar aanleiding van deze laatsten, de genoemde Artikelen aan eene nauwkeurige herziening, en zond ze in hunnen gewijzigden vorm ter beoordeeling aan de vrienden van Laski, nl. aan Sir Cecil en Sir Cheque, „de groote leekpatroons der Hervorming aan het koninklijke hof.”¹⁾ Door hunne tusschenkomst kwamen de Artikelen aan den Koning in handen. Nog ettelijke maanden verliepen er, voordat zij eindelijk als de zoogenoemde „42 Artikelen van 1553” (1552)²⁾ kracht van wet ontvingen. Onder koningin Elisabeth werden, zooals bekend is, deze geloofsartikelen aan eene vernieuwde herziening onderworpen, en zagen zij vervolgens op nieuw, in de zoogenaamde „39 Artikelen”, als de belijdenis der Engelsche staatskerk het licht.

merkbare wijze had Laski bij dit voornaamste geschrift van den Aartsbisschop zijne hand gulcend. Toen het bedoelde werk, dat oorspronkelijk in de Engelsche taal geschreven was, door Sir Cheque in het Latijn vertaald werd (1553), veranderde Laski de Latijnsche uitdrukkingen van den niet theologisch gevormden vertaler in de gebruikelijke schoolsche termen. (Strype, p. 261.) Waarschijnlijk was het Ridley, die, kort vóór de eerste komst van Laski in Engeland, Cranmer met betrekking tot de leer van de Transsubstantiatie het eerst aan het twijfelen bracht. Toen hij nog vicaris te Herne was, kreeg Ridley het beroemde werk van Ratramnus over het Avondmaal in handen, in hetwelk de stoutmoedige monnik van Corvey, in de 9e eeuw, zelfs de lichamelijke tegenwoordigheid van den Heer in het Avondmaal verwerpt. Hij deelde den inhoud van dit geschrift aan zijnen vriend Cranmer mede, die van toen af de kerkleer begon te wantrouwen.

¹⁾ Hardwick, p. 73.

²⁾ „Articles agreed on by the Bishoppes and other learned menne in the Synode at London in the yere of our Lord Godde MDLII, for the auoiding of controuersie in opinions and the establisement of a godlie conorde in certeine matters of Religion.” (Verg. den afdruk bij Hardwick, p. 289.)

Hetgeen men bij de discussiën over het kerkrecht had zien geschieden, herhaalde zich bij de vaststelling van de Artikelen. Zij vertoonen, al is het ook slechts in zwakke mate, de sporen van den strijd tusschen de beide richtingen, die in Ridley en Hooper hare persoonlijke uitdrukking vinden. Petrus Martyr en Laski ondersteunden Hooper in zijne pogingen, om de door hem verdedigde zienswijze te doen zegevieren, en haar eene uitdrukking in de Artikelen te verschaffen. ¹⁾ Niet overal behield zij echter de overhand; men troostte zich met de hoop op eenen beteren uitslag in de toekomst. Het zou ons te ver doen afdwalen, indien wij wilden aantonen, hoe in de eerste jaren van koningin Elisabeth deze hoop meer en meer ongegrond bleek te zijn, ²⁾ doch hoe dit er toe medewerkte, om de „Puriteinen” — in zeker opzicht de geestelijke zonen en erfgenamen van Hooper, — in hunne ontevredenheid over vele gebruiken der Staatskerk te bevestigen.

II. WERKZAAMHEID OP STAATKUNDIG GEBIED IN LONDEN.

Niet alleen op het kerkelijke gebied zien wij Laski, gedurende den tijd van zijn verblijf in Engeland, aan de gebeurtenissen aldaar deelnemen: bij den hooggaanden vloed dier dagen werd hij ook mede betrokken in politieke stroomingen, tegen welke hij zich niet kon, en mogelijk ook niet eenmaal wilde verzetten. Want het politieke was met de kerkelijke, het kerkelijke met de politieke gebeurtenissen in die veelbewogen dagen op zulk eene wijze onderengemengd, dat aan een vreedzaam uit-elkander-houden van deze beide sferen niet te denken viel, en dat, indien iemand op het eene gebied eene invloedrijke positie innam, hij zich ook onverhoeds in de beweging op het andere gebied betrokken zag. Inzonderheid het lid van eene familie, die bij de politieke gebeurtenissen in Europa meer dan ééns schitterend op den

¹⁾ Hardwick, p. 96.

²⁾ Een nauwkeuriger inzicht in deze gebeurtenissen bieden ons de „Annals,” I, 53, 174 sq.

voorgond getreden was, en wier naam op dit gebied in de meest verschillende landen eenen uitnemenden klank had. Het was niet geheel zonder grond, wanneer Karel V tegen den drager van dezen naam, den superintendent in Oost-Friesland, argwaan koesterde; Laski kon voorzeker met een goed geweten de verdenkingen van het Brabantsche hof te dien aanzien, althans tot op den tijd van het Interim, van zich werpen. Daarna echter moest hem zulks toch moeilijk vallen. De, naar 't schijnt, helaas verloren geraakte brief van den koning van Polen, in welken Sigismund August aan zijnen landsman de getuigenis geeft, dat deze bij hem nooit iets tegen den Keizer beraamd had, zou voor ons van het hoogste belang zijn. ¹⁾ Gewis, persoonlijk met hem had Laski eenig plan van dien aard wel niet beraamd; maar hij droeg alleszins kennis van de onderhandelingen, die ten doel hadden, om den koning van Polen voor den vorstenbond te winnen, en het schijnt ook, dat hij in deze onderhandelingen min of meer de hand gehad heeft.

Wij hebben reeds vermeld, hoe Laski de eerste terugreis van Londen naar Emden in gezelschap van graaf Volrad van Mansfeld volbracht, die juist in den kring, welke onzen vriend het naaste was, krachtige pogingen in het werk gesteld had, ten einde Engeland over te halen, om zijdelings of rechtstreeks aan den vorstenbond deel te nemen. Waarschijnlijk reeds in deze kringen werd Laski in de geheime onderhandelingen ingewijd; want van uit Oost-Friesland kan hij reeds, aangaande den verderen loop dier onderhandelingen op het vasteland, aan den Primaat berichten voor den hertog van Somerset doen toekomen. De daarop in den zomer van 1549 gevolgde, nog niet geheel opgehelderde, raadselachtige reis naar zijn vaderland, naar Dantzig; het verblijf gedurende verscheidene weken te Koningsbergen, terwijl men zou hebben gemeend, dat zijn post, in die moeilijke dagen, enkel en alleen in Oost-Friesland zijn kon; zijne bekendheid met het cijferschrift, van hetwelk de hoofden van den vor-

¹⁾ Kuyper, II, 639.

stenbond zich, tot meerdere geheimhouding van hunne bedoelingen, bedienden; zoo menige ontcijferde plaats in brieven uit die dagen: dit een en ander geeft ons grond voor het vermoeden, dat hij van al deze geheime verrichtingen kennis droeg, en dat men voor het vervolg bepaald op zijne medewerking rekende. Als broeder van den beroemden diplomaat Laski, moest hij wel met de staatkunde van het Poolsche hof vertrouwd zijn; bovendien had hij zich nu een half jaar achtereen in de dichtste nabijheid van die mannen in Engeland opgehouden, in wier sterke hand het bestuur des lands berustte!

Toen nu Laski voor de tweede maal, als een soort van banneling, naar Engeland ging, reisde hij met bepaalde volmachten van de hoofden van den vorstenbond. Reeds gedurende zijn verblijf te Koningsbergen, den 3^{den} Juni 1550, had hertog Albrecht van Pruisen hem als zijn gezant bij den Lord-Protector geaccrediteerd. ¹⁾ In December 1551 zond hertog Johan Albert van Mecklenburg, de ijverige voorstander van den vorstenbond, den vrijheer Joachim Maltzan als zijnen gezant tot Eduard VI; daar hevige stormen den gezant verhinderden, uit Harburg uit te zeilen, vertrouwde deze zendbode de vervulling van zijnen last aan onzen Laski toe. ²⁾ Allereerst kwam het er op aan, de Engelsche regeering in zooverre voor het streven van den vorstenbond te winnen, dat zij zich bereid verklaarde, door het verstrekken van geldmiddelen te zorgen voor het onderhoud van een bepaald aantal troepen, die hertog Albrecht, zonder opzien te verwekken, aanwerven en gereed houden zou voor het geval, dat de oorlog mocht uitbreken. Laski onderhandelde daarover met den Primaat; hij verzocht om 50,000 thalers gedurende drie jaren. Het antwoord, dat reeds

¹⁾ „Calendar Foreign.”, p. 48. In het bedoelde schrijven noemt de Hertog onzen Laski eenen even eerlijken en oprechten, als door bijzondere bekwaamheid uitstekenden mensch, aan wien de Lord-Protector zijn volkomen vertrouwen kon schenken, en met wien hij op eene gelijke wijze kon onderhandelen, alsof hij zelf aanwezig was.

²⁾ *Ib.*, p. 205.

in Juli 1550 volgde, luidde voor dit jaar afwijzend. ¹⁾ De Koning, zóó werd gezegd, had reeds aan graaf Volrad van Mansfeld en Hans von Heideck voor een gelijk doel gelden gegeven. ²⁾ Maar niettemin verklaarde de Koning zich bereid, om in het volgende jaar eenen zeer belangrijken onderstand te verleenen, ingeval de hertog van Pruisen en de markgraaf van Brandenburg beloven wilden, dat zij met vereende krachten den koning van Engeland bij zijn dingen naar de Duitsche keizerskroon, bij gelegenheid van de eerstvolgende verkiezing, zouden ondersteunen. ³⁾ Verdere onderhandelingen in den loop van den herfst deden Laski bespeuren, dat men méér kans had van slagen, wanneer het aanzoek niet door één der vorsten in het bijzonder, maar door den gezamenlijken vorstenbond, en wel schriftelijk en in het geheim, niet door een gezantschap, gedaan werd. Als zulke verbonden vorsten noemt Laski, in zijn schrijven aan zijnen lastgever, behalve dezen laatsten zelve, den markgraaf van Brandenburg, de hertogen van Pommeren, de zeesteden en mogelijk ook nog den koning van Denemarken, aangaande wien hij wist, hoe groot eene moeite zich bepaaldelijk hertog Johan Albrecht van Mecklenburg gaf, ten einde hem voor den vorstenbond te winnen. De raad van Laski, dat men gemeenschappelijk te werk zoude gaan, vond bijval; de loop

¹⁾ Kuyp er, II, 642.

²⁾ Ook door deze ondersteuning was het mogelijk geworden, in het stift Bremen eene legermacht van 4000 man voetvolk en 300 ruiters bijeen te brengen. Verg. Raumer (1857), S. 90.

³⁾ Kuyp er (II, 643) wijst er op, dat uitsluitend op deze éne plaats zulk een wensch des Konings, of wellicht ook slechts van zijne raadsliden, voorkomt, maar dat het bericht zelf in allen deele geloofwaardig is. Ranke (V. 160) schrijft de geldelijke ondersteuning, die Johannes Heideck en graaf Volrad van Mansfeld van Engeland erlangden, aan Laski's tuschenkomst toe, en kenschetst haar als de eerste terugwerking van de verandering, die aldaar op godsdienstig gebied had plaats gegrepen. Het bewijs daarvoor kan ik niet vinden. De gelden werden bewilligd, juist toen Laski zich voor de tweede maal naar Engeland begaf. Graaf Volrad zelf had, een half jaar te voren, met gunstig gevolg de voorbereidende stappen daartoe bij den Lord-Protector gedaan. Het is mogelijk, dat Laski daarbij de behulpzame hand geleend heeft; in hoeverre, is echter niet duidelijk. Geen enkele plaats in zijne brieven bevat dienaangaande ook maar de geringste aanduiding.

der gebeurtenissen echter had, in het voorjaar van 1551, onverwachts zulk eenen beslissenden keer genomen, dat wij onder de gemeenschappelijk ageerende vorsten eenen man op den voorgrond zien treden, van wien nóch Laski, nóch over het geheel waarschijnlijk iemand in het vorige jaar zulks gedacht had.

In Februari 1551 waren keurvorst Maurits en Hans van Brandenburg in Dresden bijeengekomen, ten einde een mondgesprek met elkander te houden. De Markgraaf had de uitnoodiging aanvankelijk gewantrouwd, en gemeend, dat hem een strik werd gespannen; maar den 20sten Februari was reeds eene schriftelijke overeenkomst tusschen hen beiden tot stand gebracht. Keurvorst Maurits had zijne zaak van die des Keizers losgemaakt; nu wilde hij weder frank en vrij, tot handhaving van den godsdienst volgens de Augsburgsche confessie, land en volk in de waagschaal stellen. Hij bleef allermint werkeloos; de geheele zaak was toch ook zoo in alle opzichten een kolfje naar zijne hand, want van geheime plannen ging zijne ziel voortdurend zwanger. ¹⁾ Een vierendeel jaars later kwamen de beide bondgenooten andermaal, thans te Torgau, bijeen, ten einde nader met elkander te beraadslagen; aan deze bijeenkomst namen ook deel hertog Albert van Mecklenburg en Wilhelm van Hessen, de oudste zoon van den Landgraaf, welke laatste nog altijd gevangen gehouden werd. Men besloot, zich tot Frankrijk en Engeland te wenden met het verzoek om hulp, voorloopig in den vorm van onderstandsgelden. Ten behoeve van de onderhandeling met Engeland werd, ten einde zooveel mogelijk alle verdenking van de zijde des Keizers te voorkomen, een tamelijk onbeduidend man, één van de geheimschrijvers van keurvorst Maurits, met name Füss, naar Londen gezonden, aan wien echter in zijne instructiën werd gelast, enkel volgens de voorschriften van Laski de onderhandelingen met den Koning te voeren. Deze consideratie („Bedenken”) der Torgausche bondgenooten, gedagteekend van den 14^{den} Juli, is

¹⁾ Ranke, V, 175.

ons bewaard gebleven. ¹⁾ Terwijl in de gelijktijdige onderhandelingen met Hendrik II van Frankrijk de staatkundige overwegingen op den voorgrond geplaatst werden, moest daarentegen aan het Engelsche hof de meeste nadruk gelegd worden op de kerkelijke belangen, die door de politiek des Keizers bedreigd werden, en op de vrijheid van het Duitsche volk, welke door den Spanjaard werd aangerand. ²⁾ Buiten medeweten en toestemming van Laski mocht de gezant volstrekt niets ondernemen, ja, indien Laski het raadzamer keurde, moest Füss zijne volmachten aan hem afstaan, en deze laatste alsdan, hetzij persoonlijk, hetzij door tusschenkomst van den Lord-Protector, met den Koning in onderhandeling treden. Het verzoek had de strekking, om onderstandsgelden te verkrijgen voor het werven van troepen; de berekening was opgemaakt voor 8- à 12,000 man, voor welke maandelijks 56- à 88,000 gulden gevorderd werden. ³⁾ Eene som van 300,000, of, indien dit niet mogelijk was, dan althans van 200,000 kronen, als voorschot voor een paar maanden, wenschte men, dat, in geval van eene gunstige beschikking, in Hamburg of in Dantzig werd gedeponceerd. Bijaldien Laski echter van meening was, dat het voorstel vruchteloos zijn zou, moest de gezant de gcheele zaak laten

¹⁾ Afdrukt bij Langenn, II, 328.

²⁾ „Nemlich es solle der Geschickte (Füss) sich bei dem Hernn Lasco angeben, und Ime von unser der Chur und Fürsten wegen, neben geburender unsers gunstigen und genediges grus vormeldung, ufs vertraulichste und In hochster Geheim vormelden, Nachdem Ime unverborgen, was gestalt nun eine lange Zeit her unsre heil. christliche Religion der Augspurg. Confession und die vorwandten stende derselben, durch die widerwertigen unserer Lehr und bekenntnusz verfolget, betrübt und In viel wege zum Hochsten beleidigt worden, auch der augenschein und tegliche erfahrung gibt, das man ferrer damit umgehe, dieselben Evangelischen Stende soviel deren noch der Augspurgischen Confession vorwantt und durch Gottes Gnade darbey zuvorharren gedenken, follents zu bekrigen und gantzlichen auszureuttten, darzu auch nebendeme die Hochlöbliche hergebrachte freiheit der Teutzschen Nation unsers vaterlands In ein knechtische Servitut und Dinstbarkheit zu bringen das man also der christlichen Religion und der freiheit zu gleich, in Hochster und cusserster gefahr stehen muste.“

³⁾ Van den koning van Frankrijk verzocht en verkreeg men eene maandelijksche bijdrage van 100,000 kronen (Langenn, I, 479).

rusten en het diepste stilzwijgen dienaangaande in acht nemen.

Den 14^{den} September kwam Johannes Füss te Londen aan, en vervoegde zich ten huize van Laski; bijkans te gelijk met hem kwamen er brieven van den hertog van Pruisen, in welke onze vriend om zijnen bijstand in particuliere aangelegenheden van den Hertog met de Engelsche regeering verzocht werd. ¹⁾ Laski had er geen bezwaar tegen, het verzoek der Vorsten aan den Koning voor te stellen; Cranmer gaf hem den raad, de aangelegenheid van den hertog van Pruisen voorshands te laten rusten, totdat deze meer gewichtige zaak zou zijn afgehandeld. Vier weken daarna was men met de ernstige behandeling der zaak zóó ver gevorderd, dat het aanzoek der Vorsten aan den jongen koning kon worden voorgesteld. Door tusschenkomst van den Lord-Protector, en waarschijnlijk ook in zijne tegenwoordigheid, had de audiëntie, den 13^{den} October, plaats in Hampton Court, het prachtige koninklijke slot, dat kardinaal Wolsey, eerst weinige jaren te voren, had laten bouwen en aan zijnen koning ten geschenke gegeven had, en alwaar koning Eduard nog, sedert het uitbreken van den vreeselijke ziekte in het midden van den zomer, zijn verblijf hield. Het blijkt niet met zekerheid, of Laski bij de audiëntie tegenwoordig geweest is, of mogelijk zelfs — wat echter volgens enkele aanduidingen niet waarschijnlijk is, — van zijn recht heeft gebruik gemaakt, en hij de zaak geheel alléén vóór den koning bepleit heeft; slechts dit staat vast, dat de fraai gestileerde Latijnsche rede van den gezant geheel uit de nu ook diplomatisch geoefende pen van Laski gevloeid is. ²⁾ In den aanhef der rede wordt nadruk gelegd op de gemeenschappe-

¹⁾ Van hoedanigen inhoud het verzoek van den Hertog was, is niet genoegzaam duidelijk. Kuyper zegt (II, 667): „Aut simpliciter de nummis mutuandis, aut de petitione quadam intellige, ut Duci Prussiae Consilarii Angliae Regis titulus cum stipendio deferretur, ut haud ita raro tunc fieri solebat.”

²⁾ Het origineel der rede, door Laski zelven geschreven, maar met kleine toevoegsels van vreemde hand voorzien, wordt in het staatsarchief te Berlijn in eenen belangrijken akten-bundel bewaard. Zij is, voor zoover ik weet, nog nergens gepubliceerd, en, naar 't schijnt, heeft ook nog geen enkel historischrijver, zoover ik kan nagaan, van deze rede gebruik gemaakt.

lijke godsdienstige belangen en op de verplichting, die daaruit ontstaat, om elkander wederkeerig bijstand te bieden, ten einde alle ondernemingen van den Vorst dezer wereld, in de gedaante van den Roomschen Antichrist, te verijdelen. ¹⁾ In den verderen loop der rede wordt niet verzuimd, den koninklijken jongeling te wijzen op koning Josia, het voorbeeld, door Cranmer hem weleer voor oogen gesteld, en dat den Koning sedert lief was geworden. In dezen tijd, zóó ging de spreker voort, komt het er op aan, de gemeenschappelijke belangen door een onderling verbond, zoowel openlijk te erkennen, als ook te bevestigen. Dat de bondgenooten op zulk eenen verren afstand van elkander wonen, behoeft niet als eene verhindering te worden beschouwd; die bestaat niet, waar het de levende leden van één en hetzelfde lichaam van Jezus Christus betreft. Ja, juist de tegenwoordige ervaring, wat belangt het bondgenootschap van de Perzen met den Keizer tegen de Turken, leert, dat zulke vriendschappelijke verbintenissen, ook op verren afstand, nuttig konden zijn. Uit dien hoofde wenschten de Vorsten, eene christelijke bondsbetrekking met den Koning aan te gaan. Hier viel de Koning den spreker in de rede, en antwoordde, dat hem zelve niets wenschelijker en aangenamer zijn zou, daar zijn geheele streven er op gericht was, om door den waren godsdienst de eer van God en den vrede van Christus' kerk en van hare zuivere godsvereering te herstellen en te beschermen. Te dien einde, zóó vervolgde daarop weder de gezant, komt het er op aan, een vast, op deugdelijke grondslagen berustend verbond te sluiten; zijne zending heeft ten doel, om hetzij daarop betrekking hebbende voorslagen des Konings te ontvangen, of die van zijne lastgevers ter tafel te brengen. In het laatstgenoemde geval is het buiten kijf, dat, indien men tot eenen oorlog om des geloofs wille bereid is, twee dingen gevorderd worden, nl. eene geduchte krijgstoerusting en daarbij nochtans eene strikte geheimhouding dienaangaande. Vele duizenden soldaten, alsmede een zeer

¹⁾ Het andere, hierboven vermelde punt, nl. wat betreft de bedreigde vrijheid der Duitsche natie, heeft Laski raadzaam geoordeeld, om achterwege te laten.

aanzienlijk oorlogsmateriaal worden er vereischt. Desniettemin verlangen de Vorsten, ten einde niet onredelijk te schijnen, van den Koning slechts 400,000 thalers, als toereikend om 12,000 man voetvolk gedurende vier maanden te onderhouden; van den anderen kant beloven de Vorsten, dat zij den Koning, indien hij soms mocht worden aangevallen, een gelijk aantal troepen ter beschikking zullen stellen, en verklaren zich bereid, te dezen aanzien voldoende borgtocht te stellen. Wat betreft de geheimhouding van het doel der toerusting, beroepen de Vorsten zich op de overeenkomsten, die de hertog van Pruisen, drie jaren te voren, met Laski gesloten had ¹⁾.

Ook aan het slot der rede schonk de Koning zijne goedkeuring, en verklaarde, dat hij eenen gevolmachtigde zou benoemen, ten einde verder over de zaak te handelen; de gedane voorstellen moest de gezant in schrift achterlaten. De onderhandeling had intusschen niet zulk een snel en voorspoedig verloop, als men had mogen verwachten na het zoo hoogst gunstig onthaal, dat de zaak bij den Koning gevonden had. Het was ééne van de laatste handelingen, tot welke de in zaken der regeering bijkans alvermogende Lord-Protector, de zoo klokke beschermer der Protestanten, zich ambtshalve geroepen zag. Slechts vier dagen later, den 17^{den} October, was het aan de tegenstanders van den hertog van Somerset -- onder aanvoering van den Earl of Warwick, die eerst kort te voren tot de waardigheid van Hertog van Northumberland was verheven geworden, — gelukt, den oom des Konings in ongenade te doen vallen. In den Tower geworpen, verwisselde de groote man zijne gevangenis nog slechts met het schavot; den 22sten Januari 1552 werd hij onthoofd ²⁾. Met den hertog van Somerset was een machtige en warme voorspraak voor de ontworpen verbintenis gevallen. Toch was

¹⁾ Het zijn niet ten volle drie jaren (Juli 1549; verg. overigens ook: „Calendar. Foreign.", p. 60). De overeenkomst, insgelijks door Laski's hand geschreven, is aan den boven vermelden aktenbundel toegevoegd; een nauwkeurig afschrift ligt vóór mij.

²⁾ Burnet, II, 294.

zij nog niet opgegeven. Acht dagen na de gevangenneming van den Lord-Protector teekent de Koning in zijn dagboek aan, dat hij de Lords heeft bijeengeroepen, en op hunnen raad de beide geheimschrijvers Petre en Sir Cecil heeft belast met de taak, om zich met den gezant in gemeenschap te stellen, en nadere inlichtingen aangaande den Vorstenbond in te winnen ¹⁾. Onder zulke ongunstige omstandigheden (te gelijk met den Protector waren ook Lord Paget, voorts nog drie van de voornaamste raadsheeren en veertien andere aanzienlijke mannen in ongenade gevallen) kon de onderhandeling, die toch ook niet met den rechten ijver gevoerd werd, slechts langzaam vorderen. Nog in het begin van December heeft Laski niet alle hoop opgegeven ²⁾: hij merkt op, dat de zaak den Koning ter harte gaat, en dat deze begint aanspraak te maken op zelfstandigheid, terwijl hij meer en meer blijken geeft, een eigen wil te bezitten.

Voor den gezant Füss duurde het intusschen te lang, om het einde der onderhandeling af te wachten. Den 20sten November ontving hij zijnen reispas; tijdens zijne afwezigheid — Füss was destijds van meening, in het voorjaar te zullen terugkeeren, — moest Laski zijne bemoeiingen tot sluiting van het verbond voortzetten. Maar de gezant kwam toch nog niet weg, en Laski had om zijnentwil nog verdere verdrietelijkheden. Kort vóór de afvaart was de dienaar van Füss in twist geraakt met den gezagvoerder; het was tot dadelijkheden gekomen, de dienaar had met de sabel er op ingehouwen en den scheepsjongen eene wonde aan het hoofd toegebracht. Naar aanleiding daarvan was de dienaar, maar ook zijn heer, in de gevangenis geworpen, en Laski moest bij Sir Cecil pogingen doen, om zijne invrijheidstelling te verkrijgen. Eerst den 12^{den} December keerde Füss te sloop over Hamburg huiswaarts. Laski haalde ruimer adem ³⁾. Maar reeds was er met betrekking tot dezelfde aangelegenheid

¹⁾ Ibid., IV, 222.

²⁾ Kuiper, II, 666.

³⁾ Ibid., p. 664: „Putabam me jam fore liberum a molestiis istis aulicis, posteaquam causa legati absoluta jam esset.”

nieuwe moeite in aantocht, en intusschen moest onze arme vriend tehuis zijne getrouwe echtgenoot langzaam zien wegwijnen. Terwijl Füss te Hamburg voet aan land zette, bevond zich, niet verre van daar, in Harburg, de vrijheer Joachim Maltzan. Hertog Johan Albrecht van Mecklenburg was nu ook tot de nieuwe overeenkomsten met keurvorst Maurits toegetreden, en zijn vertrouwing Maltzan kreeg in last, zich naar Engeland te begeven, ten einde aldaar voor het verbond werkzaam te zijn. Toen het schip twintig mijlen van Harburg verwijderd was, werd het door zulk eenen geweldigen storm beloopt, dat het in allerijl naar de veilige haven terugkeerde; de staatsman, die zich waarschijnlijk op zee niet bijster tehuis gevoelde, had geen lust, andermaal in den wintertijd den overtocht te wagen, en vertrouwde de waarneming van zijne zending aan Laski toe ¹⁾).

Bij deze onderhandelingen, die, ten gevolge van het dralen en weifelen der Engelsche regeering, door de gebeurtenissen achterhaald werden en alzoo vruchteloos bleven, verdient het inzonderheid de aandacht, dat onze vriend zich enkel met hare leiding belastte in de hoop, dat hij door het genoemde verbond wellicht zou kunnen bevorderlijk zijn aan de heilige zaak, aan welke hij gewillig en met vreugde zijn geheele leven had toegewijd. Ook hier heeft hij getoond, dat hij rijkelijk met diplomatieke gaven was toegerust, en dat, indien hij met deze gaven gewoekerd had, hij waarschijnlijk in de wereld een niet minder aanzienlijken rang zou hebben verworven, dan zijne broeders. Hetgeen hem echter zoo beminnelijk en achtenswaardig maakt in ons oog, het is, dat hij niettemin slechts een arme dienaar van Christus zijn wil, bereid, Hem overal te dienen, waarhenen het den Heer ook behagen mag, hem te zenden. Wij hebben reeds doen uitkomen, hoe hij uit dien hoofde het andere moment, nl. wat betreft de bedreigde vrijheid van het Duitsehe volk, in zijne boodschap aan den Koning achterwege liet: hij achtte zich niet geroepen, als pleitbezorger voor haar op te

¹⁾ „Calendar. Foreign.,” p. 205.

treden; al zijne kracht behoorde aan de Evangelische kerk, als aan het rijk van Christus op aarde. Deze standvastige, vrome gezindheid sprak hij ook duidelijk en onbewimpeld uit voor de ooren der verbondene vorsten, met name in het schrijven, waarin hij hun bericht geeft aangaande de volvoering van den hem opgedragen last. Denkelijk zijn niet vele gezantschapsberichten in cenen dergelijken geest van ernstig vermaan opgesteld, en de vroolijke keurvorst Maurits, die schertsend beleed, dat hij niet veel bad, zal mogelijk bij de vermaningen van den gezant wel een weinig goglimlacht hebben, als hij in het bericht o. a. de zoo innig-ware, mannelijk-vrome woorden las: „Indien overigens in deze geheele zaak iets anders wordt nagejaagd, dan de handhaving van de Evangelische en Apostolische leer, en de onderlinge verzoening van de kerken, die deze leer belijden, dan vreeze ik, dat wij met deze onze plannen ons eerder den ondergang berokkenen, dan onze zaak bevorderen. Ik twijfel in geenen deele aan uwe vroomheid; maar wanneer ik aan vroegere voorbeelden bij soortgelijke raadslagen gedenk, dan acht ik het geenszins overbodig, de aandacht hierop te vestigen, opdat wij ons toch door de voorbeelden van anderen laten waarschuwen en zorgvuldig toezien voor ons zelve. Dit is zeker, God laat zich niet bespotten, en Hij duldt niet, dat wij zijnen heiligen naam tot dekmantel onzer begeerlijkheden gebruiken. Wanneer wij er op bedacht zijn, ons menschenlijken bijstand te verschaffen, doch met terzijdestelling van de zorg, om ons met God te verzoenen, tegen wien wij zoo ernstig misdreven hebben, waarlijk, dan weet ik niet, of wij in onze raadslagen niet veelmeer onze eigene eer, dan die van God bedoelen. Och, dat er tot dusver zooveel ijver en vlijt aan den dag ware gelegd, om met God verzoend te worden, als er mocite gedaan is, om hulp van menschen te verkrijgen, dan zouden zonder twijfel zoowel de geschillen in de leer, die wij nog altoos in de gemeenten zien bestaan, ja, die wij dagelijks zoozeer zien toenemen, zijn bijgelegd, als ook het rechte gebruik van de kerkelijke tucht reeds voorlang zijn ingevoerd.”¹⁾

¹⁾ Kuyper, II, 668.

De door Laski gevoerde onderhandelingen, met betrekking tot welke hij zijnen vriend, den Aartsbisschop, voortdurend op de hoogte hield, deden bij Cranmer weder den ouden lievelingswensch ontwaken, om de voornaamste geestelijke leidlieden der Evangelische kerk te verzamelen, ten einde met vereende krachten het hoofd te kunnen bieden aan de Roomsche kerk, die hare geschokte krachten juist onlangs te Trente met nieuwen ijver begonnen was te vergaren, en wier geestelijke aanvoerders van nu voortaan in de kort te voren gestichte Jezuïeten-orde met stouten, vastberaden tred in het strijdperk traden. Laski schonk aan het genoemde plan zijnen vollen, onverdeelden bijval: oneindig veel belangrijker dan de Vorstenbond, en daarbij dringend noodzakelijk achtte hij een verbond van de mannen der Kerk, die met terzijdestelling van de betrekkelijk geringe dogmatische verschillpunten, bereid waren, om het rijk des Heeren met vereende krachten tegen de Roomsche kerk te verdedigen. Cranmer wendde zich wederom tot de mannen, die hij reeds twee jaren te voren had uitgenoodigd, om naar Engeland over te komen. Bullinger, Calvijn en Melanchthon werden met schier gelijkkluidende bewoordingen dringend aangezocht, om hetzij in Engeland, hetzij ergens elders bijeen te komen tot het houden van eene soort van anti-Trentsche synode ¹⁾. Aan magister Philippus wordt in herinnering gebracht, op welk eene schromelijke wijze de oneenigheid op godsdienstig gebied, inzonderheid wat betreft de leer van het Avondmaal, de kerken van elkander verwijderd had, en hoe de Smalkaldische oorlog niet zou zijn uitgebroken, indien men dezen strijd tijdig had bijgelegd. Het antwoord van Melanchthon heb ik niet kunnen vinden ²⁾, evenmin als dat van Bullinger, van hetwelk Calvijn nochtans gewaagt. Treffend is het antwoord van den laatstgenoemde. Al moest hij ook, zóó schreef hij, twintig zeeën doorschepen, hij zou er zich niet door laten weerhouden, indien hij van eenig nut kon zijn. Zelfs indien

¹⁾ „Original.” p. 23—26.

²⁾ De brief van Cranmer is afgedrukt bij Melanchthon, VII, 970.

het daarbij uitsluitend de belangen van Engeland gold, zou hem dit reeds eene voldoende reden zijn om over te komen ¹⁾. Desniettemin moet Cranmer, in den herfst van 1552, aan Calvijn berichten, dat de zaak mislukt is. Melancthon had tot dusver nog in het geheel niet geantwoord, en Bullinger achtte de tijdsomstandigheden voor het oogenblik te hachelijk ²⁾, dan dat, naar zijne meening, iemand lust zoude gevoelen, zijne vaderlandsche kerk in den steek te laten. ³⁾ Naar Cranmer's meening, wel is waar, was het plan slechts tot eene gelegener stonde verschoven; hij zelf echter mocht zulk een tijdstip niet meer beleven.

III. DE VREEMDELING-GEMEENTE IN LONDEN.

Van deze mislukte pogingen om aan de dreigend opkomende contra-Reformatie tijdig het hoofd te bieden, van de diplomatieke beslommeringen van onzen vriend, van dewelke hij zelf zich zoo gaarne zou hebben ontheven gezien: van al deze werkzaamheden, die hem zoo veelvuldige teleurstelling baarden, wenschen wij reeds lang onzen blik te mogen afwenden, om dien gedurende eene wijle op een lichtpunt in die onstuimige dagen, op het glansrijkste punt van Lascki's werkzaamheid te laten rusten, alvorens de verdere loop der geschiedenis ons tot de beschouwing van zijne smartelijkste ervaring doet overgaan. Wij willen onzen hervormer een bezoek brengen, ditmaal niet in zijne nederige woning, maar in het bewonderenswaardige gebouw, dat hij in de organisatie zijner gemeente gedurende zijn driejarig verblijf in Engeland heeft opgetrokken. Hij heeft het ons gemakkelijk gemaakt, om, in weerwil van de lange tusschenliggende tijdruimte, met

¹⁾ Calvijn, XIV, 314.

²⁾ Wij herinneren ons, dat, in de maand Maart, keurvorst Maurits zijnen krijgstoct tegen Karel V begonnen had; den 4den April hield hij zijnen zegevierenden intocht in Augsburg, omstreeks terzelfdertijd Hendrik II in Metz. Gekweld door de jicht en in hulpeloozen toestand bevond Karel V zich te Insbruck; nog vier bange maanden duurde het, alvorens het verdrag van Passau gesloten werd.

³⁾ Calvijn, XIV, 370.

het leven en streven in de gemeente nauwkeurig bekend te worden. Zijn voornaamste geschrift geeft ons daarvan eene uitvoerige beschrijving. ¹⁾ Van den discipel, dien Jezus liefhad, verhaalt eene vrome legende zoo schoon en zinrijk, dat uit den grafheuvel, onder welken men zijn stoffelijk omhulsel had ter ruste gelegd, nog na tientallen van jaren een liefelijke reuk is opgestegen, zoet als rozengeur. Want ook het lichaam van den jonger, die blijft, totdat de Heer komt, is, volgens de legende, geenszins tot stof en asch vergaan. Zoo kan men ook van onvergankelijke geschriften spreken, uit welke een lang vervlogene tijd ons telkens bezielend te gemoet treedt, en tintelend van leven ons begroet. De lievelingsarbeid van onzen vriend behoort tot deze uitverkorene getuigen der Hervorming: zoo menigmaal wij in het boek bladeren en lezen, is het ons, alsof de frissche levensadem van die groote, onvergetelijke dagen ons daaruit te gemoet komt, en onder het lezen gevoelt ons hart zich verruimd, evenals bij de onvergankelijke meesterstukken van eenen Luther en eenen Calvijn. In dat boek, hetwelk aangaande zijne lievelingsschepping getuigenis geven moest, heeft Laski dan ook geheel zijne vrome, oprechte ziel uitgestort; wij mogen zeggen, dat hij het genoemde geschrift met zijn hartebloed heeft geschreven, ja, het is ons, als vernemen wij hier eene hymne ter eere van Christus, zijnen Heer. Het kwam er op aan, zijne vreemdeling-gemeente tegen valsche beschuldigingen te vrijwaren, en aan de inrichting der gemeente, zooals die door onzen vriend geheel aan het Woord Gods was ontleend, het recht van voortdurend bestaan te verzekeren, alsof 't het eigene leven gold; het kwam er op aan, dit boek te zenden naar het geliefde Polen, opdat het aan den Koning, aan den Senaat, aan zijn volk verslag geve van hetgeen de verbannen Pool in den vreemde had verricht, wat méér zegt, opdat het boek, evenals een vriend des bruidegoms, dinge naar de liefde van het vaderland voor Christus, zijnen

¹⁾ „Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum ecclesia, instituta Londini in Anglia.” (Zie: Kuypcr, II, p. 1—277, en zijne scherpzinnige toelichtingen, I, p. CII—CX.)

Heer. De drie begeleidende missiven, die hij aan het boekske op zijne reis naar Polen medegaf, zijn een kostbaar bewijs daarvoor. Aan het geschrift ontbreekt ongetwijfeld, gelijk een kunstrechtter zich zou uitdrukken, de laatste fijne schaaft. Het is in eenen moeielijken, drukkenden tijd opgesteld; de achtergeblevene naden en klinknagels getuigen daarvan op ondubbelzinnige en treffende wijze, en doen ons het boek, ook wat die enkele gebroken in den vorm betreft, liefhebben en waardeeren. Laski heeft het geschrift nog in Londen, ongeveer ten tijde van het overlijden van Eduard VI, begonnen, en het op zijne smartelijke vlucht van Engeland naar Emden voortgezet; het heeft eindelijk het licht gezien te Frankfort, ten tijde, dat Laski te midden van de verstrooide overblijfselen van zijne voormalige vreemdeling-gemeente in de stad aan de Main, alwaar zij eene wijkplaats gevonden had, vertoefde. Aan de hand van dit boek is het ons mogelijk, onzen vriend het gewenschte bezoek te brengen, ten einde het leven en streven zijner gemeente van meer nabij te leeren kennen. Brengen wij hem dat bezoek ongeveer in het voorjaar van 1553, op eenen tijd, dat de verschillende inrichtingen der gemeente reeds tot meerdere vastheid gekomen waren.

Op eenen Zondagmorgen wonen wij de godsdienstoefening in de Jezus-kerk in Austin Friars bij. Het is negen uur in den ochtend, de tijd van den voormiddagsdienst. Wij treden binnen door de hoofddeur, boven welke het groote, schoone Gothische vensterraam zich verheft. De inwendige ruimte is heden ten dage nog dezelfde, als vóór 300 jaren; de vreeselijke brand van Londen, in het jaar 1666, heeft deze kerk gespaard. Wij herinneren ons, hoe er, na de afkondiging van het koninklijke charter in 1550, maanden verlieden, alvorens de gemeente zich voor goed in het bezit van het gebouw zag gesteld, dewijl, zooals men voorwendde, het koninklijke geschenk in eenen den gever waardigen staet moest worden overgegeven. Het spreekt vanzelf, dat alles verwijderd was, wat aan den Roomschen misdienst der

vroegere bezitters, de Augustijner-monniken, herinnerde, zooals beelden, altaren, koorstoelen. Slechts de grafteekens, die men onaangetast gelaten had, herinnerden en herinneren, dat hier de stoffelijke overblijfselen van Edmund, den stiefbroeder van Richard II, alsook die van den stichter van het klooster, Humphrey Bohun, en van zijnen nakomeling, den beklagenswaardigen Edward Bohun, hertog van Buckingham, die in 1521 onthoofd werd, en van nog zoo menig ander aanzienlijk personage rusten. ¹⁾ Een klein opschrift aan drie geschilderde kerkvensters toont ons, dat ook hier eene herstellende hand vroegere verwaarloozing weder heeft goed gemaakt; het zijn de op het glas ingebrande woorden: „Jesus Tēple. 1550.” ²⁾

Het teeken tot aanvang van de godsdienstoefening is gegeven, de gemeente is bijkans voltallig vergaderd, de prediker betreedt den kansel. ³⁾ Heden is het onze superintendent, de ernstige, eerwaardige man met den witten baard, die in dichte golven tot op zijne borst reikt. Met duidelijke, krachtige stem roept hij de gemeente op ten gebede; wij bezitten nog de innig stichtelijke woorden, ⁴⁾ die met het gebed des Heeren besloten werden. Daarop volgt het zingen van eenen psalm, zonder begeleiding van een orgel; een paar leden der gemeente, opzettelijk daartoe benoemd, stemmen het lied aan en houden de wijs; de geheele gemeente valt krachtig in, en allen zonder uitzondering nemen deel aan het gezang. Vervolgens leest de prediker zijnen tekst af. Niet de eene of andere oud-kerkelijke pericoop, ook niet een zelfgekozen deel der Schrift, midden uit het verband genomen. In doorlopende volgorde worden geheele boeken der Heilige

¹⁾ Knight, V, 166.

[²⁾ Verg.: „Op Reis. Bladen uit de portefeuille van J. J. van Oosterzee. Nieuwe, herziene en vermeerderde uitgave. Te Leiden, bij A. W. Sythoff. 1873.” Bladz. 43 en verv. Vert.]

³⁾ De gewone uitdrukking, in het geschrift gebezigd, is „suggestus”, waarbij wij wellicht eerder aan een redenaarsgestoelte („Rednerpult”), dan aan eenen kansel in den engeren zin des woords te denken hebben.

⁴⁾ Kuyper, II, 83. [Vergelijk het „Gebed vóór de leer van den Catechismus,” in de Liturgische geschriften onzer Nederl. Herv. kerk. Vert.]

Schrift uitgelegd, want de gemeente die geregeld aan de godsdienstoefeningen pleegt deel te nemen, moet met het geheele Woord Gods vertrouwd worden. De prediker leest slechts zooveel uit de Schrift als tekst af, als hij gedurende een uur tijds naar eisch meent te kunnen bespreken. Allereerst wordt dit gedeelte der Schrift meer in het algemeen verklaard, vervolgens doet de dienaar des Woords die plaatsen der voorgelezene pericoop nog nader uitkomen, aan welke hij inzonderheid zijne stichtelijke vermaning wenscht vast te knopen. Laski heeft veel en gaarne gepredikt, zoodra hij slechts de vreemde landstaal meester geworden was, hetgeen, bij de groote linguïstische begaafdheid der Laski's, voor hem geen al te zware taak was. Toen hij in Emden, uit hoofde van de vele tegenkanting, die hij ondervond, zijn superintendentschap had nedergelegd, kon hij niet besluiten, den kansel vaarwel te zeggen, en bleef hij in de Groote kerk aldaar het predikambt waarnemen. Tot ons leedwezen is ons geen enkele proeve van zijn talent als prediker bewaard gebleven, terwijl ook van andere zijde geen enkel oordeel dicnaangaande tot ons gekomen is. Wanneer wij echter den innigen, trouwhartigen toon van geloovige overtuiging, van offervaardige zielskracht, van de bereidwilligste toewijding aan Christus, zijnen Heer, welke wij in zijne geschriften en brieven vaak op aangrijpende wijze kunnen vernemen, tot ons binnenste laten doordringen; wannecr wij ons dat woord bezielde denken, aan die gestalte met hare fonkelende oogen ontvloeiende, wier vaste trekken den Evangelischen prediker kenbaar maken, die zich een goed krijgsknecht van Christus betoont, dan mogen wij wel veronderstellen, dat het welsprekend getuigenis zijne blijvende werking op de gemeente niet miste en haar hare rijke en innige stichting liet vinden in eene verkondiging, die het Woord Gods, en enkel dit, met den heiligsten ernst wilde verklaren, volgens onzen, meer verweeklijkten smaak, die den sentimenteelen trant van het Piëtisme niet kan te boven komen, wellicht een weinig scherp, maar krachtig, ongekunsteld en alleszins geschikt, om eene gemeente te kweken, die in staat is, een zwaar martelaarschap

om den wille des Heeren te verdragen. Dat is méér waard, dan om fijngevoelige lieden in hunne kleine, alledaagsche en vaak ook ingebeelde smarten op zalvende wijze te vertroosten.

Onmiddellijk op de preek volgden bijzondere mededeelingen aan de gemeente, bijaldien dezulke voorhanden waren, en op deze dan weder het gebed om bewaring van den zegen der prediking. Het is eene voortreffelijke bede: „Heere God, onze Vader, die in de hemelen zijt! Nademaal uw Zoon, Jezus Christus, slechts diegenen zalig prijst, die uw Woord niet alleen hooren, maar het ook bewaren en onderhouden, doch niemand onzer bij machte is, datzelve te onderhouden, tenzij het door uwen Heiligen Geest in onze harten worde ingeprent, zoo smeeken wij U: wil den Satan van ons weren, opdat hij ons niet de leer van uw Goddelijk Woord, welke wij vernomen hebben, op eenigerlei wijze ontroove. Wil ook ons steenen hart vermurwen en het overvloedig bevochtigen met den dauw uws Heiligen Geestes, opdat niet de vruchten van uw Goddelijk Woord, door uwe genade in onze harten opwassende, onverhoeds vergaan. Neem voorts uit onze zielen weg de zorgen en bekommelingen dezer wereld, die uit haren aard, gelijk aan de doornen, het zaad uws Woords in ons binnenste dreigen te verstikken, en maak ons tot die goede en vruchtbare aarde, in welke het zaad uws Woords vruchten kan dragen, die Uwer waardig zijn, tot eeuwigen roem uws naams. Dat bidden wij van U, Vader aller barmhartigheid, in den naam van uwen eeniggeboren Zoon, Jezus Christus, onzen Heer. Amen.”

Daarop roept de voorganger de gemeente op, om de geboden Gods aan te hooren, die hij haar woordelijk volgens de Schrift voorleest. Hieraan knoopt hij eene korte aanspraak vast, in welke hij de gemeente wijst op hare zonden en haar opwekt, God om schuldvergeving aan te roepen. Deze opwekking baant den weg tot een ernstig, aangrijpend boetgebed. ¹⁾ Vervolgens verkondigt de leeraar aan de

[¹⁾ Veel overeenkomst met dit gebed toont het „Gebed des Zondags vóór de predikatie,” voorkomende onder de Liturgische geschriften onzer Nederl. Herv. kerk. Vert.]

boetvaardige gemeente plechtig de vergeving van hare zonden. „Wij hebben de gewisse en ontwijfelbare belofte aangaande den eeuwigen, onveranderlijken wil Gods, dat Hij aan alle waarlijk berouwhebbenden, die nl. hunne zonden erkennen, en met beschuldiging van zich zelve zijne genade in den naam van Christus, onzen Heer, inroepen, alle hunne zonden vergeeft en die volkomenlijk uitdelgt, en dat Hij die voortaan nimmermeer wil gedenken. Doch wij hebben ook de vreeselijke uitspraak der Goddelijke gerechtigheid aangaande allen, die de duisternis liever hebben dan het licht, en die de genade, in Christus hun aangeboden, gering achten en versmaden, dat aan die allen eene eeuwige verdoemenis bereid is. — Zoovelen gij derhalve alzoo gezind zijt, dat gij, overeenkomstig het gebed, hetwelk door ons werd opgezonden, uwe zonden met schaamte en smart vóór het aangezicht des Heeren belijdt, alzoo, dat gij, met de beschuldiging van u zelve, van God, onzen hemelschen Vader, vergiffenis van al uwe overtredingen afsmeekt en daarbij niet twijfelt, dat ze u, om den wille van Christus en de verdienste van zijnen dood, om-niet en volkomen vergeven worden, en gij ook in uwe harten het ernstig voornemen gevoelt, om voortaan, door Gods genade, den ouden mensch in u met zijne lusten te dooden, ten einde, naar de mate uwer zwakheid, in nieuwigheid des levens te wandelen: aan u allen, zeg ik, die alzóó gezind zijt, verkondig ik, in vertrouwen op de beloften van Christus, dat u alle uwe zonden in den hemel door God, onzen Vader, in ieder opzicht vergeven zijn, om den wille van onzen Heer en Zaligmaker, Jezus Christus, die geprezen zij in alle eeuwigheid. Amen. — Degenen echter, die zich in hunne zonden alzoo behagen, dat zij daarbij niet zoozeer zich zelve, als wel veeleer de Goddelijke gestrengheid aanklagen, terwijl zij daarbij zich zelve ontschuldigen, of ook zij, die wel op eenigerlei wijze ook zelve hunne zonden erkennen, maar, met verachting van de weldaad van Christus, onzen Heer, in zijnen dood, andere middelen des heils voor zich verkiezen: aan deze allen wederom verkondig ik, volgens het Woord Gods, dat alle hunne zonden hun gehou-

den zijn in de hemelen, indien zij zich niet bekeeren. — Voorts, gelijk wij reeds door ons gebed openlijk verklaard hebben, dat wij tot het getal derzulken geenszins behooren, zoo willen wij thans hetzelfde nog daarenboven betuigen door ons geloof met korte woorden te belijden." Dit laatste geschiedt door verkondiging van de Apostolische geloofsbelijdenis.

Nu volgt het nagebed, eene rijke menigte van voorbeden voor de kerk van Christus, die over den geheelen aardbodem verspreid is, voor de kerken des lands en hare predikers, voor Eduard VI, — („Gelijk Gij hem met uwe machtige hand tot dusver voor zijne en uwe vijanden tevens beschermd hebt, wil hem zoo ook verder beschermen en bewaren, en hem daarbij met uwen Heiligen Geest leiden en regeeren, opdat, terwijl uwe Goddelijke genade jegens hem van dag tot dag met zijnen leeftijd toeneme, hij eindelijk zijn volk, onder ons aller opperhoofd, Christus, alzóó kunne regeeren, dat wij, door uwe gunst, onder zijn bestuur een stil en rustig leven mogen leiden, in alle godzaligheid en eerbaarheid, overeenkomstig uw Woord.”), — voor het koninklijk huis en de geheele regeering, voor het volk van Engeland, voor de stad Londen, in het bijzonder voor de gemeenten der vreemdelingen, voor alle koningen, vorsten en overheden, voor allen, die, om den wille van hun geloof, vervolgd worden en lijden — („Wil hen vertroosten, zóó bidden wij U, Heer, door uwen Heiligen Geest, de bron van allen waren troost, in hunne droefenissen en onder hun kruis, en versterk van Omhoog door uwe Goddelijke kracht hunne harten alzóó in het ware geloof, dat zij al datgene, wat Gij over hen beschikt, geduldig en kloekmoedig en met dankzegging kunnen dragen, en dat zij onverschrokken en standvastig den naam van U en van uwen Zoon, zoowel door hun leven, als door hunnen dood in uwe gemeente mogen verheerlijken; of wil hen uit hunne ellenden en droefenissen, naar den rijkdom uwer genade, bevrijden, en hun kruis verlichten, indien Gij zulks althans voor den roem van uwen aanbiddelijken naam en voor de opbouwning van uwe kerk op eenigerlei wijze bevorderlijk acht.”), — en eindelijk weder in het bijzonder, tot besluit van

deze voorbeden, het gebed voor de lijdende, kranke, zwaar beproefde leden der gemeente — („Verlaat hen niet, heilige Vader, in hunne nooden, maar verlicht hun kruis, naar den rijkdom uwer vaderlijke goedheid en barmhartigheid, of vermeerder hunne kracht en lijdzaamheid, opdat zij moedig en standvastig al datgene verdragen, wat Gij, overeenkomstig uw welbehagen, genadiglijk over hen beschikt of gehengt.”). „Zóó bidden wij U, o onze Vader, die in de hemelen zijt, in het vast vertrouwen, dat wij dit alles, naar den rijkdom uwer vaderlijke liefde en barmhartigheid, van U zullen verkrijgen, en in die hope roepen wij ootmoedig uwen heiligen naam aan in het gebed, hetwelk uw éénig geliefde Zoon ons heeft bevolen te bidden.” Voorwaar, wel werd de gemeente der vreemdelingen, onder het opzicht van onzen vriend, tot eene biddende gemeente gevormd!

Op het gebed des Heeren volgden dan op bepaalde Zondagen het heilig Avondmaal, de Doop en de Huwelijksinze-
gening, wanneer er waren, die deze handeling begeerden. Op den dag van ons bezoek mogen wij het treffen, dat de drie heilige handelingen zich aan de voormiddagsgodsdienst-
oefening aansloten, of, juister nog, in haar waren opgenomen. Allereerst alzoo de bediening van het heilig Avondmaal en de voorbereiding tot deze plechtigheid.

Op elken eersten Zondag van de maand wordt beurtelings, hetzij in de Duitsche, of in de Fransche kerk, het heilig Avondmaal bediend. Veertien dagen te voren wordt zulks in de godsdienst-oefening aan de gemeente bekend gemaakt, en wordt zij daarbij uitgenoodigd, zich tehuis ernstig daarop voor te bereiden. Deze voorbereiding, zóó wordt nadrukkelijk herinnerd, heeft te bestaan in het nauwlettend onderzoek, of wij de rechte kennis van God en van ons zelve deelachtig zijn; waarin deze bestaat, wordt aan de gemeente uitvoerig voorgehouden. Daarop worden de leden der gemeente uitgenoodigd, om alle wellicht voorhanden zijnde twisten of verdeeldheden onder elkander bij te leggen, want wij zijn geroepen, om, zooveel in ons is, vrede te houden met allen;

ook is de maaltijd des Heeren een maaltijd van ons aller onderlinge gemeenschap en vereeniging, niet van onderlingo' oneenigheden en krakeelingen.

Dit alles echter was, in Laski's oog, nog geenszins voldoende, om de heiligheid van het Avondmaal tegen alle geringachting te beschermen. Wij hebben reeds gezien, welke voorzichtigheidsmaatregelen bij de opneming in de gemeente, en mitsdien bij de toelating tot het Avondmaal getroffen waren. Ook zij, die reeds waren aangenomen, hadden zich aan een ernstig onderzoek vóór den kerkraad te onderwerpen. Gedurende de 14 dagen, die tusschen de aankondiging en de viering van het heilig Avondmaal verliepen, bleven de predikanten en de ouderlingen der gemeente, na afloop van de weekgodsdienstoefeningen des namiddags in de kerk achter, ten einde alle mogelijk voorkomende vragen en bedenkingen op te lossen, of de nieuw toetredenen te ondervragen. Dan werd een bepaald uur vastgesteld, op hetwelk de gemeenteleden van elk der drie deelen, in welke de stad, wat de vreemdeling-gemeente aangaat, verdeeld was (City, Southwark, en die buiten de muren woonachtig waren), beurtelings in de kerk bijeenkwamen. Na eene korte voorbereiding moest elk op zijne beurt vóór den kerkeraad verschijnen, om zijnen naam op de lijst te doen plaatsen. Dit gaf aan de predikers en ouderlingen der gemeente gelegenheid, om, ingeval zij zulks noodig keurden, bijzondere vermaningen tot sommigen te richten. De nieuwe lijsten werden met de oude vergeleken, deels om indringers te weren, maar deels ook tevens, om na te gaan, wie van de gemeente zich van den maaltijd onthield. Want de gheele gemeente was geroepen, om telkenmale aan de plechtigheid deel te nemen. De ouderlingen waren verplicht, om, vóór den volgenden Zondag, de nalatigen ten hunnent op te zoeken en hun hunnan plicht onder het oog te brengen, alsmede eene behulpzame hand te bieden, ingeval het er op aankwam, oneenigheden te beslechten of private twistzaken bij te leggen. Des Zaterdags vóór de bediening, te twee uren des namiddags, vereenigden zich de Avondmaalsgasten in de kerk; de kerkeraad is vooraf reeds

bijeengekomen, ten einde onderling te beraadslagen over al degenen, die, om de eene of andere reden, van het Avondmaal op den volgenden dag zijn uitgesloten. Hunne namen worden aan den predikant, die de voorbereidingsgodsdienst-oefening leidt, medegedeeld, ten einde daarvan, hetzij zònder, of ook, in een ernstiger geval, mèt vermelding van den naam, aan de gemeente kennis te geven. Hetgeen reeds veertien dagen te voren, bij de aankondiging van de Avondmaalsviering, aan de gemeente op het hart was gedrukt, wordt door den prediker nog eens met ernstige, dringende woorden aan de Avondmaalsgasten voorgehouden, en het wezen en doel van het Nachتماال hun geschetst. Na gebed en vóór het zingen van den laatsten psalm, wordt er mededeeling gedaan met betrekking tot hen, die van het Avondmaal zijn uitgesloten, en wel, gelijk daarbij uitdrukkelijk verklaard wordt, ten einde de bestraffen door zulk eene openlijke berisping tot bekeering te roepen, of hen, die ook dàn nog onboetvaardig blijven, onder openlijke betuiging van het leedwezen der gemeente, van de gemeenschap der Kerk uit te sluiten.

Op den dag van het Avondmaal zelf nu is eene tafel, met wit linnen bedekt, vóór de oogen der vergaderden geplaatst; op die tafel staan vier bekers en daartusschen een drietal schotels. Op den grootsten dezer schotels ligt, onder eenen linnen doek, het voor de heilige handeling benoodigde wittebrood; de beide kleinere schotels zijn bestemd, om tot het rondreiken van het gebrokene brood te dienen. Op deze dagen heeft de gemeente zich reeds om acht uur in den morgen verzameld; de predikanten, de ouderlingen en de diakenen zitten in de nabijheid van den disch, zoodat de geheele gemeente hen kan zien. Eén der predikanten bestijgt den kansel, en houdt eene rede, in welke hij wezen en doel van het heilig Avondmaal nader in het licht stelt. Inzonderheid heeft men te letten op het zichtbare teeken in het Avondmaal, op de verborgenheid, die door dat teeken wordt aangeduid, alsook op het doel, waartoe deze maaltijd hoofdzakelijk is ingesteld. Teeken is niet alleenlijk brood en wijn, maar de geheele, uit bepaalde deelen bestaande uiterlijke

vorm, ceremonie en handeling, in één woord, de door Christus, onzen Heer, op eene bepaalde wijze ingestelde deelneming aan brood en wijn. De verborgenheid van het heilig Avondmaal is datgene, wat ons door deze verordeneerde deelneming aan brood en wijn wordt voorgesteld en verzegeld, nl. de voor alle vromen waarachtige en heilzame gemeenschap met Christus, onzen Heer, in zijn lichaam en bloed. Het doel eindelijk van het Avondmaal onzes Heeren is dat, hetwelk Christus zelf ons in zijne woorden aanbeveelt, nl. de gedachtenis aan Hem en aan zijnen dood. Nadat deze drie punten uitvoerig zijn toegelicht, knielt de geheele gemeente ter neder, ¹⁾ en smeekt de voorganger met luider stem den zegen des Heeren over de plechtigheid af. De inzettingswoorden bij Paulus worden voorgelezen [1 Cor. 11 : 23—29], en aan de waarschuwing des Apostels enkele vermanende woorden vastgeknoopt. Daarop verlaat de prediker den kansel, en roept, van vóór de Nachmaalstafel, de blijde tijding [verg. 1 Cor. 5 : 7^b, 8] aan de gemeente toe: „Ziet dan, geliefde broeders! ook ons Pascha is voor ons geslacht, namelijk Christus. Zoo dan laat ons feest houden, niet in den ouden zuurdeesem, noch in den zuurdeesem der kwaadheid en der boosheid, maar in de ongezuurde brooden der oprechtheid en der waarheid, door Hem, onzen Heer en Heiland Jezus Christus. Amen.”

Nu zetten allereerst de predikanten, de ouderlingen en de diakenen, en vervolgens, voor zoover er plaats is, mannen uit de gemeente zich rondom den Avondmaalsdissch neder, de dienstdoende predikant in het midden, terwijl er eene ledige ruimte tegenover hem wordt opengelaten, zoodat de geheele gemeente hem bij voortdoring gemakkelijk kan zien en hooren.

[¹⁾ Het gezamenlijk nederknien in het bedehuis kwam, blijkens de „*Formulae Ratio*,” bij de vreemdeling-gemeente te Londen gedurig voor, en had o. a. óók plaats bij de plechtige dankzeggingen na de bediening van den H. Doop en van het H. Avondmaal. — Bij het nagebed in de voormiddaggodadienstoefening des Zondags — hierboven, op bladz. 429 vermeld, verzuimde ik te verwijzen naar het daarmede min of meer overeenkomstige gebed, voorkomende onder de Liturg. geschriften onzer kerk, onder het opschrift: „*Gebed voor allen nood der Christenheid.*” — Vert.]

Aan dit zitten gedurende het Avondmaal werd een belangrijk gewicht gehecht. Het geschiedde niet slechts, omdat het bij de inzetting van het Avondmaal aldus geweest was, maar vooral ook, ten einde op zinrijke wijze uitdrukking te geven aan de schoone gedachte, dat, terwijl Israël weleer, bij het eten van het Pascha, de lendenen omgord en den reisstaf in de hand had, om aan te duiden, dat het volk nog eenen langen weg had af te leggen, alvorens het 't land der belofte zou mogen betreden, de Avondmaalsgasten daarentegen niet meer ergens in de wijde wereld een land der belofte hadden te zoeken, maar, door Christus, den Heer, hunnen waarachtigen Jozua, uit kracht van zijn verzoenend sterven, in het ware land der belofte overgebracht, zich nu aldaar nederzetten en volkomene rust genieten mochten, terwijl zij bij voortdoring indachtig waren aan de verdienste van den dood en de verrijzenis van Christus en aan de heilzame gemeenschap met Hem, die hun uit genade verleend was. ¹⁾ — Zoodra alle plaatsen aan den disch bezet zijn, neemt de voorganger, ten aanschouwen van de geheele gemeente, het brood uit den grootsten schotel, breekt het, terwijl hij zegt: „Het brood, dat wij breken, is eene gemeenschap des lichaams van Christus,” en vult met de gebrokene stukken de beide

¹⁾ Kuyp er, II, 118. — Dit zitten van de vreemdeling-gemeente bij het heilig Avondmaal was eene ergernis voor de staatskerk, maar werd daarentegen door hen, die niet met hare gebruiken en denkbeelden overeenstemden (de „Nonconformisten”), met blijdschap begroet. De almede daardoor teweeggebrachte spanning is tot diep in den regeeringstijd van koningin Elisabeth duidelijk te bespeuren; de ijverige kampioen voor de instellingen der staatskerk, de latere aartsbischof van Canterbury en vriend der Koningin, Whitgift, heeft in zijn beroemd geschrift: „The Defence of the Answer to the Admonition”, ook op het gebruik bij Laski moeten acht geven (Whitgift, III, 94). Cartwright, de begaafde leider van die bepaalde richting aan de hoogeschool te Cambridge, welke, in den geest van Laski en Hooper, zich tegen de catholiseerende gebruiken der staatskerk verzette, wordt veelal beschouwd als de opsteller van de anonym verschenen „Admonition”, die te harer tijd (omstreeks 1570) zulk een geweldig opzien baarde. In dit geschrift wordt Laski geroemd als een „notable learned and zealous man.” — Schoon en behartigenswaardig zijn ook de bezadigde woorden, met welke Laski over de gebruiken in zijne gemeente, alsmede over de door hem gewenschte en dan ook verkregene vrijheid te dezen aanzien spreekt. (Verg. Kuyp er, II, 115 vg.)

kleinere schotels. Ondertusschen worden de vier bekers met wijn gevuld, en twee aan twee bij elk der beide kleinere schotels geplaatst. Daarop langt de voorganger het gebrokene brood hoofd voor hoofd aan hen, die aan weerszijden het dichtst bij hem gezeten zijn, en zegt onder het toereiken: „Neemt, eet, en zijt er aan indachtig, dat het lichaam van onzen Heer Jezus Christus voor ons, tot vergeving van alle onze zonden, in den dood aan het hout des kruises is overgegeven.” Tegelijkertijd ¹⁾ neemt hij ook zelf van het brood, en schuift vervolgens de schotels aan de verdere dischge-nooten ter rechter- en ter linkerzijde toe, opdat elk hunner op zijne beurt eene bete broods daarvan afneme. Nadat allen van het brood genomen hebben, vindt, met wijziging van woorden, nogmaals hetzelfde plaats bij de toereiking van den beker. Nadat de beker is rondgegaan, staan allen, slechts de voorganger uitgezonderd, op van den disch, aan welken zich de andere gemeenteleden nederzetten, waarbij ouderlingen en diakenen er op letten, dat slechts leden der gemeente, en wel dezulke, die tot het gebruik van het Avondmaal gerechtigd zijn, toetreden. Eén van de predikanten bestijgt den kansel, en leest gedurende de bediening [met de noodige geregelde tusschenpoozen] het zesde hoofdstuk uit het Evangelie van Johannes [of eenig ander toepasselijk gedeelte der Schrift] aan de gemeente voor. Dit een en ander wordt herhaald, totdat de geheele gemeente de gewijde teekenen ontvangen heeft. De predikant, die het Avondmaal bediend heeft, verheft zich alsnu van den disch, en noodigt, in het midden van de andere leeraren en de ouderlingen vóór de tafel staande, de gemeente uit, om in vereeniging met hem God ootmoedig te danken. Op dit plechtstatig dankgebed

[¹⁾ Niet geheel nauwkeurig — gelijk blijkt nit de vergelijking met de woorden van a Lasco zelve, t. a. p., II, p. 163, — schrijft Dalton eigenlijk alleen: „Der Geistliche nimmt zunächst selbst von dem Brote und schiebt dann die Schalen seinen Nachbarn zu beiden Seiten mit den Worten zu: „Nehmet, esset,” etc. Uit dien hoofde heb ik mij in het bovenstaande eene kleine noodzakelijke wijziging en aanvulling veroorloofd. Vergel. hierbij voorts in het algemeen, het „Formulier om het heilige Avondmaal te houden,” voorkomende onder de Liturgische geschriften der Ned. Herv. kerk. — Vert].

volgt nog eene korte vermanende rede, waarna de indrukwekkende kerkelijke plechtigheid met psalmgezing besloten wordt. Hetgeen er overschiet van brood en wijn wordt onder de armen der gemeente, bij voorkeur onder hen, die krank of hoog bedaad zijn, verdeeld.

Wij hebben reeds vermeld, dat ook de Doop in de godsdienstoefening was opgenomen. Eenige weinige woorden over deze plechtigheid. Dewijl de Doop de geheele gemeente aangaat, daarom behoort hij ook in tegenwoordigheid van de geheele gemeente voltrokken te worden. Slechts kinderen van lidmaten der gemeente worden gedoopt; hunne namen, alsook de namen en de woonplaats hunner ouders, voorts ook het jaar, de maand en de dag van den Doop worden in een bijzonder boek opgeteekend. Wanneer een volwassene, hetzij van Joodsche, hetzij van Heidensche afkomst, zich aanmeldt, om den Doop te ontvangen, of ook ingeval een nog ongedoopt Baptist zich door den Doop in de gemeente wenscht te doen opnemen, dan moet de zoodanige vooraf in het geloof onderwezen worden, en kan eerst na afgelegde geloofsbelijdenis den Doop ontvangen.

Alvorens de laatste psalm wordt aangeheven, ¹⁾ noodigt de voorganger de doopgetuigen en ouders der doopelingen uit, om met het kind nader te treden. Daarop wordt de geheele gemeente met betrekking tot het wezen van den Doop uitvoerig onderricht, ook aangaande het rechtmatige en het plichtmatige van den Kinderdoop, waarna, in een kort gebed, de zegen des Heeren over de plechtigheid wordt afgesmeekt. Vervolgens wendt de voorganger zich in het bijzonder tot hen, die het kind ten doop brengen, en richt tot hen de vraag, of deze kinderen waarlijk het kroost der gemeente zijn, en derhalve wettiglijk alhier kunnen gedoopt worden; voorts, of zij, nl. de [vaders en] doopgetuigen, de leer, welke zij zoo even aangaande den Doop en zijne verborgenheid vernomen hebben, als de ware erkennen, en mitsdien belijden,

[¹⁾ Verg. t. a. p., II, blz. 107: „sub finem concionis, priusquam Psalmus decantetur.” Alzoo niet: „Nachdem der Psalm beendigt.” — Vert.]

dat onze kinderen, ofschoon van nature, gelijk ook wij allen, kinderen des toorns en des doods zijnde, nochtans, om den wille van Christus, met ons in het verbond van God begrepen zijn, en daarom met het door Christus verordineerde zegel, zoowel van hunne genadige aanneming, als van zijne gerechtigheid, nl. met den Doop, behooren verzegeld te worden; en eindelijk, of zij niet erkennen, dat op hen, en tevens op de geheele gemeente, inzonderheid echter op hen, vaders, in vereeniging met de moeders dezer kinderen, de roeping en verplichting rust, om deze kinderen, bij het opwassen, in de ware kennis en den waren dienst van God te onderwijzen. Nadat deze vragen bevestigend zijn beantwoord geworden, laat de voorganger de kinderen in geregolde volgorde voortbrengen, en bevochtigt elk van hen, onder het noemen van zijnen (des doopelings) naam, aan het voorhoofd met zuiver water, terwijl hij daarbij de woorden uitspreekt: „N., ik doop u in den naam des Vaders, en des Zoons, en des Heiligen Geestes. God, de Vader van onzen Heer Jezus Christus, bezegele u en ons allen te zamen in de gave onzer wedergeboorte en gerechtigheid in Christus, door zijnen Heiligen Geest, ten eeuwigen leven. Amen.” Vervolgens gaat de dienaar des Evangelie's de gemeente voor in een kort dankgebed, ¹⁾ waarna hij haar nog met eenige weinige woorden vermaant, om zulk eene plechtigheid niet uit gewoonte of bijgeloovigheid te begeeren, maar uit het geloof aan de belofte, in welke de Heer ons verzekert, dat niet slechts de volwassenen, maar ook hun kroost in de gemeente met ons in het verbond Gods zijn begrepen, en dat ook de kinderen tot het verborgen lichaam („mysticum corpus”) van Christus behooren.

Als derde handeling, die, bij voorkomende gelegenheid, in den gewonen loop der godsdienstoefening werd ingevlochten, noemden wij de *Huwelijkeninzegening*. Ook deze plechtigheid moest in eene openbare samenkomst der gemeente

¹⁾ Het laatste dankgebed komt in hoofzaak overeen met de dankzegging in het gewone doopformulier naar Ned. Herv. kerk. — Vert.

geschieden, zoowel om de eerbaarheid van het huwelijk openlijk te betuigen, als ook ten einde de gemeente in haar geheel, tot hare opbouwning, telkens bij vernieuwing op de plichten van den echtelijken staat te wijzen. Reeds bij de verloving moeten een paar waardige mannen, alsmede, zoo mogelijk, enkelen van de ouderlingen der gemeente tegenwoordig zijn, die vervolgens in de vergadering van de leeraren en ouderlingen getuigen kunnen, dat alles zich op wettige en voegzame wijze heeft toegedragen. Zoodra de verloving heeft plaats gehad, wordt daarvan kennis gegeven aan den kerkeraad, die in zijne vergadering onderzoekt, of er ook soms tegen deze verbintenis overwegende bezwaren voorhanden zijn. Ingeval er niets van dien aard wordt voorgebracht, worden de namen van het bruidspaar in het kerkelijk register aangeteekend, en de voorgenomen echtverbintenis op drie achtereenvolgende Zondagen van den kansel aan de gemeente bekend gemaakt. Indien er geene wettige bezwaren worden ingebracht, dan wordt het huwelijk in de tegenwoordigheid der gemeente voltrokken. Zonder gedruisch, zonder eenigen theatrale prunk of praal verschijnt het bruidspaar, door een paar eerbare mannen en vrouwen begeleid, op eene ecnigszins verhevener plaats vóór de leeraren en de ouderlingen der gemeente. Daarop houdt één der predikanten de toespraak, in welke hij allereerst de gemeente om hare voorbede voor dit bruidspaar verzoekt; vervolgens richt hij zijne rede tot het bruidspaar zelf, aan hetwelk hij al den ernst, maar ook het groote geluk van den Christelijken staat des huwelijks in treffende bewoordingen schildert, om, ten slotte, zoowel aan den bruidegom, als aan de bruid bijzondere vermaningen op het gemoed te drukken. ¹⁾ Daarop vraagt hij aan den bruidegom, of hij niet dit alles, wat hem zoo even, volgens het Woord Gods, is voorgehouden, als waarheid erkent, en of hij zich door de genade Gods in zijn hart heeft voorgenomen en in tegenwoordigheid der gemeente verklaart,

[¹⁾ Verg. het „Formulier” der Ned. Herv. kerk, „om den Huwelijken staat voor de gemeente van Christus te bevestigen”, in hetwelk men o. a. ook de bedoelde vermaningen in hoofdzaak wedervindt. — Vert.]

dat hij op zulk eene wijze gedurende zijn geheele leven te zamen met deze zijne vrouw wil leven, die hij hier openlijk erkent als zijne éénige, ware, wettige huisvrouw, door God hem gegeven, alzoo, dat hij door den band des huwelijks met haar wenscht verbonden te worden. Op gelijke wijze wordt de vraag tot de bruid gericht, en wanneer zij door beide partijen bevestigend is beantwoord, legt de voorganger de handen van het paar in elkander, en sluit hun echtverbond met deze woorden: „De almachtige, eeuwige God, die u te zamen tot den staat des huwelijks geroepen heeft, vereenige en verbind u met elkander tot één vleesch, door den band zijn Geestes, in ware en bestendige onderlinge liefde en in zijne vreeze, opdat gij, gedurende uw geheele leven, in uwen echt de wonderbare verborgenheid der verloving van Christus, den Heer, met zijne gemeente moogt uitdrukken, en gij u zelve door de gedachte aan Hem ten allen tijde onder elkander kunt vertroosten; de Heer, onze God, make u vruchtbaar en vermeerdere u, tot heil van u zelve en tot wasdom zijner gemeente, door Hem, onzen Heer Jezus Christus . Amen.” Daarop leest de voorganger uit het 19de hoofdstuk van Mattheüs de plaats voor over de echtscheiding [vs. 3—9], en wendt zich tot het jonge paar met de vermaning, zich ernstig te wachten voor alles, wat deze verbintenis zou kunnen opheffen. Met een hartelijk gebed voor de beide jonggehuwden en eene heilbede eindigt de plechtigheid, welke de gemeente harerzijds met het zingen van den 127sten [of den 128sten] psalm besluit.

Na deze tusschenvoegselen, die niet elken Zondag voorkwamen, beschouwd te hebben, moeten wij tamelijk verteruggaan, om den draad, wat betreft de beschrijving van de gewone voormiddag-godsdienstoefening, weder op te vatten. Aan het einde van den dienst stemmen de voorzangers op plechtstatige wijze („magna gravitate”) weder een psalmgezag aan, en de geheele gemeente valt aanstonds op gelijke plechtstatige wijze daarbij in. Hierop laat de prediker, terwijl de diakenen zich aan de kerkdeuren plaatsen, om

de liefdegaven te ontvangen, de gemeente huiswaarts keeren, met deze woorden: „Gedenkt uwen armen, en bidt voor malkander. God nu ontferme zich over u, en Hij zegene u. Hij doe het licht van zijn Goddelijk aanschijn over u lichten, tot roem van zijnen heiligen naam, en beware u in zijnen heiligen en heilzamen vrede. Amen.”

De namiddag-godsdienstoefening op de Zon- en feestdagen begint te twee uren. De gemeente is weder bijkans voltallig vergaderd. De gang van zaken is nagenoeg dezelfde, als des voormiddags, behalve dat de Schriftverklaring, die ditmaal een half uur duurt, gevolgd wordt door de uitlegging van den Grooten catechismus, dien de aankomende jeugd moet opzeggen. De knapen en meisjes zitten rondom den kansel; de voorganger heeft hunne namen op eene lijst, en laat hen nu de stukken van den Catechismus, die aan de orde der behandeling zijn, geregeld opzeggen, welke stukken vervolgens verklaard en uit de Heilige Schrift bewezen worden, en wel op zulk eene wijze, dat het ook voor de ouderen van jaren, die daarbij tegenwoordig zijn, zijne nuttigheid heeft. Deze catechese duurt een half uur; gezang, gebed en zegen besluiten de plechtigheid, terwijl ook nu weder, gelijk bij alle godsdienstoefeningen, de diakenen bij het verlaten van de kerk de aalmoezen der gemeente voor de armen in ontvangst nemen.

Behalve deze godsdienstoefeningen des Zondags, kwam de gemeente nog een paar malen in de week tot gemeenschappelijke stichting bijeen, in de Fransche kerk des Dinsdags en des Donderdags, in de Duitsche kerk desgelijks op Donderdag. Ook bij deze weekgodsdienstoefeningen vormde de verklaring van de Heilige Schrift het middelpunt der plechtigheid, terwijl gezang en gebed zich daarbij aansloten; alleen de liturgie na de voormiddagsprediking des Zondags bleef achterwege. Iets geheel eigenaardigs en daarbij, wat zijnen blijvenden invloed op een deel der Engelsche kerk betreft, iets zeer merkwaardigs was de zoogenaamde „Profetie,” welke in de Duitsche en de Fransche kerk ver-

schillend was ingericht, eene belangrijke poging, om het gemeentelid tot een zelfstandig onderzoek van de Heilige Schrift op te wekken. In de Duitsche kerk volgde men daarbij deze gewoonte, dat, in aansluiting aan de Bijbel-oefening des Donderdags [voormiddags], de gemeente vergaderd bleef, en ieder alsnu het recht had, zijne bedenkingen betreffende de eene of andere verklaring van eene Schriftuurplaats gedurende de godsdienstoefeningen der afgeloopene week in het midden te brengen. In de eerste plaats waren daartoe ernstige, vrome mannen uit de gemeente gekozen, om dergelijke tegenwerpingen te maken, ten einde daardoor iedere poging, om slechts onnutte vragen der nieuwsgierigheid te opperen, te voorkomen; om echter niettemin weder elk gemeentelid in het onverkort bezit van zijn recht te laten, mocht ieder zijne bedenkingen aan deze opzettelijk daartoe gekozen mannen vooraf kenbaar maken, en dezen hadden dan te beslissen, of zij, al dan niet, geschikt waren om in het openbaar besproken te worden. ¹⁾ De leeraar had van zijne betwiste verklaring rekenschap te geven, hare rechtmatigheid aan te toonen, en de ingebrachte bedenkingen uit den weg te ruimen. Het was zaak voor hem, om zadelvast te zijn, wat betreft de leer der Heilige Schrift, want hij had te doen met ernstige onderzoekers van den Bijbel. Als loon voor zulk eenen niet gemakkelijken arbeid zag hij zich de zegen beschoren, eventueel opkomende onrechtzinnige leeringen aanstonds te ontdekken, en die te mogen verwijderen, alvorens zij dieper wortel geschoten hadden. Het was een wederkeerig geven en ontvangen; in zulk eene opwekkende samenspraak bevorderde de leeraar de ontwikkeling van het gemeentelid, en dit laatste wederom, door de openhartige mededeeling van zijne opvatting, de ontwikkeling van den leeraar: — een treffelijk, bezielde arbeiden in het zoeken van het ééne Noodige; een rijke zegen, zoolang het aan eene bedachtzame, geloovige leiding gelukt, iedere buitensporigheid te vermij-

[¹⁾ Met dien verstande echter, dat uitsluitend bij monde van de daartoe aangewezen mannen dergelijke opmerkingen en bedenkingen in de „Profetie” mochten worden ter sprake gebracht. Verg. t. a. p., II, blz. 102. — Vert.]

den. — In de Fransche kerk was de „Profetie” op deze wijze ingericht, dat, in aansluiting aan de weekgodsdienstoefening, één van de Boeken der Heilige Schrift in geregelden samenhang verklaard werd. Eerst gaf de prediker zijne eigene uitlegging van het gedeelte der Heilige Schrift, dat aan de orde was; op deze verklaring volgde, hetzij van den kant van één der ouderlingen, hetzij van een ander gemeentelid [die, met anderen, opzettelijk daartoe gekozen was] eene tweede, derde, vierde verklaring, totdat niemand meer iets in het midden had te brengen, en de voorganger de gemeente, na het zingen van een lied, huiswaarts deed keeren. Aan deze „Profetieën” hechte Laski groot gewicht; zij waren voor hem de gewenschte middelen, om de predikers te versterken in het Woord Gods, en om de gemeenteleden allengs tot mondigheid in het geloof te doen komen.

Van de gevaren, met welke zulke openbare samensprekingen over het Woord Gods gepaard gingen, was Laski zich alleszins bewust, maar hij was niet geneigd, om hunnentwil eene inrichting prijs te geven, van welke hij de beginselen in de dagen der Apostelen vond, en voor welke rijken zegen, mede voor zijnen tijd, hij een geopend oog had. Hij beschouwde het als voordeelijker voor de gemeente, wanneer de vragen, die aller gemoederen ten zeerste in beweging brachten, — immers, wat in onze dagen de sociale kwestie is, dat was destijds het godsdienstige vraagstuk, — in het bijzijn van de dienaren des Woords en in het openbaar, in tegenwoordigheid van de gemeente, besproken werden, dan tehuis in de zwoele lucht van conventikelen, of door dezulken, „die hier en daar in de huizen sluipen.” Dat is ook heden ten dage, de vruchtbare bodem voor sekten, of ook wel voor het ongeloof, dat in de onwetendheid der lieden ten opzichte van de Goddelijke waarheid zijn steunpunt vindt. Laski kon die zegenrijke inrichting en tenuitvoerbrenging van het Apostolische voorschrift, het Woord Gods rijkelijk onder ons te laten wonen, zooveel te eerder wagen, dewijl hij zich daarbij ondersteund gevoelde door de voortreffelijke, schier voorbeeldige organisatie van zijn gemeente-

wezen, die hij met zelfstandige navolging van de inrichting der vreemdeling-gemeenten in Genève en in Straatsburg, gelijk hij zelf betuigt, ¹⁾ had tot stand gebracht. Met een zeker weemoedig genot, als met een soort van heimwee, beschouwen wij haar gedurende eenige oogenblikken.

„Gelijk een huis niet zonder economie, een schip niet zonder stuur, en in het algemeen geen enkele staat of gemenebest zonder eenig wettig bewind goed geregeerd kan worden, noch ook langen tijd in stand kan blijven, zoo is het ontwijfelbaar zeker, dat ook de gemeente van Christus, onzen Heer, inzonderheid, waar zij zich door zulk eene menigte van vijanden en van veelsoortige gevaren ziet omgeven, nòch naar eisch bestuurd, nòch ook lang (althans op ééne en dezelfde plaats) kan blijven bestaan zonder eene wettige kerkelijke organisatie, gelijk die door Christus, den Heer, is ingesteld.” Met deze woorden begint Laski de inrichting zijner gemeente op de boeiendste wijze te beschrijven. Vóór alle dingen acht hij het noodig, de bijzondere deelen der kerkelijke bediening [„Ecclesiastici ministerii”] op juiste wijze van elkander te onderscheiden, maar dan ook, dat elk in dat gedeelte van den arbeid, hetwelk hem, in onderscheiding van anderen, werd toegewezen, met de grootste trouw, zorgvuldigheid en vlijt zich geheel en al aan zijne taak toewijde. Laski eischt veel van de verschillende arbeiders in de gemeente; heden ten dage zouden de meesten van hen, die zich tot eenen gelijken treffelijken dienst geroepen zien, zuchtende nitroepen, dat het te veel is. En toch hebben die mannen het ten uitvoer gebracht, en hebben bovendien hunne huiselijke aangelegenheden goed bestuurd, en zijn getrouw de plichten van hun dagelijksch beroep nagekomen, en hebben daarenboven het hoogste geleerd, nl. geen oogenblik te aarzelen, om, ingeval van nood, martelaars van hun geloof te worden. Eene rijke mate van plichten werkt versterkend, eene rijke mate van rechten werkt verslappend.

Bij de inrichting zijner gemeente gaat Laski tot op den

¹⁾ Ibid., II, 50.

Apostolischen tijd terug. De grondtrekken dier inrichting bestaan, volgens zijne meening, niet uit deelen, die slechts voor eenen bepaalden tijd voorbijgaande waarde en betekenis hebben, maar zij bezit, in Laski's oog, een blijvend karakter, dat haar door den Heer zelve, op eene nog ten deele waarneembare wijze, is medegeedeeld.

Nadat allereerst het betoog is geleverd, waarom wij niet langer Apostelen kunnen hebben, gelijk er waren ten tijde van de stichting der Kerk, en dat wij daarom ook op een deel van hunne gaven niet meer mogen aanspraak maken, toont Laski aan, dat voor den voortgezetzten arbeid aan het gebouw, welks grondsteen Christus is, drie verschillende soorten van bouwlieden noodig zijn: de dienaren des Woords, of de herders en leeraars, en aan hunne zijde, als een soort van wachters in de gemeente, de ouderlingen („presbyters”) en de diakenen. De herders en leeraars behooren tot de kerkelijke regeering („magistratus”), welke uit de ouderlingen is samengesteld; de zorg voor de leiding en instandhouding der Kerk komt hun alleen in de gemeenschap („coetus”) met de ouderlingen toe, en het tusschen hen aanwezige onderscheid bestaat enkel daarin, dat hun in het bijzonder de arbeid in het Woord en in de leer is toevertrouwd. Daarom wordt, in den Apostolischen tijd, ook aan de herders en leeraars zelve de naam van ouderlingen („presbyters”) gegeven, en Petrus, als hij tot de ouderlingen spreekt, noemt zich hun medeouderling [verg. I Petr. 5 : 1]. Deze drie ambten komen nu in de vreemdeling-gemeente te Londen op de navolgende wijze tot ontwikkeling.

Allereerst wordt in het licht gesteld, dat in de gemeente de geheele leiding in de hand van twee ambten, nl. der ouderlingen en der diakenen, berust. De raad („coetus”) der ouderlingen is weder verdeeld in ouderlingen, die tegelijkertijd met den dienst des Woords belast zijn, en eenvoudige oudsten uit de gemeente. Aan het hoofd van dezen raad staat de superintendent, niet boven den genoemden raad verheven, maar uit zijn midden en door hem tot voorzitter gekozen, en door den Koning als zoodanig uitdrukkelijk

erkend, zonder eenige bijzondere voorrechten met betrekking tot de bediening des Woords en der Sacramenten, of wat betreft de kerkelijke tucht, aan welke ook hij, gelijk ieder ander gemeentelid, onderworpen is.

Met grooten ernst gaat men te werk bij de keuze van eenen bedienaar des Woords. Is eene dergelijke keuze op handen, dan wordt voor de geheele gemeente een vasten bededag verordend. Op zulk eenen dag komt de gemeente des morgens te negen uren in het bedehuis bijeen, en na het zingen van een lied houdt één der leeraren van den kansel eene toespraak, in welke de geheele beteekenis der keus on de vereischten van eenen degelijken prediker aan de gemeente met ernstige woorden op het gemoed worden gedrukt. ¹⁾ Aan het eind dezer rede, en voordat de andere, gewone kerkelijke gebeden plaats hebben, noodigt de voorgangor de gemeente uit, om in het bijzonder te bidden voor den goeden uitslag der verkiezing, en gaat hij haar voor in het navolgende gebed, dat wel waard is, ook door ons behartigd te worden: „Heere God, onze Vader, die in de hemelen zijt, door wiens onverdiende gunst het alleenlijk geschiedt, dat wij goede en getrouwe dienaren in de gemeente hebben, en zonder wiens hulp alle menschelijke inspanning volstrekt niets vermag, zoodat wij ook uit ons zelve ganschelijk niet in staat zijn, om rechtmatige dienaren uwer gemeente te verkiezen, — wij smeeken van uwe goedertierenheid, o heiligste Vader, dat het U behage, om aan deze onze gemeente, welke U, in vereeniging met uwen eeniggeboren Zoon en den Heiligen Geest, als haren éénigen, waarachtigen en eeuwigen God erkent en belijdt, en voor welke deze uw Zoon zelf niet gearzeld heeft, zijn onschuldig bloed te vergieten, vrome, getrouwe en vlijtige dienaren te schenken, die hun ambt overeenkomstig uwen Goddelijken wil, tot roem van uwen naam en tot stichting van onze gemeente vervullen. Regeer en bestuur ons aller harten, overleggingen en stemmen bij deze verkiezing, opdat wij, alleenlijk uwen

¹⁾ Ibid., II, 53 vg.

roem beogende, dezulken tot dienaren onzer gemeente verkiezen, die, daar zij ook zelve bovenal de eer uws naams bedoelen, hunnen dienst naar behooren en getrouwelijk waarnemen. Verhoor ons, zóó bidden wij U, o allergoedertierenste Vader, die wij uwe Goddelijke hulp ootmoedig afsmeeken door den dierbaren naam van Jezus Christus, uwen Zoon, onzen Heer. Amen."

Na dit gebed en de gewone voorbeden laat de voorganger de gemeente huiswaarts gaan met de vermaning, om dien geheelen dag, tot aan den avond, zich van spijs en drank te onthouden, en den dag in het gebed en het lezen van het Woord Gods door te brengen. Slechts ingeval de gezondheid zulks bepaaldelijk vereischt, mag, met de grootst mogelijke matigheid, eenig voedsel genomen worden, opdat de gcheele dag aan het gebed en den dienst van God zij toegewijd. Des namiddags kwam de gemeente andermaal in de kerk te zamen, ten einde tot hare stichting nog nader bepaald te worden bij de roeping eens Evangeliedienaars volgens de Heilige Schrift. In den loop dier zelfde week dient ieder gemeentelid schriftelijk bij den kerkeraad den naam in van den candidaat, aan wien hij zijne stem wenscht te geven. In de daarop volgende week komen, op den vastgestelden verkiezingsdag, de leeraren, ouderlingen en diakenen in de kerk bijeen, onderzoeken de stembriefjes, en spreken hun gevoelen uit over die candidaten, welke de meeste stemmen verkregen hebben. De zitting wordt niet opgeheven, vóór en alear de aanwezigen het onderling eens zijn geworden over de keuze van ééne uit die candidaten, welke de meeste stemmen verkregen hebben. Daarop wordt de gekozene uitgenoodigd, om in de vergadering te verschijnen, en hem al datgene voorgehouden, wat in deze betrekking van hem verwacht wordt. Ingeval hij zich daarop bereid verklaart, om het moeilijke, maar kostelijke ambt te aanvaarden, dan wordt op den volgenden Zondag, aan het einde der voormiddag-godsdiensstofening, mededeeling van deze keuze aan de gemeente gedaan, en de gekozene aan haar voorgesteld, terwijl daarbij echter tevens aan haar wordt bekend gemaakt, dat, bijaldien iemand

in de gemeente eenig bezwaar, hetzij met betrekking tot de leer, of tot den wandel van den gekozene, heeft in te brengen, hij daarvan in den loop der week bij den kerkeraad aangifte moet doen. Wordt zulk een bezwaar als gegrond erkend, dan vervalt de gedane keuze, en de kerkeraad gaat over tot eene nieuwe verkiezing uit het getal der overige kandidaten, die het grootste aantal stemmen op zich vereenigd hebben. Indien er echter binnen den bepaalden tijd geen enkel gegrond bezwaar is ingediend, dan gaat de kerkeraad over tot de bevestiging van den gekozene, nadat vooraf de koninklijke approbatie verkregen is.

Op eene even ernstige, plechtige wijze, die een alleszins welsprekend en treffend getuigenis er van aflegt, hoe zeer de geheele gemeente doordrongen was van de hooge betekenis harer taak, had vervolgens ook de bevestiging van den gekozene plaats. Op den Zondag zijner bevestiging, „nadat de openbare gebeden der gemeente geëindigd zijn, alvorens de psalm wordt aangeheven,” plaatst de benoemde zich, op uitnoodiging van den voorganger, in het midden van de andere leeraren en de oudsten der gemeente, zoodat hij door de geheele vergadering gezien kan worden. Na eenige korte woorden ter inleiding richt de dienstdoende leeraar aan den kerkeraad de vraag, of alles zich volgens het aan de gemeente geschonkene privilegie heeft toegedragen. Na een toestemmend antwoord ontvangen te hebben, wendt hij zich tot den gekozene, en geeft hem met enkele woorden te kennen, dat hij, alvorens door handoplegging, volgens de wijze der Apostelen, tot zijne openlijke wijding over te gaan, in de tegenwoordigheid van God en zijne gemeente eenige vragen tot hem moet richten. Het zijn vier belangrijke vragen, van welke de eerste b. v. aldus luidt: „Gevoelt gij den ademtocht des Heiligen Geestes in uw hart, die u aanspoort, om den u voorgestelden dienst in deze gemeente te aanvaarden, en wel alzoo, dat gij in deze bediening niet eenig voordeel voor u zelve, noch ook uwen eigenen roem beoogt, maar alleen de eere Gods en den wasdom van het rijk van Christus in zijne gemeente door de prediking en de verbrei-

ding van zijn Evangelie in uwe bediening? Ziedaar hetgeen ik thans, in de tegenwoordigheid van God, die alle dingen ziet en weet, en van deze zijne geheele gemeente, van u wensch te vernemen, tot stichting der gemeente en tot bevestiging van uwe bediening in haar midden." ¹⁾ — Hierop moest de gekozene antwoorden: „Ik gevoel dien ademtocht, en ik bid God, dat het Hem behage, om datgene, wat Hij in ons begonnen heeft, ook voort te zetten en te voleindigen door Christus, tot roem van zijnen heiligen naam. Amen.” De tweede vraag liep hierover, of hij aan de leer der Profeten en der Apostelen in het Oude en Nieuwe Verbond, als het éénige, waarachtige en volkomenste fundament der gemeente Gods in Christus geloofde, als behelzende alles, wat noodig is tot de zaligheid, welker aanvang, midden, hoofd en einde alleen Jezus Christus is. De derde vraag handelde hierover, of hij op zoodanigen grond zijnen dienst, naar zijn beste vermogen, waarnemen en aan de gemeente goud, edelgesteenten en zilver aanbieden, haar daarentegen voor hout, hooi en stoppelen bewaren wilde. De vierde vraag eindelijk kwam hierop neder, of hij bereid was, om zich, evenals ieder ander lid der gemeente, in voorkomende gevallen aan de kerkelijke tucht te onderwerpen.

Nadat alle vragen toestemmend beantwoord zijn, noodigt de bevestiger de gemeente uit tot het gebed, naardien God enkel aan het willen het volbrengen verleenen kan. Daarop naderen alle de predikanten en de ouderlingen der gemeente den gekozene, en leggen tegelijkertijd hunne rechterhand op zijn hoofd, terwijl de dienstdoende leeraar met luider stem de navolgende woorden spreekt: „Onze God en hemelsche Vader, die u tot den dienst zijns Woords in deze zijne gemeente geroepen heeft, verlichte u door zijnen Heiligen Geest, versterke u door zijne machtige hand, en regeere en besture uwe bediening alzóó, dat gij daarin ten allen tijde getrouw en met vrucht kunt arbeiden tot uitbreiding van het rijk

[¹⁾ Lat.: „ad Ecclesiae aedificationem et vestri in illa ministerii approbationem.” Hoogd.: „zur Erbauung der Gemeinde und als Zustimmung zu diesem deinem Dienste in ihr.” — Vert.]

zijns eeniggeboren Zoons in zijne gemeente door de prediking van zijn Evangelie, welke Hij verordineerd heeft, door denzelven, zijnen eeniggeboren Zoon, Jezus Christus, onzen Heer en Zaligmaker. Amen." 1)

Alsnu, na volbrachte wijding, richt de voorganger zich weder tot de gemeente, wijst haar op hare plichten ten aanzien van den prediker, en wekt haar op, om zonder aflaten voor hare leeraren te bidden. Het laatste, aangrijpend schoone woord betreft den pas bevestigden ambtsbroeder: „Zoo heb dan acht op u zelve, geliefde Broeder, en zie toe, dat gij in deze uwe roeping waardiglijk wandelt, gelijk het eene getrouwen dienaar van Christus, den Heer, betaamt. Weid de kudde van Christus, welke u is toevertrouwd, en draag zorg voor haar, niet als uit bedwang, maar gewillig, niet om vuil gewin, maar met een onbaatzuchtig hart; matig u ook geene heerschappij aan over de gemeente, maar wees als een voorbeeld der kudde. Laten de onspoeden — op welke gij u steeds moet voorbereid houden, — u den moed niet benemen. Verdraag moedig en standvastig, met alle lijdzzaamheid, de verachting, de smaadheden en lasteringen van de dienaren der wereld, ja, verblijd u daarvoor; terwijl gij u zelve het voorbeeld van alle profeten en apostelen en bovenal van Christus, onzen Heer zelve, voor oogen stelt. Betoon u een getrouw en naarstig medearbeider van Christus, den Heer, en van den Heiligen Geest, die de wereld zoekt te overtuigen van zonde, en van gerechtigheid, en van oordeel. Word niet overmoedig, wanneer u soms iets naar wensch gelukt, of wanneer voorspoed op eenigerlei wijze uwe pogingen bekroont; verlang nog veel minder naar de schatten of de eerbewijzingen dezer wereld, opdat gij niet, daardoor bedwelmd, eindelijk insluimert, en intusschen de vijand komt, die, terwijl gij slaapt, onkruid zaait in uwen akker. Vertrouwt de bedrukten, ondersteun de behoeftigen, zooveel gij vermoogt, en spoor met allen ijver anderen aan, om evenzoo te handelen. Kortom, wees indachtig aan de u

[1] Verg. hierbij, en bij de volgende toespraak, het „Formulier” der Ned. Herv. kerk, „om te bevestigen de dienaren des Goddelijken Woords.” — Vert.]

te dezen aanzien toevertrouwde talenten, dat gij daarmede woekert, en ze niet, in eenen zweetdoek gewikkeld, in de aarde verbergt. Leg er u op toe, dat gij door uwen ijver en uwe inspanning nog meer andere talenten voor onzen gemeenschappelijken Heer, door zijne genade, moogt gewinnen. Alzoo toch zal het geschieden, dat gij eenmaal, aan het einde van al uwen arbeid, wanneer de opperste en eeuwige Herder verschenen zal zijn, de onverwelkelijke kroon der heerlijkheid zult behalen, en ten aanhooren van de geheele wereld die liefelijkste aller roepstemmen vernemen zult: Wel, gij goede en getrouwe dienstknecht! ga in in de vreugde uws Heeren. Onze God en hemelsche Vader schenke ons, naar zijne oneindige barmhartigheid, dat wij allen eenmaal dat zelfde woord mogen vernemen, om den wille van zijnen geliefden Zoon, onzen Heer. Amen." Daarmede eindigde de ernstige, eerbiedwekkende plechtigheid.

De beschrijving van de bevestiging eens Evangeliedienaars is, naar ik vrees, bijkans al te uitvoerig geworden. De dienstvaardige pen wilde haren loop niet staken, alvorens zij het geheele aangrijpende beeld had vastgehouden, en nu blijve het dan ook onuitgewischt staan, en zij het ons, geroepen dienaren des Woords, als een spiegel uit die groote dagen van de gronding onzer dierbare Evangelische kerk voorgehouden! Zoowel wij, herders, als ook onze gemeenten, wij hebben in onze dagen dringend behoefte, in zulk eenen, met behulp van het Woord Gods helder gepolijsten spiegel telkens bij vernieuwing te staren.

De verkiezing van eenen Ouderling, of van eenen Diaken had op eene even ernstige, innig stichtelijke wijze plaats, slechts eenigszins gewijzigd, overeenkomstig den verschillenden aard der bijzondere verplichtingen. Ook aan hunne verkiezing ging een algemeene vast- en biddag vooraf, want ook hunne bediening werd als een goddelijke dienst beschouwd, en als van niet minder belang voor de gemeente, dan het ambt van den dienaar des Woords. Bij gelegenheid van de godsdienstoefening op dezen vastendag werd de aandacht der

gemeente bepaald bij de plichten der ouderlingen of der diakenen volgens het Woord Gods. Met betrekking tot de ouderlingen werd aangetoond, dat zij, in vereeniging met de Evangeliedienaren, al hun zorg en toezicht, ten aanzien van de leiding der gemeente, op de bewaring van de zuiverheid der leer, op de bediening van de sacramenten overeenkomstig hunne instelling, en op de uitoefening van de kerkelijke tucht te richten hadden. Ze zijn verplicht, op het leven en den wandel der geheele gemeente, en van elk harer leden in het bijzonder een wakend oog te houden, en zoowel in het verborgen, als in het openbaar te vermanen en te berispen, alsmede toe te zien op de leer en den wandel der predikanten, en voorts iederen twist, elke verdeeldheid in de gemeente, in de huisgezinnen en tusschen bijzondere personen te beslechten, opdat de gemeenteleden zoo zelden mogelijk genoodzaakt zijn, om tot de openbare rechtbanken hunne toevlucht te nemen. In vereeniging met de dienaren des Woords, hebben de ouderlingen het opzicht over de geheele gemeente; tegelijkertijd zijn zij echter ook, de mond en hand der geheele gemeente tegenover de predikanten en alle degenen, die een openlijk ambt in de gemeente bekleeden. Vervolgens werden de eigenschappen opgenoemd, die een ouderling als zoodanig bezitten mocht. Wel staat hij, wat geleerdheid betreft, niet gelijk met den Evangeliedienaar, maar toch mag hij voor dezen niet onderdoen in ernst van karakter, in bedachtzaamheid, in reinheid van wandel, in praktische ervaring en in kloekzinnigheid, allermint in godvruchtigen ijver. Daarop werd, ten slotte, aan de gemeente onder het oog gebracht, hoe zij zich tegenover de ouderlingen had te gedragen, dat deze laatsten, evenals de dienaren des Woords, in groote waarde behoorden gehouden te worden, dat men naar hunne vermaningen luisteren en hunne verordeningen opvolgen moest.

Was op zulk eenen vastendag de verkiezing van diakenen aan de orde, dan werd de gemeente er allereerst op gewezen, dat ook dit ambt van Apostolischen oorsprong is, en dat, wanneer er reeds onder het volk Gods volstrekt geene bede-

laars mochten zijn, op eene Christelijke gemeente nog zooveel te meer de verplichting rust, om voor hare armen te zorgen, hetgeen slechts door het ambt der diakenen naar eisch geschieden kan. Het is hunne taak, met onverdroten ijver de aalmoezen in te zamelen, en die getrouw en bedachtzaam te verdeelen. Tot diakenen zijn bij voorkeur mannen te verkiezen van beproefde oprechtheid des geloofs, van erkende reinheid van wandel, die aan het voorbeeld, ons door den Apostel Paulus [I Tim. 3] geschetst, beantwoorden. Ten laatste wordt aan de gemeente voorgehouden, hoe zij zich jegens de diakenen heeft te gedragen: gewilliglijk en onbekrompen offere zij hare liefdegaven, en toone zich er aan indachtig, dat hetgeen zij bezit het eigendom is van God, en zij slechts beheerderesse daarvan, geroepen om eenmaal rekenschap dienaangaande af te leggen. De rijken moesten wèl bedenken, dat het niet geheel hetzelfde is, of zij zelven, dan wel de diakenen de aalmoezen verdeelen. Alle dingen toch behooren tot stichting der gemeente te geschieden; aan die stichting is het echter niet bevorderlijk, wanneer met de aalmoezen luiaards en lediggangers gevoed worden. Dat verhoedt de zorgvuldigheid der armverzorgers, die door de gemeente verordineerd zijn. Het is de plicht der armen ten opzichte van de diakenen en van de geheele gemeente, zich er op toe te leggen, dat zij niet langer behoeven te ontvangen, maar zelven in staat zijn te geven. De christen behoeft zich over zijne armoede niet te schamen, want het is eene beschikking van Gods voorzienigheid, dat sommigen rijk, anderen arm zijn; hetgeen de armen ontvangen, moeten zij met dankbaarheid en bescheidenheid aannemen, en zich tot hunnen troost ten allen tijde het voorbeeld van Christus, den Heer, voor oogen stellen, die om onzentwille vrijwillig arm is geworden. Zij moesten bedenken, dat zij de gaven als uit Gods hand ontvangen, en dat zij die dus ook als gaven Gods hebben te gebruiken, zonder morren, met matigheid, slechts tot hunne nooddruft, maar niet tot overdaad, want ieder misbruik van de aalmoezen is eene zonde tegen God.

De verkiezing van ouderlingen en van diakenen had plaats

op gelijke wijze, als de keuze van eenen dienaar des Woords. Desgelijks ook de bevestiging in het ambt, natuurlijk behoudens de noodige wijziging in de voorgestelde vragen, overeenkomstig den verschillenden aard der bedieningen. Aan de ouderlingen werd gevraagd, of zij zich door den ademtocht des Heiligen Geestes innerlijk voelden aangedreven, om deze bediening te aanvaarden; voorts, of zij geloofden, dat de leer der profeten en der apostelen, begrepen in de heilige Schriften, en op den uitersten hoeksteen, Jezus Christus, berustende, alles in zich bevat, wat noodig is tot onze behoudenis, en dat zij de volkomene leer is tot zaligheid voor een iegelijk, die gelooft; en eindelijk, of zij bereid waren, zich met al hunne krachten aan hunnen dienst te wijden, met raad en daad de predikers des Woords ter zijde te staan, en door het voorbeeld van eenen zuiveren levenswandel den opbouw der gemeente te bevorderen, maar ook, ingeval zij zelve zich kwamen te ontgaan, zich aan de kerkelijke tucht te onderwerpen. Bij de wijding tot het diakenschap zijn de beide eerstgenoemde vragen nagenoeg gelijklopend; daarop volgt de nadere vraag, of zij bereid zijn, om, overeenkomstig hunne roeping, de aalmoezen tot ondersteuning der armen naarstig en zorgvuldig te verzamelen, en de ingezamelde giften getrouwelijk, in de vreeze des Heeren, op verstandige wijze, met alle zachtmoedigheid, vriendelijkheid en bescheidenheid onder de behoeftigen te verdeelen, zonder zich daarbij te laten leiden door eenige overweging van liefde of van haat jegens iemand, maar alleen met het oog op ieders behoefte en nood. En eindelijk, of zij gezind zijn, deze hunne bediening zelve door een deugdzaam en godzalig leven en door de vervulling van de plichten der christelijke godsvrucht en liefde, naar hun beste vermogen, tot stichting der gemeente te versieren, maar ook, zich aan de kerkelijke tucht te onderwerpen, ingeval zij zich kwamen te ontgaan.

Beiden, ouderlingen en diakenen, werden, na de voorgestelde vragen toestemmend beantwoord te hebben, op gelijke wijze als de dienaren des Woords, door handoplegging en

zegenbede, plechtig in hun ambt bevestigd. Ten slotte ontvingen zij, die in één der beide bedoelde ambten bevestigd waren, in tegenwoordigheid der gemeente nog voortreffelijke wenken met betrekking tot de waarneming hunner bediening. De ouderlingen werden aangespoord, om zich niet te laten ontmoedigen door de verachting en den haat dezer wereld; om, zonder aanzien des persoons, allen, die op eenigerlei wijze aan de gemeente ergernis geven, gelijkelijk te vermanen, terecht te wijzen en volgens het gebruik van de kerkelijke tucht te bestraffen; om op de leer, de zeden en den geheelen levenswandel, niet alleen van de massa des volks in de gemeente, maar ook inzonderheid van alle hare dienaren nauwkeurig acht te geven; om, in vereeniging met de predikers des Woords, de wolven van de kudde verwijderd te houden; om zelve, door de zuiverheid en godzaligheid van hunnen wandel en de betooning hunner christelijke liefde boven de geheele gemeente uit te blinken, en eindelijk, om de talenten, die hun zijn toevertrouwd, hetzij ze vele, of ook slechts weinige zijn, in hunne bediening op woeker te stellen, opdat zij eenmaal, bij de verschijning van Christus, den Heer, de kroon der eeuwige heerlijkheid mogen verkrijgen. — De pas bevestigde diakonen werden opgewekt, om de vroomheid, de standvastigheid en het geloof van eenen Stefanus, niet daarentegen het bedrog en de geveinsdheid van eenen Judas zich ter navolging voor te stellen; om met ijver en getrouwheid hunne bediening waar te nemen, en zich de onwaarheden en smaadreden der menschen niet aan te trekken. De godvruchtigen hadden nu eenmaal geen ander loon dan dit van deze wereld te verwachten. Maar zij moesten ten allen tijde het oog gevestigd houden op Hem, die hunne bediening verordend heeft, dewelke, daar Hij getrouw is, ook zal maken, dat zij dat alles tot overvloedig voordeel voor de gemeente verdragen kunnen, en die eenmaal, indien zij althans volharden, tot hen zeggen zal: „Komt, gij gezegenden mijns Vaders! beërft het koninkrijk.”

Gelijk door eenen rooden inslagdraad, die het weefsel

bijeenhoudt, zoo is de geheele gemeente-inrichting door de kerkelijke tucht als doorweven. Wij hebben gezien, hoe niemand in de gemeente wordt opgenomen, die zich niet vrijwillig aan hare tucht onderwerpt, en ook de nieuwe lidmaten der gemeente worden slechts onder deze voorwaarde voor de eerste maal tot het heilig Avondmaal toegelaten. De predikant, de ouderling, de diaken aanvaardden hun ambt slechts onder deze voorwaarde, dat zij bereid zijn, zich aan de kerkelijke tucht te onderwerpen. Zij is de hartader van het geheele organisme. Met heiligen ernst heeft onze vriend reeds in Oost-Friesland voor hare regeling en instandhouding gestreden, en haar te Londen doorgezet. Laski kon deze zaak doorzetten, dewijl hij hier niet eene landskerk had met territoriaal-dwang, maar eene gemeente, wier leden zich vrijwillig aan hare instellingen onderwierpen, en wien het ook ten allen tijde vrijstond, weder uit haar verband uit te treden en zich aan de naaste parochie der Engelsche kerk aan te sluiten. Niet ieder vreemdeling als zoodanig was lid van deze vreemdeling-gemeente, maar slechts diegene onder hen, die bereid was, om de reeds genoemde verplichtingen van een gemeentelid te vervullen. Telken jare diende de gemeente eene opgave van de namen harer Avondmaalgangers bij den bisschop van Londen in, opdat deze zou kunnen zien, welke vreemdelingen, als niet tot deze gemeente behorende, onder zijn geestelijk opzicht stonden. ¹⁾ Zeer nauwkeurige wetten regelden deze verhoudingen, door welke het tevens alleen mogelijk was, de gemeente tegen sektarissen te beschermen. ²⁾

Het begrip der kerkelijke tucht wordt door Laski in deze bewoordingen samengevat, dat zij eene zekere, aan de H. Schrift ontleende instelling is, volgens welke, met trapsgewijze opklimming, alle broeders in de gemeente van Christus elkander, overeenkomstig het Woord van God, christelijk hebben te vermanen, opdat zoowel het geheele lichaam en alle zijne leden, elk in zijnen bijzonderen werkkring, voor zoover zulks

¹⁾ Kuypcr, II, 136.

²⁾ Ibid., p. 236 sq.

mogelijk is, worden bijeengehouden, als ook opdat, indien er wellicht sommigen in de gemeente gevonden worden, die dergelijke vermaningen hardnekkig versmaden, dezulken ten laatste, door uitsluiting uit haar midden, aan den Satan worden overgegeven (I Cor. 5 : 5), of misschien ook nog door zulk eene beschaming het vleesch, wat zijne begeerlijkheden betreft, in hen te niet gedaan, de geest daarentegen eindelijk tot bekeering geroepen en alzoo nog behouden worden mocht. ¹⁾ Te ver zou het ons voeren, indien wij de nadere toelichting dezer stelling, gelijk die door Laski in het breede gegeven wordt, te dezer plaatse wilden mededeelen; wij hebben ons hier slechts bezig te houden met de wijze, waarop hij deze zijne grondstelling te Londen heeft doorgezet en in practijk gebracht. Wij kunnen hier niet uitweiden over de broederlijke vermaningen, die in stilte onder vier oogen, of in tegenwoordigheid van eenen derden en vierden broeder plaats vinden en door een gewenscht gevolg bekroond worden. Bijaldien echter de schuldige partij naar zulke broederlijke vermaningen niet luistert, of ook, indien het gepleegde kwaad aan de geheele gemeente bekend is, dan wordt er aangifte gedaan bij den kerkeraad, die den overtreder vóór zich laat komen, en hem broederlijk vermaant zich te bekeeren. Indien hij ook naar deze vermaning niet luistert, dan wordt tot de openbare behandeling der zaak overgaan. Daarbij moet worden opgemerkt, dat twee of drie geloofwaardige mannen de aanklacht hebben in te dienen, en wel rechtstreeks bij den kerkeraad, en dat slechts zoodanige klachten worden aangenomen, die op de zuiverheid der leer, of op de gehoorzaamheid aan de Goddelijke wet, of op de verstoring van den algemeenen vrede, of van de orde en leiding der gemeente, of van de onderlinge broederlijke gemeenschap betrekking hebben. Indien de zaak nog voor den kerkeraad kan worden geschikt, dan wordt zij hier afgedaan; is zij echter algemeen bekend, en de overtreder tot boetedoening bereid, dan ge-

¹⁾ Ibid., p. 170.

schiedt deze in tegenwoordigheid der gemeente. Op den kerkeraad rust echter de verplichting, vooraf nauwkeurig te onderzoeken, of het berouw oprecht is. Daarop wordt er een Zondag vastgesteld, op welken de boetvaardige zijne schuld voor de vergaderde gemeente belijdt. Aan het eind der gewone predikatie, doch die op dezen dag een weinig wordt ingekort, houdt de leeraar een kort verhoog over de kerkelijke tucht, gelijk die in de Schrift gegrond is. Daarna plaatst de berouwhebbende zich vóór het aangezicht der geheele gemeente, terwijl de leeraren en ouderlingen zich om hem heen scharen, allen met het gelaat naar de gemeente gericht. Alsnu wendt de dienstdoende prediker zich met eene ernstige toespraak tot de vergadering, en noodigt haar uit, om gemeenschappelijk met vurige smeeking God aan te roepen, dat Hij den boetvaardige zijne schuld moge vergeven. Na dit diep aangrijpend gebed te hebben uitgesproken, verzoekt de voorganger, met hartelijke, ernstige woorden, den berouwhebbende, openlijk eene belijdenis van zijne schuld af te leggen en de gemeente om vergiffenis te smeeken. Is hij soms door schaamte of aandoening buiten staat, dit zèlf te doen, dan spreekt de leeraar de woorden voor hem uit, en [de boeteling] betuigt slechts, dat het zijne woorden zijn. Daarop vraagt de voorganger aan den kerkeraad, of hij de afgelegde schuldbelijdenis voldoende acht. Volgt hierop geene tegenwerping, dan heet de dienaar des Woords den gevallen weder welkom in de gemeenschap der broederen; de geheele gemeente buigt zich neder, en dankt God, dat Hij den gevallen broeder weder in zijne genade heeft opgenomen. Daarna vraagt de leeraar aan den gewonnen broeder, of hij zich ook in het vervolg aan de kerkelijke tucht wil onderwerpen, en op zijn toestemmend antwoord verkondigt en verzekert hij hem de volkomene vergeving van zijne zonde; de dienaren des Woords en de ouderlingen reiken, ieder op zijne beurt, den berouwhebbenden broeder, in de tegenwoordigheid der geheele gemeente, de rechterhand en geven hem den broederkus. Na het zingen van den 103^{den} [of eenen anderen soortgelijken] psalm, verlaat de gemeente het kerkgebouw.

Ingewikkelder en ook pijnlijker was de aard van het proces, ingeval de zondaar hardnekkig en onboetvaardig weigerde, den geringsten stap te doen om vergiffenis te verkrijgen. Wanneer alle opeenvolgende vermaningen: eerst onder vier oogen, daarna vóór den kerkeraad, en eindelijk in het bijzijn van de geheele gemeente, zonder uitwerking gebleven waren, dan maakte de kerkeraad aan de gemeente bekend, dat tot de uitsluiting van den onboetvaardige moest worden overgegaan. Doch slechts met toestemming van de geheele gemeente kan deze maatregel worden ten uitvoer gebracht. Daartoe wordt een bepaalde dag vastgesteld, tot op welken ieder gemeentelid het recht heeft, aan den kerkeraad zijne bedenkingen aangaande de uitsluiting, in het bedoelde geval, mede te deelen en om uitstel te verzoeken. Indien er bedenkingen worden ingebracht, of ook, indien zich sporen van berouw bij den aangeklaagde vertoonen, dan wordt de dag der uitsluiting eene week verschoven, en wanneer het berouw oprecht blijkt te zijn, dan wordt ten aanzien van den zoodanige gehandeld, gelijk zoo even vermeld is. Worden er echter geene bedenkingen geopperd, en volhardt de aangeklaagde in zijne onboetvaardigheid, dan komt de gemeente, in den vooravond van den bepaalden Zondag, in de kerk bijeen, ten einde nog eenmaal gemeenschappelijk, volgens het Woord Gods, te onderzoeken, of het gestreng oordeel niet nog uitgesteld, of wellicht zelfs geheel vermeden kan worden. Verklaart de gemeente door haar stilzwijgen, dat zij geene gronden daarvoor kan vinden, dan wordt, op den naderenden rustdag, de uitsluiting op eene hoog-ernstige, plechtige wijze voltrokken. ¹⁾ De gewone predikatie [des voormiddags] wordt een weinig ingekort, om tijd te winnen, ten einde aan de

[¹⁾ Uit de vergelijking met de woorden van a Lasco, t. a. p., II, p. 196, blijkt, dat niet de geheele gemeente, maar enkel de leeraren en de ouderlingen, zoowel van de Duitsche, als van de Fransche afdeeling der vreemdeling-gemeente, des Zaterdag-namiddags tot het genoemde doel onderling bijeenkwamen. Ingeval er in deze samenkomst geene geldige redenen tegen de voorgenomene excommunicatie werden aangevoerd, had zij des anderen daags voortgang, in het bijzijn der geheele gemeente, wier openlijk stilzwijgen alsdan als een bewijs van hare goedkeuring beschouwd werd. — Vert.]

gemeente het rechtmatige en plichtmatige van zulk eene uitsluiting volgens het Woord Gods te betoogen, en haar te wijzen op den zegen, die voor de gemeente uit de nauwgezette handhaving van de kerkelijke tucht voortvloeit. Daarop gaat de dienaar des Woords tot de excommunicatie zelve over. ¹⁾ Eerst roept hij aan de gemeente het bewuste geval in zijne bijzonderheden in het geheugen terug, en welke vergeefsche pogingen men in het werk heeft gesteld, ten einde den onboetvaardigen broeder van de dwaling zijns weegs te bekeeren. Vervolgens richt hij tot den gezamenlijken kerkeraad, die bij deze gelegenheid op eene eenigszins verhevener plaats, vóór het oog der geheele gemeente is nedergezeten, het verzoek, om door een plechtig „Ja” te bevestigen, dat alles zich op die wijze heeft toegedragen. Daarop noodigt de voorganger de gemeente uit, om hare droefheid over den onboetvaardigen broeder in een gemeenschappelijk gebed te uiten. Het is een aangrijpend gebed, hetwelk ons nog woordelijk is bewaard gebleven, een doorringende zielekreet, dat God toch, om den wille van zijnen geliefden Zoon, dezen ongelukkige van zijnen boozen weg des verderfs mocht doen wederkeeren.

Na dit gebed geeft de voorganger er acht op, of de onboetvaardige ook wellicht te voorschijn treedt, om eenig teeken van berouw te geven. Doet hij zulks, en geeft hij zijn berouw op ondubbelzinnige wijze te kennen, dan wordt de uitsluiting onmiddellijk geschorst, en met een dankgebed geëindigd. Geeft echter de aangeklaagde, nòch persoonlijk, nòch door iemand anders, eenig teeken van berouw, dan wijst de leeraar de gemeente op de gestrengheid Gods jegens zulke onboetvaardigen. Vreeselijk is het, te vallen in de handen van den levenden God; verreweg het ellendigste echter is 't, indien wij in onze harten den toorn Gods tegen de zonde niet gevoelen. Daarom richt hij nogmaals, in den naam van Jezus Christus, die voor onze zonden gestorven is, de dringende

[¹⁾ Verg. hierbij, in het algemeen, het „Formulier van den Ban, of der afsnijding van de gemeente van Christus,” voorkomende onder de liturgische geschriften der Nederl. Herv. kerk. — Vert.]

bede tot den ongelukkige, dat hij toch de schuld van zijn misdrijf en van zijne hardnekkigheid erkenne, en dat hij zich met de gemeente verzoene. Vindt ook deze laatste bede bij den halsstarrige geen gehoor, dan verklaart de leeraar, dat alsnu, tot leedwezen van de geheele gemeente, moet worden gedaan hetgeen wij, volgens het bevel van Christus, onzen Heer, en naar het voorschrift zijner Apostelen, schuldig zijn te doen, nl. door het ambt der sleutelen plechtig te verklaren, dat degene, die, overeenkomstig het getuigenis des Woords, niet behoort tot de gemeenschap van Christus, ook evenmin tot onze gemeente behoort. Tot teeken echter, dat zulks geenszins eigendunkelijk, maar op gezag van Christus zelve geschiedt, noodigt hij de gemeente uit, om den naam van Christus ootmoedig met hem aan te roepen. In dit gebed wordt de afsnijding van de gemeente in deze woorden uitgesproken: „Steunende op uw woord, en verlicht door de werking van uwen aanbiddelijken Geest, o Heer, die onze eeuwige Koning, Leeraar en Hoogepriester zijt, sluiten wij hier openlijk... dezen onzen onboetvaardigen broeder, die alle kerkelijke vermaningen tot dusver hardnekkig bleef verachten, in uwen naam van onze gemeente en hare heilzame gemeenschap uit. Krachtens de volmacht onzer bediening verklaren wij, dat zijne zonde hem, niet slechts op de aarde, maar, volgens de leer uws Woords, ook in den hemel gehouden blijft.... In navolging van uwen apostel Paulus, geven wij hem met weklagen aan den Satan over, tot verderf zijns vleesches, of wellicht onder de kwellingen, die hem door den Satan zullen worden aangedaan, zijn geest aan het eind, door uwe genade, uit den doodsslaap der zonde ontwaken en behouden worden mocht. Want Gij zijt gekomen, om te behouden hetgene verloren was, en om een einde te maken aan de dwingelandij van hem, die wegens onze zonde de heerschappij des doods over ons verkreeg, — Gij, o Heer, die met God, uwen Vader, en met den Heiligen Geest, als drieëenig en éénig God, leeft en regeert in eeuwigheid. Amen.”

Hierop stelt de prediker in het licht, op wat wijze de gemeente zich ten opzichte van zulk eenen uitgeslotene heeft

te gedragen. Als een heiden en tollenaar moet hij, volgens het bevel des Heeren, beschouwd worden, maar het bijwonen van de openbare godsdienstoefeningen, voor zoover althans de prediking des Evangelie's betreft, blijft hem vergund, of hij zich soms nog bekeeren mocht. Alle gezellige omgang met hem moet, zooveel mogelijk, vermeden worden, doch wat burgerlijke overeenkomsten en handelszaken aangaat, behoeft men zich niet ganschelijk aan hem te onttrekken. De meer gevorderden in het geloof moeten geen enkele gelegenheid verzuimen, om hem christelijk te vermanen en hem te bewegen, om tot de gemeente weder te keeren; niemand mag zulk eenen uitgeslotene hoonen of bespotten, maar allen moeten veeleer zijn lot oprecht beklagen.

Gevoelt nu zulk een uitgeslotene toch nog, na korter of langer tijd, berouw over zijne zonde, en ontwaakt in zijn binnenste het vurige verlangen, om van den vreeselijken ban bevrijd te worden, dan stelt hij, hetzij zelf, of door een ander, den kerkeraad daarvan in kennis. Deze zendt ten spoedigste één of een paar van zijne leden, om den ongelukkige te troosten, en hem de behulpzame hand te bieden, opdat hij op den rechten weg moge terugkeeren. Met het gelijke doel worden een paar van zijne vroegere bekenden uitgenoodigd. Hebben deze pogingen het gewenschte gevolg, dan verschijnt de berouwhebbende vóór den [bijzonderen] kerkeraad, die nauwkeurig onderzoekt, of de kenteekenen van een waar berouw bij hem aanwezig zijn. Is dit werkelijk het geval, dan wordt voor de wederopneming in de gemeente een bepaalde Zondag vastgesteld, en acht dagen te voren aan de gemeente verzocht, om voor den boetvaardige te bidden. Enkel op den dag des Heeren, en alsdan met de meest mogelijke plechtigheid heeft deze wederopneming in de Kerk plaats. Nadat de gewone voormiddagspredikatie, die echter op dezen dag een weinig wordt ingekort, geëindigd is, zet de leeraar allereerst voor de gemeente uiteen, wat de Schrift leert aangaande de bekeering en de wederopneming der geëxcommuniceerden, en noodigt de gemeente uit, om, indachtig aan de handelwijze van den vader jegens den verloren zoon in de gelijkenis,

den terugkeerenden broeder met alle zachtmoedigheid en vergevingsgezindheid te bejegenen. Na een gemeenschappelijk gebed brengt de leeraar den berouwhebbende met ernstige woorden geheel zijn zondig gedrag onder het oog, en deze moet eene onbewimpelde belijdenis van zijne zonde en van zijn berouw afleggen, of, ingeval hij door schaamte, of uit eenige andere oorzaak daartoe niet in staat is, op eenige bepaalde vragen, die hem worden voorgelegd, met een duidelijk „Ja” antwoorden. Daarop wendt de leeraar zich openlijk tot den kerkeraad met de vraag, of hij dusdanige bekentenis voldoende keurt. Luidt het antwoord bevestigend, dan richt hij eenige vermanende woorden tot den boetvaardige en tot de gemeente, en spreekt op gelijke wijze, als bij de uitsluiting geschied is, nl. in een gebed, waarbij de geheele vergadering zich nederbuigt, de wederopneming van den berouwhebbende in de gemeente uit. „Ootmoedig smeeken wij U, genaderijke Heiland, dat Gij dit uw schaap, hetwelk verloren was en weder is terechtgebracht, mitsgaders ons allen met een ontfermend oog wilt aanzien, en dat Gij deze onze ambtsverrichting, wat betreft de wederopneming van dezen uitgeslotene in de christelijke gemeente, nu ook met uwe goedkeuring wilt bekronen. Immers, uit uw Evangelie weten wij, dat Gij zulk een herder zijt, die uwe verdoolde schapen op uwe schouderen legt en ze met vreugde tot uwe schaapskooi wederbrengt...”

Daarop verkondigt de leeraar aan den berouwhebbende zijne wederopneming, en vermaant de gemeente, hem nu weder als eenen broeder te beschouwen. In tegenwoordigheid van de geheele gemeente geeft de kerkeraad hem de broederhand en den broederkus, terwijl de gemeente, met een blijmoedig hart, den 103^{den} lofpsalm aanheft. ¹⁾ —

Een belangrijk hoofdstuk in de kerkelijke tucht vormt hare toepassing, bij voorkomende gelegenheid, ook op de leeraren der gemeente. Het ontbreken van zoodanige toepassing beschouwt Laski, zeer te recht, als eenen terugkeer tot het

[¹⁾ Verg., in het algemeen, wat deze geheele plechtigheid betreft, het „Formulier van Wederopneming des afgesnedenen in de gemeente van Christus,” voorkomende onder de liturgische geschriften der Ned. Herv. kerk. — Vert.]

standpunt der Roomsche kerk. De superintendent en de leeraren hebben aanspraak op bijzondere eere, maar wat de leiding en instandhouding der gemeente betreft, zóó verklaart Laski, hebben zij boven de andere leden van den kerkeraad niets vooruit, en moeten zij zich ook, evenzeer als ieder ander lid, aan de gemeenschappelijk genomen besluiten onderwerpen. Daarom leggen leeraren, ouderlingen en diakenen, alvorens zij hun ambt aanvaarden, openlijk, ten aanhooren van de gemeente, de verklaring af, dat zij bereid zijn, om zich ook aan de kerkelijke tucht te onderwerpen.

Op één punt hebben wij nog ten slotte onze opmerkzaamheid te vestigen, nl. op de inrichting van den Coetus, die, in overeenstemming met de gewijzigde omstandigheden, te Londen eenigszins anders was georganiseerd, dan in Oost-Friesland. Elken Donderdag vergaderden de leeraren en ouderlingen der Duitsche gemeente, ten einde over aangelegenheden der gemeente te beraadslagen, oneenigheden tusschen gemeenteleden bij te leggen enz. Op den eersten Donderdag van iedere maand nemen ook de diakenen aan deze vergadering deel, in welke alsdan gemeenschappelijk wordt beraadslaagd over de aangelegenheden der armen; bij die gelegenheid doen de diakenen rekening en verantwoording aangaande ontvangsten en uitgaven, en, daar zulks op den voorafgaanden Zondag wordt bekend gemaakt, zoo kan ieder gemeentelid, die zijn verlangen daartoe te kennen geeft, het doen van deze verantwoording bijwonen. Op den eersten Maandag van elke maand komen alle leeraren, ouderlingen en diakenen, die onder het opzicht van den superintendent staan, bijeen, om over zulke onderwerpen te beraadslagen, die op de vreemdeling-gemeenten der verschillende nationaliteiten betrekking hebben. Op den tweeden Donderdag, eindelijk, van elk vierendeeljaars vergaderen de leeraren, ouderlingen en diakenen der Duitsche gemeente, ten einde onderling over de zuiverheid in de leer en den zedelijken wandel van elk hunner broederlijk hun gevoelen uit te spreken. Op den voorafgaanden Zondag wordt deze vergade-

ring aan de gemeente bekend gemaakt, en ieder heeft dan het recht, om, ingeval hij iets tegen de leer of den wandel van één der leeraren, ouderlingen of diakenen heeft in te brengen, daarvan, vóór den bepaalden dag, één van de ouderlingen in kennis te stellen. Doch hetgeen hij te berde brengt moet hij door de verklaring van twee of drie geloofwaardige getuigen kunnen bevestigen, deels, om op die wijze alle valsch getuigenis-spreken in het verborgen tegen hen, die het vertrouwen der gemeente bezitten, zooveel mogelijk te voorkomen, deels echter ook, om alle misbruik van zulk eene aanklacht te keer te gaan. Eén van de leeraren houdt alsdan, op den bepaalden dag, eene korte rede over de beteekenis van dit broederlijk wederzijdsch onderzoek, en de superintendent wekt de broederen op, zich bij hunne onderlinge vermaningen alleenlijk door den geest van christelijke liefde en vrijheid te laten leiden, en er zich wèl voor te wachten, de feil van den broeder uit haat of wangunst te overdrijven, of haar uit toegenegenheid en vriendschap te verkleinen of te vergoelijken. Daarop verwijderen zich beurtelings degenen, over wie een oordeel moet worden geveld; in ieders afwezigheid bespreken de broederen onderling hetgeen tegen hem is ingebracht, en overwegen te zamen, of het van dien aard is, om hem daarover bij zijne terugkomst eene broederlijke vermaning te geven, en zoo ja, in welken vorm. Na weder in de vergadering te zijn toegelaten, neemt hij, op wien zoodanige maatregel wordt toegepast, de vermaning bescheidenlijk aan, tenzij hij haar als ongegrond kan afwijzen. Laat hij zich echter niet aan haar gelegen zijn, dan wordt hij in zijne bediening geschorst, voor zoolang, als hij blijft weigeren, de vermaning ter harte te nemen; volhardt hij in zijne weigering, dan kan de zaak, na de verschillende stadiën doorloopen te hebben, ten laatste zelfs zijne uitsluiting uit de gemeente ten gevolge hebben. Bijaldien de ontheffing van het ambt op den superintendent zelve moet worden toegepast, dan kan zulks alleenlijk geschieden met toestemming van de kerkeraden van al de gemeenten, die onder zijne leiding staan. Want ook de superintendent moet, in voor-

komende gevallen, niet gespaard worden. „Immers, het is openbaar, dat er niets is, wat tot dusver méér tot het verval der geheele kerk heeft bijgedragen, of nog verder daartoe kan bijdragen, dan wanneer de dienaren der Kerk, in welke betrekking zij ook geplaatst zijn, zich zelve van de gehoorzaamheid aan de kerkelijke tucht, die zij aan anderen voorschrijven, ontslaan, terwijl het toch veeleer hunne zaak zijn zoude, om haar door hun eigen voorbeeld aan anderen aan te bevelen”.... „Wij hebben het zelve metterdaad ondervonden, en ondervinden het van dag tot dag méér, dat op geen andere wijze in de Kerk, èn al het goede behouden, èn al het kwade met Gods hulp vermeden kan worden, dan door een ernstig en naarstig gebruik van de wettige kerkelijke tucht, gelijk die in het Woord Gods is gegrond.” ¹⁾

In het breede hebben wij van deze vreemdeling-gemeente te Londen, het voornaamste werk van onzen vriend, een beeld trachten te schetsen. Als eene soort van ideaal-gemeente staat zij vóór ons, terwijl zij door menigen helderen trek ons den ouden, apostolischen tijd te binnen roept, met welks gemeenten zij ook in dit opzicht overeenkomst vertoont, dat zij onder zulk eene heilig-strenghe tucht, die zonder aanzien des persoons werd toegepast, tot eene geschikte oefenschool werd, om geloofshelden te kweeken, die bereid waren, ter wille van hun geloof alles prijs te geven, en zich onbevreesd aan verdrukking, vervolging en ballingschap te onderwerpen, in standvastige navolging van hunnen eeuwigen, éénigen, waren Koning in den hemel. Wij ontveinzen ons niet, dat bijzonder gunstige omstandigheden de ontwikkeling van zulk eene gemeente bevorderden; maar wij houden tevens in het oog, dat er ook al de geloofsmoed, alsmede de volle, onverbiddelijke energie van Laski en zijne bewonderenswaardige begaafdheid toe vereischt werden, om de desniettemin zoo groote moeielijkheden te overwinnen,

¹⁾ Ibid., II, p. [235.] 236.

en met Gods hulp zulk eenen tempelbouw tot stand te brengen. Niet tot in alle onderdeelen kunnen wij dien bouw als een onverbeterlijk model voor alle tijden en alle omstandigheden aanmerken, en wie zich eene slaafsche navolging wilde ten doel stellen, zou, naar ons oordeel, niet eenmaal in den geest van Laski handelen ¹⁾); maar ieder, die een hart bezit voor onze Evangelische gemeenten, en die met hare tegenwoordige droevige omstandigheden begaan is, alwie onder de bouwlieden geroepen is, om in zijne gemeente 's Heeren tempel te bouwen, moet allereerst met den arbeid

¹⁾ Op Laski en zijne vrije, maar nochtans diep in Gods Woord gegronde zienswijze is ten volle van toepassing het treffende, schoone afscheidswoord, hetwelk de edele John Robinson [† 1636] tot de eerste „Pelgrimvaders" richtte, toen zij gereed stonden, om met het schip „de Meibloem" („May-flower") de reis naar Amerika te aanvaarden: „Voor het aangezicht van God en van zijne gelukzalige engelen vermaan ik u, mij slecht in zóóverre te volgen, als gij mij onzen Heer Jezus Christus ziet navolgen. Indien God u soms het een of ander door één zijner andere werktuigen openbaart, zoo weest bereid, zulks aan te nemen, gelijk gij, gedurende mijne bediening, iedere waarheid bereidwillig hebt aangenomen; want ik ben ten volle overtuigd en in de stellige verwachting, dat de Heer nog méér waarheid uit zijn heilig Woord aan het licht zal doen komen. Wat mij betreft, ik kan den tegenwoordigen toestand der Hervormde kerken, die tot een keerpunt genaderd zijn, niet genoeg beklagen, en ik wil thans niet verder gaan, dan de uitverkoren werktuigen harer Hervorming. De Lutheranen zijn er niet toe te bewegen, om in eenig opzicht verder te gaan, dan hetgeen Luther gezegd heeft. Welk gedeelte van zijnen wil de goede God aan Calvin heeft geopenbaard, zij zouden liever sterven, dan het aannemen; en de Calvinisten, zooals gij ziet, zijn onbeweeglijk blijven stilstaan ter plaatse, waar de groote man Gods hen verlaten heeft, alhoewel deze ongetwijfeld nog niet alle dingen duidelijk doorzag. Dat is een diep betreurenswaardig kwaad, want in hoe hooge mate die mannen in hunnen tijd ook brandende en lichtende kaarsen [Joh. 5 : 35] geweest zijn, zoo hebben zij nochtans het raadsbesluit Gods niet ten volle doorgrond. Indien zij nog in leven waren, zouden zij thans evenzeer bereid zijn, om het verdere licht aan te nemen, als zij dat ten hunnen tijde hebben aangenomen. Ik bezweer u, vergeet zulks nimmer; het is een hoofdartikel van uwe kerkelijke inrichting, ten allen tijde bereid te zijn, om iedere waarheid aan te nemen, die u mogelijk te eeniger tijd uit het geschrevene Woord Gods zal worden onthuld." (Barclay, p. 121.)

[Over de waarde, in het algemeen aan de kerkelijke symbolen van vroeger dagen door den Hervormden belijder te hechten, kan men o. a. vergelijken het Artikel van wijlen Dr. J. J. van Oosterzee, getiteld: „Amerikaansche Theologische Litteratuur", geplaatst in de „Stemmen voor Waarheid en Vrede" van Juni 1881 (18e Jaarg., D. I), inzonderheid bl. 585 vgg. — Vert.]

van Laski rekenen, en dezen bij zijn streven tot uitgangspunt kiezen.

De ernstige moeielijkheden, met welke Laski bij de tenuitvoerbrenging van zijn bouwplan had te worstelen, hebben hem niet afgeschrikt, maar hem integendeel — gelijk wij uit zijne laatstelijk aangehaalde woorden kunnen bemerken, — in de waarheid zijner overtuiging bevestigd. In het voorjaar van 1553 was hij tot tweemaal toe in de gelegenheid, om de kracht zijner inrichting op de proef te stellen. Het moeielijkste deel der gemeente was hare jongste loot, de Italiaansche afdeeling. Het schijnt, dat er in deze laatste menig onzuiver element is voorhanden geweest, en dat het haar ontbroken heeft aan eene kern van waarlijk geloovige mannen, die, vast in het Evangelie geworteld, eenen dam zou hebben kunnen vormen tegen alle buitensporigheden in hun eigen midden. Men was niet tevreden over den leeraar, en deze was ook voor zijn moeielijk ambt niet berekend. Daarbij kwam de zware beschuldiging, welke bij den kerkeraad tegen hem werd ingediend, dat hij zich bezondigd had tegen het zevende gebod. De onzedelijke zielenherder kon de daad niet loochenen; zijn armzalige brief aan Sir Cecil, die ons is bewaard gebleven, bevestigt het wanbedrijf, en openbaart ons de betreurenswaardige gezindheid van den verblinden man. ¹⁾ Uit dien hoofde werd Florio van zijn ambt ontzet. Dat kon de man niet verdragen, en daar hij tegen den levenswandel van zijne vroegere ambtsbroeders niets kon inbrengen, liet hij niet af, twisten te zaaien op het gebied der leer, en uit te strooien, dat, hetgeen er op het punt van de Predestinatie geleerd werd, niet in overeenstemming was met de Heilige Schrift. Onze vriend had nl. in zijne Schriftverklaringen met recht doen uitkomen, dat

¹⁾ Strype (verg. het Aanhangsel op zijn geschrift, p. 143) plaatst de zaak in het jaar 1551, maar tast hierin kennelijk mis. De brief aan Cecil heeft enkel eene datum (Februari), zonder vermelding van het jaartal; Laski maakt echter melding van het geval in [Juni] 1553 (Kuyper, II, 676); in elk geval was Michaël Angelo Florio in Februari 1551 nog niet aangesteld tot prediker der gemeente.

diegenen dwaalden, die door deze leer op eene of andere wijze de verdienste en waarde van den zoendood van Christus trachtten te verkleinen, hetgeen, zijns inziens, vooral dáárom geschiedde, dewijl velen de kracht en de doemwaardigheid van onze zonde in Adam niet genoeg tot haar recht lieten komen, en dat hij zich niet kon vereenigen met hen, die op sommige plaatsen der Schrift over de Predestinatie zoo éézijdig den nadruk legden, dat zij zelfs bepaaldelijk loochenden, dat Christus voor àllen gestorven is. De geheele zaak was des te verdrietiger voor Laski, daar hem ter oore was gekomen, dat men er zelfs naar Genève over geschreven had, terwijl niets hem pijnlijker was, dan den naam van Calvijn in de zaak betrokken te zien, „dien ik als eenen man Gods hoogacht en liefheb.”¹⁾ Daar Florio onzen Laski zelve niet rechtstreeks van onrechtzinnigheid op dit punt kon beschuldigen, bracht hij tegen één van de andere leeraren eene aanklacht van dien aard bij den Coetus in; het viel Laski echter niet zwaar, de aanklacht tegen zijnen ambtsbroeder te ontzenuwen.

Moeielijker was het andere geval, dat zich omstreeks dien zelfden tijd voordeed. Eén van de predikanten, De loenus, was, zonder vooraf zijne ambtsbroeders daarin te hebben gekend, met drie nieuwe leerpunten opgetreden, die veel beweging veroorzaakten. Hij beweerde nl., dat er bij den kinderdoop in de gemeente geen doopgetuigen mochten worden toegelaten; voorts, dat gemeenten, die bij de Avondmaalsviering niet gezamenlijk aanzaten, zich aan afgoderij en ontheiliging van de inzetting des Heeren schuldig maakten; en eindelijk, dat het artikel van Christus' nederdaling ter helle, als niet Schriftmatig, uit de belijdenis moest worden verwijderd. Het kostte veel moeite, den wat al te radicalen man van zijn ongelijk in het eigenmachtig voordragen van zulke leeringen te overtuigen, en hem te doen inzien, dat hij, alvorens die in de gemeente te verbreiden, zijne ambtgenooten daarover

¹⁾ Zie Kuyper, t. a. p. — Dat het schrijven van Calvijn, dd. 27 September 1552 („Op.” XIV, 363), op deze aangelegenheid betrekking zou hebben, acht ik niet waarschijnlijk.

had behooren te raadplegen. Ook nadat hij schriftelijk zijn leedwezen had betuigd, kwam hij toch weder op deze dwaalleer terug, alsof hij die van den Heiligen Geest had ontvangen.

IV. DE VERBANNING UIT ENGELAND.

Het eindoordeel in deze pijnlijke zaak was nog niet geveld, toen God, naar zijn ondoorgrondelijk raadsbesluit, aan den geheelen arbeid van Laski in Londen een einde maakte. In zijnen brief aan Bullinger van den 7^{den} Juni, aan welken wij de bovenstaande mededeeling ontleend hebben, lezen wij ook reeds het korte, vluchtige bericht: „Onze allerdoorluchtigste koning heeft reeds sinds eenigen tijd in lijdenden toestand verkeerd, maar begint nu weder — dank zij den Heer, onzen God, — een weinig te herstellen.” ¹⁾ Het was echter slechts eene bedriegelijke herstelling. In het laatstverloopene jaar had Eduard VI de mazelen, vervolgens de pokken gehad, doch was van deze krankheden weder genezen; alleenlijk was hem eene neiging tot verkoudheid bijgebleven. Sinds Januari leed hij aan eenen zwaren hoest, die niet wilde wijken. De kwaal verergerde. Met groote berusting in den wil van God droeg hij zijn lijden. Den 6^{den} Juli [1553] stierf de vrome vorst, nog slechts 16 jaren oud. „De godzalige Josia, onze hoop op aarde, is niet meer”: ²⁾ die hartroerende weklacht des volks kon men veelvuldig bij de kist des Konings hooren. Het was de zwaarste slag, die de Evangelische kerk des lands kon treffen. De laatste bede van den stervenden koning, dat God zijn land voor het Pausdom mocht behoeden, werd niet op zoodanige wijze vervuld, als hij zulks vermoedelijk gewenscht had. Want die na hem den troon beklom, was zijne stiefzuster Maria, de dochter der verstootene koningin Katharina van Arragon [† 1536], op dat tijdstip bereids 37 jaren oud, doch die met hare reeds grijzende haren en met hare schrale, ziekelijke gestalte er

¹⁾ Kuyper, II, 677.

²⁾ „Original,” p. 365.

nog ouder uitzag. Zij had een vreugdeloos, somber, eenzaam leven achter zich, en koesterde, bij hare komst aan de regeering, geen hooger wensch, dan om de Roomsche kerk, hare troosteres in menig smartelijk uur, weder in het bezit van hare oude rechten te doen treden. Onverwijd sloeg zij dan ook, op schier fanatische wijze, de hand aan de vervulling van deze taak, welke haar, gelijk zij meende, door de Voorzienigheid was toebedeeld. Alle prediking en Schriftverklaring zonder bijzondere vergunning werd verboden; de vroegere, katholieke bisschoppen, die van hunne oude ervaringen niets vergeten, en in de laatstverloopene, leerrijke jaren niets geleerd hadden, keerden uit de gevangenis, of uit de verbanning, of uit het afgezonderde, ambtelooze leven terug, en namen hunne vroegere zetels weder in bezit, terwijl mannen als Cranmer, Ridley, Latimer en Hooper de ledig geworden cellen in den kerker innamen, en welhaast den marteldood moesten ondergaan, aan welken zij zich als heldhaftige bloedgetuigen van het Evangelie in Engeland met onbezweken geloof onderwierpen. ¹⁾

De gestrenge wetten troffen ook, men zou kunnen zeggen: in de allereerste plaats, de vreemdeling-gemeente. Was reeds voor eenen man als Ridley het bestaan dezer gemeente, meer dan ééns, eene ergernis, omdat zij in haren ecredienst de besliste tegenstelling vormde tegen de gebruiken van den ouden tijd, die in de Engelsche staatskerk nog werden geduld, en daardoor mannen als Hooper in hunne meeningen versterkte, hoeveel te meer was zulks het geval met den geheel pauselijk gezinden Bonner, die, als een der eersten, zijnen ouden bisschopszetel in Londen weder innam. Het spreekt vanzelf, dat geen van hare leeraren de noodige vergunning kreeg om te prediken. De Jezus-kerk werd gesloten; alle recht van vereeniging werd aan de gemeente-

¹⁾ Aangrijpend en stichtend zijn de uitvoerige schilderingen, welke Foxe (in het 6de en 7de Deel van zijn Werk) aangaande het uiteinde dezer bloedgetuigen geeft. Gelijk bekend is, put hij daarbij meestal uit de verzamelingen, die de edele, vrome Grindal ter rechter tijd heeft aangelegd. (Verg. Grindal, III, en zijne Brieven aan Foxe, p. 219 sq.)

leden benomen. Laski kon ieder oogenblik verwachten, dat hem een gelijk lot van gevangenschap zoude treffen, als zijnen vrienden en geloofsgenooten wedervaren was. Reeds den 1sten September werd Hooper in de Fleet-gevangenis geworpen; met Coverdale, den bisschop van Exeter, had hij het bevel getrotseerd, en in zijn bisdom de predikingen niet doen staken. Laski bezocht zijnen vriend in diens duisteren kerker. 1) Als Hooper, zeven weken daarna, aan zijnen getrouwen geestverwant in Emden een schrijven richt, had men hem in een enger en ongeriefelijker vertrek in den toren opgesloten. 2) Doch de geestkracht van den martelaar bleef onverzwakt. „De toestand onzer kerk” — zóó schrijft de gevangene aan onzen verbannen vriend, — „is beklagenswaardig en ellendig. Moge de Heer in genade op ons nederzien, en de macht der tegenstanders verbreken. Van dag tot dag worden zij verwoeder en aanmatigender. Maar Hij, die op dit oogenblik, wat ons lot aangaat, schijnt te rusten, Hij zal zich nochtans opmaken, en onze vijanden verslaan. Indien de Vader aller genade ons zulk eene gunst nog tijdens ons leven mocht willen verleenen, zoo zij zijn heilige naam daarvoor geprezen, doch indien niet, — zijn wil geschiede! Hij zelf gebiedt ons, voor den roem zijns naams te sterven. Moge Hij ons verleenen hetgeen Hij gebiedt, dan mag Hij nog smartelijker dingen gehengen, indien Hem zulks goeddunkt. Ik schrijf u inderhaast en steelswijze in de gevangenis; men heeft mij onlangs in eene engere cel gebracht, waar ik strenger bewaakt word, dan toen gij mij bezocht. Met Gods hulp ben ik echter bereid, dit alles te verdragen, en ook nog smartelijker beproevingen, die wel niet zullen uitblijven. Wil mijnen ouden, godzaligen vriend Meester Maarten (Micronius), den edelen Utenhove en al de Broederen uit mijnen naam groeten; en ik bid u, dat gij mij en mijne medegevangenen in Christus Jezus aan onzen almachtigen Vader in den hemel aanbeveelt,

1) Eerst onder de tegenwoordige koningin werd de oude, beruchte gevangenis afgebroken.

2) „Original”, p. 101.

opdat door onzen dood zijn roem, hoe langer hoe meer, te midden van deze zoo zwaar bezoedelde wereld moge blinken.”¹⁾

Laski ontging de gevangenschap. Blijkbaar wilde men zich toch niet aan de vreemdelingen vergrijpen; de regeering van de bloedige Maria vond onder hare eigene landskinderen voldoende gelegenheid, zich dien vreeselijken naam waardig te maken. Hij en zijne gemeente kregen bevel, om binnen den kortst mogelijken termijn het land te verlaten.²⁾ Op de Theems lagen twee Deensche zeilbooten, de „kleine IJslandsche Kraai” en de „Moriaan,” die eigenlijk uit het vaderland den last hadden medegekregen, om, nadat zij te Londen hare vracht gelost hadden, de Fransche kust aan te doen, en eene lading zout voor Denemarken in te nemen,³⁾ doch wier gezagvoerders, door den nood der lieden en de zooveel voordeeliger vracht bewogen, zich bereid verklaarden, om een deel der gemeente uit het ongestvrije land weg te brengen. Een 175tal gemeenteleden, zoo plotseling aan hunnen handel en wandel meedoogenloos ontrukkt, maar nochtans bereid, om liever in den vreemde met vrouw en kind het harde brood der ballingschap te eten, dan om aan den warmen, huiselijken haard niet volgens hun heilig geloof te kunnen leven, scheepten zich den 17^{den} September in: niet eens werd hun de tijd gegund, om de zware najaarsstormen af te wachten. Het deel der gemeente, dat thans nog achterbleef, deed de anderen stroomafwaarts uitgeleide. Bij Gravesend, aan den mond van de Theems, moest men elkander eindelijk het

1) Eerst den 5den Februari 1555, na vele zware martelingen, ging de bede van den vromen geloofsheld in vervulling. Tot driemaal toe moest het vuur van zijnen brandstapel op nieuw worden aangestoken, alvorens, ten langen leste, de vlammen haar werk hadden volbracht. De laatste woorden van den martelaar waren: „Heere Jezus, erbarm U mijner! Heere Jezus, ontvang mijnen geest!” (Foxe, VI, 658. Zie aldaar ook eene afbeelding van dezen vuurdood, uit die dagen zelve afkomstig.)

2) Het merkwaardige document, volgens hetwelk de vreemdelingen binnen 24 dagen Engeland moesten ontruimen, en dat hen deels als roovers, deels als sektarissen brandmerkt, is afgedrukt bij Foxe, VI, 429.

3) Harboe, S. 29.

laatst vaarwel toeroepen. Op den heuvel aan den oever stonden met een droevig hart de achterblijvenden, en hieven, terwijl de beide zeilscheepjes langzaam voorbijvoeren, den tweeden psalm, den lievelingspsalm van Laski aan. ¹⁾ Onder de tonen van dat lied verdwenen de beide schepen uit hun gezicht. Treurig en weemoedig gestemd, namen de achtergeblevenen den terugtocht aan naar hunne eenzame huizen, die zij zelven wellicht spoedig zouden hebben te verlaten. Alsof het eene godsdienstoefening in de open lucht geweest was, — twee van hunne predikanten, Deloenus en Riverius, waren thans nog bij hen achtergebleven, — zoo keerden zij niet huiswaarts, alvorens te zamen gebeden en op de gewone wijze de liefdegaven voor de armen onder elkander te hebben ingezameld. ²⁾

Nog geruimen tijd, tot aan het vallen van den nacht, stond onze vriend aan het roer, en staarde naar de kust, die allengs voor zijnen blik verdween. Dit was nu reeds de derde maal, dat hij zich, om zijns geloofs wil, in ballingschap moest begeven. Veertien jaren te voren had hij zijn vurig geliefd Polen moeten verlaten, drie jaren voordezen het land, dat hem als een ander vaderland geworden was, en nu ook Engeland, in hetwelk Christus, zijn Heer, hem zulk een ruïn en tevens gezegend arbeidsveld ontsloten had. Voorwaar, wel moest hij op eene smartelijke wijze de waarheid ondervinden van de uitspraak der Schrift, dat wij hier geen blijvende stad hebben, maar met onbezweken volharding en in een blijmoedig geloofsvertrouwen heeft onze geliefde balling de toekomstige stad gezocht. Aan zijnen mond ontglipt voor ons oor geen enkele klacht, noch ook zien wij hem aan moedeloosheid ter prooi worden, als hij het oog slaat op vrouw en kind en op die groote schaar van vluchtelingen, die, van alle middelen van bestaan verstoken en niet wetende, wat de naastvolgende dag hun zal baren, met

¹⁾ „Hoe rasen so die Heydenen te hoop? End die volcken betrachten ijdel dinghen,” etc. (Verg. Bartels, III.)

²⁾ Utenhovius, p. 22.

gelatenheid afwachten hetgeen Gode behagen zal hun toe te zenden.

Kalm, in vast vertrouwen op God hield hij zijnen blik gevestigd op het land, dat de vallende nacht aan zijn gezicht onttrok. Ook in de volgende jaren verloor hij het niet uit het oog, gelijk de hovenier zijnen akker niet kan vergeten, aan welken hij het zaad heeft toevertrouwd. Het was toch ook niet bestemd om verloren te gaan, het kostbare zaaisel, dat nu met het martelaarsbloed van getrouwe arbeiders besproeid werd. Tweehonderd acht en tachtig Protestanten, onder welke de zuilen der jeugdige Evangelische kerk zich bevonden, hebben gedurende de slechts vijfjarige heerschappij der bloedige Maria hun geloof met den dood bezegeld. Zulk een offer heeft God beloofd, honderdvoudig te zullen vergoeden: heil een land, dat in de ure der bezoeking zonen bezit, die zich bereid toonen, om zoodanig offer te brengen; want God is getrouw, dat heeft Engeland waarlijk in overvloedige mate mogen ervaren. Ook aan onzen banneling was het nog vergund, het zaad te zien opkomen. Juist die drie korte jaren, welke hij daar ginds op het schoone eiland doorleefde, waren voor den invloed van Laski op tijdgenoot en nakomeling-schap de vruchtbaarste tijd; de zware bezoeking, die over de vreemdeling-gemeente kwam, tengevolge waarvan zij zonder vaste woonplaats in verschillende landen verstrooid werd, droeg er in eene aanmerkelijke mate toe bij, om het zaad zijner leer tot op den versten afstand te verspreiden. Hare Geloofsbelijdenis werd het eerste belijdenisschrift van de Gereformeerde kerk der Nederlanden. Haar Catechismus is eene hoofdbron geworden van den Heidelbergschen Catechismus, het voornaamste symbolische geschrift der Duitsch-gereformeerde kerk. Uit haar Psalmboek — de bearbeiding van de psalmen tot gebruik bij het kerkelijk gezang was voornamelijk het werk van Utenhove, — zongen in Oost-Friesland, aan den Rijn, en overal, werwaarts de arme vluchtelingen verstrooid werden, terwijl het werk van Laski over de Kerkorde in zijne Londensche gemeente eenen machtigen invloed uitoefende in alle landen, waar de

presbyteriale inrichting der gemeente de overhand verkreeg. ¹⁾

Maar ook de onmiddellijke werking van zijne schopping in Engeland bleef niet achterwege, en werd tot een vruchtbrengend zaad. In zijne gemeente had hij eene regeling tot stand gebracht, die als model werd beschouwd bij de geweldige pogingen, in welke, in de volgende eeuw, de reformatorische beweging in Engeland hare volle kracht openbaarde en althans aanvankelijk haar einddoel bereikte. Aan den dorpel van de kerk zijner vreemdeling-gemeente staan de Puriteinen. De door Hooper ten deele op ruwe wijze gevoerde strijd, betreffende de verwerping van Roomsche overblijfselen in de liturgie en de inrichting der Engelsche kerk, was niet louter de uiting van eene persoonlijke meening; hij droeg de kiem en giststof in zich, die later in de worstelingen der Nonconformisten, welke de geheele kerk in beroering brachten, eenen tastbaren vorm verkreeg. Laski had aanstonds de hooge belangrijkheid der zaak ingezien, en stond onvoorwaardelijk en onwrikbaar aan de zijde van Hooper. Letten wij op de menigvuldige, latere buitensporigheden dezer Nonconformisten, die zich voor een deel in verschillende sekten oplosten, dan bemerken wij, dat deze buitensporigheden daardoor ontstaan zijn, dat men den weg had verlaten, dien Laski uit volle overtuiging had ingeslagen en met bewonderenswaardig beleid was blijven volgen. De latere tijd heeft Laski, tegenover Cranmer, Ridley en ook tegenover Bucer, wat dit vraagstuk betreft, in het gelijk gesteld: het waren geen „adiaphora”, over welko het geschil in de „kleeding-kwestie” liep; 't was een worstelen van het Evangelische beginsel, dat nu juist op dit punt aan het licht trad. De twist was destijds slechts oppervlakkig bijgelegd, om eene halve eeuw later op eene andere plek des te heftiger te ontbranden.

De diep-ingrijpende beteekenis van deze vreemdeling-gemeente en van hare kerkorde werd ook door hare tegenstanders zeer goed ingezien, en daarom is het alleszins te begrijpen, dat

¹⁾ Verg. Lechler, S. 62, en Weingarten, S. 30: „De kerkorde van Johannes a Lasco heeft tot voorbeeld gestrekt voor het Engelsche en het Schotsche Presbyterianisme.”

ook zulke vrome mannen als Ridley en anderen geërgerd waren over de uitgebreide rechten en vrijheden dezer gemeente. Want haar bestaan was een protest tegen de aanspraken van de bisschoppelijke Engelsche kerk op een algemeen geldend gezag. De bloeiende staat, in welken de gemeente der vreemdelingen verkeerde, maakte hen, die over de toestanden in de Engelsche kerk ontevreden waren, opmerksaam op hetgeen hun ontbrak. Het tweeslachtige in de vormen hunner kerk viel hun te scherper in het oog, hoe meer zij in deze gemeente en — na hare opheffing — in hare kerkorde zich de zuivere, consequente toepassing van een denkbeeld zagen voor oogen gesteld, hetwelk hun volkomen duidelijk was, en dat zij van harte beaamden.

Overal, waar Laski gedurende de eerstvolgende jaren op zijne omzwervingen buiten Polen kwam, ontmoette hij bevriende vluchtelingen, die hem op de hoogte hielden aangaande de treurige toestanden in hun vaderland. Wel waren het schrikkelijke tijden, die Engeland gedurende deze vijf jaren doorleefde: alsof het was teruggevoerd tot de tijden der Christenvervolgingen door de Romeinen. Dat velen werden ter dood gebracht, en de uitnemendste mannen naar het buitenland de wijk namen, was, naar het oordeel der bloedige Maria en van hare handlangers, Gardiner en Bonner, ¹⁾ geenszins voldoende: de woede der vervolging strekte zich ook uit tot de drukwerken en geschriften, ja zelfs tot de brieven van deze vluchtelingen, welke moesten worden overgeleverd, ten einde althans die tot den vuurdood te doemen, welken men oneindig veel liever aan de opstellers zelven zou hebben doen ondergaan. Op den ons bewaard gebleven Index van de verboden geschriften vindt men in de voorste rij,

¹⁾ Deze beide hoofdbewerkers van de vervolgingen en terdoodbrengingen worden door Ranke (I, 1, S. 202), op zijne gewone keurige, kalme wijze, met deze weinige woorden treffend geschilderd: „Gardiner betoont zich bij deze terechtstellingen heerschzuchtig, trotsch, in die drieste stemming der geweldhebbers, in welke zij zich inbeelden, dat zij ook in geestelijk opzicht de meerdoren zijn; bisschop Bonner van Londen daarentegen fanatiek, zonder onderscheidingsgave en bijkans bloeddorstig.”

dicht achter Calvijn en Bullinger en Melanchthon, de werken van Laski vermeld. ¹⁾ Onze vriend gaf zich ook moeite, om het lot dezer vluchtelingen te verlichten: tot zelfs in zijn Poolsche vaderland verschafte hij hun een vriendelijk toevluchtsoord. Onder deze beschermelingen van Laski is, behalve bisschop Barlow van Bath ²⁾ en John Burcher, van wien ons nog eene reeks van belangrijke brieven uit Polen, in de omgeving van Laski geschreven, is bewaard gebleven, ³⁾ vooral de hertogin van Suffolk te noemen, de weduwe van den vriend der jeugd van Hendrik VIII, die niet geaarzeld had, hem zijne zuster Mary tot vrouw te geven. ⁴⁾ Aangrijpend is de schildering van hare vlucht uit Engeland, en hoe zij met haar kindje, hulpeloos en door hare vervolgers achternagezet, in de Nederlanden rondzwerft, totdat zij, na eerst in Wezel een tijdlang eene schuilplaats gevonden te hebben, eindelijk, dewijl zij zich ook dáár niet zeker achtte, door Laski's bemoeiingen bij den koning van Polen en bij vorst Radziwill, in het verre Polen een veilig tehuis erlangt. ⁵⁾

¹⁾ Foxe, VII, 128. Het bevelschrift van den 13den Juni 1555 werd, blijkens het onderschrift, bekrachtigd in dezelfde vertrekken van Hampton Court, in welke Laski, vier jaren vroeger, koning Eduard had zoeken te bewegen, om tot den Vorstenbond tegen Karel V toe te treden. Het stuk is medeondertekend door den zoon van Karel V, koning Philips van Spanje, die, sedert een jaar, met Maria gehuwd was. Onder de vragen, die de bijgevoegde instructie betreffende het zoeken naar verboden geschriften uitdrukkelijk aangeeft, is de vijfde aldus luidende: „of men ook iemand weet, die brieven of geld van en naar Zurich, Straatsburg, Frankfort, Wezel, Emden, Duisburg (de voornaamste nederzettingen der vluchtelingen) overbrengt, of dien men daarvan ook slechts ernstig verdenkt.”

²⁾ „Original,” p. 687, en Foxe, VIII, 574.

³⁾ „Original,” p. 671—702.

⁴⁾ Burnet, I, 14, en II, 281.

⁵⁾ Verg. het belangwekkend bericht bij Foxe, VIII, 569 sq. Als hare verblijfplaats wordt aldaar Crozan in Samogitië genoemd, een mij onbekend oord. [Volgens eene opgave, die ik aan den Heer M. J. Evans, den vertolker van Dalton's geschrift in het Engelsch, te danken heb, was Mary van Suffolk destijds reeds lang overleden, en is de hier bedoelde weduwe Katharina van Suffolk, aan wie Latimer zijne Leerredenen over het gebed des Heeren heeft opgedragen. — Vert.]

Niet zoo lang als de regeering van Eduard, die als een heldere zonnestraal op het land rust, en als zoodanig in gezegend aandenken gebleven is, duurde het bloedige bewind van Maria, dat ons aan eene donkere onweerswolk doet denken, die verderf-brengend over de aarde voortjagt. Reeds na vijf jaren, den 17^{den} November 1558, bezweek de Koningin onder eene destijds heerschende koorts; zij stierf, gefolterd door een diep zieleleed, dat reeds vóór haar uiteinde haar hart bijkans had doen breken, want zij moest nog zien, hoe haar vurigste wensch, tot welks verwezenlijking zij nauwelijks voor éenig middel was teruggedoind, verijdeld werd. Hare regeering vertoont zich als eene schrikwekkende schaduw in de geschiedenis van Engeland; aangezien hare levensvezelen in het Spaansche vaderland en den Roomschen godsdienst harer verstootene moeder wortelden, was zij vreemd gebleven ten opzichte van het land, over hetwelk zij regeerde, terwijl haar gemoed even somber gestemd was, als dat van haren gemaal, koning Philips van Spanje, aan wien zij, bijkans reeds als matrone, wèl hare hand geschonken had, maar niet haar hart, hetwelk, volgens hare eigene getuigenis, nimmer liefde had gevoeld.

Het onderscheid tusschen de Roomsche en de Evangelische kerk is niet grooter, dan het verschil tusschen de beide zusters, die elkander in de regeering opvolgden, kinderen van denzelfden vader, wel is waar, doch wier moeders zulke geheel verschillende karakters bezaten. Want tusschen de Spaansche prinses en Anna Boleyn is de afstand niet gering. Elisabeth besteeg den troon, de jonkvrouwelijke koningin, bleek en trotsch, die hare betuiging, dat zij met haar volk gehuwd wilde zijn, in een langdurige regeering heeft bewaarheid. Alsof een akelige droom, eene benauwende nachtmerrie geweken was, zoo herademden de Evangelischen in het geheele land; alsof het lente geworden was, zoo keerden van uit het Zuiden de vluchtelingen in hun vaderland terug. Onze vriend mocht den ommekeer in het lot der Evangelische kerk, in welker dienst hij vroeger gearbeid had, nog beleven. Nauwelijks had Elisabeth den troon beklommen, of de overal

rusteloos werkzame Zanchius ¹⁾ wendde zich schriftelijk tot Laski met het verzoek, een schrijven te willen richten aan de Koningin, „want ik weet, hoe groot uw invloed is bij de Engelschen en ook bij de Koningin zelve.” ²⁾ Ook zonder deze aansporing zou Laski zich zeker innerlijk hebben gedrongen gevoeld, om ten behoeve van zijne geloofsgenooten als pleitbezorger bij de Evangelische koningin op te treden. Gedurende zijn verblijf in Engeland was hij met haar, als prinses, in persoonlijke aanraking gekomen; hij moest weten, welk een gewicht zijn woord bij haar bezat, want hij richtte een lang en breedvoerig schrijven aan haar, dat in zijnen gedetailleerden inhoud zoowel daarvan, als ook tegelijkertijd van den adel en den ernst zijner vrome gezindheid een treffend getuigenis aflegt. Gekroonde hoofden zullen vermoedelijk niet vele soortgelijke zendbrieven ontvangen hebben! Voor ons echter heeft het bedoelde schrijven dubbele waarde. Het is 't laatste geschrift uit de pen van onzen vriend, hetwelk ons is bewaard gebleven; reeds heeft de krankheid zijne moede hand verlamd, die zij slechts vier maanden later in den dood zal doen verstijven, maar de geest is tot in de stervensure frisch gebleven, en de edele strijder Gods tot aan den rand van het graf onvermoeid in het kampen van den goeden strijd voor de eere Gods. Hoe gaarne zouden wij deze laatste, zuivere getuigenis in haar geheel hier mededeelen; doch dit zou te veel ruimte vorderen. Maar wij kunnen er ons althans niet van onthouden, den alleszins belangrijken gedachtengang, zij 't ook slechts uit de verte, te volgen. ³⁾

Laski wijst allereerst op de wonderbare leiding Gods, zichtbaar in het lot van Engeland. Met teedere kieschheid noemt hij niet uitdrukkelijk den naam harer zuster, en gewaagt van hare bloedige regeering enkel uit het verheven oogpunt, dat zij, onder Goddelijke toelating, heeft moeten strekken tot een bepaald, zegenrijk gevolg. Ook dit is overeenkomstig Gods

[¹⁾ Vergel. over Zanchius, † 1590, o. a. Dr. J. J. Herzog, „Abriss der gesammten Kirchengeschichte,” III (1882), S. 306. — Vert.]

²⁾ Zanchius, II, 235.

³⁾ Verg. Kuyper, II, 758—765.

genadigen wil, dat de vrome, godzalige E d u a r d, wiens naam hij met hartelijke bewoordingen in het geheugen der zuster terugroept, zoo vroeg van deze aarde heeft moeten scheiden. Onder zijne regeering heeft men begonnen, aan menschelijke wijsheid in de leer en in den eeredienst eene bedenkelijke speelruimte te gunnen, alsof onze alleronschuldigste Jozef, nl. onze Heer Jezus Christus, zulke voorzichtigheidsmaatregelen behoeft, om hem tegen de vrouw van Potifar te beschermen. Christus, onze Heer, wil van dergelijke menschelijke voorzorgsmaatregelen hogenaamd niets weten. Hij heeft onzen raad niet van noode; Hij eischt enkel van ons, dat wij aan zijne bevelen gehoorzamen, en vordert zulks inzonderheid van de koningen, op welke in de eerste plaats het woord van toepassing is: „Gehoorzamen is beter dan slachtoffer”, alsook dat andere: „Omdat gij des Heeren woord verworpen hebt, zoo heeft Hij u verworpen”. [I Sam. 15 : 22, 23.] — „God heeft u begiftigd met niet alledaagsche kundigheden; Hij heeft de ware en heilzame kennis van Hem zelve, in zijnen eeniggeboren Zoon, daaraan toegevoegd, eene kennis, die gij niet slechts onder de regeering van uwen broeder, maar reeds in uwe prille jeugd, tijdens de regeering van uwen vader beleden hebt; Hij heeft u door menigerlei kruis geoeffend, en u tot deze hoogte doen stijgen, opdat gij met des te meerder ijver en nauwgezetheid uwen plicht zoudt vervullen. Niet naar de inzettingen der menschen, maar alleen volgens het eeuwige, onveranderlijke raadsbesluit van den levenden, eeuwigen, almachtigen God hebt gij uw gedrag te richten. En wat de gaven betreft, die u door God in zulk eene rijke mate zijn toevertrouwd, wil ik u hier slechts herinneren, dat van hen, aan wie veel gegeven is, ook eenmaal in het gericht Gods veel zal afgeëischt worden”.

Met betrekking nu tot haren koninklijken plicht, roept de eerwaardige L a s k i aan de jeugdige, 26jarige koningin toe, dat het onderscheid tusschen eene heidensche en eene christelijke regeering daarin berust, dat de heidensche koningen zich beschouwen als de Heeren hunner volken, die aan hunne willekeur onderworpen zijn; het Woord Gods echter leert,

dat de Overheid niet zoozeer tot heerschappij voeren, als wel veeleer tot den dienst van God in zijne gemeente geroepen is; de koningen moeten zich dienaren Gods toonen, wier roeping het is, niet om zijn volk te beheerschen, maar om het te besturen. Alle macht is en behoort te zijn een dienen van God. „Er zijn twee zwaarden: het zwaard des Geestes is aan de bisschoppen en ouderlingen in de Kerk, het wereldlijke zwaard daarentegen is aan de wettige Overheid toevertrouwd. Tusschen deze beide mag volstrekt geene ver-warring plaats hebben, gelijk onder de Papisten geschiedt; de Magistraat en het Kerkbestuur hebben zich elk tot zijne bijzondere volmacht en roeping te bepalen. Zoo hebt ook gij, alldoorluchtigste Koningin, volgens het voorschrift van den Apostel, het als uwe hoogste roeping te beschouwen, eene getrouwe dienstmaagd en medearbeidster Gods te zijn, bereid, om de zuiverheid der Apostolische leer en van den waren godsdienst, de eerbaarheid der zeden, deze onafscheidelijke gezellin van ware vroomheid, de openbare rust en veiligheid onder uw volk te beschermen, en daarentegen iedere vervalsching en ontheiliging van de Apostolische leer, iedere anti-christelijke schending van den waren godsdienst, en alle hardnekkige verstoorders van de openbare eerbaarheid en rust tegen te gaan en te straffen. Vergeet nimmer, dat gij eene dienaarsses Gods, en niet der menschen zijt, en dat gij u mitsdien niet naar de inzichten en meeningen der menschen, maar enkel naar den wil en het bevel van God hebt te richten. In aangelegenheden van den staat hebben wereldlijke besluiten, wetten en gebruiken hunne rechtmatige beteekenis, maar in goddelijke dingen mogen zij zich volstrekt geen gezag aanmatigen boven den Heer.” Wel dankt Laski God voor hare troonsbeklimming, doch hij heeft zich tevens, zooals hij verklaart, in gemoede gedrongen gevoeld, haar op haren duren plicht opmerkzaam te maken. Hij herinnert de hoog-ontwikkelde koningin aan het woord van Socrates bij Plato („Platonius ille Socrates”), dat er twee soorten van vrienden zijn, de eenen, die niet zoozeer ons, als wel het onze; de anderen, die ons, en niet het onze liefhebben.

Genen beminnen in den grond der zaak alleenlijk zich zelven, dezen daarentegen beminnen ons om den wille van ons zelven. De laatstgenoemden kunnen zich reeds bezorgd maken, wanneer het ons bijzonder goed gaat, gelijk Socrates bekommerd was over Alcibiades, toen deze tot de heerschappij over de Atheners geroepen werd. In het gevoel dezer bekommering roept Laski aan de Vorstin toe: Herinner u, dat er tot de koningen gezegd is: „Nu dan, gij koningen, zijt wijs!”¹⁾ Hierin echter bestaat de ware wijsheid, den Zoon van God als Heer en Koning te erkennen.

Hoe dit zendschrijven, hetwelk zich door eenen geest van christelijke vrijmoedigheid kenmerkt, en dat door Utenhove naar Engeland werd overgebracht, door de Koningin is opgenomen, weten wij niet. Op één van de eerste dagen van December werd het haar overhandigd door graaf Bedford, die er ernstig naar streefde, om den draad der ontwikkeling van de Evangelische kerk weder op te vatten terzelfder plaatse, waar die door de troonsbeklimming van Maria zoo gewelddadig was verbroken geworden. Ongeveer terzelfdertijd dienden ook de leeraren, ouderlingen en diakenen der vreemdeling-gemeente een verzoekschrift in bij de Koningin, om weder in het bezit van hunne kerk en van de hun vroeger verleende rechten hersteld te worden.²⁾ De blijmare, dat dit verzoek was toegestaan, vond Laski niet meer in leven. Deloenus en Utenhove stonden nu aan het hoofd der vreemdeling-gemeente, die spoedig haar vroeger zielental weder bereikte. Een gedeelte, wellicht zelfs een groot deel der gemeente had den regeeringstijd van Maria in het land overleefd, onschadelijke lieden, die te voren reeds burgerrecht hadden verkregen, en gedurende de jaren der vervolging ongetwijfeld in het verborgen volgens hun geloof geleefd hadden. Want de onbedriegelijke sporen zijn voorhanden, dat ook in de donkerste dagen de prediking des Evangelie's

[¹⁾ Verg. Ps. 2 : 10* (Staten-Vert.: — — „handelt verstandiglijk!”) — Vert.]

²⁾ „Calendar. Domestic.”, p. 144; gedagteekend van den 10den December 1559.

in Londen is voortgezet; hoe zou het ook te verklaren zijn, indien zij geheel ontbroken had? ¹⁾

Maar toch zou onze vriend met den loop der gebeurtenissen onder Elisabeth niet tevreden geweest zijn; de jonkvrouwelijke koningin sloeg eenen anderen weg in, dan Laski haar had aangeraden. En zulks voorwaar niet ten voordeele van het Evangelie! Haar ijverig streven was op eenvormigheid in den eeredienst gericht; hoe gestrenger zij met hare koninklijke macht aan dat streven uitdrukking verleende, des te meer maakte zij de Puriteinen, die door den hun geboden weerstand steeds krachtiger werden, van zich en van de Engelsche staatskerk afkeerig. Elisabeth was krachtig genoeg, om gedurende hare regeering die sterke gisting te onderdrukken, doch zij was niet in staat, haar geheel te doen ophouden. Aan de eischen, die met geweld tot zwijgen waren gebracht, moest daarop in de volgende eeuw het oor worden geleend: in hen lag de levenskracht der Evangelische kerk van Engeland. De stem van Laski klinkt als eene profetie. Koningin Elisabeth zou de klove nog hebben kunnen dempen, de opkomende tegenstelling nog hebben kunnen verzoenen. Doch zij luisterde niet naar den raad en de waarschuwing van den stervenden Pool, en gaf er de voorkeur aan, zich onvoorwaardelijk ten gunste van de eene der beide richtingen op kerkelijk gebied te verklaren. Whitgift werd haar raadgever en te gelijk de man, die, als aartsbisschop van Canterbury, aan hare wenschen in de Kerk uitdrukking gaf; Grindal, de edele aartsbisschop van York en daarna van Canterbury, zoo geheel en al een man naar het hart van Laski, werd van zijnen post ontzet, en verloor de gunst der Koningin. ²⁾

¹⁾ Verg., met betrekking tot deze verborgen Evangelische gemeente, den hoogst interessanten brief van Thomas Lever („Zurich,” I, 29), een schrijven, bij hetwelk Foxe vele en belangwekkende bewijsstukken biedt.

²⁾ De reden, waarom de Koningin den Aartsbisschop hare gunst onttrok, zou a Lasco tot niet geringe vreugde gestrekt hebben. In 1577 nl. had de Koningin een bevel aan de bisschoppen uitgevaardigd, in hetwelk de vrije predikatiën beperkt, en met name de „profetieën” — die uit de gemeente van Laski in de Engelsche Evangelische kringen waren overgegaan, — uit-

drukkelijk verboden werden. Grindal, die als een getrouw zielenherder het nut dezer Bijbeloefeningen keude, en die in het bevel eene bedenkelijke krenking van de vrijheid eens christens zag, verzette zich tegen dat voorschrift, in eenen uitvoerigen, treffelijken brief aan de Koningin. (Verg. Grindal, p. 376 sq., alwaar men ook, p. 467, het koninklijke bevelschrift vindt afgedrukt.) De uitwerking van het genoemde schrijven — aangaande hetwelk een Engelsch geschiedschrijver (Collier) verklaart, dat het den geest eens bisschops uit den oudsten christentijd ademt, — was het ontslag van den wakkeren, vromen man uit zijne hooge betrekking, terwijl hem bovendien huisarrest werd opgelegd. Maar het volk bleef hem in hooge achting houden; de dichter Spencer maakt dikwijls melding van hem, alleenlijk, dat hij den verongelijkte onder den naam van Algrind in zijne gedichten sprekende invoert.

Omzwervingen in de verbanning, en terugreis naar het vaderland.

a) Het martelaarschap der vreemdeling-gemeente in Denemarken en Noord-Duitschland.

Wij hebben onze vluchtelingen te Gravesend uit het gezicht verloren, toen, op den 17^{den} September [1553], een gunstige wind de zeilen hunner beider schepen deed zwellen, en hen zeewaarts voerde, een onbekend verschiet te gemoet.

De schepen zetten koers naar de Deensche kust; hier hoopte Laski, voor de gezinnen, die aan zijne hoede waren toevertrouwd, een toevluchtsoord te zullen vinden. Want van den koning van Denemarken verwachtte hij niets dan goed. Sedert bijkans twintig jaren had Christiaan III de teugels van het bewind in handen. Hetgeen zijn vader, die uit het huis van Holstein gesproten en met het Saksische vorstenhuis vermaagschapt was, indertijd slechts stilzwijgend kon laten geschieden, daar hij door de overeenkomst bij zijne verkiezing in zijne vrijheid van handelen beperkt was, dat ontwikkelde zich met alle kracht onder zijnen meer bevoor-

rechten zoon: de Hervorming hield haren vollen, openlijken intocht onder het volk, welks hart zij reeds vroeger gewonnen had; de Roomsche bisschoppen weken voor den druk. Bugenhagen, de verdienstelijke Luthersche organisator, regelde de kerkelijke zaken op veelszins voortreffelijke wijze; niet zelden kon men den vromen koning, gelijk Eduard VI, als eenen anderen Josia hooren prijzen. De onderstelling was derhalve gerechtvaardigd, dat de arme vluchtelingen zich in Denemarken weder in het bezit van gelijke voorrechten zouden mogen verheugen, als Eduard VI hun in zijne koninklijke gunst had verleend.

De dag van het vertrek roept ons den tijd van de aequinoctiaal-stormen voor den geest. Op deze wordt in het strenge bevel van de onverbiddelijke Maria in het geheel niet gelet; onze arme reizigers werden door wind en weder verschrikkelijk omgedreven. Tot op den 4^{den} October konden de schepen hunnen koers in elkanders nabijheid vervolgen; daarna echter dreef de storm hen uit elkander. Het kleinere schip, de „Moriaan,” landde den 13^{den} October te Elseneur; het andere schip werd, tusschen fjorden en klippen door, niet ver van Fleckeröe, tegen de Noorweegsche kust gedreven, waar het gedurende acht dagen bleef liggen. Zes van de reizigers wilden zich niet meer aan de zee toevertrouwen; zij trokken landwaarts-in, onbekend met de taal, blootgesteld aan al de ruwheid van het klimaat, en kwamen eerst een half jaar later te Kopenhagen aan. Den 13^{den} October zeilde het schip, met gunstigen wind, weder verder in het onstuimige Skagerrak en Kattegat, en werd op nieuw, thans bij Marstrand, tegen de kust gedreven. Hier lag het vaartuig tien dagen voor anker; Laski, Micronius en Utenhove verlieten hunne reisgenooten, en spoedden zich langs eenen anderen weg vooruit, ten einde voor de zwaar-beproefden huisvesting in Denemarken te bereiden. Den 29sten October bereikten zij Elseneur; een paar dagen later liep ook de „IJslandsche Kraai” de veilige haven binnen.

De vluchtelingen waanden, den eindpaal van hun kommer en ellende bereikt te hebben, en waren toch nog pas

aan het begin; veel bitterder, dan het zilte zeewater, was de drank, dien de geloofsgenooten in Denemarken aan de arme ballingen reikten. Openhartig bekennen wij, dat wij geruimen tijd gearzeld hebben, alvorens de pen voor dit werk ter hand te nemen, daar wij opzagen tegen de smartelijke taak, om nu ook van deze ellende te moeten gewagen. Slechts de kleine troost, dat juist zulke ervaringen, Gode zij dank, nu aan de Evangelische kerk bespaard zijn, deed ons onzen tegenzin overwinnen. Door het bittere, harde leergeld, dat zij heeft moeten betalen, heeft zij eene meer zachtmoedige en broederlijke gezindheid leeren koesteren. De smartelijke omzwerfing van de zoo zwaar beproefden is ons nauwkeurig medegedeeld. Utenhove heeft haar beschreven, en Laski zelf heeft aan het werkje, dat te Bazel ter perse was, toen onze vriend in Polen ter ruste ging, een schrijven van zijne hand toegevoegd, waarin hij de waarheid van den inhoud uitdrukkelijk betuigt. ¹⁾ Zulk eene getuigenis scheen alleszins noodig te zijn, want het bericht klinkt fabelachtig; ook het tegenbericht, hetwelk bisschop Harboe gegeven heeft, draagt er slechts toe bij, de feiten te bevestigen, die het poogt te rechtvaardigen. Deze rechtvaardiging behoort tot eenen voor goed vervlogenen tijd; wellicht ternauwernood aan de rotswanden der Missouri-synode zal zij heden ten dage eenen hoorbaren weerklank vinden.

Terwijl de schepen zich gereed maakten, om naar het nabijgelegene Kopenhagen te stevenen, spoedde Laski zich met zijne beide getrouwe metgezellen tot den Koning. Den 8sten November meldden zij zich aan in zijn slot „Koldingshuus,” nabij Kolding, in Jutland. Zijnen daar aanwezigen hofprediker Noviomagus, die hun op dien dag zijne deelneming betuigde met hun droevig lot, smeekten zij om eene audiëntie bij Christiaan III. Voor den eerstvolgenden dag konden zij die niet verkrijgen, eerst tegen den daarop volgenden,

¹⁾ Het geschrift is uiterst zeldzaam; de weinige voorhanden zijnde exemplaren kunnen geteld worden. Eén van die weinige, dat aan de kostbare bibliotheek te Krakau behoort, werd mij voor mijne studie gedurende geruimen tijd met vriendelijke bereidwilligheid afgestaan.

eenen Zondag. werd het gewenscht gehoor hun toegezegd, en wel in aansluiting aan de godsdienstoefening, tot deelneming aan dewelke zij tegelijkertijd werden uitgenoodigd. Het was de 23ste Zondag na Trinitatis: de vaste pericoop voor dien dag in de Luthersche kerk is het schoone woord van Paulus aan de Philippiërs. hoofdst. 3 : 17—21. Welk een heerlijk troostwoord voor vrienden van het kruis van Christus, die om zijnentwil huis en hof en al het aardse hebben vaarwelgezegd; ja, welk een laafdrank voor arme schipbreukelingen, die reeds sinds weken eene geregelde, gemeenschappelijke godsdienstoefening ontbeerd hadden! Helaas, van die gehoopte lafenis viel aan de dorstigen geen enkele druppel ten deel. Het voornaamste deel der predikatie groepeerde zich rondom de leer van de Sacramenten, terwijl daarbij, zooals van de zijde van den Lutherschen hofprediker te verwachten was, de lichamelijke tegenwoordigheid des Heeren in brood en wijn, krachtens de almacht van Jezus Christus, sterk op den voorgrond geplaatst werd. Wie deze leer niet aanneemt, — (vergeten wij niet, dat Noviomagus de leer dezer vluchteling-gemeente kende, en dat aan den voet van zijnen kansel, ter eener zijde de Koning en de Koningin, ter anderer zijde Laski gezeten was, die om bescherming en huisvesting kwam smeeken!) — de zoodanige moet ernstig vermaand en bestraft worden; want wie de lichamelijke tegenwoordigheid van den Heer in het Avondmaal loochent, diens einde is de verdooemenis, daar zulk één zich verzet tegen Gods Woord. Dergelijke lieden, indien zij zich, ondanks de vermaning, niet bekeeren, moet men zorgvuldig vermijden.

Laski kon wel gissen, wat hij te verwachten had van eenen koning, dien zijn hofprediker zoo even ter gewijder plaatse op dusdanige wijze gewaarschuwd had. Maar hij deinsde er nochtans niet voor terug, zijn smeekschrift te overhandigen; het zijn aangrijpende woorden, ongekunsteld, vroom, vol zielenadel. Hij schetst den Koning de genade, die God aan hen en aan geheel het volk in Engeland bewezen heeft, welke rechten hun waren toegekend, en in welk eenen bloeienden toestand de gemeente verkeerde.

Maar het volk was niet recht dankbaar voor zulk eene weldaad, en daarom nam God die van hen weg. Ook hen trof het harde lot. Liever, dan voor de verdrukking van de zijde van Rome te zwichten, besloot de gemeente het land te verlaten. Zoo komen zij dan als ballingen herwaarts, hopende en biddende, dat hun onder de bescherming des Konings verleend zou worden hetgeen zij te Londen bezeten hadden, nl. het recht, om overeenkomstig hun geloof te leven, en hunnen godsdienst op húnne wijze in te richten, eene bede, tegen welke inwilliging te minder bezwaar kon bestaan, daar zij onbekend waren met de landstaal. Zij zijn ten allen tijde bereid, om rekenschap van hun geloof af te leggen, alsook om zich te laten terechtwijzen en het betere aan te nemen, wanneer zij uit het Woord Gods in eenig opzicht van ongelijk overtuigd worden. „Want wij zoeken niet onze eigene eer, maar alleen de eer van Christus, en willen ook volgaarne al het menschelĳke in ons tot onze eigene beschaming erkennen, wanneer wij slechts zien, dat daardoor de roem van Christus, onzen Heer, in zijne leer naar waarheid verheerlijkt wordt. Want Hij moet wassen, maar wij moeten minder worden, gelijk wij van ganscher harte met Johannes den Dooper belijden.” ¹⁾

De Koning, die niet kon nalaten, hun zijne deelneming met hun moeiĳk lot te betuigen, beloofde hun een antwoord. Eerst vijf dagen later volgde het toegezegde bescheid, en wel in weigerenden zin. De vermanende rede van den Hofprediker was niet zonder uitwerking gebleven. Hun zou vergund worden, zich in het land te vestigen, indien zij zich aan de leer en den eeredienst der landskerk aansloten, en den eed van getrouwheid aflegden, dat zij zich in alles stipt naar de koninklijke verordeningen zouden gedragen. Het wederantwoord kon niet twijfelachtig zijn. Reeds des anderen daags diende Laski een tweede verzoekschrift in, in hetwelk hij verklaarde, dat zij bereid waren, iedere leer en elken eeredienst te volgen, van welke hun kon worden aan-

¹⁾ K u y p e r, II, 684.

getoond, dat zij Schriftmatiger waren dan de hunne, weshalve zij smeekten, dat er maatregelen mochten worden genomen tot het houden van een openbaar gesprek. Middelerwijl mocht het den Koning behagen, hun althans voor dezen winter eene wijkplaats te verleenen, en hun de gelegenheid te geven, om prediking en doop op hunne wijze te doen plaats hebben. „Uwe Koninklijke Majesteit gelieve te bedenken, welk eene jammerlijke zaak het toch is voor eene gemeente, die om den wille van den godsdienst en in het vertrouwen op de vroomheid des Konings herwaarts gekomen is, en dat in dezen tijd des jaars, en met al de hunnen en al hunne have, de prediking des Woords en haren troost te moeten ontberen, terwijl zij onbekend is met de taal des lands, en zich aan al de ongunst des volks ziet blootgesteld.”

Maar ook deze bede was vergeefs. De Koning verklaarde, van geen godsdienstgesprek te willen hooren, maar onkel onderwerping te eischen, terwijl hij er thans nog bijvoegde, dat, wanneer zulk eene onderwerping niet volgde, het bevel reeds naar Kopenhagen verzonden was, om de gemeente der vluchtelingen zonder uitstel uit het land te verdrijven. Laski antwoordde, dat de koninklijke meening steeds strenger werd, „doch wij willen haar met een gerust hart als uit de hand van den Heer, onzen God, aannemen; wij zijn ons niet bewust, eene valsche leer aan te kleven, en hebben wegens de zuiverheid onzer zaak een goed geweten.”

Zoo werd dan het Draconische bevel ten uitvoer gebracht. Het klinkt als ironie: ter eener zijde die bijkans onmenselijke hardheid, en aan den anderen kant de hooggeprezene gunst des Konings, die zich bereid verklaarde, de onkosten voor het verblijf aan het hof te dragen en nog 100 thalers reisgeld te geven. ¹⁾ Hoe vreeselijk moet het voor eenen man als Laski geweest zijn, zulk eene gave niet fier te hebben kunnen weigeren; maar de drie afgevaardigden waren geheel van middelen verstoken, en zouden zonder dit geld niet eens tot

¹⁾ Zelfs nog bij den hedendaagschen verdediger van Westphal klinkt het als eene lofspraak, dat de Koning die 100 thalers aan de geheel hulpeloozen

de hinnen in Kopenhagen hebben kunnen terugkeeren. Ook deze gunst werd hun nog op het laatste oogenblik ontzegd. Over Holstein moesten zij alléén vertrekken; slechts dit ééne werd hun vergund, dat Laski eenen bode met brieven naar de hoofdstad mocht zenden. Tot Hamburg reisden de drie lotgenooten onder het geleide en opzicht van eenen koninklijken dienaar. Laski en Utenhove spoedden zich te sloop naar Emden, alwaar zij den 4^{den} December aankwamen; ¹⁾ Micronius begaf zich oostwaarts, naar Lubeck en Wismar, ten einde aan de zeekust uit te zien, waar de vluchtelingen wel zouden landen. Hij kon ze echter niet vinden. De kust was geheel door het ijs ingesloten; op den 4^{den} Kerstdag — de oude kerk vierde op dien dag de gedachtenis van den eersten bloedgetuige Stephanus, — kwam hij met een angstig hart te Emden aan. Eerst tien dagen later ontving hij tijding van de ongelukkigen, uit Wismar, en onverwijld spoedde de onvermoeide, trouwe zielverzorger zich tot hen. Ook wij gevoelen begeerte, hem te vergezellen en van het lot dier beklagenswaardigen iets naders te vernemen.

Den 3^{den} November was de vluchteling-gemeente te Kopenhagen geland, en vriendelijk en deelnemend door de bevolking ontvangen. Aan de handwerkslieden onder hen werd vergund, hun beroep uit te oefenen; alleen werd aan hinnen onderwijzer verboden, om aan de medegebrachte kinderen schoolonderwijs te geven. Hoe dankbaar verheugd en hoopvol gestemd waren de lieden, na het volbrengen van de moeielijke zeereis! Maar dat veranderde, toen op den 26sten November de bode met de brieven van Laski, alsmede de koninklijke

verstrekt heeft. (Verg. Mönkeberg, S. 25.) De geachte Hamburgsche prediker had dusdanige lofverhefing maar liever aan den ouden Harboe alléén moeten overlaten.

¹⁾ De reis ging over Bremen. Na de harde beproevingen, die hij pas in Denemarken had doorgestaan, onthield Laski er zich van, onderweg bezoeken af te leggen. Slechts te Bremen bracht Timann hem een bezoek, en gebruikte bij hem in de herberg op vriendschappelijke wijze het middagmaal. De strijdschriften van Westphal schijnen bij dezen Bremenschen zeloot destijds nog geen weerklank gevonden te hebben. (Kuyper, II, 24.)

bevelen te Kopenhagen aankwamen. De superintendent der stad, Palladius, had, in overleg met de lieden zelve, een opzettelijk onderzoek naar hun geloof ingesteld: de uitslag was gunstig. „Voor de geloofsbelijdenis, die ik van deze mannen vernomen heb,“ zóó betuigde de waardige geestelijke, ¹⁾ „dank ik God; want zij is vreemd aan alle sektarisch drijven, en is, wat de hoofdpunten aangaat, met de christelijke godsdienst in overeenstemming. Slechts in de leer van het Avondmaal bestaat er een klein verschil, en dat niet ten aanzien van de hoofdzaak en het mysterie van dit sacrament, maar slechts wat betreft de vraag aangaande de wijze, waarop het lichaam van Christus in het Avondmaal tegenwoordig is. Het verschil is echter niet zóó groot, dat wij ter oorzaak daarvan den band der broederlijke gemeenschap zouden moeten verbreken, vooral dewijl er met betrekking tot de voornaamste leerstellingen des christelijken geloofs volkomene overeenstemming heerscht.“ Inderdaad een geheel ander oordeel, dan de hofpredikers te Kolding, zonder zulk een voorafgaand onderzoek, geveld hadden! Maar het was toch niet bij machte, om de uitvoering van het gestreng koninklijke bevel te doen opschorten. Ook een verzoek van den Deenschen senaat aan den Koning, om de ongelukkige lieden ten minste gedurende den gestrengen wintertijd in het land te dulden, bleef vruchteloos. Den 8sten December kwam het bevel terug, om alle degenen, die zich niet ten volle aan de bepalingen en verordeningen der landskerk onderwierpen, uit Denemarken te verdrijven. Slechts van één persoon, een schoenmaker, wiens vrouw beangst was voor de zeereis, wordt verhaald, dat hij den eed afgelegd, en daardoor het recht om te blijven verkregen heeft. Alle de overigen verkozen liever, vervolgd te worden, dan iets tegen hun geweten te doen.

¹⁾ Het woord: „Geistliche,” door Dalton in dit werk gedurig, ook met betrekking tot Hervormde leeraren gebezigd, heb ik doorgaans, om bekende reden, niet door: „geestelijke,” maar door: „leeraar,” of een dergelijk woord vertolkt. Waar het echter, gelijk hier ter plaatse, ter aanduiding van eenen superintendent, of van eenen prediker der Luthersche kerk gebruikt wordt, kan er tegen het woord: „geestelijke” minder bezwaar bestaan. — Vert.]

Het was een deerniswekkend schouwspel, den jammer der arme lieden te zien, en hoe zij om uitstel smeekten, eerst om twee maanden. Zij hadden de huur hunner woningen tot aan het voorjaar vooruitbetaald, en hadden reeds aankopen gedaan, ten behoeve van hunne huiselijke inrichting. Daarop smeekten zij om ééne maand uitstel, dan wilden zij te land naar Duitschland trekken; eindelijk om een uitstel van veertien dagen: de koude toch was zoo groot, en nergens zou men eene zoo talrijke schaar van armzalige lieden willen opnemen; wat moest er dan worden van de arme kinderen en van de kranke bejaarden? Maar ook dit uitstel werd niet gegund. Binnen drie dagen moesten zij zich inschepen; slechts deze ééne gunst verkregen zij, dat men aan eenen zieken man, alsmede aan vier vrouwen, die in de eerstvolgende dagen hare bevalling te gemoet zagen, benevens aan hare kinderen, in het geheel aan dertien personen, nog voor eenigen tijd het recht van asyl verleende. ¹⁾ Toen alle smeeken vergeefs was, stond één van de geloofshelden en vluchtelingen op, en zeide tot de senatoren: „Dewijl er dan bij u en den Koning te onzen aanzien niet de minste toegeeflijkheid is, zoo stellen wij ons in de handen van God, onzen Heer en goedertierensten Vader; Hij zal met ons handelen gelijkerwijs Hij wil, doch wij hopen, dat Hij, naar zijne goedgunstigheid, ons in deze onze beproeving niet zal verlaten. Bijaldien echter één van ons zijn leven mocht verliezen, zoo weet, dat gij schuldig zult staan aan zijn bloed, en dat gij aan de straf Gods geenszins ontkomen zult.” Met veel mocite werden er drie schippers gevonden, die bereid waren, om de ballingen naar Rostock, Wismar en Lubeck te brengen. Onder eene dichte sneeuw-jacht, en terwijl de ijsschollen reeds op eene ontrustende wijze in de haven rondreven, vond de inscheping plaats. Ten strengste werd aan de schippers verboden, om, ook al

¹⁾ Bij *Harboe* (S. 55) vindt men de opgave van de gezamenlijke ballingen, en hoe zij op de schepen van Christiern Glars, Andreas Pratz en van eenen scheepskapitein uit Wismar verdeeld werden, alsook eene opgave van de 13 personen, aan welke werd toegestaan, de reis over land te doen.

verkeerden zij in het grootste gevaar. eene Deensche haven binnen te loopen. De ellende zou nog vreeselijker geweest zijn. indien niet, een paar dagen vóór de afvaart. één van degenen, die nog in Engeland waren achtergebleven, een diaken, met eenen grooteren, aldaar verzamelden reispenning was aangekomen: want alle middelen, die de vluchtelingen bezeten hadden. waren alreede opgebruikt. Het was aandoenlijk, toen de roeibooteu, te midden van de dichte sneeuwjacht en tusschen de ijsschollen door, de lieden overbrachten naar de schepen, die daarbuiten op de reede lagen, en toen de kinderen den lievelingspsalm van hunnen superintendent begonnen te zingen, terwijl allen, die reeds aan boord waren, in het plechtig gezang mede instemden. Een paar dagen nog bleven de reizigers daarbuiten in de opene zee voor anker liggen, wachtende op eenen gunstigen wind, terwijl zij God dankten, dat althans niemand van hen de kiem der ziekte met zich op het schip had gebracht, die juist in deze dagen te Kopenhagen was uitgebroken. Den 18^{den} December eindelijk konden de ankers gelicht worden.

De wind was gunstig; reeds op den tweeden dag kreeg men de Duitsche kust in het gezicht. Het eene schip liep te Warnemünde binnen; de drost aldaar neemt de ongelukkige, half bevrorene lieden vriendelijk op, doch op bevel uit Rostock moet hij hen reeds eene week later wegzenden. Derwaarts, naar de oude universiteitsstad, begeven zich de ballingen; maar ook dáár worden zij, den 12^{den} Januari, verjaagd, alsof zij schurftige honden waren, en wederom gaat het door wind en weder, door sneeuw en koude, langs den heirweg naar Wismar, de bloeiende Hanzestad, alwaar de hertogen van Mecklenburg in het schoone „Vorstenhof” hunne residentie hadden. Aldaar troffen zij een ander deel hunner lotgenooten aan. De scheepskapitein dezer laatsten wilde óók in de haven van Rostock binnenloopen. Maar door eenen heftigen wind op de hoogte van Warnemünde overvallen, werd het schip uit zijnen koers en in de richting van Wismar gedreven. De bocht was vol drijfijis; eene mijl vóór de stad blijft het schip vastzitten.

In den nacht verheft zich een storm; de ijsschotsen worden tegen het schip geworpen, en de kapitein spoort de reizigers aan, dat zij, over de drijvende schollen heen, in den donkeren nacht de kust zullen zoeken te bereiken. Doch niemand waagt het, den roekeloozen tocht te ondernemen. Eén van allen geeft den raad, het ankertouw te kappen, en het ruime sop te kiezen. Dit gelukt. Bij het aanbreken van den dag bevindt men zich tegenover het eiland Poël. De scheepsvoogd wil trachten Lubeck te bereiken; maar de reizigers willen zich niet weder aan de stormachtige, ijzige zee toevertrouwen. Eén der visschers van het eiland haalt hen op zijn ranke vaartuig van boord, terwijl het schip met al het huisraad der vluchtelingen de reis naar Lubeck voortzet. Onze arme reizigers, verstijfd van koude, en bijna vergaan van den honger, banen zich met hunne kinderen eenen weg door het riet; gelukkig komen een paar visschersbooten, en brengen hen aan den vasten wal. Des anderen daags komen zij te Wismar aan; de arme kinderen en de bejaarde lieden waren, ten gevolge van de doorgestane koude, met builen overdekt, die eerst in het naderende voorjaar geheel verdwenen. ¹⁾ Die aanblik was te erbarmelijk, dan dat de Overheid zou hebben kunnen weigeren om hun, zij 't ook slechts voor eenen korten tijd, gelegenheid te geven, zich van hunne vermoeienissen te herstellen. Na veertien dagen echter werd hun aangezegd, dat zij weder moesten vertrekken; gelukkig trok hertog Johan Albert zich de belangen der deerniswaardigen aan, en wist te bewerken, dat hun werd toegestaan om aldaar te overwinteren.

Doch deze gunst werd hun veelszins vergald. Op de kansels weerklonken de grofste uitvallen tegen deze „geestdrijvers,” die men voor wederdoopers, voor sacramentisten [sacramentschenders] uitmaakte, en aan wie men hun martelaarschap voor de voeten wierp; indien zij rustige lieden waren, dan zouden zij wel

¹⁾ De winter was zoo buitengewoon streng, dat in het begin van Januari een burger van Emden, die van Groningen kwam, over den toegevroren Dollart van Oterdum naar Knocke wandelde. (E n n i u s, p. 950.)

ongestoord in Engeland hebben kunnen blijven. Zoodra Micronius te Wismar gekomen was, aanvaardde hij den strijd met de zelotische geestelijken, die onophoudelijk de Overheid tegen de ongelukkigen opstookten. Het zou ons te ver voeren, indien wij wilden luisteren naar de verschillende godsdienstgesprekken, in welke de getrouwe Micronius het geloof zijner zwaarbeproevede en verdrukte metgezellen zoo manmoedig en wakker verdedigde. Deze tijd vormt één van de donkerste, pijnlijkste episoden in de geschiedenis onzer Hervorming. Weldra zullen wij zien, wat de reden was van zulk eene onmenschelijke, gruwzame handelwijze tegenover geloofsge-nooten, die ongetwijfeld hadden mogen verwachten, dat men overal in Evangelische landen zou hebben gewedijverd, om de striemen en builen van hun martelaarschap om des Evan-gelie's wil met teederheid en blijmoedigen dank te verzachten. Ééne zaak blijkt uit die verschillende gesprekken zonneklaar, nl., dat de vertoornde geestelijken de jongste geschriften van Westphal hadden gelezen, en zijne getrouwe leerlingen gewor-den waren; het gedrag der Overheid echter toont eene beden-lijke verkoeling en verslapping van den reformatorischen ijver. Men meent zijn erfdeel verkregen te hebben, en streeft er niet meer naar, zijne bezitting te vermeerderen, maar is er nog slechts op bedacht, den verworven schat te bewaken, en doet zulks met den angst van een vrek, welke in ieder, die zijne hulp inroept, eenen roover meent te ontdek-ken, en niets zóózeer ducht, dan om uit de wellicht met moeite verkregen aangename rust weder te worden opge-schrikt. Wat verschil is er dan echter nog tusschen de houding der zoodanigen en die van zoo menig klooster en zoo menigen bisschop? - Zoo waren dan ook de dagen van het verblijf der ballingen te Wismar geteld. Tegen het einde van Fe-bruari moesten zij wederom het stof, of, in dit geval nog juist, het ijs en de sneeuw, van hunne voeten afschudden, en den reisstaf weder ter hand nemen, ten einde met vrouw en kroost verder te trekken. Slechts éénen enkelen dag had men hun vergund, om zich voor de reis gereed te maken. Reeds des anderen daags bevinden zij zich op weg naar Lubeck.

Zien wij eindelijk naar de reizigers van het derde schip om! Dat had eene voorspoedige reis, zoodat het reeds op den tweeden dag vóór Travemünde het anker kon uitwerpen; het lot dezer ballingen echter was niet gunstiger, dan dat hunner lotgenooten te Rostock en te Wismar. Toen zij zich met al hun huisraad, hetwelk zij op wagens geladen hadden, van Travemünde op weg naar de stad [Lubeck] begeven hadden, werd de karavaan midden op de ijzige heirbaan staande gehouden, alsof zij Zigeuners en landloopers waren. Twee van hen spoedden zich naar de stad, ten einde hunne geloofsbelijdenis aan de Magistraat te overhandigen, en toen deze daaruit bespeurde, dat men toch niet met heidenen te doen had, werd aan de halfverkleumden toegestaan, om binnen de stad te komen. Het was omstreeks Kersttijd. Gedurende de feestdagen hadden de zwervelingen rust, maar reeds op den 3^{den} Januari begonnen ook hier, in de Hanze-stad, de plagerijen der geestelijkheid. Ook hier weder eindeloze godsdienstgesprekken, en in deze laatste vele herinneringen („Anklänge”) aan het heillooze geschrift van Westphal. Het eindresultaat was zooals overal. Den 26sten Februari ontvingen de vluchtelingen het bevel, om binnen vier dagen het gebied der stad te verlaten. De ongelukkigen richtten hunne schreden naar Hamburg.

Dat was een gang naar het hol van den leeuw. De sporen der vijandige gezindheid jegens de arme vluchtelingen wijzen telkens weder op den voornaamsten prediker in de St. Katharina-kerk te Hamburg, Joachim Westphal, den stijfhoofdigen, strijdvaardigen pleitbezorger der Luthersche Avondmaalsleer, die met hartstochtelijke haast zich in den strijd wierp, dien hij zelf altoos weder opnieuw aanwakkerde, en dien hij in onbegrijpelijke kortzichtigheid op zulk eene wijze voerde, dat men wel mag veronderstellen, dat Luther, bij den aanblik van de offers, door zijne manier van strijden gevorderd, zou zijn uitgebarsten in de jammerklacht: „O Varus, geef mij mijne legioenen weder!” — Reeds in October waren er vluchtelingen uit Engeland te Hamburg aangekomen, voor het meerendeel Engelschen, aan welke de Senaat op

vriendelijke wijze gastvrijheid verleende. Toen echter in de Elbestad het bericht kwam aangaande die schare van zwerlingen, en hoe zij uit Denemarken en Rostock en Wismar en Lubeck waren verdreven geworden, toen scheen het, alsof de geestelijken in ijver bij hunne ambtsbroeders daar ginds niet wilden achterstaan. De stand van zaken veranderde, toen de ongelukkigen de stad naderden. Westphal wenschte een onderhoud te hebben met Micronius; de beide strijdvaardige mannen hebben, in het bijzijn van getuigen, geruimen tijd met elkander geredetwist. Van welk eene opgeblazenheid, laatlunkendheid en verwatenheid getuigt zoo menige uitspraak des mans, die er zich op beroemde, tegen Calvin en de andere hoofden der „sacramentisten” in het strijdperk getreden te zijn! Hoe schandelijk was de bedreiging, die den ijveraar ontglipte, dat de Overheid tegen zulke dweepers het zwaard moest ontblooten! De eind-uitslag was ook te Hamburg even bedroevend als elders. Een bevelschrift werd uitgevaardigd, dat alle „sacramentisten” de stad moesten verlaten. Den 24sten Maart werden zij allen gezamenlijk verdreven, ook de Engelschen, in welke Westphal met hetzelfde recht sacramentisten had ontdekt, alsmede Walter Deloenus, die juist omstreeks den Paaschtijd met eene nieuwe schaar van vluchtelingen uit het ongastvrije Engeland in het toenmaals niet minder onherbergzame Hamburg was aangekomen, hetwelk aan de arme vluchtelingen een gelijk lot bereidde, als de gruwzame Katholieke koningin te Londen.

Den 26sten Maart vonden de overal verdrevenen op de Elbe, beneden de stad, een schip, dat hen naar Oost-Friesland overbracht. Nu nam hun leed een einde. Welk een allerdroevigst halfjaar hadden zij doorleefd! Het verslag van hunne omzwerping luidt schier als een verdichtsel. En toch betuigt Laski voor God, dat het verhaal de zuivere waarheid bevat. ¹⁾ Ja, hij voegt er bij, dat, indien sommigen desniettemin de waarheid van het bericht mochten willen in twijfel trekken, hij tegenover zulk eenen

¹⁾ Kuyper, II, p. 754.

euveldoed slechts het woord des Apostels in herinnering brengt, dat wij allen cenmaal voor den rechterstoel van Christus zullen gesteld worden. Dan zal de list en huichelarij der tegenstanders voor de geheele wereld openbaar worden.

Wij intusschen zijn verheugd, het sombere verslag aangaande dezen moeielyken, onvergetelyken winter der Evangelische kerk achter ons te hebben, en nu, bij den aanvang der lente, weder helderder zonnestrallen ons te zien tegenblinken. Wij slaan het treurige blad schielijk om, maar toch niet zonder vooraf de laatste bede van den vromen Utenhove aangaande zijn bericht ook hier te herhalen: „Ten slotte wenschen wij tot alle godvruchtigen om Christus' wil de bede te richten, om toch geenen wrok te koesteren tegen degenen, die ons aldus in onzen druk vervolgd hebben, en ook niet, gelijk Jakobus en Johannes welcer [Luc. 9 : 54], te verlangen, dat er vuur van den hemel op hen nederdale, tot straf voor hunne onherbergzaamheid, maar dat zij veel eer, overeenkomstig de leer van Christus, voor hen bidden, en in vereeniging met ons God vuriglijk smeeken, dat zij zich mogen bekeeren en zalig worden.” ¹⁾

b) Het asyl te Emden.

„Na deze onze moeielyke omzwerving,” — zóó besluit Utenhove zijn aangrijpend bericht, — „schonk God, de Heer, gelijk Hij voorheen aan zijnen dienstknecht en profeet huisvesting en onderhoud bij de weduwe te Zarfath verschaftte, ook aan ons, naar zijne goedgunstigheit, eene vaste verblijfplaats bij de doorluchtige vorstin en weduwe Anna van Oldenburg, de bestuurster van Oost-Friesland, en de leeraaren te Emden en de burgers hebben jegens de onzen alle plichten der menschlievendheid vervuld. Want alzoo pleegt God, in zijne vaderlijke goedheid, aan zijne zwaar beproefde

1) Utenhovius, p. 236.

kerk, na heftige stormen des onspoeds, rust te verleenen, gelijk de Handelingen der Apostelen [9 : 31] getuigen, dat, na de steening van Stephanus en na de verstrooiing der Jeruzalemsche gemeente, de Christelijke gemcenten in Judea, Samaria en Galilea vrede gehad hebben." ¹⁾

Laski had voor zijne vreemdeling-, of thans liever vluchteling-gemeente herberg in Oost-Friesland bereid. Hij zelf was in dit zijn tweede vaderland met open armen ontvangen geworden, even hartelijk en innig, als wanneer een vader, na langdurige afwezigheid, tot de zijnen wederkeert. Den zwaarbeproefden man, die door de onbillijke bejegening, welke hij in Denemarken had ondervonden, tot in het diepst zijner ziel gekronkt was, deed het zoo onuitsprekelijk goed, hier dan toch eindelijk broederlijke liefde aan te treffen. Hij gunde zich geene rust, zoolang het lot zijner vluchtelingen niet verzacht was. In die winterdagen deed hij denken aan eene leeuwin, wier jong men waagt aan te tasten ²⁾; daarbij hij zelf in zijne heiligste overtuiging gegriefd, zwaar gekweld door den ziekelijken toestand zijns lichaams, in pijnlijke onzekerheid aangaande het lot zijner arme knapen, die te Kopenhagen waren achtergebleven, en nauwelijks had zijne vrouw, die zich met hare kinderen rechtstreeks van Londen naar Emden begeven had, en die aldaar vroeger dan haar man was aangekomen, voet aan land gezet, of zij beviel van een zoon. Het knaapje ontving bij zijnen doop den naam van Samuël: „God heeft verhoord.” In zijn vast vertrouwen op God bleef onze held, in weerwil van alle ramp en druk, onbezweken volharden.

Het eerste, wat Laski na zijne aankomst te Emden deed, was, een schrijven aan den koning van Denemarken richten. ³⁾

¹⁾ Ibid., p. 233.

²⁾ In een schrijven van Laski aan Calvijn (Calvijn, XV, 82) vermeldt onze vriend een gezegde van Erasmus, hetwelk hij, gedurende zijn verblijf te Bazel, menigmaal van diens lippen vernomen had, nl.: „Fore si Lutherani isti rerum potiantur, ut multo graviorem sub illis quam sub plerisque Papistis tyrannidem sustinere cogamur.”

³⁾ Verg. Kuyper, II, p. 687.

Als Christen heeft onze vriend aan zijnen medechristen diens gedrag onder het oog gebracht, op ernstige wijze, met gestrenge gisping, en bezield met den innigen wensch, dat de Koning tot het inzien mocht komen, dat hij zich in tweevoudig opzigt zwaar bezondigd had: ten eerste, doordien hij in de handelwijze ten opzichte van zijne gemeente had toegelaten, dat de geheele kerk van Christus op de alleronbillijkste wijze veroordeeld werd, en vervolgens, doordien hij de hem toevertrouwde gemeente van Christus, die in het vertrouwen op zijne vroomheid tot hem hare toevlucht genomen, en hem in den naam van Christus om hulp gesmeekt had, op eene wijze behandeld had, dat hij [Laski] vast overtuigd was, dat hij bij heidenen meer welwillendheid zou hebben onderhouden. De brief is ons een kostbaar document, zoowel om den wille van den schrijver, als ook om den wille van hem, aan wien hij gericht werd. Koningen zijn niet gewoon, op zulk eene zieldoordringende wijze de waarheid te hooren, en te midden van de vleiende woorden der hovelingen wordt de stem van eenen Nathan zelden gehoord; doch wie is er eerder toe geroepen, om ook tegenover het gekroonde hoofd eene vrijmoedige taal te voeren, dan hij, die als dienstknecht des Allerhoogsten zich tot taak ziet gesteld, om in het openbaar getuige en verkondiger te zijn van zijnen heiligen wil? Tot ons leedwezen hebben wij niet kunnen te weten komen, welke de uitwerking van deze roepstem tot bekeering bij den Koning geweest is, en of hij ook soms als David gehandeld heeft.

Zoodra Laski vernomen had, dat een deel zijner gemeente, waaronder zich ook zijne beide zonen uit zijn eerste huwelijk bevonden, te Wismar geland, of, juister gezegd, gestrand was, richtte hij zich ten hunnen behoefte met eene dringende bede om hulp tot den hertog van Mecklenburg, die hem toch sedert zijn verblijf in Engeland erkentelijkheid verschuldigd was. Wij hebben reeds gezien, dat zijne bede niet tevergeefs was. Daarop kwamen er telkens weder nieuwe berichten aangaande het schier onmenselijke lot, hetwelk de vluchtelingen overal wedervoer. Tegelijkertijd echter drong ook steeds dui-

delijker een kreet van verontwaardiging over zulk eene gruwzame behandeling van alle zijden tot Laski door. De koning van Zweden betuigde hem zijne hartelijkste deelneming en daarbij zijn leedwezen, dat hij niet aanstonds uit Denemarken met zijne geheele gemeente naar Zweden gekomen was, waar zij een vriendelijk onthaal zouden gevonden hebben ¹⁾).

Ondertusschen kwamen de bijkans tot stervens toe vervolgde en doodelijk vermoede vluchtelingen in Oost-Friesland aan. Hier vonden zij hetgeen zij elders tevergeefs hadden gezocht, een door innige, christelijke bröederliefde bereid onderkomen. Laski zelf is door de betoonde gastvrijheid dankbaar verpast. „Wij zijn hier op zulk eene wijze opgenomen, dat, als wij bij onze naaste bloedverwanten gekomen waren, wij niet liefderijker zouden hebben kunnen ontvangen worden. Voor geene andere gemeente is bijkans de geheele adel zoozeer bezorgd, zoodat ik zijn ijver en welwillendheid, alsook zijne mildheid niet genoeg kan roemen. Christoffel van Eusum wordt niet moede, de plichten eens waren broeders jegens ons te vervullen: zij helpen de onzen inderdaad op zulk eene wijze, dat het ons allen is, alsof wij in een gemeenschappelijk vaderland gekomen zijn. Ook van de Gravin beloven wij ons alles goeds; zij heeft mij bereids een niet onduidelijk bewijs te dezen aanzien gegeven. Kortom, ik dank den Heer, mijnen God, dat hij onze schreden herwaarts geleid heeft.” ²⁾ Uit de hartelijke woorden van Laski bespeurt men, hoe weldadig zulk eene handelwijze hem heeft aangedaan; het is toch ook ééne van de schoonste vruchten zijner werkzaamheid in dit land, welke hij, de zaaier, nog mocht inoogsten. ³⁾ Treffend was de aanblik der

¹⁾ Ibid., II, 709. Het was niet mogelijk, in het archief te Stockholm een afschrift van den bedoelden brief te ontdekken.

²⁾ Ibid., II, 695.

³⁾ Deze vriendelijke ontvangst was, in zeker opzicht, slechts de getrouwe uitvoering van de 5de paragraaf van de politieverordering van gravin Anna, uit het jaar 1545, die destijds onder rechtstreekschen invloed van den Superintendent schijnt te zijn opgesteld. In de genoemde paragraaf leest men: „Ingeval er echter iemand mocht gevonden worden, die alleen om den wille van het Evangelie, en omdat hij dienovereenkomstig had willen leven, verbannen was, en die

zelfopofferende liefde, inzonderheid der Emdensche burgers. Zoo leest men, in den brief van eenen raadsheer in die dagen: „De liefde toen ter tydt was zo groot, dat goedhartige burgers zich dagelyks by de poorten en bruggen lieten vinden, de aankomende vreemdelingen vlytig onderzochten en vervolgens in hunne huizen op en aannamen.” ¹⁾ Het getal dezer vluchtelingen, door scharen van vervolgdten uit Engeland, België en Frankrijk vermeerderd, zal, naar luid van ééne der opgaven, binnen weinige jaren tot op zesduizend zijn aangegroeid: ²⁾ een cijfer, hetwelk het aantal der vervolgdten om des geloofs wil binnen de muren van Zurich of van Genève evenaarde. Het gerucht van zulk eene edelmoedige handelwijze verspreidde zich tot op verren afstand; Emden verkreeg den schoonen naam van Moeder der vluchtelingen en ballingen, en van Herberg der uitverkorenen Gods. Nog heden ten dage ziet men tegen de Groote kerk der stad, in steen uitgehouwen, een schip met het onderschrift: „Schepken Christi. 1553”, en het randschrift: „Gods Kerk vervolgt, verdreven, Heft God hyr Trost gegeven.” ³⁾ Het schip heeft gewis betrekking op de zeereis der vluchtelingen; voor ons echter is het tevens als eene liefelijke herinnering aan den man van het geslachtswapen Korab, die zulk eene gezindheid van hartelijke broederliefde ter plaatse van zijne werkzaamheid had weten op te wekken.

Het was geen geringe zorg, die door deze scharen van hulpbehoevenden allereerst voor Emden en voor Laski werd teweeggebracht. In de eerste plaats waren het noodlijdenden. Het kwam er op aan, de middelen te vinden voor hun onderhoud. Met zijne gewone bekwaamheid als organisator richtte Laski eene bijzondere vreemden-diaconie op, die nog heden ten dage bestaat; de burgers onderwierpen zich vrijwillig aan eene belasting, en brachten, behalve hunne aalmoezen voor

daarvan een voldoende bewijs kan leveren zulk eenen moet men niet uit den lande verdrijven.”

¹⁾ Meiners, I, 328.

²⁾ Bertram, p. 279.

³⁾ Eene afbeelding is te vinden op het titelblad bij Mulder, S. I.

de inheemsche behoeftigen, ook nog eene geregelde bijdrage voor de vreemdelingen op. Niet allen echter hadden noodig, op zoodanige wijze ondersteund te worden. Sommigen waren bij hunne aankomst in het bezit van eigene geldmiddelen, en verleenden in dat geval aan hunne lotgenooten overvloedigen onderstand. De lieden waren bekwaam en gewillig tot den arbeid. Eduard VI had aan velen hunner het burgerrecht geschonken, dewijl hij hen als vlijtige, bedrijvige handwerkers en kooplieden waardeerde. Inzonderheid als wevers („bursatwevers”) of passementwerkers waren zij heinde en ver beroemd. Zij draalden niet, in het hun ontsloten verblijf hunne kunst uit te oefenen. Reeds na weinige jaren konden zij aan deze „moeder der bannelingen” den tol hunner dankbaarheid betalen: de welvaart nam op merkbare wijze toe. Handel en vertier bloeiden in het landje, gelijk nimmer te voren, ja, het duurde niet lang, of de wangunst ontwaakte, alsof de vreemdelingen, wat rijkdom en macht aangaat, de landzaten zouden overvleugelen. Oost-Friesland had de ondervinding, welke later de landen van den grooten keurvorst en de andere gewesten opdeden, die de voortvluchtige Hugenoeten openlijk welkom heetten, dat nl. de beste aanwas eener bevolking zulke lieden zijn, die om des geloofs wille zich in ballingschap begeven.

Reeds in het jaar 1554 gelukte het aan Laski, voor de Walen eene kerk te ontsluiten, in welke zij hunne godsdienst-oefeningen in hunne moedertaal konden houden. ¹⁾ Spoedig daarop konden ook de Engelschen, die in grooten getale voor de vervolging der bloedige Maria gevlucht waren, zij 't ook slechts vooreerst in eene bijzondere woning, in hunne eigene taal godsdienst-oefening houden. Hoe groot hun aantal moet geweest zijn, blijkt uit de opgave, dat zij, behalve hunnen eigenen leeraar, vijf ouderlingen, vier diakenen en twee school-onderwijzers gehad hebben. Niet te Emden alleen hielden de vluchtelingen zich op: eveneens, ofschoon in geringeren getale, ontmoeten wij hen te Norden, te Leer en op andere plaatsen.

¹⁾ Calvijn, XV, 82, en Meiners, I, 325.

Zag Laski deze zijn pogingen, om het harde lot der vluchtelingen te verzachten, door de offervaardige deelneming van de geheele bevolking met schitterend gevolg bekroond, moeielijk viel het hem, aan den anderen kant, zich op nieuw aan de kerkelijke toestanden van het landje, of veeleer van geheel Duitschland, te gewinnen. Gedurende zijne afwezigheid in Engeland was in het vaderland der Hervorming eene groote verandering tot stand gekomen, die hare slagschaduwen in alle richtingen verspreidde, voor vooruitziende naturen op eene zorgwekkende wijze. Hoe heeft Laski, die aanstonds het geheele gevaar doorzag, daaronder geleden! De onherstelbare kloof, die van nu voortaan de Evangelische kerk in twee heirlegers verdeelde, was duidelijk zichtbaar geworden, en wel in de hachelijkste ure, in welke de Roomsche kerk zich tot eenen nieuwen aanval had gereed gemaakt, en in eene vaste, geslotene eenheid tegen de Protestanten optrad. De gevolgen van dezen heilloozen omkeer in de ontwikkeling der Evangelische kerk van Duitschland hadden de vluchtelingen op hunne omzwerving op grievende wijze ondervonden: thans had Laski tijd en gelegenheid, om de beginsels van dien noodlottigen omkeer te leeren kennen. Deze laten zich niet tot het eene of andere feit terugbrengen; zij hebben zich langzamerhand ontwikkeld. Trachten wij, al is het ook slechts zeer vluchtig, de oorzaken der bedoelde verandering na te gaan.

Aan de gewelddadigheden van het Interim had het verdrag te Passau een einde gemaakt; tusschen Katholieken en Protestanten was een vrede tot stand gekomen, die in 1555, op den rijksdag te Augsburg, in den „godsdiens-vrede” zijne bevestiging vond. De volken waren die heillooze worstelingen hartelijk moede geworden; overal openbaarde zich op dringende wijze de behoefte aan rust; men gevoelde zich geheel uitgeput. Hoe sterk dit verlangen naar bijlegging van den twist reeds sinds lang ook in de Kerk gevoeld werd, bleek uit den geringen weerklank, dien de Sacramentsstrijd, door Luther in zijn laatste levensjaar weder aangeblazen, over het geheel gevonden had. Bijkans schroomvallig vermoed men

eene vernieuwing van den strijd; de angst, die Melanchthon te dien opzichte bezielde, werd door de meerderheid gedeeld. Nu was de groote Duitsche hervormer van de kampplaats afgeroepen: een zware slag voor zijne kerk. Luther had onder zijn volk zulk eene reuzengrootheid bezeten, en zijn invloed was bijkans oppermachtig geweest. Bij zijn verscheiden was niemand onder de Wittenbergers krachtig en uitstekend genoeg, om den profetenmantel van dezen man te dragen, en toch kon de kerk der Hervorming nog niet buiten haren profet, want haar laatste woord was nog niet gesproken. Melanchthon bestuurde niet langer den strijdwagen; sinds de dagen van het Interim lag er voor velen eene schaduw over zijn persoon, en meer licht lag er voor het oog dezer velen verspreid over de gestalte van den aan de leer getrouwen, onverbiddelijken, onverschrokken Illyriër Matthias Flacius, die thans meer dan tot dusver op den voorgrond trad. Zijne woonplaats Maagdenburg scheen de erfenis van Wittenberg te aanvaarden, sedert dat de ontzagwekkende persoonlijkheid van Luther aldaar niet meer heerschte. De strijd tusschen de godgeleerden der Wittenbergsche school woedde voort, al betrof hij ook niet langer dat punt, met betrekking tot hetwelk de Meester, kort vóór zijnen dood, dien had doen ontbranden. Het is de Antinomistische en Osiandrische strijd, het zijn de twisten tusschen Flacius en Strigel, door welke de beklagenswaardige kerk nog gedurende tientallen van jaren tot op hare grondvesten werd geschokt. In deze kleinere geschillen verward, die haar hare kracht deden verspillen, was de kerk van Luther niet meer in staat, om de andere volken, die de zegeningen der Hervorming nog niet waren deelachtig geworden, voor zich te winnen. Bij den dood des Hervormers had zijne kerk, over het geheel, haren grootsten omvang reeds bereikt: van nu voortaan heeft zij, terwijl zij in hare eigene ingewanden woelde, doorgaans slechts terrain verloren.

Anders en tevens voorspoediger was de loop der ontwikkeling in de Zwitsersche kerken. Hier hield blijkbaar eene energieke hand het roer der Hervorming omklemd. Op den

voorgond der beweging trad, hoe langer hoe meer, Calvijn, die ons aan een profet des Ouden Verbonds doet denken, „vol godsdienstige diepzinnigheid en met eene onverbiddelijke consequentie in zijne denkbeelden.”¹⁾ De Avondmaalsleer werd door hem in de nauwste aansluiting aan het Woord Gods ontwikkeld, waarbij hij het midden hield tusschen Zwingli en Luther. Melanchthon schonk aan de opvatting van Calvijn zijnen bijval; ook met betrekking tot dit hoogst belangrijke punt der leer hebben de beide mannen elkander te Frankfort aan de Main, in 1539, de broederhand gereikt; het was een oprechter, waarachtiger verbintenis, dan die, welke door de Wittenbergsche Concordie, een paar jaren te voren, met zooveel moeite was tot stand gebracht. De nieuwe uitgave der Augsburgsche confessie is de schoone vrucht van deze wederzijdsche toenadering. Calvijn heeft haar zonder aarzelen, ja, gelijk hij zelf verklaart, gewillig en van ganser harte op den rijksdag te Regensburg, in 1541, als afgevaardigde van de Straatsburgsche gemeente onderteekend. In breede kringen raakte men er in Duitschland aan gewoon, Calvijn en zijne kerk tot de Augsburgsche geloofsverwanten te rekenen; een wezenlijk onderscheid in de Avondmaalsleer tusschen Luther en Calvijn was, wel is waar, duidelijk bemerkbaar, maar werd niet als eene reden van scheiding beschouwd, en velen in Duitschland hielden tot de verklaring van Calvijn over.²⁾ Met deze verzoening, die langzaam en bijkans ongemerkt begon tot stand te komen, was het woord van Luther, in het jaar 1544: „Kurzes Bekenntnis vom heiligen Sakrament wider die Schwärmer,” in de pijnlijkste tegenstelling. Och ware dat boek toch nimmer in het licht verschenen! Een antwoord daarop is ook de schoone „Zuricher Consensus,” in welken Genève en Zurich blijmoedig hunne overeenstemming, en wel door verzaking van Zwingli's opvatting, beleden.

De voorstelling der leer, in dit symbolisch geschrift nedergelegd, vond weerklank in die landen, in welke tot dusver

¹⁾ Hase (I), S. 419.

²⁾ Verg. Planck, I, 5—35.

de Evangelische leer nog geen vasten stempel verkregen had. Het opmerkelijkst was de uitwerking in Engeland. Daar had men zich, na het jaar dertig, tot Wittenberg gewend met het verzoek, om leeraren der Hervorming: Myconius en Aepinus waren in Engeland geweest. De „Engelsche artikelen van 1536” vertoonen de sporen hunner werkzaamheid. ¹⁾ Na verloop van een tiental jaren deed een andere invloed zich gelden. De mannen, die den primaat van Engeland als een geestelijke raad ter zijde stonden, hebben wij leeren kennen. Cranmer stemde volkomen en van heeler harte in met de Zuricher overeenkomst; de voorstelingswijze van Calvijn en Bullinger werd het richtsnoer voor de leer der Engelsche kerk.

De tijding van deze belangrijke uitwerking was spoedig tot Duitschland doorgedrongen, inzonderheid tot Hamburg, alwaar Joachim Westphal en Aepinus den machtigsten invloed oefenden. Beide mannen waren strenge aanhangers der zuivere leer van Luther op dit punt, en wel in hare scherpste uitdrukking. Het laatste geschrift van den Hervormer tegen de dwepers werd door hen beschouwd als eene uiterste wilsbeschikking, die men nauwgezet moest nakomen. Het schoone woord, dat Luther, bij gelegenheid van zijne laatste reis naar Eisleben, tot Melanchthon sprak: „Lieve Philippus, ik moet bekennen, dat er in de zaak van het Avondmaal veel te veel is gedaan,” was niet in den geest van eenen man als Westphal; die hield zich liever aan dat andere, betreurenswaardige woord, hetwelk Luther, kort vóór zijn uiteinde, aan Jakob Probst zal hebben geschreven: „Welgelukzalig is de man, die niet wandelt in den raad der Sacramentisten, noch staat op den weg der Zwinglianen, noch zit in het gestoelte der Zurichers,” en dat onze arme vluchtelingen op zulk eene grievende wijze in Denemarken, te Wismar en te Hamburg kregen te hooren en ook te voelen. ²⁾ Zou, na zulk eenen uitslag in Engeland, aan de Zwitsers overal de overwinning ten deel vallen? Nam

¹⁾ Verg. Hardwick, p. 13—51.

²⁾ Verg. Harboe, S. 115, en zijne uitlating daarover.

niet ook in Duitschland het gevaar toe, dat de Luthersche Avondmaalsceer hoe langer hoe meer op den achtergrond zou gedrongen worden? De strijdbare held aan het strand der Noordzee achtte zich ten duurste verplicht, als Zionswachter de stormklok te luiden, en de slapende makkers op het dreigend gevaar opmerkzaam te maken. Zijn alarmkreet, in hartstochtelijke haast geslaakt, weerklonk in 1552. Hij scheen zonder uitwerking te zullen blijven. Daarom welhaast een tweede noodkreet, en nu zorgde hij er voor, dat die niet ongehoord vergeten werd. Met het heillooze libel van Westphal, getiteld: „Farrago”, en het geschrift, dat hij in 1553 daarop liet volgen, onder den titel: „Von dem rechten Glauben über das Abendmahl” ¹⁾, was de gemeenschap tusschen de Evangelische geloofgenooten verbroken. Van nu voortaan vernam men weder in de Evangelische kerk van Duitschland den noodlottigen kreet, die eertijds zoo jammerlijk door de Duitsche gewesten weerklonken had: „Hier Welf! Hier Waiblingen!” Alsof hij in den dienst der Roomsche kerk gestaan had, zoo heeft Westphal, in zijn „Farrago,” voor de pauselijke aanvallers een wichtig wapen gesmeed: hoe behendig wisten mannen als Hosius dit wapen tot het grootste nadeel voor de Evangelische kerk te hanteeren!” ²⁾

¹⁾ Het zou ons te ver voeren, indien wij den inhoud dezer geschriften, alsmede dien der tegenschriften nader wilden aangeven. Wie de bedoelde, thans zeldzaam gewordenen boeken niet onder zijn bereik heeft, zal zich nog altijd het nauwkeurigst kunnen oriënteeren bij Planck, V, 2, S. 1—137, alhoewel misschien niet alle gevolgtrekkingen van den beruemen geschiedschrijver ook nog heden ten dage kunnen worden aangenomen.

²⁾ De Zuricher overeenkomst was Westphal een doorn in het oog; zulk eene overeenstemming schijnt hij aan de „sacramentisten” niet te willen gunnen, en schrijft, op bijkans verraderlijke wijze, hun niet minder dan acht en twintig verschillende uitleggingen van de woorden der inzetting toe, waarbij hij in blinden ijver zich aan de grofste misslagen schuldig maakt, en verscheidenheid in de woorden als verschillen in de leer doet voorkomen. Zoo worden alleen aan Laski zeven verschillende uitleggingen toegedicht. Zulk een opstel wist de bisschop van Ermeland, Hosius, alleszins naar waarde te schatten. Met dit wapen heeft hij in Polen en in Oostenrijk aan de Evangelische kerk onherstelbare verliezen berokkend. Men vergelijke de buitengewoon interessante en

Eén van de eerste uitwerkingen van dezen geest van verdeeldheid, die over de Evangelische kerk vaardig was geworden, kregen onze arme vluchtelingen te bespeuren. Het boek van Westphal was aan de noordkust van Duitschland en in Denemarken ijverig verspreid geworden. Onder de smadelijk bejegenden was ook Laski gebrandmerkt, dien men voor den hoofdschuldige hield, wat betreft de vaststelling van de leer in Engeland, en wiens werk over het Sacrament korten tijd te voren het licht had gezien; het kwam er derhalve op aan, de eigene kerk tegen zijne gemeente, als tegen pestlijders, te beschermen. Laski kende het geschrift nog niet; eerst thans, te Emden, vond hij gelegenheid om het te lezen. „De Geest van Christus legt verdeeldheden bij, en verzoent hetgeen schijnt te zullen uiteengaan; Westphal echter zoekt tweedracht te wekken, waar eendracht heerscht, ten einde de Kerk te verdoelen. Indien ik tijd en lust had, de uitleggingen van diegenen bijeen te brengen, die hij meent, dat aan zijne zijde staan, dan zouden ook wij gemakkelijk zulke „farragines” kunnen verzamelen, en metterdaad, niet door leugenachtige smaaderedenen, kunnen aantoonen, dat zij niet slechts onder elkander, maar de meesten hunner ook met zich zelve in tegenspraak zijn, en dat niet slechts wat de woorden, maar wat het wezen der zaak zelve aangaat.” Zóó luidt het eerste oordeel van Laski over het boek, van hetwelk hij het verderfelijke voor de kerk van Christus aanstonds besefto. Hij was voornemens om er op te antwoorden, en de ook tegen hem ingebrachte beschuldigingen van zich te werpen; maar bij nader inzien achtte hij het toch weder beter, om er op te zwijgen. Hij kon het niet van zich verkrijgen, eenen persoon te antwoorden, wiens zedelijke en ook wetenschappelijke ruwheid hem tegen de borst stuitte: de adel van zijn vroom gemoed, de fijne urbaniteit zijner humanistische beschaving deinsde, als met jonkvrouwelijken schroom, daarvoor terug. Eerst na verloop van

belangrijke berichten, die Hosius naar Rome zond, betreffende den uitslag zijner poging, om keizer Maximiliaan van zijne neiging tot de Evangelische kerk af te brengen (Theiner, II, 603 sq.).

een jaar, toen het gevaar dezer strijdschriften was toegenomen, overwon hij zijnen tegenzin; niet om zijnentwil, maar het kwam er nu op aan, de aan zijne leiding toevertrouwde kerk, welke op zulk eene schandelijke wijze was aangevallen, te beschermen, en dat gaf hem den moed, om openlijk tegen den Zionswachter in Hamburg op te treden.

Dat de wind thans in Duitschland uit eenen anderen hoek woei, kreeg Laski nu ook in Oost-Friesland op gevoelige wijze te bespeuren. De wond, welke hij, bij den zwaren rampspoed zijner vluchtelingen, zelve ontvangen had, lag open en gloeide; iedere tochtwind, die er overheen streek, smartte hem gevoeliger, dan wel gewoonlijk. De gewonde miste het oude weerstandsvermogen; de blootgelegde zenuw gevoelde de geringste prikkeling in hevige mate, en verzette zich alsdan even heftig. Die den tijd van het Interim en zijne verdoemdiging in Duitsehe landen doorleefd hadden, hun was eene gedrukte stemming bijgebleven; overal het bijkans orbarmelijke verlangen naar rust, slechts rust tot iederen prijs; allerwegen een bescheiden zich-tevreeden-stellen met het geredde bezit. Zulk een verlangen strookte zoo in 't geheel niet met de overtuiging van onzen vriend, en prikkelde hem slechts, om met des te meer gestrengheid op treden. Hij nam de zaken oneindig veel zwaarder op dan ze waren. Want de onuitsprekelijke zielesmart was hem overkomen, dat hij de zenuw van de werkzaamheid zijns levens en zijner liefde — nl. aan de grondvesting eener volgens Gods Woord hervormde Christenheid te arbeiden, — bij zijnen terugkeer had zien in twijfel trekken.

Stilzwijgend, en alsof het vanzelf sprak, had hij te Emden zijne vroegere, voor hem opengehouden betrekking weder aanvaard. Een ergerlijke twist, die te Norden tusschen den ons reeds bekenden Lemsius en eenen ambtgenoot was uitgebroken, was alreede bijgelegd; de Nordensche leeraren waren verwijderd, en de getrouwe Micronius had ééno der opengevallen plaatsen verkregen. Ook een ander geschil eindigde ten slotte naar Laski's genoegen. Zijn ambtsbroeder

in de gemeente van Emden, Gellius Faber, die, op de wijze van Bucer, tot concessiën geneigd was, ¹⁾ meende, door verzachting van sommige uitdrukkingen in den Emdenschen Catechismus, inderdaad te kunnen bijdragen tot verzoening van het verschil in de leer, hetwelk in de Nordensche twisten duidelijk aan den dag was gekomen. Slechts met goedkeuring van Laski wilde de Coetus in de voorgestelde wijziging bewilligen; Gellius echter, die deze toestemming niet verwachtte, liet met het drukken van den Catechismus in Bremen een begin maken. Juist kwam Laski te Emden aan, en vernam hetgeen zijn ambtgenoot, in zekeren zin achter zijnen rug, gedaan had. Met volle beslistheid eischte hij van Hardenberg, onder wiens toezicht de druk plaats had, dat het werk zou gestaakt worden. In de bedoelde wijzigingen kon hij volstrekt geen genoegen nemen. De Coetus stelde Laski in het gelijk, en ook Gellius gaf toe. In 1554 verscheen de Emdensche Catechismus; Kuyper heeft op voldoende wijze aangetoond, hoe het genoemde leerboek in zijnen tegenwoordigen vorm niet slechts geheel en al den stempel van Laski vertoont, maar ook voor het grootste deel uit zijne pen is gevloeid. ²⁾

Uit de vastberadenheid, met welke Laski bij deze gelegenheid optrad, konden de bewoners van Emden bespeuren, dat in hunnen superintendent de oude, vurige ijver voor de zaak van het Evangelie nog steeds onverzwakt was, en de meesten hunner begroetten deze waarneming met vreugde. „Nooit was de overeenstemming in de leer zóó groot als thans,” zóó bericht Laski aan Bullinger, in een schrijven in hetwelk hij den geheelen twist nauwkeurig beschrijft. ³⁾ Niet aan allen echter was de energieke man welgevallig, en inzonderheid aan het hof waren velen hem gansch niet genegen. Volgens hun oordeel schikte hij zich niet genoeg naar de veranderde tijdsomstandigheden; zij wenschten eenen meer buigzamen superintendent der Kerk, en werkelijk werden

¹⁾ Bartels, S. 52.

²⁾ Kuyper, I, XCV.

³⁾ Ibid., II, 712.

er, zonder dat Laski iets daarvan gewaarwerd, onderhandelingen met Melanchthon aangeknoopt, ten einde hem te bewegen, het bestuur over de kerk van Oost-Friesland op zich te nemen. Zoodra de zaak bij de Stenden ter tafel kwam, werd zij door de gezamenlijke ridderschap verworpen, en met nog grooter liefde hechte men zich aan den vereerden superintendent. Emmius, die dit vermeldt, voegt er bij: „Laski was van zulk eene geaardheid, dat niemand het openhartiger en vrijmoediger uitsprak dan hij, wanneer iets hem krenkte of mishaagde, terwijl ook niemand gemakkelijker vergaf en zich weder met den ander verzoende, of zich minder tegen zijne vrienden wegens hunne feilen toornig maakte, dan hij.”¹⁾ Dit laatste heeft betrekking op Hardenberg, die, onbegrijpelijkerwijze, in de onderhandelingen met Melanchthon de hand had gehad: ook hij alzoo was van gevoelen, dat zijn oude, trouwe vriend niet meer in de lijst der tijdsomstandigheden paste. Het was eene bittere smart voor Laski, toen hij van de zaak vernam. De oude vriendschap kreeg eenen bedenkelijken schok; onbewimpeld en zonder terughouding bracht Laski hem zijn gedrag onder het oog; Hardenberg gevoelde den scherpen angel der rede.²⁾ „Indien mijn brief u scherp is voorgekomen, zoo zult gij dat niet zoozeer aan mij, als wel aan uwe eigene letteren te wijten hebben, die gij mij een weinig te voren geschreven hebt, en die mij al zeer weinig gesmaakt hebben.... Dit heeft mij gehinderd, mijn waarde Albert, dat gij tot zulk eene poging de hand geleend hebt, niet zonder nadeel voor ons ambt en tot leedwezen van velen in mijne gemeenten. Toch heeft het mij niet in die mate gekrenkt, dat het mijn hart van u zou vervroemden; ik vorder slechts, dat gij bij diegenen, aan welke gij, achter mijnen rug, den raad

¹⁾ Emmius, p. 950.

²⁾ In zijne kort daarop losbarstende geschillen met Timann, den gelijk gezinden strijdenoot van Westphal, zou Hardenberg nog eenen geheel anderen angel krijgen te gevoelen, die hem deed inzien, dat toegevendheid bij dit soort van strijders niets baten kan. (Verg. Spiegel, S. 158- 295, en Planck, V, 2. S. 138—328.)

hebt gegeven om *McLanchthon* te beroepen, of bij wie gij dien raad, door anderen gegeven, hebt goedgekeurd, dit advies nu weder zult wraken, aangezien deze zaak het vertrouwen in mijne ambtsbediening noodzakelijk aan het wankelen moet brengen." ¹⁾

De veelvermogende partij aan het hof, die ook sedert de onderhandelingen van ter Westen in Brussel bij de Gravin de overhand verkregen had, rustte niet, voordat zij *Laski* verwijderd had. Zij beweerde, dat onze vriend zoozeer gehaat was bij het Bourgondische hof, dat hij zonder gevaar voor het vaderland niet langer in Oost-Friesland geduld kon worden. Deze bewering was niet geheel ongegrond. Voor de koningin van Engeland was het eene verdrietige zaak, te zien, dat zoovelen harer landskinderen vluchtten en in het kleine Oost-Friesland vriendelijk werden opgenomen. Door haren gemaal, den koning van Spanje, liet zij te Brussel ernstige vertoogen over dusdanige handelwijze der Gravin indienen. Daarbij kwam, dat het den koning van Denemarken en den Noordduitschen steden, die de vluchtelingen zoo onmeedoogend verdreven hadden, eene ergernis was, te moeten hooren, dat deze vermeende landloopers in den naburigen staat zulk een vriendelijk onthaal gevonden hadden. Hunne ontvangst aldaar was eene aanklacht tegen hunne eigene handelwijze, en daarom werden zij niet moede, Oost-Friesland als een schuilhoek van slechte lieden te brandmerken. ²⁾ Maar *Laski* beschouwde het beroep op zulke bedreigingen en vertoogen toch slechts als een welkom voorwendsel, om zich van hem te ontslaan. Met welk recht, valt in onzen tijd moeielijk uit te maken. „Ik ben voor hunne kuiperijen geweest, op aansporing van de geheele gemeente, die mij intusschen nog altoos eenstemmig als haren leeraar erkent, en niemand anders in mijne plaats begeert. Zij heeft mij zoo vele bewijzen harer liefde geschonken, en doet zulks nog voort-

¹⁾ *Kuyper*, II, 709.

²⁾ *Emmius*, p. 949. *Laski* zelf vermoedt, dat *Westphal* en *Timann* en consorten aan deze kuiperijen tegen hem rechtstreeks hebben deelgenomen. Verg. *Kuyper*, II, 31.

durend, dat ik hare liefde en trouw niet genoeg kan roemen." ¹⁾ Ook de Gravin leende aan zulke influisteringen betreffende het gevaar, dat uit een langer vertoef van Laski voor haar land zou kunnen ontstaan, het oor en bewilligde in het ontslag van den man, die zich ten opzichte van haar land zulke hooge verdiensten verworven had. Deze zwakheid der Gravin heeft Laski als eene bittere krenking gevoeld; het smartte hem innig, de vrouw, die in vroegere jaren de zaak van het Evangelie zoo nadrukkelijk had voorgestaan, nu in haren vromen ijver te zien verkoelen. De Vorstin, die zich door hare omgeving had laten bevreesd maken, gevoelde het onrecht, dat, mede door haar toedoen, aan Laski was wedervaren. Door den burgemeester van Emden liet zij aan den man, die zonder middelen vertrok, met verzwijging van den naam des gevers eene belangrijke som gelds ter hand stellen. Zoodra echter onze vriend op het vermoeden kwam, van wat zijde die gave hem geworden was, zond hij haar met edelen trots terug. „Ik bid u," — met deze woorden aan zijnen vriend Medmann doet hij de terugzending gepaard gaan, — „duid mij deze mijne handelwijze niet ten kwade. Het geschiedt niet uit eenige geringachting, hetzij van u, hetzij van den milden gever, maar ik wil niet, dat men zich zijnen naam tegenover mij schame, die ik mij de mij bewezene hulp niet schaam Velen vermoeden, dat het bewuste geld mij vanwege de Vorstin is toegekomen. Indien dit zoo is, dan wil ik het niet aanraken, en wil ook niet, dat zij met zulke gunstbewijzen jegens mij hare huichelarij bedekke, van welke ik haar vóór den rechterstoel van Christus beschuldig." ²⁾

In April 1555 verliet onze vriend voor altijd Emden. Hij meende, wel is waar, dat het slechts een tijdelijk wijken voor eene oogenblikkelijk machtigere partij was ³⁾; maar reeds was het tijdstip dicht genaderd, waarop het verre vaderland den teruggekoerden zwerveling vriendelijk welkom zou heeten.

¹⁾ Ibid., II, 712.

²⁾ Ibid., II, 713.

³⁾ Hoe stellig Laski daarvan overtuigd was, en zich ook nog steeds als aan Emden en aan de kerk van Oost-Friesland verbonden beschouwde, blijkt

In de moeielijke en bittere ure der scheiding uit het land, dat hem tot een tweede vaderland geworden was, bereidde hem zijn getrouwe Heer den weg huiswaarts, naar zijn geboorteland. Moest het ook op dit oogenblik den vromen dienstknecht van Christus voorkomen, alsof hij als een banneling de plaats van zijnen mannelijken arbeid moest verlaten, het land heeft hem nochtans niet als eenen banneling laten heengaan. Zijne geestelijke gestalte is ginds, aan het strand der Noordzee, inheemsch gebleven, en ook de volgende eeuwen hebben de sporen zijner rijkgezegende werkzaamheid niet kunnen uitwischen. Zij, die in de gemeente aldaar de erfenis van zijne moeite en van zijnen arbeid aanvaard hebben, houden den Pool voortdurend in dankbare herinnering, en prijzen hem als één van de uitnemendsten huns lands.

c) Op weg naar het vaderland.

Het vertrek uit Emden, omstreeks den lentetijd van het jaar 1555, zal Laski ongetwijfeld zwaar gevallen zijn. Onverzeld reisde hij over Keulen naar Frankfort aan de Main. Zijne vrouw zag weder hare bevalling te gemoet, en was niet bij machte, om zich aan de vermoeyenissen eener reis te onderwerpen, welker verloop en einde zich nog niet liet voorzien. De knapen uit zijn eerste huwelijk, die, een jaar te voren, al de vermoeyenis der Deensche reis mede ondervonden en aan den daarop gevolgden zwerftocht naar Wismar, Lubeck en Hamburg mede deel hadden genomen, moesten reeds vroegtijdig ervaren, wat het zeggen wil, zonen te zijn van eenen vervolgde om Christus' wil. De wakkere Molanus, rector der school te Bremen en getrouw vriend van Hardenberg en van Laski, die den laatstgenoemde in den vorigen winter, gedurende zijne zware krankheid, als secretaris had ter zijde gestaan, nam hen met zich naar

uit den eerst onlangs ontdekte brief van hem aan Calvijn, in welken hij zijn vertrek naar Polen laat afhangen van de toestemming zijner Emdonsche gemeente. (Calvijn, XV, 773, dd. 19 Sept. 1555: „Sine ecclesiae meae Frisicae assensu, cui adhuc obstrictus sum, facere nihil possum.”)

Bremen. Waar zij huisvesting vonden by Hardenberg, totdat hun valet weder op de eene of andere plaats vasten voet zou hebben verkregen. Geheel alleen en met een ziekelijk lichaam vervolgde de banneling zijnen weg. Meer dan een te voren had hij in de laatst verloopen maanden geleden, en zijne krachten waren geheel uitgeput; weken achtereen was hij niet in staat te zien, en kon hij geen hand vertoeren. Bij zijne oude kwaal had zich een heftig koliek gevoegd, waaraan hij vroeger nooit had geleden; er had eene uitstorting van gal in de maag plaats gevonden, waarop „icterus“ [geelzucht] gevolgd was, gepaard met de hevigste heete koorts. In weerwil van dat alles was hij niet ter neer geslagen, en werd hij niet moede, voor de eer zijns Heeren kloekhartig op te komen: in waarheid, een treffelijk schouwspel! Aan zijnen vriend Calvijn beschrijft hij zijne toonmalige stemming met de navolgende schoone woorden: „Wat nu allereerst mijn her- en derwaarts geslingerd worden betreft, zoo is het mij inderdaad, Gode zij dank, niet bezwarend, zóó weinig, dat het aan mijn gemoed zelfs den grooten troost verleent, te zien, hoe zulks, door Gods goedheid, voor de gemeenten tot zegen verstrekt. De medeelen voor mijne gezondheid beschouw ik als voordeelen, alhoewel het vleesch daartegen opkomt, want ik gevoel, dat ik niet ver meer verwijderd ben van de haven, naar welke wij allen verlangen. God geve, dat wij allen, door zijne barmhartigheid, met een blijmoedig en onbezweken geloofvertrouwen die haven der rust mogen bereiken.“¹⁾

Wat hem bewoog, zich naar Frankfort te begeven, was het verlangen, om aldaar aan overblijfselen zijner vriendelinge gemeente in Londen, die naar alle zijden verstrooid was geworden, zijnen groet te brengen, en hun in het nieuwe vreemde land met raad en daad ter zijde te staan. In oprechte liefde waren zij aan hem van allen kanten superintendant, generaal, overlegd, en zij wenschten, dat hun op hem steeds na aan het hart zij. *Lettere uit Londen. Penn.*

zoo draagt ook hij zorg voor alle de gemeenten (II Cor. 11 : 28). Dat had hij, een jaar te voren ook aan de vluchtelingen te Wezel doen blijken.

Wij herinneren ons, dat twee leeraren der vreemdeling-gemeente, Deloenus van de Nederduitschers, Peruzel van de Walen, na het vertrek van Laski nog voorloopig te Londen waren achtergebleven, ten einde nog een tijdlang de gevaren te trotseeren, en aan het schuchtere kuddeke in het verborgen den troost des Evangelie's te bieden. Maar ook hen liet men niet ongemoeid; na verloop van een paar maanden moesten zij met een ander gedeelte der verstrooide gemeente naar het vasteland vluchten. Ingevolge de ontvangen waarschuwing sloegen zij niet den doornigen weg in, dien hunne geloofsgenooten in den vorigen herfst gekozen hadden: over Antwerpen kwamen zij aan den Rijn; een gedeelte ging naar Oost-Friesland, terwijl andere scharen zich stroomopwaarts begaven. De plaatsen, alwaar een vriendelijk verblijf zich voor de zwervelingen ontsloot, zooals Frankfort, Straatsburg, Bazel, Zurich en Genève, waren spoedig bekend. Tot deze plaatsen behoorde ook, en bereids geruimen tijd, Wezel. Reeds sinds jaren waren vele Walen derwaarts gevlucht, die door het beruchte, „niet met inkt, maar met bloed geschreven” plakkaat van Karel V, hetwelk alle ketters met de doodstraf bedreigde, uit hun vaderland verdreven waren. ¹⁾ Zij onderwierpen zich aan de belijdenis, die de superintendent der stad hun als voorwaarde hunner toelating oplegde. ²⁾ Derwaarts nu, naar Wezel, begaf zich Peruzel met leden der vreemdeling-gemeente en eene niet onaanzienlijke, dagelijks aangroeiende schaar van voortvluchtige Engelschen. Zij

¹⁾ Wolters, S. 108.

²⁾ Rector en superintendent te Wezel was destijds Nicolaus Buscoducensis, dezelfde man, die het (in 1550) waagde te dingen naar het ambt van superintendent in Oost-Friesland, hetwelk Laski bij zijn vertrek naar Londen volstrekt niet had nedergelegd, en dat ook in het geheel niet zou worden begeven. Hij en zijn ongelukkige broeder, de Deensche hofprediker, die, in vereeniging met Noviomagus, koning Christiaan III tegen de vluchtelingen in het harnas joeg, waren afkomstig uit 's Hertogenbosch, de hoofdstad van Noord-Brabant; vandaar ook hun verlatiniseerde naam.

troffen het wel niet meer zoo gunstig, als de Walen, die zich daar het eerst gevestigd hadden. Tilemann Heshusius, te Wezel geboren en een krachtig medestrijder van Westphal, had eene andere en minder gunstige stemming jegens de vreemdelingen, althans onder de geestelijken, weten te wekken; gelukkig zijn wij ontheven van de taak, om de schandelijke kunstgrepen te schilderen, die aldaar, zij 't dan ook ten slotte tevergeefs, in het werk werden gesteld, ten einde aan deze arme vreemde lieden het recht van asyl to doen weigeren. ¹⁾ Terwijl deze kuiperijen tegen de hulpbehoevende ballingen, die reeds na weinige jaren door hunne vlijt de welvaart der geheele stad in zoo buitengewone mate verhoogd hadden, nog in vollen gang waren, hadden de Walen zich in hun geweten beangstigd gevoeld, of het hun geoorloofd was, al die ceremoniën, welke in den laatsten tijd, inzonderheid bij het Avondmaal, van hen geëischt werden, bij zich in te voeren. In hunne verlegenheid wendden zij zich om raad naar Genève, Lausanne en Emden. Het antwoord uit Genève is nog voorhanden; het ademt geheel en al den verheven, ernstigen geest van Calvin. ²⁾ De Hervormer, die met de bijzondere toestanden in Wezel weinig vertrouwd was, beveelt toegevendheid aan. In gelijken geest was de raad uit Lausanne. ³⁾ Laski echter is in zijn antwoord van een tegenovergesteld gevoelen. ⁴⁾ Zijn schrijven verraadt de nauwkeurigste kennis van de Wezelsche toestanden; zijn scherpe blik doorziet de eigenlijke drijfveeren van den strijd, en hoe het, in den grond der zaak, niet te doen is om de aanneming of de weigering van een paar onbelangrijke ceremoniën, die van de grondwaarheden des Evangelie's verre verwijderd zijn, maar hoe juist op dit punt te Wezel zich slechts de strijd openbaarde, dien Westphal en Heshusius met de

¹⁾ Om den wille van zijne taak heeft Wolters (verg. S. 171—200) deze intriges moeten beschrijven.

²⁾ Men vindt het afgedrukt bij Calvin, XV, 48, en gedeeltelijk vertaald bij Wolters (S. 163), die er voor zijne geschiedenis gebruik van gemaakt heeft.

³⁾ Het schrijven zelf heb ik nergens afgedrukt gevonden.

⁴⁾ Kuyper, II, 708.

hunnen overal tegen de „sacramentisten en dwepers” hadden doen ontbranden. Dezen strijd had hij reeds bij eigene ervaring leeren kennen, en daarom raadde hij, dien liever aanstonds moedig en vastberaden te aanvaarden, bereid, om desnoods het gevolg eener verdere verbanning te dragen, dan toe te geven, en, daardoor gebonden, de kracht tot wederstand, waar het een ernstiger punt betrof, te verliezen. De uitkomst heeft Laski in het gelijk gesteld. Toen Peruzel, op raad van sommigen zijner gemeenteleden, zich in den herfst van 1556 naar Frankfort begaf, ten einde aldaar met Calvijn en a Lasco gemeenschappelijk over de zaak te beraadslagen, stemden de beide hervormers, nadat Calvijn een nauwkeuriger inzicht in de zaak verkregen had, daarin overeen, dat een toegeven in de kwestie der ceremoniën voor Peruzel een teruggang in de Evangelische kennis zou geweest zijn. Beide mannen gaven hem brieven aan de gemeente te Wezel mede, welke daarop betrekking hadden. ¹⁾ De uitslag der zaak te Wezel was betreurenswaardig. De voorspraak van Melancthon voor de gekwelde vreemdelingen was tevergeefs; zij verlieten het verblijf, alwaar van hen gevorderd werd hetgeen zij, om des gewetens wille, niet meenden te mogen doen. Het was, in den grond der zaak, niet de kwestie der ceremoniën, die den doorslag gegeven had, maar, gelijk Laski van den beginne aan te recht vermoedde, de Avondmaalsleer, die allerwegen als eene brandfakkeltje in het midden der gemeenten geslingerd werd. ²⁾

Van deze kleine episode uit het geheel van Laski's

¹⁾ Het schrijven van Calvijn is te vinden in zijne Werken, D. XVI, p. 286; het schrijven van Laski schijnt te zijn verloren geraakt, tenzij men heeft aan te nemen, dat de genoemde brief ook zijne meening bevat, en dat hij aan Peruzel geen afzonderlijk schrijven heeft medegegeven. De laatstgenoemde zegt, in zijn bericht: „Calvinus et a Lasco scripserunt fratribus Wesaliensibus” („Religionshandlungen”, I, 282), en hetgeen hij vervolgens als inhoud dezer brieven opgeeft, komt met den zoo even vermelden brief van Calvijn overeen. Het is te betreuren, dat de grondige en zoo zorgvuldige onderzoeker der hervormingsgeschiedenis van Wezel dit belangrijke bericht van Peruzel niet heeft gekend. (Verg. Wolters, S. 197.)

²⁾ Zie „Religionshandl.” I, 287, en ook Calvijn, XVI, 395. De uitslag was

voortdurende zorgen voor de verstrooide deelen zijner vreemdeling-gemeente keeren wij thans echter weder terug tot zijne reis naar Frankfort, in Mei 1555.

Het was niet voor de eerste maal, dat onze vriend te Frankfort aan de Main vertoefde: in deze stad mijner kindsheid en jeugd hebben wij hem bereids ontmoet, toen hij, vóór nu alreê 17 jaren, zijn vaderland verlaten en hier het eerst voor korten tijd eene rustplaats gevonden had. ¹⁾ De stad en hare burgerij kon hem wel behagen. Al vroeg had de Hervorming hier haren intocht gehouden, door haren ouderen broeder, het Humanisme, dat reeds eene ruime plaats bij de wakkere burgers der rijksstad gevonden had, vriendelijk binnengeleid. De rector („schoolheer”) Nesen, zelf een bezielde leerling van den grooten Rotterdammer, had zich op aanbeveling van Erasmus naar Frankfort begeven ²⁾; onder zijne volgelingen schittert de fijn-beschaafde en smaakvolle Micyllus met zijne bijkans jonkvrouwelijke zedigheid ³⁾, levenslang zoowel een getrouw beoefenaar van de humaniteitsstudiën, als een oprecht aanhanger van de Hervorming. Ook de toenmalige schoolmeester bij de Barrevoeters, Cnippius, bleef aan de traditie van zulk een schoon verbond getrouw; sedert den tijd, toen hij nog te Andernach aan het hoofd der Latijnsche school stond, en de reformatorische pogingen van den aartsbisschop van Keulen van heeler harte toejuichte, was hij innig bevriend met Hardenberg, en droeg nu deze vriendschap ook op Laski over, met wiens gevoelens Cnippius,

ten slotte te Wezel, gelijk op zoovele andere plaatsen, zij 't ook eerst na jaren, voor de beklagenswaardige vervolgdin in verrassende mate gunstig. Een belangwekkend bewijs daarvoor levert, behalve Wezel en de op de synode aldaar, in 1568, tot stand gebrachte presbyteriale kerkorde, die geheel op de grondstellingen van Laski berust (verg. Wolters, S. 314 f), de uitslag van den strijd te Bremen (verg. Spiegel, S. 345).

¹⁾ Verg. hierboven, bladz. 208.

²⁾ Verg. de interessante levensschets van Nesen, ontworpen door Steitz („Archiv,” 1877, S. 36).

³⁾ Zijn edel leven werd geschetst door Classen, in zijn geschrift: „Jakob Micyllus” (Frankfort a. M., 1859).

die tevens een kundig godgeleerde was, zich ten volle kon vereenigen. ¹⁾

De vroegste predikers der eerwaardige keizerstad legden, gedurende langer dan een menschenleeftijd, in hunne beschouwingen méér den nadruk op het gemeenschappelijk Evangelische, dan op het eigenaardig Luthersche; in die gevallen, waarin men op stilliger wijze voor zijn gevoelen moest uitkomen, had de uitdrukking een Zwitsersch karakter, cenigszins getemperd in den zin der Opperduitschers te Straatsburg en in die streken. Reeds in 1526 verdedigen zich de beide Evangelische predikers Melander en Bernard tegen de beschuldiging: „wir sein zwein Lutterisch Lerer,” met deze woorden: „Wir predigen Christum und zwar den Gekreuzigten; erbieten uns auch urbittig zur Verantwortung jedermann, der Grund forðert der Hoffnung die in uns ist. Wir haben öffentlich auf der Kanzel gesagt, dasz man dem Lutter, auch uns selbst und keiner Kreatur glauben soll in göttlichen Sachen, wo sie das Wort Gottes nicht predigt. Darauf kann man erkennen, ob die Lehre von uns gethan menschlich-lutterisch oder göttlich und christlich gewesen sei. Gott verleihe Gnade, dasz man lebe, wie wir aus dem Worte Gottes gelehrt haben.” ²⁾ Luther zelf was met deze toestanden bekend, en waarschuwde tegen zulk eene overhelling tot de gevoelens der Zwitsers, die hem bedenkelijk voorkwam ³⁾; de „Entschuldigung der Diener am Evangelio Jesu Christo”, welke in het jaar 1533 schriftelijk bij den raad der stad werd ingediend, bewijst slechts, hoe gegrond de waarschuwing geweest was. ⁴⁾ De waarschuwing van den Duitschen hervormer kon echter deze strooming niet keeren. Toen zich, in 1541, de behoefte aan eenen catechismus levendig deed gevoelen, nam men zijne toevlucht niet

¹⁾ Verg. „Archiv”, 1860, S. 189.

²⁾ Ritter, S. 184.

³⁾ Luther, XXVI, 294, waarbij men vergelijkte: „Archiv,” 1872, S. 257.

⁴⁾ Afgedrukt bij Ritter, S. 203. Men vergelijkte inzonderheid hetgeen aldaar over het Avondmaal gezegd wordt, dat overigens ook overeenstemt met de in 1530 uitgegevene Frankforter kerkorde, welker Avondmaalscultus op de allereenvoudigste wijze is ingericht.

tot dien van Luther, maar de predikers vervaardigden zelve verschillende ontwerpen, van welke het eene den nadruk legde op de Zwitsersche gevoelens, terwijl het andere meer die van Luther huldigde. Hierover ontstond strijd. Bucer, de overal te hulp geroepene vredestichter, moest ook dezen strijd beslechten: in 1542 heeft hij de vereenigingsartikelen opgesteld, die geheel en al zijnen stempel dragen. De verschillen zijn niet innerlijk overwonnen, niet in eene hoogere eenheid opgelost; ze zijn slechts verborgen, en onder het lichte bekleedsel kunnen zij zich ieder oogenblik weder verheffen. ¹⁾

De gezindheid der bevolking, zoowel die der aanzienlijke patricische geslachten, als ook die van de degelijke burgers der vrije rijksstad, was met zulk eene houding der predikers in overeenstemming. Voornamelijk hadden zich met eenen ontvangbaren, onbevooroordeelden geest aan de humaniteitsstudien toegewijd, en zich, bij den verderen voortgang hunner ontwikkeling, met levendige, vrome geestdrift tot de paden der Hervorming gewend. In mannen, als Glauburg, Holzhausen, Fürstenberg, Stallburg en Brommen, die met Hutten en Sickingen bevriend geweest waren en hunne vriendschap vervolgens op de leidlieden der Hervorming overbrachten, treden ons edele gestalten te gemoet. Luther en Melanchthon waren binnen de muren der stad met hartelijkheid ontvangen geworden, evenzoo echter ook Oecolampadius, wiens aanwezigheid, in het jaar 1522, niet zonder invloed op de verdere richting der Hervorming aldaar geweest kan zijn. ²⁾ Onder deze mannen blinkt vooral Adolf Glauburg uit, de vriend van Melanchthon en van Calvijn, wiens briefwisseling menig schoon bewijs levert van de innigheid hunner onderlinge betrekking. De burgerij

¹⁾ De §§ 2—17 handelen over het Avondmaal; zoowel de Transsubstantiatie, als de Ubiquiteitsleer worden verworpen; de predikers worden aangemaand, om zich te houden aan de leer, die in de Augsburgsche confessie en in hare Apologie, mitsgaders in de Wittenbergache concordie is nedergelegd (verg. den afdruk bij Ritter, S. 275).

²⁾ Verg. „Archiv,” 1869, S. 57, met de interessante mededeelingen aangaande de toenmaligen patricische geslachten en hunne verhouding tot de Hervorming.

desgelijks stond met volle overtuiging aan de zijde der Hervorming. Gedurende den boerenopstand hadden zich ook boven de oude rijkstad dreigende onweerswolken te zamen gepakt, te dien tijde als, in 1525, Westerbürg, de medestander van Karlstadt, binnen hare muren vertoefde. De „Frankforter Artikelen” zijn, buiten allen twijfel, uit de pen van Westerbürg gevloeid, en onderscheiden zich „door hunnen eerbiedigen, vromen zin en hunnen gematigden toon.”¹⁾ De wolk dreef gelukkig over; hare achtergelatene sporen vertoonden zich daarin, dat de richting van Zwingli ook onder de burgerij weerklank vond en wortel vatte.²⁾ Hierbij gingen de patriciërs en de burgerij hand in hand, alhoewel deze burgeropstand van 1525 een verzet tegen de macht der patriciërs openbaarde. Dat verzet nam niet zoo spoedig een einde; het bleef aan het gisten, zelfs tot in den tijd, toen Laski te Frankfort aankwam.³⁾

In een ander opzicht evenwel was het thans anders geworden. — In het sterfjaar van Luther was Hartmann Beyer, een Frankforter van geboorte, aangesteld als prediker in het aan gindschen oever der rivier gelegene Sachsenhausen [de voorstad van Frankfort]. Reeds gedurende elf jaren had hij zich te Wittenberg aan de studiën gewijd, toen hij aldaar de tijding van zijne benoeming ontving. Luther gaf nog aan zijnen leerling, die van zijnen hoogvereerden meester voorschriften voor zijn gedrag verzocht, den raad, om in den kerkelijken ritus zijner vaderstad geene verandering te brengen, maar de Sacramenten met den aldaar gebruikelijken grooten eenvoud, louter volgens de inzetting te vieren.⁴⁾ Ernstige tijden waren ook voor de keizerstad aan de Main aangebroken, toen de wakkere jonge prediker zijn ambt aanvaardde. De Smalkaldische oorlog met zijnen treurigen afloop,

¹⁾ „Archiv,” 1872, S. 80.

²⁾ Gelijk door Steitz, in zijne zeer boeiende monographie over Westerbürg, is aangetoond. (Verg. „Archiv,” 1872, S. 95.)

³⁾ Een interessant bewijs daarvoor biedt het schimpdicht op de patriciërs, afkomstig uit den jare 1546, hetwelk men vindt afgedrukt bij Kriegk, S. 210.

⁴⁾ Steitz, S. 26.

vervolgens het Interim: zij legden ook aan Frankfort de vuurproef op, om de kracht zijner Evangelische overtuiging te doen blijken. Velen, ook onder de patriciërs, hebben de proef niet naar eisch doorstaan. Wellicht was het wijs, om den keizerlijken veldheer, graaf van Buren, die van den kant van Darmstadt aanrukte, zonder eenigen wederstand de stadspoorten te ontsluiten (29 Dec. 1546), doch een bewijs van groote vastheid van karakter was die daad niet. De Evangelische predikers legden eene onwrikbare standvastigheid en zielskracht aan den dag; Beyer doet zich onder zijne medeburgers kennen „als één der moedigste, door getrouwheid aan zijne overtuiging en vastheid van karakter meest uitstekende mannen.”¹⁾ Hunne manmoedige houding in de ure van algemeene vrees en zwakheid bleef bij de burgerij in dankbaar aandenken: hun invloed werd zeer groot en overwegend in den Raad. Helaas! mag men wel zeggen, dewijl Beyer hoe langer hoe meer den wijzen raad van Luther ter zijde stelde, en gehoor gaf aan de mannen, die gedurende den storm van het Interim kloekmoedig hadden standgehouden, doch die nu ook als de éénige rechtmatige erven van den geest van Luther wilden beschouwd worden, en die zulk eenen onuitsprekelijken jammer over de Evangelische kerk gebracht hebben. Ook hier weder kregen onze waarde vluchtelingen het eerst den bitteren kelk te smaken.

Wellicht reeds omstreeks Kerstmis van 1553, doch stellig in de eerste weken van 1554, waren de eerste scharen van vluchtelingen te Frankfort aangekomen: Poulain met 24 familiehoofden. Wij hebben den genoemden leidsman reeds eenmaal in Engeland ontmoet.²⁾ Toen ter tijde bleef hij niet lang meer te Londen. Eene menigte van Walen, bekwaame lakenwevers,³⁾ die om des geloofs wille uit hun vader-

¹⁾ Kriegk, S. 233.

²⁾ Verg. hierboven, bladz. 369.

³⁾ In hun verzoekschrift aan den Frankforter raad geven zij zich zelven den naam van „bursatwevers” („Bursatmacher”?). (Zie: „Religionshandlungen”, I, Beil. 1.) Strype (p. 242) zegt: „They were weavers and followed the manufacture of Kersies” (Kashmir).

land gevlucht waren, hadden zich naar Engeland begeven; met groote edelmoedigheid stond de Lord-Protector hun toe, zich op één van zijne goederen te Glastonbury, in Somersetshire te vestigen. Op zijne eigene kosten had hij een dertigtal fabriekhuisjes voor hen doen bouwen; zij hadden aldaar hunne eigene kerk en school. Hun landsman Poulain werd hun als prediker toegevoegd, met denzelfden titel van Superintendent, dien men onlangs te Londen aan a Lasco verleend had. Slechts gedurende drie jaren bleef de nijvere kolonie in het ongestoord bezit van hare schoon ontluikende gemeentelinrichting („Gemeinwesen”); het edict van koningin Maria tegen de vreemdelingen trof ook hen, zij ’t dan ook iets later dan hunne lotgenooten in de hoofdstad. Poulain was nog in de gelegenheid, om het godsdienstgesprek bij te wonen, hetwelk in October 1553, op bevel der Koningin, te Londen gehouden werd. ¹⁾ Met zijne verbannen geloofsgenooten begaf hij zich naar Frankfort aan de Main, alwaar hun eene vriendelijke herbergzaamheid ten deel viel. Den 15^{den} Maart 1554 hadden zij hun verzoek om recht van asyl bij den Raad ingediend; reeds op den 18^{den} Maart werd hun verzoek ingewilligd, terwijl hun tevens de Wittevrouwen-kerk ten gemeenschappelijken gebruike met anderen werd afgestaan. ²⁾ In den zomer van hetzelfde jaar kwam een aantal Engelschen te Frankfort aan, die voor de vervolging der bloedige Maria uit hun vaderland gevlucht waren, en insgelijks alhier eene vriendelijke ontvangst vonden, onder hen Macbrey, Whittingham en anderen. Zoo werden er nu reeds kleine vreemdeling-gemeenten van twee verschillende talen, de

¹⁾ Dit maak ik op uit „Serinium,” III, 163. Foxe (VI, 395) toont aan, dat het bericht over dit gesprek afkomstig is van Philpot, den aartsdeken van Winchester, die persoonlijk aan het gesprek heeft deelgenomen, welk oorspronkelijk bericht Poulain, in het jaar 1554, uit het Engelsch in het Latijn vertaalde.

²⁾ Verg. de uitvoerige berichten en akten in de „Religionshandlungen,” I, 9 f., alsmede het belangwekkend bericht, voorkomende in het „Archiv,” 1862, S. 245 f. Hoe schoon is de heilwensch, door Calvin (XV, 217) gericht tot deze vluchtelingen, nadat zij eindelijk eene haven der rust hadden mogen bereiken!

Fransche en de Engelsche, te Frankfort aangetroffen, die elk in hare bijzondere taal hare godsdienstoefeningen hielden. De beide gemeenten vormden te zamen slechts één organisme, gebruikten dezelfde kerk, en dienden ook bereids op den 1sten September 1554 hare Liturgie, welke te Frankfort gedrukt was, bij den gemeenteraad in. Het is een belangwekkend document. ¹⁾ De agenda sluit zich nauw aan bij die van Calvin; de inrichting der gemeente draagt geheel en al een presbyteriaal karakter. Het lidmaatschap van de gemeente is, evenals bij Laski, van de onderteekening der bijgevoegde geloofsbelijdenis afhankelijk gesteld; de kerkelijke tucht is op gelijke wijze ingericht als bij Laski. De kwestie van het ambtsgewaad, die voor het Engelsche deel der gemeente, met het oog op de reeds vermelde gebeurtenissen bij de benoeming van Hooper, zoo belangrijk was, en die ook te Frankfort welhaast de gemoederen zoozeer verdeelde, is onbeslist gelaten, doch op zoodanige wijze en op zulke gronden, dat, wanneer zij eenmaal tot eene strijdvraag verheven werd, zij slechts in den zin van Hooper en Laski, niet in dien van Ridley, beantwoord kon worden. Zoo hadden dan de beide kleine gemeenten rust gevonden in den vreemde. Die rust deed haar zoo goed! Het oudste kerkelijke zegel der gemeente, dat nog uit die dagen afkomstig is, stelt de duif voor, die met den olijftak in haren bek tot de ark wederkeert: een treffend beeld, dat de groote vloed voorbij is, en dat weder een vaste bodem uit de wateren der vervolging oprijst. — Den 19^{den} April 1554 namen de geregelde godsdienstoefeningen eenen aanvang ²⁾; onder de toehoorders bevond zich ook de echtgenoot van bisschop Hooper, die nog altoos in de gevangenis smachtte.

¹⁾ Het exemplaar, dat zich in mijn bezit bevindt, is een in den jare 1754, bij gelegenheid van het 200jarig jubilaecum, door prof. Withof in Duisburg bezorgde nadruk. In het jaar 1854, bij het 300jarig jubilé, heeft Schröder, in het kleine, belangwekkende geschrift: „Troisième jubilé séculaire de la fondation de l'église réformée française de Francfort s. M.”, uittreksels daaruit gegeven.

²⁾ „Original,” p. 111.

In den loop van den volgenden winter verschenen er nieuwe scharen, en wel van voortvluchtige Nederlanders, die voor een deel rechtstreeks uit Engeland kwamen, gedeeltelijk ook op de plaatsen, waar zij op hunne vlucht het eerst hadden halt gehouden, zich te zeer bekneld gevoelden en daarom verder getogen waren. ¹⁾ Ook aan hen verleende de edelmoedige raad een gelijk recht van asyl. Doch zij vonden hier geene prediking in hunne moedertaal. Het woord, dat in de kerk te Frankfort gepredikt werd, was voor hen als Nederduitschers onverstaanbaar, evenzeer als de Fransche en Engelsche prediking in de beide andere vluchteling-gemeenten. Hoe grooter hun aantal werd, ²⁾ des te dringender gevoelden zij de behoefte aan gemeenschappelijke godsdienst-oefeningen, aan welke zij te Londen in rijke mate gewoon geworden waren, terwijl mogelijk ook de nadeelen, door Calvijn, in zijn reeds vermeld zendschrijven naar Wezel, op zulk eene aangrijpende wijze aan herderlooze, verstrooide gemeenten voor oogen gesteld, zich zullen vertoond hebben. Om die reden gevoelde Laski zich krachtig getrokken tot deze deerniswaardige overblijfselen zijner Londensche ge-

¹⁾ Onder dezo Nederlanders ontmoeten wij de nog heden ten dage bloeiende familie De Neufville, en wel met de opgave, dat zij uit Emden gekomen was („Archiv,” 1862, S. 245). Deze uit Antwerpen herkomstige vluchteling-familie is of rechtstreeks van Londen naar Emden gereisd, evenals de echtgenoot van Laski, of anders, indien zij zich over Denemarken derwaarts begeben heeft, is zij een nieuw bewijs van de onvolledigheid der door Harboe (S. 55) gegevene naamlijst. Harboe noemt slechts 150 personen, terwijl Utenhove uitdrukkelijk van 175 personen gewaagt. [Twee kenmerkende zinspreuken, aan het gedrukte geslachtsregister der genoemde overoude familie ontleend, mogen hier gevoeglijk eene plaats vinden. De ééne luidt aldus: „Mon désir tend à la Neufville.” De andere, eveneens met treffende toespeling op den geslachtsnaam, aldus: „Jérusalem d'en haut — C'est la Neufville, — Prendre la faut — Par Foy habille.” — Vert.]

²⁾ Volgens eene opgave uit het jaar 1561, die ons is bewaard gebleven, telden deze drie gemeenten destijds te zamen 1131 personen, onder welke 441 kinderen en 89 vrouwelijke dienstboden („Archiv,” 1862, S. 254). Het kleinste onderdeel vormden de Nederlanders, de oudste stam der tegenwoordige Duitsehervormde gemeente, nl. 155 personen zonder de kinderen, hoofdzakelijk in de Krämer-, de Korn-, de Lindheimer- en de Gallus-sstraat, alsook aan de overzijde der rivier, in Sachsenhausen, woonachtig.

meente. Nauwelijks was hij te Frankfort aangekomen ¹⁾, of hij sloeg met vaak beproefde bekwaamheid de hand aan het werk; stilzwijgend schijnt men hem ook hier als den superintendent en woordvoerder der vreemdelingen beschouwd te hebben. Ook hij had bij de heeren van den Raad slechts hartelijke voorkomendheid gevonden, en vermeldt zulks een en andermaal in zijne brieven met de grootste dankbaarheid. Zijnen getrouwen Theseus, Micronius, die te Norden was aangesteld, noodigt hij uit tot medewerking bij de inrichting der gemeente, bij welke de indertijd voor Londen uitgewerkte organisatie nauwkeurig gevolgd werd. Nadat dit werk voltooid en Micronius weder naar zijnen post teruggekeerd was, werd Dathenus als prediker bij de kleine gemeente be-roepen, een jongeling, immers destijds eerst 24 jaren oud, met eene oogenschijnlijk onverstoorbare, door vurigen moed tot het uiterste gespannen kracht, een beziold en tevens bezielend kanselredenaar. ²⁾ Hij kwam onder bekenden. Nadat de vurige Vlaminger, op eenen leeftijd van 19 jaren, zijn Karmelieter-ordekleed had afgelegd, en als boekdrukkersgozol een kommerlijk bestaan had gevonden, was hij, in 1553, prediker geworden bij zijne landslieden te Londen. In vereeniging met Peruzel had hij het bevel der Koningin, om het land te verlaten, nog langer getrotseerd, en had zich vervolgens naar Emden, ³⁾ en van daar tot zijnen ouden superintendent en de overblijfselen zijner vroegere gemeente begeven. De beide mannen deden hun best, om voor de gemeente te zorgen, en hadden beschermers, die hun gaarne de behulpzame hand boden. Laski verzocht, dat hun zou worden vergund, om mede van de Katharina-kerk voor hunne godsdienstoefeningen gebruik te maken, dewijl de hun afgestane Wittevrouwen-kerk voor de drie gemeenten klaarblijkelijk niet voldoende was, inzonderheid thans bij den naderenden winter,

¹⁾ Waarschijnlijk op den 13^{den} Mei, want op dezen dag kwam Dr. Cox, één der opvoeders van Eduard VI, en die met Laski bevriend was, te Frankfort aan, vergezeld van eene schare van voortvluchtige Engelachen, aan welke Laski zich wellicht te Keulen heeft aangesloten. (Brandes, S. 112.)

²⁾ Wolters, S. 204.

³⁾ Calvijn, XV, 361.

nu hunne godsdienstoefeningen reeds des morgens te 6 uren eenen aanvang namen en tot 6 uren des avonds duurden. ¹⁾ De Raad was daartoe bereid; in het stedelijk archief is echter nog een verzoekschrift der stadspredikanten, gedagteekend van den 5^{den} September 1555, voorhanden, „om zulks toch aan den Pool niet te vergunnen, en aan de gemeente geene reden van droefheid te geven.” ²⁾

Deze woorden voorspellen reeds de nadering van den storm, die zich nu ook te Frankfort tegen de arme vluchtelingen verhief. Nog den 14^{den} October schrijft Laski aan Calvin: „Gode zij dank, de Magistraat is ons alleszins genegen, en wij kunnen ons in geen enkel opzicht beklagen. Wij belijden, dat wij Gode grooten dank daarvoor verschuldigd zijn, om niet door ondankbaarheid den toorn Gods op ons te laden. Helaas, waarom erkennen wij zoo weinig de grootheid der Goddelijke weldaad, dat Hij ons, verstrooide gemeenten, in dezen voor alle vromen zoo kommervollen tijd, zulk een toevluchtsoord heeft doen vinden! Ja, wij misbruiken zulk eene groote goedertierenheid, en voeren strijd over kleinigheden, alsof wij in den meest volkomen vrede en buiten het bereik van den vijand leefden. Moge God met onze gemeente zijn! Amen.” ³⁾

De brief klinkt eenigszins raadselachtig, als eene profetie. Hij is geschreven op het beslissende tijdstip, op hetwelk het deerniswaardige lot der vluchtelingen nu ook te Frankfort eenen ongunstigen keer nam. Alsof zij, evenals hun Heer en Meester, tot een teeken zijn moesten, dat overal wedersproken wordt! Met een open oog, met eenen onbenvelden blik ontwaart de trouwe zielverzorger de opkomende

¹⁾ De wijze van tijdsverdeeling was, naar 't schijnt, de volgende: van 6—8 uur Engelsche, van 9—11 uur Fransche godsdienstoefening, te 1 uur Fransche catechisatie, te 2 uur Fransche godsdienstoefening, en na afdloop van deze laatste blijft de kerkeraad tot gemeenschappelijke beraadslaging bijeen; van 4—6 uren Engelsche godsdienstoefening; wijders nog weekgodsdienstoefeningen in beide talen, des Dinsdags en des Donderdags.

²⁾ In het stedelijk archief: „Tom. I Actorum” der Fransche en Nederlandsche gemeenten, 1554—1561.

³⁾ Calvin, XV, 819 (niet bij Kuypers).

onweerswolk, de in- en uitwendige worstelingen, die de banelingen bedreigen, en met een vroom gemoed wijst hij op de tuchtigende hand des Heeren, die in zoodanig lotsbestel zich openbaart. Binnen en buiten de muren werd gezondigd: Laski stond te hoog, om zulks niet onpartijdig te erkennen. Die worstelingen zijn met het leven en ook met het verdere lot van onzen vriend zoozeer samengeweven, dat wij ze niet stilzwijgend mogen voorbijgaan, hoe moeielijk het ook valt, om den vinger te leggen op deze oude wonden, aan welke de Evangelische kerk van Duitschland bijkans was doodgebloed. Beschouwen wij dan allereerst de uitwendige worstelingen.

In het noorden, te Hamburg, werd Westphal niet moede, met een loerend oog in het land rond te zien, en de vluchtelingen met scherpen blik te vervolgen, om op te merken, waar zij zich wel zouden nederzetten, en waar het er alzoó voor hem, den geroepen Zionswachter, op zou aankomen, hen op te jagen, en stad en land tegen hen te waarschuwen. Bij zekere gelegenheid immers had hij zich, in blinde drift, het lasterlijke woord ten hunnen aanzien laten ontglippen, dat zij „martelaren des Duivels” waren! Nu verneemt hij, dat zij te Frankfort herbergzaamheid gevonden hebben; Beyer, die zeer met hem bevriend was, had hem zulks wellicht geschreven. ¹⁾ Dat mag niet worden geduld. Fluks richt hij zijne waarschuwendende stem tot de Frankforter overheid. De Hamburgsche leeraar rechtvaardigt zijne inmenging in deze aangelegenheid, die zoover buiten zijnen kring ligt, met het harde, goddelooze woord aan de Magistraat: „Als iemand er de Overheid van in kennis stelde, wanneer er brandstichters, roovers en moordenaars in of buiten de stad waren, dan zou men zulks den zoodanige allerminst ten kwade duiden, ja, hem veeleer daarvoor nog beloonen: nu waren diegenen echter nog veel gevaarlijker en schadelijker, die een zielverdervend vuur ontstaken, het Woord Gods en eeuwige goederen roofden, en de menschen

¹⁾ Melanchthon, IX, 484: „Beyer est intimus Westphalo.”

in den geestelijken en eeuwigen dood stortten." 1) Daarom wekt hij den Frankforter raad op, om met den bevelstaf der Overheid („sceptro magistratus") de godslasteringen der Sacramentisten tegen te gaan. 2)

Al was de Raad ook niet van zins, deze aanmaning op te volgen, en ook in den engeren zin van Westphal naar het zwaard te grijpen, toch misten zulke brieven hunne uitwerking, in de eerste plaats op de stadspredikanten, niet. Nog omstreeks Kerstmis van 1555 wil Laski beproeven, met de Frankforter leeraren gemeenschappelijke samenkomsten („coetus communes") te organiseeren. In weerwil van al de bittere ervaringen, die hij reeds had opgedaan, is toch altijd weder zijn geheele streven daarop gericht, om gemeenschappelijk met de predikers van het Evangelie te arbeiden. Hij verzoekt Calvijn, tot dat einde aan de Frankforter geestelijken te schrijven, en de Geneefsche hervormer heeft dan ook aan die bede gehoor gegeven. 3) De poging mislukte echter. Beyer en zijn ambtgenoot Ritter begeerden geene gemeenschap met Sacramentisten, maar beschuldigden hen integendeel bij de Overheid, bedriegelijk gehandeld te hebben, alsof zij door het valsche voorgeven, dat zij denzelfden godsdienst beleden als zij, op slinkse wijze het asylrecht verkregen hadden. Zij waren geene verwanten van de Augsburgsche belijdenis, en daarom moest hun het verder verblijf in de stad worden ontzegd!

1) Verg. „Religionshandlungen," II, 100.

2) In zijne verdediging van dit schrijven tracht Westphal deze gevaarlijke uitdrukking te beperken en te verzwakken door aan zijnen tegenstander (Poulain) te vragen: „Numquid unus est modus separationis per gladium solum? annon etiam contagiosi separantur per excommunicationem et exclusionem e civium societate, quae per relegationem fit?" (A. a. O., II, 270.) Alsof ook dat niet scherp en grievend genoeg ware!

3) Zie Kuyper, II, 716, en het antwoord bij Calvijn, XVI, 53. Laski verzoekt, dat Calvijn de leeraren liefderijk en zachtmoedig, maar tevens ernstig en nadrukkelijk mocht willen vermanen. De brief van Calvijn vervult dien wensch; de toon is wellicht een weinig streng, want Calvijn verdenkt de predikers van min of meer de hand te hebben in de uitgave van de smaadedenen van Westphal tegen Calvijn, welke uitgave te Frankfort plaats vond.

„Joden en Katholieken verdragen zij,” — zóó mochten wel te recht sommigen dezer martelaren klagen, — „maar ons wijzen zij de deur!” De onverschrokken geloofshelden waren er bijkans aan gewoon, in ballingschap rond te zwerven, doch nu had de zaak eene ernstigere, verder strekkende beteekenis verkregen, en uit dien hoofde nam Laski de uitdaging aan. Het verwijt, dat zij niet tot de Augsburgsche geloofsverwanten behoorden, zou de vluchtelingen niet slechts als buiten den godsdienstvrede van Passau staande gesignaleerd hebben, — en daardoor zouden zij, wat Duitschland betreft, in zekeren zin vogelvrij verklaard zijn, — maar ook de vergunning, om naar Polen terug te keeren, was voor Laski verbonden aan de voorwaarde, dat hij het bewijs kon leveren, dat zijne belijdenis in overeenstemming was met de Augsburgsche confessie. Indien Westphal er in slagen mocht, hem van zijne aanspraken te dezen aanzien te berooven, dan was niet slechts zijn geboorteland weder voor hem gesloten, maar dan was daardoor ook de geheele hervorming van Polen uiterst onzeker gemaakt; want wij zullen zien, dat de Poolsche adel op zijne hand was. Maar wat bekreunden mannen als Westphal, Flacius, Heshusius en hunne medestanders zich om zulke zwaarwichtige punten! Al werd ook de bijl alreede aan den wortel der Evangelische kerk gelegd, om het even, als zij slechts op hun allerbekrompenst standpunt het laatste woord mochten behouden!

In het volle bewustzijn van de beteekenis van den strijd voor de geheele Evangelische kerk trad Laski in het strijperk. Den 13^{den} Mei 1556 diende hij, uit naam der vreemdelingen, bij den Frankforter senaat het antwoord in op de tegen hen ingebrachte beschuldiging. ¹⁾ In dit geschrift wijst hij er op, dat zij, nl. de aangeklaagden, ook het 10de en het 13de Artikel der Augsburgsche geloofsbelijdenis geheel en zonder voorbehoud beamen. Zijn de predikanten hiermede niet tevreden, dan blijkt daaruit, dat de Augsburgsche con-

¹⁾ Kuyper, II, 719.

fessie hun niet meer voldoende is, en dat het in den ontstane strijd te doen is om nieuwe formules, die nòch in de H. Schrift gegrond zijn, nòch ook op eenige andere wijze zijn te rechtvaardigen. Wel had hij het daarbij aan het rechte eind!

De Raad was met dit antwoord tevredengesteld, maar de predikanten rustten niet. Laski werd niet moede, in een nieuw verweerschrift ¹⁾ de overeenstemming der vreemdeling-gemeente met de Augsburgsche geloofsbelijdenis nog breedvoeriger te betoogen. Daartoe drong hem zijne blijmoedige genoechtheid, om ten allen tijde getrouw voor zijne beschermelingen op te komen, doch te gelijk ook het ernstige verlangen, om thans, nu hij zich gereed maakte, om naar zijn vaderland terug te keeren, nog eenmaal luide en openlijk te betuigen, dat hij het geheel eens was met de belijdenis, over welke uitlegging toch niet in het laatste ressort Westphal en zijne geestverwanten hadden te beslissen, maar onder de levenden zij, die het genoemde belijdenisschrift hadden opgesteld, nl. Melanchthon en zijne medearbeiders in die groote dagen. Den 23sten September 1556 werd het vertoog aan den Senaat overhandigd; Laski was door ongesteldheid verhinderd, bij de overgave tegenwoordig te zijn. In December deszelfden jaars verscheen het in druk, nadat Calvijn en Melanchthon hunne hartelijke en volkomene instemming met den inhoud betuigd hadden. Te Frankfort kon het niet worden uitgegeven; dat hadden de predikanten weten te verhinderen; hier waren de drukpersen voor de geschriften van Westphal aan het werk. De rector van het stedelijk gymnasium was voornemens, het geschrift in het Duitsch te vertalen. Het klinkt bevreemdend, en stemt te gelijk schier tot weemoed, als wij onder de redenen, waarom hij van die taak afzag, ook deze vinden opgegeven, dat hij in den kring zijner bekenden geen enkel exemplaar der Augsburgsche belijdenis had kunnen oploopen. ²⁾ Het eigenlijke voorwerp van den twist was dus niet eens voorhanden, en toch is het wel nauwelijks te onderstellen, dat het ontbroken zal

¹⁾ Ibid., I, 243.

²⁾ „Archiv,” 1860, S. 189.

hebben, dewijl de twistenden het geschrift geheel in hun hoofd hebben, nauwkeuriger nog dan de Rector, die de woorden letterlijk vóór zich wil hebben, „opdat men,” gelijk hij schrijft aan zijnen vriend Poulain, „indien ik hier of daar eenigszins andere bewoordingen bezig, niet kunne zeggen, dat ik elpenbeen met inkt heb willen wit maken!”

Het geschrift van Laski is een schoon bewijs van het nauwe verbond, dat de fijnste beschaving der humaniteit met eene innige, Evangelische vroomheid bij onzen vriend had aangegaan. Nog heden ten dage, en ook voor hem, die den strijd niet in al zijne bijzonderheden wenscht na te gaan, is het boek eene veelszins opwekkende lectuur, boeiend door de helderheid zijner bewijsvoering en door den bezadigden ernst zijner gedachten. Zonder zich in onvruchtbaren woordentwist te begeven, toont Laski aan, dat de punten der leer, welker verwerping men hun ten laste legt, en ter oorzake van welke zij met zooveel smaad bejegend worden, door de Augsburgsche confessie niet alleen niet geleerd worden, maar dat zij ook uit hare stellingen niet eens zouden kunnen ontwikkeld en afgeleid worden. Het zou zeker moeielijk zijn, om de strenge bewijsvoering met deugdelijke gronden aan te tasten. Ofschoon hij de bewustheid heeft, dat hij met de Augsburgsche belijdenis — gelijk ook Melancthon zelf betuigd heeft, — geheel in overeenstemming is, belijdt Laski nochtans onbewimpeld, dat het hem niet bovenal te doen is om de onderwerping onder het een of ander menschelijk stelsel. Op dit punt voert hij eene even duidelijke, vrijmoedige taal, als die de grondleggers van ons Hervormd geloof in de eerste groote dagen deden hooren. Volgens zijne beschouwing is deze belijdenis eene groote genadeweldaad Gods, maar „niettemin willen wij ons nòch aan deze confessie, nòch aan eenige andere op zoodanige wijze laten binden, dat wij ons in alle Christelijke zachtmoedigheid en bescheidenheid niet meer zouden gerechtigd achten, vrijelijk van haar te verschillen, of haar zelfs te bestrijden, zoodra wij, door het Woord Gods en de stem onzes gewetens overtuigd, erkennen, dat wij van deze geschriften moeten afwijken. Evenmin zijn wij geneigd, onzen

bijval te schenken aan hen, die zich verstouten om de christelijk-broederlijke gemeenschap met de Augsburgsche belijdenis op zoodanige wijze te omperken, dat zij hem, die niet dadelijk bij alle hare woorden zweert, niet slechts van de kerkelijke, maar ook van de burgerlijke gemeenschap uitsluiten. Dat schijnt niets anders te beteekenen, dan dat wij de pauselijke tirannie niet zoozeer afgeschud, als wel veeleer onder den titel van het Evangelie in gewijzigden vorm behouden hebben." In die dagen voorwaar eene koninklijk-vrije, voor eenen Westphal en zijne geestverwanten nauwelijks meer verstaanbare taal, gedurende geruimen tijd bijkans eene hiëroglÿphe, die eerst in den nieuweren tijd weder is ontcijferd geworden!

Aan de hevige geschillen met de predikanten der stad paarden zich de andere twisten, die in den boezem der Waalsche en der Engelsche gemeente ontbrandden. Aan deze geschillen nam onze vriend niet rechtstreeks deel. Wat hem mag hebben bewogen, om zich te dezen aanzien niet nadrukkelijker te doen gelden, is uit de voorhanden zijnde stukken niet met genoegzame duidelijkheid te bespeuren; de voornaamste reden was wellicht deze, dat zijn blik nu toch reeds te zeer naar Polen gericht was, en hij de hoop mocht koesteren, zich reeds in zijn vaderland te zullen bevinden, aler de strijd kon beslecht zijn. Waarschijnlijk wilde hij er zich niet méér dan strikt noodig was mede inlaten, om niet gebonden te zijn, zoodra hij de vergunning ontving, om naar zijn geboorteland weder te keeren.

Reeds voordat Laski te Frankfort gekomen was, waren er tusschen Poulain en zijne gemeente kleine oneenigheden voorgekomen. Het schijnt, dat Poulain niet volkomen berekend is geweest voor de zware taak, om als zielverzorger aan het hoofd van zulk eene gemeente te staan. Zij bestond toch meerendeels uit huisvaders, die nu reeds bij herhaling, om den wille van hun geloof, zich in ballingschap begeven hadden, en die met hart en ziel in hunne Evangelische belijdenis leefden. Zulke mannen zijn gewoon en ook gerech-

tigd, om hooge, zeer hooge eischen aan hunnen Evangelischen prediker te stellen, niet slechts, dat hij, op gelijke wijze als zij zelven, bereid zij, om den wille van den Heer en zijn rijk afstand te doen van „lijf, goed, eer, vrouw en kind”, — van zijne bereidwilligheid te dezen aanzien had Poulain in eenen kommervollen tijd voldoende blijken gegeven, — maar ook, dat hij hun krachtig voedsel biede, en hen met zekere hand in eene vaste, heilige gezindheid te zamen vereenigd houde. Menigeen, die in rustige tijdsomstandigheden zijnen post op wakkere wijze weet te vervullen, is tegen de verhoogde eischen niet opgewassen. Wel is het een bewijs van de buitengewone begaafdheid van onzen Laski, dat juist zoodanige gemeenteleden hem het liefste en meest proefhoudende materiaal tot den arbeid geweest zijn, hetwelk hij op zulk eene bewonderenswaardige wijze zich ten nutte gemaakt, ja, van lieverlede gevormd heeft.

Van nog meer ingrijpenden aard en nog meer zorgwekkend waren de gebeurtenissen in de Engelsche gemeente. Het scheen, alsof datgene, wat te Londen, een paar jaren geleden, slechts kunstmatig bijgelegd, niet waarlijk beslecht was geworden, hier in den vreemde tot beslissing moest komen. In zeer aanzienlijken, dagelijks toenemenden getale waren de voortvluchtige Engelschen naar het asyl aan de Main gestroomd, onder hen niet weinigen, die in hun vaderland tot de beschaafde en ook tot de bemiddelde kringen behoorden. ¹⁾ De Frankforter raad had hun gastvrijheid verleend onder voorwaarde, dat zij zich kerkelijk aan de reeds wettig bestaande Waalsche gemeente zouden aansluiten, en met deze laatste de Wittevrouwen-kerk in gemeenschappelijk gebruik zouden hebben. Daartoe waren zij gaarne bereid; hunne ouderlingen behoorden mede tot de onder-teekenaars van de kerkorde en liturgie, die in den herfst bij den Frankforter raad werd ingediend. Den 24sten September 1554 verkoos deze Engelsche gemeente tot haren prediker John Knox, den lateren beroemden hervormer

¹⁾ Verg. „Original,” p. 753, en ook Calvin, XV, 554.

van Schotland, destijds reeds ongeveer 50 jaren oud, eveneens uit zijn vaderland voortvluchtig. Slechts op aanraden van zijnen leermeester Calvin nam hij de betrekking aan, die met zijne grondbeginselen, inzonderheid wat betreft de liturgie, in overeenstemming was. Daarna echter kwamen er mannen, die eischten, dat de eeredienst volgens de liturgie van Eduard VI zou worden ingericht, en dat wel op eene oproerige wijze gedurende de godsdienstoefening zelve. Pijnlijke tooneelen hadden er plaats. De Frankforter raad, als scheidsrechter ingeroepen, bepaalde, dat men zich aan de eenvoudige, oorspronkelijke liturgie moest houden. Genen, aan wie deze laatste te nuchter toescheen, en die reikhalzend naar de meer pompeuze, nog meer met oude Roomsche herinneringen vermengde vaderlandsche liturgie verlangden, legden zich bij deze beslissing niet neder; de onbuigzame Knox was, naar hunne meening, de eenige hinderpaal om hun doelwit te bereiken. Niet kieskeurig, wat betreft de middelen om hem te verwijderen, deinsden zij er niet voor terug, om, op grond van eene krachtige uitdrukking met betrekking tot den gemaal der Koningin, den zoon van den Duitschen keizer, hunnen landgenoot bij de vreemde overheid van majesteitsschennis aan te klagen. Aan die beschuldiging moest de Raad gevolg geven: aan den onverschrokken, stoutmoedigen man werd het verder verblijf in de stad ontzegd, evenwel niet, zonder aan de beschuldigers de afkeuring der Magistraat wegens zulk eene handelwijze nadrukkelijk te kennen te geven. Zes weken, voordat Laski te Frankfort aankwam, had Knox zich genoodzaakt gezien, de stad te verlaten.

Met eenen anderen held van dien tijd, nl. Calvin, kwam onze vriend te Frankfort voor 't eerst in persoonlijke aanraking. De twisten in de Waalsche gemeente waren in den laatsten tijd zoo hoog geloopen, dat zij slechts door de scheidsrechterlijke uitspraak eener opzettelijk daartoe benoemde Commissie van vertrouwenswaardige mannen konden beslecht worden. Calvin liet zich door den moeielijken tocht niet afschrikken: gelijk hij reeds in de opdracht zijner „Con-

cordie der Synoptici" aan den Frankforter raad zijnen dank had betuigd voor de gastvrijheid, aan zijne geloofsgenooten bewezen, zoo wilde hij dat nu, bij deze gelegenheid, persoonlijk doen; daarbij kwam de wensch, om met Laski te beraadslagen over de bijeenroeping van eene algemeene synode te Frankfort, voor welke zaak onze vriend met de meeste kracht ijverde. Tegen het einde van Augustus verliet de Hervormer Genève. Reeds te Straatsburg kreeg hij den thans heerschenden geest van partijschap op grievende wijze te bespeuren: men weigerde hem den kansel, op welchen hij voorheen het Woord Gods verkondigd had. Bij zijne aankomst te Frankfort werd Calvijn door de patriciërs en door den geheelen Raad op 't hartelijkst ontvangen. Een zware arbeid was hem wachtende. Een lid der Waalsche gemeente, koopman le Grand, had eene schriftelijke aanklacht van 25 punten tegen den prediker Poulain ingediend, vroeger reeds bij den Senaat, thans bij de Commissie van vertrouwde mannen, aan wier oordeel beide partijen verklaard hadden zich te willen onderwerpen. Onder de acht scheidsrechters bevond zich, behalve Calvijn, in de eerste plaats Laski. Het eindresultaat der langdurige beraadslaging was wel de vrijspraak des predikers van bijkans alle punten van aanklacht, doch Poulain zelf legde zijne betrekking neder, ofschoon het meerendeel der gemeente hem wenschte te behouden. De uitvoerige protocollen zijn voorhanden; ¹⁾ bij de beide laatste beraadslagingen was onze vriend afwezig; zijne oude kwaal had hem weder heftig aangegrepen, en hem op het ziekbed geworpen.

Met de Frankforter predikanten kwam Calvijn slechts toevallig enkele malen in aanraking; zij ontweken hem op eene in het oog vallende wijze. De Senaat, die het van hoog aanbelang rekende, dat het confessioneele verschil werd bijgelegd, wenschte, dat Calvijn vóór zijn vertrek nog een onderhoud met de predikanten zou hebben. Dezen weigerden zulks echter, onder het voorgeven, dat zij niet geleerd genoeg en de krachten te ongelijk waren, om met Calvijn eene dis-

¹⁾ Calvijn, XVI, 292 sq.

putatie te ondernemen. ¹⁾ Maar het was toch meer hun tegenzin, om door eenen man, als Calvin, vóór den openbaren Senaat wellicht overtuigd te worden van datgene, wat ook Laski's verweerschrift betoogde, nl. dat hunne nieuwe leerpunten niet met de Augsburgsche belijdenis waren overeen te brengen. Aangaande den omgang tusschen Calvin en Laski te Frankfort hebben wij, tot ons leedwezen, geen enkel nader bericht kunnen vinden: het persoonlijk verkeer schijnt slechts den indruk versterkt en bevestigd te hebben, dien de beide groote mannen reeds uit elkanders leven en geschriften van weerszijden ontvangen hadden. Beide mannen zijn met de diepste hoogachting jegens elkander bezielde; de meerderheid van Calvin als een in bijzondere mate uitverkoren werktuig des Heeren wordt door Laski van ganser harte erkend. In de voornaamste punten der leer stemt onze vriend met den Geneefschen hervormer overeen, doch met betrekking tot alle handhaaft hij zich het mannelijk recht, om zelfstandig te onderzoeken en zelfstandig te beslissen. Het zwaartepunt van beider reformatorische werkzaamheid ligt op het gebied van de organisatie der Kerk. Ofschoon Laski in diepzinnigheid van speculatie voor Calvin moet onderdoen, zoo moet hij nochtans op het gebied der kerk-inrichting als zijn evenknie beschouwd worden. Ja, door de bijzondere omstandigheden zijner vreemdeling-gemeente te Londen heeft Laski zich in staat gesteld gezien, om de Kerk nog volkomener van den Staat los te maken, en beide kringen, elk in zijne zelfstandigheid, nog zuiverder en duurzamer van elkander te scheiden, dan zulks aan Calvin, te midden van zijne zooveel moeilijker omstandigheden, heeft mogen gelukken. Op dit punt is een bepaalde

¹⁾ Wij bezitten dienaangaande twee tamelijk uiteenloopeude berichten: het eene van Calvin zelve (XVI, 319), het andere daarentegen van de predikanten („Religionshandlungen“, II, Beil. 14, § 64). Het laatstgenoemde bericht is onwaarschijnlijk, dewijl het gedeeltelijk gegrond is op geruchten, die niet met de feiten overeenkomen, zooals b. v. (Presenius, S. 111) de opgave, dat men de aanwezigheid van Calvin heeft geheim gehouden, zoodat de predikanten eerst in de laatste dagen tijding daarvan zouden gekregen hebben.

voortgang bij Laski op te merken, die voor onze dagen en hunne eischen van groot gewicht is.

Nog in een ander belangrijk opzicht stemden de beide groote en vrome mannen, bij hun gelijktijdig verblijf te Frankfort, met elkander overeen, nl. wat betreft hunne ruimheid van blik, om voor eene naar Gods Woord hervormde Christenheid in alle richtingen den weg te effenen, alsook wat betreft de helderheid en verhevenheid hunner zienswijze, om zulke gemeenschappelijke geloofspunten op te stellen, die niet de kerkelijke gemeenschap zooveel mogelijk beperken, maar integendeel zooveel mogelijk met den band der eenheid in den geloove omstrengelen, ten einde aldus in staat te zijn, om met eene vast aaneengeslotene schare aan de steeds vaster zich aaneensluitende Roomsche heerschaar het hoofd te bieden. Zij staan op een verheven standpunt, de beide helden, die in zekeren zin profeten te noemen zijn, en de volgende eeuwen hebben hen in het gelijk gesteld.

Hetgeen echter deze beide mannen met zulk eene grootheid van ziel hebben nagejaagd, is ook nog heden ten dage de onverdeelde toewijding der edelste krachten waardig. Destijds was het intusschen tevergeefs, en hunne dringendste beden, dat men zich toch, om den wille van den Heer en met het oog op de dure belangen, die op het spel stonden, met elkander vereenigen zou, stierven weg te midden van het ruwe getier der strijdenden, die liever met de Katholieken, dan met hen vrede wilden sluiten. Van zulke mislukte pogingen kon Laski, in deze herfstdagen, met een bijkans verscheurd gemoed aan Calvijn berichten. —

In vele kringen openbaarde zich de wensch, om zich tegen de woelingen dier zeloten te beveiligen, en in eene gemeenschappelijke bespreking vereenigingspunten op te stellen. Vooral hertog Christoffel van Wurtemberg, één der edelste en degelijkste van de Protestantsche vorsten dier dagen, was in het belang van dat plan werkzaam. De Hertog dacht er over, om verschillende vorsten tot het houden van eene samenkomst uit te noodigen. Laski, met gelijken ijver voor eene gemeen-

schappelijke beraadslaging bezielde, wenschte, dat ook godgeleerden en uitstekende mannen der Evangelische kerk zouden worden uitgenoodigd, om aan zulk eene bijeenkomst deel te nemen. Nauwelijks had in de Paltz Otto Hendrik de regering aanvaard, en door een edict (Maart 1556) openlijk de invoering van de zuivere Evangelische leer en de afschaffing van de pauselijke dwalingen verkondigd, of ook Laski spoedde zich tot hem, ten einde hem gunstig voor zijn plan te stemmen. Al sinds geruimen tijd kende en beminde hij den vorst, die reeds vóór jaren, om den wille van zijn geloof, zijn land had moeten verlaten. Tegen het einde van April ontmoette hij hem te Spiers, en werd door hem op de meest vereerende en liefderijkste wijze ontvangen. Ofschoon Otto Hendrik zich destijds geheel onder den invloed van Marbach bevond, vereenigde hij zich nochtans geheel met Laski's zienswijze. ¹⁾ Te Spiers bevonden zich ook hertog Christoffel en de wakkere graaf Erbach, welke laatste nog in hetzelfde jaar aan de Frankforter predikanten een vermanend schrijven richtte, om toch broederlijk met de vluchtelingen te handelen. ²⁾ Ook de Hertog bewees aan Laski de hoogste welwillendheid, en leende aan zijne uiteenzetting een toegeneegen oor. Toen Laski zich reeds gereed maakte, om naar Frankfort terug te keeren, noodigde de Wurtemberger hem uit, om hem naar Stuttgart te vergezellen, ten einde aldaar met zijnen prediker Brenz verder over de zaak te handelen. Calvijn en Petrus Martyr, en zeker nog menig ander met hen, achtten het bedenkelijk, en keurden het ook af, dat Laski alléén, en zonder dat er getuigen van zijnen kant bij zouden tegenwoordig zijn, het godsdienstgesprek had aangenomen. Uit een bericht, dat eerst thans openbaar is gemaakt, blijkt, dat niet Laski het gesprek heeft gezocht, maar dat hij slechts de uitnoodiging van den Hertog heeft opgevolgd; deze uitnoodiging moest hem echter welkom zijn, daar hij er prijs op stelde om van eenen vorst, wiens invloed

¹⁾ Calvijn, XVI, 186. „De controversia sacramentaria sic actum est, ut elector Palatinus totus sit nostras,” schrijft Poulain, in eenen brief naar Genève.

²⁾ „Religionshandlungen,” II, Beil. 280.

zich ver buiten de grenzen van zijn gebied uitstreckte, de getuigenis te erlangen, dat zijne gevoelens in overeenstemming waren met de Augsburgsche geloofsbelijdenis. ¹⁾

De uitnoodiging van den Hertog, om met Laski een godsdienstgesprek te houden, kwam Brenz zeer ongelegen. Reeds sinds jaren had hij zich over het geschilpunt in de Avondmaalsleer niet meer openlijk uitgesproken, en zich bijkans voorbedachtelijk van den strijd verwijderd gehouden. De Zuricher overeenkomst was hem eene ergernis; hij had gemeend, dat Calvijn aan de zijde der Duitschers stond, en nu zag hij hem met de Zwitsers een verbond aangaan, en Zwitsersch en Zwingliaansch was bij hem eenerlei. ²⁾ Gedurende den tijd, dat Brenz het stilzwijgen had bewaard, had er in zijn gevoelens betreffende het Avondmaal eene verandering plaats gegrepen, welke ons bevreemdt, aangezien wij tot op dit oogenblik nog niet in staat zijn, om de wijze, waarop die verandering bij hem is tot stand gekomen, nauwkeurig na te gaan. ³⁾ Met hetgeen Brenz in zijnen Catechismus van het jaar 1528 had geleerd, kon Laski zich van heeler harte vereenigen; nu echter stond de eerstgenoemde, die nagenoeg van gelijken leeftijd was als hij, in de volle en zware wapenrusting der Ubiquiteitsleer tegenover hem!

Den 18^{den} Mei was Laski te Stuttgart gekomen, en had kort daarop een afzonderlijk gesprek met Brenz. Waarschijnlijk ingevolge daarvan bracht Laski zijn gevoelens betreffende het Sacrament haastig op het papier, ten einde te doen uitkomen, waarin zij overeenstemden, en met betrekking tot welke bepaalde punten men in vriendschappe-

¹⁾ Verg. den reeds vermelden brief van Poulain (Calvijn, I. I.). Wij moeten hier nog wijzen op de dwaling, aan welke zich bijkans allen (Heppé, Hartmann enz.) hebben schuldig gemaakt, alsof Laski met het overschot zijner gemeente naar Stuttgart getrokken is, en ingevolge het godsdienstgesprek ook van daar heeft moeten wijken. De onverwachte reis derwaarts deed hij geheel alleen, en keerde onmiddellijk van daar naar Frankfort terug, alwaar hij nog gedurende vijf maanden ongehinderd in het midden der zijnen vertoefde.

²⁾ Verg. de voorstelling bij Planck, V, 2. S. 382.

³⁾ Oók nog niet na de pogingen van Ebrard, II, 646, Hartmann, II, 360, of bij Planck.

lijke beraadslaging eene formule van eenheid moest zoeken. ¹⁾ Den 22sten Mei had het gesprek plaats, in tegenwoordigheid van de Stuttgarter geestelijken en van de beide hertogelijke raadsheeren v. Gültlingen en v. Plieningen. Gelijk te voorzien was, leidde het tot niets. Telkens opnieuw drong Laski er op aan, dat men hem de punten zoude opgeven, in welke zijne leer in strijd was met de Augsburgsche belijdenis; in zijne beantwoording nam Brenz altijd weder zijne uitlegging en ook gevolgtrekkingen uit het belijdenisschrift als maatstaf ter hand, volgens welken hij de overeenstemming met de Augsburgsche belijdenis wenschte te bepalen, — inderdaad, het is niet te ontkennen, een geheel onredelijk standpunt der beoordeeling! — en dewijl Laski niet geneigd was om de geheele Ubiquiteitsleer op den koop toe te aanvaarden, zoo werd hem de bedoelde getuigenis geweigerd. Voor het eerst vernam Laski hier de Ubiquiteitsleer. Deze en nog een paar vreemdsoortige beweringen overbluften hem; hij verzocht om eenen dag bedenktijd, ten einde deze nieuwe stellingen te onderzoeken, en ze met die plaatsen uit de kerkvaders in haren samenhang te vergelijken, welke Brenz in zijne rede slechts broksgewijze had aangevoerd. Daarom wenschte hij het gesprek des anderen daags voort te zetten, terwijl hij nog eenmaal in duidelijke, eenvoudige bewoordingen op zijne ernstige en oprechte overeenstemming met de Augsburgsche belijdenis den nadruk legde, en bijkans smeekend verzocht, dat men hem toch een of ander punt zijner leer mocht aanwijzen, dat met haar in tegenspraak was. Brenz sloeg eene voortzetting van het gesprek af, en verwees hem koel naar zijne geschriften; in deze laatste kon hij de leer van het Avondmaal vinden, en zelf zien, in welke opzichten hij van haar afweek; hij had daartoe geen tijd. ²⁾ Geen

¹⁾ Het belangrijke document is nu voor het eerst in druk gegeven; zie: Calvin, XVI, 150.

²⁾ In het breedvoerig Verslag van de hand van Laski zelve aangaande zijn gesprek met Brenz en hetgeen daarop te Stuttgart gevolgd is (zie bij Kuyper, II, 724—30), vind ik van het genoemde verzoek van Laski om

tijd! In een geval, waarbij het de mogelijke invoering der Hervorming in Polen betrof! En toch had hij tijd, om op dusdanige wijze te werk te gaan, dat Flacius over de behandeling juichte, en in haar het bewijs zag, dat Brenz en de Wurtembergers gemeene zaak met hen zouden maken tegen Melanchthon! Ook na deze bijkans beleedigende afwijzing deed onze edele vriend zich zelven geweld aan, en richtte, om den wille van de heilige zaak, aan Brenz nog eenen brief. „De voorstelling uwer leer, wat onze strijdvraag betreft, heb ik vernomen, en wel, om de waarheid te zeggen, niet zonder verwondering. Ik heb ook gehoord hetgeen gij over den zin der Augsburgsche belijdenis in het midden hebt gebracht. Maar van al datgene; wat gij hebt aangevoerd, vind ik in de Augsburgsche confessie nergens de gronden, en daarom verlang ik zeer, mij die door u duidelijk te zien aangewezen.” Laski verklaart zelfs nog, er genoeg in te zullen nemen, indien Brenz hem de gronden dier leer in de Apologie of in [de akten van] het „Regensburger gesprek” kan aantoonen. „Deze bede heeft niet ten doel, om eenen onnutten strijd uit te lokken, maar alleenlijk om onze onschuld te doen betuigen.... Komt u zulks thans mogelijk niet gelegen, het zij zoo; later biedt zich nog wel eens eene geschiktere gelegenheid aan, om vriendschappelijk hierover te handelen. Dit alleen smee ik u, dat gij, zoolang althans de gronden van ons verschil ons niet in de Augsburgsche confessie zelve duidelijk zijn aangetoond, ons niet met uwe vooroordeelen wilt bezwaren. Want ik vertrouw toch, dat gij niet zulk een man zijt, die het lijden van zwaar beproefde en om den wille van Christus verbannen gemeenten nog verdubbelen wil. Ik bid u, houd ons deze onze vrijheid ten goede, en vaarwel in den Heer.” Dit schrijven werd door Brenz onbeantwoord gelaten. ¹⁾ Daags te voren was hij uit Stuttgart vertrokken.

eenen dag bedenktijd, en van zijnen wensch, om het gesprek des anderen daags voort te zetten, met geen enkel woord gewag gemaakt. Vermoedelijk dacht de schrijver hierbij aan hetgeen Laski, na afloop van het gesprek, meer in het algemeen aan Brenz geschreven heeft (Ibid., p. 722, 4°). — Vert.]

[¹⁾ Het was eigenlijk de tweede brief, dien Laski, na afloop van het gesprek,

Het schriftelijk bescheid, dat Laski vanwege het hof ontving, kan in zekeren zin als het antwoord van Brenz beschouwd worden: „Dewijl de Hertog uit het door hem ontvangen bericht vernomen heeft, dat Laski met betrekking tot het artikel van het Avondmaal geheel en al afwijkt van de Augsburgsche belijdenis, en dat hij ook in zijne verkeerde meening volhardt, zoo kan Zijne Hoogheid niet inzien, hoe bij zulk een verschil in de leer eene overeenstemming zou kunnen gevonden worden. Zijne Hoogheid wenscht overigens niets zoozeer, dan dat a Lasco met zijne vreemdelingen tot de gemeenschap der leerstellingen en gebruiken mocht overgaan, die tot dusver in de gemeenten der Augsburgsche confessie gegolden hebben. Dit is, volgens zijne meening, de éénige weg tot onderlinge verzoening der gemeenten, en om aan hem en zijne vreemdelingen gastrecht te verleenen.” Dat zulk een weg tot verzoening geleidt, zal wel door niemand betwist worden, doch ook evenmin, dat zulk een raad schier op bespotting gelijkt. Nog heden ten dage gevoelt men het smartelijke van zoodanige rede, alsof zij ons zelve betref, want wij weten, hoe vreeselijk die smart onze dierbare Evangelische kerk getroffen en bijkans tot den dood toe gewond heeft. Ook de levensbeschrijver van Brenz kan niet nalaten, zijnen held op dit punt van hardheid te beschuldigen. ¹⁾

Aan de raadsheeren van den Hertog, die hem het bovengemelde bescheid overbrachten, gaf Laski dit treffende antwoord: „Wat des Vorsten bescherming aanbelangt, zoo hebben wij wel iets beters van zijne gunst verwacht, maar de bescherming Gods zal ons nochtans niet ontbreken, ge-

aan hem richtte. Het eerste, meer uitvoerige schrijven: „Ad Brentium,” gedagteekend van den 23sten Mei 1556 (zie: Kuyper, II, 720 sq.), werd door Brenz den daarop volgenden dag schriftelijk beantwoord (verg. ib., p. 728). Naar aanleiding van dit antwoord van Brenz schreef Laski hem des anderen daags den korteren brief (ib., p. 728 sq.), aan welken het citaat hierboven ontleend is. Dit laatste schrijven bleef onbeantwoord. — Vert.]

¹⁾ Hartmann, II, 366. In nog sterker bewoordingen drukt hij 20 jaar later, in zijne kortere levensschets van Brenz („Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der lutherischen Kirche,” VI, S. 247), zijne afkeuring van diens handelwijze te dezen aanzien uit.

lijk ons die tot hiertoe niet ontbroken heeft, zelfs al moesten wij van alle menschelijke hulp verstoken zijn. God is getuige van onze onschuld, en zal ook eens ons aller rechter zijn. Aan zijne bescherming vertrouwen wij daarom onze geheele zaak toe, en twijfelen niet aan zijne goedheid." Hij vroeg en verkreeg nog een gehoor bij den Hertog. Na den maaltijd hebben beiden in den tuin van het slot een onderhoud met elkander gehad; het gedrag van den Hertog was bij die gelegenheid veel vriendelijker, dan het schrijven, hetwelk Laski van zijnentwege ontvangen had, zou hebben doen verwachten. Overal, helaas, treft men in die dagen de grievendste hardheid bij de godgeleerden aan, en bij geen enkele gelegenheid openbaart zich die zoo pijnlijk en krenkend, als wanneer het de leer van den liefdemaaltijd des Heeren betreft! Laski dringt bij den Hertog aan op het bijeenroepen van eene synode tot bijlegging van den strijd. De Hertog antwoordt, dat hij wel wenschte, dat zulks kon geschieden, doch dat er weinig uitzicht op bestaat, daar de andere vorsten er wel niet toe geneigd zullen zijn, en hij alléén iets dergelijks niet kan ondernemen.

Zoo keerde Laski, den 29sten Mei, onverrichter zake naar Frankfort terug. Bij zijne aankomst aldaar vond hij eene menigte brieven uit Polen op hem wachtende; van alle zijden werd hij uitgenoodigd om naar zijn vaderland terug te keeren; onder die brieven bevond zich ook een welwillend schrijven van den Koning. ¹⁾ Maar toch draalde Laski nog met zijne afreis; juist op dit oogenblik kon hij zijne Frankforter gemeenten niet in den steek laten, en in weerwil van alle pijnlijke ervaringen wil hij de hoop niet opgeven, dat zijne pogingen, om eene algemeene synode bijeen te doen komen, eindelijk met een gunstig gevolg zullen worden bekroond. Nog op den 17^{den} September, terwijl Calvijn zich te Frankfort bevindt, en hij met dezen daarover beraadslaagt, richt onze vriend een schrijven dienaangaande aan Melanch-

¹⁾ Calvijn, XVI, 185.

thon: „Ik twijfel niet, waarde Philippus, dat deze onderlinge verdeeldheid der gemeenten u smart; maar wat baat ons het klagen, als wij niet op middelen tot herstel bedacht zijn? Geen geschikter middel tegen dit kwaad, dan een bezadigd godsdienstgesprek tusschen vrome en geleerde mannen.” Calvin en zijne vrienden beschouwen Frankfort als het meest geschikte oord, doch laten de bepaling van tijd en plaats aan Melanchthon over; Laski hoopt echter, dat de bedoelde samenkomst spoedig moge plaats hebben, nog vóór zijnen terugkeer naar Polen, „want de zaak zou voor mijn vaderland van veel nut kunnen zijn...” ¹⁾

Laski was in dit schrijven van meening, nog den geheelen winter in Duitschland te zullen moeten doorbrengen. Het was echter anders beschikt. Nadere berichten uit Polen noopten hem, ten spoedigste te vertrekken, ten einde nog bijtijds aan den rijksdag te Petrikau te kunnen deelnemen.

Den 21sten October ²⁾ vertrok Laski uit Frankfort, in gezelschap van zijnen getrouwen vriend Johannes Utenhove. De dag is belangrijk. Zijnen datum draagt het toewijdend schrijven der vreemde kerkleeraren, met hetwelk zij het verdedigingschrift van Laski aan den Raad bij deszelfs uitgave deden vergezeld gaan; op denzelfden dag ook besluit de Magistraat, — zonder echter ook deze beslissing aanstonds te verwerkelyken, — dat de vreemdelingen, indien zij zich in hunne predikatiën en kerkelijke gebruiken niet wilden richten naar de Augsburgsche belijdenis, welke door de predikanten geleerd werd, niet langer vrijheid zouden hebben om in de stad te vertoeven. ³⁾ De reis van onzen vriend ging allereerst naar Kassel, naar het hof van landgraaf Philip, den man, die in het lot der arme vluchtelingen voortdurend de har-

¹⁾ Ibid., p. 285.

²⁾ Bartels, S. 63.

³⁾ „Religionshandlungen,” I, Beil. 36. — Het bescheid herinnert aan dat andere, hetwelk Laski te Stuttgart had ontvangen. Brenz had niet nagelaten, ook naar Frankfort, zoowel aan den prediker Brubach, als ook aan zijnen vriend Beyer, berichten, en wel voor eene persoonlijkheid als Brenz zeer betreuens-

telijkste belangstelling toonde, en wien eene verzoening tuschen de Evangelischen onderling nog meer ter harte ging, dan den hertog van Wurtemberg. De minzame ontvangst, die hem bij den Landgraaf te beurt viel, kan Laski niet hoog genoeg roemen. Tot drie malen toe heeft de Vorst, die om den wille van zijne belijdenis zoo zwaar was beproefd geworden, op de vertrouwelijkste wijze met hem onder vier oogen gesproken, heeft hem brieven aan Melanchthon en aan den keurvorst van Saksen medegegeven, ja, hem zelfs bij zijnen rit naar Erfurt door ruiters laten vergezellen, dewijl de openbare weg niet geheel veilig was. De Landgraaf stelde zulk een levendig belang in Laski, dat zij afspraak maken met betrekking tot cijferschrift, ten einde ook meer gewichtige zaken schriftelijk aan elkander te kunnen mededeelen. ¹⁾ Den 9^{den} November komen onze beide reizigers te Wittenberg aan. Door Utenhove laat Laski zijne aankomst aan Melanchthon berichten; de Hervormer spoedt zich onmiddellijk naar de herberg, ten einde den geliefden gast te bezoeken, en hem gastvrijheid ten zijnent aan te bieden. De beide mannen gaan op de allerhartelijkste wijze met elkander om: uit Laski's beschrijving bespeurt men, welk een innig genoeg en zulk een samenleven hem verschaft; ook de overige Wittenbergsche hoogleeraren behandelen den aanzienlijken reiziger met de meeste hoogachting. Men wil ter zijner eere een feestmaal geven, doch Laski heeft te veel haast om zijn vaderland te bereiken, en moet de aanbieding afslaan. Gedurende de twee dagen van zijn vertoef werd hij als een geliefde broeder bejegend: hoe veranderden welhaast de tijden! Niet lang meer, en Wittenberg, dat reeds eenigszins in eenen kwaden reuk stond, is in den ban gedaan, terwijl Jena boogt op het bezit van den echten Lutherschen geest.

 waardige berichten te zenden. (Verg. „Anecdota,” p. 431 sq.) Brenz was nu eenmaal persoonlijk mede in den maalstroom geraakt, en heeft maar al te ras de zachtmoedigheid en kalmte verloren van welke nog zijn vroeger schrijven aan Beyer (ib., p. 417) zulk een schoon getuigenis aflegt.

¹⁾ Kuyper, II, 781.

Het is een treffende en weldadige aanblik, Laski met dezen vriendelijk-koesterenden zonnestraal uit Duitschland te zien scheiden, alsof hem de liefelijke belofte ten deel werd: „Het zal geschieden, ten tijde des avonds, dat het licht zal wezen“ (Zach. 14 : 7). Den 1sten December stond onze Pool aan de grens van zijn vaderland: gedurende meer dan acht dagen was hij te Breslau aan het krankbed gekluisterd, daar zijne derdendaagsche koorts hem weder duchtig had aangegrepen.

Vóór achttien jaren, destijds in de volle kracht van den mannelijken leeftijd, had Laski aan dezelfde grens gestaan, vastbesloten, om alles, wat den natuurlijken mensch doorgaans lief is, achter te laten, en zich te begeven naar het land, hetwelk zijn Heer hem zou wijzen. Met eenen ernstigen, vromen zin heeft hij die aanwijzing gevolgd; het was een moeilijke, doornige weg, en menige sterke held zou er vermoedelijk voor zijn teruggedeinsd, om dien ten einde toe te bewandelen. De getrouwe jonger echter zag niet op den weg, maar alleen op Christus, zijnen Heer en Meester. Deze kan en mag immers veel vorderen van den dienstknecht, die weet, dat zijn Heer hem alles, ja, zich zelve en daarmede de geheele zaligheid uit genade geschonken heeft. Toen het onzen jeugdigen kerkvorst duidelijk geworden was, welk offer zijn Heer en Meester van hem, als zijnen volgeling, eischte, heeft hij blijmoedig en gewillig alles aan zijne voeten gelegd, en is ook blijmoedig en gewillig gebleven, toen de Heer ook aan hem, gelijk eenmaal aan den grooten Heidenapostel, in lange, moeitevolle jaren toonde, hoe veel hij moest lijden om Zijns naams wil.

Doch de Heer heeft zijnen dienstknecht in de landen, waarwaarts Hij hem zond, ook rijkelijk gezegend. Niet met aardsche goederen, gelijk den Aartsvader onder het Oude Verbond, maar veeleer op zoodanige wijze, als waarop de behoeftige Menschenzoon ook in den allerhoogsten nood gewoon is te

zegenen. De Heer had hem verkoren tot een uitgelezen werktuig, om voor aanzienlijken en geringen Zijnen naam te dragen. Dit kleinood heeft hij met diepen deemoed overal gedragen, in hooge priesterlijke armen, die Gode geheiligd waren, onbevreesd voor alle menschen, bereid om vrede te houden met allen, die den Heer vreezen. Aan tegenstand heeft het hem allerminst ontbroken, maar op den duur kon ook de tegenpartijder hem zijne achting niet weigeren. De zuiverheid en oprechtheid zijner gezindheid, de reinheid van zijn karakter, de geheele adel eener innig-vrome persoonlijkheid in de helder stralende wijding eener volkomene, onvoorwaardelijke overgave aan den Heer: dat alles maakte, dat de tegenstander den man zelven ontzag, en nog slechts tegen zijne, hem valsch voorkomende meening kon strijden.

Van zijne vurige vaderlandsliefde had hij gedurende de jaren zijner omzwerving in den vreemde nergens een geheim gemaakt. Maar zijn Heer, die hem had overmocht, was sterk genoeg, om ook deze liefde op den achtergrond te doen treden, of liever, om haar te verheerlijken in de schoone klaarheid van het zoeken van het eeuwige vaderland. Niet zijn geliefd Polen was hem het voornaamste, maar alleen zijn Heer en de uitbreiding van diens rijk, de onverdroten arbeid aan de bevordering eener op grond van Gods Woord hervormde Christenheid. Dat heilige doelwit schonk hem die ruimheid van blik en van hart, welke hem onder zijne tijdgenooten zoozeer doet uitblinken, en hem zoo verre verheft boven de kleingeestigheid van bijkans alle zijne wederpartijders. —

Zijne begaafdheid evenaart niet de mate der gaven, welke de Heer aan eenen Luther of Calvijn, aan eenen Melancthon of Zwingli had verleend. Doch Laski heeft, met inspanning van al zijne krachten, met het hem toevertrouwde talent gewoekerd. En dat niet tevergeefs. Aan den dorpel van zijn vaderland mocht hij thans op een uitgestrekt arbeidsveld terugzien, en opmerken, hoe hij als evenknie van de nog levende voornaamste getuigen uit de groote dagen der Hervorming beschouwd werd. Dat was voor hem niet de vurig gewenschte lauwer, in welks bezit hij nu in zijn

vaderland, verre van het gewoel van den strijd, eenen rustigen levensavond wilde doorbrengen. Zijne rust begeerde hij eerst daar, waar de Heer die voor de zijnen heeft weggelegd. De voleindigde arbeid in den vreemde diende hem slechts tot aansporing voor den laatsten arbeid onder zijn volk.

Arm stond Laski aan de grens van zijn geboorteland, even arm, als toen hij het verlaten had. Zijne vrouw en zijne kleine kinderen, benevens zijne dochters uit zijn eerste huwelijk waren voorloopig nog te Frankfort achtergebleven, totdat hij voor hen eene vaste woonstede in Polen zou hebben gevonden. Zijne oudste zonen bevonden zich op verschillende plaatsen; de een was wellicht nog bij Hardenberg, terwijl de ander omstreeks dien tijd te Groningen vertoefde, alwaar hij ten huize van den rentmeester der stad, Hieronymus Fredericus, die met zijnen vader bevriend was, huisvesting had gevonden. ¹⁾ Zoo gansch en al het moeielijke leven eener familie, die in ballingschap omzwerft! En bij iedere schrede worden wij er aan herinnerd, met welk een ziekelijk lichaam Laski van het schouwtooneel van zijnen ingespannen arbeid huiswaarts keerde. Iedere maand vertoonde zich zijne koorts, hetzij met heftigere, of met zwakere aanvallen; daarbij de oude kwalen, die hem reeds in zijne jeugd hadden geplaagd: waarlijk, een scherpe doorn in zijn vleesch. Maar daarover klaagt hij niet. Met den grooten Apostel heeft hij geleerd, dat de genade des Heeren hem genoeg is, en heeft het in deze hoogere school ondervonden, dat de kracht van Christus in zwakheid volbracht wordt.

¹⁾ G e r d e s, III, 141. 202.

III.

Johannes a Lasco

als Protestant

in zijn vaderland.

Voortgang der Hervorming in Polen.

In den loop van ons verhaal hebben wij herhaalde malen gelegenheid gehad, om op te merken, door welk eene aandoenlijke liefde tot zijn vaderland onze vriend, ook in dit opzicht een echte zoon van Polen, bezielde was. Overal, waar hij zich in den vreemde vestigt, wil hij slechts blijven, totdat zijn vaderland hem roept, onder deze ééne voorwaarde echter, dat het hem roept als den dienstknecht van Christus, als den getrouwen getuige zijns Evangelie's.

Nu eindelijk had de terugroeping plaats gehad, en na achttienjarige ballingschap betrad Laski weder den vaderlandschen bodem. Als zestigjarig grijsaard keerde hij terug, nochtans niet uitgeput en krachteloos, maar veeleer bezielde met al de geestkracht van eenen jongen man, die eerst pas de loopbaan is opgetreden. Er ligt iets van eene eeuwige jeugd in die ernstige, gerimpelde trekken, in die doordringende, fonkelende oogen. Maar de lange baard, die den terugkeerende tot op de borst reikt, is sneeuw wit, — een welsprekend getuige, dat de beste mannelijke jaren en hunne kracht in eenen moeielijken arbeid zijn verbruikt geworden.

En daarbij komt, dat in den langen tusschentijd ook „land en lieden“ in Polen allengs een verandering en omkeer hadden ondergaan, aan welke het den ouden man zwaar moest vallen, zich te gewennen. —

Wij herinneren ons, dat omstreeks den tijd, toen Laski in 1538 zijn vaderland verliet, een nieuw bevel des Konings was uitgevaardigd, dat het bezoek van de hoogeschool te Wittenberg gestrengelijk verbood, en elk binnendringen van de ketterische leer trachtte te beletten. De goedaardigheid des Konings was echter niet geschikt, om aan zulke bevelschriften door gestreng handhaving het gewenscht gevolg te verzekeren. Hij werd merkbaar ouder, en verlangde mitsdien, door de kuiperijen der Koningin nog meer vermoeid, bovenal naar rust, die echter eerst na een tiental jaren de dood hem verschafte. In deze en in zoo menige andere wet, die aan eene gelijke bedoeling haar ontstaan te danken had, zag de adel eene beperking zijner vrijheid, welke een Pool van die dagen met naijver beschermde als eene geliefde bruid. De bedoelde wetten waren uitgevaardigd op aandrang van diegenen, met wie hij om het bezit van zijne vrijheden onophoudelijk strijd voerde; telkens menigvuldiger meende hij zich tegen de aanmatigingen der bisschoppen en van Rome te moeten verzetten, en deed zulks met den verhoogden ijver van eenen stand, die zijne rechten ziet aangerand, en als patriot, die bereid is om tegen den vreemdeling te Rome het zwaard te trekken. Ook onder de bisschoppen heerschte volstrekt geen eenheid van denkwijze. De meesten waren in de eerste plaats Polen, en vervolgens eerst wilden zij dienaren zijn van den Stedhouder te Rome; velen hunner behoorden tot den hoogsten adel, en stemden in met de bijzondere zienswijze en de vaderlandsche gezindheid van dien stand. Het kerkelijk bewustzijn was tot op eenen ontzaglijk lagen trap gezonken; godsdienstige beweeggronden gaven, zoover wij kunnen nagaan, in de besluiten der geestelijkheid zelden of nooit den doorslag.

In 1548 stierf eindelijk Sigismund I, levensmoede, 81

jaren oud, van welke hij meer dan de helft op den troon had doorleefd. Hij werd opgevolgd door zijnen zoon Sigismund August (geb. 1520), een koning van zeldzame be- gaafdheid, maar die door de verwijfde opvoeding, welke hij van zijne heerschzuchtige moeder Bona had ontvangen, zich niet tot een vastberaden, energiek, ernstig en plichtgetrouw karakter had ontwikkeld. Zoodra hij mondig geworden was, had hij zich op verrassende wijze aan den invloed zijner moeder onttrokken, die, ontstemd over zulk eene ervaring, met hare groote schatten, welke zij in het land verzameld had, zich ten slotte naar Italië terugtrok. Juist thans had eene innige, diep gewortelde liefde voor de edele, schoone weduwe Barbara Gastoldt, eene zuster van den hoogaanzienlijken vorst Radziwil, den jeugdigen koning bezielde tot den manmoedigen stap, dat hij zich bereid verklaarde, liever afstand te doen van de Poolsche kroon, dan meinedig te worden, en overeenkomstig het verlangen van den Rijksdag de heimelijk gesloten echtverbintenis openlijk te verbreken. Hij zette zijnen wil door, maar, helaas, reeds na verloop van een half jaar ontrukte hem de dood hetgeen de Rijksdag niet bij machte geweest was hem te ontwringen. Men zegt, dat vergif den Koning van zijne getrouwste levensgezellin heeft beroofd; met haar, de veelgeliefde, ontzonk den neergebogene een sterke steun. Men heeft Sigismund August den koning van den volgenden dag genoemd. Slechts aarzelend nam hij een besluit, en met nog sterker aarzelend ging hij vervolgens tot de uitvoering daarvan over, bij welke hij niet zelden door den snelleren loop der dingen achterhaald werd. En toch, hoe dringende behoefte had Polen in deze hoogst gewichtige jaren aan eene krachtvolle leiding! Zoo weifelde hij ook ten aanzien van de groote vraag, welke in die dagen van ieder Christelijk volk en zijnen vorst gebiedend beantwoording eischte, en deze besluiteloosheid des Konings kostte aan het land zijne toekomst. Sigismund August kende nauwkeurig den broozen bouw der oude kerk in den lande, en het vertrouwen op haar zeker voortbestaan was bij hem diep geschokt. Van zijne vaderen had hij eenen vromen zin

geërfd, en het gedrag der geheel wereldschgezinde geestelijkheid was hem in menig opzicht tot eene zware ergernis. Zijn vorstelijke zwager Radziwil behoorde tot de meest besliste hoofden van den Hervormden adel, en aan het woord van dezen diep ernstigen, geloovigen man hechtte de Koning veel gewicht. De biechtvader zijner moeder, Lismanini, verheugde zich insgelijks in des Konings gunst, en las hem, tot diens groote stichting, de „Institutio” van Calvijn eenige winters achtereen voor. Onder de hofpredikers van Sigismund was Prasnicus het Evangelie ten volle toegedaan; met den diepen, zedelijken ernst van eenen Elia bestrafte hij de zonden van het hof, alsmede de verdorvenheid van den clerus, en de Koning onttrok zich niet aan zijne bestraffende rede, en berispte den prediker nimmer over zijne stoutmoedige taal. Ieder wachtte slechts op de beslissing, welker uitslag aan niemand twijfelachtig toescheen, en toch draalde de Koning, en liet aan de dingen hunnen bedenkelijken loop. —

De adel had reeds eene beslissing genomen. Verreweg de grootste helft, en daaronder de oudste en aanzienlijkste familiën, had den weg der Hervorming ingeslagen, met den vurigen ijver en de onverbiddelijke vastberadenheid, met welke een Pool ten uitvoer brengt hetgeen zich van zijne ziel heeft meester gemaakt. Sedert tientallen van jaren hadden de zonen van den Poolschen adel aan de beroemdste hoogeschoolen van het buitenland gestudeerd. Het grootste en beste deel van hen had, door den stroom van het Humanisme verder gedragen, den oever der Hervorming bereikt. De Evangelische geschriften werden bijkans nergens grotiger en opmerkzamer gelezen, dan op de afgelegene kasteelen van Polen. Het gastvrije slot werd welhaast tot eene wijkplaats van den vervolgde om zijns geloofs wil, en de Poolsche slotheer waakte te ijverig over zijn huisrecht, dan dat de Roomsche geestelijkheid het zou hebben gewaagd, zich van haar offer binnen de omheining van den burcht meester te maken. In den laatsten tijd was de invloed van Calvijn op den Poolschen adel steeds aanmerkelijker geworden. Tusschen den verhevenen geest, die in de geschriften van den Franschman zich uitte,

en dien van den Pool bestond eene zekere verwantschap; iets congeniaals trok dezen laatste sterk aan. De gevoelens van den Geneefschen hervormer hielden omstreeks dien tijd hunnen zegetocht door de landen, die zich eerst kortelings voor het Evangelie ontsloten hadden; in de toongevende kringen van Polen werden zij met geestdrift begroet.

In de steden daarentegen was het anders gesteld. Dáár had zich eene Duitsche bevolking gevestigd, deels buiten alle betrekking tot het land, gedeeltelijk ook in verzet tegen den adel, die wrevelig was over de vrijdommen, in welker bezit deze stedelingen zich reeds sinds geruimen tijd mochten verheugen. De betrekking tusschen deze laatsten en hun oude vaderland was eene zeer levendige; de trouw bewaarde moedertaal gaf aan die aanhankelijkheid voedsel, terwijl het drukke handelsverkeer dagelijks opnieuw het vuur aanwakkerde. De geest van Luther deed ook hier in de burgerwoningen zijnen gansch bijzonderen invloed gevoelen; zijn verwonderlijk woord, dat zoo kristalhelder uit de diepste diepte van het Duitsche gemoed opwelde, werkte als eene kostelijke lafenis, en de kooplieden en de gildemeesters prentten de vurige, Evangelische taal van den Duitschen hervormer in hunne ziel. Wanneer de boekhandelaars van de Frankforter mis tehuis kwamen, dan waren hunne geheime voorraden van Luther's bezielende vlugschriften te Thorn en Posen en Krakau spoedig uitverkocht, en in de achterkamers der burgerhuizen met hunne hooge gevels luisterde de geheele familie, wanneer de huisvader de Postille en de vliegende bladen van den kernachtigen Duitschen man aan zijne huisgenooten voorlas.

Tegenover de ontzaglijke beweging, die zich van het grootste gedeelte van den Poolschen adel en den Duitschen burgerstand had meester gemaakt, stond de Roomsche geestelijkheid geheel machteloos. Wat Polen betreft, biedt zij in die dagen eenen bepaald erbarmelijken aanblik. Bijkans de meeste kerkvorsten waren slechts wereldlijke grooten, die in een overmatig weelderig leven hunnen tijd doorbrachten, terwijl zij er zich ijverig op toelegden, om de vaak groote

leemten, welke door Poolsche zorgeloosheid en verkwisting in hunne aanzienlijke inkomsten ontstaan waren, weder aan te vullen. Sommigen hunner gaven zich zelfs onbeschroomd aan eenen recht liederlijken wandel over. Wel waren er ook ernstiger gezinde, vrome mannen onder hen; maar dezen gevoelden ten deele zelve eenen afschuw van de verdorvenheid van hunnen stand, en de levensadem des Evangelie's had hen aangeroerd, wel is waar niet met zulk een heiligen, diepen ernst en met gelijke kracht, als weleer onzen vriend, dat ook zij met zulk een Farizeïsme gebroken, en openlijk het kruis van Christus gepredikt, en zijne smaadheid gedragen zouden hebben, maar toch althans in zóóverre, dat hun de lust verging, om zich tegenover de Evangelisch-gezinden in hunnen kring te bedienen van de harde, hatelijke middelen, welke hunne onmeedoogende oversten te Rome hun tegen de ketters aan de hand deden. Waar sommige strijdlustige bisschoppen het aangeboden wapen ter hand hebben genomen, heerschte er bij hen voortdurend zulk eene schromelijke miskenning van het wezen der Hervorming, dat wij daarbij indachtig worden aan het oude, heidensche spreekwoord, dat de Godheid verblindt, wien zij verdorven wil. De wijze, waarop men den strijd voerde, kon nauwelijks ongeschikter zijn. Hier op eens eene inspanning van alle kracht, om den vermetele de gestrengheid der wet te doen gevoelen, en wanneer dan de aangeklaagde verschijnt, en met hem eene schare van geloofsgenooten, dan versperren waarlijk de ontstelde en voor hun lieve leven beangste rechters alle deuren in het bisschoppelijk paleis, en de beschuldigde kan niet voor zijne aanklagers verschijnen. Om de geledene schade weder te herstellen, wordt ginds het arme meisje gegrepen, en met hinderlijken spoed haar proces opgemaakt, als zou zij de hostie aan Joden verkocht, en als zouden dezen het gewaande lichaam des Heeren met naalden doorstoken hebben, ten gevolge waarvan er eene groote hoeveelheid bloed uit de hostie zou zijn gevloeid. En de pauselijke legaat Aloysius Lippomani deinst er niet voor terug, het geheele proces te besturen, en zelfs op bedriegelijke wijze de onderteekening

des Konings te verwerven, en de Joden en het arme onschuldige meisje ter vuurdood te doemen ¹⁾).

De verwarring nam van dag tot dag toe, en de noodlottige gevolgen van het gemis van geschikte leiders vertoonden zich aan weerszijden op steeds bedenkelijker wijze. Het is een recht smartelijk denkbeeld, dat de man, die door God tot leider der reformatorische beweging scheen te zijn verkoren, van Polen werd verwijderd gehouden, en dat zijn ernstig verlangen, om naar zijn vaderland terug te keeren, bij den troon geen gehoor vond. De geheele persoonlijkheid van Laski en hare bijzondere, hooge en nu reeds zoozeer beproefde begaafdheid was als geschapen, om de loshangende teugels te grijpen, en die met eene krachtige, ervaren hand tot heil des lands te blijven omklemmen. Hij zelf was een Pool, uit de aanzienlijkste familie des lands gesproten, met zijne broeders sedert den tijd van hunnen oom aan het koninklijke hof bekend en zeer gezien, van verre vermaagschap met Radziwil, met wien hij thans door eene gemeenschappelijke godsdienstige overtuiging innig bevriend was. Daarbij was hij met de Roomsche kerk des lands grondig bekend, en zou door zijn voorbeeld voor de weifelende gemoederen onder zijne vroegere ambtgenooten een krachtige steun zijn geweest bij het doen van den gelijken, thans zooveel minder gevaarlijken stap. Door zijne werkzaamheid was hij vertrouwd met den Duitschen aard, met welken hij door de innigheid en diepte van zijn gemoedsleven veel verwantschap bezat, zoodat hij aan de burgerlieden in de steden met sympathie de hand zou hebben kunnen bieden, terwijl hij bovendien bezield was door den vurigen wensch, aan welks verwezenlijking hij al zijne levenskracht blijmoedig toewijdde, om nl. aan de vereeniging van de Evangelische kerk te arbeiden, ten einde zich met onverdeelde kracht toe te leggen op de grondvesting eener volgens Gods Woord hervormde Christenheid. Maar op alle voorstellingen van den Adel, om den uitnemendsten zoon des vaderlands terug te

¹⁾ Lubienitzki, p. 78.

roepen, bewaarde de Koning het stilzwijgen. Geloof hechtende aan de verzekering, dat er welhaast eene algemeene kerkvergadering zou worden bijeengeroepen, bleef hij aan den pauselijken leiband loopen, en terwijl hij weifelde en draalde, snelde het eene jaar na het andere onherroepelijk voorbij.

Middelertwijl echter stond de beweging niet stil. In plaats van den meest geschikten leider wierpen zich tallooze ongeroepene, ten deele ook dubbelzinnige persoonlijkheden tot leidlieden op, die zich van de loshangende teugels trachtten meester te maken, terwijl in het andere heirleger de persoonlijkheden optrad en zich aan de spits stelde, van welke ook katholieke schrijvers erkennen, dat zij de Roomsche kerk in Polen van den dreigenden ondergang heeft gered ¹⁾, — wij bedoelen Stanislaus Hosius. Wij schrijven hier geen geschiedenis der Poolsche Hervorming, en gaan mitsdien, hoe moeielijk het ons ook valt, de vele boeiende bijzonderheden der Evangelische beweging in den lande stilzwijgend voorbij; enkele punten echter, voor zoover zij tot recht verstand van de latere werkzaamheid onzes vriends noodig zijn, moeten wij, zij 't ook slechts met vluchtige trekken, vermelden.

Polen was sinds geruimen tijd eene gastvrije herberg voor lieden uit alle landen. Elke burcht werd tot een asyl, welks omvang slechts de slothcer zelf te bepalen had; zelfs de Koning durfde het niet wagen, de met zorg bewaakte vrijheid en eigenmachtigheid van den Adel ook op dit punt aan te tasten. Vandaag waren het „rondzwervende lieden”, beoefenaars der humaniteitsstudiën, die de landen doortrokken, en hier een bereidwillig en rijkelijk verleend gastrecht ontvingen; morgen waren het ballingen om huns geloofs wil, die niet tevergeefs aan de slotpoort van den geloofsgenoot aanklopten. Zelfs aan het koninklijk hof werden sommigen hunner geduld. Met name uit Italië kwam een niet gering aantal, die zich in hun vaderland niet langer veilig gevoelden. Koningin Bona zelve was eene Italiaansche. Van haren biechtvader Lismanini spraken wij reeds. Deze provinciaal der

¹⁾ Eichhorn, I, S. 57.

Franciskanerorde, die zijne Evangelische denkwijze nauwelijks meer verheelde, stond aan het hoofd eener geheel Evangelisch gezinde vereeniging te Krakau, tot welke uitstekende geleerden en geestelijken behoorden, en bij welker samenkomsten men de Evangelische geschriften las en in sympathetischen geest besprak. Het was een bijkans openbaar gezelschap, en het kostte weinig moeite, daarin te worden opgenomen, zoodra men zich slechts aangaande de gezindheid der toetredenden had vergewist. Ook aanzienlijke vreemdelingen vonden gemakkelijk toegang, en gaarne luisterde men naar hunne denkbeelden. Het was een vaak bonte kring. Hier zat de verlichte, geheel Evangelisch gezinde Johan Uchanski, destijds nog kanunnik te Krakau, weldra reeds aartsbisschop van Gnesen, en luisterde naar den lijfarts der Koningin, den oud-adellijken Italiaan Blandrata, hoe deze, zij 't ook nog slechts schroomvallig, zijne bedenkingen aangaande de leer der Drieëenheid opperde ¹⁾, destijds nog ternauwernood gesteund door zijnen landsman Stancarus, dien de bisschop van Krakau tot hoogleeraar in de Hebreuwsche taal had benoemd, ofschoon hem bekend was, dat hij uit hoofde van zijne Evangelische gevoelens zijn vaderland had moeten verlaten. Ginds weder zien wij de ijverige en begaafde leerlingen van Erasmus, nl. den lateren bisschop van Krakau, Andreas Zebrzydowski, en Bernhard Wojewodka, den geleerden Krakau'schen boekhandelaar, die zelfs de gevaarlijkste boeken aan de trouwens wel eenigszins leepoogige blikken der censuur wist te onttrekken, met den leerling van Melanchthon, Andreas Frisius Modrzewski, in een levendig onderhoud gewikkeld, aan hetwelk Lelio Sozini in 't eerst stilzwijgend deelneemt, om vervolgens in den verderen loop van het gesprek zich uitingen te laten ontvallen, die als eene voortzetting klonken van de redenen van zijnen landsman Blandrata. ²⁾

Het was een zeer bedenkelijk element, dat zich in deze

¹⁾ Verg. het medegedeelde bij Lubienitzki, p. 19.

²⁾ In het jaar 1551 hield Sozini zich voor de eerste maal, zij 't ook slechts

Italianen, en met de jaren in steeds sterker verhoudingen, zoowel wat het aantal, als wat de leer betreft, vermengde met het nog onrijpe, fluctueerende Evangelische leven in Polen, des te bedenkelijker, dewijl datgene, wat in het Italiaansche karakter aan dit element voedsel had gegeven, ook aan het Poolsche karakter niet vreemd was. Juist de gevaarlijke nabijheid van Rome had den blik van den Italiaan gescherpt voor het diepe verval der Kerk; aan een nuchter verstand kostte het geringe moeite, de dwalingen in de leer, alsmede het daaruit voortvloeiende bederf in het leven en den wandel der geestelijkheid bloot te leggen, en de opgewekte zin ging gaarne tot de Hervorming over. Maar lucht hartig („leichtlebig“) als ze niettemin zijn, deze verwende kinderen van het zonnige zuiden, hadden zij geen lust, om den ernstigen weg in te slaan, die alleen tot eene hervorming in geest en in waarheid geleidt. Slechts hij, die voor de huiveringwekkende „hellevaart in het eigene hart“ niet terugbeeft, en in het duistere oord, waar hij zijne eigene zondeschuld leerde inzien, den geheimzinnigen kamp doorstrijdt, aan het einde van welken de zegevierende strijder bespeurt, dat in die geheimvolle gestalte God zelf met hem geworsteld heeft, — hij alleen erkent Jezus ten volle als den Christus, dewelke als éénige Hoogepriester zijne ziel gegeven heeft tot een rantsoen voor onze zonden. Dien strijd hebben de Paulussen, de Augustinussen, de Luther's gestreden en met hen de heldenschaar, die hunne leiding is gevolgd. Het goddelijk merkteeken van dezen kampstrijd verleent aan de Duitsche, Evangelische kerk haren heiligen stempel: zij heeft Christus als den Zoon van God, den éénigen Heiland erkend, dewijl zij zijne verlossende grootheid in het diepst harer ziel had ervaren. Doch kort voor het begin van deze smartvolle baan sloeg een gedeelte der Italianen, die zich tot de Hervorming hadden gekeerd, inzonderheid de z.g. Venetiaansche school, eenen zijweg in. Het spoor was hun

vluchtig, in Polen op, en trad reeds toen, in dien tijd nog door mannen als Calvijn en Melancthon aanbevolen, met de mannen dezer „ronde tafel“ in trekking. (Verg. Trechsel, II, S. 156.)

te duister, te onbehaaglijk; om het figuurlijk uit te drukken: zij sloegen het 3de en 5de en 7de en 8ste kapittel van den Brief aan de Romeinen over, en namen tot uitgangspunt hunner bespiegeling de plaats, in welke Paulus zijnen stouten tred heeft bedwongen, en waar hij aanbeddend stilstaat, dewijl hij met zijn verstand de verborgenheid der godzaligheid niet kan verklaren. De heilige leer van het Goddelijke wezen, uit en door en tot hetwelk alle dingen zijn, werd voor deze mannen het middelpunt hunner beschouwing; hetgeen zij niet geneigd geweest waren, vooraf door eigen innerlijke gemoedservaring te leeren kennen, moest zich nu voor hun verstand rechtvaardigen. Zoo omhulde zich voor hunnen nuchteren blik de allerheiligste verborgenheid van den drieëenigen God, en gaven zij het kleinood prijs, dat hun verstand niet kon vasthouden. Met eene zekere rusteloze gejaagdheid trokken zij vervolgens, zonder vast verblijf, door Zwitserland en Duitschland, vaak bitter en onrechtvaardig vervolgd, dewijl men in dien ruwen tijd geen mededoogen voor zulke dwaalleeraars kende, en de Hervormers het dreigend gevaar zagen, hetwelk deze zienswijze aankleeft. Zoo kwamen zij ook naar Polen en te midden van de onvaste toestanden aldaar, in de beweging, die nog altoos zonder leider was. De door hen opgewekte twijfel had iets boeiends; hunne scherpe critiek maakte indruk, en lokte het ontwikkelde verstand tot verder onderzoek uit.

Ook de Pool is luchthartig; in stede van met zijn onderzoek in de diepte door te dringen, laat hij zich liever door nieuwe, verblindende voorstellingen medesleepen, die hij zich spoedig eigen maakt. De Pool had eenen helder ontsloten blik voor de zonden en het diepe verval van zijnen tijd. Doch in plaats van dezen blik in het eigen binnenste te vestigen, en daar „door de wet der wet af te sterven,” en langs dezen weg tot „het leven in Christus” te geraken, drijft hij liever, vaak in bittere ironie, vaak in grievende, bijtende luim, den spot met de gebreken van zijnen tijd, die hij meedoogenloos aan den schandpaal der verachting nagelde. Een zeer kenmerkend voorbeeld, wat deze liefhebberij betreft, is de in het

palatinaat van Lublin door den edelman Pszonka in 1548 gestichte „Oude-vrouwenrepubliek”, die, terwijl zij de gebreken van den tijd op overdrevene wijze voorstelde, in den diepsten grond der zaak de inrichting van Kerk en Staat aan de bespotting prijs gaf ¹⁾: eene vastenavondsklucht aan den dorpel der heilige passie, maar met zulke kluchten betreedt geen volk ooit de gezegende baan der Hervorming.

Deze voor Polen zoo noodlottig geworden Italiaansche vluchtelingen en gasten hadden òf te Zurich, te Genève, te Straatsburg en te Wittenberg hunne antitrinitarische meeningen op sluwe wijze weten te verbergen, of wel, zij zelve werden zich van deze hunne gevoelens eerst in Polen, verre van alle onderdrukking en vervolging, en in de trekkas-warnite van bewonderende vereering, die hun hier ten deel viel, helder bewust: om kort te gaan, het bevreemdend feit staat vast, dat zij bij hunne aankomst voorzien waren van aanbevelingen van die mannen, welke men in de Evangelische kringen als de hoofden der Hervorming beschouwde. Nadat zij hier eenmaal waren opgenomen, wisten de fijn-beschaafde mannen zich te verzekeren van de gunst van den hoogen adel, die, onervaren in de theologie, niet in staat was om de verste gevolgen hunner stellingen te doorzien, terwijl de steeds ernstiger en nadrukkelijker waarschuwingen uit het buitenland meestal vruchteloos bleven. Ja, wegens zulke uiteenzettingen zou het tusschen Calvijn en den innig vromen vorst Radziwil bijkans tot eene breuk zijn gekomen!

Met de hartelijkste deelneming, met bijkans vaderlijke zorg volgde de Hervormer te Genève den voortgang der Evangelische beweging in Polen. Met hare hoofden onderhoudt hij eene drukke briefwisseling, en wat hij hun schrijft behoort mede tot het schoonste, dat uit zijne pen is gevloeid. De eene maal wendt hij zich met eerbied, en toch zoo geheel zonder menschenvrees of slaafsche onderwerping tot den Koning, en brengt hem, kort na zijne troonsbeklimming, in de toewijding van zijnen Brief aan de Hebreëen, onder het oog,

¹⁾ Verg. L e l e w e l, p. 117.

hoo het zijne koninklijke plicht is, om aan zijn land het Evangelie te schenken. Reeds in dit zendschrijven herinnert hij Sigismund zijn landskind a Lasco, die aan andere volken met zegen het Evangelie verkondigt. ¹⁾ De andere maal schrijft hij zoo hartelijk en ook weder zoo ernstig aan Radziwil, of aan den edelen Tarnowski, één der uitstekendste Polen, en toch voor eenen man als Calvijn niet ernstig, niet beslist genoeg, en spoort hem aan, om toch het éénige heil in Christus aan te grijpen. — Hoe gaarne zouden deze Polen aan Calvijn zelven de leiding der beweging hebben toevertrouwd, en met welk eene vreugde zou hij ook zelf haar hebben op zich genomen, indien het hem slechts op eenigerlei wijs mogelijk geweest ware, om zijn Genève voor langeren tijd te verlaten!

Daar naderde een ander element der hulp het land, dat in duisteren drang om zijne hervorming worstelde, en bood een heilzaam, zegenrijk tegenwicht tegen den bedenkelijken invloed der Italianen. Het waren erbarmelijke scharen van bleeke, uitgeteerde vluchtelingen, die, sedert het voorjaar van 1548, in lange, armzalige wagentreinen uit Boheme, door Silezië, naar het verre Pruisen kwamen getogen, en die hunnen weg namen door Groot-Polen. Zonen der oude Hussieten, die in de oefenschool van een langdurig lijden gerijpt en in hun geloofsleven bevestigd geworden waren op eene wijze, die ons aan onze geliefde vluchteling-gemeente te Londen en in Denemarken, in Noord-Duitschland en te Frankfort doet denken. Sedert de tijden van Ziska en van Procopius hadden zij veel gebrekkigs afgelegd; in bitteren nood waren zij gelouterd. Aan de oostelijke grens van het vaderland had eindelijk de anders-geloovende overwinnaar hun eene streek aangewezen, waar zij ongemoeid volgens het Woord Gods, op eenvoudige wijze, in eene gestrengte, door hen zelven

¹⁾ Verg. Calvijn. XIII, 281. Belangrijker nog is het andere schrijven van Calvijn aan Sigismund August (ib., XV, 329), hetwelk bij den Koning een gunstig onthaal heeft gevonden. Daarop volgde nog een derde schrijven (ib., XV, 892). Verg. ook Stähelin, II, S. 31.

geofende tucht, vreedzaam en stil leefden. Zij telden destijds om en bij de 400 kleine gemeenten; voortvluchtige Waldenzen hadden zich bij hen aangesloten, en hadden hen geleerd, zich geheel en al, ook wat de ordening hunner geestelijken betreft, van de Roomsche kerk los te maken. Doorgaans noemden zij zich Broeders, en als „Boheemsche broeders” heeft de Kerkgeschiedenis deze bijbelvaste, zoo innig-vrome en zedelijk-strengelieden in hare rollen ingeschreven. Als het bericht van het stoutmoedige optreden van Luther ook tot hen in Boheme en Moravië doordrong, was het hun, alsof de laatste voorspelling van hunnen Hus in vervulling was gegaan, en hun eerbiedwaardige Broeder-senior, de hoogverdienstelijke Lukas, zond afgevaardigden naar Wittenberg, ten einde den Hervormer hunnen broedergroet te bieden, en hem hunnen Catechismus te overhandigen (1522). ¹⁾ Luther had tegen een paar punten hunner Avondmaalsleer bedenking; eerst na langer dan een tiental jaren en in de stemming, die in de Wittenbergsche Concordie hare uitdrukking heeft gevonden, verklaarde hij zich voldaan. De eenzame Broeders bleven met het edele verlangen beziel, om in het vaderland der Hervorming medegenooten van het Evangelische geloof en leven te vinden, en betrekkingen met hen aan te knopen, en zoo vinden wij hunne boden in 1540 op weg naar Straatsburg, alwaar zij Bucer en Calvijn begroetten, die hun aanstonds hartelijk de broederhand reikten; inzonderheid Calvijn roemt de reinheid hunner leer, en schenkt aan hunne kerkelijke tucht zijnen onverdeelden bijval. ²⁾

Maar de rustige dagen der Broeders spoedden ten einde. Koning Ferdinand van Boheme had geen lust, hen verder in het land te dulden. Op trouwelooze wijze namen zijne handlangers den eerwaardigen senior Augusta en één hunner vrome predikers, Bileck, gevangen; onder vele martelingen en vreeselijke ontberingen hebben de beide geloofshelden, de een 16, de ander 13 jaren achtereen, in eene harde, sombere

¹⁾ Verg. Czerwenka, II, S., 65.

²⁾ A. a. O., S. 242.

gevangenschap gesmacht ¹⁾. Deze gewelddadige behandeling van de beide leidlieden werd weldra door de verbanning van al de Broeders gevolgd. Over de ruwe bergen, door wouden en bergengten vervolgde de schare dezer ballingen haren weg; in hunnen zwaren tegenspoed boden zij gewis eenen treurigen, en toch ook weder eenen hartverheffenden aanblik, want het waren mannen, vrouwen en kinderen, voor wie het kleinood huns geloofs hoogere waarde bezat, dan alle aardsche welvaart, en die liever vluchtelingen op aarde wilden zijn, dan hunnen Heer verloochenen. Een gedcelte sloeg den weg in over Posen. Hier en daar konden zij nog de voetsporen hunner vervolgde vaders onderscheiden, die, meer dan eene eeuw te voren, zich langs denzelfden weg in ballingschap hadden begeven. Inzonderheid in Posen en zijne omstreken bewoog men hen om te blijven. Castellaan van Posen en kapitein van Groot-Polen was Andreas Gorka, der Hervorming van ganscher harte genegen, een ernstige, innig-vrome Pool, die, zonder zich te bekreunen om het verzet van den bisschop van Posen, Isbinsky (zelfs niet, toen deze van den Koning een bevelschrift had weten te verkrijgen, hetwelk uitdrukkelijk verbood de ballingen te herbergen), aan deze vlijtige, gestrengte, vrome lieden vergunde, zich op zijne uitgestrekte goederen te vestigen. Het beste deel van den Adel volgde zijn voorbeeld. —

Deze stamverwante „Boheemsche broeders” vormden in de streken, in welke zij zich mochten vestigen, welhaast het middelpunt der Evangelische beweging. Zij bezaten reeds in eene vaste inrichting datgene, waarnaar de beweging in den lande met zooveel inspanning streefde. Voor de zuiverheid hunner leer konden zij zich gelijkelijk op de getuigenis van Luther en van Calvin beroepen, en zij, die in hunne geestesrichting het voetspoor van één dezer beide Hervormers bij voorkeur gevolgd hadden, ter eener zijde de Duitsche stedelingen, aan den anderen kant de Poolsche adel, vonden in deze Broeders een langgewenscht vereenigingspunt. Men

¹⁾ Gindely, I, S. 320 fg.

verzuimde niet, in opzettelijke samenkomsten zulk eene verzoening der verschillende Evangelische richtingen voor te bereiden. In Augustus 1555 kwamen de Poolsche dissidenten te Kosminek, eene bezitting van het geslacht Ostrorog, in de nabijheid van Kalisch bijeen. Het was eene indrukwekkende vergadering. Uit Klein-Polen was eene reeks van aanzienlijke edellieden verschenen. Hertog Albert van Pruisen had afgevaardigden gezonden, onder dezen ook zijnen hofprediker Funck ¹⁾; de Boheemsche broeders hadden hunne uitstekendste mannen gezonden. Zij hielden onwrikbaar vast aan hunne welbeproefde belijdenis, en zoo gelukte het hun, op de gemeenten van Klein-Polen, wier aantal reeds een 40 beliep, eenen overheerschenden invloed te verkrijgen. Nadat zij ten hundert waren wedergekeerd, gevoelden deze Evangelischen uit Klein-Polen den druk, en wel op eene hinderlijke wijze. Men had zich verbonden, de belijdenis der Boheemsche broeders aan te nemen, hunne liturgie in te voeren, en zonder hunne goedkeuring niets te ondernemen. Zulke groote concessiën konden er gedaan worden, dewijl onder hunne afgevaardigden zich niemand bevond, die in beteekenis tegen mannen als Israël. Czerny en andere vertegenwoordigers der Broeders was opgewassen.

Met deze belangrijke vorderingen op kerkelijk gebied gingen de pogingen gepaard van den Evangelisch-gezinden adel, om in staatkundig opzicht volle wettiging hunner overtuiging te verkrijgen. Daar de Koning tot dusver besluiteloos was gebleven, maar toch ook reeds had getoond, dat hij niet gezind was om den snellen voortgang te verhinderen, zoo mochten de hoofden der beweging, die tot de doorluchtigste familiën des lands behoorden, de hoop koesteren, in den Rijksdag de overhand te zullen verkrijgen, en vervolgens

¹⁾ Hase (S. 234) verplaatst abusievelijk de synode naar Warschau. Eene waarschijnlijk vrij nauwkeurige opgave van de aanwezige personen vindt men bij Wengierski, p. 76. De synode duurde van 24 Aug. tot 2 Sept. De op haar tot stand gekomene vereeniging vond eenen warmen pleitbezorger in Calvijn („Opp.” XV, 902).

den weifelenden vorst door de macht der omstandigheden tot den beslissenden stap te nopen. Reeds op de laatst gehouden landdagen had men tegen de Roomsche kerk en hare vertegenwoordigers, de wankelende, onmachtige bisschoppen, eene uittartende, vijandige taal gevoerd. In 1552 bleef Raphaël Leszcynski gedurende de mis in de kerk, die aan den Rijksdag voorafging, met gedekten hoofde ongemoeid in de onmiddellijke nabijheid des Konings. De Rijksdag zelf besloot, dat wel aan de Kerk de beslissing zou verblijven, of eene leer rechtgeloovig, dan wel kettersch was, maar dat geene wereldlijke straf langer diegenen zou mogen treffen, wier leer door de Kerk veroordeeld was. ¹⁾ Nog behield, inzonderheid onder de Evangelisch-gezinde bisschoppen des lands, de meening de overhand, afsof eene breuk met de Roomsche kerk vermeden, en langs vreedzamen weg eene hervorming in haar midden zou kunnen tot stand gebracht worden. Zulk eene hervorming wachtte men van het Trentsche concilie, en koos afgevaardigden tot bijwoning daarvan. De keus der persoonlijkheden is kenmerkend. Welk eene positie toch zou een Uchanski, een Drohojowski, twee bisschoppen met geheel Evangelische gevoelens, en in hun gevolg als geheimschrijver Andreas Frisius Modrzewski ²⁾ onder deze Italiaansche prelaten hebben ingenomen? Maar het concilie was intusschen weder eens, en wel voor langeren tijd verdaagd.

De eischen werden van jaar tot jaar hooger. Enkele landdagen vorderden van den Rijksdag, die in 1555 vergaderde, dat hij aan de Evangelischen openlijk een rechtsgeldig pleidooi zou vergunnen. De Rijksdag, zóó luidde de wensch, mocht in eene daartoe te beleggen bijeenkomst, tot bijwoning van welke ook buitenlandsche gasten moesten worden uitgenoodigd, de zaak van den godsdienst tot een voorwerp van

¹⁾ Krasinski, I, 188.

²⁾ Hoe menig onrijp en onpractisch denkbeeld er in deze tijden geopperd werd, bewijzen de zeer boeiende en karakteristieke voorstellen, welke door Modrzewski schriftelijk aan den Koning werden behandigd, en die men bij Krasinski (I, 219 sq.) in een tamelijk uitvoerig uittreksel vindt medegebeeld.

opzettelijke en beslissende beraadslaging maken. Als zulke gasten worden Calvin, Melancthon, Beza en in de eerste plaats de eigen landgenoot a Lasco met name genoemd. Het voorzitterschap werd toegekend aan den Koning, die daarbij moest worden ter zijde gestaan door eene rij van door hem gekozene vrome, christelijke edelen, die over den kampstrijd tusschen geroepen vertegenwoordigers der Evangelischen en der Katholieken zouden hebben te beslissen, terwijl beide partijen tot staving van hare beweringen zich alleenlijk op de H. Schrift zouden mogen beroepen. Het resultaat der bespreking moest vervolgens worden nedergelegd in eene geloofsbelijdenis, die voor de kerk van Polen voortaan als richtsnoer zou gelden ¹⁾. Indien dit concilie ware bijeengekomen, dan zou de uitslag stellig in het nadeel der Katholieken geweest zijn, gelijk dezen zelve ook zeer goed inzagen. Nog gelukte het hun, de zaak althans te doen uitstellen; hoe groot zij het gevaar omstreeks dien tijd rekenen, blijkt uit de brieven, die zoowel door de in 1555 te Petrikau vergaderde gewestelijke synode, als ook door bisschop Hosius aan den Paus gericht werden. ²⁾ Daarin is sprake van een ontzaglijk gevaar („ingens periculum”), in hetwelk de Roomsche kerk verkeerde. De ijverige bisschop van Ermeland bezwoer den Paus, onverwijld eenen nuntius te zenden, „ten einde het zwakke te sterken, het kranke te genezen, het verbrokene te verbinden, en het verdoolde op den rechten weg terug te voeren.” Ja, in den zin der Roomsche kerk was er oneindig veel zwak en krank, verbroken en verdoold; waarschijnlijk zouden wij van eenen zoo vervallen toestand der pauselijke kerk in de dagen der Hervorming niet licht ergens elders de wederga aantreffen.

Het schijnt, dat men te Rome het gevaar heeft miskend, want men draalde met de afzending van eenen pauselijken nuntius. De moeielijke omstandigheden in het Vaticaan kunnen echter mede de oorzaak der vertraging geweest zijn.

¹⁾ Wengierski, p. 77.

²⁾ Afgedrukt bij Theiner, II, 577. 579.

Reeds vroeger hebben wij gewezen op de spanning tusschen den Paus en den Keizer, door welke natuurlijk de opmerksaamheid van den Roomschen stoel een weinig van Polen werd afgeleid. Toen vervolgens, in 1550, tot blijdschap van Karel V, Julius III tot opperpriester werd gekozen, had de Kerk eenen paus, „wien het onschuldige, genoegelijke leven op zijne prachtige villa buiten de Porta del Popolo volkomen genoeg was.” Hier vergat hij de overige wereld, om zich slechts bezig te houden met de plannen en ontwerpen van zijnen bouwmeester. Zondcr dat de Paus in zijne voldaanheid het bemerkte, had zich onder zijne kardinalen allengs eene strengere partij gevormd, aan welke de voortdurende daling van het aanzien der Kerk ernstig ter harte ging. Uit hun midden trad, in 1555, de nieuwe paus te voorschijn. Deze koos voor zich den naam van dien Marcellus, dewelke, als bisschop van Ancyra, certijds te Nicea de woordvoerder van het zegevierende dogma geweest was. Zijne keuze vond ook in Polen, bij mannen als Hosius, hartelijke instemming. ¹⁾ Maar „het noodlot wilde hem aan de aarde slechts toonen.” ²⁾ Zijne tijdgenooten en lofredenaars meenden, dat de wereld zijns niet waardig geweest was, want reeds op den 22sten dag van zijn pontificaat werd hij aan deze aarde ontruikt. In zijne plaats trad de 80jarige Caraffa, als Paulus IV, dien Ranke met deze meesterlijke trekken teekent: „Zijne holle oogen hadden nog al het vuur der jeugd; hij was zeer lang en mager, had eenen vluggen gang, en scheen louter zenuw te zijn.” ³⁾ Ofschoon reeds een grijsaard, toch blaakte hij nog van den somberen ernst eens monniks voor de herwinning van de verzwondene macht der Roomsche kerk over de gewetens der christelijke volken en ook over de kronen hunner heerschers.

Nu behoefden de Katholieken in Polen niet lang meer te wachten op den pauselijken nuntius met zijne uitgebreide

1) Verg. *ibid.*, II, 579.

2) *Hase* (I), S. 471.

3) *Ranke* (II), I, 283.

volmachten. De behendige en sluwe Aloysius Lippomani, bisschop van Verona, die Polen bereids kende, ontving den last, om, nadat hij eene hem toevertrouwde zending bij den Duitschen keizer zou hebben ten uitvoer gebracht, zich onmiddellijk naar het hof van koning Sigismund August te begeven. Men kon bespeuren, dat eene krachtige hand te Rome den teugel van het bestuur der Kerk gegrepen had. Hoedanig echter de uitslag zijn zou, was nog geheel onzeker. Naar allen schijn was Polen voor den Paus verloren. De toestand der Roomsche kerk daar te lande was, volgens de getuigenis van eenen tijdgenoot, in het jaar 1555 zoo erbarmelijk, dat in den Senaat, behalve de bisschoppen, nauwelijks iemand aan hare zijde stond. Maar een groot gevaar dreigde de Evangelische beweging, dewijl zich nog maar steeds geen uitstekende leider had opgedaan, die de verstrooide scharen zou hebben kunnen tot één vergaderen. De Adel was zich van dit gevaar bewust; telkens nadrukkelijker, telkens dringender wees men op den persoon, die door God zelven tot leidsman gevormd was, op den adellijken geloofsgenoot, die zich in den vreemde zulk eenen grooten roem verworven had, en die -- dit wist men in Polen, — slechts op de noodiging des Konings wachtte, om terug te keeren en zich in zijn geliefd vaderland aan de spits der beweging te stellen.

Reeds in 1552 wordt de wensch luide geuit, dat a Lasco aan de zittingen van den Rijksdag mocht deelnemen. Deze beloofden voor de Hervorming belangrijk te zullen worden, en werden zulks ook inderdaad door het veelbeteekenende besluit, dat de wereldlijke macht niet meer hare hand zou leenen tot het bestraffen van hen, die door de bisschoppen van ketterij werden beschuldigd. Het schijnt, dat er, alhoewel vruchteloos, onderhandelingen met den Koning, betreffende de deelneming van Lasco aan den Rijksdag, hebben plaats gehad. Ten einde toch nog het gewenschte doel te bereiken, besloot men eene poging te doen, om door middel van den aartsbisschop van Canterbury van den hertog van Northumberland te verkrijgen, dat a Lasco als gezant van

Eduard VI naar den Rijksdag te Petrikau mocht worden afgevaardigd ¹⁾. Tot ons leedwezen hebben wij geen enkele plaats gevonden, uit welke wij konden opmaken, hoe Laski dezen voorslag heeft opgenomen; het schijnt bijna, alsof hij geen lust heeft gehad, door deze achterdeur in den Rijksdag en alzoo in zijn vaderland te komen. Er kon althans geen enkel spoor worden ontdekt, of er met betrekking tot deze zaak bepaalde stappen in Engeland gedaan zijn.

Eene geschikte gelegenheid, om met zijn stroven en bedoelingen voor het aangezicht des Konings te treden, deed zich aan Laski voor bij de uitgave van zijn voornaamste werk, nl. de beschrijving van de vormen en gebruiken in zijne geliefde vreemdeling-gemeente te Londen, hetwelk hij tot dat einde aan den Koning opdroeg. Over het hooge belang van dat geschrift hebben wij reeds gesproken. ²⁾ In de opdracht aan den Koning kwam het er tevens op aan, zich te rechtvaardigen met betrekking tot de beschuldigingen zijner tegenstanders, welke den Koning reeds moesten zijn ter oore gekomen. Nog heden ten dage doet het elken getrouwen zoon der Evangelische kerk van schaamte blozen, te zien, dat een man als a Lasco zich, niet wegens de beschuldigingen van Roomsche tegenstanders, maar van Protestantsche zeloten heeft te rechtvaardigen, en wel tegenover eenen koning, dien hij met al de kracht zijns geloofs voor het Evangelie zoekt te winnen. Ja, het is eene altijd versche, opene wonde, des te smartelijker, wanneer men moet bekennen, dat met betrekking tot datgene, waarvoor in heillooze twistgierigheid en snooden overmoed mannen als Westphal en Timann gestreden hebben, in onzen tijd ook bij de meest besliste verdedigers der Luthersche belijdenis zich nauwelijks meer eenige lust vertoont om er dieper in door te dringen, laat staan dan, er eene lans voor te breken, terwijl daarentegen de instemming van Laski met de Augsburgsche belijdenis zóó gewettigd en beslist is, dat niemand hem

¹⁾ „Original,” p. 592.

²⁾ Verg. hierboven, bladz. 423.

langer zijn volle, onverkorte burgerrecht in de Evangelische kerk betwist. ¹⁾

Laski deed zijne meesterlijke beschrijving vergezeld gaan van een drietal zendbrieven, t.w. aan den Koning, aan den Senaat en aan den Poolschen adel. Het zijn zeer belangwekkende, gewichtige brieven, die een welsprekend getuigenis afleggen van den scherpzienden blik, met welken onze vriend de toestanden in zijn vaderland doorziet, terwijl hij waarschuwt voor het dubbele gevaar, dat zoowel van de zijde van Rome, als ook van den kant der sektarissen dreigt, doch die tevens op welsprekende wijze getuigen, hoe juist hij het uitverkoren werktuig is, om zulk een dubbel gevaar te voorkomen. Gedachtig aan eene oude, geliefkoosde uitdrukking, zouden wij de bedoelde zendbrieven „biechtspiegels” wenschen te noemen. Helder weerkaatsen zij den wezenlijken stand van zaken; van ons meer verwijderd en daardoor zooveel gunstiger standpunt der beschouwing zouden wij nauwelijks den eenen of anderen trek aan de schildering weten toe te voegen. Daarbij de rijp-

¹⁾ Het zijn hoofdzakelijk de beschuldigingen van Timann, tegenover welke a Lasco zich verdedigt. De blijken zijn daar, dat de ijverige zeloot, zoodra hij slechts van den voorgenomen terugkeer van Laski naar Polen bericht ontving, zijn smaadschrift ook derwaarts zond, en waarschuwde voor den man, dien hij zich niet schaamde in zijn vaderland te belasteren als een gelukzoeker, die in de landen rondzwerft en beroeringen aanricht. Hosius is den Bremenschen prediker recht dankbaar daarvoor geweest; aan het tuighuis dezer Bremensche lastertaal heeft de strijdvaardige Roomsche bisschop zijne scherpste, grievendste wapenen tegen den Poolschen hervormer ontleend, en daarmede slagen toegebracht, die onder de doodwonden der Evangelische kerk in Polen geteld kunnen worden. Men moet den zedelijken afkeer overwinnen, en de strijdschriften van Timann in de Bremensche twisten gelezen hebben, om eenen schrik te krijgen voor deze tegenstanders en de door hen verdedigde meeningen, die zij, wel is waar, uitgaven voor de éénige onvervalschte erve van Luther, maar die toch door Laski juist als een terugvallen in het pausdom worden aangeduid, hoe sterk ook Timann daartegen protesteert, en toch ook in zijn protest zelf het verwijt rechtvaardigt; want hij belijdt weder te gelooven in eenen heiligen vader, die echter niet de Vader is van onzen Heer Jezus Christus. De kenmerkende plaats, welke wij op het oog hebben, en die wij maar liefst onvertaald willen laten, komt voor in zijn „Farrago”, p. 141: „ut integram viri Dei, Sancti Patris nostri Doctoris Lutheri doctrinam amplectamur, probemus, profiteamur et defendamus ac ad posteros incorruptam eam transmittere summis viribus conemur.”

heid des oordeels, de onverbiddelijke ernst tegenover den Koning en de machtigen, waarmede hij hun voorhoudt, dat slechts die Hervorming gezegend is, welke alleen tot eere Gods geschiedt, en die uitsluitend aan zijn Woord hare wapenen ontleent. Hoe nauw Laski zich, in zijne uiteenzetting, aan de bijzondere toestanden van zijn vaderland aansluit, zoo staat hij toch weder te gelijk op een zoo verheven, onbevooroordeeld, echt Evangelisch standpunt der beschouwing, dat zijne denkbeelden blijvende waarde hebben, en nog heden ten dage, niet slechts iederen wakkeren zoon der Evangelische kerk stichten, maar hem ook met geschikte wapenen tot voering van den tegenwoordigen strijd toerusten. Zoo menigmaal wij deze zendbrieven gelezen hebben, telkens weder ontlokten zij ons de klacht: Waarom toch heeft Polen niet geluisterd naar de stem van dezen zijnen edelen zoon, dien de Heer gezonden heeft omstreeks den tijd, als Hij het land in genade bezoeken wilde? Hij staat daar, als profet zijns volks, en ook met het lot eens profeten, dat men zijne prediking niet gelooft en daarom hare slagen moet verduren.

Een Frankforter burger, Peter Antonius, had de zendbrieven met zich genomen naar Krakau. Laski had ze door den druk laten vermenigvuldigen, en deed ze, te zamen met de beschrijving van den cultus der vreemdeling-gemeente, toekomen aan ieder wereldlijk lid van den Senaat in het bijzonder, gelijk mede aan al diegenen onder den Adel, van wie hij had vernomen, dat zij der Hervorming in Polen genegen, of zelfs reeds openlijk tot haar overgegaan waren. In Januari 1556 kwam de bode te Krakau, van waar hij zijnen rijken voorraad brieven enz. verder op de adellijke verblijven der grooten door het geheele land liet bezorgen. De terugkeer van den bode werd vertraagd; immers, hij moest antwoord medebrengen, en daar de expeditie der brieven in die dagen met veel moeilijkheid gepaard ging, konden de antwoorden van de afgelegene kasteelen slechts zeer laat aankomen. Eerst tegen het einde van Mei kwam Peter Antonius weder te Frankfort, een paar dagen nadat Laski, door zijnen vergeefschen tocht naar Stuttgart bitter

teleurgesteld, te Frankfort teruggekeerd was. De goedgevulde brievenbus bevatte blijde berichten; de zendbrieven waren in het vaderland niet zonder uitwerking gebleven. Van den Koning was een welwillend antwoord ingekomen, maar dat met geen enkel woord van den terugkeer gewaagde. ¹⁾ Vorst Radziwil gaf aangaande dat stilzwijgen het noodige uitsluitel. De Koning had hem gezegd, dat hij nòch een bevel tot terugkeer wilde geven, om niet den schijn te doen ontstaan, daartoe aanleiding te hebben gegeven, nòch ook dien terugkeer verhinderen wilde, ten einde niet den tegenovergestelden schijn te doen ontstaan, alsof hij Laski niet wilde dulden; indien deze laatste echter het voornemen koesterde om naar Polen weder te keeren, dan ried de goedgegunstig gezinde koning hem aan, niet vóór het begin van den Rijksdag te komen, en ook moest hij er voor zorgen, zich te zuiveren van alle verdenking, alsof hij, inzonderheid wat betreft de Avondmaalsleer, afweek van de Augsburgsche belijdenis. ²⁾ Deze mededeeling was voor Laski voldoende, om in haar de zoo lang gewenschte roepstem des Konings te erkennen, zonder welke hij niet wilde terugkeeren.

Eene reeks van verdere brieven smeekten, ja eischten, dat hij zonder uitstel zou wederkeeren. De gewichtige Rijksdag was ophanden; men verwachtte een beslissend debat, en de Roomsche kerk bereidde zich, met inspanning van al hare krachten, voor op eene ernstige worsteling. Reeds was in Polen bekend, dat de bisschop van Verona den last had ontvangen, om als nuntius van den Paus op den Rijksdag te verschijnen, en in deze in Polen nog ongewone waardigheid de zwaar bedreigde zaak der Kerk te bepleiten. Laski meende nu niet langer meer te mogen dralen. Het bericht gewerd hem nog, dat de Rijksdag was uitgesteld, en reeds meende hij een oogenblik, dat hij de door hem met zulk eenen levendigen ijver bevorderde samenkomst van vorsten en godgeleerden nog zou kunnen bijwonen, dewijl hij op

¹⁾ Calvin, XVI, 185.

²⁾ Kuypcr, II, 738.

die vergadering het voor hem zoo onmisbaar noodzakelijke openlijke getuigenis hoopte te verkrijgen, dat zijne leer met de Augsburgsche belijdenis in overeenstemming was. ¹⁾ Doch nieuwe brieven, welke hij ontving, deden hem weldra van besluit veranderen en ten spoedigste uit Frankfort vertrekken.

Nadat hij een paar dagen in persoonlijk verkeer met Calvin had doorgebracht, gunde hij zich nog slechts den tijd om het verdedigingsschrift der buitenlandsche godgeleerden, hetwelk aan de Frankforter magistraat moest worden aangeboden, te voltooien. Dat geschrift moest hem te gelijk dienen, om den Poolschen koning de gewenschte overeenstemming met de Augsburgsche confessie te toonen.

Reeds hebben wij onzen vriend en zijnen getrouwen tochtgenoot Utenhove op hunne reis naar Polen een eind weegs vergezeld.

¹⁾ Verg. het bij Kuypers ontbrekende schrijven van Laski aan Melancthon, gedagteekend van den 18den Sept. 1556 (Calvin, XVI, 285).

De medewerking van Laski in zijn vaderland aan de Hervorming van Polen.

Den 1^{en} December 1556 vertrok onze vriend uit Breslau, nog vermoeid ten gevolge van den eerst pas doorstanen koortsaanval; een paar dagen later mag hij, naar den zoo lang gekoesterden wensch van zijn hart, de vaderlandsche grens overschrijden. Allereerst begaf hij zich naar Balisch, naar het slot van Jan Bonar, gouverneur van het kasteel van Krakau en castellaan van Biec, — één van de voornaamste Protestanten des lands, een man van zeldzame vroomheid en schrandereid. Hier kwamen de hoofden der Evangelische beweging, en onder dezen tot zijne groote vreugde niet weinigen zijner naaste verwanten, hem met hartelijke liefde verwelkomen. De slotheer zelf, de edele Bonar, die bereids aan de Evangelische gemeente te Krakau in zijnen luthof vóór de Nicolai-poort de noodige ruimte tot het bouwen van een bedehuis had afgestaan, ¹⁾ was de zusterszoon van onzen Laski; evencens als zijne neven,

¹⁾ „Chronik,” S. 8.

en bovendien als zijne zeer besliste geloofsgenooten, kwamen de drie gebroeders Ostrorog hunnen beroemden oom begroeten. ¹⁾ De rijke magnatenzonen hadden reeds sinds geruimen tijd op hunne uitgestrokte goederen hunnen Evangelischen prediker, Felix Cruciger, die tot de besluiten der synode te Kozminek op belangrijke wijze had bijgedragen, inzonderheid daar de Ostrorog's zelve in het huis van Gorka te Posen vriendschapsbetrekking hadden aangeknoopt met George Israël, en door diens persoonlijkheid voor de Broedergemeente gewonnen waren. Ook een oom („avunculus”) van Laski had zich gehaast, hem te komen begroeten, nl. Stanislaus Myszkowsky, destijds nog prefect van Mariënburg, later castellaan van Sendomir, ten laatste palatijn van Krakau, een beslist Protestant, die het ijverigst den terugkeer van Laski bevorderd en onbevreesd de intriges van Lippomani voor den Koning had onthuld. ²⁾ Met Laski's verwanten was eene groote schare van edelen toegesnel, ten einde hunne vreugde te betuigen, dat zij hunnen beroemden landsman, aan wiens leiding zij zich allen zonder tegenspraak wilden toevertrouwen, als aanvoerder en strijdenoot in hun midden mochten zien.

Het was echter ook te doen om eenen heeten strijd, die allereerst wegens den beroemden aankomeling zelve ontbrandde. Vriend en vijand wisten, wat zij van hem hadden te verwachten. In een paar vluchtige regels, door Laski den 19^{den} Februari 1557 aan Calvijn gericht, lezen wij: „Door zorgen en bezigheden, waarde Calvijn, word ik thans zoozeer overstelpt, dat ik geen tijd vind om te schrijven. Van de eene zijde worden wij door vijanden, van den anderen kant door valsche broeders belaagd, zoodat wij geen oogenblik rust hebben; maar, Gode zij dank, wij treffen hier ook vele vromen, die ons tot hulp en troost zijn.” ³⁾ De beide soorten van tegenstanders, tegen welke Laski zich had te ver-

¹⁾ „Fontes,” XIX, 236.

²⁾ Verg. Lubienitzki, p. 65. 71; alsook Wengierski, p. 533.

³⁾ Kuypcr, II, 746.

dedigen, moeten wij een weinig nauwkeuriger beschouwen.

Onder de openbare vijanden, die echter van slinksche wegen tot bereiking van hun doelwit gansch niet afkeerig waren, zijn natuurlijk de Katholieken te verstaan. Nauwelijks hadden de bisschoppen, die op den rijksdag te Warschau bijeenwaren, vernomen, dat Laski in Polen was teruggekeerd, of zij kwamen allen in de woning van den aartsbisschop van Gnesen te zamen, om onderling te overleggen, hoe zij zich ten opzichte van dezen man moesten gedragen. ¹⁾ De beraadslaging duurde eenen geheelen dag; de bisschop van Krakau gaf uitdrukking aan de heerschende stemming, toen hij Laski den scherprechter der Poolsche kerk noemde. Men kwam overeen, den Koning om 's mans verwijdering te zullen verzoeken. Reeds des anderen daags vroegen Lippomani en de gezamenlijke bisschoppen eene audiëntie. Zij drongen er bij den weifelenden koning op aan, dat hij dezen aarts-ketter zou verbannen. Sigismund bleef standvastig: noch door hem, noch door den Senaat was Laski als ketter gebrandmerkt. De sluwe nuntius trachtte den Koning vrees aan te jagen, alsof Laski van zins was, het koninklijke gezag aan te randen en onrust in den lande te verwekken, ja zelfs de wapenen tegen den Koning op te vatten. Ook deze leugen van den Jezuïet had niet geheel de gewenschte uitwerking. Vorst Radziwil stelde zich voor den zoo schandelijk belasterde ridderlijk in de bres; reeds sinds lang had hij den Italiaan doorschouwd, en stemde in met het scherpe oordeel der landboden, die den nuntius, bij zijn binnentreden in den Rijksdag, overluid begroetten met het grimmige woord: „Wees gegroet, gij adderengebodsels!“ ²⁾ — Lippomani begreep, dat hij niet zoude slagen; zijne stelling was buitendien onhoudbaar geworden. Een paar vertrouwelijke zinsneden uit zijne brieven hadden ruchtbaarheid gekregen; den gruwzamen, nauwelijks geloofelijken inhoud, dat nl. de vreeselijke monnik te Rome, die zich de stedehouder des

¹⁾ Verg. ook het met eene humoristische tint geschreven bericht van Laski aan den landgraaf van Hessen: *ibid.*, II, p. 749.

²⁾ „Salve, progenies viperorum!“ Verg. *Lubicnitzki*, p. 76.

Heeren noemde, hem in last had gegeven, om van den koning van Polen de hoofden van een acht- of tiental Protestanten te vorderen, kon hij niet loochenen, ¹⁾ en beschouwde zich nu niet langer veilig in het wegens zulk eene mare ten hoogste verontwaardigde land. Dringend verzocht hij te Rome om zijne spoedige terugroeping, die hem dan ook weldra verleend werd. ²⁾

Zelfs in het Vaticaan bespeurde men den schrik wegens Laski's terugkeer. Nanwelijks had Paulus IV het bericht dienaangaande ontvangen, of hij schreef, op den hooghartigen toon van eenen geloofsrechter, aan den Koning, en vorderde, evenals zijn nuntius, de onvoorwaardelijke verbanning van den ketter. Reeds het besluit van den rijksdag te Warschau in 1556, hetwelk aan alle edelen vrijheid gaf, op hunne goederen Protestantsche predikers aan te stellen, had den Paus hevig vertoornd. „Een zoo roekeloos decreet” — dus bijt de gramstorige Paus aan den Koning toe, — „hebt gij in uw land toegelaten? Hebt gij u dan niet, zelfs met gevaar van uw leven, daartegen verzet? Wie kan zulk eene euveldaad naar eisch beweenen? Onder deze omstandigheden is het, voorwaar, ook niet te verwonderen, dat het ketterhoofd Jan Laski en andere ketteren, die tijdens het leven van uwvromen vader, dezen kettervijand, de vlucht hadden genomen, weder naar Polen zijn terugggekeerd, en ongestraft mogen ondernemen hetgeen zij willen.” ³⁾ Deze en eene andere breve, welke de eerste welhaast op den voet volgde, en die in eenen gelijken toon was gesteld, miste hare uitwerking: ook voor een nog getrouwen zoon der Kerk had deze taal van eenen paus in de eeuw der Hervorming eenen te vreemden klank. Laski en de andere „ketteren” bleven ongemoeid in het land.

Bedenklijker en in hun gevolg veel gevaarlijker voor de ontwikkeling der Evangelische kerk nu ook hier te lande waren de slagen, die haar door de valsche broeders, vaak

¹⁾ Verg. Sixt, S. 395.

²⁾ Verg. Theiner, II, 590.

³⁾ Sixt, S. 404.

in schromelijke verblinding, werden toegebracht. Reeds uit de opdracht van het bovengenoemde geschrift van Laski aan den Koning blijkt, dat de zeloten, die onzen vriend en de leden zijner gemeente door geheel Duitschland hadden vervolgd, niet van zins waren, hem in zijn vaderland ongestoord te laten arbeiden aan, de vervulling van zijne belangrijke taak. Tot ons leedwezen zien wij hier zelfs Brenz, in onbegrijpelijke kortzichtigheid, met Westphal en Timann en Flacius samengaan. Het was den Wurtembergschen hervormer niet genoeg, dat hij zijne landskerk voor den invloed dezer geloofsgenooten van Melanchthon en Calvijn had gevrijwaard; hij achtte zich geroepen, zijne waarschuwendende stem tot zelfs in Polen te doen weerklinken. Nauwelijks had Brenz gehoord, dat Laski zich aangordde om naar zijn vaderland terug te keeren, of hij smeekt hertog Albrecht dringend om zijne medewerking, ten einde het dreigende gevaar voor Polen af te wenden, of toch althans door tegenovergestelde invloeden dat gevaar te verminderen. ¹⁾

Eene verdere hulp, om zijne waarschuwendende stem in Polen gehoor te doen vinden, zag Brenz zich geboden doordien Vergerius zich derwaarts begaf. Het is eene merkwaardige, karakteristieke verschijning in de eeuw der Hervorming, deze Italiaan uit Capo-d'Istria. Nagenoeg van gelijken leeftijd als onze Laski, had Vergerius, strijdvaardig en welbespraakt, met eenen practischen geest en eenen vluggen, juist blik begaafd, als gezant der Curie en als vertrouweling van Clemens VII deelgenomen aan den rijksdag te Augsburg in 1530. Bereids in 1536 heeft de rechtsgeleerde zich in eenen bisschop omgeschapen; voor zulk eene verandering van kleedij werd destijds geen langdurige voorbereiding, maar slechts pauselijke gunst vereischt. Reeds scheen het den eerzuchtige toe, alsof het purper hem wenkte. Maar de opkomende orde der Jezuïeten had eenen scherpen reuk. De bisschoppelijke legaat had zich te lang in het kettersche Duitschland opgehouden, om niet reeds daardoor alleen in

¹⁾ Verg. „Anecdota,” p. 429, alsook de aangrijpende klacht van Melanchthon over deze onverdraagzaamheid: *ibid.*, p. 464.

hun oog een verdacht persoon te zijn, en aan hunne verdenking wisten zij bij den Paus ingang te verschaffen. Vergerius achtte zich in Italië niet langer veilig, en nam, in 1546, de wijk naar het buitenland. Het is niet geheel uitgemaakt, in hoever reeds destijds het vermoeden der Jezuïeten gegrond was, of ook in hoeverre de verdachtmaking den man eerst tot de ketterij gebracht heeft. Sedert 1549 leidde hij, op eenigszins avontuurlijke wijze, een zwervend leven, vol van kommer, totdat hij in 1553 de gunst van den hertog van Wurtemberg en een veilig onderkomen in diens land verkreeg. Van nu voortaan beschouwde hij het als zijne levens-taak, om het pausdom zooveel mogelijk afbreuk te doen, en in dit opzicht heeft hij het inderdaad verbazend ver gebracht. Bedrijvig van aard, was het hem eene behoefte, zich overal in te mengen. Hij was een oprecht Protestant geworden, hier in Wurtemberg in den trant van Brenz, maar zonder dat hij veel diepte bezat. Toen hij met de Boheemsche broeders bekend werd, trokken dezen hem zoozeer aan, dat hij zich gaarne bij hen zou hebben aangesloten, het antwoord der voorzichtige en ten zijnen aanzien eenigszins wantrouwende Broeders geleek op eene afwijzing. ¹⁾

Vergerius was nog niet in Polen geweest, en had zich nog niet in de opkomende Hervorming aldaar doen gelden. Dat mocht zoo niet blijven. Een aanknoopingspunt, om het gewenschte doel te bereiken en om met name tevens aan het Hof te komen, was spoedig gevonden. In 1533 had Vergerius zich als pauselijk legaat aan het hof van Ferdinand van Oostenrijk opgehouden, en in zulk eene mate diens gunst weten te winnen, dat hij tot peet van de pasgeboren prinses Katharina gekozen werd. De koninklijke doopdochter was in 1553 koningin van Polen geworden; reden genoeg voor Vergerius, om aan haren gemaal te schrijven: „Het is de plicht dergenen, die eene doopbelofte afleggen, de personen, voor welke zij zich aansprakelijk hebben gesteld, in de wegen des heils te onderwijzen en hen daarin te bevestigen; deze

¹⁾ „Fontes,” XIX, 258.

plicht moet en wil ook ik vervullen, indien niet mondeling, dan toch althans schriftelijk, voor zoover de Heer mij daartoe genade verleent." 1) De onrustige, bedrijvige man maakte zich weldra gerceed, om de genoemde taak ook mondeling te vervullen. In Juni 1556 vinden wij hem in gezelschap van Laski te Frankfort, in de uit Polen aangekomen brieven bladerende 2); maar de sluwe Italiaan geeft aan onzen vriend niet te kennen, dat Brenz hem heeft opgedragen, om den mogelijken invloed van Laski op zijne landgenooten tegen te werken.

Aan die opdracht heeft Vergerius getrouwelijk voldaan. Met betrekking tot de Evangelische gezindheid van Laski heeft hij op verschillende plaatsen mistrouwen gezaaid, en in de gemeenten argwaan tegen zijne persoonlijkheid gewekt. Dat deed hij in Groot-Polen, alwaar in de steden de aanhankelijkheid aan Wittenberg de overhand had, en waar men uit dien hoofde aan zulke geheime influisteringen gretig gehoor gaf; zulks deed hij echter ook, bij de verdere voortzetting van zijne reis, in Klein-Polen, welks adel vooral aan Calvijn was toegedaan, en waar men Laski met opene armen en in volkomen vertrouwen had ontvangen. Ook te Wilna is Vergerius op zijne wijze werkzaam geweest; op zijne aansporing schreef Radziwil aan den hertog van Wurtemberg en aan den keurvorst van de Palts, om hen te verzoeken, dat zij door een plechtig gezantschap bij den Koning zouden aandringen op de invoering van de Augsburgsche belijdenis. 3) De edele Radziwil droeg natuurlijk

1) Sixt, S. 400.

2) Kausler, S. 129. — Calvijn (verg. „Opp.” XVI, 170) had den ijdeln Italiaan bereids doorzien, en argwaan tegen hem opgevat. Kenmerkend, met betrekking tot Vergerius, zijn een tweetal oordeelvellingen van Engelschen, met toespeling op zijne beide voornamen. Met het oog op 's mans woelen in Polen schrijft Burcher, uit Krakau: „Ik wenschte, dat hij òf een rechte Petrus, òf een echte Paulus was” („Original”, p. 693), en bieschop Jewel, die zich, in 1559, over raadgevingen van den man aan koningin Elizabeth beklaagt, zegt: „Who this person is — if I tell you that he was once a bishop, that he is now an exile, an Italian, a krafty knave, a courtier, either Peter or Paul, you will know him better than I do.” („Zurich”, I, 21.)

3) Sixt, S. 420. Verg. daarbij ook: „Anecdota”, p. 437.

geen kennis van de smartelijke worstelingen in Duitschland, in welke men elkander de overeenstemming met deze belijdenis betwistte, en wist waarschijnlijk niet, dat Brenz, door wien deze brieven bezorgd werden, van oordeel was, dat Laski tot dit verband volstrekt niet behoorde. Als dan Vergerius Laski persoonlijk ontmoette, sloot hij zich bij hem aan, betuigde zijne overeenstemming met hem, en misleidde aldus, op bijkans verraderlijke wijze, ook zijne naaste bekenden. ¹⁾

Deze zijne ondermijnende werkzaamheid zette Vergerius in Duitschland en in Zwitserland voort, terwijl hij hier en ginds aangaande de zorgwekkende werkzaamheid van Laski valsche geruchten verspreidde. Daarin moet hij blijkbaar al zeer ver zijn gegaan, want in 1558 zag hij zich genoodzaakt, om in een uitvoerig schrijven aan Stanislaus Ostorog zijn gedrag te rechtvaardigen. ²⁾ Dat schrijven is eene belangrijke oorkonde in de Hervormingsgeschiedenis van Polen, doch ook tegelijkertijd een bezwarend getuigenis voor de gevaarlijke werkzaamheid van Vergerius, hetwelk ons doet zien, hoe weinig hij in staat is geweest, de werkzaamheid van Laski ook maar te begrijpen. Hij tracht er reden van te geven, waarom hij Laski in zijne veelszins beproefde bedrevenheid, wat betreft de grondvesting en besturing der Kerk, heeft tegengewerkt, of althans hier en daar heeft wederproken, dewijl Laski nl. niet van zins was, om ook daar, waar hij voor eene Evangelische landskerk van Polen eene verdere ontwikkeling noodig achtte, zich door de belijdenis der Boheemsche broeders aan banden te laten leggen.

Wij hebben alleen Vergerius uit het getal dezer „valsche broeders” op den voorgrond doen treden, niet alsof hij de éénige zou zijn geweest. Ook in Polen had Laski zich tegen de oude tegenstanders te verweren, maar deze nieuw-

¹⁾ Verg. den brief van Utenhove aan Bullinger („Original”, p. 603), in welken dit drijven nauwkeurig beschreven wordt, en dien Sixt, naar 't schijnt, niet gekend heeft.

²⁾ Ook dit belangrijke document is aan Sixt ontgaan. Wij vinden het medegedeeld: „Fontes”, XIX, 215—240.

bijgekome heeft zich onmiddellijk aan hem vastgeklampt, even alsof hij hem, den Pool, die belangrijke werkzaamheid in zijn vaderland niet gunde. Al lieten deze lieden ook niet af, den arbeid van Laski zooveel mogelijk te belemmeren, toch gelukte het hun niet, hem dien te doen staken, en wij willen nu verder onzen vriend in zijne opbouwende werkzaamheid in zijn vaderland gadeslaan. Op deze valt nu in-tusschen niet meer het toereikende licht, gelijk op zijne reformatorische werkzaamheid in Duitschland en in Engeland. Aan de daarop volgende, zoo treurige reactie is het bij haar ijverig streven gelukt, de gezegende sporen van die paar jaren bijkans geheel uit te wisschen, en vele nasporingen waren er toe noodig, om desniettemin nog enkele feiten te weten te komen, en verbloekte sporen weder op te halen. ¹⁾

Nadat Laski gedurende een paar weken zich aan de zoo aanmerkelijk gewijzigde toestanden van zijn vaderland had trachten te gewinnen, draalde hij niet, met kracht de hand te slaan aan de vervulling van de gewichtige taak, die hem was ten doel gevallen. De eerste stap, dien hij deed, was deze, dat hij een uitvoerig zendschrijven richtte aan den Koning, in hetwelk hij hem zijne aankomst in Polen berichtte. ²⁾ Daarin legt hij openhartig rekenschap af van hetgeen hij tot hiertoe verricht heeft, en stelt, onder bijvoeging van den brief van Melanchthon aan den Koning, ³⁾ in het licht, hoe hij zijn best heeft gedaan, om den Avondmaalsstrijd bij te leggen. Daarop gewaagt Laski van de valsche beschuldigingen, met welke de bisschoppen hem

¹⁾ Eene nasporing op ééne mijner studiereizen in Polen werd met een onverwacht succes bekroond. In een afgelegen vlek kreeg ik nl. de origineele protocollen der synoden, vergaderingen en pastorale samenkomsten der Evangelischen van Klein-Polen gedurende de jaren 1550—1561 in handen. Het manuscript was aan de naspeuringen der Jezuïeten ontgaan; omstreeks 300 jaren lag het in zijnen veiligen, eenzamen schuilhoek. Aan dat handschrift hebben wij de belangrijkste mededeelingen op de volgende bladzijden te danken, alwaar wij het af en toe onder de benaming „Protocollen” zullen aanhalen.

²⁾ Kuypcr, II, 738.

³⁾ Afgedrukt bij Lubienitzki, p. 91, en bij Melanchthon, VIII, 869.

bij den Koning hebben zoeken verdacht te maken. Met edelen trots werpt hij die van zich, terwijl hij zich beroept op de getuigenis van Christus, zijnen Heer, dat slechts dieven en roovers, die het daglicht haten, tot zulke duistere, geheime, bedrieglijke beschuldigingen hunne toevlucht nemen. Van die beschuldigingen bespreekt hij er slechts één, nl. die van den pauselijken nuntius, die hem een ketter genoemd had. Over dit snoode woord houdt hij een ernstig gericht, en baant zich alzoo den weg, om den Koning voor zulk een genootschap te waarschuwen. Het zijn gulden woorden, die deze Christen onbeschroomd aan zijnen medechristen op den troon doet hooren. „O beste Koning, doe dan, in vereeniging met uwe grooten, hetgeen de Heer heeft gelast. Doe uit het midden van uw rijk de vreemde goden weg, en dien God alleen, door de herstelling van eenen waren, goddelijken, volkomenen godsdienst. Dan zal de Heer u en uw rijk beide van alle Filistijnen dezer wereld bevrijden. Doet gij zulks echter niet, zie toe, dat gij niet juist door datgene, waarvan gij u wellicht bevrijding belooft, u zelve en uw rijk den ondergang berokkent.”¹⁾ Steeds ernstiger, steeds nadrukkelijker wordt de ontroerende boetrede van den dienstknecht van Christus tegenover den Koning; de waarheid des Evangelic's, de vurige liefde tot zijn vaderland schenken aan het indrukwekkende woord eene wonderbare, aangrijpende betoovering. „Mogen anderen u vleien, zooveel zij willen, mogen zij liefelijke woorden spreken, zooveel hun lust, ik wil liever met u spreken naar den mond des Heeren.... Eerbiedig smee ik u, dat gij u aangaande ons allen ten stelligste overtuigd moogt houden, dat wij veel liever alle onze goederen en zelfs ons leven willen prijsgeven, dan dat wij ooit zouden toelaten, dat aan onze getrouwheid, onderwerping en christelijke gehoorzaamheid jegens u ook maar het geringste mocht

¹⁾ Op welk eene ontroerende wijze hebben de volgende eeuwen dat ernstige profetenwoord aan het ongelukkige Polen vervuld! De wortels van het „finis Poloniae” liggen dáár, waar de koning van Polen de vermaning van Laski niet heeft opgevolgd, en den tijd van genaderijke bezoeking des Heeren ongebruikt heeft laten verstrijken.

ontbreken; — ik zeg: onze „christelijke” gehoorzaamheid, d. i. eene zoodanige, die nòch in de hoop op belooningen dezer wereld, nòch ook uit vrees voor oogenblikkelijke straffen, maar om den wille van God zelven, die haar van ons eischt, en om den wille van onze eigene consciëntiën betoond wordt.” Doch wij zouden den geheelen brief moeten weergeven, indien wij alle behartigenswaardige plaatsen van dit vrome, innig-christelijke mannenwoord wilden mededeelen: een zeldzaam-schoone bloesem van echte, zuivere hervormingsgezindheid!

Laski's oom, Myszkowsky, belastte zich met de bezorging van den brief. De onderkanselier en bisschop van Chelm, Przerembsky, gaf zich groote, doch vergeefsche moeite, om het schrijven te onderscheppen, over welks inhoud, ook al kende hij dien niet, hij zich ongerust maakte. Trouwens, geheel ongedeerd kwam het den Koning niet in handen. Laski had aan zijn schrijven de Augsburgsche belijdenis van 1540 toegevoegd, en terwijl de Koning deze laatste allereerst doorbladerde, was de brief op eenen stoel blijven liggen, en had de aanwezige hond des Konings het papier bemachtigd. De kamerdienaar bemerkte het nog tijdig; men slaagde er in, de reeds verscheurde stukken aaneen te voegen, en ze in afschrift aan den nu nieuwsgierig geworden koning voor te leggen. ¹⁾

Het schrijven bleef niet onbeantwoord, al had het ook niet die vrucht, welke men daarvan gehoopt had. Aan het schriftelijk antwoord des Konings is te bespeuren, dat de verdachtmakingen der bisschoppen niet geheel zonder uitwerking gebleven waren; zij hadden zijnen Achilleshiel geraakt, door het te doen voorkomen, alsof bedenkelijke hervormingen, gevaarlijk voor de welvaart des lands, te duchten waren, en zoo vergunt Sigismund, wel is waar, aan den Hervormer in het land te verblijven, doch waarschuwt hem, geen nieuwigheden in te voeren, daar hij anders uit het land zou verbannen worden.

Zowel uit dit schrijven, als ook uit andere berichten

¹⁾ Friese, II, 303.

begreep Laski, dat het goed zoude zijn, als hij persoonlijk met den Koning mocht spreken. Om die reden begaf hij zich, den 23sten Februari 1557, uit Krakau op weg, en bereikte, na eene zeer vermoeiende reis, eerst den 17^{den} Maart Wilna, waarheen zich het Hof, onmiddellijk na afloop van den rijksdag van Warschau, begeven had, om zich meer in de nabijheid van het krijgstooneel in Lijfland te bevinden. Laski nam zijnen intrek bij den zwager des Konings, vorst Radziwil, onder wiens gastvrij dak hij langer dan eene maand bleef vertoeven. Reeds den 19^{den} Maart werd hem eene audiëntie verleend; de Koning ontving zijnen beroemden onderdaan op de hartelijkste wijze („amantissime”), en reikte aan hem en zijnen metgezel Utenhove de rechterhand. Opmerksaam luisterde hij naar de rede van Laski, en verklaarde, dat zijn terugkeer hem aangenaam was. Het officiële antwoord, hetwelk hem, drie dagen later, door den Onderkanselier in naam des Konings en in diens tegenwoordigheid gegeven werd, luidde minder gunstig. Niet aan den Adel, maar aan den Koning behoorde het recht, personen uit te noodigen ten behoeve van eene hervorming van den godsdienst, hij echter wilde met zijn land bij het sedert 600 jaren bestaande geloof zijner vaderen volharden. Zulk eene rede was nu echter toch weder — en dit is kenmerkend met betrekking tot de jammerlijk slappe denkwijze des Konings, — dáárdor van haren prikkel beroofd, dat de Koning door middel van Radziwil aan Laski liet te kennen geven, dat hij op de rede van den Onderkanselier slechts kort moest antwoorden, om niet daardoor eene nieuwe tegenrede van den Onderkanselier uit te lokken; in stede daarvan vergunde hij hem eene bijzondere audiëntie. Deze had twee dagen later plaats. Laski kon zijn misnoegen niet verbergen, en verweet den Koning zijne zonde, dat hij op zulk eene wijze Christus, den Heer, verloochende; onbewimpeld bracht hij hem zijne koninklijke verplichting onder het oog, om nl. een einde te maken aan de afgoderij, en den waren godsdienst te bevorderen; hij waarschuwde tegen de bisschoppen, wier kunstgrepen het land in gevaar zouden brengen, en vermaande,

bijtijds voorzorgsmaatregelen te nemen, en noodige toebeidselen voor den aanstaanden rijksdag te maken. — De Koning liet het verwijt langs zich heen glijden, en verklaarde slechts, dat hij op dit oogenblik niet anders kon handelen; zoodra de oorlog in Lijfland tegen de Russen geëindigd was, wilde hij zich aan eene ernstige hervorming der Kerk wijden. ¹⁾ Sigismund beloofde aan Laski zijne koninklijke bescherming tegen de verdachtmakingen zijner vijanden, en verklaarde hem, dat hij hem beschouwde als in zijnen dienst staande, nl. als secretaris des Konings, tot welken post zijn vader hem eertijds benoemd had. ²⁾ Tevens gaf de Koning hem vrijheid, om niet slechts vergaderingen van den adel en van de geestelijken ten zijnent te houden, maar om ook, zoo vaak het hem goeddacht, zijne geloofsgenooten in andere huizen rondom zich te vergaderen, doch alleen tot bevordering van den godsdienst, niet om onrust te verwekken. — De uitvoerig medegedeelde onderhandeling ³⁾ is een sprekend bewijs van de wankelmoedigheid des Konings en van zijnen schroom om het beslissende woord, hetwelk door de omstandigheden zoo dringend gevorderd werd, uit te spreken, doch ook tevens, dat zijn hart zich aan die zijde bevond, aan welke ook de uitnemendste Polen in die dagen zich geschaard hadden.

Van zijn verblijf te Wilna werd door Laski in alle opzichten partij getrokken. Van hooge beteekenis was het vertrouwelijke samenleven der beide groote mannen, Laski en Radziwil. De Vorst behoorde tot de zuilen der Evangelische kerk van Polen, en werd nu door het samenleven met den Hervormer krachtig in zijne Evangelische gezind-

¹⁾ „Original”, p. 599. De worstelingen in Lijfland eindigden eerst in 1561 met de onderwerping van Lijfland aan de Poolsche kroon.

²⁾ Verg. hierboven, blz. 98.

³⁾ Deze onderhandeling is een boeiend pendant bij de bekende anekdote, dat, toen in dien tijd Radziwil den Koning had overgehaald, om op zekeren dag de Evangelische prediking te Wilna bij te wonen, de wijbisschop Cyprianus de paarden, die den Koning naar de vorstelijke hofkapel brachten, in de teugels greep, en met het woord: „Dat is niet de weg, dien Uwer Majesteits voorvaderen plachten te gaan, tot bijwoning van den godsdienst, maar dáárheen!” den wagen deed omkeeren in de richting der Roomsche kerk, terwijl de Koning het zich liet welgevallen. (Lukasiewicz, I, 12.)

heid versterkt. De beide mannen, die in hunne overtuiging en in hun geheele karakter zooveel punten van overeenkomst bezaten, waren welhaast door eene innige vriendschapsbetrekking met elkander verbonden. Met zijne edelmoedige mildheid verleende Radziwil aan zijnen onbemiddelden vriend eene vaste jaarwedde; bovendien verzocht hij, Laski's oudste dochter in zijne familie te mogen opnemen, beloofde haar voor eenen echtgenoot uit zijn geslacht te zullen zorgen, en duizend gulden als huwelijksgift voor haar te zullen vaststellen. ¹⁾ — Van de vergunning, hem door den Koning verleend, maakte Laski overvloedig gebruik. Zoowel in de Latijnsche, als ook in de Poolsche taal predikte hij bijkans dagelijks in de slotkapel van den Vorst, tegenover de Johannes-kerk, onder grooten toeloop, inzonderheid van de lieden van het Hof en van den thans zoo talrijk te Wilna aanwezigen adel. Niet weinigen mocht hij daardoor voor het Evangelie winnen, zoodat de Roomsche geestelijkheid zich ongerust begon te maken.

Gedurende dit verblijf te Wilna kwam Laski ook met eenige Russische geestelijken in aanraking. Het gerucht der reformatorische beweging was zelfs tot Moskou doorgedrongen, en had ook aldaar, in het verre Oosten, zoowel op sommige geestelijken, als ook op onderscheidene leeken zijnen bezielenden invloed geoeffend. Eene in 1554 in de hoofdstad van het Czarenrijk gehoudene kerkvergadering had zich genoodzaakt gezien, ettelijke personen van wereldlijken en van geestelijken stand te veroordeelen. ²⁾ Aan enkelen van hen gelukte het

¹⁾ Deze dochter, Barbara geheeten, huwde met Stanislaus Lutomirski, één van des Konings geheimschrijvers. (Zie *Wengierski*, p. 536, welke auteur het echter ten onrechte laat voorkomen, alsof zij de éénige dochter van Laski zou zijn geweest.) Deze Lutomirski werd, na Laski's dood, Senior van het Pinczow'sche ressort. *Lubienitzki* (p. 158 sq.) rekent Lutomirski onder de bealste aanhangers van de Antitritiariërs; de opgaven echter van dezen vriend der sekte kunnen slechts met groote behoedzaamheid worden aangenomen; nog in 1560 verklaart deze schoonzoon van Laski zich op de heftigste wijze tegen Stancarus en alle degenen, die de godheid van den eeniggeboren Zoon van God bestrijden (verg. „*Scrinium*”, III, 544). De bruiloft had plaats op den Saten Juli 1558, in de nabijheid van Krakau. (*Calvijn*, XVII, 267.)

²⁾ Verg. *Fechner*, I, 25, en de aldaar vermelde bronnen. Onze bron

te ontvluchten; in Maart 1557 kwamen de vluchtelingen in de residentie van den vijand des Russischen rijks aan. De zeven vluchtelingen waren monniken uit het St. Basilius-klooster in Moskou; met hunnen overste, een eerwaardig grijsaard, die zeer ervaren was in de H. Schrift, kon Laski het alleszins eens worden. Hetgeen hij van hem aangaande hunne leer, ook met betrekking tot het H. Avondmaal, vernam, verraste onzen vriend, en voldeed hem zoozeer, dat hij hen gaarne als broeders erkende. Zij verhaalden, dat, toen zij Moskou heimelijk verlieten, ongeveer 70 Bojaren wegens hunne Evangelische gezindheid in de gevangenis smachtten, en dat zij meer dan 500 broeders in Moskou kenden, die in het verborgen eene gelijke gezindheid koesterden als zij. — Na verloop van eene maand keerde Laski terug naar Klein-Polen, het eigenlijke schouwtooneel van zijne reformatorische werkzaamheid in het vaderland. Zijne reis was niet geheel vruchteloos geweest; voor zijne verdere werkzaamheid had hij den rechtsgrond van een koninklijk woord onder zijne voeten.

In Klein-Polen had het Evangelie reeds in breeden omtrek wortel geschoten; men telde daar thans bereids meer dan 30 kleine gemeenten. Dertien jaar geleden had de hofprediker Lorenzo Prasnicus, in zijne ernstige, vermanende reden te Krakau, aan deze beweging den eersten stoot gegeven. Door zijne predikatiën was in 1546, te gelijk met zijnen patroon Stanislaus Stadnicki, ook Felix Cruciger voor het Evangelie gewonnen geworden, in die vroegste dagen één van de belangrijkste krachten der jeugdige Evangelische kerk, tot aan zijn einde superintendent der Evangelische kerk van Polen. Ostorog nam Cruciger met zich mede naar Groot-Polen, alwaar hij reeds spoedig, ten huize der Gorka's, met de Boheemsche broeders in aanraking kwam. De eerste openlijke stap tot de Evangelisee-

(„Original”, p. 600) is den buitengewoon vlijtigen verzamelaar ontgaan. Een paar verdere mededeelingen aangaande deze leden der Russische kerk, meerendeels helaas slechts geruchten, vindt men: „Original”, p. 691.

ring geschiedde door den manhaftigen Nicolaus Olesnitzki, die, in 1550, in zijne stad Pinczow de monniken uit het klooster verdreef, de ledige kloosterhallen in eene school herschiep, en op zijn slot een eigen Evangelischen prediker had. ¹⁾ Zijn voorbeeld werd welhaast door andere gelijk gezinde adellijken in de nabuurschap gevolgd; bereids in hetzelfde jaar had, naar luid der synodale protocollen, te Pinczow de eerste synode plaats, die reeds door een zevental geestelijken en leeraars werd bijgewoond. Onder hen bevonden zich ook Cruciger en Stancarus. Dezen Mantuaan hebben wij reeds eenmaal, en wel als hoogleeraar in de Hebreuwsche taal te Krakau ontmoet. Wegens zijne Evangelische gevoelens was hij in de bisschoppelijke gevangenis in het slot Lipowiec, niet ver van Krakau geworpen; nadat hij door zijnen getrouwen dienaar uit den kerker was bevrijd, had hij de school in het ledige klooster te Pinczow georganiseerd. Zeer belangrijk is het bericht in de Protocollen, dat Stancarus op deze eerste synode, in 1550, het voorstel deed, om het Keulsche Hervormingsplan van den aartsbisschop Herman von Wied aan te nemen, en dat voorstel ook wist door te drijven, zoodat het genoemd ontwerp aan het hoofd staat van de belijdenisschriften van Polen. Aan het einde der synode werd, volgens Evangelischen ritus, het Avondmaal bediend; van de zijde van den Adel namen daaraan deel de slotheer Nicolaus Olesnicki, voorts Stanislaus Stadnicki, Stanislaus Lassocki, Johan Philipowski, Christoph Gnojewski en Andreas Modrzewski, altemaal mannen, wier namen wij voortaan als getrouwe belijders van het Evangelie telkens weder ontmoeten.

In de ontwikkeling van het Protestantisme kwam nu eene kleine pauze. De gewelddadige verdrijving der monniken had ook den Senaat verrast, die, wel is waar, last gaf, dat zij weder in hunne rechten zouden worden hersteld, maar die toch geen lust gevoelde om te zorgen, dat het bevel stipt werd ten uitvoer gebracht. Martinus Crovicki hield

¹⁾ Krasinski, I, 166.

wel voortdurend als aangesteld prediker in de slotkapel te Pinczow zijne Evangelische godsdienstoefeningen; nochtans eerst in 1554 kwam men weder bijeen tot het houden van eene kleine synode (de naam der plaats is in het Protocol onleesbaar). Bij die gelegenheid verklaarde men, zich aan den inhoud van het Keulsche Hervormingsplan te willen blijven houden, maar het geschrift niet openlijk als belijdenis te willen erkennen, wijl Stancarus het onder zijnen eigenen naam had uitgegeven, maar deze naam reeds onder verdenking lag, terwijl de man zelf ook reeds uit Polen verbannen was, zoodat de jeugdige gemeente moest duchten, om den wille van den geproscibeerden naam wellicht zelve als aanhangster van Stancarus met zijne nu reeds aan den dag getredene antitrinitarische gevoelens te worden aangezien. Reeds op deze synode sprak men van eene aansluiting aan de Boheemsche broeders, en werd aan enkele leden opgedragen, om in Groot-Polen het leven en streven dezer „Waldenzen,” gelijk zij in de Protocollen genoemd worden, nader te leeren kennen. De Evangelischen van Klein-Polen, wien het aan eene invloedrijke, leidende persoonlijkheid ontbrak, gevoelden, ten gevolge van dit gemis, de dringende behoefte om zich met een reeds bestaand, goed georganiseerd broederlijk genootschap te verbinden, en hoopten, in eene nauwe aansluiting aan deze vluchteling-gemeenten voor die behoefte bevrediging te zullen vinden. Dat maakte dan ook hunne afgevaardigden geneigd, om op de gemeenschappelijke synode te Kozminek, in 1555, zich in dien zin met de Boheemsche broeders te vereenigen, dat zij beloofden, hunne belijdenis, hunne kerkorde, kortom hunne geheele kerkelijke inrichting in hunne gemeenten te zullen invoeren.

Hoe belangrijk en tevens heilzaam deze unie ook was, welker totstandkoming door Calvijn, Beza en Bullinger met de hartelijkste gelukwenschen werd begroet, toch moeten wij haar als te haastig gesloten en als van een te absorptief karakter beschouwen. Het is eene gewaagde onderneming, om datgene, wat onder geheel verschillende omstandigheden is ontstaan, nu ook voor een ander land met gedeeltelijk

andere eigenaardigheden en andere behoeften tot band en richtsnoer te maken. De Boheemsche broeders waren met onwankelbare piëteit aan hun belijdenisschrift van 1535 gehecht; dit is ook zoo alleszins begrijpelijk. Zij hadden er veel in gewijzigd, totdat Luther, wat de bijzondere leerpunten betreft, eene welwillende voldaanheid met deze hunne belijdenis uitsprak ¹⁾; daardoor waren belangrijke bepalingen onduidelijk geworden, en lieten ook eene andere uitlegging toe. Na verloop van tijd, toen men zich nauwer aan Calvin aansloot, gaf men aan die andere mogelijke uitlegging eene scherpere uitdrukking, die bijkans tot eene tegenstelling werd van hetgeen Luther in de oorspronkelijke redactie had gelezen. Zeszschwitz beoordeelt deze veranderingen te streng; ze zijn meer een bewijs, dat het ook den Boheemschen broeders in die drukkende tijden aan de uitstekende persoonlijkheid ontbrak, die aan het innige Evangelische leven der lieden de duidelijke, juiste uitdrukking der leer zou hebben kunnen geven. Maar het was een misgreep, zulk eene belijdenis nu ook als blijvende oorkonde aan eene nog in wording zijnde Evangelische kerk met een ander voorleden en met geheel verschillende omstandigheden op te leggen.

De Evangelischen van Klein-Polen koesterden het ernstige voornemen, om getrouw bij deze unie te volharden; zij zouden toch ook zelve in dien tijd geen betere belijdenis, geen geschiktere inrichting hebben kunnen scheppen. Van deze getrouwheid aan hunne belofte leggen de Protocollen der in Januari 1556 gehoudene synode te Seczemin een schitterend getuigenis af. Toen, een vierendeeljaars later, eene gemeenschappelijke synode met afgevaardigden der Boheemsche broeders te Pinczow vergaderde, werd het voorstel om Laski in het vaderland terug te roepen, en hem de leiding der Kerk toe te vertrouwen, met algemeene stemmen aangenomen. ²⁾ De

¹⁾ Verg. Zeszschwitz (I), S. 153.

²⁾ In het Protocol leest men: „De vocando D. Joanne a Lasco ex Germania communis deliberatio fuit, quem vocandum esse omnes fratres cum magna animorum hilaritate consenserunt.”

tijding van dit besluit gewerd Laski, zooals wij weten, te Frankfort. In December bevond hij zich in zijn vaderland; den 1^{en} Januari 1557 nam hij voor de eerste maal aan eene pastorale samenkomst in Polen deel. ¹⁾ Reeds aanstonds bij deze eerste zitting begon Laski op energieke wijze aan de vervulling van zijne taak, en spoedig bemerkte men in alle kerkelijke zaken de werkdadige hand, die de teugels strak aanhaalde, en met beproefde bekwaamheid de Kerk bestuurde. Cruziger bleef wel Senior, doch Laski aanvaardde het oppertoezicht; reeds na verloop van een jaar wordt in de Protocollen bij zijnen naam de eeretitel van „Vader” gevoegd.

Allereerst verzocht a Lasco om eene nauwkeurige, woorde-lijke mededeeling van de overeenkomst met de Boheemsche broeders, alsook om inzage van hunne belijdenis en liturgie. Deze werden hem door de predikers ter hand gesteld met de bede, om ze nauwkeurig te onderzoeken en, waar dit noodig was, te verbeteren. Met ijver ondernam Laski deze taak. Aan vele punten kon hij zijne volle en hartelijke toestemming schenken, inzonderheid wat betreft de vaststelling van eene gestrengte en ernstige kerkelijke tucht, welke de Boheemsche broeders sedert lang als een onmisbaar bestanddeel hunner kerkelijke inrichting uitoefenden, en welker hooge waarde voor het geheele gemeentelven juist thans, in de jaren der vervolging en rustelooze omzwerving, op zoo schitterende wijze gebleken was. Maar voor zijnen helderen blik, voor zijn grondig doorzicht konden de leemten, de zwakke, onvolkomene zijden in de belijdenis en de gemeenteinrichting der Boheemsche broeders niet lang verborgen blij-

¹⁾ Deze conferentie, die den 28sten Dec. was geopend geworden, had plaats te Iwanowicze, en werd door 17 Evangelische predikers van Klein-Polen bezocht. Het Protocol begroet Laski met deze woorden: „Die prima Januarii anno 1557 praesente R. D. Joanne a Lasco, qui tum primo rediens in Patriam congregationi ministrorum interfuit. D. a Lasco gratificabatur ecclesiae Christi cum gratiarum actione pro tanto immenso Dei bonitatis beneficio, quae hoc praestitit, quod et in Patriam illum salvum deduxit et ecclesiam Christi conspiciendam donavit. Itidem omnes ministri gratificabantur adventum ejus, qui semper exoptatissimus omnibus piis fuit.”

ven; de latere tijd heeft ook aan de Broeders zelve de oogen daarvoor geopend, en hen er toe geleid om de noodige verbeteringen aan te brengen. Het is een boeiend, treffelijk schouwspel, waarbij de liefde en hoogachting voor den Pool-schen hervormer slechts kan toenemen, wanneer men uit de zoo belangrijke protocollen de wijsheid, de behoedzaamheid, het klare doorzicht leert kennen, waarmede onze vriend langzaam en slechts van lieverlede de noodige verbeteringen tot stand brengt. Het zou hem wellicht liever geweest zijn, indien hij de handen geheel vrij had gehad, gelijk weleer te Londen. Maar hij schikt zich naar de geslotene overeenkomst, en slechts in overeenstemming met, en onder goedkeuring van de Boheemsche zendboden verkrijgt hij voor zijne Pool-sche kerk, met betrekking tot hare innerlijke ontwikkeling, telkens nieuwe belangrijke concessiën. Aan den anderen kant weder bespeuren wij, dat hij er geenszins op uit is, om datgene, wat te Londen op uitnemende wijze gebleken was proefhoudend te zijn, eenvoudig over te nemen. Zijn verhevene, onbevooroordeelde geest is niet gebonden aan den eenen of anderen vorm, maar laat veeleer den vorm zich wijzigen naar gelang van de verschillende omstandigheden.

De vele grondige beraadslagingen, die onder leiding van Laski plaats vonden, en in welke hij zijn Hervormingswerk voor Polen ontwikkelde, kunnen wij hier onmogelijk één voor één schetsen. Zij volgen elkander spoedig op. Eénmaal in elke maand werd er, telkens op eene andere plaats, eene predikanten-conferentie gehouden; meermalen in het jaar hadden er, insgelijks telkens in een ander oord, provinciale synoden plaats, aan welke de ouderlingen, diakenen en patronen deelnamen, en bij welke wij schier altoos gasten aanwezig zien. Nu eens zijn het afgevaardigden van de Boheemsche broeders, die ten allen tijde als geloofsgenooten en medestanders hartelijk begroet werden; dan weder zijn het Protestanten uit Groot-Polen, uit Litthauen, uit Podolië en Volhynië, die zich door den naam van Laski voelden aangetrokken, en die begeerig waren, de zoo schoon en krachtig ontluikende gemeente-inrichting der Evangelische kerk van Klein-Polen door

eigene aanschouwing te leeren kennen, en wellicht nadere betrekkingen aan te knoopen. Bij deze gewestelijke synoden, sloten zich algemeene synoden aan, op welke de Boheemsche broeders met hunne geestelijke en wereldlijke afgevaardigden, welke laatsten doorgaans tot den hoogsten adel van Groot-Polen behoorden, aanwezig waren.

Aanstands in de eerste zitting, aan welke Laski deelnam, drong hij er op aan, dat men de leeraren niet meer, zooals tot dusver, waarschijnlijk in navolging van gelijke usantiën bij de Boheemsche broeders, het geval was geweest, al te dikwijls de plaats hunner werkzaamheid tegen eene andere zou doen verwisselen, maar dat men hen tot vaste predikers van de eene of andere gemeente zou maken, ten einde alzoo een nauweren band der gemeenschap tusschen leeraar en gemeente te knoopen. Reeds op de in Juni 1557 gehoudene synode te Wlodziław, aan welke ook Boheemsche afgevaardigden deelnamen, deed Laski, namens de oudsten en leeraren, tegenover deze bondgenooten uitkomen, dat zij van harte bereid waren, de bestaande overeenkomst met hen te onderhouden, maar dat aan de kerk van Polen, met het oog op hare zelfstandige ontwikkeling, eene grootere mate van vrijheid moest worden toegekend. De rechtmatigheid van dit verlangen kon door niemand betwist worden. Door de Evangelische kerk van Polen met geweld in het kader der vluchteling-gemeenten uit Boheme te willen samenpersen, zou men ontogenzegglijk aan de genoemde kerk groot onrecht aandoen. Daarbij kwam, dat Laski, die een verheven standpunt innam, ook hier alle zijne krachten wilde inspannen, om de geheele Evangelische kerk tot eene geslotene éénheid te brengen. Het kwam er op aan, de Lutherschen in Groot-Polen willig te maken tot eene vereeniging, ten einde, aldus te zamen verbonden, de steeds sterker wordende aanvallen der zich weder vermannende Roomsche kerk af te weren, en het recht van het Evangelische bestaan verder uit te breiden. Het verlangen, om aan de Evangelische kerk van Klein-Polen meer vrijheid van beweging te verschaffen en om het genoemde, zoo vurig gewenschte doel ten aanzien van Groot-Polen te bereiken,

bewoog hem, zich onafhankelijker te maken van de overeenkomst te Kozminek.

Een verdere arbeid, dien Laski voorbereidde, was de overzetting van de H. Schrift in de Poolsche taal. Polen kende het Woord Gods nog niet in de taal des volks. ¹⁾ Er werd eene Commissie gekozen, bestaande uit aanzienlijke, vrome adellijken, ten einde de benoodigde gelden tot dekking van de niet onbelangrijke kosten bijeen te brengen. De bijzondere leden dier Commissie wisten in hunne omgeving de noodige voorschotten te verkrijgen, die later uit den verkoop van het boek langzamerhand zouden worden terugbetaald. In de leeraren der school te Pinczow meende men de noodige krachten voor het zware en gewichtige werk der overzetting te bezitten. Rector der school was Gregorius Orsatius, een Pool. De bedoelde taak werd toevertrouwd aan hem en zijne beide ambtgenooten, Petrus en Johannes Gallus, welke, gelijk hun naam te kennen geeft, uit Frankrijk afkomstig waren, en die de Poolsche taal bereids in zooverre machtig waren, dat zij, ook al konden zij zelven haar nog niet volkomen zuiver spreken, nochtans in staat waren, een juist oordeel te vellen. ²⁾ Het werk vorderde slechts langzaam; na verloop van drie jaren was van het Oude

¹⁾ Reuss ([2e Abth.] S. 206) kent [uit vroegeren tijd] slechts eene vertaling van het Psalmeboek uit het jaar 1390, vervaardigd voor koningin Hedwig, en in 1834 door Dunin opnieuw uitgegeven. [Grässe „Liter.-Gesch.“, 5, 484] gewaagt nog van een ander, ouder Paalter, alsmede van een gedeelte van het O. T., uit het jaar 1455. Verg. Reuss, a. a. O. — Vert.]

²⁾ Zóó uit zich Statorius zelf (verg. Calvijn, XVII, p. 426). De genoemde Petrus Gallus is de bekende Petrus Statorius uit Thionville, die, wel is waar, de geschriften van Servet uit Genève met zich naar Polen had gebracht (Lubienski, p. 148), maar die, tot 1560, briefwisseling hield met Calvijn, en alle homogeniteit met de Antitrinitariërs beslist loochende (verg. Calvijn, XVII, pp. 420 en 600), maar die vervolgens, na Laski's dood, tot de Antitrinitariërs overging. — De genoemde Johannes Gallus is Johannes Thenandus, geboortig uit Bourges in Frankrijk, die als jongeling te Genève kwam (l. l. XVI, p. 98), en daarop, waarschijnlijk door bemiddeling van Lismanini, eene aanstelling kreeg aan de school te Pinczow. Beide Franschen waren de Hebreeuwse en de Grieksche taal machtig, en konden in dit opzicht den Poolsechen rector van dienst zijn; het is echter te betwijfelen, of hunne Poolseche taalkennis groot genoeg geweest is, om eene behulpzame hand te kunnen bieden.

Testament, gelijk de protocollen van de Pinczow'sche synode van 16 Januari 1560 betuigen, eerst de Pentateuch in handschrift gereed. Ergerlijke oneenigheden deden zich voor. Orsatius verlangde voor zijnen arbeid betaling, waarschijnlijk omdat hij er over ontstemd was, dat men hem bij de Synode van antitrinitarische gevoelens had beticht; aan den heer van Pinczow, Olesnitzki, werd opgedragen, om in te vorderen hetgeen van de vertaling gereed was. Een nauwkeurig onderzoek deed zien, dat Orsatius van de vertaling had gebruik gemaakt, om zijne antitrinitarische gevoelens bedektelijk in te voeren.¹⁾ Daardoor kwam de arbeid te vervallen en bleef een torso, van welken men niet weet, wat er van geworden is; de Protocollen berichten slechts, dat de Synode Orsatius voor zijne moeite heeft schadeloosgesteld. Na verloop van tijd was het vorst Radziwil, die er voor zorgde, dat de gewichtige arbeid, welke niet langer kon worden uitgesteld, weder opnieuw werd ter hand genomen, terwijl hij in groothartige vrijgevigheid de kosten geheel voor zijne rekening nam. Wie aan deze overzetting heeft gearbeid, ligt nog in het duister; vele namen zouden wij kunnen noemen, die in de verschillende berichten, nochtans slechts bij wijze van gerucht, worden vermeld; enkele namen zijn klaarblijkelijk valsch, gelijk bepaaldelijk die van onzen Laski, na wiens dood eerst de palatijn van Wilna de zaak ter hand nam. Slechts zooveel staat vast, dat deze overzetting voorspoediger voortgang gehad heeft. Reeds in 1563 zag zij het licht te Brest-Litewsk, welke stad aan Radziwil behoorde, en alwaar hij door den ons alreede bekenden boekdrukker Wojewodka een drukkerij had doen oprichten.²⁾ Het tragische lot dezer

¹⁾ Verg. het bericht van Statorius aan Calvijn, dd. 20 Aug. 1559 (Calvijn, XVII, p. 602).

²⁾ Waarom Reuss ([2e A.] S. 217) deze overzetting eene unitarische noemt, is mij niet duidelijk. Zou die opgave ook soms berusten op eene verwarring met het niet in druk verschenen werk van Orsatius? Het is wel de moeite waard, de Radziwil'sche overzetting met betrekking tot dit punt van beschuldiging eens aan een nauwkeuriger onderzoek te onderwerpen. Exemplaren van die vertaling heb ik in de Hervormde kerken te Keydan, te Warschau, te Wilna en elders aangetroffen,

overzetting is bekend. Hetgeen de Evangelisch-gezinde vader in de milddadigste liefde aan zijn volk had geschonken, dat heeft de zoon, die zich door de overredingskunst der Jezuïeten in den schoot der Roomsche kerk heeft laten terugvoeren, met gelijken milden ijver weder aan zijn volk ontnomen; ja, het kostte hem nog meer, om de gehate Bijbels weder op te koopen en aan den brandstapel over te geven. De ettelijke exemplaren, die aan de toenmalige verdelgingswoede zijn ontgaan, worden heden ten dage bijna als een heiligdom in waarde gehouden.

Met betrekking tot de inwendige ontwikkeling der kerkelijke inrichting was er een merbare vooruitgang. In de bijzondere gemeenten werden ouderlingen en diakenen benoemd. Met groote zorgvuldigheid werd een belijdenisschrift in de Poolsche taal opgesteld en uitvoerig besproken. Spoedig na den dood van Laski en in de schromelijke verwarringen van den tijd schijnt die belijdenis zoekgeraakt, en later door de belijdenis van Sendomir geheel en al in vergetelheid gekomen te zijn; het is onzeker, of zij in druk is verschenen; ook het handschrift schijnt verloren geraakt of vernietigd te zijn. Als catechismus diende, naar alle waarschijnlijkheid, het uittreksel uit den Emdenschen catechismus, overgezet in de landstaal. ¹⁾ Ook van dit boekje is mij tot dusver geen enkel exemplaar voorgekomen, wel een bewijs, hoe duchtig de Jezuïeten zich beijverd hebben om alle sporen van dien Evangelischen tijd van Polen uit te wisschen.

Met ijver zorgde men voor de oprichting van geschikte Evangelische scholen. De voornaamste school was die te Pinczow; zij had bekwame leeraren, en verheugde zich spoedig in het bezit van eenen goeden naam. Elk kwartaal moesten hier de leerlingen twaalf groschen in eene gemeenschappelijke kas storten; het geheele bedrag werd vervolgens, aan het einde des jaars, onder de leeraren, naar gelang van den

¹⁾ In het Protocol van den 6den Juli 1557 leest men dienaangaande slechts het navolgende: „Conclusio facta est de Catechismo. Catechismi minoris forma. Eadem jam revisa et descripta in omnibus ecclesiis servari debet absque aliqua mutatione.”

door elk gepresteerden arbeid, verdeeld. Op gelijke wijze zal het in de gemeentescholen zijn toegegaan. Aan de meer be-
gaafde leerlingen werden, ingeval zij zich aan den dienst
der Kerk wilden wijden, zooveel mogelijk de middelen ver-
strekt om buitenlandsche hoogeschole te bezoeken, bij voor-
keur in Zwitserland en te Straatsburg. Welhaast bezat de
Synode eene eigene drukkerij; deze was te Pinczow geves-
tigd, eene tweede later desgelijks te Brest. De Synode hield
een waakzaam oog op de drukwerken; de steeds sterker
wordende antitrinitarische beweging noodzaakte haar tot den
voorzichtigheidsmaatregel, dat in deze drukkerij slechts boeken
met goedkeuring van de Synode mochten worden uitgegeven.

Tot het onderhoud van Kerk en School werden groote offers
van den Adel gevorderd, en door dezen ook bereidwillig ge-
bracht. Ontzagwekkend zijn de schenkingen van sommige fa-
miliën, gelijk die van den groothartigen Radziwil, die eene
geheele reeks van kerken bouwde, en ze ook voor de toekomst
rijkelijk van het noodige voorzag. In alle kerken waren bussen
geplaatst, om de door de gemeenteleden afgezonderde gaven
te ontvangen; de bijdragen vloeiden in de gemeenschappe-
lijke, door de Synode beheerde kas, uit welker middelen
de uitgaven der Kerk gedekt werden. Het verdient wel eene
opzettelijke vermelding, dat, ofschoon de Evangelische kerk
des lands over geene andere middelen, dan alleen over de
vrijwillige liefdegaven beschikte, daar de Roomsche kerk
in het bezit bleef van hare aanzienlijke vaste goederen, de
Synode er zich nochtans tegen verzette, dat men zich aan
de vaak kostbare kerkgereedschappen zou vergrijpen; zij
moesten zorgvuldig bewaard worden en ter beschikking des
Konings blijven. ¹⁾

Het spreekt vanzelve, dat in eene gemeente-inrichting, die
onder de leiding van Laski stond, ook aan de kerkelijke

¹⁾ Meer dan eens hebben de Protocollen schendingen dezer bepaling te
wraken, en eigenmachtige toeziening van kerkelijk goed te bestraffen. De
verzoeking was zoo groot. Maar zoo menigmaal zulk eene klacht werd inge-
diend, was de Synode eenstemmig voor de berisping, en de overtreder onder-
wierp zich; de bewustheid van het onrecht was levendig.

tucht eene belangrijke plaats werd ingeruimd. Zoowel de synoden, als ook de maandelijksche predikanten-conferenties zagen zich geroepen, om krachtig de hand te houden aan de kerkelijke tucht. In dit opzicht doen zij ons denken aan den Coetus in Oost-Friesland. Slechts op dit punt heeft hier eene uitbreiding plaats, dat ook het wereldlijke lid der gemeente voor het forum der Synode gedaagd werd. Het is een schitterend bewijs van de herscheppende kracht des Evangelie's, hetwelk ons in de zonder aanzien des persoons geoefende kerkelijke tucht in menig treffend voorbeeld wordt voor oogen gesteld. Deze louterende kracht betoonde zich in de jeugdige Evangelische gemeenten sterk genoeg, om de in die ruwe dagen zoo spoedig ontwaakte zucht tot veete te beteugelen, en de vergramde edelen er toe te bewegen, om elkander in tegenwoordigheid van de vergaderde synode de hand der verzoening te reiken. Private geschillen werden hier, in den kring der broederen, vreedzaam beslecht, en de mannen, die, alvorens zij onder den invloed van het Evangelie kwamen, in hunnen toorn slechts naar wraak hadden gedorst, onderwierpen zich thans gewillig aan de uitspraak hunner geloofsgenooten. Ernstige berisping werd ernstig en onbewimpeld uitgesproken, en ernstig en deemoedig aangenomen; menige echtelijke twist werd in der minne bijgelegd, of anders, ingeval de band van huwelijksrouw was verbroken, werd de scheiding uitgesproken. Bijaldien er tegen de ambtsvervulling der leeraren klachten werden ingediend, werden deze onderzocht, en de klager of de aangeklaagde aan vermaning en bestraffing onderworpen. Zeer streng ging men te werk tegen de antitrinitarische dwaalleer, die zich in steeds verderen omtrek verspreidde. Laski begreep het gewicht van deze valsche leer, en voorzag het ernstige, onherstelbare nadeel, hetwelk de Evangelische kerk van Polen zou treffen, indien deze kerk-ontbindende denkwijze, die juist destijds in Polen in zekeren zin in de lucht zat, verderen ingang mocht vinden. Op dit punt kende hij geene toegevendheid, geene verdraagzaamheid, want de verderfelijke leer legde de bijl aan den wortel der Christelijke heilswaarheid. Menigmaal

vinden wij in de Protocollen vermeld. hoe de een of ander zich had te rechtvaardigen ten aanzien van de verdenking. dat hij tot deze sekte behoorde. Aan sommigen gelukte het. en zij konden voor de Synode die verdenking plechtig van zich werpen; anderen weder volhardden in hunne dwaling, en werden alsdan onverbiddelijk uit de gemeenschap verbannen. — Het klinkt als eene kleine Pastoraal-theologie, wanneer wij alle de plaatsen bijeenverzamelen, in welke in de synoden aan de leeraren voorschriften voor hun gedrag in hun ambt gegeven worden, wat hun plicht is tegenover den Heer en de gemeente, wat zij echter ook naar recht van de gemeente mogen verwachten. De degelijkste en vroomste leden der gemeente waren toch als oudsten tegenwoordig, niet als stilzwijgende toehoorders, die slechts gerechtigd waren om toe te luisteren, maar veeleer als mede-beraadslagers, en daardoor gewillig en bereid, om den gemeenschappelijken raadslag tot daad te doen worden.

Verbazingwekkend is de bedrijvigheid, die de bejaarde hervormer ook thans nog met jeugdigen ijver ontwikkelde, en wel moet het eene ijzeren wilskracht geweest zijn, die hem in staat stelde, om, ondanks zijn ziekelijk lichaam, telkens weder opnieuw het zware dagwerk te hervatten. Menigmaal berichten de Protocollen, dat de eerwaardige „Vader” door krankheid belet werd, aan de vergadering deel te nemen. Het schijnt, dat Laski voor zich en de zijnen, die hem weldra naar Polen gevolgd waren, te Pinczow eene vaste woonstede gekozen heeft. Intusschen was hij nu niet veel te huis, en een aangenaam, innig familieleven kon de Hervormer zich niet gunnen. De snel op elkander volgende synoden noodzaakten hem, zich nu her-, dan derwaarts te begeven. Zijn onvermoeide streven, om de geheele Evangelische kerk van Polen tot één te brengen, noopte hem tevens bij herhaling, om de grens van Klein-Polen te overschrijden.

Zoo zien wij hem, in het midden van Februari 1558, zich naar Koningsbergen begeven, ten einde bij hertog Albrecht voor dezen zijnen vurigen wensch werkzaam te zijn. Reeds

het jaar te voren, toen Laski te Wilna vertoefde, was het zijn voornemen geweest, den Hertog te bezoeken. Indien hij er in mocht slagen, het met de Pruisische predikers eens te worden, dan zou de gewenschte vereeniging met Groot-Polen zooveel gemakkelijker zijn gemaakt. Slechts langzaam ging de reis voorwaarts; overal onderweg kwam het er op aan, met de hoofden der Evangelische beweging in verbinding te treden, en hen voor zijn lievelingsplan te winnen. Den 18^{den} Maart treffen wij hem te Goluchow, ten huize van één zijner verwanten, Raphaël Leszczinski, die zich met de Ostrorog's vroegtijdig bij de Boheemsche broeders had aangesloten; acht dagen later bevindt hij zich te Kalisch, alwaar hij de voorrede schrijft voor het door Utenhove opgestelde bericht van de beproevingen in Denemarken. In het begin van April komt hij te Koningbergen aan. Het was een ongunstige tijd, die paar weken van zijn verblijf aan het hertogelijke hof. Nog doortrilden de Osiandrische geschillen op smartelijke wijze de kerken, en de gemeenten, die in dien strijd mede waren betrokken geworden, gevoelden de treurige gevolgen van deze onbehaaglijke twisten. De Hertog was geheel onder den invloed van zijnen hofprediker Funk; de domprediker Vogel had, op bevel van den Hertog, juist eene kerkorde opgesteld, welker inhoud, volgens de opzettelijk ingewonnen adviezen der godgeleerden te Wittenberg, te Tübingen en te Straatsburg geheel in overeenstemming was met de H. Schrift en met de Augsburgsche geloofsbelijdenis. ¹⁾ Reeds dat met goedkeuring van Melancthon het exorcisme bij den doop, als eene bijgeloofige formule, in deze kerkorde was weggelaten, had de opgewonden gemoederen in het harnas gejaagd; de strijdvoerende zagen scherp toe op alles, wat Philippistische of zelfs Calvinistische tendenties scheen te verraden.

Den 14^{den} April had Laski met de geestelijken der hoofdstad en der provincie een godsdienstgesprek over het H. Avondmaal. Het gevolg liet zich vooruit berekenen. De

¹⁾ H a s s e, S. 263.

geestelijken hielden onwrikbaar vast aan hun gevoelen, dat het lichaam van Christus lichamelijk in en met het brood bij het H. Avondmaal aan geloovigen en aan ongelooovigen wordt aangeboden, en met den mond lichamelijk wordt verteerd. Zijne ernstige bedenkingen tegen eene leer, voor welke hij zoo volstrekt geene bewijzen in de H. Schrift kon vinden, het Laski des anderen daags schriftelijk achter. ¹⁾ Dit schriftelijk oordeel werd, naar 't schijnt, door de Koningsbergsche godgeleerden onbeantwoord gelaten; denkelijk zou het hun moeielijk gevallen zijn, een afdoend antwoord te geven. Het verdient alleszins onze opmerking, hoe Laski, alsof hij een Evangelisch godgeleerde der 19de eeuw was, er ook in dit geschrift nadruk op legde, dat, in weerwil van het verschil, hetwelk men duidelijk en zuiver had doen uitkomen, ook ten aanzien van dit leerpunt genoegzame overeenstemming bestond, om, met voorbijzien van de punten van scheiding wat betreft de opvatting, elkander de broederhand te reiken. Nadat Laski aan het slot van zijne uiteenzetting zijn gevoelen beknoptelijk heeft samengevat, eindigt hij met deze woorden: „Zulks hebben wij ten allen tijde beleden, en wij houden ons ten volle verzekerd, dat deze leer zoowel met de Schrift, als met de oude symbolen, gelijk ook met de Augsburgsche belijdenis in overeenstemming is. Wij beweren tevens, dat zij voldoende is, om het fundament der Apostolische leer in de gemeente van Christus naar de Schriften vast te houden, al kunnen wij ook voor het overige nog niet tot overeenstemming komen. Laat ons God smeeken, dat wij eenmaal ten aanzien van alle punten in gelijken geest mogen denken en spreken. Doch inmiddels behooren wij elkander wederzijds in christelijke liefde en broederlijke gezindheid te verdragen, voornamelijk wanneer het ons streven is, om het fundament der Apostolische leer eenparig aan de tirannie van den Antichrist tegenover te stellen.” ²⁾ Dat uitnemende, vreedzame christenwoord stierf destijds weg als een vreemde, onbegrepen klank; juist drie-

¹⁾ Kuypers, II, 755.

²⁾ Ibid, II, p. 757.

honderd jaren bleef het verborgen in het geheim-archief te Koningsbergen. Het is 't laatste woord van Laski aangaande de Avondmaalsleer en hare beteekenis voor de vereeniging van de Evangelische kerken, zijn zwanezang en nalatenschap aan eene toekomstige, meer verzoenlijk gezinde christelijke gemeente. Het is geschreven in de hoofdstad van het pas opgerichte hertogdom, onder de oogen van den eersten Hohenzoller op den Pruisischen hertogszetel, en dat woord viel toch als eene veelbelovende graankorrel in de ziel van diens opvolgers, tot dan eindelijk, ruim twee en eene halve eeuw later, een andere Hohenzoller op den Pruisischen koningstroom in de andere hoofdstad ten uitvoer bracht hetgeen Laski eertijds met zulk een vurig verlangen trachtte te bereiken. Maar hoe vele bijkans doodelijke slagen had middelerwijl de Deutsche Evangelische kerk moeten verduren! Hoe ondoorzoekelijk zijn toch Gods oordeelen, en hoe onna-speurlijk zijne wegen!

Ontmoedigd vertrok Laski uit Koningsbergen, alwaar hij de geestelijken in hunne verblindheid in de ingewanden der Kerk had zien wroeten. Ook de terugreis door Groot-Polen was voor onzen vriend rijk aan bittere ervaringen. De steun eener vereeniging, dien hij te Koningsbergen met zulk een vurig verlangen had gezocht, was uitgebleven; de naverking daarvan kreeg hij onder de Lutheranen van Groot-Polen te bespeuren. Na het voorgevallene in Pruisen was men niet geneigd, de toegestokene broederhand aan te nemen, en daarentegen kortzichtig genoeg, om liever in kleingeestige, ondergeschikte vragen, ten aanzien van welke de geschiedenis stilzwijgend is overgegaan tot de orde van den dag, zijne kracht te verspillen, dan die tegen de gemeenschappelijke wederpartij aan te wenden. Op vele plaatsen zag Laski het door Vergerius en de oude tegenstanders in Noord-Duitschland, Westphal, Timann, Alberus en anderen uitgestrooide zaad welig opschieten. Met bedrijvigen spoed, met rustelooze haast schreef Vergerius naar alle verblijven van den Poolschen adel, welke hij kon bereiken, brieven om te waarschuwen tegen den man, die, volgens het oordeel van

Brenz, geenszins behoorde tot de verwanten der Augsburgsche belijdenis ¹⁾. De taal van Vergerius bereikte niet overal haar doel; de persoonlijkheid van Laski ontwappende te spoedig de valsche beschuldigingen. In andere oorden daarentegen nam men gaarne van zulke aanklachten uit de verte notitie, ten einde de bestaande klove tusschen het Duitsche en het Poolsche element en het daarmede samenhangevende verschil van richting nu ook kerkelijk te rechtvaardigen. Anderen weder — en dit waren ernstige, vrome mannen, — moesten zich met bezorgdheid afvragen, of het wel wenschelijk was, zich te verbinden met eene persoonlijkheid, die door zoovelen in het buitenland, welke men als beschermers van het Evangelische heilsgoed meende te moeten beschouwen, als een verdacht en niet volwichtig persoon was afgewezen. En dat alles dicht onder de oogen van den zoo ijverigen Ermelandschen bisschop Hosius!

Voor dezen voornaamsten held der zich weder herstellende Roomsche kerk schenen de tegenstanders van Laski het noodige materiaal voor zijne aanvallen te willen verzamelen. De behendige en waakzame Hosius heeft van deze lasteringen overvloedig gebruik gemaakt. Gelijk hij zich van Westphal's „Farrago” bediende, om keizer Maximiliaan aan de Roomsche kerk getrouw te doen blijven, zoo was het thans een geschrift van den als superintendent te Brandenburg in 1553 gestorven Erasmus Alberus, in hetwelk deze zoo onrustige en heftige polemicus op duchtige wijze tegen de aanhangers van Karlstadt was te velde getrokken, waarbij hij ook onzen Laski niet had ontzien. Tot mijn leedwezen heb ik het bedoelde geschrift niet onder de oogen gekregen, zoodat ik niet kan opgeven, hoe Laski in dit gezelschap werd ingeprest ²⁾. Maar Hosius heeft hem

¹⁾ Men vergelijke b.v. de brieven, in welke Vergerius aan hertog Christoffel bericht geeft aangaande zijne werkzaamheid te dezen aanzien (Kausler, S. 180 ff.), en ga in de briefwisseling van die dagen eens na, hoe menigmaal de ondermijnende arbeid van den Italiaan in Polen vermeld en ook misprezen wordt. (Zie: Calvin, XVI en XVII, passim; „Original”, p. 693, en elders.)

²⁾ Ook Laski kende het strijdschrift van Alberus niet, en had ook geen

daarin aangetroffen, en wel als terdege gebrandmerkt, en dat was voor den Katholiek voldoende, om hem in zulk eene door de Protestanten zelven vervaardigde ketter-kleedij aan zijne Poolse landslieden voor oogen te stellen. Het geschrift van den Ermelandschen bisschop was allereerst gericht tegen Vergerius, den strijdvaardigsten en toen ter tijde meest gevreesden tegenstander der Roomsche kerk, die het drijven van Lippomani in Polen zoo onmeedoogend had ten toon gesteld; op een viertal plaatsen echter van het strijdschrift veroorlooft de bisschop van Culm zich eene bredere uitweiding, ten einde het hoofd der Hervormde kerk van Polen te treffen. Het is niet meer de moeite waard, het geschrift van Hosius grondig te beoordeelen ¹⁾; menigmaal wekt het onze verwondering, als wij zien, hoe weinig begrip deze voornaamste en geduchtste tegenstander der jeugdige Evangelische kerk van Polen voor de Evangelische waarheid heeft bezeten, en wij moeten dan bij ons zelven bekennen, dat de vereenigde Evangelische kerk er gemakkelijk in zou hebben moeten slagen, zich tegen zoodanige wederpartijders te verdedigen.

Niet om zijns zelfs wil, maar met het oog op de door hem voorgestane zaak gevoelde Laski zich verplicht, den hem ten aanschouwen zijns volks toegeworpen handschoen op te nemen. Zulks deed hij in het in 1559 verschenen „Antwoord op sommige Artikelen over de leer van Johannes a Lasco, welke door Stanislaus Hosius uit Erasmus Alberus zijn verzameld.” ²⁾ Het Latijnsche strijdschrift is opgedragen aan den edelen graaf Tarnow, den castellaan van Krakau; juist tegenover deze persoonlijkheid, die zoo lang aarzelde om den beslissenden stap te doen, en onderwijl de vriendschap van Calvijn verloor ³⁾, wenschte Laski de armzalige, onwaardige

lust om het lezen (Kuyper, I, 393); daarom tastte hij de verschillende punten aan, gelijk die door Hosius zijn opgenomen.

¹⁾ Sixt heeft zulks gedaan (S. 426), voor zoover het tegenschrift van Vergerius hem daartoe de gelegenheid bood.

²⁾ Afdrukt bij Kuyper, I, 391—462, volgens het éénige nog voorhanden zijnde exemplaar, hetwelk behoort aan de Keizerlijke bibliotheek te Petersburg.

³⁾ Verg., behalve de talrijke brieven van Calvijn, Stähelin, II, 39 ff.

aanvallen van den Culm'schen bisschop te ontmaskeren. Wel laat onze vriend zich hier en daar door zijnen toorn over de tegen hem ingebrachte beschuldigingen vermeesteren, en zijne rede wordt bitterder, dan wij die anders bij hem, den hoogbeschaafden, vromen man, gewoon zijn te hooren. Maar ook nog nergens, voor zoover wij weten, was Laski's leer, die hij met zijn hartebloed had geschreven, op zulk eene krenkende, onwaardige, ja, men zou bijkans zeggen: laaghartige wijze misvormd, als in het libel van den Roomschen bisschop en van zijnen strijdgenoot, den Brandenburgschen superintendent. Een enkel voorbeeld moge volstaan. Alberus schaamt zich niet, aan Laski de leer toe te schrijven, en Hosius schaamt zich niet, die onzinnige bewering aan zijne landslieden mede te deelen: „wanneer wij het lichaam des Heeren eten, dan volgt daaruit, dat Maria haren eigenen zoon heeft gegeten, gelijk katten en zwijnen menigmaal hunne eigene jongen verslinden.” Maar reeds genoeg! En met zulke lieden moest onze vriend kampen, en moest daarbij zien, hoe zij, wegens de oneenigheid der Protestanten, meer en meer terrein wonnen: dat was wel de bitterste lijdenskelk!

Gelijk, tot beperking van den toenemenden invloed van Laski, het smaadschrift van Erasmus Alberus van uit Duitschland in Polen verspreid werd, zoo werd ook Westphal niet moede, met zijne lasteringen onzen vriend tot in zijn vaderland te vervolgen, en door zijne booze verdachtmakingen aan den voortgang der Hervorming in Polen eene onberekenbare schade toe te brengen. De „Farrago” van den Hamburgschen opperprediker (1552) was het eerste gelui der stormklok geweest, hetwelk de gestrenge Lutheranen opriep tot eenen onverbiddelijken strijd tegen hen, die, met betrekking tot het Avondmaal, zich met Calvijn en Melanchthon plaatsten op den door Luther stilzwijgend goedgekeurden bodem der Augsburgsche belijdenis van 1540. De lieden werden in den ban gedaan, ja, — het treurige lot der vluchteling-gemeente in Denemarken, te Wismar, te Lubeck en te Hamburg getuigt het, — vogelvrij verklaard, en gevaarlijker geacht dan Joden en Katholieken, die gerech-

tigd waren om zich in deze oorden te vestigen. Dien eersten alarmkreet heeft Westphal spoedig door verdere geschriften, die kort na elkander het licht zagen, laten volgen, onvermoeid, met den ijver van eenen Spaanschen inquisiteur, alhoewel niet overal toegerust met diens macht. In de opdracht van zijne „Forma” aan den koning van Polen had Laski, gelijk wij weten, zich tegen de beschuldigingen van Timann in Bremen verdedigd, en daarbij uit noodzaak een paar malen ook van Westphal gesproken. Dat was voor den strijdvaardigen Hamburgschen leeraar voldoende, om een heftig tegenschrift tegen Laski in het licht te zenden, en daarna nog een tweede, als antwoord op het verdedigingsschrift, hetwelk een paar weken daarna door de vreemdeling-gemeenten aan de Frankforter magistraat was gericht. Alsof Westphal zich zelve wilde overtreffen, zoo grimmig, zoo bijtend is dit antwoord, voor hetwelk hij intusschen te Frankfort geen drukker schijnt gevonden te hebben, want het is in het naburige Ursel verschenen. Het geschrift vond welhaast zijnen weg naar Polen. Hosius behoefde er niets aan toe te voegen, en slechts voor de algemeene verspreiding er van te zorgen, want eenen geschikteren schildknaap voor zijne aanvallen kon hij niet vinden. Met een bloedend hart zag Laski de schromelijke schade, die door dit smaadschrift in zijn vaderland werd aangericht. Tot dusver had hij op de onwaardige aanvallen van Westphal gezwegen: langer te zwijgen achtte hij thans echter al te bedenkelijk. En toch bleef hij nog geruimen tijd aarzelen. Het geschrift van Westphal was in 1557 verschenen; het antwoord werd eerst na Laski's dood in het licht gegeven: men ziet, hoe moeielijk het hem viel, met zulk eenen tegenstander den strijd aan te binden, en hoe hij er slechts noode toe kon besluiten, eene kampplaats te betreden, waar zooveel ruwe hartstocht zich als een onketend element zinverwarrend deed gelden. Reeds de eerste regels getuigen, met welk eenen tegenzin Laski den strijd aanvaardt ¹⁾. Van schrede tot

¹⁾ Kuyper, I, 273.

schrede volgt hij den heftigen tegenstander in zijne beschuldigingen, die hij één voor één woordelijk mededeelt, en daarna telkens uitvoerig wederlegt. Aan de doorgaans kalme, steeds heldere, weldoordachte, zakelijke beantwoording kan men bespeuren, hoe spoedig Laski zijnen tegenstander vergeet, en alleenlijk nog de zaak zelve in het oog heeft, en van de gelegenheid gebruik maakt, om anderen aangaande het ter sprake gebrachte onderwerp te onderrichten. Dezen indruk moeten allen verkrijgen, dat a Lasco zijn oogmerk bereikt, immers duidelijk aangetoond heeft, dat zijn standpunt méér met den geest der Augsburgsche belijdenis overeenkomt, dan dat van den tegenstander.

Wij keeren thans weder terug tot het tijdstip, waarop onze vriend, diep teleurgesteld, zich na maandenlange afwezigheid weder huiswaarts begaf. In de nu volgende maanden van den leventijd, die hem nog gegund was, bepaalde zijne werkzaamheid zich tot eene engere sfeer, nl. tot den kring zijner gemeenten in Klein-Polen. Nog slechts éénmaal gaat hij buiten dien kring, om als beschermer van zijne kerk haren verbitterdsten vijand, Hosius, tot eenen openlijken kampstrijd uit te dagen. Op de synode te Petrikau, in 1551, had de Ermelandsche bisschop snel en tevens overhaastig eene „Christelijke belijdenis van het Katholieke geloof” ¹⁾ samengesteld. Men verlangde, dat dit geschrift zou worden in het licht gegeven. De uitgave werd vertraagd; na verloop van twee jaren verscheen het eerste deel, met de pretensie, een tegenhanger te zijn van de Augsburgsche belijdenis. Frisius Modrzewski viel den oppervlakkigen arbeid onmeedoogend aan; Hosius zag zich genoodzaakt tot eene omwerking, en zoo verscheen het volledige werk eerst in 1557. Laski las het geschrift, en meende, niet te mogen zwijgen op hetgeen de Bisschop, op zulk eene ongemotiveerde en ondoordachte wijze, aan de Evangelische kerk had ten laste gelegd. Hij begaf zich tot den

¹⁾ „Confessio catholicae fidei christiana.” Verg. Eichhorn, 1, 220 f.

Koning, en verzocht hem vergunning, om schikkingen te mogen treffen met Hosius tot het houden van een openbaar godsdienstgesprek. Het verzoek werd toegestaan; de vicekanselier Padnowski noodigde daartoe Laski en de overige leeraren uit. Deze tijding bracht in Klein-Polen groote vreugde teweeg. Aan Lismanini, Felix Cruciger, Gregorius Paulus, Lutomirski en Sarnitzki droeg de Synode de taak op, om, in vereeniging met a Lasco, de belijdenisschriften van den Bisschop nauwkeurig te onderzoeken, en zich voor den beslissenden dag gereed te maken.

Maar die dag kwam niet. De gebeurtenissen op staatkundig gebied beheerschten omstreeks dien tijd de gemoederen in zulk eene mate, dat de godsdienstige vraagstukken op den achtergrond moesten treden. Wel is waar had graaf Tarnow op den rijksdag te Petrikau, in Januari 1559, het voorstel gedaan, om de bisschoppen uit te sluiten van den Senaat, dewijl zij den eed van getrouwheid aan den Paus hadden gezworen, en mitsdien in eene degelijke staatsinrichting ongeschikt waren om raadsheeren des Konings te zijn ¹⁾, en was er alzoo eene nadere, belangrijke poging gedaan, om den invloed der Roomsche geestelijkheid te beperken. Maar de zomer vestigde de algemeene opmerkzaamheid op geheel andere zaken. De hitte was in dit jaar zoo ongemeen drukkend, dat het graan verschroeide, zoodat er hongersnood dreigde te zullen ontstaan; daarbij herschiep de zonnegloed het land in eene heete broeiplaats voor de pest, die van alle zijden naderde. ²⁾ De Moskoviëten bedreigden het land met eenen inval; de naweeën van eenen onlangs voorgevallen strooptocht der Tartaren in Podolië deden zich nog steeds gevoelen; ook de Scythen hadden dat ongelukkige stroomgebied van de Dnieper in het voorafgaande jaar te vuur en te zwaard verwoest, en te Pinczow wist men te verhalen, dat meer dan dertigduizend inwoners als gevangenen waren weggesleept. ³⁾ Daarbij kwamen an-

¹⁾ Calvijn, XVII, 417.

²⁾ Ibid., p. 602.

³⁾ Ibid., p. 423.

dere moeielijkheden voor den zoo weinig energieken koning. Aan den eenen kant begonnen reeds de aanzoecken betreffende de troonopvolging, daar ook de derde gemalin des Konings hem den vurig gewenschten erfgenaam niet had geschonken. Lippomani was weder in Polen teruggekeerd, en thans kwam een ander lokaas den pauselijken nuntius in de bekwame hand, indien al niet om den weifelenden koning naar willekeur te leiden, dan toch om hem te weerhouden van al te zeer zijne genegenheid voor de Evangelischen te volgen. De koninginne-moeder Bona was in haar Italiaansche vaderland gestorven, en Sigismund moest toezien, de gunst van den Paus niet te verspelen, om niet diens machtige hand bij de ingewikkelde overdracht van de erfenis op gevoelige wijs te bespeuren. Dit alles werkte er toe mode, dat het toegezegde godsdienstgesprek, in hetwelk Hosius bovendien waarschijnlijk niet den rechten lust had, dewijl het hem tegenover eenen man als Lascki zou hebben gesteld, niet tot stand kwam.

Ook de gespannen opmerkzaamheid en de onverpoosde werkzaamheid van onzen vriend werden, in dit zijn laatste levensjaar, op eene ernstigere en, wat hare gevolgen betreft, belangrijkere zaak gericht. Het zijn de Antitrinitariërs, die, inzonderheid na de terechtstelling van Servet, uit Zwitserland verjaagd en overal vervolgd, in Polen een toevluchtsoord gevonden hadden. Deze vreemdelingen waren voor het meereendeel fijn-beschaafde humanisten, alleszins ervaren in de wetenschappen, onberispelijk in de omgangsvormen, doorgaans ook onbesproken ten aanzien van hunnen zedelijken levenswandel. Het waren vrome mannen, die ook voor een martelaarschap niet terugdeinsden; sommigen hunner konden reeds op de litteekens van doorgestane vervolging wijzen. Zij lieten zich loiden door het ernstig-gemeende streven om zich vrij te maken van alle menschelijke leer, en alleen het Woord Gods zelf als richtsnoer te volgen. Dewijl zij de schoolsche uitdrukkingen, in welke de Kerk de allerheiligste verborgenheid van het wezen Gods trachtte uit te spreken, in de H. Schrift niet konden vinden, meenden zij gerechtigd te zijn, om met de gebrekkige

uitdrukking ook haren goddelijken inhoud overboord te mogen werpen, en na eenmaal zoo ver gekomen te zijn, was het breken met de kerk, de afval van de goddelijke waarheid, de verdere verdringing uit de hoofdstellingen der christelijke waarheid slechts het onvermijdelijke gevolg. ¹⁾

Deze Unitariërs, die ons in menig opzicht aan het vulgair Rationalisme uit het begin onzer eeuw doen denken, hadden, toen Laski in zijn vaderland terugkeerde, reeds vasten voet aldaar verkregen. Met zijnen scherpen blik bespeurde onze vriend, van den beginne aan, de oplossende werking dezer lieden. Met alle macht verzette hij zich tegen hun gevaarlijk drijven. Reeds op de synode, welke in Januari 1556 op het slot van Stanislaus Safraniec te Seczemin werd gehouden, was Peter Gonesius, uit Podolië geboortig en leeraar te Biala, opgeroepen om zich aangaande zijne Servetische, of, gelijk ze ook genoemd worden, Ariaansche ketterijen, te verantwoorden. Merkwaardig! Het was juist Gonesius, die vóór weinige jaren te Krakau aan den eenigszins in verdenking geraakten Stancarus het hoofd had geboden. ²⁾ In den tusschentijd had hij denzelfden weg ingeslagen, langs welchen hij met vasten tred verder gegaan was. Daar hij zijne dwaling niet wilde verzaken, werd hij uit de gemeenschap verbannen. „Gonesius ging weg” — zóó lezen wij in het Protocol, — „geheel terneergeslagen, en nadat hij met tranen afscheid had genomen van de broederen, die hem allen berouw en bekeering toewenschten.” Juist deze gebeurtenis schijnt de Synode bewogen te hebben, om er bij Laski nog te meer op aan te dringen, dat hij zijnen terugkeer zooveel mogelijk zou bespoedigen.

¹⁾ 't Is kenmerkend, hoe ook bij deze Poolse Antitrinitariërs de Koran hoog stond aangeschreven. Omstreeks dien tijd had te Zurich eene overzetting daarvan het licht gezien. In eenen brief, uit de kringen der Poolse Socinianen afkomstig, leest men o. a. aangaande den Koran: „Wij verlustigen ons zeer in het boek, en verklaren het voor een Goddelijk geschrift” (La u t e r b a c h, p. 94). Ja, één van hen, Adam Reuser, uit Wurtemberg, begaf zich naar Konstantinopel, en ging aldaar, omstreeks het jaar 1570, tot het Mohammedanisme over. (Verg. aangaande hem ook Lubienitzki, p. 199, die echter over dezen genoegzaam gestaafden overgang het stilzwijgen bewaart.)

²⁾ Wengierski, p. 125.

In de synoden, welke onder zijne leiding plaats hadden, was Laski, gelijk wij reeds zeiden, menigmaal genoodzaakt, over die zelfde aangelegenheid te handelen. Het uitvoerigst geschiedde dit op de groote synode te Wlodzislaw, in Sept. 1558. Op deze waren vanwege vorst Radziwil en zijnen wakkeren superintendent in Polen, Simon Zacius, schriftelijke aanklachten ingekomen tegen Hieronymus Piekarski, den opvolger van Gonesius in het pastoraat te Biala, en tegen den catecheet der aldaar gevestigde school, Johannes Falcovijs. Uit het verhandelde kan men gemakkelijk bespeuren, dat de lieden zich hadden laten verleiden, en dat de dwaalleer bij hen nog geen vasten wortel had geschoten; zij boden althans aan den Superintendent op de Synode geen blijvenden tegenstand, en onderwierpen zich ten slotte aan de kerkleer. Zoolang Laski leefde, en ten gevolge van zijnen machtingen invloed, dorst de Antitrinitarische beweging niet recht voor den dag te komen. Schroomvallig ontweken hare vertegenwoordigers den leider der Evangelischen; maar in hunne gezellige samenkomsten, op de afgelegene burchten van den Adel, strooiden zij het zaad hunner leer ijverig uit. Hetgeen zij zeiden scheen zoo verstandig, zoo duidelijk voor het „eenvoudige, gezonde menschenverstand,” en daar hun levenswandel in burgerlijk opzicht onberispelijk, vroom en braaf was, nam hun aanhang, door toevloed van buiten vermeerderd, in stilte voortdurend toe.

Tot het laatste toe bleef Laski onvermoeid in het strijperk, in eenen heeten kampstrijd gewikkeld met de mannen, wier leer hem als een adderbeet in het hart der Evangelische kerk voorkwam. Ja, tegenover hen kon hij zijne zachtmoedige kalmte, die hem ten allen tijde zoo liefelijk kenmerkte, vergeten, en de opbruisende natuur van den Pool verkreeg de overhand. Althans uit het laatste levensjaar van onzen vriend wordt ons verhaald, dat hij op zekeren dag te Pinczow met Stancarus in den heftigsten woordenstrijd geraakte. Hetgeen onzen vriend het heiligste was, werd door Stancarus in een belachelijk daglicht gesteld; Laski berispte den „Mantuaanschen Jood” (gelijk hij in onze bron

wordt genoemd) over zulk eene snoode taal. De lichtvaardige Italiaan echter, die zich wellicht ook in den woordentwist niet meer meester was, ging voort met spotten. Dat deed den beker overloopen; gelijk weleer de zonen des donders in het Evangelie zich door drift lieten medesleepen, zoo kon ook Laski zijnen toorn niet langer bedwingen. Wellicht nauwelijks wetende wat hij deed, greep hij het zware Bijbelboek, dat vóór hem lag, en gaf Stancarus daarmede eenen slag op het hoofd, opdat de snoode man in elk geval door het Woord Gods op eene voor hem voelbare wijze mocht worden getuchtigd. ¹⁾

De laatste rede van Laski, welker aanhef althans ons in de Protocollen woordelijk is bewaard gebleven, heeft betrekking op deze dwaalleer, welke hem voor de ontwikkeling zijner kerk het bedenkelijkst toescheen. Stancarus was begonnen, het hoofd stoutmoediger op te heffen, en begeerde een openbaar godsdienstgesprek, ten einde zijne meeningen te bepleiten. Sommigen beaamden dien wensch, en de zaak kwam op de synode te Pinczow, den 7^{den} Augustus 1559, ter sprake. Laski begon zijne rede met deze woorden: „Mannen Broeders! Het kan aan niemand van u onbekend zijn gebleven, dat er geruchten aangaande eene nieuwe dwaalleer zijn ontstaan, welke de Satan door zijne handlangers, d. i. door de ketters, tot groot nadeel van de kerk van Christus den Heer, uitstrooit, ten einde den roem van Jezus Christus, als van den Zone Gods, onzen Middelaar, God en mensch in één persoon, te verduisteren. Daar het nu de plicht der leeraren is, de zuiverheid van de leer van Christus te beschermen en te bewaren, zoo hebben wij ons hier te zamen vereenigd, ten einde openlijk eene ware en met het Woord Gods en met de kerk van alle eeuwen overeenkomstige belijdenis af te leggen, en voorts te betuigen, dat deze nieuwe leer nu ook in onze gemeenten, gelijk reeds sinds lang in de overige veroordeeld, valsch is en kettersch en verderfelijk.” Laski toont daarop verder aan, dat het aanzoek van

¹⁾ Czekanowski, p. 2.

Stancarus niet kan worden vervuld; het zou eene majesteitsschennis zijn, daar toch openbare godsdienstgesprekken over nieuwe leerstellingen slechts met toestemming van den Koning, en nadat deze de rechters, de bijzitters enz. benoemd had, mochten gehouden worden. Nog was het nationale concilie niet bijeengekomen, op hetwelk zij, gelijk hun was toegestaan, met Hosius zouden kunnen disputeeren; alvorens dit geschied was, kon er geen nieuw godsdienstgesprek worden op touw gezet. Ingeval Stancarus echter van den Koning de vergunning tot het houden van zulk een godsdienstgesprek wist te verkrijgen, dan was hij bereid de uitdaging aan te nemen.

Met deze plechtige veroordeeling van de dwaalleer van Stancarus nam de openbare loopbaan van onzen vriend een einde. Vier weken later kwam er te Pinczow wederom eene synode te zamen. Lismanini wordt afgezonden naar het kasteel te Diebran, waar Laski vertoefde, ten einde in vereeniging met hem de in de laatste synode opgestelde beslijden aangaande het Middelaarsambt van Christus, de groote twistvraag in den strijd met Stancarus, aan eene laatste herziening te onderwerpen; van dezen laatsten arbeid van Laski was helaas geen enkel spoor meer te ontdekken. In den naherfst schijnt het vervolgens met zijn gezondheidstoestand snel te zijn achteruitgegaan. Laski keerde naar zijne familie in Pinczow terug. Nog toont men aldaar het huis en het vertrek, in hetwelk hij den laatsten, moeielijken tijd zijns levens zal hebben doorgebracht. Reeds sedert het begin des jaars was het oude lijden bedenkelijk toegenomen. In eenen brief uit zijne omgeving, gedateerd van Februari, leest men o. a. het volgende: „Ook de onzen, ik schrijf het met smart, zijn in hunnen ijver verkoeld. Slecht onzen allervoortreffelijksten Laski zonder ik uit: men kan niet ijveriger zijn dan hij. Maar wat kan de goede man geheel alleen uitrichten, die eenen onafgebroken kamp met den dood heeft te voeren, en die daarbij tegelijkertijd en voortdurend met de vijanden van Christus worstelt? Met het oog, zoowel op hem zelve,

als op de geheele Poolse kerk, vervult zijn uiterst smartelijk lijden mij met diepe bekommring. En toch moeten wij immers met een gewillig hart ons onderwerpen aan het onvermijdelijke, dat ons van Omhoog wordt opgelegd." ¹⁾

De zoo even medegedeelde woorden dagteekenen van Februari 1559. Het geheele jaar schijnt een onafgebroken tijd van het zwaarste lichaamslijden geweest te zijn. Desniettemin bleef hij onvermoeid werkzaam. Menigmaal smeekten hem zijne vrienden, dat hij zich toch mocht ontzien, ook met het oog op de talrijke kinderschaar, die hem onverzorgd omringde, en aan welke hij geene aardsche middelen kon nalaten; maar niets kon zijnen krachtdadigen ijver in den heiligen dienst zijns Heeren betoomen. Op de liefderijke vermaningen zijner vrienden antwoordde hij met het schoone heldenwoord, eenen echten Evangelischen strijder waardig: „Dat ik leef, is niet noodig, maar zeer noodig is het, dat ik de kerk van Christus bijsta. Christus, onze Heer, heeft mij niet tot een rustig en vroolijk leven, maar tot arbeiden en kruisdragen geroepen. Dat is mijn leven, gansch ontwijfelbaar te weten, dat ik mijnen Heer en zijne gemeente dien." ²⁾ Bij zulk eene gemoedsgesteldheid geschiedde het dan vaak, dat de vrienden, die gekomen waren om hem te troosten, zelven getroost zijn krankbed verlieten, wanneer zij den lijder met zulk eenen onverzwakten geest over de berusting in den wille Gods hoorden spreken. En wij hebben immers gezien, hoe hij, in weerwil van alle kwalen, ook gedurende den zomer en tot diep in den herfst zijne hand van den ploeg niet aftrok.

Het moet omstreeks den Kersttijd geweest zijn, dat het oude, zware onderlijfslijden een dreigender karakter aannam, en de gedachte aan de nadering van den dood in Laski's omgeving opwekte. De Evangelischen waren smartelijk ontroerd bij de gedachte aan het ontzaglijke verlies, dat de Kerk reeds zoo spoedig zou treffen, en de bewustheid daarvan ontperste tranen aan de diep terneergeslagen mannen. „Ik bid u," zóó sprak Laski tot de ouderlingen, „laat af

¹⁾ Calvijn XVII, 422.

²⁾ Statorius, p. 6.

of, indien gij nu eenmaal hebt besloten te weeten, laat niet het lijden van den enkele, dat niets is, maar treurt liever over het algemeene lijden der Kerk." De smarten namen van dag tot dag toe. Reeds den 7den Januari was de toestand hopeloos. Zijn vriend, de sluyster van Pinczow, Olesnitzki met zijne gemalin stonden aan het sterfbed. Gedurende de weinige oogenblikken, waarin hij vrij was van smart, sprak onze vriend dien dag nog veel over den toestand der Kerk; de gedachte aan het dreigende gevaar van de zijde der ketters kwelde den geloofsheld, en in vurige, vrome gebeden beval hij de zoo fel bestookte kerk aan de bescherming van den almachtigen God. Met het vallen van den nacht verhief zich de smart; slapeloos bracht hij dien op het krankbed door; de talrijk vergaderde vrienden bespeurden, hoe zijne ziel worstelde in den gebede. Dikwijls riep hij ook met luider stem den Allerhoogste aan, en wel tot verwondering van de omstanders in de Duitsche taal; in deze was hij gewoon, met zijne getrouwe levensgezellin te bidden. Tegen den morgen had er een verval der inzinkende krachten plaats; de organen weigerden hunnen dienst. Met stervende lippen slaakte hij nog een paar malen in het Duitsch den kreet: „Mijn Heer en mijn God!" Daarop begaf hem ook de stem. Volkomen rustig lag hij daar, alsof hij sliep. De leerlingen, de professoren, vele goede lieden wachtten, in vereeniging met de familie, op den laatsten ademtucht. Het was omstreeks vijf uren, den 8sten Januari 1560, terwijl de winterzon achter het slot verdween, dat onze vriend den laatsten adem uitblies, en, gelijk een ooggetuige bericht, „uit dit zoo kommervolle leven overging in het hemelsch vaderland." 1)

Drie weken later, den 29sten Januari, waren 16 leeraren der gemeente en 20 leden van den adel van Klein-Polen uit verschillende, ook uit de afgelegenste oorden des lands tot bijwoning van de lijkplechtigheid te Pinczow bijeengekomen, edele mannengestalten, die aan de Evangelische kerk innig

1) Sylvius, in zijne lijkrede.

verknocht waren, en wier smartelijke trekken getuigden, dat zij den slag gevoelden, welke de vaderlandsche kerk met het heengaan van „vader Laski” getroffen had. Het lijk werd naar de stadskerk overgebracht, en aldaar bijgezet ter plaatse, waar het hoogaltaar had gestaan. ¹⁾ De eerste rede bij de plechtigheid hield Jacobus Sylvius, die reeds in 1547 te Krzecice het Evangelie verkondigd en het eerst van allen te Pinczow, in 1550, het H. Avondmaal volgens Evangelischen ritus bediend had, een wakker, trouwhartig man, die met den overledene innig bevriend was geweest. Zijne rede, welke ons nog is bewaard gebleven, getuigt van zijne oprechte bewondering voor, en van zijne hartelijke verknochtheid aan Laski. Enkele belangrijke trekken zij 't ons vergund, aan het door hem ontworpen beknopte levensbeeld te ontleenen. Sylvius roemt in den ontslapene eene zekere majesteit zijner uiterlijke verschijning, eene waarlijk koninklijke gestalte, edele, harmonische gelaatstrekken en eene sterke lichaamskracht, die slechts door voortdurende zorgen en bezigheden en moeielijkheden bij dag en bij nacht vroegtijdig werd ondermijnd. Waar het er op aankwam, het Vaderland en de Kerk te dienen, heeft hij er nimmer aan gedacht, zich zelve te sparen. Met de genoemde uitwendige voortreffelijkheden paarden zich zijne uitnemende geestesgaven: eene grondige geleerdheid met eene gelijke mate van schrandrheid, wijsheid, rechtvaardigheid en gematigdheid. Zóó rechtvaardig was hij, dat hij niet slechts geen vreemd eigendom bezat, maar dat hij zelfs het zijne gering achtte. Daarbij zijn uitstekende moed,

¹⁾ Sinds lang is de kerk weder in het bezit der Roomsche-Katholieken overgegaan, en geen enkel spoor verraad de plek, waar één der grootste Polen zijne laatste rustplaats gevonden heeft. Of men hem wel de rust des grafs heeft gegund? Of zijn gebeente niet is weggeworpen geworden, toen de zegevierende Roomsche kerk het hoogaltaar weder oprichtte? Tot tweemalen toe heb ik de ruimte in alle richtingen doorzocht, en voor zoover zulks mogelijk was, de door het vele knielen der godsdienstigen bijkans uitgesleten opschriften der grafsteenen, met welke de kerk bevoerd is, trachten te ontcijferen. Doch tevergeefs! Geen enkele letter, die aan Laski herinnert. Evenzoo was ook alle navraag bij de bewaarders der kerk en bij hare priesters geheel vruchteloos. De herinnering van dien tijd is bij hen verdwenen, zoodat zij ook buiten staat waren, op de vragen van den reiziger eenig antwoord te geven.

de kracht van zijn onoverwinnelijk hart, zijne grootheid van ziel, en hoe zijn geheele verlangen enkel en alleen op Christus was gericht. Dat schonk hem den onverzwakten lust, om ook te midden van de zwaarste vervolgingen God te danken. Om den wille van Christus heeft hij alles, wat ook de grootste mannen begeeren, waardigheden, eer, vermogen, wereldlijk aanzien gering geacht. Hoe sterk de aandrang der vijanden ook was, tot wat hoogte de vloed der beweging zich ook verhief, zijn wezen geleek altoos op eenen stil voortsnellenden stroom. In zijn gedrag was hij doorgaans vriendelijk, zachtmoedig en bescheiden; in zijnen omgang, ook met de allergeeringsten, was hij beminnelijk en voorkomend. Zijn huis stond voor allen open. Oprecht, eenvoudig, argeloos en vergevensgezind, kende hij hoegenaamd geen achterdocht of mistrouwen. Hij was bij uitstek milddadig, en bezat eene in waarheid groot-hartige gezindheid. Enz.

Bij deze Poolsche rede sloten zich twee Latijnsche redevoeringen aan; de eene werd, uit naam van de oudsten der Evangelische kerk van Klein-Polen, gehouden door Stanislaus Sarnitzki, Evangelieprediker te Niedzwiedz, een stadje in de nabijheid van Krakau, na Laski's dood één van de ijverigste en duchtigste kampioenen van de Evangelische kerk tegen de dwaalleeraars, — de andere werd gehouden door Petrus Statorius, den rector der school, wien met Laski de krachtige steun ontzong, die hem voor de verzoeken der Antitrinitariërs behoedde. Wij moeten weerstand bieden aan de verzoeking, om nu ook nog uit zijne, in druk verschenen lijkrede een paar verdere trekken uit het levensbeeld van onzen ontslapen vriend te doen uitkomen. De laatste aanspraak, nu weder in het Poolsch, hield de superintendent Cruciger. Deze moest het zware verlies dubbel gevoelen, dewijl hem met zijn zacht, toegevend gemoed de noodige geestkracht ontbrak, om zich moedig aan te kanten tegen diegenen, die de aan zijne leiding toevertrouwde kerk dreigden vaneen te scheuren.

Een held in Israël was gevallen. Tot op verren afstand verspreidde zich de treurmare; nog maanden daarna getuigen

laat aankomende brieven, hoe ook op de verst verwijderde voorposten der Evangelische kerk het verlies, dat de geheele kerk had getroffen, op smartelijke wijze gevoeld werd. Dat het een leeuw was geweest, die nu zoo stil daar terneerlag, wilde men in het leger der Antitrinitariërs bewijzen door hem nog een schop te geven met den ezelschoef. Aan het hoofd der Antitrinitariërs stond destijds te Pinczow Orsatius, dien Laski bij zijn leven zoo manmoedig en zegevierend had wederstaan. Deze bracht het sprookje in omloop, alsof een goddelijk teeken aan het lijk zou zijn te zien geweest, doordien nl. de lippen des gestorvenen zouden zijn aaneengegroeid. Het sprookje schijnt geloof te hebben gevonden onder die lieden, welke den doode ook uiterlijk door God wilden laten aangedaan zijn hetgeen zij den levende niet hadden kunnen doen, t. w. hem den mond snoeren. De Synode achtte het noodig, het graf nog eenmaal te openen, en op die wijze het onzinnige gepraat tot zwijgen te brengen. De erfgenamen dezer lieden zijn vervolgens de Jezuïeten geworden, en zij waren in hun streven voorspoediger. In jarenlangen arbeid hebben zij zulk een stevig slot om den vromen mond gesmeed, dat geen enkel woord, hetwelk eenmaal aan deze Evangelische lippen met zulk eene worderbare, overtuigende kracht ontvloeide, onder de bevolking meer vernomen wordt, en zij er niet het minste vermoeden van heeft, welk eene profetengestalte God haar in die gloriejke dagen harer geschiedenis heeft verwekt. Schier spoorloos is deze held aan het leven van zijn volk, dat hij zoo innig liefhad, voorbijgegaan; getrouwere en dankbaardere handen uit vreemde landen hebben zijne woorden verzameld, zijne geschriften tot een blijvend gedenkteeken bijeengevoegd. Een bijkans tragisch einde van eenen Poolschen geloofsheld, veelbeteekenend en als een sleutel tot recht verstand van den noodlottigen ondergang van dit volk. De stem uit Rome klonk in zijne ooren liefelijker, dan het Poolische mannenwoord, dat uit de diepte van het Woord Gods was geput.

Ons verhaal spoedt ten einde. Wij werpen nog slechts eenen vluchtigen blik op de treurende familie. Negen kinderen stonden met de onbemiddelde weduwe rondom de kist des vaders. Deze had geene aardsche schatten voor hen vergaard; geheel hulpeloos waren zij in het vreemde land achtergebleven. Nog het jaar te voren had Laski bij de Synode het voorstel gedaan tot oprichting van eene predikants-weduwenkas, denkelijk zonder te vermoeden, dat zijne vrouw het eerst van allen op eene dergelijke wijze zou moeten ondersteund worden. Er werd eene inzameling gehouden; deze bracht eene som van 289 gulden op. Maar de nood werd daardoor nauwelijks gelenigd. Een brief van de weduwe aan den Koning, uit het jaar 1564, is ons bewaard gebleven. ¹⁾ Zij beroept zich op de vriendschap, die tusschen hem en haren echtgenoot heeft bestaan, en smeekt den Koning om middelen, ten einde hare zonen te kunnen laten studeeren. Of die bede het gewenscht gevolgd had, vernemen wij niet, maar het is bevreemdend, dat de rijke verwanten zich het lot der achtergeblevenen niet krachtdadig hebben aange trokken. Het schijnt, dat de weduwe, wellicht als vreemdelinge, zich hier niet heeft kunnen gewennen en in den familiekring haars mans niet bemind is geweest. Te Frankfurt had Laski een testament gemaakt, volgens hetwelk zijne weduwe de eene helft van zijn geringe vermogen ontving, terwijl de andere helft onder zijne negen kinderen moest worden verdeeld. ²⁾ Eén van zijne zonen, nl. Samuël, wien de diplomatieke begaafdheid der familie Laski was ten deel gevallen, onderscheidde zich in meer bijzondere mate. Sigismund III van Polen zond hem, in 1598, naar Zweden, alwaar hij in de twisten over de troonopvolging eene belangrijke rol speelde; in 1605 zien wij hem in naam des Konings te Dantzig de aanhangige geschillen tusschen de Lutherschen en de Gereformeerden beslechten. ³⁾ Albert

¹⁾ Nog gedagteekend uit Pinczow. Verg. Kuyper, II, 765. [De bedoelde brief is, gelijk uit de aangehaalde plaats blijkt, gericht, niet aan den koning van Polen, maar aan den hertog van Pruisen („Ad Ducem Prussiae”). — Vert.]

²⁾ „Scrinium,” III, 546.

³⁾ Krasinski, I, 283.

Laski, de zoon van Hieronymus, en waarschijnlijk door zijnen beroemden oom voor de Evangelische kerk gewonnen, was, evenals zijn vader, een uitstekend staatsman. Hij vooral was het, die de keus van Hendrik van Valois tot koning van Polen doorzette, en hij bevond zich mede in het gezantschap, dat aan den Franschen vorst het bericht aangaande die keuze overbracht; later ontmoeten wij hem aan het Engelsche hof, waar hij door koningin Elisabeth met kenelijke onderscheiding bejegend wordt. Maar hij staat helaas bijkans aan de spits van den afvalligen adel; in 1569 was het aan den buigzamen, fijngeslepen pauselijken nuntius Commendon gelukt, aan de Evangelische kerk van Polen dien slag toe te brengen, en den neef van haren hervormer in de kerk van Rome terug te voeren. ¹⁾ In de latere geschiedenis van Polen komt nog een paar malen gedurende korte oogenblikken de naam van Laski te voorschijn; ook een beroemde Jezuïet, Martinus Laski, wordt genoemd, die aan de stedelijke regeering van Krakau den raad gaf om katholiek te worden. De laatste Evangelische drager van den naam is ten vorigen jare [1880] gestorven; de draden van samenhang met onzen hervormer kon ik niet ontdekken.

Werpen wij ten laatste nog eenen blik op het andere familielid van onzen vriend, nl. op zijne Evangelische kerk, inzonderheid in Polen. Het is eene liefelijke gedachte, dat zij, al was het ook eerst na verloop van een tiental jaren, de schoone, innig christelijke erfenis zijns geestes in het verdrag van Sendomir (1570) heeft aanvaard. Alvorens echter de Evangelische kerk van Polen de daartoe vereischte mondigheid had verkregen, had zij nog eene moeilijke, harde oefenschool te doorloopen, en dikwerf scheen het, alsof zij zou moeten bezwijken. Na het overlijden van den machtigen kampioen verhieven de Antitrinitariërs in Klein-Polen steeds vermeteler hun hoofd; maart och was de Synode

¹⁾ Ibid., I, 244. Verg. Gratiani, p. 208. 387. 411 sv.

sterk genoeg, om den gevaarlijken tegenstander van zich af te stooten, en alzoo zijnen kerk-ontbindenden invloed tegen te gaan. Haar wensch, om door een besluit van den rijksdag te Parczow, in 1564, deze Antitrinitariërs uit het land te doen verbannen, werd verijdeld door den invloed van den scherpzinnigen, sluwen Hosius, die dezen kanker aan de Evangelische kerk allerminst wilde laten uitsnijden. De Evangelische kerk van Groot-Polen bleef, wel is waar, van dit diepknagende lijden verschoond, maar daarentegen woelde in haar midden dezelfde dubbele strooming, die de Luthersche kerk van Duitschland schier aan den rand van den ondergang bracht. De Flaciaansche richting, onder leiding van den strijdlustigen Thorn'schen prediker Morgenstern, wilde van een vriendelijk samengaan niets weten; de Melanchthoniaansche richting daarentegen, geleid door den uitstekenden prediker en generaal-senior der Luthersche kerk in Groot-Polen, Gliczner, was daartoe alleszins bereid, en hoopte, dat zij zou mogen slagen in het treffen van eene overeenkomst. Het bewustzijn van de noodzakelijkheid van zulk eene overeenkomst nam toe, naarmate de Roomsche kerk in het land zich vermande, en onder eene éénhoofdige leiding de verdere uitbreiding der Hervorming steeds nadrukkelijker te keer ging.

Op den rijksdag te Lublin, in 1569, kwam eindelijk tot stand hetgeen koning Sigismund August reeds zoo vaak, doch altoos tevergeefs, had zoeken te bereiken, nl. de volkomene vereeniging van Litthauen en Polen. Ook bij gelegenheid van dezen rijksdag kon de Koning zich overtuigen, hoe de kern van den Poolschen adel tot de Evangelische kerk behoorde. Daar hij reeds vroeg oud was geworden, moest hem, den kinderloozen koning, de gedachte aan de troonopvolging menigwerf en in bijzondere mate verontrusten, en de vraag bij hem doen oprijzen, of niet ook de stem der wijsheid hem datgene aanraadde, waarvan zijn hart althans niet afkeerig schijnt geweest te zijn, nl. het voorbeeld der meerderheid en van de degelijkste kern van den Poolschen

adel te volgen, en door zijne aansluiting aan de Evangelische kerk het gevaar van eene scheuring bij de mogelijk spoedig ophanden zijnde keuze van eenen koning te verminderen.

Reeds op den rijksdag te Lublin kwam men overeen, om in het eerstvolgende jaar te Sendomir eene gemeenschappelijke synode te houden: de lievelingswensch van onzen ontslapenen vriend, aan welks verwezenlijking hij, gelijk wij gezien hebben, bijkans zijne laatste levenskracht zonder aarzelen, zij 't ook vruchteloos, had besteed. Och, dat men destijds zijnen raad hadde opgevolgd! Och, dat het verdrag van Sendomir ongeveer een tiental jaren aan de unie van Lublin ware voorafgegaan: wie weet, of dan niet de laatste vorst uit het huis der Jagello's zich aan de Evangelische kerk zou hebben aangesloten! Het was vooral de hervormde adel van Klein-Polen, die voor het bijeenkomen van de Synode ijverde. Op zijn grondgebied werd zij gehouden; hier in Klein-Polen had de Evangelische kerk de diepste wortelen geschoten, en van hier werden de meeste Evangelische landboden naar de rijksdagen afgevaardigd; want in Groot-Polen waren het voornamelijk de in den Rijksdag niet vertegenwoordigde Duitschers, die zich aan de Hervorming hadden aangesloten.

De Synode vergaderde te Sendomir, van den 9^{den} tot den 15^{den} April 1570. Groot-Polen had de beide, ook door degelijke theologische ontwikkeling uitstekende gebroeders Gliczn^{er} derwaarts afgevaardigd; de Boheemsche broeders waren vertegenwoordigd door den senior der Zwitserse kerk in Cujavië, Prazmowski, en door den bekwamen, ondanks zijne jeugdige jaren met eenen scherpen, bezadigden blik toegerusten Simon Turnowski. ¹⁾ Het meerendeel der aanwezigen bestond uit leden der kerk van Klein-Polen, in wier handen ook de leiding der vergadering berustte. Wereldlijke direc-

¹⁾ Aan hem hebben wij eene boeiende beschrijving van de vergaderingen te Sendomir te danken, die ons, in weerwil van den bescheiden vorm, de bijkans overwegende beteekenis van den jongen man doet kennen. (Verg. Fischer, I, 258—286.)

toren der Synode waren de oom van onzen Laski, Stanislaus Myszkowski, palatijn van Krakau, voorts de palatijn van Sandomir, Peter Sborowski, en Stanislaus Karminski; kerkelijke voorzitters waren de senior Paul Gilowski en Andreas Prazmowski. De afgevaardigden van Klein-Polen deden het voorstel, dat men de Helvetische confessie, welke in 1566 door Bullinger in het licht was gegeven, en die reeds zoo spoedig in nagenoeg alle hervormde landen en sedert een jaar ook in Klein-Polen ingang had gevonden, als belijdenisschrift zou aannemen. Het scheelde weinig, of op den grondslag van dit symbolisch geschrift zou eene vereeniging zijn tot stand gekomen. Prazmowski verklaarde zich voor de aanneming van de genoemde confessie, en ook Turnowski achtte haar vollediger en duidelijker dan die der Broedergemeente; daar de zijnen echter bij hunne belijdenis wenschten te volharden, zoo verklaarde hij zich tegen eene verplichte aanneming van de Helvetische. Gliczner drong er niet op aan, dat men de Augsburgsche geloofsbelijdenis tot algemeenen grondslag zou maken. Zijn voorslag, om tegen de vergadering, die een paar weken later te Warschau zoude plaats hebben, een gemeenschappelijk Poolsch belijdenisschrift op te stellen, werd aangenomen. Van dit plan kwam echter niet, en dat is ook niet te betreuren. Daarentegen besloot men, thans niet uiteen te gaan zonder een „vergelijk” te hebben aangenomen. Met de ontwerping daarvan werden Christoph Trecius, leeraar der hervormde gemeente te Krakau, en Thenandus belast ¹⁾. Reeds des anderen daags kweten beide mannen zich van hunne opdracht, en met slechts geringe wijzigingen werd hunne formule van vereeniging aangenomen.

Wel mogen wij de beroemde vereenigingsformule van Sen-

¹⁾ Trecius was een zeer belangrijke, degelijke kracht, die bepaaldelijk ook met betrekking tot het schoolwezen hooge verdiensten bezat (verg. *Wengierski*, p. 129). *Erbkam* (bij *Herzog*, XXI, 41) noemt Thenandus „een niet verder bekende man.” Wij hebben hem echter reeds onder den naam van Johannes Gallus als medearbeider bij de vertolking van den Bijbel ontmoet. (Verg. hierboven, blz. 601.)

domir de laat gerijpte vrucht van Laski's arbeid noemen; uit haren inhoud treden ons de schoone trekken des geestes van onzen vriend nog eenmaal voor de ziel. De eerwaardige Jablonski is te recht van gevoelen, dat het verdrag van Sandomir de onvoorwaardelijkste instemming en de meest mogelijke ondersteuning van Laski zou hebben verkregen. ¹⁾ Het verdrag staat in dien tijd op eene even eenzame hoogte, als Laski zelf met zijn edel streven. Te midden van den heetsten strijd over de Avondmaalsleer, welke overal elders blaakte, wordt hier, in dezen afgelegen uithoek van Polen, de groothartige belijdenis vernomen, dat de drie kerkgenootschappen in hunne eensluidende leer aangaande God en de heilige Drieëenheid, aangaande de menschwording van den Zoon van God en onze rechtvaardigmaking en andere voorname stukken van ons geloof den heiligen bodem bezitten, op welken het alleszins mogelijk is, zich onderling in den geest te vereenigen. Wat de Avondmaalsleer betreft, zijn het bijkans de eigene woorden van Laski, met welke het gemeenschappelijke in de leer nadrukkelijk op den voorgrond geplaatst wordt, met een beroep in het bijzonder op de formuleering, in welke zij door Melanchthon, uit naam van de Saksische kerken, als gemeenschappelijk bezit der Evangelischen aan den vooravond van de vernieuwde uitbarsting van den Sacramentsstrijd, in 1551, bij het concilie van Trente werd ingezonden: „Opdat nu,” — zóó luidt het aan 't einde, ²⁾ — „deze onze broederlijke vereeniging in waarheid zegenrijk en steeds onverbrekkelijk zij, daartoe zenden wij onze vurige gebeden opwaarts tot God den Vader, den oorsprong en de rijke bron van allen troost en vrede, dewelke ons en onze gemeenten uit de diepe duisternis van het pausdom getrokken, en ons het zuivere licht zijns Woords, het heilige licht zijner waarheid geschonken heeft, dat Hij onzen heiligen vrede, onze eensgezindheid, ons verbond moge zegenen, tot eer van zijnen naam en tot stichting der Kerk. Amen.”

¹⁾ Jablonski, p. 37.

²⁾ Volgens de overzetting bij Nitzsch (S. 74), den erfgenaam van den geest van het verdrag in de negentiende eeuw.

De verdere geschiedenis van dit werk des vredes te verhalen, ligt buiten ons bestek. Wij hebben het vergelijk van Sendomir slechts vermeld als eene schoone hulde, aan de nagedachtenis van onzen ontslapenen vriend, den geestelijken vader daarvan, gebracht, mede een werk, dat den getrouwen arbeider navolgt in de rust, die daar overblijft voor het volk van God.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN.

- Achilinus, Alexander, 80 vg.
Achilles de Grassis, 82.
Adriaan, paus, 104, 209, 357.
Aepinus, prediker, 354, 508.
Agricola, Rudolf, 209.
Alberus, Erasmus, 609 vgg., 612.
Albrecht van Mainz, 210 vg.
Albrecht van Mansfeld, 332.
Albrecht [Johan Albert] van Mecklen-
burg, 411 vgg., 419, 495.
Albrecht [Albert] van Pruisen, 58,
275, 291, 291 vg., 341 vgg., 344,
355, 411, 570, 584, 606.
Aldus, boekdrukker, 43, 145.
Alexander VI, 63.
Ambrogius, Theseus, 79.
Amerbach, boekdrukker, 119.
„ professor, 132 vg., 142,
146, 150, 180, 185.
Amsdorf, Nicolaus, 324.
Anna Boleyn, 357, 478.
Anna, gravin, 231, 252 vg., 293,
499, 515.
Antonius, Peter, 577.
- Aportanus, prediker, 233, 235 vg.,
278.
Aretino, 121, 145.
Ariosto, 65.
Aristoteles, 48, 80 vg.
Augusta, Broeder-senior, 568.
Augustinus, 183.
Averroës, 80.
- Barbara, koningin, 57.
Barlow, bisschop, 477.
Bartholomeüs van Florence, 40.
Bayle, 124.
Beatus Rhenanus, 82, 134, 136 vg.
Bembo, Pietro, 62, 185.
Bentivoglio, 75.
Bernard, prediker, 522.
Bernhard v. Lublin, 36.
Berquin, 114.
Beyarts, Jan, 221.
Beyer, Hartmann, 524 vg., 531 vg.
Beza, Theodorus, 572, 596.
Bileck, prediker, 568.
Blesdijk, 269.

- Blandrata, George, 568.
 Boccaccio, 17, 65, 121.
 Bohun, Edward, 425.
 " Humphrey, 381, 425.
 Boleslaw, hertog, 11.
 Bona, koningin, 6, 157, 168, 191,
 557, 562, 616.
 Bonar, Jan, 580.
 Bonner, bisschop, 470, 476.
 Botzemius, 110.
 Bramius, prediker, 254.
 Braniczky, Johannes, 42, 66, 69
 vg., 72 vg., 82.
 Brenz, Johannes, 542 vgg., 546,
 584 vgg., 609.
 Briçonnet, bisschop, 112, 114 vg.
 Brommen, Klaus, 523.
 Brudzewo, Albert v., 49, 54.
 Buc(er)us, Martinus, 185, 193, 205,
 242, 292, 316, 323, 364, 368,
 396, 402 vg., 407, 475, 512,
 523, 568.
 Bugenhagen, Johannes, 486.
 Bullinger, Hendricus, 196, 206,
 292, 317 vg., 395, 400, 407,
 421, 469, 596, 630.
 Burcher, John, 477.
 Buren, graaf van, 525.
 Buscoducensis, Nicolaus, 353, 518.

 Callimachus, 54 vg.
 Calvijn, 108, 115, 183, 207, 241,
 257, 280, 296, 300, 307, 373 vg.,
 395, 421, 507 vg., 519 vg., 527
 vg., 532, 534, 538 vgg., 542 vg.,
 547 vg., 558, 566 vgg., 572, 596,
 611 vg.
 Caraffa, 573.
 Casalenus, Chrysostomus, 78.
 Casimbrotus, 142, 145.
 Cassander, George, 217.

 Cecil, William, 375, 386, 408, 418.
 Celtes, Koenraad, 54 vg.
 Cheque, John, 375, 408.
 Christiaan III, 485, 487 vgg.
 Christoffel van Eusum, 502.
 Christoffel van Oldenburg, 253 vg.,
 323, 326, 332, 335, 342.
 Christoffel van Wurtemberg, 541 vg.,
 586.
 Chrysostomus, 289.
 Ciolek, Erasmus, bisschop, 9, 97.
 " Stanislaus, bisschop, 17 vg.
 Cirksena, Edzard, 230.
 " Enna, 230.
 " Ulrich, 230.
 Clemens V, 79.
 Clemens VII, 35, 187, 357 vg., 584.
 Cnippius, schoolleeraar, 521.
 Cochlaeus, Johannes, 76, 81 vg., 85.
 Commendonius, nuntius, 627.
 Contarini, 242.
 Cook, Anthony, 375.
 Coverdale, bisschop, 471.
 Cox, Dr., 529.
 Cranmer, Thomas, 360 vgg., 364 vg.,
 370 vgg., 376, 379, 395 vg., 406
 vgg., 415 vg., 421 vg., 470, 475,
 508.
 Crovicki, Martinus, 595.
 Cruciger, Felix, 581, 594 vg., 598,
 615, 624.
 Cyprianus, wijbisschop, 592.
 Czerny, 570.
 Czibak, 167.

 Damalewicz, 28 vg.
 Dante, 65.
 Dathenus, prediker, 529.
 Deloenus, prediker, 468, 473, 482,
 498, 518.
 Dlugosz, 53.

- Dorner, 183.
 Drohojofski, bisschop, 571.
 Dryander (zie onder Enzinas).
 Drzewicki, aartsbisschop, 32, 190 vg.
 Dubrawka, hertogin, 11.
 Duns Scotus, 48 vg., 80.
- Eduard IV, 357.
 Eduard VI, 361, 383, 469, 478,
 480, 486, 504, 538, 575.
 Edzard, graaf, 231, 233 vg., 278,
 293.
 Egnatius, 141, 145.
 Elisabeth, koningin, 405, 408 vg.,
 478, 483, 627.
 Elter, Margareta, 468.
 Emmius, Ubbo, 238, 285, 338, 513.
 Enno II, graaf, 231, 237 vg., 252,
 278.
 Entfelder, 291, 344.
 Enzinas, Francisco de, 216 vg., 220,
 224 vg., 368 vg.
 Erasmus, 73, 79, 105 vgg., 116,
 120 vgg., 125 vgg., 133, 140 vgg.,
 150 vg., 154, 179, 182 vgg., 202,
 210, 215, 521.
 Erbach, graaf, 542.
 Erich van Brunswijk, 332.
 Eschen, Johan von, 371.
- Faber Stapulensis [Fabre d'Étaples],
 112 vgg., [Lefèvre] 182.
 Fagius, 368.
 Falcovius, Johannes, 618.
 Farel, Willem, 107 vgg., 134, 182,
 207.
 Farnese, kardinaal, 325.
 „ Pier Luigi, 336.
 Ferdinand van Boheme, 568.
 „ van Oostenrijk, 160, 163,
 165 vg., 248 vg., 585.
- Ficinus, 81.
 Flacius Illyricus, 506, 533, 545,
 584.
 Florio, Michaël Angelo, 382, 467 vg.
 Frangipani, aartsbisschop, 163.
 Frans I, 83, 110 vg., 116, 143,
 160 vg., 163, 168, 204, 249, 357.
 Fredericus, Hieronymus, 552.
 Fremaut, prediker, 285.
 Froben(ius), boekdrukker, 43, 119
 vg., 122, 126.
 Fryth, 359.
 Fugger, bankier, 86, 133.
 Funk, hofprediker, 345, 570, 607.
 Fürst, Vito von, 45.
 Fürstenberg, 523.
 Füss, geheimschrijver, 413 vgg., 418
 vg.
- Gallicus, Alexander, 44.
 Gallus, Johannes (zie onder Thenan-
 dus).
 Gallus, Petrus (zie onder Statorius).
 Gardiner, bisschop, 476.
 Gastoldt, Barbara, 557.
 Gellius Faber, 512.
 Gilowski, Paul, 629.
 Giorgone, 145.
 Glareanus, Henricus, 134, 138 vg.,
 Glauburg, Adolf, 523.
 Gliczner, prediker, 628 vgg.
 Gnapheus, Willem, 344.
 Gnojewski, Christoph, 595.
 Gonesius, Peter, 617.
 Gonzaga, Ferrante, 336.
 Goodrick, bisschop, 405.
 Gorka, Andreas, 569, 581.
 „ Lukas, 95.
 Gosuinus van Halen, 209.
 Grand, Augustinus Le, 539.
 Granvella, 242.

- Gregorius VII, 233.
 Grimani, doge, 146.
 Grimm, Jacob, 229.
 Grindal, aartsbisschop, 483.
 Gritti, Andreas, doge, 146.
 „ gezant, 167.
 Groot, Gerhard, 218.
 Gnasto, marchese, 249.
 Gültlingen, Von, 544.
- Hadrianus, boekhandelaar, 208.
 Hadrianus VI (zie onder Adriaan).
 Haller, boekdrukker, 42 vg., 45.
 Hans, markgraaf van Brandenburg, 413.
 Harboe, bisschop, 487.
 Hardenberg, Albert, 209, 212 vg., 216, 224, 226 vg., 238, 243 vgg., 251, 291, 314, 324 vg., 335, 383, 512 vg., 516 vg., 521, 552.
 Hasilina von Rzytonicz, 55.
 Hedwig, koningin, 5.
 Heideck, Hans von, 412.
 Hendrik II van Frankrijk, 414.
 Hendrik VIII van Engeland, 163, 342, 357 vgg., 361, 371, 381, 400.
 Hendrik van Valois, 627.
 Herberstein, Sigismund von, 188.
 Hertford, graaf, 362.
 Heshusius, Tilemann, 519, 533.
 Hess, Johannes, 181, 184.
 Hofmann, Melchior, 271, 274.
 Holbein, 120, 132.
 Holzhausen, 523.
 Hooper, bisschop, 386, 400 vgg., 409, 470 vgg., 475, 527.
 Hosius, bisschop, 181, 509, 562, 572 vg., 610 vgg., 613 vgg., 628.
 Hubmaier, 155.
 Hus, Johannes, 19, 563.
- Hutten, Ulrich von, 84 vg., 125, 210, 523.
- Jablonski, Ernst, 630.
 Ibrahim pacha, 164, 167.
 Johan, graaf, 253, 256 vg., 261 vgg.
 Johan van Brandenburg, 341.
 Johannes Glogoviensis, 43 vg., 48.
 Johannes Dantiscus, 144.
 Jordaan, priester, 11.
 Joris, David, 237, 267 vgg., 270, 379.
 Isbinski, bisschop, 569.
 Israël, George, 570, 581.
 Julius II, 57, 59, 63.
 Julius III, 573.
- Karel de Groote, 230.
 Karel V, 104 vg., 161 vg., 203 vg., 214, 226, 247, 253, 325 vg., 332 vg., 345, 357, 410, 518, 573.
 Karel van Gelder, 278.
 Karel Martel, 232.
 Karlstadt, Andreas, 237, 290, 524.
 Karminski, Stanislaus, 629.
 Kasimir de Groote, 15, 39, 52.
 Katharina van Arragon, 357, 469.
 Katharina van Polen, 585.
 Knade, Jakob, 94.
 Knox, John, 307, 537 vg.
 Korytkowski, 32, 59.
 Koscielecka, Anna, 103.
 Koscieleczy, bisschop, 92.
 Krzycki, bisschop, 100, 140 vg., 150, 162, 172.
 Krzynousty, Boleslaw, 29.
 Kuchenmeister, Johannes, 45.
 Kuyper, Abraham, 388, 512.
- Laskaris, Johannes, 63.

- Laski, Albert, 30.
 „ Albert, 626 vg.
 „ Andreas, 30, 34.
 „ Barbara, 310, 593.
 „ Hieronymus, 38, 42, 59, 73,
 103 vgg., 106, 110, 140, 162 vgg.,
 165 vgg., 168 vg., 172, 187 vg.,
 213, 247 vgg., 250 vg., 343, 627.
 Laski, Hieronymus, 311.
 „ Jaroslaw, 31.
 „ Indelbertus, 28.
 „ Johannes („de Kleine”), 29.
 „ Johannes, 30.
 „ Johannes, aartsbisschop, 27,
 34 vg., 36 vgg., 49 vgg., 58 vg.,
 66 vg., 92, 96 vg., 103, 187 vg.
 Laski, Johannes, 311.
 „ Ludovica, 310.
 „ Martinus, 627.
 „ Michaël, 31.
 „ Paulus, 310 vg.
 „ Robert, 29.
 „ Samuël, 500, 626.
 „ Stanislaus, 38, 49, 59, 69,
 83, 143, 188, 335.
 Lassocki, Stanislaus, 595.
 Latimer, Hugh, 375, 400, 470,
 477.
 Latomus, 216.
 Lauterwald, professor, 346.
 Lelewel, 4.
 Lemsius, prediker, 301, 306, 348,
 511.
 Lenthius, Herman, 303, 352.
 Leo X, 61 vg., 68, 78, 83, 90 vg.
 Leonardo Loredano, doge, 60.
 Leszcynski, Rafaël, 571, 607.
 Lippomani, Aloysius, 560, 574, 581
 vg., 611, 616.
 Lismanini, biechtvader, 558, 562,
 615, 620.
- Liudger, 232.
 Logschau, 165.
 Lodewijk van Hongarije, 160.
 Lukas, Broeder-senior, 568.
 Lupsetus, 141.
 Luther, 47, 62, 65, 106, 123 vg.,
 137, 141, 164, 182 vgg., 193 vg.,
 204 vg., 213, 233, 235, 272, 275
 vg., 288, 301, 317 vg., 395 vg.,
 505 vgg., 508, 522 vgg., 559,
 568, 597, 612.
 Lutomirski, 593, 615.
 Macbrey, 526.
 Madrucci, kardinaal, 336.
 Maltzan, Joachim, 411, 419.
 Mansfeld, graaf Volrad v., 389, 342,
 376, 410, 412.
 Marbach, Johannes, 542.
 Marcellus, 573.
 Margareta van Oostenrijk, 120.
 Margareta van Valois, 112, 144 vgg.,
 144.
 Maria van Engeland, 358, 469, 472,
 474, 476, 478, 482, 486, 526.
 Maria van Hongarije, 213.
 Martyr (zie onder Vermigli).
 Matthias, arts, 69.
 Matthijsen, Jan, 271.
 Maurits, keurvorst, 331 vg., 335,
 413, 419 vg.
 Maximiliaan II, 253, 610.
 Medmann, burgemeester, 515.
 Melanchthon, 185, 205, 241 vg.,
 245, 250, 275 vg., 292, 319 vg.,
 323 vg., 334 vg., 337, 366, 421,
 506 vgg., 513 vg., 523, 534 vg.,
 548 vg., 572, 588, 607, 612, 631.
 Melander, prediker, 522.
 Menno Symons, 272 vgg., 276.
 Merle d'Aubigné, 152.

- Metsys, Katharina, 221.**
Michel Angelo, 64.
Micronius, prediker, 297, 486, 491, 496, 498, 511, 529.
Micyllus, rector, 521.
Miecyslaw, vorst, 11.
Modestus, professor, 76.
Modrzewski, Frisius, 192 vgg., 563, 571, 595, 614.
Molanus, rector, 516.
Morgenstern, prediker, 628.
Morison, Sir, 376.
Mörlin, prediker, 347.
Münzer, Thomas, 155.
Muley Hassan, 336.
Musurus, Markus, 63.
Myconius, prediker, 508.
Myszkowski, Stanislaus, 581, 590, 629.
- Nesen, schoolleeraar, 521.**
Neufville, De, 528.
Niebuhr, 139.
Niclaes, Hendrik, 237.
Nitzsch, Karl Immanuel, 74, 631.
Noviomagus, hofprediker, 487 vg.
- Ochino, Bernardino, 363, 368.**
Oecolampadius, Johannes, 108, 134, 136, 154, 207, 523.
Olesnitski, Nicolaus, 595, 602, 622.
Oporinus, boekdrukker, 119.
Orsatius, Gregorius, 601 vg., 625.
Osiander, Andreas, 323, 343, 345 vg., 360.
Ostrorog, 20, 58, 61, 67 vg., 570, 581, 587, 594, 607.
Otto van Brunswijk, 341.
Otto de Groot, 11.
Otto Hendrik, paltsgraaf, 325, 337, 542, 586.
- Ousberghen, Josse van, 221.**
Padnowski, vice-kanselier, 615.
Paget, lord, 418.
Palladius, superintendent, 492.
Paulus II, 54.
Paulus III, 332, 336, 358.
Paulus IV, 573, 583.
Paulus, Gregorius, 615.
Pauvant, 114.
Pellicanus, Conradus, 134 vgg., 154, 207.
Petrarca, 45, 65.
Petre, geheimschrijver, 418.
Philipowski, Johannes, 595.
Philips van Spanje, 338, 477 vg.
Philip, landgraaf, 548 vg.
Piekarski, Hieronymus, 618.
Pirkheimer, Wilibald, 76.
Plato, 64, 80.
Platter, Thomas, 118 vg.
Plieningen, Von, 544.
Polentz, George von, 344.
Pomponazzo, Pietro, 62, 78, 81.
Poulain (Polandus), Valerand, 369, 378, 525 vg., 535 vgg., 539.
Prasnicius, Lorenzo, 341, 558, 594.
Prazmowski, senior, 629 vg.
Probst, Jakob, 508.
Procopius, 567.
Przerembsky, bisschop, 590.
Pszonka, edelman, 566.
- Queis, Erhard von, 344.**
- Radbod, koning, 232.**
Radziwil, Johannes, 69.
„ (,de Zwarte’), 557 vg., 561, 566, 578, 582, 586, 591 vgg., 602, 604, 618.
Radziwil, Stanislaus, 69 vg.

- Rafaël, 64.
 Rambiewski, Martinus, 60, 86.
 Ranke, Leopold, 160, 241, 476, 573.
 Reekamp, Johannes, 227.
 Rese, Hendrik, 236, 301.
 Reublin, 155.
 Reuchlin, Johannes, 212.
 Ridley, bisschop, 372, 385, 401, 405, 409, 470, 475 vg., 527.
 Rinçon, gezant, 165, 249.
 Ritter, prediker, 532.
 Riverius, prediker, 473 [Peruzel, 518, 520, 529].
 Robinson, John, 466.
 Rosmers, Antoinette van, 220, 224.
 „ Gudula van, 220, 225.
 Rovere, Paul van, 223.
- Sadoletus, Jacobus, 185.
 Safraniec, Stanislaus, 617.
 Sainte Beuve, 124.
 Sarnitzki, Stanislaus, 615, 624.
 Savigny, Von, 75.
 Shigneus, bisschop, 17, 20, 53, 192.
 Sborowski, Peter, 629.
 Schärtlin, 331.
 Schats, Jan, 221.
 Seymour, Jane, 361.
 Sigismund, August, 341, 343, 410, 557, 574, 582, 590 vgg., 616, 628.
 Sigismund I, 6 vg., 57 vg., 95 vg., 161 vg., 165, 167, 174, 194 vg., 556.
 Sigismund III, 626.
 Sickingen, Frans von, 523.
 Simon van Krakau, 36.
 Slywnicki, Matthias, 70.
 Sozini, Lelio, 563.
 Soliman, sultan, 158 vg., 163 vg., 166, 204, 248 vg.
- Somerset, hertog van, 342, 362.
 Sommerfeld, Johannes, 43.
 Speratus, Paulus, 344 vg.
 Stadnicki, Stanislaus, 594 vg.
 Stallburg, 523.
 Stancarus, Frans, 563, 595 vg., 617 vgg., 620.
 Staphileus, Johannes, 57.
 Staphilus, 347.
 Statorius, Petrus („Tonvillanus”), 601, 624.
 Stobnicensis, Johannes, 48.
 Strigel, Victorinus, 506.
 Struthius, Joseph, 49.
 Sturm, Johannes, 185.
 Suffolk, Mary [en Katharina] van, 477.
 Suzanna von Bakowa Gora, 31.
 Sylvius, Aeneas, 52, 118.
 „ Jacobus, 623.
 Syssinge, Geertruid, 246 vg.
- Tarnowski [Tarnow], 163, 169, 567, 611, 615.
 Theda, gravin, 230.
 Thenandus, Johannes, 601, 630.
 Thomas a Kempis, 219.
 Timann, prediker, 353, 491, 575 vg., 584, 609, 613.
 Titiaan, 145.
 Tomiczki, Peter, bisschop, 95, 99, 162.
 Tonstall, bisschop, 141.
 Trecius, Christoph, 630.
 Tresham, 376.
 Turner, lijfarts, 365, 376.
 Turnowski, Simon, 629 vg.
 Tyndale, 359, 378.
- Uchanski, aartabisschop, 563, 571.
 Ukena, Foko, 230.

- W**
Waldemar, Adriaan, 142, 296, 369,
 400, 452, 486 vg., 491, 499, 548,
 549.
Waldemar, Karel, 142, 369.
Waldemar, bisschop, 136.

Walt Stuss, 40.
Wangerius, Petrus Paulus, 584 vgg.,
 587, 609 vgg.
Wermigli, Petrus Martyr, 363, 365,
 368, 376, 385, 402, 405, 409,
 542.
Viterbo, Egidius v., 58.
Vogel, domprediker, 607.
Voltaire, 124.

Warwick, Earl of, 417.
Wassilij, grootvorst, 68.
Wengius, paedagoog, 311.
Westen, Frederik ter, 339, 514.
Westerburg, 524.
Wessel, Johannes, 209.
Westphal(us), prediker, 131, 354, 496
 vgg., 508 vgg., 519, 531 vgg.,
 534, 575, 584, 609 vg., 612 vg.
Whitgift, bisschop, 483.
Whittingham, 526.
Wied, Herman von, 322 vgg., 343,
 595.

- Wilhelm van Hessen**, 413.
Willehad, 232.
Winfried, 232.
Witold, grootvorst, 19.
Wladislaw Jagiello, 5, 16 vg., 20, 52.
Wojewodka, boekhandelaar, 563, 602.
Wolski, Nicolaus, 67 vgg., 91.
Wolsey, Thomas, 357, 360, 415.
Wycliffe, 359.

Ximenez, kardinaal, 79, 122.

Zacius, Simon, 618.
Zanchius, 479.
Zapolya, Johannes, 160, 162 vg.,
 165 vgg., 167 vgg., 169, 247 vg.
Zapolya, Stephanus, 57.
Zasius, 150.
Zbigneus (zie onder Sbigneus).
Zebrzydowski, bisschop, 563.
Zemblack, metropolitaan, 16.
Zemen, Achatius von, 342.
Zezechwitz, Gerhard von, 597.
Zinzendorf, graaf, 120.
Ziska, 567.
Zwingli, 131, 133, 137 vg., 151,
 153 vg., 204, 207, 209, 222, 280,
 290, 395, 400, 507, 524.

VERBETERINGEN EN TOEVOEGSELS.

Bladz. 8 en 18, reg. 1 v. o., en op nog een paar andere plaatsen in den beginne, waar naar een Lat. geschrift verwezen wordt, staat: S., lees: p.

Bladz. 9, reg. 1 v. o., en bl. 54, reg. 6 v. o. staat I Zeissberg, lees Zeissberg (I)

„	70,	reg. 2, 5, 8, 14 v. b.	staat: Slijwnicki,	lees: Slywnicki
„	89,	„	13 v. o. staat: werden;	lees: werden,
„	143,	„	10 v. b. „ trotsche „	trotschen
„	190,	„	2 v. o. „ aan „	naar
„	257,	„	11 v. o. „ Geneveeschen,	lees: Geneefschen
„	335,	„	17 v. o. „ betwijfeld „	betwijfelt
„	361,	„	15 v. o. „ voordeel en „	voordeelen
„	391,	„	17 v. b. „ sinds dien tijd, welke,	lees: welke, sinds dien tijd,
„	451,	„	19 v. o. „ ook, lees: ook	
„	485,	„	13 v. o. „ beider „	beide
„	518,	„	2 v. b. „ voren „	voren,
„	549,	„	3 v. o. „ verloren „	verloren,
„	603,	„	12 v. b. „ merbare „	merkbare
„	615,	„	4 v. b. „ Padnowsi,	lees: Padnowski
„	617,	„	19 v. o. „ gegaan verder, „	verder gegaan
„	625,	„	15 v. b. „ te snoeren, „	snoeren.
„	630,	„	18 v. b. „ zoozeor, „	zoozeor

Volgens de schriftelijke mededeeling van den Heer M. J. Evans, B. A., in North-Wales, den vertolker van Dalton's geschrift in het Engelsch, aan wien ik, behalve de opgave in Noot 5) op bladz. 477 (zie aldaar), ook de aanvulling en verbetering in de Aanteekening op bladz. 378 te danken heb, is het niet Hieronymus, maar Johannes a Lasco, die door Melancthon met de op bladz. 250, Aant. 2, genoemde woorden wordt beschreven, en wel in eenen brief, dd. 9 Sept. 1551, te vinden in: „Epp. Ph. Melancthonis”, Lugd. Batav., 1647, pp. 321—323.

Ook Dr. F. Pijper, in zijne hierboven op bladz. 369 genoemde dissertatie over Jan Utenhove (1883), geeft ons nog een en ander ter aanvulling van het door Dalton geschevene.

Op bladz. 49 dier dissertatie gewaagt de schrijver van de ontmoeting tusschen Utenhove en a Lasco te Straatsburg, alwaar deze beiden de recensie van den „Consensus Tigurinus”, die door Calvijn aan Utenhove was toegezonden, met elkander hebben overwogen, welk bezoek van a Lasco aan Straatsburg, gelijk genoemde auteur opmerkt, door Dalton (S. 333. verg. hierboven, blz. 376 77) met stilzwijgen wordt voorbijgegaan.

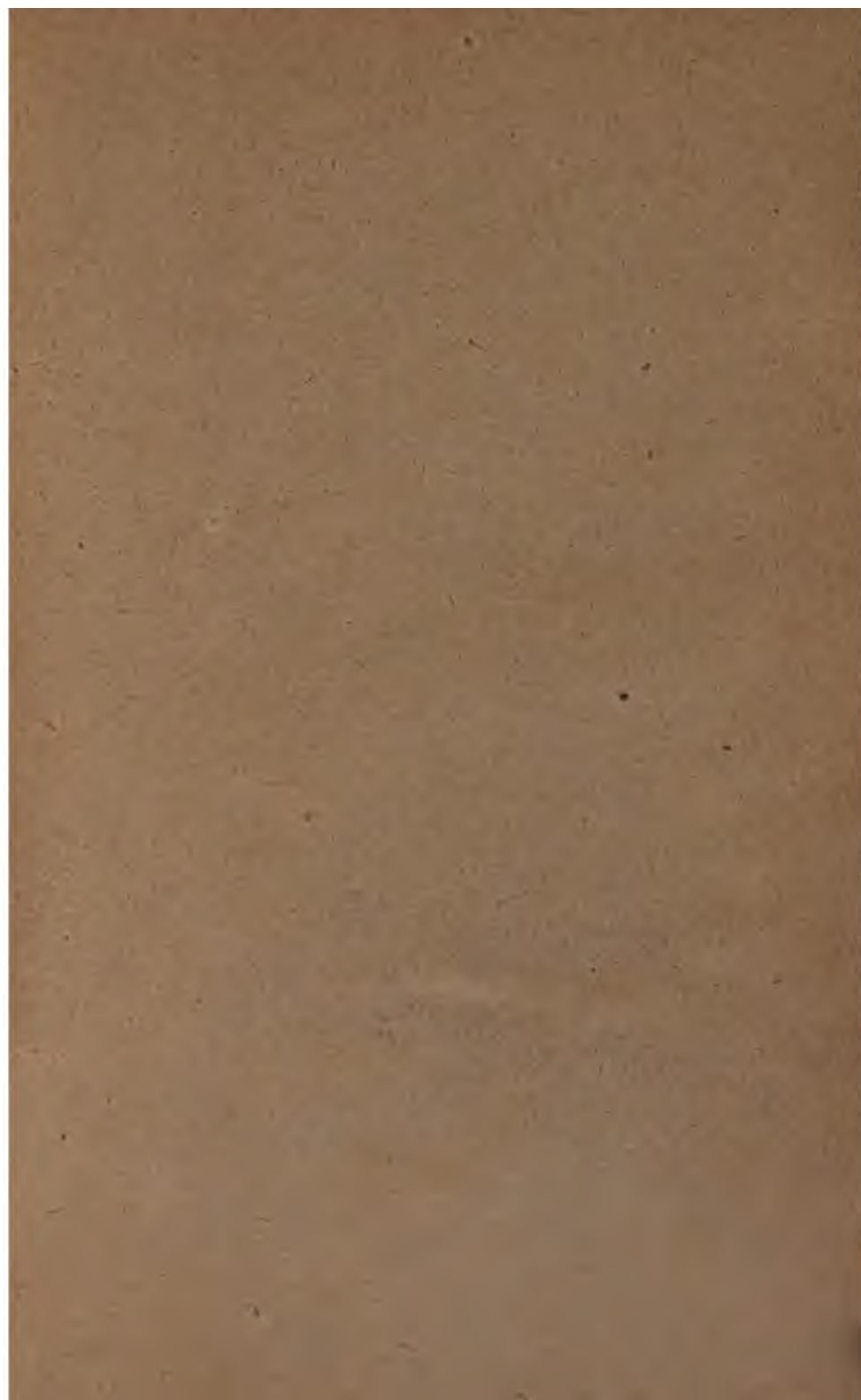
Op bladz. 519 dezer vertaling heeft betrekking hetgeen men leest op blz. 116 van bedoelde dissertatie, nl. dat er al sedert verscheidene jaren eene dergelijke ceremonieële kwestie te Wezel geweest was, en dat Calvijn, met betrekking daartoe genoegzaam ingelicht, reeds in Dec. 1545 door Polandus, die zich tot bijlegging van dien twist derwaarts begeven wilde, schriftelijk naar zijn gevoelen dienaangaande gevraagd was.

Op bladz. 602 onzer vertaling heeft betrekking hetgeen wij vinden op blz. 135 vg. van genoemd proefschrift, dat nl., blijkens de correspondentie tusschen Utenhove en Wingius, ook Johannes a Lasco zeer zeker, en wel rechtstreeks aan de overzetting van de H. Schrift in de Poolsche taal heeft medegewerkt.

Op bladz. 158 vg. van genoemd geschrift vinden wij vermeld, dat op de synode te Wlodziaw, in Sept. 1558, tevens „met algemeene stemmen werd besloten, geene tienden meer te betalen aan de Papisten tot voeding van hunne *εὐδωλομαχίαι* en goddeloosheid, daar men dit met een goed geweten niet meer doen kon”, welk feit, door Dalton (vergel. hierboven, bladz. 604) niet uitdrukkelijk vermeld, volgens de beschouwing van Dr. Pijper diens „optimistische voorstelling van de eerlijkheid der Poolsche Protestanten” wel een weinig „verduistert.”

JAN 25 1921

Vert.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 06236 2952

BERICHT.

DIT WERK IS UITGEGEVEN

IN DE

Godgeleerde Bibliotheek

ONDER REDACTIE VAN

Prof. Dr. J. I. DOEDES.

Prijs per jaargang van 50 vellen druks f 5.—

Gedrukt bij KEMINK & ZONN, te Utrecht.